॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भागवतम्

श्रीमन्महेन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यश्रीविजयध्वजतीर्थमुनीन्द्रप्रणीतया पदरत्नावल्याख्यया व्याख्यया समेतम् ।

वैराजस्थऐनापुरेउपाख्यबाळाचार्यतनूजन्मन उद्धवाचार्यतः पित्रेउपाख्यकृष्णशास्त्रितश्च संशोध्य.

"गोपाळनारायणकम्पनी" नामजनताधिपेन विनायकनारायणः इत्याख्येन मुम्बय्यां स्वकीये मुद्रायन्त्रेऽङ्कित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८१४ ख्रिस्ताब्दे १८९२.

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ श्रीलक्ष्मीनारायणायनमः ॥ श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्येभ्योनमः ॥ ॐनमोनारायणाय ॥ ॥ यतोजन्माद्यस्यश्रुतिसुनिगमानेकविष
यात्स्वतंत्रस्तंत्रङ्गोगुरुरपिगुरोर्यश्चजगताम् ॥ विमूढायत्तत्त्वंप्रकटमिहवेत्तुंसुयनसोमुकुंदव्यायामापहतकुहकंतंस्वमहसा ॥ १ ॥ त्रिसर्गोयत्रायंल्लसतिचिदचिद्विष्णुविषयोऽनल्पोदानानेयंविभ्रतिरिवतेजो
जलमृदां ॥ विशुद्धंचैतन्यंप्रकृतिविकलंयंचवितर्तंम्परंब्रह्मात्मानंस्मरहृदयसत्यंगुरुनमम् ॥ २॥ यदीयकृतिरंजसासुमनसांसुधानंसतांसतीसकलसन्नतासकलवेदवाणीनिधिः ॥ सचिन्सुखपयोनिधिःसुराह
क्षेक्षणः श्रीपतिःपराशरशरीरजःशरणमस्तुमेसंततम् ॥ ३॥ ममवचसिमंगलदेवताप्रणयतांतिसन्निदधात्वियं ॥ विलसदुरसीवमधुंद्विपःकमलवनमध्यइवान्वहम् ॥ ४ ॥ ' जयतिजनकःशंभोरंभोजनाभसु
ताग्रणीःप्रथमकवीनांमुख्योयःसर्वजीवननायकः ' ॥ श्रुतिवितताग्यस्यत्राह्मीप्रमाणमनाकुलंपरमविषयेसम्यक्प्रेक्षानतांनमृषाक्वचित् ॥ ५ ॥ हिमकरलसद्विंबद्योतःसुधाररसाजित्वरीसममसुहृशंदेया
दानंदतीर्थमहामुनिः ॥ मणिगणवराःशाणोल्लीढाइवाधिसमुत्त्विषःशमदमगुणायत्रोल्लसंतिसंततमेधसि ॥ ६ ॥ चरणमलिनेदैत्यारातेर्भवार्णवांतरसत्तरी ॥ दिशतुविशदांभक्तिंनह्मंमहेंद्रतीर्थयतीश्वरः
॥ ७ ॥ क्वशब्दःक्वाभ्यासःश्रुतिरतिगुरोःक्वाप्रसरणीःसमीक्षापौराणीक्वखलुविबुधामत्सरधियः ॥ तथापिव्यामोहाद्गुरुगुरुकटाक्षैकशरणोमनागव्याकुर्वेहंभागवतपुराणंप्रगहनम् ॥ ८ ॥ आचार्यैरपरैरपिप्र
विवृतेमार्गेमनश्चोदितंखद्योतस्तपनप्रकाशितपदेकिंतत्रकुर्यादिति ॥ तन्मार्गानुगमेनवाक्तनुमनःशुद्धिक्रियायैततःश्रीमद्भागवतंपुराणमतुलंव्याकर्तुकामोयते ॥ ९ ॥ तदस्यांपद्यायांझटितिकृतयांजयंधि

॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ जन्माद्यस्ययतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट्तेनेब्रह्महृदायआदिकवयेमुह्यंतियंसूरयः ॥
तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्रत्रिसर्गोमृषाधाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहि ॥ १ ॥

कृपांमहांतःकुर्वंतोदिविभुविवसंतःसदयनाः ॥ निरस्तामूयायेपरमपदभक्तिक्षितिधरोद्वहप्रह्वग्रीवाविपुलकरुणाःसर्वसुहृदः ॥१०॥ आनंदतीर्थविजयतीर्थौप्रणम्यप्रकारीवरवचौ ॥ तयोःकृतिस्फुटमुपजी
व्यप्रवच्मिभागवतपुराणं ॥ ११ ॥ अथकलिमलापनुत्तयेविधिभवपुरःसरैरमरवरैरादरात्प्रार्थितोदीप्तिसुतबलभरपरिखिन्नधरणितलेत्रिरसमयसमाचीर्णतपसासत्यवत्यापराशराद्वतीर्णोव्यासना
मासुरमथनःसमुद्धृतसमुत्सन्ननिगमकल्पतरुरल्पमतिमनुजदयालुःशाखोपशाखं तेनविभक्तवेदस्तदर्थनिर्णयेच्छुर्विरचितब्रह्मसूत्रस्तदनधिकारिजनापवर्गायप्रकाशितपुराणसंहितोवेदांतार्थप्रकाशिकां
द्वादशस्कंधसंमितामष्टादशसहस्रसंख्योपेताभागवतपुराणसंहितांचिकीर्षुःकालदोषेणविहितान्भागवतधर्मानाविश्चिकीर्षुर्निरंतरापरोक्षितब्रह्मस्वरूपोनिरंतरायोपिप्रेक्षावच्छिक्षायैमंगलाचरणाद्यनेक
प्रयोजनायचसर्वेष्टदेवतांनारायणाख्यामनुस्मरति जन्माद्यस्ययतइति । अत्रयच्छब्दश्रुतेरतच्छब्दोऽध्याहार्यः अस्यजगतोजन्मादियतः यश्चार्थेष्वभिज्ञःयश्चस्वराट्यश्चब्रह्महृदाआदिकवये
तेने यंप्रतिसूरयोमुह्यंति तेजोवारिमृदांविनिमयोयथातथात्रिसर्गोऽपियत्रमृषा । तंस्वेनधाम्नासदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहीतिसमस्तान्वयः तत्रप्रथमंपरंधीमहीत्यवरसान्वयः पश्चादाकां
क्षावशादादितःसर्वेषामन्वयः परंपूर्णं गुणैरितिशेषः पृपालनपूरणयोरितिधातोः द्विविधाहिदेवताग्रंथारंभेनमस्कारादिमंगलक्रियामर्हति आधिकारिकीअभीष्टाचेति तत्राद्याग्निःशक्रादिरूपाद्वितीय
लक्षणदेवताधिकारिकीनमनादिक्रियार्हा परमप्रेमादिविषयाह्यभीष्टाचेति भगवांस्तूभयरूपइत्यभिप्रायेणपरमित्युक्तं परमात्माहिसकलप्राणिनांसंसारोन्मूलनायापरिपत्त्र्यःस्रष्टव्यपाद्यतेतदैवत्वेपःपुरुषार्थं

१ सुनियमानेकविषयादितिपाठान्तरम् । २ स्वमनसाइ०पा० । ३ अनलीकइ०पा० । ४ नितरांव्याख्यानम् । ५ मुरारिपइतिपाठान्तरम् । ६ ईदमधनकत्रांचेत । ७ श्रुतिपवितितायस्यत्राह्मीतिपाठः । ८ तयोरितिशेषः ।

योन्यस्मात्सर्वस्मादंतरंयदयमात्मेतिश्रुतेः सएवपरमप्रेमविषयःपरोपिनारायणएवनान्यःकश्चित् । यदेतत्परमंब्रह्मवेदवादेषुपठ्यते । सदेवःपुंडरीकाक्षःस्वयंनारायणःपरइतिहरिवंशेच एतदपःप्रश्नोत्तरत्वे नदुर्वाससःप्रतिवचनेपरस्यनारायणत्वोक्तेः ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिश्रुतेश्च धीमहिध्यायेम जन्माद्यस्ययतइत्यादिविशेषणैःपरशब्दोक्तान्गुणान्विशिनष्टि पालनपूरणाभ्यांपथास्यंभवस्तथ्याद्रूपोवाक्याद् स्यूहनीयं अलौकिकवस्तुनोलक्षणोपदेशमंतरेणज्ञातुमशक्यत्वात्शशविषाणकल्पंतदित्यतोवालक्षणमाह जन्माद्यस्ययतइति अस्यप्रत्यक्षस्यजगतोजन्मआदिर्यस्यतज्जन्मादीतितद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः यतोयस्मात्भवतीतिशेषः आदिशब्देनस्थितिसंहारानियमनज्ञानाज्ञानबंधमोक्षाश्चग्राह्यतेनकेवलंस्थितिसंहारौ श्रुतिस्मृतिविरोधात् यथासास्नादिमान्गौरितिवृद्धोपदिष्टसास्नादिमंतंपदार्थंग श्वादिभ्योव्यावृत्तंगोशब्दवाच्यंप्रत्येति तथाजगज्जन्मादिकारणंपरमितिश्रुत्याचार्योपदिष्टंजन्मादिकंप्रत्येकंपरब्रह्मलक्षणतयाज्ञातव्यं वेदांतसूत्रेषुप्रतिपादितत्वात् ननु परस्यजन्मादिकारणत्वंकुतइ तितत्राह अन्वयादिति यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंतीत्यादिश्रुतीनां । अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते । स्रष्टापातातथैवात्तानिखिलस्यैकएवत्वित्यादिस्मृतीनांचजगत्कारणेहरावन्वयात् उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिंगात् परंब्रह्मैवजगत्कारणंनान्यदितिभावः । ननु रुद्रादीनामपिजन्मादिकारणत्वंश्रूयते अतःकथंपरस्यैवेत्यवधार्यते उच्यते यद्यपिरुद्रादीनांवेदैकदेशप्रतिपाद्यत्वम स्ति तथाप्यनंतवेदकदंबप्रतिपादितत्वंविष्णोरेवसर्वेवेदायत्पदमामनंति वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यःननुश्रुत्यादेःपिपीलिकादिलिपिवत्अप्रमाणत्वान्माणवकहष्टशार्दूलकल्पनेनतान्निश्चयाभा वादतःपरमाणुपुंजस्यैवकारणत्वमितितत्राह इतरतइति प्रत्यक्षागमाभ्यामनुगृहीतादितरस्मात्तर्कात् परब्रह्मणःकारणत्वंज्ञायते समुदायउभयहेतुकोपितदप्राप्तिरितिभगवताकृष्णद्वैपायनेनपरमाणुपुंज वादस्यनिरस्तत्वात् अत्रश्रुत्याद्यनुगृहीततर्काभावात्केवलतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात् ननु कार्यंकारणपूर्वकंकार्यत्वादितिकारणसामान्यमात्रसिद्धं विशेषतःकुतःसिद्धिरितिचेन्सत्यं प्रधानादेरचेतनत्वेनबुद्धिपू र्वककर्तृत्वानुपपत्तेरस्वातंत्र्याच्चक्षित्यादेश्चेतनकर्तृकत्वंपरिशेषसिद्धं चेतनाद्धिपित्रादेःपुत्राद्युत्पत्तिदर्शनात्तदृष्टांतेनब्रह्मादिचेतनजातंपरमचेतनाद्विष्णोरुत्पद्यतइतिसुशकोऽयंतर्कःसमुत्तिष्ठते चशब्दःसमु च्चयेवेदानामपौरुषेयत्वेनकर्तृप्रसिद्ध्यभावादसंदिग्धप्रमाणत्वेनतदनुगृहीततर्कस्यापिप्रतितर्कपराहतिर्नाशंकनीयेत्यस्मिन्नर्थेवा अनेनअथातोब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्ययतः । शास्त्रयोनित्वात् तत्तुसमन्वया दितिचतुःसूत्रीचव्याख्याता जिज्ञासैवधीमहीत्यनेनोच्यते वेदविचारनिर्णीतगुणोपसंहाररूपत्वात् इयानेवविशेषःध्यानमेवज्ञानसाधनंनकर्मादिकमित्यतोधीमहीतिपदं कर्मणःशुद्धांतःकरणस्यध्यानसंभ वादिति यस्तुश्रुतिस्मृतीअनादृत्यकेवलतर्केणब्रह्मणोजन्मादिकारणत्वंविघटय्यप्रत्यवतिष्ठते सोन्वयव्यतिरेकात्मकतर्केणापहसितव्यइत्यतोवाह अन्वयादितरतइति अन्वयात् अन्वयानुमानात् इतर तोव्यतिरेकानुमानात् तेचदर्शिते चशब्दस्तूक्ततर्कस्यकेवलव्यतिरेकव्याप्तिशून्यत्वादस्यचप्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकत्वेनबलीयस्त्वादप्रतिहतःस्वार्थंसाधयतीत्येतस्मिन्नर्थेवर्तते ननु यथापयोंब्वादेरचेतनस्यस्पंद नादिप्रवृत्तिदर्शनात्तन्निदर्शनेनप्रधानस्यकारणत्वंकिंनस्यादितितत्राह अर्थेष्विति अर्थेषुघटपटादिष्वभितःसर्वतःअशेषविशेषाकारेणजानातीत्यभिज्ञःप्रधानस्यजडत्वेनज्ञानाश्रयत्वलक्षणासंभवान्नितरां सर्वज्ञत्वंविष्णोस्तुसर्वज्ञत्वंश्रुतिस्मृतिसिद्धं यःसर्वज्ञःससर्ववित् तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतपेत्यादि नन्वस्यहेतोःसर्वज्ञरुद्रादावपिवृत्तेरसाधकत्वमितितत्राह स्वराडिति स्वयमेवराजतइतिस्वराट् स्वस्यस्वयमेवराजानान्योधिपतिरितिवा अयंभावः यंकामयेतंतमुग्रंकृणोमीतिरुद्रादीनांश्रीप्रसादायत्तज्ञानादिगुणवत्त्वदर्शनान्ममयोनिरप्स्वं तरितिश्रियश्च विष्ण्वनुगृहीतज्ञानादिमत्त्वदर्शनाद्विष्णोस्त्व नन्याधीनज्ञानादिगुणवत्त्वात्तद्गतानांविशेषाणामनंतानांतैरज्ञातत्वान्नतेषांनिरुपचरितसर्वज्ञत्वमतोनान्येषुतस्यहेतोर्व्यभिचारइतिसएव सर्वकर्तेति नतेविष्णोजायमानः सएषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरित्या दिश्रुतिरनन्याधिपतित्वेसर्वाधिपत्येचमानं स्रष्टृराजांतररहितइतिवास्वराट्स्वात्मानंस्वयमेवराजयतिप्रकाशयतिनपरेच्छयेतिवा ननु श्रुतीनामनंतत्वादेकत्रहरेरन्याधीनत्वकथनसंभवादतः कुतोनिश्चयः परोनान्याधीनइतितत्राह तेनइति यःपरआदिकवयेचतुर्मुखायब्रह्मसांगंवेदंहृदास्नेहेनतेनेविस्तारितवान् तस्यसकृदुपदेशमात्रेणाशेषविशेषग्रहणसामर्थ्येऽपि वक्तव्यंब्रह्मगुरुणाचतुर्वारमथापिवे

१ परमपदंनैकस्मिन्पुस्तके । २ परोक्ततर्कस्य ।

त्युपदेशशास्त्रमनुसृत्यतेनइत्युक्तं शिष्यशिक्षायैतथोपदेशसंभवात् चतुर्मुखस्यवेदोपदेशेनहरेरनन्याधिपतित्वस्यकिमायातमितिचेन्न प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरिताबभूवेतिश्रुतौचतुः खस्यनिरतिशयमाहात्म्यकथनात्तदुपदेशाच्चस्यानन्याधिपतित्वसिद्धेः योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्माइतिश्रुतेः सकलवेदविद्योपदेशोपिसिद्धः आदिकवित्वंचब्रह्मणःकविर्यःपुत्र सइमायिकेत्यादिश्रुतिसिद्धं ब्रह्मवेदस्तपस्तत्त्वंब्रह्माविप्रःप्रजापतिरित्यभिधानं हृत्स्नेहेमनसिस्निग्धेसुहृद्धंधीहरावपीतिच नप्रहेलिकावदुपदेशइतिद्योतनायहृदेत्युक्तं तेनेब्रह्मेतिसर्वज्ञत्वेयुक्त्यंतरं सकलचेतनराश्युत्तमस्यचतुराननस्योपदेष्टुःशार्ङ्गपाणेःसर्वज्ञत्वंन्यायप्राप्तमितिभावः वेदाहमेतंपुरुषंमहांतमादित्यवर्णंतमसःपरस्तादितिश्रुतौनारायणविषयज्ञानेस्वातंत्र्यकथनात्तदुपदिष्टज्ञानेनैवतज्ज्ञानं कथंसंगच्छतइत्याशंक्ययमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेः तत्प्रसादायत्तज्ञानेनैतद्विषयंज्ञानंनतुस्वायत्तं अन्यथाज्ञानमेवनस्यादुक्तहेतोरित्यभिप्रेत्याह मुह्यंतियंसूरयइति भूतभविष्यद्वर्तमानब्रह्मादयो यत्प्रसादमंतरेणमुह्यंति मुह्वैचित्त्यइतिधातोर्यथार्थज्ञानंनजानंतिकिंचिदन्यथाचजानंतीत्यर्थः तेनेत्युक्तेरस्माद्ब्रह्मादिचेतनराश्यचिंत्यमहिमामहीधरः इतिप्रतीयते नन्वीश्वरःसृष्ट्यादौप्रवर्तमानःप्र योजनार्थीभवति अन्यथावा नप्रथमः यत्प्रयोजनार्थंप्रवर्ततेतस्यतत्पूर्वंतदभावादपूर्णत्वेनाशक्तत्वात्सृष्ट्यनुपपत्तेः नाद्वितीयःप्रवृत्तिमात्रस्यस्वप्रयोजनोद्देशेनदृष्टत्वाद्वृथातदनुपपत्तेरतोमायामयीसृष्टिरे ष्टव्येत्यतआह तेजोवारीतितेजोवारिमृदांविनिमयोयथातथात्रिसर्गः यत्रयस्मिन्भगवतिविषयेमृषैवपूर्वाप्राप्तप्रयोजनप्रापकोनभवति कथंतर्हिप्रवृत्तिरितिचेत् उच्यते देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृ हा लोकवत्तुलीलाकैवल्यमितिश्रुतिसूत्रबलादाप्तसमस्तप्रयोजनस्यहरेःलीलयैवप्रवृत्तिरितिभावः जीवेश्वरजडानांसर्गस्त्रिसर्गः यथाएकमेवमूलंतेजःस्वकार्येषुपार्थिवादिपदार्थेषुबहुधाभूत्वाप्रविशतिवह्निश्च मथनादिनाविर्भवतितथेश्वरोपिजगत्सृष्ट्वाबहुरूपीभूयजगदंतःप्रविशति बहिश्चभूतानुकंपयावासुदेवादिबहुरूपआविर्भवति अयमीश्वरसर्गः दीपाद्दीपांतरोत्पत्तिर्यथातथेश्वरसर्गइतिवा यथासूर्यादे तेजसांजलाद्युपाधिनिमित्तैर्बहूनिप्रतिबिंबानिसूर्यकांतादीनिसूर्यादेर्जायंते तथैवसूक्ष्मस्थूलशरीराद्युपाधिनिमित्तैःप्रतिबिंबभूताजीवाहरेरुत्पद्यंते एषजीवसर्गः यथाकुलालोमृदमुपादायकृत्स्नघटादीन् सृजति तथेश्वरोजडप्रकृतिमुपादायमहदहंकाराद्यशेषजडपदार्थान्सृजत्येषजडसर्गः अनेनमायामयीसृष्टिरित्यस्यकिमायातमितिचेदुच्यते यत्रेश्वरइतिविशेषणादन्यत्रजगत्प्रमृषामिथ्यानभवति द थाचयोजना यथातेजोवारिमृदांविनिमयः कार्यंअर्थक्रियायोग्यत्वात्सदसद्विलक्षणोनभवति तथायत्रयदाधारतयाक्रियमाणस्त्रिसर्गोमिथ्यानभवति अर्थक्रियोपपत्तेरेवामिथ्यात्वबाधकोतिभावः त तुतेजःकार्यंकेशोंडूकादि वारिकार्यंफेनादि मृत्कार्यंघटादि यथामिथ्यातथायत्रजगन्मिथ्येत्यर्थःस्यात्तथाचश्रुतिः वाचारंभणंविकारः अनुमानंचविमतंमिथ्यादृश्यत्वादित्यतोमायामयीसृष्टिरित्यत आह धाम्नेति स्वेनधाम्नास्वरूपज्ञानमहिम्नासदानित्यंनिरस्तंकुहकंइंद्रजालादिमायायेनयस्यवासतथोक्तःतं यःसर्वज्ञःअथैनमाहुःसत्यकर्मेति विश्वंसत्यमित्यादिश्रुतिविरोधादुदाहृतश्रुतेरर्थांतर त्वसंभवादनुमानस्यव्याप्तिशून्यत्वेनतद्विरोधाभावान्नित्यनिरस्तेंद्रजालोविष्णुर्मायामयींसृष्टिंनविदधाति किंतुसत्यामेव लोकेवाऽसमर्थःसन्निंद्रजालादिकंसृजति नतुसमर्थःविष्णुस्तुनित्यपरिपूर्ण शक्तिःकिमर्थंतत्करोतीत्यर्थः मुक्तव्यावृत्तयेसदेत्युक्तंतेषांमुक्तेःपूर्वंबंधभाक्त्वेनकुहकत्वसंभवात् ननुविष्णोःसदानिरस्तकुहकत्वेमुक्तामुक्तव्यावृत्तिर्घटते तदेवकुतइतितत्राह सत्यमिति सत्यंनिर्दुःखनित्यनिर तिशयानंदाद्यनुभवरूपं सच्छब्दउत्तमंब्रूयादानंदंतीतिवैवदेत् । येतिज्ञानंसमुद्दिष्टमितिवचनान्नित्यनिरस्तकुहकत्वेनमुक्तव्यावृत्तिर्युज्यतइतिभावः एतदुक्तंभवति उपक्रमादितात्पर्ययुक्त्युपेतसर्वश्रुतिस्मृ तितात्पर्यपर्यालोचनयाजगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वात्सर्वज्ञत्वादनन्याधिपतित्वाच्चतुर्मुखज्ञानोपदेष्टृत्वात्स्वानुग्रहमंतरेणदुर्ज्ञेयत्वात्स्वप्रयोजनानुद्देशेनकेवललीलयैव जगत्सर्जनादिप्रवृत्तिमत्त्वात्स्वतएवनित्यनिर स्तेंद्रजालत्वेनसत्यमहिमत्वान्निर्दुःखनित्यनिरतिशयानंदाद्यनुभवरूपत्वाच्चसर्वगुणपूर्णोविष्णुःसर्वैर्ध्येयइतिवातात्पर्यार्थः ननुधीमहीतिछांदसः प्रयोगःकस्मात्कृतः उच्यते गायत्रीप्रतिपाद्यंनारायणाख्यं परब्रह्मैवनसूर्यः तस्यचक्षोःसूर्योअजायतेतिश्रुत्यातदंगजननोक्तेरितिदर्शयितुं यथावेदाध्ययनोपक्रमेगायत्र्यभिधीयते विशिष्टफलहेतुत्वात्तथाभागवतोपक्रमेइतिवा गायत्र्याद्यशेषवेदप्रतिपाद्योनारायणएव भागवतेप्रतिपाद्यतइतिवा इतरेषांभगवत्कलत्वेनतत्परत्वेपितद्व्यावृत्तयेइतिवा इतरेभ्योप्यस्यमाहात्म्याधिक्यप्रकटनायेतिवा धीमहीतिछांदसंपदंप्रायुंक्तभगवान्बादरायणः तथाचमत्स्यपुराणपुराण

---

१ तस्माद्ब्रह्मादि० इ० पा० २ महीधरप्रसा० । ३ मुक्ताइत्यक्षर[illegible]कास्मि०

ज्ञानमाहात्म्येप्रस्तावमाहात्म्यतल्लक्षणंप्रदर्श्यते यत्राधिकृत्यगायत्रींवर्ण्यतेधर्मविस्तरः। वृत्रासुरवधश्चापियत्तद्भागवतंविदुः। लिखित्वातच्चयोदद्याद्धेमसिंहसमन्वितं। पौर्णमास्यांप्रोष्ठपद्यांसयातिपरमंपदं।
अष्टादशसहस्राणिपुराणंतत्प्रकीर्तितमिति। स्कांदेच ग्रंथोष्टादशसाहस्रोद्वादशस्कंधसंमितः। हयग्रीवब्रह्मविद्यायत्रवृत्रवधस्तथा।गायत्र्याचसमारंभोयत्रभागवतंविदुरिति। गारुडेच अर्थोयंब्रह्मसूत्राणांभार
तार्थविनिर्णयः गायत्रीभाष्यरूपोऽसौवेदार्थपरिबृंहितः। पुराणानांसाररूपःसाक्षाद्भगवतोदितः।द्वादशस्कंधसंयुक्तःशतविच्छेदसंयुतः।ग्रंथोऽष्टादशसाहस्रःश्रीमद्भागवताभिधइति। अन्येचतुर्विंशत्साहस्रभा १
गवतमितिवदंति। असंप्रदायविदांवचनमित्युपेक्षणीयं। गायत्र्यर्थोप्यनेनश्लोकेनसूचितः तथाहि तत्सवितुर्देवस्येत्यस्यार्थोजन्माद्यस्ययतइत्यादीति वामंवरेण्यंपरमित्यभिधानाद्वरेण्यमित्यस्यव्याख्यानं
परमिति। भर्गइत्यस्यव्याख्यानंधाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकमिति भर्गःसकलदुरितभर्जनंज्योतीरूपं तत्पदार्थव्याख्यानंस्वराडिति धियोयोनःप्रचोदयादित्यस्यविवरणंतेनेब्रह्महृदायआदिकवयेइति
यःसविताजन्मादिकर्तानःअस्माकंधियःधर्मादिविषयाबुद्धीः उपलक्षणमेतत् सर्वेंद्रियाणि इत्यादि स्वतत्त्वविषयंज्ञानंगुरुमुखेनोपादेश्यतज्ज्ञानसाधनानिसर्वाणिकरणानिप्रचोदयात्प्रचोदयातेस्वा
त्मविषयतयाप्रेरयति तस्यसवितुर्देवस्यक्रीडादिगुणसंपन्नस्यनारायणस्यअनन्याधीनतयातत्त्वाद्द्वयात्सत्वात्तद्वरेण्यंसकलगुणाकरतयापरमंमंगलंभर्गः ज्योतीरूपंभरणगमनयोगात्सर्वज्ञंसावयुज्ञानादिग
मरचितचरणकराद्यवयवमितियावत्धीमहिध्यायेमज्ञानमेवतत्त्वीतिजनकंनकर्मादिकंतस्मात्तच्चितनंकर्तव्यमित्यर्थः। यत्तु केनचिद्वेदसमितैवंविधंग्रंथव्याख्यानारंभसमयेप्रजल्पितं पदच्छेदःपदार्थोक्तिर्विग्र
होवाक्ययोजना आक्षेपश्चसमाधानमितिव्याख्यानलक्षणं। अतिरिक्तपदंत्याज्यंहीनंवाक्येनिवेशयेत्। विप्रकृष्टंचसंदध्यादानुपूर्व्यंचकल्पयेत्। लिंगधातुविभक्तिश्चयोजयेच्चानुलोमतः। वाक्यांशस्यानुसा
रेणतेषांचप्रत्ययोपिचेति तदनुपासितग्रंथसंप्रदायवित्सज्जनचरणैरुपेक्षितमितिविदुषांपरिषदिसारस्यआधत्तेनहि यथावेदादावकरीत्यत्राकरोदितिपदंअशक्यनिवेशनं तथात्राप्यतिरिक्तंपदंसंत्यज्यहीं
नप्रयोज्यंयतएतद्व्याख्यानंतल्लक्षणंनभवति तस्माद्यथास्थितग्रंथव्याख्यानमेवसज्जनचित्तरंजनमितिसंतोष्टव्यं। ननु नायंश्लोकार्थःकिंत्वन्यएव तथाहि तंसत्यंधीमहि ननु मृत्तिकेत्येवसत्यमितिमृ
दादेरपिसत्यत्वंश्रूयते तद्वदस्यापीतितत्राह परमिति मृदादेःकार्यापेक्षयासत्यत्वंअयंतुपरमार्थिकःसत्यः तत्सत्यंसआत्मेतिश्रुतेः परस्यसत्यस्यावाङ्मनोगोचरस्यकथंध्यातुध्यानध्येयादिव्यवहारगोच
रत्वमित्याशंक्याह जन्मादीति अस्यजगतोजन्मस्थितिभंगायतःपरात्सत्यात्तंधीमहीत्यर्थः यतोवाइमानिभूतानिजायंतइतिश्रुतिसिद्धजगत्कारणत्वरूपेणावाङ्मनोगोचरस्यापिध्यातृध्यानादिव्यव
हारोघटतइतिभावः ननुब्रह्मणःसिद्धरूपत्वात्प्रमाणांतरागोचरत्वमतस्तत्रवेदांतानामनुवादकत्वादप्रामाण्यमित्याशंक्याह अन्वयादिति। वेदांतानांब्रह्मण्येवान्वयात्तात्पर्यादित्यर्थः तथाचश्रुतिस्मृती
सर्वेवेदायत्पदमामनंति वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइतिप्रमाणांतरसिद्धत्वेनह्यनुवादकत्वंसिद्धमित्यपिज्ञातव्यं नकेवलंश्रुत्यन्वयात् स्मृत्यन्वयाच्चेत्याह इतरतश्चेति अहंसर्वस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथेतिस्मृ
तितश्चेत्यर्थः अथवाप्रतिपदोक्तविवक्षितार्थसिद्ध्येहेतुमाह अन्वयादितरतश्चेति अस्तिप्रकाशतेइतिब्रह्मणश्चकार्यप्रपंचेमृदादेरिवघटादौसमन्वयादितरतोप्रकाशव्यतिरेकेणकदाचिदपिकस्याप्यप्रति
भासान्मृदादिव्यतिरेकेणघटादेरिवेत्यन्वयव्यतिरेकौदर्शितौ अथवा ब्रह्मणिकारणापन्नेमहदादिकार्यदर्शनादन्यथाऽदर्शनादितिसत्तास्थित्योरन्वयव्यतिरेकौदर्शितौ ननु तर्हिसांख्यपरिकल्पितप्रधानमे
वजगत्कारणमस्तुकिंब्रह्मणेतितत्राह अर्थेष्वभिज्ञइति उत्पाद्यसर्वपदार्थेष्वभिज्ञःसःअभितःसर्वतःसर्वमिदंजानातीति एवंविधस्यैवकारणत्वंनेतरस्यप्रधानस्यजडत्वान्नसर्वज्ञत्वं तथाच यःसर्वज्ञइ
तिश्रुतिःतर्ह्यर्थेष्वभिज्ञानांजीवानामेवजगत्कारणत्वमस्त्वित्याशंक्याह स्वराडिति स्वयमेवराजतइतिस्वराट् जीवानांपरिच्छिन्नज्ञानत्वेनपराधीनत्वान्नस्रष्टृत्वंसंभवतीत्यर्थः एषसर्वेश्वरःएषसर्वलो
कपालइतिश्रुतेः नन्वीश्वरस्यापिनतस्यकार्यंकरणंचाविद्यतइतिश्रुत्याकार्यकारणाद्यभावात् कथंसर्वज्ञत्वमितितत्राह तेनेब्रह्मेति आदिकवयेब्रह्मणेयःब्रह्मऋग्वेदादिलक्षणसांगंवेदंहृदागनसामनोमात्रेण २
साधनांतरनिरपेक्षतयातेनेस्वरमात्रावर्णपदवाक्यादिक्रमेणविस्तारितवान् ब्रह्मणउपाधिभूताबुद्धिर्निर्मायतत्रवेदंप्रकाशितवानित्यर्थः अथवाहृदोपनिषदासहसंकल्पमात्रेणकार्यकारणसंबंधरहितोपिभग
वान्सर्वांतर्यामीब्रह्मादिकार्यकारणसाक्षित्वेनसर्वज्ञइत्यर्थः एवंजगत्कारणेसच्चिदानंदात्मकेवेदैकवेद्येनिरवद्येसर्वेश्वरेपरैरुद्भाव्यदोषकलापिनास्तीत्यभिधत्ते मुह्यंतीति यत्सूरयःकापिलादयःशास्त्रप्र

१ अविदुषा परि० इ० पा०।

णेतारःसुहृन्नीत्युक्तेतत्प्रणीतशास्त्रस्यनिर्मूलत्वेनाप्रामाण्यात्तद्विरोधिग्रंथोनास्तीत्यर्थः नानाऽसत्तर्ककलिलांतःकरणदुरवग्रहवादिनांविवादानवसरेउपरतसमस्तमायामयेभगवतिकोनुदुर्गइतिश्लोके
अतःपरमसत्यादप्युत्पन्नस्यजगतःकुतःसत्यत्वंकिंतुमिथ्यात्वमेवेतिदर्शयति तेजोवारीति विनिमयःकार्यं तेजोविनिमयःकेशांड्रकादिः वारिणोविनिमयःहिमकरकादिः मृदोविनिमयोघटादि
यथायेनप्रकारेणतथाकारणसत्ताप्रतीतिव्यतिरेकेणकार्यस्यपृथक्सत्ताप्रतीतिशून्यत्वमेवात्रमिथ्यात्वं तद्वत्तेजोवारिमृदामपिकारणसत्ताप्रतीतिव्यतिरेकेणकार्यस्यपृथक्सत्ताप्रतीत्यभावान्मिथ्यात्वमि
त्यर्थः किंचत्रिवृत्कृतानांचोभयेषांदृष्टांतदार्ष्टांतिकव्याजेनमिथ्यात्वंकथितमितिसंप्रदायविदामभिप्रायः । ननु ब्रह्मणोजगत्कारणत्वेक्रियाकारकादिसंबंधादसंगोह्ययंपुरुषइतिविरुध्येतेत्यतोवाह तेजोवा
रीति त्रिसर्गस्त्रयाणांसर्गःतेजोवारिमृदांसर्गः उपलक्षणंचैतत् पंचभूतानांसृष्टिःयत्राऽमृषा कथंयथातेजोवारिमृदादिविनिमयोमिथ्यातथाजगदपिमिथ्येत्यर्थः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवस
त्यमितिश्रुतेः इदानीमेवंविधप्रपंचकारणत्वेनकल्पितमायासंबंधनिबंधनंकिंचिदपिचिद्रूपपरमसत्यात्मकेईश्वरेस्वदृष्ट्यावस्तुगत्यापिनास्तीतिदर्शयति धाम्नेति धाम्नाप्रकाशेनस्वेनस्वरूपभूतेनात्मचै
तन्येनोपचारतःकारणत्वेनकल्पितेनसदासर्वदानिरस्तंनिराकृतंकुहकंकपटाख्यंयेनसतथोक्तःतं सदेतिजीवाद्वैलक्षण्यप्रदर्शनाय अर्थादसंगत्वंकूटस्थत्वंचोक्तं तस्मादेकमेवब्रह्मोपाहितानुपाहितभेदेनद्वेधा
वब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंचेतिश्रुत्याप्रतिपाद्यते तत्रसगुणब्रह्मोपासनाजनितेनज्ञानेनशुद्धांतःकरणस्यनिर्गुणब्रह्मोपास्तौबुद्धिरुपतिष्ठते ततश्चसकलंस्वात्मानंपश्यन्नात्मव्यतिरिक्तंकिंचिदप्यपश्यन्निर्गुण
एवावतिष्ठते इत्येषोऽर्थोऽनेनप्रतिपाद्यते नापरोऽप्रामाणिकइति तदेतत्कंठशोषणप्रलापज्वलनज्वालातुल्यमितिनपरीक्षकाःक्षणमपिकटाक्षेणप्रेक्षंते पूर्वापरपर्यालोचनयास्वोत्प्रेक्षितयुक्तिवि

धर्मःप्रोज्झितकैतवोऽत्रपरमोनिर्मत्सराणांसतां वेद्यंवास्तवमत्रवस्तुशिवदंतापत्रयोन्मूलनम् ॥
श्रीमद्भागवतेमहामुनिकृतेकिंवापरैरीश्वरःसद्योहृद्यवरुध्यतेऽत्रकृतिभिःशुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् २

रुद्धत्वाच्छ्रुतिस्मृतीनामतात्पर्यार्थत्वात्प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रहरणप्रहतशिरस्कत्वादाचार्यैस्तत्रतत्रनिराकृतत्वाच्छ्रुत्यादीनांमिथ्यात्वपरत्वेविरोधस्यदर्शितत्वादस्मदुक्तार्थेबहुप्रमाणसंभवाद्ग्रंथबाहुल्यभयान्नतन्नि
राकरणंप्रपंच्यते नहिअपरस्परसंभूतंकिमन्यत्कामहैतुकमितिवदतांसंप्रदायविच्वमिति १ ननुजन्माद्यस्ययतइत्यनेनसकलपुराणार्थस्यसंक्षेपतोदर्शितत्वात्किमुत्तरश्लोकेनेत्यतोग्रंथारंभेमंगलाचरण
युक्त्यानारायणस्यप्रस्तुतत्वंनतुसाक्षाद्विषयत्वेनविषयस्त्वन्यएवेतिशंकानिरासार्थंविषयतत्साधनाधिकारिप्रयोजनानिद्वितीयश्लोकेनदर्शयति धर्मइति ननु यदिष्टसाधनत्वावबोधकंप्रायस्तदेवप्रमाणन
योपादेयंअतःकथमस्यग्रंथस्येत्यतोवाह धर्मइति अत्रश्रीमद्भागवतेप्रोज्झितकैतवःपरमोधर्मःप्रतिपाद्यतेअत्रश्रीमद्भागवतेनिर्मत्सराणांसतांवेद्यंवास्तवंशिवदंतापत्रयोन्मूलनंवस्तुप्रतिपाद्यतेकिंविशि
ष्टेमहामुनिकृते अपरैःकिंवाशुश्रूषुभिःकृतिभिःअत्रश्रीमद्भागवतेअभ्यस्यमानेईश्वरःसद्यस्तत्क्षणात्हृदिअवरुध्यतइत्येकान्वयः अत्रास्मिन्श्रीमद्भागवतेश्रीमच्छंनामश्रूयमाणरमणीयतयाऽर्थपर्यालोचन
याचास्येतरेभ्यःआधिक्यं तथाचोक्तं राजंतेतावदन्यानिपुराणानिसतांगणे । यावन्नदृश्यतेसाक्षाच्छ्रीमद्भागवतंपरमिति ध्रियतेअनेनअधःपतन्पुरुषइतिधर्मः धारयतीतिधरोभगवान्सधीयतेज्ञायतेअने
नेतिवा वृधातिकर्तारंरमयतीतिमिंनुतेहिनास्तिपापमितिवाभगवतःप्राप्तिसाधनभूतः ननुधर्मोन्यत्रापिप्रतिपाद्यते किमत्रैवेतितत्राह प्रोज्झितइति प्रोज्झितकैतवः कितवस्यभावःकैतवंप्रकर्षेणोज्झितंकैतवं
येनसतथोक्तः कितवोनामलोकेमनस्यन्यदभिसंधायान्यदभिधत्ते अन्यदेवाभिचरतितद्वदत्रापिभगवत्प्रीतिमंतरेणस्वर्गादिफलंमनस्यनुसंधायभगवद्गुणप्रतिपादनलोलुपनिगमार्थंअन्यथावदन्स्वात्मानोदेहादि
याणामीश्वराधिष्ठितत्वमीश्वरनियम्यत्वंनिगूह्यहरेः कारयितृत्वंफलदातृत्वमपिअवगणय्याहमेवेदंकरिष्येऽर्थीसमर्थोविद्वानहमेवस्वतंत्रइतिबुद्ध्यावायुक्तः कितवःतेनक्रियमाणोधर्मःकैतवइत्युच्यतेअतोऽफ
लकामनयैवधर्मःकर्तव्यइत्ययमर्थोऽत्रप्रतिपाद्यतइत्यर्थः तत्कर्मयन्नबंधायसाविद्यायाविमुक्तयइतिश्रीविष्णुपुराणे । तर्हितावत्तापूर्यतइतितत्राह परपइति यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् । यत्त

१ तर्कलीनान्तःकरण इ०पा० । २ सकलपुरुषार्थस्य इ०पा० । ३ मनुते इ०पा० ।

स्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमितिस्मृतेः भगवदर्पणतः परमो भवतीत्यर्थः किंवपरः परमात्मामीयतेऽनेनेत्येतदभिप्रायेण परमइत्यभिधा विपरोरिपरमात्मनोरित्यभिधानात् सपरःशत्रुःसंसारःमीयतेप्रक्षिप्यते इतिवा मीङ्हिंसायां प्रमीयाहिंसाचसंज्ञपनमित्यभिधानं किंचयतोऽधिकंनमःसुखहेतुर्भवतिसपरमोधर्मः सचभक्तियोगलक्षणएव तथाचभारतेभीष्मयुधिष्ठिरसंवादे कोधर्मःसर्वधर्माणांभवतःपरमोमतः। इतिपृष्टे एषमेसर्वधर्माणांधर्मोधिकतमोमतः यद्भक्त्यापुंडरीकाक्षंस्तवैरर्चेन्नरःसदेति उक्तंच एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांधर्मःपरःस्मृतः भक्तियोगोभगवतितन्नामग्रहणादिभिः नृणामयंपरोधर्मःसर्वेषांसमुदाहृतः त्रिंशल्लक्षणवान्साक्षात्सर्वात्मायेनतुष्यतीतिस्वोक्तेः केषामधिकारःकथंसाक्षाद्विषयइतितत्राह निर्मत्सराणामित्यादिनाभावप्रधानोनिर्देशः निर्गतंमात्सर्यंयेषांतेतथोक्ताः तेषांसतांप्रशस्तकर्मणांपुरुषाणां सतामपिकचित्कश्चिन्मात्सर्यंस्यात्तन्नकर्तव्यंस्वोत्तमेष्वित्यतोनिर्मत्सराणामित्युक्तंज्ञेयं कृद्योगेषष्ठीति सतामिति वेदनंज्ञानपेवनकर्मादिकमित्यतोवेद्यमित्युक्तं वास्तवनिरस्तदोषंपूर्णगुणं वस्तुअप्रतिहतंनित्यंअप्रतिहतानित्यत्वेनवसनशीलत्वादित्यर्थः दुःखनिवृत्तिसुखप्राप्तिलक्षणस्यपुरुषार्थत्वाच्चदभावात्किमनेनेतितत्राह शिवदमिति परमानंदंददातीतिच तापत्रयोन्मूलनं आध्यात्मिकादिसकलदुःखनिवर्तकंच वेद्यावेद्यस्यसर्वस्यमुनिःसद्भिरुदाहृतइत्यभिधानान्मुनयोब्रह्मादयःतेभ्योप्यतिशयितसार्वज्ञ्यान्महामुनिर्व्यासःसाक्षान्नारायणः कृष्णद्वैपायनंव्यासंविद्धिनारायणंप्रभुमितिवचनं तेनकृतेप्रणीते ननुकिमितिईश्वरतुष्टिकरोभक्तियोगलक्षणोधर्मईश्वरश्चात्रप्रतिपाद्योनधर्मादिरितितत्राह किंवेति भक्तियोगलक्षणधर्मस्यहरेरपरोक्षज्ञानमुत्पाद्यतत्प्रसादांतरंगसाधनत्वेनापवर्गलक्षणानश्वरफलहेतुत्वाद्बहिर्मुखमनोरंजकत्वेनस्वर्गादिक्षयिष्णुवत्फलमुत्पाद्यसंसारावृत्तिहेतुत्वात्धर्मादिकथनैःकिंवाप्रयोजनंनकिमपीत्यतःतानंतरेणभक्तियोगलक्षणधर्मस्तद्विषयईश्वरश्चात्रप्रतिपाद्यतइत्यर्थः। ननुदृष्टफलप्रवृत्तिद्वाराऽदृष्टफलप्रवृत्तिदर्शनात् किमत्रदृष्टफलमितितत्राह ईश्वरइति अस्मिन्भागवतशास्त्रेसम्यगभ्यस्यमानेकृतिभिःशिक्षितबुद्धिभिःशुश्रूषुभिः मनोवाक्कर्मभिः गुर्वादिपरमपुरुषपरिचर्याकर

निगमकल्पतरोर्गलितंफलंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥ पिबतभागवतंरसमालयंमुहुरहोरसिकाभुविभावुकाः ॥ ३ ॥

णकुशलैःसाधनसामग्र्युपेतैरेभिःईश्वरःलक्ष्मीशादिचेतनगणाद्वरउत्तमःतत्प्रवर्तनशीलोवापरमात्माहृदिहृदयकमलेसद्यःशीघ्रंतत्क्षणात्कालव्यवधानमंतरेणअवरुध्यते भक्तिशृंखलयाबद्धोदृश्यतइत्यर्थः अत्रसद्यःतत्क्षणशब्दावधिकारिविशेषद्योतकतयाप्रयुक्तौ येसाधनसामग्रीमंतस्तेषांयस्मिन्क्षणेग्रंथोपक्रमस्तस्मिन्क्षणएवभगवान्दृश्यते तदुक्तं शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकंपुनरागतइति येभाविष्यत्साधनसंपत्तिसंपादनयोग्यास्तेषामपिसद्यःसाधनसामग्र्यांसत्यांदृश्यते यन्नियतंकालांतरभावितज्झटितिभवत्येवेतिचवक्तुंशक्यत्वाद्भक्तियोगलक्षणधर्मेश्वरौविषयतयानिर्मत्सरसदाधिकारिभिप्राप्तनिर्दुःखपरमानंदाख्यंप्रयोजनमित्येतत्त्रितयमत्रप्रतिपाद्यतइत्यभिप्रायेणात्रेतित्रिशःकथितं नतुसगुणब्रह्मतत्तुष्टिकरःपरमधर्मःनिराकारंनिर्गुणंब्रह्मचेतित्रितयाभिप्रायेणात्रेतित्रित्वमिति कर्मदेवब्रह्मकांडार्थोप्यत्रैवनिर्णीतइतिवा धर्मइतिकर्मकांडार्थः निर्मत्सराणांसतामितिदेवताकांडार्थः देवतानामेवमात्सर्यराहित्येनमुख्यसत्त्वेनोत्तमाधिकारित्वाच्च वेद्यमितिब्रह्मकांडार्थः तस्मान्नारायणावतारेणसर्वज्ञतमेनकृष्णद्वैपायनेनाप्ततमेनप्रणीतत्वेनप्रमाणतमत्वादिदंश्रीमद्भागवतंसर्वमुमुक्षुभिर्निरंतरमभ्यसनीयमितिसिद्धम् २ एवंज्ञातफलानामपिप्रेक्षवतांप्रशंसाविधिभ्यांभागवतशास्त्रश्रवणाभ्यासेक्षिप्रप्रवृत्तिःस्यादितिप्रशंसाविधत्ते निगमकल्पतरोरिति भुविभावुकारसिकाः यन्निगमकल्पतरोर्गलितंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतंभागवतंफलंतस्यरसमालयंमुहुःपिबतेत्येकान्वयः मर्त्यलोकेभवनशीलारसज्ञायूयंनिगमयतिनितरांज्ञापयत्यपेक्षिताशेषपुरुषार्थाननितिनिगमोवेदःसएवकल्पतरुःकल्पितंसंकल्पितंभक्ताकांक्षितंतरतिवितरतिददातीतिकल्पतरुःसुरपादपःउपसर्गःस्वयंधातुलीनमर्थंप्रकाशयतिनस्वतउत्पादयतीतिवृत्तिकारवचनदर्शनात्तरतिर्दानार्थोपिभवति विश्राणनंवितरणंस्पर्शनंप्रतिपादनंइत्यभिधानाच्च तस्माद्व्यासनान्माभयंगलितंपातितं शिवावतारस्यमत्पुत्रस्यशुकनाम्नोमुनेर्मुखात्परीक्षितेप्रवचनादमृतद्रवेणसंयुतंपूर्वमप्यमृतवत्द्रवसंयुतं पश्चाच्छुकाचार्यमुखप्रवचनेनातीवद्रवीकृतमित्यर्थः तथाचपद्मपुराणे अंबरीषप्रतिगौतमवचनं अंबरीषशुकप्रोक्तंशृणुभागवतंसदा। पठस्वस्वमुखेनापिय

१ मयाशातितं गलित पा० इतिवापाठः।

दीच्छसिभवक्षयामिति भागवताख्यंफलंनिष्पन्नंपक्वमितियावत् तस्यफलस्यमधुरंरसंलिंगशरीरमोक्षपर्यंतंमुहुःपरावृत्यश्रवणांजलिपुटैःपिबतपानंकुरुतश्रवणादिनाऽस्वादयतेत्यर्थः अहोइतिबा ग
नुन्मुखीकरोतिअस्यफलस्यामृतरसास्वादसुखानुभवंपश्यतेतिरसशब्दस्यतिक्तादिषुषट्सुवृत्तावप्यमृतद्रवेत्यादिस्वोक्तेस्तदन्यथानुपपत्यामधुररसोग्राह्यः पानप्रारंभसमयेऽतिमधुरएवायंरसःइतिवाऽग्र
होइति निगमकल्पःवेदाख्यकल्पवृक्षःकल्पःसुरपादपेपिसंप्रोक्तइतिवचनात्तमेवतारयतिप्रकाशयतीतिनिगमकल्पतरुः तस्याच्छुकाचार्याननात्गलितंव्याख्यातंपरीक्षितेइतिशेषः अमृतंकैवल्यंत
स्यद्रवोगलितःतथायुक्तंकैवल्यप्रापकमितियावत्रससंपत्तेर्निवासस्थानंभागवतंफलंपिबतेतिवाअत्रपिबतिर्भक्षणार्थः अनेकार्थत्वाद्धातूनांनचायमाचार्योक्तोर्थोनेत्यश्रद्धेयं चतुर्मुखमुखलेखबुद्धिगोच
रापरिमितार्थभागवततात्पर्यार्थदर्शयितां पूर्णमतीनामाचार्याणामप्ययंकश्चित्बुद्धिसमुद्रतरंगइतिनिश्चित्यवक्तुंशक्यत्वात् भुविगलितमितिवा देवलोकेदेवैःपीयमानंसज्जनमनुजकृपयाभुविपातित
मित्यर्थः ३ ननु ब्रह्मज्ञानेनवामुक्तिःप्रयागमरणेनवा । अथवास्नानमात्रेणगोमत्यांकृष्णसंनिधाविति स्मृतेः प्रकारांतरेणापिपुरुषार्थःस्यात्किमनेनेत्यतोनेनैवपुरुषार्थोनान्येनेतिख्यापनयारथाशिष्टपारि
गृहीतत्वज्ञापनाय श्रोतृप्रवक्तॄणांमहापुण्यफलवत्त्ववेदनायचशौनकादिमुनिवरसूतप्रश्नप्रतिवचनरूपामाख्यायिकामाह नैमिषइति शौनकादयऋषयःआनिमिषक्षेत्रेनैमिषेस्वर्गायलोकायसहस्रसमंसत्र
मासतेत्येकान्वयः शुनकस्यापत्यंशौनकःतदेवतस्यनामशौरिरितिवत्सआदिर्येषांतेतथोक्ताः ऋषयस्त्रिकालदर्शिनः मंत्रद्रष्टारोवाअनिमिषक्षेत्रेश्रीनरहर्यादिसुरवरसंनिधानावासेनिमिषाऋषिसेव्य
फलाःवृक्षविशेषाःतस्मिन्संतीतिनैमिषं चित्रकोनिमिषोनेमिश्चचुलोथायुगच्छदइत्यभिधानात् विशिष्टक्षेत्रदर्शनायदेवप्रेरितस्यसुदर्शनस्यनेमिर्यस्मिन्विशीर्यतेतन्निमिषंतदेवनैमिषंइतियत्तच्चिंत्यं निमिष

नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रेऋषयःशौनकादयः ॥ सत्रंस्वर्गायलोकायसहस्रसममासत ४ तएकदातुमुनयःप्रातर्हुतहुताशनाः ॥ सत्कृतंसूतमासीनंपप्रच्छुरिद
मादृताः ५ ॥ ऋषयऊचुः॥ त्वयाखलुपुराणानिसेतिहासानिचानघ ॥ आख्यातान्यप्यधीतानिधर्मशास्त्राणितान्युत ६ यानिवेदविदांश्रेष्ठोभगवान्बादरा
यणः ॥ अन्येचमुनयःसूतपरावरविदोविदुः ७

नाम्नाऋषिणायत्रतपश्चीर्णंतत्संबंधाद्वानैमिषंतस्मिन्नैमिषारण्ये स्वरतोविष्णुःतेनगतोलोकोवैकुंठाख्यःतस्मै सदानंदज्ञानमूर्तित्वात्स्वर्गोविष्णुःलोकआश्रयःतदर्थमितिवा स्वरितिविष्णुस्तंगमयतीतिप्राप
यतिज्ञापयतीतिस्वर्गः.लुकृप्रकाशनइतिधातोर्लोकःप्रकाशःज्ञानंविष्णुस्तद्विषयपुराणधर्मज्ञानार्थमितिवा नतुमनःप्रीतिकरःस्वर्गोनरकस्तद्विपर्ययइतिदुःखासंभिन्नदेवसेव्यदेशविशेषायेति तस्यनश्वरत्वाप्रि
तिश्रुतेः सहस्रंसमायस्मिंस्तत्तथोक्तंवर्षसहस्रसमाप्यमित्यर्थः सतःसुजनान्त्रायतइतिसत्वोब्रह्मगस्त्राणमस्येतिवासत्रंप्रशस्ततरकर्मसुश्रेष्ठमितिवासत्रं बहुकर्तृकंयागविशेषंआसतउपाविशन् अदीक्षयन्नित्य
र्थः ४ येसत्रयागेदीक्षितास्तेमुनयःसर्वज्ञाअपिएकदाकस्मिंश्चित्कालेस्वाश्रमंप्रत्यागतं सत्कृततद्योग्यसंस्कारैःपूजितमासीनंसुखंपीठेउपविष्टंसूतं इदंस्वबुद्धिस्थितंपप्रच्छुःकिंविशिष्टाःआदृताःविनीताः
तेनापिपूजिताइतिवा हुतंहविरश्नातीतिहुताशनोग्निः प्रातःकालेहुतःहुताशनोयैस्तेतथोक्ताः हुतेनपयआदिद्रव्येणहुतोग्निर्यैस्तेहुतहुताग्नयइत्यसत् हुतशब्दस्यपयआदिष्वपाठात् तुलो
कानुकंपाद्योतकः पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वात्सूतमिदंपप्रच्छुरितिकर्मद्वयंयुज्यते ५ प्रशंसितः प्रवक्तासुतःस्वप्रश्नोत्तरसंतुष्यसम्यग्वक्तीतिहृदिकृत्वाप्रष्टव्यार्थंपृष्ठतःकृत्वातंप्रशंसंतिशौनकादयइत्याह त्वयाख
ल्विति अनघदुःखैनोव्यसनेष्वघमित्यभिधानान्निरस्तसमस्तकार्पण्यसन त्वयासेतिहासानिभारतादीतिहाससहितानिपुराणानिचशब्दादुपपुराणानिअधीतानिवेदवत्पठितानिआख्यातानिव्याख्याता
न्यपियानिमनुयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतानिधर्मशास्त्राणितान्युतअपिअधीत्यव्याख्यातानीत्येकान्वयः ६ तस्यज्ञानेयत्तांवदंतीत्याह यानीति वेदविदांश्रेष्ठःबादरायणोभगवान्ज्ञानीवेद अन्येचपरावर
विदःमनुयःतान्येवविदुः किंचतेमुनयोवेदादन्यत्रयानिनविदुः हेसौम्यत्वंतत्वतःतत्सर्ववेत्थेत्येकान्वयः वेदव्याद 'वादिनामाश्रयत्वाद्बादरायणः बवयोःसावर्ण्यात् बादरायणःसंज्ञीश्रुत्रादरंअयनं

अगोचरश्चेन्नास्त्येवेत्याशंक्योभयदोषपरिहारायाह वदंतीति नवयंप्रमाणैरनुमीमहेनचैवतावतानास्तीतिंकिंतर्हियत्ज्ञानमद्वयंशा ...रितानियास्मिन्संतितत्तथोक्तं इदंबुद्धिस्थंभागवतंपुराणंब्रह्मकार ४०
दातिभिर्ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते तत्रायंविभागः बृहत्त्वात्ब्रह्मेतिवेदांतिनः परकेवलमादानादिकर्तृत्वादात्मेतिशब्ददंसव्यासआत्मवतांवरंवशीकृतमनसां०रंसुतंशुकमध्यापयामास ४१ कुतएनदे
सचेति तस्मादत्रसगुणंप्रमाणवचंननिर्गुणमितिशाचमथितार्थइतिकेचिद्व्याचक्षते तदसारं अत्रैवपूर्वापरवाक्यार्थपर्यालोचनागंगायांप्रायोपविष्टअनशनव्रतमाचरंतंपरीक्षितंनामपरराजंचक्रवर्तिनंश्रावयामा
मंतवैदिकादिपदवाच्यतयासगुणःसर्वजगत्कर्तापरमात्मैवतत्त्वमितियस्मात्तस्मान्मुनयोज्ञानिनः श्रद्दधानाःशास्त्रोक्तवस्त्वर्थ्योपेतस्यब्रह्मापरोक्षज्ञानवतोवा तस्यराजर्षेःसैंकीर्तयत शुकाध्ययगंपठित
विषयवैराग्येणयुक्तयाभक्त्यातमेवात्मानंपरमात्मानंआत्मनिहृदिपश्यंतिचकारःस्वात्मन्येवात्मानंपश्येदितिश्रुतिमीसिद्धिद्योतनार्थःश्रावयिष्यामि यथापठितंयथाप्रज्ञंइत्यंकान्वयः ४४ गत्पृष्टंधर्मःकंशरणंगतइति
चेतिसमुच्चयार्थः तस्माज्जगदाकारेणाविवर्तिततत्त्वमन्यन्निर्गुणमन्यत्तत्त्वमितिनार्थः १३ उपसंहरति अक्रीडुरणाकोमुनावेदव्यासेनउदितःउदयंप्रापितः तस्मात्सधर्मःसच्छास्त्रैर्ज्ञानसद्धर्मभक्तिफल
तस्मादिति यतःकृष्णसंप्रश्नस्यैवपरमधर्मत्वंतस्माद्धेतोः एकेनएकाग्रेण चकारौपरस्परसमुच्चयार्थौ श्रीमत्तृतीयोध्याय ॥ ३ ॥ सोहंवःश्रावयिष्यामीतिसूतेनोक्तोपिशौनकः श्रीभागवतश्रवणेश्र
फलदर्शनंपुरोधायप्रवृत्तिदर्शनाच्छ्रवणादिनाकिंफलमितितत्राह यदिति यंभगवंतमनुसवनंनिरंतरंध्यातुशीलये ... वृद्धःऋषिकुलाचाररक्षकःबह्वृचःऋग्वेदेषुनिष्णातःशौनकः इतिब्रुवाणंसूतसंस्तूयसूतमब्रवीदि

तच्छ्रद्दधानामुनयोज्ञानवैराग्ययुक्तया ॥ पश्यंत्यात्मनिचात्मानंभक्त्याश्रुतिगृहीत... २ निःश्रेयसायलोकस्यधन्यंस्वस्त्ययनंमहत् ॥ तदिदंग्राहयामाससुतमात्म
स्यसंसिद्धिर्हरितोषणम् १४ तस्मादेकेनमनसाभगवान्सात्वतांपतिः ॥ श्रोतव्यःकीर्ति... परीक्षितम् ४२ प्रायोपविष्टंगंगायांपरीतंपरमर्षिभिः ॥ तस्यकीर्तयतोवि
निबंधनम् ॥ छिंदंतिकोविदास्तस्यकोनकुर्यात्कथारतिम् १६ शुश्रूषोःश्रद्दधानस्यवा... भूमियथाधीतंयथामति ४४ कृष्णेस्वधामोपगतेधर्मज्ञानादिभिःसह ॥
शृण्वतांस्वकथांकृष्णःपुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ हृद्यंतस्थोह्यभद्राणिविधुनोतिसुहृत्सताम् ... ध्यायः ॥ ३ ॥ इतिब्रुवाणंसंस्तूयमुनीनांदीर्घसत्रिणाम् ॥ वृद्धःकुल
केभक्तिर्भवतिनैष्ठिकी १९ तदारजस्तमोभावाःकामलोभादयश्चये ॥ चेतएतैरन... सूतावर ॥ कथांभागवतींपुण्यांयामाहभगवान्शुकः २ कस्मिन्युगेप्रवृत्तेयं
वतत्त्वविज्ञानंमुक्तसंगस्यजायते २१ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः ... तस्यपुत्रोमहायोगीसमदृक् ...र्विकल्पकः ॥ एकांतगतिरुन्निद्रोगूढोमूढइवेयते ४

दुरीतंकोवकुर्यात् अतःश्रवणादिफलमपरोक्षज्ञानद्वारामुक्तिरेव १६ हरिकथारतिःकेस्यादितित... सिन... कोभगवान्पूजावान्पुनातीतिश्रीमद्भागवतींकथांआह परीक्षितइतिशेषः हेवदतांवर तांकथांनोस्माकंवदे
श्रीभागवतादिसच्छास्त्राणांगंगादितीर्थानांच नितरांसेवनाच्चवासुदेवकथारतिःस्या... स्मिंयंप्रवृत्ताकस्मिन्वास्थानेदेशेकेनवाकारणेनकस्माद्धेतोःसंचोदितःकृष्णद्वैपायनइमांसंहितांकृतवानित्यन्वयः ३ शुकःपरीक्षितं
नफलमाह नष्टेति लिंगशरीरभंगपर्यंतमभद्राणांसंभवात्प्रायोष्वित्युक्तं नैष्ठिक... दित्याशयवानाह तस्येति तस्यव्यासस्यपुत्रःशुकःमहायोगीमहाज्ञानीमहाध्यानीवाअतएवसर्वदेशकालवस्तुषुज्ञानादिसर्वगुणैः
शादयोभावाः एतैरनाविद्धंअसंसक्तंशुद्धसत्त्वेस्थितंवा बलज्ञानसमाहारवाति... अतएवनिर्विकल्पकःइदंमदीयंतत्तदीयमितिभेदबुद्धिमपहायसर्वमीश्वराधीनमितिस्थितः अतएवएकएवातःएकांततारमिन्हरौमनसः
लोभादयःचकाराद्भयादादयइतिवा २० निरंतरंहरिस्मरणफलमाह ...स्मात्सतथा भस्मनावगूढःमूढइवअज्ञइवईयतेदृश्यतेअज्ञैरितिशेषः तस्मात्तद्दर्शनमसुलभमपितिमन्यइत्यन्वयः ४
वांबेसर्वेश्वरेदृष्टएव तस्मिन्क्षणएवहृदयग्रंथ्याख्यलिंगमनोभिद्यते

वयः संसारच्छेदनमेवापरोक्षज्ञानफलमितिभावः आत्मनिज...

अध्याहृतम् । २ पदद्वयमध्येअन्यतरस्मिन्नित्यर्थः । सुउतेतिपदविभागकृत्वारिवित्यस्यपुण्यमितिउतेत्यस्यकर्मवासनेत्यर्थमुक्त्वाततोबहुव्रीहिःकार्यइति
१ कुतइत्यत्रोक्तोहेतुःप्रयोजनम् नातःपुनरुक्तिरितिभावः ।

कुरुजांगलंकुरुविषयंप्राप्तः गजसाह्वयेहास्तिनापुरेक्वचिदुन्मत्तवत्क्वचिन्मूकवत्क्वचिज्जडवद्विचरन्मुनिःपुरः पौरैः कथमालक्षितः शुकत्वेनेतिशेषः पौरैरपितज्ज्ञानंदुःशकंकिंपुनरंतःपुरनिवासिभिः ५
किंच परीक्षितः तद्दर्शनानंतरकालीनस्तेनसहसंवादःसुतरामसुलभइत्याशयवानाह कथंवेति यत्रययोःसंवादेसात्वतोहरेस्तत्संबंधिनीसात्वतीश्रुतिर्वर्तते तादृशःसंवादःपांडवेयस्यराजर्षेःपरीक्षितःतेनमु
निनासहकथंवा समभूत्नकथमपिघटतइत्येकान्वयः ६ इतोपितस्यतेनसहसंवादोदुर्घटइत्याशयवानाह सइति तदाश्रमंतेषांगृहस्थानांसतांगृहंतीर्थीकुर्वन् स्वपादक्रमणेनपवित्रीकुर्वन्महाभागः
शुकःगृहमेधिनांगृहंगत्वापाणिभिक्षामाचरन् गोदोहनमात्रं ततोनाधिकंअवाङ्मुखतयैकमनास्तिष्ठतिपरमन्यतोयातिहियस्मात्तद्दर्शनमसुलभमित्येकान्वयः ७ किंच हेसूत सुज्ञाःअभिमन्युसुतं
परीक्षितं भागवतश्रेष्ठमाहुः किमितितत्राह तस्येति तस्यपरीक्षितःमहाश्चर्यंश्रोतॄणामितिशेषः जन्मकलिबंधनादीनिकर्माणिचअस्माकंगृणीहीत्यन्वयः ८ तस्यवैराग्यहेतुंपृच्छति ससम्राडिति
पांडवानामभिमानवर्धनः ससम्राट्अप्रतिहताज्ञश्चक्रवर्तीकस्यवाहेतोराधिराट्श्रियंचक्रवर्तिसंपद्लक्ष्मीमनादृत्यतृणवत्कृत्वा गंगायांप्रायोपविष्टोभूदित्यन्वयः ९ एवंविधश्रीसंगत्यागेमहत्कारणे
नभवितव्यंतत्किमित्याशंक्याह नमंतीति शत्रवःमंडलपतयःआत्मनःशिवायस्वकल्याणायधनानिचानीययस्यपरीक्षितःपदयोर्निकेतंपीठाख्यस्थानंनमंतीत्यन्वयः अंगसूत सधीरःअसुभिःसहदु

कथमालक्षितःपौरैःसंप्राप्तःकुरुजांगलम् ॥ उन्मत्तमूकजडवद्विचरन्गजसाह्वये ५ कथंवापांडवेयस्यराजर्षेर्मुनिनासह ॥ संवादःसमभूत्तातयत्रैषासात्व
तीश्रुतिः ६ सगोदोहनमात्रंहिगृहेषुगृहमेधिनाम् ॥ अवेक्षतेमहाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमम् ७ अभिमन्युसुतंसूतप्राहुर्भागवतोत्तमम् ॥ तस्यजन्म
महाश्चर्यंकर्माणिचगृणीहिनः ८ ससम्राट्कस्यवाहेतोःपांडूनांमानवर्धनः ॥ प्रायोपविष्टोगंगायामनादृत्याधिराट्श्रियम् ९ नमंतियत्पादनिकेतमा
त्मनःशिवायचानीयधनानिशत्रवः ॥ कथंसवीरःश्रियमंगदुस्त्यजांयुवैषतोत्स्रष्टुमहोसहासुभिः १० शिवायलोकस्यभवायभूतयेयउत्तमश्लोकपरायणा
जनाः ॥ जीवंतिनात्मार्थमसौपराश्रयंमुमोचनिर्विद्यकुतःकलेवरम् ११ तत्सर्वंनःसमाचक्ष्वपृष्टोयदिहकिंचन ॥ मन्येत्वांविषयेवाचांस्नातमन्यत्रछां
दसात् १२ ॥ सूतउवाच ॥ द्वापरेसमनुप्राप्तेतृतीयेयुगपर्यये ॥ जातःपराशराद्योगीवासव्यांकलयाहरेः १३ सकदाचित्सरस्वत्याउपस्पृश्यजलंशु
चिः ॥ विविक्तएकआसीनउदितेरविमंडले ॥ १४ ॥

स्त्यजांश्रियं अधिराज्यसंज्ञांउत्स्रष्टुंहातुंइयेषऐच्छदहोआश्चर्यमेतदतोमहताहेतुनाभवितव्यंतत्किमितिभावः १० पुनरपितदेवपृच्छति शिवायेति येउत्तमश्लोकपरायणाजनाः तेलोकस्यशिवा
दिप्राप्तयेजीवंतिनस्वार्थंजीवंतीत्यन्वयः तस्मात्परार्थैकजीवनोऽसौकस्मात्कारणात्परामुत्कृष्टांश्रियंनिर्विद्यविरज्यकलेवरंदेहंमुमोचेत्यन्वयः ११ इहास्यामवस्थायांप्रश्नराशौयत्किंचित्प्रश्नरूपं
पृष्टस्त्वंतत्सर्वंकिंचनेत्यनुवर्तिकृत्यसम्यगाचक्ष्व कुतः छांदसाद्वेदविषयादन्यत्रपुराणादौवाचांविषयेस्नातंनिष्णातंमन्यइतियस्मात्तस्मादित्यन्वयः १२ कस्मिन्युगेइतिप्रश्नंपरिहरति द्वापरइ
ति कृतयुगापेक्षयातृतीयेद्वापरेयुगेयुगपर्यवसानेसमनुप्राप्तेसतिहरेःकलयांशेनपराशरात्पराकृतःशरोहिंसायेनसतथोक्तःतस्माद्वासव्यांवसोरुपरिचरस्यपुत्र्यांसत्यवत्यांयोगीनित्यज्ञानीनाम्नाव्यासो
जातोवतीर्णोसौद्वापरेयुगपर्यवसानेभागवतप्रवृत्तिरितिभावः १३ अवतारप्रयोजनमाह सकदाचिदिति सव्यासोभगवान्शुचिःशुद्धःकदाचित्सरस्वत्यानद्याजलमुपस्पृश्यसंध्याक्रियादिकंनिर्वर्त्य
पश्चाद्रविमंडलेउदितेसतितत्तटेविविक्तेएकांतेस्वाश्रमएवासीन एकाकी १४

---

१ तद्राजत्वाद्बहुवचनेऽणोलुक् इत्यतआह पांडूनां पाण्डवानांपांडुकुलोत्पन्नानामित्यर्थः । २ प्रायेणाऽनशनेनउपविष्टः प्रागश्चानशनेहृतिविश्वः । प्रायोपवेशनं प्रतिविशेषोवा ।

परावरज्ञः कालत्रयज्ञानीसः सर्वतः सारः सर्वोत्तमः ऋषिकुलावतीर्णः परावरज्ञत्वेहेतुर्वा त्रिकालदर्शित्वाद्वा अव्यक्तरंहसा अनभिव्यक्तवेगेनभुवियुगेयुगेप्राप्तंयुगधर्मव्यतिकरंयुगधर्मसांकर्यं १५ त थातत्कृतंकालकृतंभौतिकानांभूतकार्याणांभावानांपदार्थानांशक्तिह्रासंचातएवजनांश्चाश्रद्दधानान् तात्पर्यशून्यान्निःसत्त्वान्निरुत्साहान् दुष्टामेधायेषांतेदुर्मेधास्तान्धारणाशक्तिशून्यान्वा एवशब्द दयमप्यकारांतः ह्रसितायुषः अल्पायुषः १६ दुष्टभाग्यान्वीक्ष्यमुनिर्मौनवान्दिव्येनचक्षुषाअपरोक्षज्ञानेनसार्वाश्रमाणांयद्धितंतच्चिरंदध्यौचिंतितवानित्येकान्वयः सर्वज्ञस्यापिचिरंध्यानमज्ञदृष्ट्यपेक्ष यादुष्टमोहनायचेतिज्ञातव्यं अमोघदृक्अवंध्यज्ञानः १७ किंहितमगस्यदितितत्राह चातुर्होत्रमिति चत्वारोहोतारोहोत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्माणोयस्मिंस्तच्चेथांक्तदशेहात्रादचातुर्होत्रपर्यंतैमंत्रैःप्रकाश्यंदाअ ग्निष्टोमादिकंकर्मप्रजानांवैदिकीनांशुद्धंशुद्धिकरं रागादिवर्जितंवा वीक्ष्य यज्ञसंतत्यैअग्निष्टोमादियज्ञपरंपराप्रवर्तनायएकमविभक्तंवेदंऋगादिभेदेनचतुर्विधंव्यदधादित्येकान्वयः आदिमध्यावसानेपुहरि स्मृत्यातत्पूज्यत्वेनक्रियमाणंकर्मप्रजानांज्ञानद्वाराशुद्धिकरमपश्यदितिभावः १८ कथंविभक्तइतितत्राह ऋगिति वेदव्यासेनमूलवेदसमुद्रात् ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याश्चत्वारोवेदाःउद्धृता नतुकृताः तद र्थज्ञानायकृतंइतिहासपुराणंचवेदार्थावेदकत्वात्पंचमोवेदइत्युच्यतेपंचमोवेदइत्युक्तेः इतिहासादीनांशब्दतोरचनत्वर्थतः तस्यनित्यत्वादितिज्ञातव्यं १९ तत्रतेषांवेदानांमध्येऋग्वेदप्रवर्तकःपैलोभूदि तिप्रत्येकमन्वयः जैमिनस्यापत्यंजैमिनिःसामगायतिशिष्येषुगमयतिप्रवर्तयतीतिवासामगःकविःसूक्ष्मज्ञानी ततोजैमिनेरनंतरंएकःप्रधानःवैशंपायनएवयजुर्वेदानांनिष्णातःप्रवर्तकतयेतिशेषःएवशब्दे

परावरज्ञःसऋषिःकालेनाव्यक्तरंहसा ॥ युगधर्मव्यतिकरंप्राप्तंभुवियुगेयुगे १५ भौतिकानांचभावानांशक्तिह्रासंचतत्कृतम् ॥ अश्रद्दधानान्निःसत्त्वान्दु र्मेधान्ह्रसितायुषः १६ दुर्भगांश्चजनान्वीक्ष्यमुनिर्दिव्येनचक्षुषा ॥ सर्ववर्णाश्रमाणांयद्दध्यौहितममोघदृक् १७ चातुर्होत्रंकर्मशुद्धंप्रजानांवीक्ष्यवैदि कम् ॥ व्यदधाद्यज्ञसंतत्यैवेदमेकंचतुर्विधम् १८ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यावेदाश्चत्वारउद्धृताः ॥ इतिहासपुराणंचपंचमोवेदउच्यते १९ तत्रर्ग्वेदधरः पैलःसामगोजैमिनिःकविः ॥ वैशंपायनएवैकोनिष्णातोयजुषामुत २० अथर्वांगिरसामासीत्सुमंतुर्दारुणोमुनिः ॥ इतिहासपुराणानांपितामेरोमहर्षणः २१ तएतऋषयोवेदंस्वंस्वंव्यस्यन्ननेकधा ॥ शिष्यैःप्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तेशाखिनोभवन् २२ तएववेदादुर्मेधैर्धार्यंतेपुरुषैर्यथा ॥ एवंव्यवस्यद्भगवा न्व्यासःकृपणवत्सलः २३ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरा ॥ कर्मश्रेयसिमूढानांश्रेयएवंभवेदिति ॥ इतिभारतमाख्यानंकृपयामुनिनाकृतम् २४

नसूर्यादन्यःप्रतिषिध्यतेनतुसूर्यस्तथासतिवक्ष्यमाणाविरोधात् २० वारुणोवरुणपुत्रःसुमंतुर्नाममुनिरथर्वांगिरसांनिष्णातःअथर्ववेदानांप्रवर्तकआसीत् मेपितारोमहर्षणःइतिहासपुराणानांप्रवर्तक. २१ भगवदाज्ञाप्रवर्तकंचतुर्णांवेदानांशाखोपशाखाभेदेनऋषिकृतविभागमाह तएवेति तएवपैलादयःऋषयःस्वंस्वंवेदमनेकधाव्यस्यन्व्यभजन्नित्यन्वयः तेवेदाःशिष्यप्रशिष्यादिभिःशाखिनःतन्नामपूर्वशा खावंतोभवन्नित्यन्वयः २२ व्यासनामनिर्वचनायाह तएवेति दुर्मेधैःअल्पप्रज्ञैःपुरुषैःतएववेदायथाधार्यंतेपठिताःअवधृतार्थाःक्रियंतेएवंतथाशिष्यप्रशिष्यादिभिःशाखोपशाखाभेदेनव्यवस्यत्चकार तस्मात्व्यासइति किमर्थमितितत्राह कृपणवत्सलःदीनजनस्निग्धः २३ एवंभगवद्भक्तानात्रैवर्णिकानांवैदिककर्मानुष्ठानेनशुद्धांतःकरणानामधोक्षजोपासनाजनितज्ञानेनमुक्तिःस्यादितिव्यासेनस्था पितेतदनधिकारिणांस्त्रीशूद्रादीनांहरिभजनंकुत्रोक्तमुपायेनेत्याकांक्षायामाह । स्त्रीशूद्रेति । वेदोक्तकर्माख्यश्रेयसिपुरुषार्थसाधनेमूढानामतएवानधिकारिणांस्त्रीशूद्रद्विजाधमानांत्रयीनयोवेदाःश्रोतुं नयोग्या इतितस्मादतएवंमयाकरिष्यमाणभारतादिशास्त्रोक्तविधिनाइहजनेश्रेयोभवेदितिकृपयामुनिनासर्वज्ञेनव्यासेनभारताख्यानंकृतमित्यन्वयःअत्रैतत्प्रमेयमवगंतव्यं स्त्रीशूद्रादिकृपयाभगवताभा ११

१ सद्दृत्यस्यसारइतिव्याख्या । सर्वोत्तमइतिनिष्कृष्टार्थः । सस्यसारार्थत्वंचदशमगीतातात्पर्यवचनेनन्यायदीपिकायांचोक्तम् ।

रत्ताख्यानस्यकृतत्वात्तेषामेवतत्राधिकारोनान्येषामितिशंकामाभूदितिहासपुराणाभ्यांवेदंसमुपबृंहयेदितिवचनात् ब्राह्मणादीनामपिवेदार्थपरिज्ञानायभारताद्यभ्यासस्यआवश्यकत्वेनोक्तत्वाद्धर्मधर्माधिका
रोऽप्युच्यते तेषांस्त्रीशूद्रादीनांतुगत्यंतराभावात्तदुक्तानुष्ठानेनमुक्तिरितिभावः २४ केनहेतुनाकुतःसंचोदितइतिप्रश्नंपरिहरिष्यन्प्रापःकृतावतारकार्यस्यदुर्जनान्मोहयतोव्यासस्यलोकानुकरणप्रका
रमाह एवमित्यादिना हेद्विजाः भूतानांसदाश्रेयसिनित्यमुक्तिसाधनेएवंप्रवृत्तस्यापियदाहृदयंसर्वात्मकेननातुष्यत्मेमनोवतारप्रयोजनेनसर्वप्रकारेणालमित्यलंबुद्धिंनापततदा २५ धर्मज्ञानी
नातिप्रसन्नहृदयःअवतारप्रयोजनानलंबुद्धिमान्सरस्वत्यास्तटेतत्रापिशुचौदेशेविविक्तस्थएकांतेतिष्ठन् लोकदृष्ट्याऽनलंबुद्धिकारणंकिंचेतिविविधंतर्कयन्विचारयन्निदंवक्ष्यमाणमेवात्मानमप्युवाचे
त्यन्वयः २६ धृतव्रतेनलौकिकाचारापेक्षयावेदव्रतधारणवतामयानिर्व्यलीकेननिर्व्याजेनचेतसेतिशेषःछंदांसिवेदाःगुरवोध्यापकाःअग्नयःमानिताःसत्कृताःअनुशासनमाज्ञाचगृहीता हिशब्देन
विप्रादिभिर्वेदव्रतादिवैदिककर्मावश्यंकर्तव्यमितिदर्शयति २७ यत्रभारतेस्त्रीशूद्रादिभिरपित्रैवर्णिकैरुतानुष्ठेयोधर्मोदृश्यते तस्यभारतस्यकरणेनाम्नायार्थःवेदादिसंप्रत्ययार्थं प्रदर्शितोहि । त
त्रकिंचिदुर्वारितंनास्तीत्यर्थः २८ अथापिभारतकृत्याआम्नायार्थप्रदर्शनानंतरमपिदेह्यादेहरूपआत्माआत्मनास्वतएवविभुर्व्याप्तोपिमेममात्माअवतारप्रयोजनासंपत्त्याअसंपन्नोऽप्राप्तप्रयोजनइवा

एवंप्रवृत्तस्यसदाभूतानांश्रेयसिद्विजाः ॥ सर्वात्मकेनापियदानातुष्यद्धृदयंततः २५ नातिप्रसन्नहृदयःसरस्वत्यास्तटेशुचौ ॥ वितर्कयन्विविक्तस्थ
इदंप्रोवाचधर्मवित् २६ धृतव्रतेनहिमयाछंदांसिगुरवोग्नयः ॥ मानितानिर्व्यलीकेनगृहीतंचानुशासनम् २७ भारतव्यपदेशेनह्याम्नायार्थःप्रदर्शितः ॥
दृश्यतेयत्रधर्मोहिस्त्रीशूद्रादिभिरप्युत २८ अथापिबतमेदैह्योह्यात्माचैवात्मनाविभुः ॥ असंपन्नइवाभातिब्रह्मवर्चस्विसत्तमः २९ किंवाभागवताधर्मा
नप्रायेणनिरूपिताः ॥ प्रियाःपरमहंसानांतएवह्यच्युतप्रियाः ३० तस्यैवंखिन्नमात्मानंमन्यमानस्यखिद्यतः ॥ कृष्णस्यनारदोभ्यागादाश्रमंप्रागुदाहृ
तम् ३१ तमभिज्ञायसहसाप्रत्युत्थायागतंमुनिम् ॥ पूजयामासविधिवन्नारदंसुरपूजितम् ॥ ३२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेचतुर्थो
ध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ सूतउवाच ॥ अथतंसुखमासीनउपासीनंबृहच्छ्रवाः ॥ देवर्षिःप्राहविप्रर्षिंवीणापाणिःस्मयन्निव १ नारदउवाच ॥ पाराशर्य
महाभागभवतःकच्चिदात्मना ॥ परितुष्यतिशारीरआत्मामानसएववा २

भाति कीदृशःब्रह्मवर्चस्विसत्तमःवृत्ताध्ययनसंपन्नानांमध्येश्रेष्ठइत्यन्वयः ब्रह्मवर्चस्यसत्तमइतिपाठेप्ययमेवार्थः २९ प्रायइदमेवानलंबुद्धौकारणमाह किंवेति भागवताधर्माःप्रायेणननि
रूपिताःकिंचभारतेनिरूपिताःअपिपुनःशास्त्रांतरेणानिरूपणीयाइत्यतःप्रायेणेत्युक्तं किंविशिष्टाःपरमहंसानांप्रियाः ततःकिं तेपरमहंसाएवाच्युतप्रियाहियस्मादसंपन्नइवाभातीतिभावः ३० के
चित्प्रेरितएवमहापुरुषःस्वकार्येप्रवर्तत इतिन्यायात्भागवतकीर्तिरेवालंबुद्धिहेतुरितिनिश्चयवानपिनारदप्रेरितःभागवतमकार्षीदितिनारदस्यलोकेमहतीकीर्तिःस्यादितिभक्तवत्सलत्वान्नारदागमनमाकांक्ष
माणंव्यासंप्रतितदागमनमाह तस्येति खिन्नंअनलंबुद्धिप्राप्तंअतःखिद्यतःखिद्यमानस्यअनलंबुद्धिंगतस्य ३१ अभिज्ञायसंज्ञापूर्वकंविज्ञायसहसाकालक्षेपमंतरेण सरस्वतीतीरवर्तिस्वाश्रमास्थितो
भागवतधर्मज्ञापनहेतोर्नारदेनचोदितःश्रीकृष्णोभागवतसंहितामकरोदितिशौनकप्रश्नपरिहारः ॥ ३२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ अ
र्घ्यपाद्यादिसमर्हणानंतरंसुखमुपविष्टोविस्तृतकीर्तिःवीणामहतीनामपाणौयस्यसतथोक्तः मंदस्मितंकुर्वन्निवप्रसन्नवदनोदेवर्षिःसमीपउपविष्टंतंविप्रर्षिंव्यासंप्राहेत्येकान्वयः १ निज्ञातभगवदभिप्रायःतदनु
सारेणानुगुणानुकारणवान्नारदोनित्यकुशलंतस्यसंजानन्नपितदनुवदन्निवकुशलंपृच्छतीत्याह पाराशर्येति महाभागऐश्वर्याद्यनंतभाग्यनिधे पाराशर्यपराशरपुत्र भगवतःशारीरःमानसोनाशरीरस्यांशत्वो

रूपोवाभेदाभावादेवमुक्तिः आत्मावतारप्रयोजनंकृत्वाआत्मनास्वतएवपरितुष्यतिकच्चित्स्वतंत्रतयाकृतावतारकार्यत्वात्परितुष्यतीत्येवकारार्थः २ कुतइतितत्राह जिज्ञासितमित्यादि यस्त्वंधर्मादिसर्व पुरुषार्थबृंहितंपूर्णंभारतंकृतवांस्तेत्वयासुसंपन्नंसुखपूर्णमद्भुतंसर्वस्मादाश्चर्यतमं अत्ताश्चद्रोयस्माद्भवतितदद्भुतंवा महद्देशतःकालतोगुणतश्चापरिच्छिन्नंब्रह्मजिज्ञासितंविचारितं अपिचशब्दौवक्ष्यमाणसमु १
च्चये शब्दतोर्थतोपिमहत् अद्भुतंगहनं व्यवहारेधनेशास्त्रेवस्तुहेतुनिवृत्तिष्वितिवचनात्त्र्यायेनार्थशब्दस्यद्विरावृत्त्यासर्वशास्त्रार्थपरिबृंहितंकृतवानितियस्मात्तस्मात्तेनलोकानांज्ञातुमिष्टंसुष्ठुसंपूर्णमभू
दितिवा ३ किंचयच्चोपाध्यायपरंपरयाभवताधीतंसनातनंनित्यंवेदात्मकंशब्दब्रह्मतदपिजिज्ञासितंविचारितं तस्मात्कृतावतारकार्योपितत्एवनातुष्टिकारणंपश्यामीत्यर्थः तथाप्येवमपिकृतानता
र्कार्योपिअकृतावतारप्रयोजनइवात्मानंशोचसिप्रकाशयसिहेप्रभोप्रभूतज्ञानेत्यन्वयः ४ एवंनारदेनपृष्टोऽपरिमितज्ञानस्वरूपोपिअज्ञवत्दुःश्रजनमोहनायतत्कारणंतमेवपृच्छतीत्याह अस्त्येवेति हे
नारद त्वयोक्तमिदंसर्वंमेअस्त्येव नकिंचिदवशिष्टमस्ति तथापिमेआत्मामनःनपरितुष्यतेनालंबुद्धिंप्राप्नोति तुष्यतीतिवक्तव्येतुष्यतइतिप्रयोगात्अज्ञजनमोहनार्थमेवहरिणाप्रश्नःक्रियते नाज्ञानादि
तिमहान्विशेषोविज्ञापते आत्मनोविष्णोर्भवतीत्यात्मभवोब्रह्मातस्यात्मनःशरीरादुद्भूतउत्पन्नआत्मभवात्मभूतब्रह्मपुत्रइत्यर्थः आत्मनिभवतीतिवा त्वामव्यक्तंसूक्ष्मंतस्यापरितोषस्यमूलंकारणंपृ
च्छामहे अल्पज्ञस्त्वत्प्रश्नोत्तरंकथंब्रूयादितितत्राह अगाधेति अपरिमितज्ञानप्रश्नोत्तरवचनसमर्थमित्यर्थः अत्रापिसामित्युपसर्गमंतरेणपृच्छतेरात्मनेपदप्रयोगेणनारदस्यज्ञानंक्षुल्लकजलपरिमितंव्या

जिज्ञासितंसुसंपन्नमपितेमहदद्भुतम् ॥ कृतवान्भारतंयस्त्वंसर्वार्थपरिबृंहितम् ३ जिज्ञासितमधीतंचब्रह्मयत्तत्सनातनम् ॥ तथापिशोचस्यात्मानमकृतार्थ
इवप्रभो ४ व्यासउवाच ॥ अस्त्येवमेसर्वमिदंत्वयोक्तंतथापिनात्मापरितुष्यतेमे ॥ तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधंपृच्छामहेत्वाऽऽत्मभवात्मभूतम् ५ सर्वंभवा
न्वेदसमस्तगुह्यमुपासितोयःपुरुषःपुराणः ॥ परावरेशोमनसैवविश्वंसृजत्यवत्यत्तिगुणैरसंगः ६ त्वंपर्यटन्नर्कइवत्रिलोकीमंतश्चरोवायुरिवात्मसाक्षी ॥ परा
वरेब्रह्मणिधर्मतोव्रतैःस्नातस्यमेन्यूनमलंविचक्ष्व ७ नारदउवाच ॥ भवतानुदितप्रायंयशोभगवतोऽमलम् ॥ येनैवासौनतुष्येतमन्येतद्दर्शनंखिलम् ८

सज्ञानंप्रलयसमुद्रवदपरिमितमितितात्पर्यंशब्दज्ञैरेवज्ञापते आत्मभुवात्मभूतमितिकेचित्पठंतितत्रोवङादेशश्छांदसः ५ नारदस्यस्वात्मानलंबुद्धिहेतुवेदनकारणंवक्तीत्याह सर्वमिति योगुणैर्विरच
तशरीरगतसुखदुःखफलसंगरहितोविश्वंमनसैवस्वतंत्रसाधनांतरनिरपेक्षतयासृजत्यवतिसंहरतिसपरावरेशोमुक्तामुक्तप्रपंचयोरीशइतिपरावरेशः जगदुत्पत्तेःपुराप्यस्तीतिपुराणः पुरमणतीतिवा पुरूणि
कर्मफलानिसनोतिददातीतिपुरुषः उपासितइति अतःभवान्समस्तगुह्यंवेदेत्येकान्वयः एतदुक्तंभवति चतुर्मुखप्रियपुत्रत्वात्त्वैवसर्वजगत्सृष्ट्यादिकर्तृभगवदुपासकत्वेनसर्वज्ञत्वात्तत्प्रसादादस्मदनलं
बुद्धिहेतुवेदनमस्तीति ६ तवभगवत्प्रसादेनजनितापरोक्षज्ञानेनसर्वत्राव्याहतगतिकर्मणाचयोगप्रभावेनसर्वप्राणिशरीरांतश्चरणेनचानलंबुद्धिहेतुवित्त्वमाह त्वमिति त्रिलोकींपर्यटन्अर्कइवत्रिलो
क्यांअव्याहतगतिःसर्वप्राण्यंतश्चरोवायुरिवात्मसाक्षीसर्वजीवबुद्धिवर्तिवृत्तज्ञःत्वं परेब्रह्मणितथाअवरेतत्प्रतिपादकवेदाख्यशब्दब्रह्मणि धर्मतोवेदोक्तभगवद्धर्मानुष्ठानेनतदधिकारोपपादकवेदव्रतादिभि
श्चानुष्ठापितैःलोकमोहायचमयानुष्ठितैःस्नातस्यकृतकृत्यस्यमेअवतारप्रयोजनंन्यूनंनितरामुर्वरितंअलंयथाभवतितथाविचक्ष्वविशिष्टतयाब्रूहीत्येकान्वयः ७ नारदोपिसर्वज्ञस्यव्यासस्यहृदिस्थिताभिप्रायावि
द्वान्तत्प्रसादमादित्सुरनावतारप्रयोजनंवक्तीत्याह भवतेति हेव्यास भवताभगवतोहरेरमलंयशोऽनुदितप्रायंबहुत्वेन नप्रतिपादितंयेनानुदितेनयशःप्रतिपादकशास्त्रेणासौभवतआत्मानैवतुष्येत अहंतस्य १२
यशसःप्रतिपादकंशास्त्रंखिलमुर्वरितंमन्यइत्यन्वयः ८

१ प्रभोइत्योकारान्त प्रभोशब्दस्यैवसंबुद्धि रितिकेचित् प्र प्रकर्षे भा ज्ञाने उत्तिशये ।

भारतादिशास्त्रेषुहरियशसोनद्भूदितत्वात्कथंखिलंमन्यइत्युच्यतइतितत्राह यथेति हेमुनिवर्यसर्वज्ञतम मुनिभिःश्रियतइतिवा मुनिवरमाप्याइतिवामुनिवर्याधर्मादयःपुरुषार्थाः यथानुवर्णितास्तथावा
सुदेवस्यमहिमानानुवर्णितोहियस्मात्तस्मादनुवर्णनीयः धर्मादीनामल्पकथनेनापिपूर्तिःस्यात्नतथावासुदेवस्यमहिम्नोभारतादावतिकथितस्यापि सतांतत्रतात्पर्यातिशयात्फलाधिक्याच्च नहिसूर्योदय
माकांक्षमाणस्यखद्योतोदयेनेच्छानिवर्ततइत्येतदर्थंहिशब्देनाह द्वितीयोहिशब्दोहेत्वर्थः ९ धर्मादीनांअल्पकथनेनकथंपूर्तिःस्यादितितत्राह नेति यद्वचोजगत्पावनकरंहरेर्यशोनगृणीतकर्हिचिद
पिनप्रतिपादयेत्तच्चित्रपदमपिचित्राणिपदानियस्मिंस्तत्तथोक्तं तद्वचःशास्त्रंनभवतीत्यर्थः कुतःतद्वायसंवयोमात्रानुजीवितार्थंशास्त्रंउशंतिइच्छंति यत्रकाकोच्छिष्टतीर्थेमानसाःप्रेक्षावंतः मानसा
लयसरोविहारिणोवा हंसाःपरमहंसाः धवलपक्षावाजलपयोविवेककारिणः निमंक्षयाविचारलक्षणस्नानेच्छयानन्यपतन्ननिपतंति नप्रविशंतीतियथातथायत्रयस्मिन्तीर्थेमानसाब्रह्मणोमन
सोजाताःसनकादयःहंसाःनिर्लेपाइतिवा तस्मात्सज्जनानादरणीयत्वेनधर्मादीनामल्पकथनेनपूर्तिरितिभावः विरमंत्युशिकूक्षयाउशिकूशुद्धंक्षयंस्थानंयेषांतेतथोक्ताः शुद्धंब्रह्मतदेवक्षयोयेषांतेतथोक्ताइ
तिवेतिपठित्वाकेचिद्व्याचक्षतेतच्चिंत्यं १० वासुदेवमहिम्नोऽतिकथितस्यापिकथंनपूर्तिरितितत्राह सवागिति यस्मिन्निबंधेप्रतिश्लोकमपशब्दादबद्धवत्यपिशाब्दिकैर्जुगुप्सिते देशकालगुणैरनंतस्य
हरेः पारिजातहरणाद्यात्मकयशोलांछितानिनारायणादिनामानिसंति साधवःपरमभागवताःशुकादयोयच्चशृण्वंतिगायंतिगृणंति सजनतायाःजनसमूहस्याघंपापंविप्लावयतिनाशयतीतिजनता
घविप्लवःवाचांविसर्गः विशिष्टरचनाविशेषइत्येकान्वयः यस्मिन्सतिप्रशस्तानिअनंतस्यनामानिसाधवःशृण्वंतीतियत्यस्मात्तस्मात्सएववाग्विसर्गइतिवा जनताघपापविनाशहेतुत्वात्

यथाधर्मादयोह्यर्थामुनिवर्यानुकीर्तिताः ॥ नतथावासुदेवस्यमहिमाह्यनुवर्णितः ९ नयद्वचश्चित्रपदंहरेर्यशोजगत्पवित्रंनगृणीतकर्हिचित् ॥ तद्वायसं
तीर्थमुशंतिमानसानयत्रहंसान्यपतन्निमंक्षया १० सवाग्विसर्गोजनताघविप्लवोयस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ॥ नामान्यनंतस्ययशोंकितानियच्छृ
ण्वंतिगायंतिगृणंतिसाधवः ११ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनम् ॥ कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरेनचार्पितंकर्मयदप्यकारणम् १२
अतोमहाभागभवानमोघदृक्शुचिश्रवाःसत्यरतोधृतव्रतः ॥ उरुक्रमस्याखिलबंधमुक्तयेसमाधिनानुस्मरयाद्विचेष्टितम् १३

सज्जनगृहीतत्वाच्चवासुदेवमाहात्म्यप्रतिपादकमेवशास्त्रं । नान्यदतस्तदेवशास्त्रप्रणेतृभीरचनीयमितिभावः ११ नकेवलंवासुदेवमहिमद्योतकयशोंकाविधुरशास्त्ररचनमेवमोघंकिंतुहरिभक्तिविरहितनि
र्निमित्तज्ञानकर्मणीअपिनिष्फलेएवेतिविज्ञापयतीत्याह नैष्कर्म्यमिति नैष्कर्म्यंस्वतोनिष्कर्मणोमुक्तेःसाधनंअलंनिरंजनंविषयसंमार्जनमलराहितंअत्यंतविरक्तिमद्वेदार्थविषयंपरोक्षज्ञानमप्यच्युतभाववर्
जितंभगवद्भक्तिरहितं हरावच्युततयानिरंतरभावनयामनोयोजनेनरहितंवानशोभते अधिकारिणोभीष्टफलनप्रकाशयतिबंधकतयाशश्वत्सर्वदाअभद्रममंगलंईश्वरेहरौचनार्पितंकर्मनशोभतइतिकुतः
पुनःकिमुवक्तव्यंयच्चाप्यकारणंफलकामनादिविधुरंतथापीत्यर्थः शश्वदभद्रमनुष्ठानकालेफलकालेवाअमंगलंयत्काम्यंकर्मनशोभतइतिकुतःपुनःयदप्यकारणंनित्यंकर्महरौनार्पितंचेत्तन्नशोभतइतिकिंवक्तव्यमि
तिवा अच्युतभाववर्जितमित्यनेनापरोक्षज्ञानस्यभक्तिसाध्यत्वात्परोक्षोपपदमेवात्रज्ञानंविवक्षितमितिज्ञायते १२ अधुनालंबुद्धिहेतुंविज्ञापयतीत्याह अतइति हेमहाभागअपरिमितभाग्यनिधे
उक्तप्रकारेणकर्मज्ञानयोर्हरिभक्तिरहितयोर्निष्फलत्वाद्धर्मादीनामल्पकथनेनापिपूर्तिर्भगवन्महिम्नातिकथितेनाप्यपूर्तिरेवेति यतःसाक्षाच्छुचिश्रवाःविष्णुरेवातएवसत्योनिर्दुःखानंदानुभवेरतःशरणा
गतपालनादिधृतंव्रतंयेनसतथा अतएवामोघज्ञानोतएवभवान्पूज्यस्त्वंसकलसज्जनसंसारबंधनविध्वंसनायउरुक्रमस्यबहुपराक्रमस्यतत्रयज्जगत्सृष्टिपालनादिविशिष्टचेष्टितंतत्समाधिना दर्शनगुह्य
प्रमाधिभेदेनत्रिधाभिन्नानांभाषाणांमध्येयथास्थितवस्तुकथनलक्षणयासमाधिभाषयाऽनुस्मरभगवन्महिमप्रतिपादकश्रीभागवताख्यग्रंथंकुरु तेनकृतावतारप्रयोजनात्वंबुद्धिंप्राप्स्यसीतिभावःअखिलधर्मगु

थयेइतिपाठेसमस्तभागवतधर्मरक्षणायेत्यर्थः १३ केवलधर्मादिविषयशास्त्रकृत्यानर्थोपिभवतीतिज्ञापयतीत्याह अतोन्यथेति अतएवमभगवन्महिम्नोन्यथाविरुद्धत्वधर्मादिपुरुषार्थकथनादिविशिष्टं तत्किंचनयत्किंचित्पुरुषार्थोपयोगि कुतस्तत्कृतरूपनामभिस्तस्मिन्ग्रंथे धर्मादिफलत्वेनप्रतिपादितस्वर्गादिगतलावण्यादिरूपमदनकोलिकेत्यादिनामवत्पदार्थैः पृथग्दृशस्तेभ्यःसुखहेतवइतिवरत्वद यार्थज्ञानिनोरागादिदोषदुष्टत्वेनदुःस्थितामतिः कर्हिचित्कापिकस्मिंश्चिद्विषयेपिसमुद्रेवातेनवायुना आहताविघटितानौस्तरीवास्पदमाश्रयंनलभेतेत्येकान्वयः तस्मात्केवलधर्मादिविषयशास्त्रमनर्थकारीतिभावः । अतोन्यथाश्रीभागवतकृतिमंतरेणयत्किंचनग्रंथकरणंविवक्षितंतत्ग्रंथतत्कल्पितरूपनामभिर्मुग्धस्येतित्रा । चशब्दान्नरकपातफलमेवस्यादितिसूचयति १४ नकेवलमनर्थकार्येवम वेदन्येषांनिंदिताऽधर्मकारीचेतिज्ञापयाति जुगुप्सितमिति स्वतएवप्रवृत्तिधर्मादिषुरागिणोऽज्ञस्यप्रवृत्तिधर्मादिकृतेऽनुशासनंकुर्वितिप्रेरणंजुगुप्सितंत्वाद्दशैरितिशेषः नकेवलंनिंदितंकिंतुमहान्व्यति क्रमःवृक्षादधःपतितस्यदंडेनताडनवन्निःसीमोऽन्यायः कुतःसयत्प्रमाणंकुरुतइतिन्यायाद्यद्वाक्यतोधर्मइतितस्यजनस्यइतरःस्थितोजनोनिवारणंनमन्यतेइत्यन्वयः एतस्यभवाद्दशस्यवचनाद्धर्मोयमि त्यनुष्ठितस्तस्यप्रवृत्तिमार्गेस्थितस्यजनस्येतरःस्मिन्निवृत्तिमार्गेस्थितःजनःशुकादिर्नायंधर्मःनचरतेतिनिवारणंनकरोति तस्मात्तादृशग्रंथकृतिरनपेक्षितेतिभावः यद्वाक्यतइति एतस्यभवादृशस्यश्रेष्ठ स्यवाक्यतोवचनात् प्रतीतएवधर्मःमुख्यपुरुषार्थहेतुरितिपदुत्तरोजनःअधिकारीस्थितःविश्वस्तस्यजनस्यकुमार्गेप्रवर्तमानस्यनिवारणंसःनमन्यतेचेत्तस्यश्रेष्ठस्यमहान्व्यतिक्रमःअन्यायोयतःअतो जुगुप्सितमितिसंबंधः कुमार्गेसक्ताःस्वस्मिन्विश्वस्ताश्चेत्तस्मात्तेवारणीयाएवनपुनःप्रवर्तनीयाइतिकृपालोर्धर्मएवेतिभावः १५ समाधिभाषात्मकग्रंथेधिकार्यभावादुपरम्यतइतिनवक्तव्यमितिविदिज्ञापयति

अतोन्यथाकिंचनयद्विवक्षितंपृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः ॥ नकर्हिचित्क्वापिचदुःस्थितामतिर्लभेतवाताहतनौरिवास्पदम् १४ जुगुप्सितंधर्मकृतेनुशासनंस्वभावरक्तस्यमहान्व्यतिक्रमः ॥ यद्वाक्यतोधर्मइतीतरःस्थितोनमन्यतेतस्यनिवारणंजनः १५ विचक्षणोस्यार्हतिवेदितुंविभोरनंतपारस्यनिवृत्तितःसुखम् ॥ प्रवर्तमानस्यगुणैरनात्मनस्ततोभवान्दर्शयचेष्टितंविभोः १६ त्यक्त्वास्वधर्मंचरणांबुजंहरेर्भजन्नपक्वोथपतेत्ततोयदि ॥ यत्रक्ववाभद्रमभूदमुष्यकोवार्थआप्तोभजतांस्वधर्मम् १७

विचक्षणइति निवृत्तितोगुणैःप्रवर्तमानस्यानात्मनोरयानंतपारस्यविभोःसुखंविचक्षणोवेदितुमर्हतियस्मात्ततोभवान्पूज्यस्त्वंविभोश्चेष्टितंदर्शयेत्येकान्वयःअनुष्ठितनिवृत्तिधर्मात्सत्वादिगुणैर्जगत्सृष्ट्या दौप्रवर्तमानस्यानात्मनःअस्वामिकार्यस्यजीवस्यअपरिमितमूर्तेर्विभोर्भगवतःसकाशात्यद्वाविप्यत्सुखंभवतितत्सुखंविचक्षणोविशिष्टाचार्यःसात्विकप्रकृतिर्ज्ञातुंयोग्य इतियस्मात्तस्माद्विभोः सर्वगस्यहरेश्च रितंसमाधिभाषात्मकग्रंथकरणेनज्ञापयेत्यतोधिकार्यभावान्नोपरंतव्यमितिभावः अनात्मनोबुद्ध्यादेर्गुणैःसत्वादिभिःशब्दादिषुप्रवर्तमानस्यजनस्यसुखायविभोश्चेष्टितंदर्शयेतिवा १६ इतोपिप्रवृत्तिधर्मोपदे शान्निवृत्तिधर्मोपदेशोवरीयानित्याह त्यक्त्वेति अथस्वधर्मंत्यक्त्वाहरेश्चरणांबुजंभजंस्ततःपक्वपक्वःपतेत्तदाप्यमुष्ययत्रक्वाभद्रमभूत् स्वधर्मंभजताकोवाअर्थआप्तएवेत्येकान्वयः भगवदाविषयस्वधर्मानु ष्ठानात्मकप्रवृत्तिधर्मंत्यक्त्वानिवृत्तिधर्मविधायकशास्त्रोक्ताचारैःहरेःपादपद्मंसेवमानःपुरुषस्तस्मादनधिगतापरोक्षज्ञानादिस्तत्फलपरिपाकोरागाद्यंतरायाविहतःस्खलेत्तथाप्यमुष्यपुंसः क्षिप्रंभवतिधर्मा त्मेत्यादिप्रमाणाद्यत्रक्ववाजन्मांतरेश्रीप्रह्लादिकुलोद्भूतस्यनिवृत्तिधर्मात्मकंभद्रमेष्यतीतिनिश्चितंयत्तदतीतत्वेनभण्यतइतिवचनादमृद्भाविप्यत्स्येव केवलंप्रवृत्तिधर्मंभजतामनुतिष्ठतांअस्खलनेपिधर्मादिषुकोवा पुरुषार्थआप्तोनकोपीतिभावः तस्मान्निवृत्तिधर्मविधायकशास्त्रंभवान्करोत्वितिप्रार्थये १७

१ मोक्षधर्म विवरण शास्त्र मित्यर्थः ।

तस्माद्विवेकिनाप्रवृत्तिधर्मंविहायनिवृत्तिधर्मएवानुष्ठेयइत्याह तस्यैति कोविदस्तस्यैवहेतोःप्रयतेत उपर्यधोभ्रमतांयन्नलभ्यते गभीररंहसाकालेनान्यतःसर्वत्रतद्दुःखवत्सुखंलभ्यतइत्येकान्वयः अनंतपार स्यांतिहरेर्मुख्यप्रसादलभ्यंयत्सुखमुक्तंतस्यैवहेतोर्नान्यस्य तत्सुखहेतुर्निवृत्तिधर्माख्यसाधनस्यार्थे प्रयत्नंकुर्याद्यत्सुखंभूस्वर्गादिषुप्रवर्तमानानांप्रवृत्तिधर्माणांपुरुषाणां नसुलभंनिरंतरंनिवृत्तिधर्मसेवयाना नाप्यव्यक्तवेगेनानेकजन्मपरिमितेनकालेनान्यतःसर्वदेवेभ्योत्यंतभिन्नाद्धरेः सर्वदेशकालेषुनिर्दुःखंस्वरूपसुखमभिव्यज्यतेतस्मान्निवृत्तिधर्मएवश्रेयानितिभावः यथापापिनांप्रयत्नमंतरेणदुःखंलभ्यतेतथा निवृत्तिधर्माणामपिसाधनसामग्रींविनानिरायासेनसुखंलभ्यतइत्यस्मिन्नर्थेदुःखवदितिदृष्टांतोवा स्वर्गादौभ्रमतांयत्सुखंनलभ्यतेविवेकीतस्यैवसुखस्यहेतोःप्रयतेत एवशब्दव्यावर्त्यमाह तदिति अन्यतोवि षयभोगात् यद्दुःखोपेतंसुखंतद्गभीररंहसाकालेनसर्वत्रलभ्यते तस्मात्तादृशसुखार्थंनयतनीयं किंतु तद्व्यतिरिक्तस्यनित्यस्यकेवलस्यस्वरूपसुखस्येतिशं १८ इतोपिनिवृत्तिधर्मएवश्रेयानित्याह नवाइति अंगहेभगवन्मुकुंदसेवीजनोन्यवन्मुकुंदासेवमानवज्जातुकदाचिदपिकथंचनकस्मािच्चिनिमित्तात्संसृतिंनव्रजेद्वैशब्देन नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति इतिवाक्यप्रमाणयतिकुतइतितत्राह स्मरन्निति मुकुंदस्यमनसाचरणारविंदालिंगनसुखंस्मरन्ननुभवन्रसज्ञोजनःपुनर्विहातुंनेच्छेदित्यन्वयः १९ मुकुंदरूपमाह इदमिति सभगवानिदंविश्वमिव नतुविश्वंकिंतुइतरःविलक्षणलक्षणःकुतःजगत्स्थाननिरोध संभवइति यतःजगत्स्थापयतिनिरोधयतिसंहरतितंभावयतिउत्पादयतीतितथोक्तः जगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणलक्षितसार्वज्ञसर्वस्वातंत्र्यसर्वशक्तिसर्वस्वामित्वादिगुणपूर्णत्वादसर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टाज्जगतो

तस्यैवहेतोःप्रयतेतकोविदोनलभ्यतेयद्भ्रमतामुपर्यधः ॥ तल्लभ्यतेदुःखवदन्यतःसुखंकालेनसर्वत्रगभीररंहसा १८ नवैजनोजातुकथंचनव्रजेन्मुकुंदसेव्य
न्यवदंगसंसृतिम् ॥ स्मरन्मुकुंदांघ्र्युपगूहनंपुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहोजनः १९ इदंहिविश्वंभगवानिवेतरोयतोजगत्स्थाननिरोधसंभवः ॥ तद्धिस्वयंवे
दभवांस्तथापिप्रादेशमात्रंभवतःप्रदर्शितम् २० त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक्परस्यपुंसःपरमात्मनःकलाम् ॥ अजंप्रजातंजगतःशिवायतन्महानुभावा
भ्युदयोनुगण्यताम् २१ इदंहिपुंसस्तपसःश्रुतस्यवास्विष्टस्यसूक्तस्यचबुद्धिदत्तयोः ॥ अविच्युतोर्थःकविभिर्निरूपितोयदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् २२
अहंपुरातीतभवेऽभवंमुनेदास्यास्तुकस्याश्चनवेदवादिनाम् ॥ निरूपितोबालकएवयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिनिर्विविक्षताम् २३

भेदोनुभवसिद्धइतिहिशब्दः किंच भगवान्स्वयंतद्वैलक्षण्यंवेदजानातिहियस्मात्तस्मादैक्यकथनंप्रमाणविरुद्धमितिभावः तथापिभवतःसर्वसिद्धंनमयावक्तव्यांशोस्ति तथाप्युपाध्यायपुरोबालइवव्याकुला कामसदृशज्ञानवतःभवतःकेवलप्रादेशाकाशपरिमितंज्ञानंप्रदर्शितंमयेतिशेषइत्यन्वयः २० तद्धिस्वयंवेदेत्युक्तंविविच्यविज्ञापयति त्वमिति हेअमोघदृक्त्वमजमात्मानंपरमात्मनःपरस्यपुंसःकलांजगतः शिवायप्रजातमात्मनाऽवेहीत्यन्वयःआदानादिकर्तुःपरमपुरुषस्यांशमवतीर्णंस्वतएवपरोपदेशमंतरेणजानासि अत्रलोट्लडर्थे अन्यथाऽमोघदृक्त्वमेवानुपपन्नंस्यात् तद्धिस्वयंवेदेतिचविरुद्धंस्यात्तन्महानु भावाभ्युदयःतस्यतवमहासामर्थ्यलक्षणचरित्रोदयस्त्रिलोकहितायगण्यतांप्राधान्येनसंख्यायकथ्यतां तेनजगतःशिवंभवतीत्यभिप्रायः २१ भगवन्महिमाभ्युदयवर्णनात्कथंजगतःशिवंस्यादितितत्राह इदमिति यदुत्तमश्लोकस्यहरेर्गुणानुवर्णनंइदंहिपुंसस्तपआदेरपरोक्षज्ञानद्वारामोक्षसाधनत्वात्कविभिरविनष्टफलात्मकोर्थोनिरूपितः हिशब्दोवधारणेहेतौवा तपःकायक्लेशलक्षणं श्रुतंशास्त्रश्रवणं स्विष्टं उत्तमकल्पनयायजनं सूक्तमध्ययनं बुद्धंज्ञातंदत्तंज्ञानं एवंहरिमहिमानुवर्णनेनसर्वस्यशिवसंभवात्तदेवत्वयाकर्तव्यमितिभावः २२ इदानींहरिकथाश्रवणादिशिवकरमितिवक्तुंस्वातीतजन्मकथनपूर्वकंस्व स्यभागवतत्वंगतिप्रकारमाह अहमिति पुराशब्दस्यातीतकालसामान्यवाचित्वेननिश्चयानुदयात्तदर्थंमतीतेत्युक्तं अंतरातीतजन्मनीत्यर्थः तुशब्दइतरदासीजातिवैशिष्ट्यद्योतनार्थःयोगिनांसंन्या सिनां कस्यचित्यपःप्रशंसाया लौल्यादिदोषरहितोबालःप्रावृषिनर्षाकालेनिर्विविक्षताएकत्रस्थातिमिच्छताम् २३

शिष्यगुणेनतेषांप्रवृत्तिमाह तइति निरस्तसमस्तचंचलस्वभावेजिह्वादींद्रियनिग्रहवति अतएवनिरस्तबालक्रीडासाधनेअनुकूलवर्तिनिपरिचरति अत्यल्पबालविग्रहधारिणिमयितेयोगिनोऽनुग्रहलक्ष पांकृपांचक्रुरित्यन्वयः किंविशिष्टास्तुल्यदर्शनाः यद्यपितुल्यंगुणक्रियारूपैःसमंब्रह्मपश्यंतः यथास्थितवस्तुदर्शिनोतथापीतिशेषः २४ किंतच्छुश्रूषाकर्मेतितत्राह उच्छिष्टेति ब्रह्मकुलोद्भवानामे वचतुर्थाश्रमइति प्रकाशनायद्विजैरितिकथितं । उच्छिष्टपात्रोद्धरणंगोमयोदकेनमार्जनंवातत्स्थलेलेपनंतत्रानुज्ञातः नहिशूद्रस्यतदनुज्ञानाभावेउच्छिष्टस्पर्शनंसुतरांतद्भक्षणंवाशक्यं लिप्यंते उपदिश्यंतेसिध्यंतेप्राणाएतैरितिलेपाअदेनास्तद्भुक्तोच्छिष्टानामोदनानामदनंप्रत्यनुज्ञातइतिवा अनेनस्वशरीरयात्रानिर्वाहमाह तदनुवर्तित्वंस्पष्टमाह सकृदिति चशब्दएवार्थे यतयःसकृदेव भुंजतेतथाहमपिसकृदेवभुंजे तत्फलमाह तदिति तेनकर्मणासकृद्भोजनेनअपास्तंनिरस्तंकिल्बिषंपापंयस्यसतथा ततःकिमभूदितितत्राह एवमिति एवमुक्तप्रकारेणप्रवर्तमानस्यविशेषेणशुद्धांतः करणस्यतेषांपरमहंसानांधर्मेविषयवैराग्यलक्षणेभगवत्कथाश्रवणाद्यभ्यासलक्षणेवा अभिरुचिरुत्कंठाप्रजायतेइत्यन्वयः संततानुवृत्तिसूचनायलट्प्रयोगः २५ अभिरुच्याकिंजातमितितत्राह तत्रेति

तेमय्यपेताखिलचापलेऽर्भकेदांतेयतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि ॥ चक्रुःकृपांयद्यपितुल्यदर्शनाःशुश्रूषमाणेमुनयोल्पभाषिणि २४ उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्विजैःसकृत्स्मभुंजेतदपास्तकिल्बिषः ॥ एवंप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्धर्मएवाभिरुचिःप्रजायते २५ तत्रान्वहंकृष्णकथाःप्रगायतामनुग्रहेणाशृणवंमनोहराः ॥ ताःश्रद्धयामेनुसवंविशृण्वतःप्रियश्रवस्यंगतदाऽभवन्मतिः २६ तस्मिंस्तदालब्धरुचेर्महामुनेप्रियश्रवस्यस्खलितामतिर्मम ॥ ययाहमेतत्सदसत्स्व मायायापश्येमयिब्रह्मणिकल्पितंपरे २७ इत्थंशरत्प्रावृषिकावृतूहरेर्विशृण्वतोमेनुसवंयशोमलम् ॥ संकीर्त्यमानंमुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिःप्रवृत्तात्मरज स्तमोपहा २८ तस्यैवंमेनुरक्तस्यप्रश्रितस्यहतैनसः ॥ श्रद्दधानस्यबालस्यदांतस्यानुचरस्यच २९ ज्ञानंगुह्यतमंयत्तत्साक्षाद्भगवतोदितम् ॥ अन्व वोचन्गमिष्यंतःकृपयादीनवत्सलाः ३० येनैवाहंभगवतोवासुदेवस्यवेधसः ॥ मायानुभावमविदंयेनगच्छंतितत्पदम् ३१

तत्रतत्सकाशेमनोहराःकृष्णकथाअनुदिनंप्रातःसवनादनंतरंप्रगायतांकीर्तयतांपरमहंसानांअनुज्ञालक्षणानुग्रहेणअशृणवमित्यन्वयः अंगश्रीवेदव्यास तदाश्रद्धयानुसवंत्रिसंध्यमपिताःकथाविशृण्वतोमे मतिःध्यानलक्षणोपासना प्रियश्रवसिपरममंगलकीर्तौहरावभवदित्यन्वयः २६ अखंडस्मरणोपासनाफलमाह तस्मिन्निति रागाद्यवचैरनुपहतत्वादस्खलितानिरंतरंस्थिरतयाऽखंडोपासनमभवदि त्यन्वयः अहंययाऽखंडोपासनयाएतत्सदसत्कार्यकारणात्मकंजगन्मयिस्थितेबिंबभूतेब्रह्मणिपूर्णेहरौतत्सृष्टंतत्पालितंतत्संहृतंचेतिपश्ये कथंभूतंस्वमायायास्वेच्छयामदनुग्रहाभिमुख्यायत्रस्थापितामि तिकल्पितंसंकल्पितमित्यन्वयः ब्रह्मण्यध्यस्तंजगत्पश्यइत्यंगीकारेमिथ्याज्ञानित्वंप्रसज्जते नहिशुक्त्यध्यस्तरजतंपश्यन्यथार्थज्ञानीभवति किंतुनेदंरजतंशुक्तिरेवेतिपश्यंस्तथानेदंजगत्किंतु ब्रह्मैवेति नचात्रतथेत्यलमतिप्रसंगेन २७ भक्त्युपासनयोरन्योन्यनिमित्तकभावोस्तीत्यभिप्रेत्याह इत्थमिति इत्थमुक्तप्रकारेणमुनिभिःसर्वज्ञैर्योगिभिःसम्यक्कीर्त्यमानंअमलंहरेर्यशःअनुसवनंश रत्प्रावृषिकावृतूविशेषेणशृण्वतोममहरौतदितरविरागवती आत्मनोमनसोरजोगुणतमोगुणनिमित्तरागाद्यन्यथाज्ञानादिदोषहरामहत्वज्ञानलक्षणाभक्तिःप्रवृत्तायुदित्यन्वयः २८ ज्ञानप्रदानपर्यंतरे णकेवलंयशःश्रवणेनैवकथंज्ञानोदयइतिचेत्तत्राह तस्येति २९ गमिष्यंतश्चातुर्मास्यानंतरम् ३० ३१

एतन्मयोक्तंज्ञानंतापत्रयात्मकसंसारनिवर्तकौषधंसमीचीनंसूचितंलोकस्येतिशेषःतस्मादेतादृशंज्ञानमेवापाद्यमितिभावःतर्हिकर्मकरणंव्यर्थमितितत्राह यदीति यायजूकैःक्रियमाणमग्निष्टोमादितदपिय
निब्रह्मणिअपरिच्छिन्नगुणेईश्वरेईशादपिपरेहरौभावितमर्पितंतर्हिज्ञानमुत्पद्यते तेनतापत्रयचिकित्सितं एतदुक्तंभवति ब्रह्मार्पणबुद्ध्याक्रियमाणेनकर्मणाशुद्धांतःकरणस्यविषयवैराग्येसतिहरौभक्त्या
तयाभक्त्याजनितापरोक्षज्ञानेनतापत्रयात्मकःसंसारोनिवर्ततइति यत्ब्रह्मणिभावितंयत्कर्मतदेवतापत्रयचिकित्सितंसंसूचितमित्येकान्वयोवा ३२ ननुकर्मणांबंधस्वभावात्कथंतापत्रयभैषज्यमितित
त्राह आमयइति सुखमेवव्रतंयेनसतथातस्यसंबुद्धिः हेसुव्रत सत्यसंकल्पादिव्रतोपेतेतिवा येनद्रव्येणभूतानामामयःआमयःश्लेष्मादिर्जायतेतदेवामयकारणंद्रव्यंचिकित्सितमौषधीकृतं तद्रोगलक्षणंपुना
तिपरिहरतीतिहि तदिदमनुभवसिद्धमितिहिशब्दार्थः एवकारस्तुतस्यप्राधान्यद्योतनार्थः नतुद्रव्यांतरनिषेधार्थः कुतःऔषधीकरणायद्रव्यांतरसंयोगदर्शनाच्चशब्दउपमार्थः सयथा ३३ एवंतथा
नृणांसंसारिणांक्रियालक्षणायोगाउपायाःस्वतःसंसारहेतवः तएवक्रियायोगाःपरेपूर्णेब्रह्मणिकल्पिताःअर्पिताःआत्मविनाशायअनेकजन्मसंचितदुष्कर्मस्वरूपनाशायकल्पंते तस्मात्केवलंकर्म बंधकं
ब्रह्मार्पणेनौषधीकृतंभक्तिज्ञानद्वारासंसाराख्यरोगनिवर्तकमितिभावः ३४ ज्ञानद्वाराकर्मणोमोचकत्वमाह यदिति अत्रकर्मभूमौभगवदर्पणेनभगवत्परितोषणंयत्कर्मजीवैःक्रियतेयद्भक्तियोगसमन्वितं
परोक्षापरोक्षोपपदंज्ञानंतज्ज्ञानं तस्यकर्मणोधीनंहिकर्मणाज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति अथामृतानिकर्माणीतिश्रुतेः कर्मणाज्ञानजायतेहियस्मात्तस्मात्कर्म ज्ञानद्वाराबंधनिवर्तकमितिभावः अ

एतत्संसूचितंब्रह्मनतापत्रयचिकित्सितम् ॥ यदीश्वरेभगवतिकर्मब्रह्मणिभावितम् ३२ आमयोयंचभूतानांजायतेयेनसुव्रत ॥ तदेवह्यामयद्रव्यंतत्पुना
तिचिकित्सितम् ३३ एवंनृणांक्रियायोगाःसर्वेसंसृतिहेतवः ॥ तएवात्मविनाशायकल्पंतेकल्पिताःपरे ३४ यदत्रक्रियतेकर्मभगवत्परितोषणम् ॥ ज्ञानं
यत्तदधीनंहिभक्तियोगसमन्वितम् ३५ कुर्वाणायत्रकर्माणिभगवच्छिक्षयासकृत् ॥ गृणंतिगुणनामानिकृष्णस्यानुस्मरंतिच ३६ ॐनमोभगवतेतुभ्यं
वासुदेवायधीमहि ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धायनमःसंकर्षणायच ३७ इतिमूर्त्यभिधानेनमंत्रमूर्तिममूर्तिकम् ॥ यजतेयज्ञपुरुषंससम्यग्दर्शनःपुमान् ३८

त्राग्निष्टोमादिकर्मसुयत्कर्मभगवत्परितोषणमितिवा ३५ कथंकारंकर्मणाज्ञानमुत्पद्यतइतितत्राह कुर्वाणाइति यत्रयस्ययजमानस्यार्थेयस्मिन्यज्ञेहवनादीनिकर्माणिकुर्वाणावैदिकाऋत्विगादयः
स्मर्तव्यःसततंविष्णुर्विस्मर्तव्योनजातुचिदितिभगवच्छिक्षयाऽसकृन्निरंतरंआदिमध्यावसानेषुगाकृष्णस्यगुणान्स्मरंतिनामानिगृणंति ३६ योयजमानःस्वयंचनित्यमोंनमोभगवतइत्यादिमूर्त्यभि
धानेनमूर्तिवाचकेनमंत्रेणमंत्रप्रतिपाद्यमूर्तिं अमूर्तिकंप्राकृतिवैकृतविग्रहविधुरं वासुदेवादिरूपं यज्ञपुरुषं चत्वारिशृंगात्रयोअस्यपादाइत्यादिऋक्प्रतिपाद्याकारंभगवंतंउद्दिश्ययजते सपुमान्यजमानः
परोक्षापरोक्षज्ञानवान्भवति तेचऋत्विगादयःसम्यक्दर्शनाःसमीचीनशास्त्रीयज्ञानाःसर्वज्ञाश्चसम्यक्भगवंतंदर्शयंतिज्ञापयंतीतिसम्यक्दर्शनाःसर्वेषांहरिपरायणत्वात् ॐसर्वगुणपूर्ण सर्वजनरंजके
तिवा ओमित्येवंरूप भगवतेषड्गुणपूर्णायतुभ्यंनमः सर्वत्रवसतिदीव्यतीतिवासुदेवः बलज्ञानरूपत्वाद्दैत्यनिरसनशीलत्वात्क्रीडाशीलत्वाद्वातस्मैधीमहिस्मरेम प्रकृष्टंद्युम्नंहिरण्मयंतद्रूपंयस्यसःप्र
द्युम्नः हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशआप्रणखात्सर्वएवसुवर्णइतिश्रुतेःतस्मै नकेनापिनिरुद्धइत्यनिरुद्धः अतोमुख्यप्राणःसोस्यास्तीत्यनीतेनानिनामुख्यप्राणप्रसादवतापुरुषेणरुद्धःवशीकृतइतिवा अनि
रुद्धःसंसारमुक्तास्तान्दधातिधारयतिपोषयतीतिवा अनिरस्तंमुखाख्यंनामयत्तइतिवा तस्योदितिनामेतिश्रुतेः तस्मै सम्यक्पापकर्षणशीलत्वात्संकर्षण.समीचीनंकरंस्तनोतिइत्[illegible] स्त
न्दःप्रत्येकंपृथक्मंत्रत्वद्योतनार्थःइतिशब्दःप्रभृतिवचनः तस्माहत्विगादिभिर्विष्णुर्वैयजमानाभगवंतयजानाज्ञानवंतोभवंतीतिभावः ३७ ३८

स्वानुभवसिद्धमेतदितिविज्ञापयति इममिति केशवःमदनुष्ठितमिमंस्वधर्मनियममवेत्यऐश्वर्यमीश्वरविषयंज्ञानंस्वस्मिन्भावंभक्तिंचमेमह्यं अदादित्यन्वयः ३९ इदानीमवतारप्रयोजनाळंबुद्धिका रणविज्ञापनमुपसंहरति त्वमिति हेअदभ्रश्रुत श्रोतामंतेत्यादेःसंपूर्णश्रोतृत्वादिगुणसंपन्न त्वंईश्वरोपिऐश्वर्यादिगुणसंपन्नत्वेनाप्तसर्वार्थोऽपि सज्जनवात्सल्यादेव तेनतत्कीर्तिगर्भग्रंथकरणेनाद्दु र्यांविदंतीतिविदोज्ञानलाभकामाः तेषांवाविचारकाणांवाबुभुत्सितंज्ञातुमिष्टंसमाप्यतेसंपूर्णंभवति तादृशंश्रीभागवतलक्षणंविभोःसमर्थस्यतवविश्रुतंयशःप्रख्याहिप्रख्यापयेरन्वय तस्मादन्येषांभाग वतकरणशक्त्यभावात्तत्कृतिरेवाल्पबुद्धिकारणमितिभावः ॥ ४० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ इदव्यासनारदसंवादंप्राख्यानंसूत शौनकादि भ्योऽब्रवीदितिविज्ञापयितुमाह एवमिति हेब्रह्मन् सत्यवतीसुतोव्यासःदेवर्षेर्जन्मकर्मच एवंश्रुत्वापुनरपितनारदंपप्रच्छेत्येकान्वयः १ नारदस्नेहपाशात्तद्यशःख्यापनायचसर्वज्ञोपिव्यासस्तद्वृत्तांशे षवृत्तिंपृच्छति भिक्षुभिरिति तवविशिष्टज्ञानोपदेष्टृभिर्भिक्षुभिर्ज्ञानभिक्षादानशीलैर्विप्रवासितेदेशांतरंगते आद्येबाल्येवयसिवर्तमानोभवान्तदनंतरंकिमकरोदित्येकान्वयः २ तदेवविविच्यपृच्छति स्वा यंभुवेति स्वयंभुवोब्रह्मणःपुत्रतेतव परंज्ञानोपदेशोत्तरकालीनंवयः कयावृत्त्यावर्तितं मरणकालेप्राप्तइदंशरीरंवाउदस्राक्षीरुत्सृष्टवानसीत्येकान्वयः ३ सर्वेषांपूर्वजन्मसंज्ञादीनांनिराकृति

इमंस्वधर्मनियममवेत्यमदनुष्ठितम् ॥ अदान्मेज्ञानमैश्वर्यंस्वस्मिन्भावंचकेशवः ३९ त्वमप्यदभ्रश्रुतविश्रुतंविभोःसमाप्यतेयेनविदांबुभुत्सितम् ॥ प्र ख्याहिदुःखैर्मुहुरर्दितात्मनांसंक्लेशनिर्वाणमुशंतिनान्यथा ॥ ४० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ सूतउवाच ॥ एवंनिश म्यभगवान्देवर्षेर्जन्मकर्मच ॥ भूयःपप्रच्छतंब्रह्मन्व्यासःसत्यवतीसुतः ॥ १ ॥ व्यासउवाच ॥ भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिस्तव ॥ वर्तमानोव यस्याद्येततःकिमकरोद्भवान् २ स्वायंभुवकयावृत्त्यावर्तितंतेपरंवयः ॥ कथंवेदमुदस्राक्षीःकालेप्राप्तेकलेवरम् ३ प्राक्कल्पविषयामेतांस्मृतिंतेसुरसत्तम ॥ नह्येषव्यवधात्कालएषसर्वनिराकृतिः ४ नारदउवाच ॥ भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिर्मम ॥ वर्तमानोवयस्याद्येततएतदकारषम् ५ एकात्मजामे जननीयोषिन्मूढाचकिंकरी ॥ मय्यात्मजेऽनन्यगतौचक्रेस्नेहानुबंधनम् ६ साऽस्वतंत्रानकल्पासीद्योगक्षेमंममेच्छती ॥ ईशस्यहिवशेलोकोयोषादा रुमयीयथा ७ अहंचतद्ब्रह्मकुलऊषिवांस्तदपेक्षया ॥ दिग्देशकालाव्युत्पन्नोबालकःपंचहायनः ८

निराकरणंयस्मात्सर्वनिराकृतिरेषकालः सुरसत्तमज्ञानिश्रेष्ठ तवातीतब्रह्मकल्पविषयामेतांस्मरणशक्तिंनैवव्यवधात्तिरोहितांनैवाकरोत् आश्चर्यमेतदित्यस्मिन्नर्थेहिशब्दःएवकारस्त्ववधारणार्थः ४ विज्ञातस्वकीर्तिवितरणव्यासाभिप्रायोनारदस्तत्प्रश्नंपरिहरति भिक्षुभिरिति उक्तार्थःश्लोकोयम् ५ स्वस्यसंन्यासिनामननुगमनेकारणमाह एकात्मजेति अहमेकएवआत्मजोपत्यंयस्याःसातथा यो षितांमध्येमूढाविवेकज्ञानशून्याकिंकरीदासीचएवंविधाममजननी नअन्यागतिराश्रयोयस्यसोनन्यगतिःतस्मिन्नात्मजेमयिस्नेहानुबंधनंचक्रइत्येकान्वयः ६ केवलंस्नेहमेवबद्धवतीनत्वशनवस नादिदानपूर्वकमित्याह सेति ममयोगक्षेमं अप्राप्तस्यप्राप्त्युपाययोग प्राप्तस्यपरिपालनंक्षेममिच्छतीअस्वतंत्रापराधीनाकल्पासमर्थानासीदित्येकान्वयः कुतोलोकःसेवकोजनःईशस्यस्वामिनोवशेहिय स्माचस्मादित्यर्थः ईशावास्यमितिश्रुतेरीशस्यपरमेश्वरस्येतिवा कथमिवदारुमयीकाष्ठनिर्मितायोषायथाजडप्रवर्तकयंत्रपुरुषाधीनातथेत्यन्वयः ७ तर्हिकिमितितत्रवासइतितत्राह अहमिति चशब्द स्त्वार्थःपूर्वेणसमुच्चयार्थोवा अहंतस्याःमातुरपेक्षयातस्मिन्ब्रह्मकुलएवब्राह्मणगृहएवऊषिवानित्यन्वयः कुलंअंशेगृहेसार्थेजातिसांकर्ययोरपीत्यभिधानात् तत्रवासेहेत्वंतरमाह दिगिति दिगाद्यन विज्ञानेकारणमाह बालकइति पंचहायनाःसंवत्सरायस्यसतथोक्तः योहंदिगाद्यनभिज्ञःपंचहायनोबालकःसोहमित्येकान्वयः ८

किंयंतंकालमवात्सीदितिप्रश्नस्यमातृमरणपर्यंतमवात्समितिपरिहारमभिप्रेत्याह एकदेति स्पृशउपतापइतिधातोःआक्रमणेनतप्तःगांगोमतल्लिकां अदशत्अभक्षयत् कालेनमृत्युनाचोदितःप्रे
रितः ९ सोहंतदामातुरंत्यंकर्मकृत्वा तन्मरणंभक्तानाममभीष्टमीशस्यानुग्रहंमन्यमानउत्तरांदिशंप्रातिष्ठमित्यन्वयः १० एकएवसहायरहितःअहंतत्रोत्तरस्यांदिशिदेशान्समेतानतीत्ययातइति
चतुर्थश्लोकेनान्वयः व्यालाश्चदुष्टगजाश्चउलूकाश्चशिवाःशृगाल्यश्चव्यालोलूकशिवाःतासामाजिरंक्रीडास्थानं प्रतिभयाकारंमृत्युमाह्वयदिवस्थितं अतएवघोरंमहदपारंविपिनमद्राक्षमित्येकान्वयः स
वेर्तुंसंपत्त्यास्फीतान्समृद्धान् पुराणिग्रामाश्चव्रजाश्चआकराश्चपुरग्रामव्रजाकराःपुरंराजाश्रयः ग्रामोबहुजनाकीर्णः गोपालानांगवांचनिवासस्थानंव्रजः रत्नाद्युत्पत्तिस्थानआकरः खेटान्कृषणोपजी
वनप्रदेशान् पट्टनानिवाटयश्चतास्तथोक्तास्ताःपट्टनवाटीः जलस्थलयातिस्थिताराजधानीपट्टनं पुण्योपजीविनांनिवासस्थानंवाटी वृक्षसमुदायोवनं आरोपितवृक्षसमुदायउपवनम् ११ इभैर्गजैर्भ
ग्नाभुजद्रुमाभूर्जवृक्षायेषुतेतथोक्ताः भूर्जपत्रेभुजोभूर्जेमृदुत्वक्चर्मपल्लिकावितियादवः इभभग्ना.भुजाःशाखायेषांतेतथोक्ताःइभभग्नभुजद्रुमाःयेषुतेतथोक्ताइतिवातान् विचित्रधातुभिर्नानाविधगैरि
कहरितालादिभिःचित्राआश्चर्यरूपाअद्रयःगिरयःतान् शिवजलान्गुरुत्वादिदोषरहितान्जलाशयान्सरोवरादिजलाधारान् देवनिषेवितानलिनीःपुष्करिणीः १२ चित्रस्वनैर्नानाविधस्वरमधुरैः
पत्ररथैःपक्षिभिः सहविभ्रमंतःइतस्ततश्चलंतःभ्रमराभृंगाःविभ्रमद्भ्रमराःविभ्रमद्भ्रमराणांश्रीःशोभासमृद्धिर्वायासुतास्तथोक्तास्ताः शराणांस्तंबाःशरस्तंबाःनलानिचवेणवश्चशरस्तंबाश्चकुशाश्चतेतथोक्ता

एकदानिर्गतांगेहाद्दुहंतींनिशिगांपथि ॥ सर्पोऽदशत्पदास्पृष्टःकृपणांकालचोदितः ९ तदातदहमीशस्यभक्तानांसमभीप्सितम् ॥ अनुग्रहंमन्यमानःप्रा
तिष्ठंदिशमुत्तराम् १० स्फीतान्जनपदांस्तत्रपुरग्रामव्रजाकरान् ॥ खेटान्पट्टनवाटीश्चवनान्युपवनानिच ११ विचित्रधातुचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान्
॥ जलाशयाञ्छिवजलान्नलिनीःसुरसेविताः १२ चित्रस्वनैःपत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः ॥ नलवेणुशरस्तंबकुशकीचकगह्वरम् १३ एकएवातिया
तोहमद्राक्षंविपिनंमहत् ॥ घोरंप्रतिभयाकारंव्यालोलूकशिवाजिरम् १४ परिश्रांतेंद्रियात्माहंतृट्परीतोबुभुक्षितः ॥ स्नात्वापीत्वाह्रदेनद्याउपस्पृष्टोग
तश्रमः १५ तस्मिन्निर्मनुजेरण्येपिप्पलोपस्थआश्रितः ॥ आत्मनात्मानमात्मस्थंयथाश्रुतमचिंतयम् १६ स्वप्नोमायाग्रहःशय्याजाग्रदाभासआत्मनः
॥ नामरूपक्रियाव्यावृत्तिःसंविच्छास्त्रंपरंपदम् १७

स्तैर्गह्वरःनिबिडोऽरण्यविशेषः वायुनाउद्धूताःस्वतःस्वनाःवेणवःकीचकाउच्यंते १३ १४ तृषापरीतःपानीयपानेच्छुःबुभुक्षितोअन्नकामः अतएवपरिश्रांतेंद्रियदेहोहं तत्रमहारण्येनद्याह्रदेउपस्पृ
ष्टःकृतपादप्रक्षालनादिकःस्नात्वातर्पणादिसकलाःक्रियाःविधायस्वादूदकंपीत्वातेनहेतुनागतश्रमोऽपगतालस्योभूत्वा १५ मनुष्यसंचाररहितेऽरण्येपिप्पलोपस्थेअश्वत्थमूलेआश्रितःस्वाश्रि
कासनउपविष्टःसमाहितचित्तोभूत्वाआत्मनाविषयेभ्यःआहृतेनमनसाहृदिसंस्थितंआत्मानप्रत्यगात्मानंयथापरमहंसेभ्यःश्रुतंतथाअचिंतयमित्येकान्वयः १६ यथाश्रुतमचिंतयमित्येतद्दर्शयितुंजाग्रदा
द्यवस्थास्वरूपंनिरूपयति स्वप्नइति स्वप्नाद्यवस्थाआत्मनःपरमात्मनःसकाशादात्मनोजीवस्योत्पद्यंतेइत्यन्वयः तंत्रेणोपात्तत्वादात्मशब्दस्यद्विरावृत्तिःकर्तव्या जीवमनःस्थितमायारूपदृष्टश्रुत
वस्तुसंस्कारोपादानकोजाग्रत्पदार्थसदृशकारितुरगाद्यनेकपदार्थदृष्टिरूपःस्वप्नःसर्वेंद्रियोपरतिरूपत्वात्स्वप्नजागरितविषयग्रहणरहिताशय्यापरपर्यायासुषुप्तिः नामरूपक्रियासुवृत्तिर्यस्यतथोक्तः आ
भासःप्रत्ययःनामरूपक्रियाविषयप्रत्ययोजाग्रत् एतदवस्थात्रयकारणंब्रह्मनमृदादिवत्कार्यानुस्यूतं किंतुततोविलक्षणंतदित्यभिप्रेत्याह संविदिति समीचीनाप्रकृतिप्राकृतमिश्ररहिताविज्ञानंय
स्यतत्तथोक्तं सम्यक्निर्दोषमात्मानंवेत्तीतिसंवित्तदात्मानमेव वेदाहंब्रह्मास्मीतिश्रुतेःशास्त्रंसर्वनियंतृ पद्यतइतिपदंपरममुत्तमंप्राप्तव्योत्तमं एवंजाग्रदाद्यवस्थाकर्तृत्वेनात्मादिभ्योत्पत्तोपद्भारकंविशिष्टज्ञान
घनंसर्वांतर्यामि प्राप्तव्योत्तमंतुर्यंब्रह्मस्वरूपंश्रुतंतदेवाचिंतयमितिभावः १७

एतदेवविविच्यदर्शयति नेति चित्रमाश्चर्यरूपं चित्रंअविमिश्रमज्ञानात्मकंवा चित्तंचेतनंजचित्रायतइतिवा चित्ज्ञानंतनोतिराति ज्ञानिनांबहुलीकरोतितदन्येषांदशातिगुरुमुखेनातिवा चित्तरतंवा ल हिलत्रंमनोवृत्तिभेरकःसमुदाहृतइतिस्मृतेः चिनोतीतिचित्चेतासष्टाब्रह्मातत्तरातिअतीत्यवर्तते चिनोतिसुजतिरमयतिवा तस्मादुत्तमामितिवा भगवदैश्वर्यादिगुणसामग्रीमत्त्वंतद्रूपं... व्याप्तंभगवतःहरेःपदंवाएवंविधंतत्प्रकृत्यादिसंबंधविधुरत्वादिंद्रियार्थंजाग्रदवस्थांनानुगच्छेन्नस्वप्नावस्थांनसुषुप्त्यवस्थां चिंतितोर्थोमनोरथइत्यभिधानात् नमनोरथमतएवननिरोधंमरणंअनुगच्छेदिति स्यस्यप्रत्येकमन्वयःचशब्दोमिथःसमुच्चयार्थे १८ ननुकालतोपिस्वप्राद्युत्पत्तिदर्शनात्तत्कर्तृत्वंहरेःकथमित्याशंक्यसकलप्रपंचकर्तृत्वेनमुख्यकर्तृत्वात्तदंतःपातिस्वप्नाद्यवस्थाकर्तृत्वंकिंवक्तव्यमित्यभिप्रे त्यप्रपंचसृष्ट्यादिकर्तृत्वमाह । सइति । सृष्ट्यग्रेसएकोभगवानासीदित्यवांतरान्वयः । सपुनःसिसृक्षुःअंतर्यामितयाअवतारैश्चक्रीडिष्यन्क्रीडितुमिच्छन्आत्मनःस्वस्मात्स्वोदराद्ब्रह्मादिपरमाणुपर्यंतमिदंजगत्सृष्ट्वाअंतर्यामितयाप्रविश्य प्रादुर्भावैश्चविहृत्यपुनश्चतज्जग्ध्वासंहृत्यप्रलयेकेवल एकाकी उदास्ते जीवप्रवृत्तिमत्युदासीनोवर्ततइत्यन्वयः । जग्ध्वाउदास्तइतिसंधिरभावःप्रकृत्यादिसाधनांतर मंतरेणापिस्रष्टुंशक्तइतिमाहात्म्यंद्योतयितुं सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वमेवन ज्ञानादिकर्तृत्वंचास्तीति १९ इदानीमुपास्तिफलमाह ध्यायतइति भावेनभक्त्यानिर्वृतंपरमानंदमाप्तंचेतोयस्यसतथा तस्यउत्कंठायाःजातानामश्रूणांबाष्पाणांकलाभिर्बिंदुभिर्युक्तेअक्षिणीयस्यसतथातस्य शनैरव्यग्रेगस्वचरणकमलंध्यायतोमेहृदिहरिरासीत्प्रत्यक्षोभूदित्येकान्वयः २० प्रेम्णातिशयितभारेणनिर्भिन्नः

नेंद्रियार्थंनचस्वप्नंनसुप्तंनमनोरथम् ॥ ननिरोधंचानुगच्छेच्चित्रंतद्भगवत्पदम् १८ सएकोभगवानग्रेक्रीडिष्यन्निदमात्मनः ॥ सृष्ट्वाविहृत्यतज्जग्ध्वाउदा स्तेकेवलःपुनः १९ ध्यायतश्चरणांभोजंभावनिर्वृत्तचेतसः ॥ औत्कंठ्याश्रुकलाक्षस्यहृद्यासीन्मेशनैर्हरिः २० प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोतिनिर्वृतः ॥ आनंदसंप्लवेलीनोनापश्यमुभयंमुने २१ रूपंभगवतोयत्तन्मनःकांतंशुचापहम् ॥ अपश्यन्सहसोत्तस्थौवैक्लव्याद्दुर्मनाइव २२ दिदृक्षुस्तदहंभूयःप्रणिधा यमनोहृदि ॥ वीक्षमाणोपिनापश्यमवितृप्तइवातुरः २३ एवंयतंतंविजनेमामाहागोचरोगिराम् ॥ गंभीरश्लक्ष्णयावाचाशुचःप्रशमयन्निव २४ हंता स्मिन्जन्मनिभवान्नमांद्रष्टुमिहार्हति ॥ अविपक्वकषायाणांदुर्दर्शोहंकुयोगिनाम् २५ सकृद्यद्दर्शितंरूपमेतत्कामायतेनघ ॥ मत्कामःशनकैःसाधुसर्वा न्मुंचतिहृच्छयान् २६

समुल्लसन्जातःपुलकःरोमांचःप्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकोंगेयस्यसतथा आनंदसंप्लवेसुखप्रलयोदकेमग्नोहं तमेवापश्यमुभयंद्वितीयंसमाधिकंवानापश्यंसर्वोत्तमत्वादित्यन्वयः २१ ततःपरंकिमभूदि तितत्राह रूपमिति मनःकांतंमनोहरंहरेर्यद्रूपंअद्राक्षंतत्सहसाअपश्यन्नचक्षाणोदुर्मनाःदुःखितांतःकरणःमुक्तिप्राप्तःकैवल्यान्मोक्षादिवोत्तस्थावुदतिष्ठमित्यन्वयः २२ पुनःहरेरूपंदिदृक्षुः हृदिमनःप्र णिधायस्थितःआतुरोरोगीवावितृप्तःअसंतुष्टोवीक्षमाणोप्यहंनापश्यमित्यन्वयः २३ हरेर्भक्तिवात्सल्यमाश्चर्यमितिदर्शयति एवमिति गिरावाचामगोचरोऽविषयोऽदृश्योगंभीरयाअगाधयाश्लक्ष्णया मधुरयावाचामानसीःशुचःप्रशमयन्निव नष्टाःकुर्वन्निवस्थितोहरिरेवंविजनेजनसंचाररहितेद्रष्टुंयतमानमाहेत्येकान्वयः २४ किमाहहरिरितितत्राह हंतेति हंताविस्मये भवानिहभूलोकेअस्मिन्जन्म निसूद्रयोनौमांद्रष्टुंनार्हति कुतःकषेणभोगेनापतेगच्छतीतिकषायःपापंअभुक्तपापफलानां कुयोगिनांजन्मनाऽनभिज्ञानेनवाकुत्सितःयोगोध्यानादिकएषामस्तीतिकुयोगिनः । तेषांपुंसांदुर्दर्शःद्रष्टुमश क्यः २५ तर्हिकिमितिदर्शितमितितत्राह सकृदिति अनघ सांसारिकदुःखरहित तेतवकामाय अथरूपात्रुपश्येयमित्युत्कंठायै । तयाकिंफलमभूदितितत्राह मत्कामइति मद्भक्तःपुरुषःक्रमेणसर्वान्हृच्छ यान्प्राकृतान्कामान्साधुमुंचतीत्यन्वयः २६

परमहंससेवाफलमाह सदिति दीर्घयाबहुकालीनयासतांपरमहंसानांसेवयापरिचर्ययामयिदृढामतिः मननलक्षणाभक्तिर्जातैवयस्मादतःअवद्यंदोषरूपशूद्रजातित्वादिमंलोकंदेहांहित्वाप्रभात्अप्युरुत्वेन जातस्त्वंमज्जनतांमज्जनतांपरमभागवतत्वंगंतासीत्यन्वयः २७ मयिनिबद्धाइयंमतिःकदाचिदपिनविपद्येतननश्येत् प्रजानांसर्गःसृष्टिःनिरोधःसंहारएतयोःस्मृतिनाशकयोःसमयेपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् अनविपद्येत कस्मान्मदनुग्रहात् अनेनभगवद्भक्तसंगोभिमतफलइत्युक्तंभवति २८ ईश्वरंईंगनशीलंसकलजनप्रवर्तनशक्तिमत् अलिंगंजडशरीररहितरुद्रादन्यद्वा ईश्वरमित्युक्तेतदन्यदिव्यरूपवान् इरइतिसंकानिरासार्थंवाअलिंगमित्युक्तं नभःलिंगंगमकंदृष्टांतत्वेनयस्यतत्तथोक्तंआकाशवत्सर्वगमित्यर्थः तन्महद्भूतंब्रह्मएतावदुक्त्वाविरराम तेनानुकंपितःकृपापात्रीकृतःअहंमहतांमहीयसेतस्मैमहा भूताय शीर्ष्णाशिरसा अवनामंनमस्कारं विदधेकृतवानित्यन्वयः २९ गतत्रपःलज्जारहितः अनंतस्यहरेःकृतानिकर्माणिविक्रमलक्षणानि गांभूमिंतुष्टमनाः यदृच्छालाभेनालंबुद्धिमान् गतस्पृहः परवस्तुस्पृहारहितः पटगतावितिधातोःपटोगतिःनविद्यतेगतिरीश्वरादन्योयस्यसोपटःअनन्यगतिरित्यर्थः असंगतोविरक्तइतिवा कंथादिप्रावरणरहितोवा अत्राप्रथःपुराणांर्षिरितिवाक्यात् इतिसंदो

सत्सेवयादीर्घयावैजातामयिदृढामतिः ॥ हित्वावद्यमिमंलोकंगंतामज्जनतामसि २७ मतिर्मयिनिबद्धेयंनविपद्येतकर्हिचित् ॥ प्रजासर्गनिरोधेपिस्मृतिश्च मदनुग्रहात् २८ एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद्भूतंनभोलिंगमलिंगमीश्वरम् ॥ अहंचतस्मैमहतांमहीयसेशीर्ष्णावनामंविदधेनुकंपितः २९ नामान्यनंत स्यगतत्रपःपठन्गुह्यानिभद्राणिकृतानिचस्मरन् ॥ गांपर्यटंस्तुष्टमनागतस्पृहःकालंप्रतीक्षन्नपटोविमत्सरः ३० एवंकृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः ॥ कालःप्रादुरभूत्कालेतडित्सौदामिनीयथा ३१ एवंमयिप्रयुंजानेशुद्धांभागवतींतनुम् ॥ प्रारब्धकर्मनिर्वाणोन्यपतत्पांचभौतिकः ३२ कल्पांतइदमा दायशयानेंभस्युदन्वतः ॥ शिशयिष्णोरनुप्राणंविविशेंतरहंविभोः ३३ सहस्रयुगपर्यंतउत्थायेदंसिसृक्षतः ॥ मरीचिमिश्राऋषयःप्राणेभ्योहंचजज्ञिरे ३४ अंतर्बहिश्चलोकांस्त्रीन्पर्येम्यस्कंदितव्रतः ॥ अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिःक्वचित् ३५ देवदत्तामिमांवीणांस्वरब्रह्मविभूषिताम् ॥ मूर्छयित्वाहरि कथांगायमानश्चराम्यहम् ३६

यनंवा हेव्यास पटःसमर्थः। अपटोनिकेतरहितइतिकेचित्तच्चिंत्यं । विमत्सरःविगतमात्सर्यःएवंविधोहंमरणकालंप्रतीक्षमाणोभवमितिशेषः ३० कृष्णेपरमानंदबलात्प्रदेहरौपाधिर्यस्यसतथातस्य कालःमरणाख्यःप्रावृट्कालेप्राप्तेसौदामिन्याख्याविद्युद्यथासहसापद्यतेतथेत्यर्थः तडिदीप्ताशतहृदासौदामिन्यैरावतीचतद्भेदेप्यामिमंत्रणामितिवचनात्कुरुपांडववत्पृथगुक्तिर्दुज्ञतइतिभावः ३१ मयिशुद्धांनिर्दोषांभागवतींतनुंहरिमूर्तिंएवंप्रयुंजानेध्यायतिसतिफलदानायप्रारब्धकर्मविनाशवान्पंचाभिभूतैर्निर्मितोदेहोन्यपतदित्यन्वयः ३२ हरिंध्यायन्मुक्तस्त्वंकंलोकंगतइतितत्राह कल्पांतइति अहंकल्पावसानेस्वसृष्टमिदंविश्वमादायस्वोदरेनिवेश्यउदन्वतोंभसिशेषपर्यंकेशयानेहरौशिशयिष्णोःशयितुमिच्छोर्विरिंचस्यअंतरनुप्राणंअंतर्गच्छच्छ्वासमनुविवेशप्रविष्टवानस्मीत्यन्वयः ३३ सहस्रयुग पर्यंतेचतुर्युगसहस्रपरिमितस्वनिशावसानेविष्णोरुत्थायोत्पाद्यइदंसिसृक्षतोविरिंचस्यांकादहंजज्ञे मरीच्यादिमुख्याऋषयश्चतस्यप्राणेभ्योजज्ञिरइत्येकान्वयः ३४ विष्णुनाज्ञोपजनाजाद्यपिमहतो विष्णोरनुग्रहादप्रतिहतगमनोऽस्खलितब्रह्मचर्यादिव्रतोहंत्रीन्लोकानंतर्बहिश्चपर्येमिपर्यटामीत्येकान्वयः ३५ तदेवाह देवेति स्वरब्रह्मविभूषितांसप्तस्वरलक्षणवेदेनालंकृतांनाम्नाबृहतीमिति वीणांमूर्छ यित्वास्वराणामारोहणावरोहणाक्रमोमूर्छामूर्छनांमागीतिकारयित्वा हरिकथांगायमानोहंचरामीत्यन्वयः ३६

तीर्थंगंगाख्यंपादेयस्यसतीर्थपात्तस्यवीर्याणिचरितलक्षणानिप्रकृष्टंगायत.चशब्दएवार्थे एवमुपासकस्यैवममचेतसिप्रियश्रवाःभगवान्आहूतइवशीघ्रमविलंबितंदर्शनंयातिअपरोक्षोभवतीत्यन्वय ३७
हरिचर्यानुवर्णनंसमाधिभाषयाभगवच्चरितवर्णनंयत्तदेतत्मुहुर्मात्रास्पर्शेच्छयातत्प्राप्तिनिमित्तमातुरचित्तानांक्लिश्यमनसांपुंसांभवसिंधुप्लवःसंसारसागरतरीविशेषःदृष्टःसांख्यादिप्रमाणैरितिशेषःइतिपरमात्
स्मात्सात्विकहितायसैववर्णनीयेतिभावः ३८ तर्हियमादियोगानुष्ठानविधानंव्यर्थमितितत्राह यमादिभिरिति मुकुंदकथासेवयायथात्माजीवोंऽजसाशाम्यतिभगवन्निष्ठबुद्धिमान्भवति तथाकाम
लोभाभ्यांवैरिभ्यांहतःपीडितोनुष्ठितैर्योगमार्गैर्यमादिभिरद्धानशाम्यति तस्माद्धरिकथासेवैवसंसारतरीत्येकान्वय. ३९ उपसंहरति सर्वमिति अतीतजन्मविषयत्वाद्रहस्यंममजन्मकर्मप्रत्यहंत्व
यापृष्टःतदिदंसर्वमाख्यातंतुभ्यमितिशेषः । कीदृशंनित्यसंतुष्टस्यतवापिभवतःआत्मनोमनस्तोषणंतुष्टिजनकं भवतआख्यातमितिवा चशब्दःजन्मकर्मणोःसमुच्चये श्रोतॄणांयात्मनांजीवानांतृप्तिजन
कमितिवा ४० सूतःव्यासनारदसंवादंशौनकादीन्ब्रूतइत्याह एवमिति वासवीसुतंसत्यवत्याःपुत्रंव्यासंएवंपूर्वोक्तप्रकारेणसंभाष्यउक्तागच्छामीतिआमंत्र्य आज्ञांगृहीत्वावीणांरणयन्ध्वनयन्यादृ
याहच्छिकःअतर्कितगमनागमनः यतिर्निर्जितेंद्रियग्रामः ४१ शार्ङ्गधन्वनोहरेःकीर्तिंमाध्व्यामधुरयागिरातंत्र्यावीणयागायन्आतुरंक्लिष्टजगद्रमयतिसःसोयंदेवर्षिर्नारदःधन्यःकृतकृत्यःअहोआ(म)र्ग

प्रगायतश्ववीर्याणितीर्थपादःप्रियश्रवाः ॥ आहूतइवमेशीघ्रंदर्शनंयातिचेतसि ३७ एतदातुरचित्तानांमात्रास्पर्शेच्छयामुहुः ॥ भवसिंधुप्लवोदृष्टोहरि
चर्यानुवर्णनम् ३८ यमादिभिर्योगपथैःकामलोभहतोमुहुः ॥ मुकुंदसेवयायद्वत्तथात्माद्धानशाम्यति ३९ सर्वंतदिदमाख्यातंयत्पृष्टोहंत्वयानघ ॥ ज
न्मकर्मरहस्यंमेभवतश्चात्मतोषणम् ४० सूतउवाच ॥ एवंसंभाष्यभगवान्नारदोवासवीसुतम् ॥ आमंत्र्यवीणांरणयन्ययौयादृच्छिकोयतिः ४१ अहोदे
वर्षिधन्योयंयत्कीर्तिंशार्ङ्गधन्वनः॥गायन्माध्व्यागिरातंत्र्यारमयत्यातुरंजगत्४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेषष्ठोध्यायः॥६॥शौनकउवाच॥
निर्गतेनारदेसूतभगवान्बादरायणः ॥ श्रुतवांस्तदभिप्रेतंततःकिमकरोद्विभुः १ ॥ सूतउवाच ॥ ब्रह्मनद्यांसरस्वत्याआश्रमःपश्चिमेतटे ॥ शम्याप्रासइ
तिप्रोक्तऋषीणांसत्रवर्धनः २ तस्मिन्स्वआश्रमेव्यासोबदरीखंडमंडिते ॥ आसीनोपउपस्पृश्यप्रणिदध्यौमनःस्वयम् ३ भक्तियोगेनमनसिसम्यक्प्र
णिहितेमले ॥ अपश्यत्पुरुषंपूर्णंमायांचतदपाश्रयाम् ४

मेतत् शूद्रयोनेरप्येतादृशमाहात्म्यमभूदिति नारज्ञानंददातीतिनारदः अरदोदोषदोनभवतीतिवा आरवदंगारकवदायुःखंडकोनभवतीतिवा । दोषवखंडने ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधे
विजयध्वजकृतटीकायांषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ भागवतकरणापदेशेनभगवतिभक्तिस्तन्माहात्म्यंचप्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्याये निर्गतइति तत्अभिप्रेतंभागवतकरणंतस्यनारदस्यवा । ततोनारदनिर्गमनानंतरम्
१ लकुटीकृतशम्यानामयाज्ञीयतरुशाखापातितस्थलेकृतशालातयज्ञकरणात्शम्याप्रासइतिलोकेरूढिः सत्रवर्धयतिअधिकफलंकरोतीतिसत्रवर्धनः २ ऋष्युपयोगयोग्यफलबदरीवृक्षसमूहालंकृतेऋषिसा
मान्याश्रमे अतीतानागतवर्तमानानंतकोटिब्रह्मांडबाह्याभ्यंतरवर्त्यपरिमितपदार्थानशेषविशेषैःसहकरतलामलकवत्सततमपरोक्षीकुर्वतःस्थिरंमनःप्रणिधानमसुरजनमोहनायेतिबोद्धव्यम् ३ ध्यानेनाकिंल
ब्धमभूदितितत्राह भक्तीति भक्तियोगेनसम्यगेकाग्रतयाहरौप्रणिहितेसम्यक्स्थापितेअमलेरागादिदोषरहितेसर्वांपुरुषाणांमनसिप्रत्यग्भिभवंतपूर्णदेशतःकालतोगुणतश्चापरिच्छिन्नंपुरुषपरमात्मानं
जीवानांसंसारकरींमायांबंधकशक्तिंचतदपाश्रयांतस्यहरेरधीनामपश्यदित्येकान्वयः भक्तितिपुरुषौविविक्तपादद्वंद्वोकान्‌।मनसिसम्यक्प्रणिहितेसतिशक्यावितरपश्यादितिताहतदभिप्रायेणतदपाश्र
यामित्युक्तं ततोपगत्यःश्रित्यास्थितां स्थातुमीक्षापथेमुपेतिवक्ष्यति ४

अनिर्वाच्याविद्यामायानाम्नत कथंबंधकशक्तिरियमित्याशंक्य अनिर्वाच्यायाः अर्थक्रियायोगादस्यास्तद्दर्शनादन्नबंधकशक्तिरेवोच्यतइत्यभिप्रेत्याह यथेति परोपित्रिगुणात्मकउपाधेरन्योपि यथासंमो हितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकं । त्रिगुणोपादानकदेहरूपं मनुते तत्कृतंमायाकृतंतादृशमानकृतंवा जननमरणाद्यनर्थं अहंकर्तेत्यनर्थं चाभिपद्यतइत्यन्वयः । तस्मादेवंविधमायादर्शनादेवंविधक्लेशपरंपराहंता राभक्तियोगमद्राक्षीदितिभावः ५ ततःकिमकरोदितितत्राह अनर्थेति तन्निवृत्तिसाधनमाहेतिवा अनर्थेति साक्षादाहेतीशनिष्ठप्राप्तियोग्यहारोपायमजानतोलोकस्यसात्विकप्रकृतेर्भक्तशक्तिनिमित्तमनर्थस्यो पशमनतिनाशयतिइत्यनर्थोपशमं अधोक्षजेभक्तियोगंविद्वान्महत्त्वज्ञानपूर्वकप्रेमलक्षणभक्तियोगप्रदर्शनायसात्वतसंहितां चक्रइत्येकान्वयः ६ अनयाकथंभक्तिरुत्पद्यतइतितत्राह यस्यामिति ७ अनुक्रम्यसं शोध्यनन्तरमचबुद्ध्या निवृत्तिनिरतमित्यस्यफलाभिसंधिरहितमित्यर्थः ८ अविद्वानेवशौनकश्चोदयति सवाइति आत्मनिरमतइत्यात्मारामःमुनिः सर्वज्ञोमौनीवा अतएवसर्वत्रशिष्यसंग्रहणादावुपेक्षकउ दासीनबुद्धिर्निवृत्तिनिरतःशुकःकस्यफलस्यार्थेबृहतींमहतीमितांसमभ्यसद्वाइत्यन्वयः चतुर्षुपुरुषार्थेषुकस्यपुरुषार्थस्येतिविकल्पार्थोवाशब्दः । शुकगतावितिधातोःपरब्रह्मण्यव्याहतबुद्धिगतित्वाच्छुकः ९ परिहरतीत्याह आत्मारामाइति चशब्दोप्यर्थे आत्मारामाःस्वरूपसुखएवरममाणाअप्यतएवनिर्ग्रंथाःनिरुपादेयाःमुनयः उत्तमाधिकारिणः उरुक्रमेउरवःक्रमाःपादविक्षेपायस्यसतथातस्मिन्

यथासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकम् ॥ परोपिमनुतेनर्थंतत्कृतंचाभिपद्यते ५ अनर्थोपशमंसाक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे ॥ लोकस्याजानतोविद्वां श्चक्रेसात्वतसंहिताम् ६ यस्यांवैश्रूयमाणायांकृष्णेपरमपूरुषे ॥ भक्तिरुत्पद्यतेपुंसांशोकमोहभयापहा ७ ससंहितांभागवतींकृत्वानुक्रम्यचात्मजम् ॥ शुकमध्यापयामासनिवृत्तिनिरतंमुनिम् ८ शौनकउवाच ॥ सवैनिवृत्तिनिरतःसर्वत्रोपेक्षकोमुनिः॥ कस्यवाबृहतीमेतामात्मारामःसमभ्यसत् ९ सूतउवा च ॥ आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रंथाअप्युरुक्रमे ॥ कुर्वंत्यहैतुकींभक्तिमित्थंभूतगुणोहरिः १० हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः ॥ अध्यगान्महदा ख्यानंनित्यंविष्णुजनप्रियम् ११ परीक्षितोथराजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम् ॥ संस्थांचपांडुपुत्राणांवक्ष्येकृष्णकथोदयाम् १२ यदामृधेकौरवसृंजयानांवी रेष्वथोवीरगतिंगतेषु ॥ वृकोदराविद्धगदाभिमर्शभग्नोरुदंडेधृतराष्ट्रपुत्रे १३ भर्तुःप्रियंद्रौणिरितिस्मपश्यन्कृष्णासुतानांस्वपतांशिरांसि ॥ उपाहरद्वि प्रियमेतदस्यजुगुप्सितंकर्मविगर्हयंति १४

अहैतुकींप्रयोजनविधुरामानंदरूपांभक्तिंकुर्वंति किंपुनर्बहुजन्मस्वपरोक्षितपरतत्त्वाःयेभक्त्यादिसाधनातिशयेनमुक्तावानंदातिशयमाकांक्षमाणाःशुकादयः उरुक्रमेभक्तिंकुर्वंतीतिकिंवर्णनीयमित्येकान्वयः इत्थंभूतगुणः निरपेक्षमुक्तमनोवशीकरणक्षमःकिमुतामुक्तमनोवशीकरणक्षमगुणइतिवान्यामीतिभावः १० अतःशुकेनभागवताभ्यसनंकृतमित्याह हरेरिति हरेरतिशयज्ञानानंदादिगुणैराक्षिप्ताआ कृष्टामतिर्यस्यसतथोक्तःबादरायणसुतोभगवान्नित्यंभागवतजनहृदयंगमं महदाख्यानंआख्यायतेभगवन्महिमाऽनेनेत्याख्यानं भागवतपुराणमध्यगादन्यांश्चाख्यापयामासचेत्येकान्वयः ११ क स्मिन्युगइत्यादिशौनकप्रश्नंपरिहृत्यतस्यजन्मेतिप्रश्नंपरिहरतीत्याह परीक्षितइति अथपरीक्षितोराजर्षेर्जन्म कर्म विलापनंमरणं वक्ष्ये तदर्थंप्रथमतःपांडुपुत्राणांसंस्थांस्वर्गारोहणं युद्धादुपरि तनमहाभिषेकादिमहाप्रस्थानांतांसंस्थांस्थितिंचवक्ष्ये कीदृशींसंस्थां कृष्णकथयाउदयोयस्यांसातथोक्ताता १२ अथोकथांतरनिरूप्यते यदेति कौरवपांडवानांमृधेयुद्धेभीष्मादिषुवीरेषुवीरग तिंस्वर्गंगतेषु धृतराष्ट्रपुत्रेदुर्योधनेवृकोदरेणाविद्धायाभ्रामितायागदायाअभिमर्शेनसम्यक्ताडनेनभग्नऊरुदंडोयस्यसतथोक्तःतस्मिन्सतिदुर्योधनपालमारभ्य १३ भर्तुःस्वस्वामिनोदुर्योधनस्यप्रियं प्रियंकार्यमितिस्मपश्यन्विचारयन्द्रौणिर्यदास्वपतांनिद्रांकुर्वतांकृष्णासुतानांद्रौपदीपुत्राणांशिरांस्युपाहरत्तदा १४

सुतानांमातायद्रौपदीशिशूनांसुतानांनिधनंनिशम्यघोरंयथाभवतितथापरितप्यमानानिश्चलंविद्धं. पंदःतस्यद्रौणेर्जुगुप्सितंनिंदितंप्रच्छिन्नमुनिधनाख्यंकर्मविदित्वा कर्ताअरुदाहित्येतान्वयः [illegible]
रत्नप्रियंनतुदुर्योधनस्य भारतेपांसाभिषेकादिनाप्रियत्वोक्तेः इदानींद्रौणिनाशिश्वाविपात्पूर्वं [illegible] ताभिति किरीटमालीअर्जुनःसांत्वयन् [illegible]
सैःविविधशिखैःशरीरंखानित्वाविशंतीतिवा शरैराततायिनः हनिष्यन्मारिष्यामीतिक्रूरांक्रियांकारिणः ब्रह्मबंधोर्ब्राह्मणाधमस्यद्रौणेःशिरउपाहरे [illegible]
निमित्तनयनजातैर्जलैःस्नास्यसिस्नानंकरिष्यसीतियस्मात्तस्मात्हेभद्रेमाशुचःशोचनंमाकुरु अश्रुंपाणिनानिरुजन् हेभद्रेशरुदंत्यसांत्वयदित्यन्वयः शुचोनैर्मल्लत [illegible]
ह: । क्षेत्रदारहरश्चैवषडेतेह्याततायिनइति आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन्इतिस्मृतेः १६ सकपिध्वजइति वल्गवोमनोहराःविचित्राविविधाश्चर्यभूताजल्पा [illegible]
भार्यांसांत्वयित्वारथेनगुरुपुत्रमभ्यद्रवदित्यन्वयः अच्युतएवमित्रमानितवंधुःसूतोयंतायस्यसतथोक्तः दंशितःकवचितः उग्रभयंकरधनुःयस्यसतथोक्तः १७ कुमारहाकुमाराणांहंता [illegible]
यावद्गमंगंतुंशक्यं तावद्रथेनपराद्रवदित्यन्वयः किंकृत्वाआपतंतंतमर्जुनंदूराद्विलोक्यउद्विग्नमनाःसंभ्रांतचेताः प्राणपरीप्सुर्जीवनलाभेप्सुः कइवरुद्रस्यभयात्अर्कइवपुरा [illegible]

मताशिशूनांनिधनंसुतानांनिशम्यघोरंपरितप्यमाना ॥ यदारुदद्वाष्पकलाकुलाक्षीतांसांत्वयन्नाहकिरीटमाली १५ तन्माशुचस्तेप्रमृजामिभद्रे
ब्रह्मबंधोःशिरआततायिनः ॥ गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्वाक्रम्ययत्स्नास्यसिनेत्रजैर्जलैः १६ इतिप्रियांवल्गुविचित्रजल्पैःसमांत्वयित्वाच्युतमित्र
सूतः ॥ अभ्यद्रवद्दंशितउग्रधन्वाकपिध्वजोगुरुपुत्रंरथेन १७ तमापतंतंसविलोक्यदूरात्कुमारहोद्विग्नमनारथेन ॥ पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यांयाव
द्गमंरुद्रभयाद्यथार्कः १८ यदाशरणमात्मनमैक्षतश्रांतवाहनम् ॥ अस्त्रंब्रह्मशिरोमेनआत्मत्राणंद्विजात्मजः १९ अथोपस्पृश्यसलिलंसंदधेतत्समाहितः ॥
अजानन्नपिसंहारंप्राणकृच्छ्रउपस्थिते २० ततःप्रादुष्कृतंतेजःप्रचंडंसर्वतोदिशम् ॥ प्राणापदमभिप्रेक्ष्यविष्णुंजिष्णुरुवाचह २१ अर्जुनउवाच ॥ कृष्ण
कृष्णमहाभागभक्तानामभयंकर ॥ त्वमेकोदह्यमानानामपवर्गोसिसंसृतेः २२ त्वमाद्यःपुरुषःसाक्षादीश्वरःप्रकृतेःपरः ॥ मायांव्युदस्यचिच्छ
क्त्याकैवल्येस्थितआत्मनि २३

यनेत्रस्यतेजसोभयादार्कःपरिभावतितथेति वायुपुराणांतरप्रसिद्धमिदं यथाकइतिकेचित्पठंति ब्रह्मपंचमशिरच्छेदनायप्रवृत्तंरुद्रंदृष्ट्वाब्रह्मापारेभवतीत्येतदमुरजनमोहायेतिदिक् १८ [illegible]
कराहितंआत्मत्राणंआत्मानंत्रायतइतिब्रह्मशिरोनामास्त्रम् १९ ब्रह्मास्त्रप्रयोगइतिकर्तव्यतामाह अथेति अथईक्षणानंतरमुपस्पृश्य आचम्य संहारं [illegible]
ति तर्हिकिमर्थंसंदधइतितत्राह प्राणेति २० ततस्तस्मादस्त्रादुत्पन्नंसर्वतोदिशंप्रापतद्दृष्ट्वाप्रचंडंअभिप्रेक्ष्यदृष्ट्वाजिष्णुःअर्जुनः हेत्वनेनमनस्याश्चर्यंकृत्वेतिदर्शयति २१ कृष्णसदानंदा [illegible]
ष्णाद्दुःखकर्षणशील संसृतेर्जातेनतापाग्निनादह्यमानानांपुंसांत्वमेकएवसंसृतेरपवर्गोसिदुःखनाशकरोसीत्यन्वयः २२ [illegible]
वान्पाप्मनऔषत्तस्मात्पुरुषइतिश्रुतेः पुरुबहुसरतीतिवा सर्वेषामादौभवनादाद्यः साक्षादीश्वरःनिरुपचारितैश्वर्योपेतः । [illegible]
च्छक्त्यास्वरूपज्ञानशक्त्यामायांबंधकरींनिरस्यकैवल्येप्रकृतिप्राकृतबंधरहितेआत्मनिस्वस्वरूपेस्थितोसीत्यन्वयः । [illegible] २३

टी०अ०७ ५३

सम्यक्तिमाकृतसंबंधरहितएवबंधकशक्त्यामोहितबुद्धेर्जीवलोकस्यस्वरूपवीर्येणधर्मादिलक्षणंश्रेयोविधित्सुरवतरतीत्यन्वयः २४ भगवदवतारास्तेयथाएंसामनुध्यानादिनामोक्षहेतवस्तथाभुवोभारजिही र्षयाकृतोऽयंचावतारश्चानन्यभक्तानांस्वानामसकृदनुध्यानायस्यादित्यतोमोक्षसाधयतस्तवभक्तैहिकदुःखनिवारकत्वंकिंवर्णनीयमितिभावः भूभारानुध्यानयोःसमुच्चयेचकारद्वयं २५ यत्तेजःपरमदारु णंसर्वतोमुखमायाति हेदेवतदिदंकिंस्वित्कुतोवेति अहंनवेद्मीत्यन्वयः २६ यत्तेज तदिदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममस्त्रंवेत्थेत्यन्वयः कीदृशंप्राणबाधेजीवाधिष्ठितदेहनाशेउपस्थितेआसन्ने [illegible] णबाधइत्येतत्कुतोवाऽवगतंइतितत्राह नेति असौद्रौणिःअस्यअस्त्रस्यसंहारंनवेदेतियस्मादतोज्ञायते प्राणबाधेमुक्तमिति २७ अस्त्राणामन्यतमंकिंचिदस्त्रमस्यप्रत्यवकर्षणंप्रतीकारस्तन्नास्ति वर्तकंनाहि अतोऽस्त्रज्ञःविसर्गोपसंहारपूर्वकमस्त्रज्ञस्त्वमस्त्रतेजसाउन्नद्धमुद्धतमस्त्रतेजःजहीत्यन्वयः हिशब्दोहेतौ २८ परेषांशत्रूणांसंबंधिनोवीरान्हंतीतिपरवीरहाअप्सुशीतानिवा तंकृष्णं परिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य २९ उभयोःशरसंवृतेतेजसीअन्योन्यंसंहत्यसंघट्टनंकृत्वारोदसीद्यावापृथिव्यौखमाकाशंचावृत्यार्कवह्निवत्ववृधातेइत्यन्वयः ३० सांवर्तकंप्रलयकालीनदाहअमंसत

सएषजीवलोकस्यमायामोहितचेतसः ॥ विधित्सुःस्वेनवीर्येणश्रेयोधर्मादिलक्षणम् २४ यथायंचावतारस्तेभुवोभारजिहीर्षया ॥ स्वानांचानन्यभावा नामनुध्यानायचासकृत् २५ किमिदंस्वित्कुतोवेतिदेवदेवनवेद्म्यहम् ॥ सर्वतोमुखमायातितेजःपरमदारुणम् २६ श्रीभगवानुवाच ॥ वेत्थेदंद्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रंप्रदर्शितम् ॥ नैवासौवेदसंहारंप्राणबाधउपस्थिते २७ नह्यस्यान्यतमंकिंचिदस्त्रंप्रत्यवकर्षणम् ॥ जह्यस्त्रतेजउन्नद्धमस्त्रज्ञोह्यस्त्रतेजसा २८ सूतउवा च ॥ श्रुत्वाभगवताप्रोक्तंफाल्गुनःपरवीरहा ॥ स्पृष्ट्वापस्तंपरिक्रम्यब्राह्मंब्राह्मास्त्रंसंदधे २९ संहत्यान्योन्यमुभयोस्तेजसीशरसंवृते ॥ आवृत्यरोदसीखंचववृधा तेर्कवह्निवत् ३० दृष्ट्वास्त्रतेजस्तुतयोस्त्रींल्लोकान्प्रदहन्महत् ॥ दह्यमानाःप्रजाःसर्वाःसांवर्तकममंसत ३१ प्रजोपद्रवमालक्ष्यलोकव्यतिकरंचतम् ॥ मतंचवासु देवस्यसंजहारार्जुनोद्वयम् ३२ ततआसाद्यतरसादारुणंगौतमीसुतम् ॥ बबंधामर्षताम्राक्षःपशुंरशनयायथा ३३ शिबिरायनिनीषंतंरज्ज्वाबद्ध्वारिपुंबला त् ॥ प्राहार्जुनंप्रकुपितोभगवानंबुजेक्षणः ३४ मैनंपार्थार्हसित्रातुंब्रह्मबंधुमिमंजहि ॥ योसावनागसःसुप्तानवधीन्निशिबालकान् ३५ मत्तंप्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तंबालंस्त्रियंजडम् ॥ प्रपन्नंविरथंभीतंनरिपुंहंतिधर्मवित् ३६

न्यरूपयन् ३१ व्यतिकरोनाशःअस्त्रोपसंहारलक्षणंवासुदेवमतम् ३२ गौतमीसुतंकृपीपुत्रं रशनयारज्ज्वा ३३ शिबिरायस्कंधावाराय सेनानिवेशनस्थानायेतियावत् [illegible] मिच्छंतं ३४ हेपार्थब्रह्मबंधुंब्राह्मणाधममेनमश्वत्थामानंत्रातुंनार्हसि किंतुयोसौनिशिरात्रौसुप्तान्बालकान्अवधीदितीमंजहीत्यन्वयः अनागसःअकृतापराधान् [illegible] बालकत्वमितिहेतुत्रयमनादृत्य तद्धननेकारणमितिज्ञातव्यं अनागसंप्रसुप्तंचबालकंहंतियोनरः। ससंदशोनिसंशयः [illegible] इतिस्मृतेः ३१ रिपुणानैवहंतव्याइत्याह मत्तमिति मत्तंमध दिपानेनमदांधं प्रमत्तंविस्मृतिमंतं उन्मत्तंग्रहग्रस्तं जडंस्वतोविवेकज्ञानशून्यं सुप्तंनिद्रितं बालंविशेषानभिज्ञं विरथं [illegible] पराधीनवृत्तिं [illegible] पर्थं युद्धमार्गादपक्रांतमितिकेचित्पठित्वाव्याचक्षते तद्वयचक्षणयोरविधातोः [illegible] ३६

भा० प्र०

११

सत्वंइंद्रियारामः अघृणःदयारहितःतद्वधःतस्यहिंसकस्यहननंश्रेयःसाधु कृतः येषांहिंसादोषाद्योनरकंयातीतिश्रमात्तस्मादिति ३७ प्रतिज्ञाचरक्षणीयेत्याह प्रतिश्रुतमिति ... तवपुत्रान्हतवान् तस्यशिरआहरिष्यइतिममशृण्वतःसतःपांचाल्यैद्रौपद्यैप्रतिज्ञातंचयस्मात्तस्मादित्यन्वयः ३८ ... सुतस्तोकःपुत्रोंऽगजः ... तस्मादसौपापः विप्रियंतुलोकदृष्टचेतिज्ञातव्यम् ३९ हरिणाऽर्जुनंप्रतिद्रौणिवधप्रतिपादनमर्जुनस्यधर्मपरीक्षणाभिप्रायमेव नतु ... एवमिति पार्थःगुरुसुतंहंतुंनैच्छदित्यन्वयःकथंभूतः यद्यप्येवंधर्मपरीक्षताकृष्णेनचोदितःतथापिनैच्छत् कथंभूतं आत्मानंहतवंतं अयमपिकाश्चिद्धेतु. पुनरपिकथंभूतः ... नैच्छदितिभावः ४० अथगोविंदःप्रियःसारथिश्चयस्यसतथोक्तःसपार्थःस्वशिबिरमुपेत्यद्रौणिनाहतानात्मजान्पुत्रान्प्रतिशोचंत्यैप्रियायैद्रौपद्यैतंन्यवेदयदित्येकान्वयः ४१ ... यावत्कृष्णा तथाहृतं तदेवाह पशुत्वात्पाशेनबद्धंकर्मजुगुप्सितेनकर्मणालज्जयावाङ्मुखंअपकृतंपुत्रहत्ययाऽपकर्तारमपिगुरोःसुतंनिरीक्ष्यकृपयाननामेत्येकान्वयः ४२ नकेवलंनत्वातूष्णीमभूत्किंतु वचनंचोवाचेत्याह उवाचेति अस्यद्रोणेर्बंधनेनानयनंअसहमानासतीप्रशस्तसौशील्यादिगुणवती ब्राह्मणएववर्णानांगुरुःअयंचनितरांयुष्माकंगुरुः ४३ अतिशयितगुरुत्वमाह सरहस्येति सरहस्यःस

स्वप्राणान्यःपरप्राणैःप्रपुष्णात्यघृणःखलः ॥ तद्वधस्तस्यहिश्रेयोयद्दोषाद्यात्यधःपुमान् ३७ प्रतिश्रुतंचभवतापांचाल्यैशृण्वतोमम ॥ आहरिष्येशिरस्तस्ययस्तेमानिनिपुत्रहा ३८ तदसौवध्यतापापआततायात्मबंधुहा ॥ भर्तुश्चविप्रियंवीरकृतवान्कुलपांसनः ३९ सूतउवाच ॥ एवंपरीक्षताधर्मं पार्थःकृष्णेनचोदितः ॥ नैच्छद्धंतुंगुरुसुतंयद्यप्यात्महनंमहान् ४० अथोपेत्यस्वशिबिरंगोविंदप्रियसारथिः ॥ न्यवेदयत्तंप्रियायैशोचंत्याआत्मजान्हतान् ४१ तथाहृतंपशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखंकर्मजुगुप्सितेन ॥ निरीक्ष्यकृष्णापकृतंगुरोःसुतंवामस्वभावाकृपयाननामच ४२ उवाचचासहंत्यस्यबंधनानयनंसती ॥ मुच्यतांमुच्यतामेषब्राह्मणोनितरांगुरुः ४३ सरहस्योधनुर्वेदःसविसर्गोपसंयमः ॥ अस्त्रग्रामश्चभवताशिक्षितोयदनुग्रहात् ४४ सएषभगवान्द्रोणःप्रजारूपेणवर्तते ॥ तस्यात्मनोऽर्धंपत्न्यास्तेनान्वगाद्वीरसूःकृपी ४५ तद्धर्मज्ञमहाभागभवद्भिर्गौरवंकुलम् ॥ वृजिनंनार्हतिप्राप्तुंपूज्यंवंद्यमभीक्ष्णशः ४६ मारोदीदस्यजननीगौतमीपतिदेवता ॥ यथाहंमृतवत्सार्तारोदिम्यश्रुमुखीमुहुः ४७

कीलकःधनुर्वेदःसविसर्गोपसंयमःप्रयोगोपसंहारसहितः अस्त्रग्रामःब्रह्माद्यस्त्रसमूहः यस्यद्रोणस्यानुग्रहात् भवताशिक्षितःअभ्यस्तः ४४ सएषद्रोणोभगवान्प्रजारूपेण आत्मावैपुत्रनामासीदिति श्रुतेःपुत्ररूपेणवर्तते यतोगुरुपुत्रस्यगुरुवत्पूजार्हत्वादितिभावः किंतुअन्योपिहेतुरस्तीत्याह तस्येति तस्यद्रोणस्यात्मनःशरीरस्यार्धंअर्धांगीसतीवीरसूःवीरपुत्रवतीकृपीसंमत्यास्तेपतिनान्वगात्अनु ... ऽतोगुरुपत्नीभक्त्याचमुच्यतामितिभावः ४५ नकेवलंगुरुभक्तिरेवात्रहेतुः अन्योप्यस्तीत्याह तदिति गुरौगुरुपुत्रेपुवाचारनमनलक्षणोयोधर्मःतंजानातीतिधर्मज्ञःहेधर्मज्ञ महाभाग ... महान्भागोयस्यसतथातस्यसंबुद्धिर्महाभाग अश्वत्थाम्नोदुःखेसतितन्मातुरपिदुःखस्याच्चेनतत्कोपेनास्मत्कुलस्यापिपापंभवेदितियस्मात्तस्मादभीक्ष्णशः सर्वदासर्वैःपूज्यंवंद्यं गौरवंकुलंभवद्भिर्वृजिनंपापंतान्नीमत्तंदुःखंवाप्राप्तुंनार्हतियोग्यंनभवति ४६ यथाअश्रुमुखीमृतवत्सामृतपुत्राअतएवार्ताहंमुहुरानिशंरोदिमि तथापतिरेवदेवतायस्याःसातथागौतमीकृपीअस्याश्वत्थाम्नो जननीमातामारोदीदित्येकान्वयः तस्मादस्मत्कुलहितायवामुच्यतांअयंगुरुपुत्रइत्यर्थः ४७

विशेषबाधकमाह यैरिति अकृतात्मभिरशिक्षितबुद्धिभिर्यैराजन्यैर्ब्राह्मणकुलंकोपितंतत्कुपितं कुलंशुचार्पितंप्राप्तशोकंमानुबंधंसमूलमूतंतेषांराज्ञांकुलंतं क्षणमेवप्रदहतीत्यन्वयः ४८ धर्म्यमित्यादिकमवे
तंन्याय्यंन्यायोपेतंदयासहितंनिर्व्यलीकंसमंशत्रुमित्रभावशून्यंसर्वशास्त्रानुसृतंवा अर्थतोमहत् ४९ एतेनकुन्त्यादयश्चप्रत्यनंदन्नित्यध्याहृत्यान्वयः युयुधानःसात्यकिःयेचान्येनुजीविनः तेचया
श्चयोषितःताश्चननंदुरितिभावः ५० तत्रतस्यामवस्थायाममर्षितोभीमःआहेत्यन्वयःयोभर्तुर्दुर्योधनस्यात्मनःस्वस्यचनार्थे सुप्तान्शिशून्वृथाहन्हतवान् । वृथाशब्दोवध्यविषयः तथ्यानामर्थेनन
भवति तस्यवधस्तस्यैवश्रेयान्स्मृतःनास्माकंपापमितिभावः ५१ चतुर्भुजःभीमगदितंश्रुत्वाद्रौपद्याश्चवचनमितिशेषःसख्युरर्जुनस्यवदनमवलोक्यमंदस्मितंकुर्वन्निदमाहेत्येकान्वयः ५२ इन
नहनेत्युभयं मयैवाम्नातं अभिहितंयस्मात्तस्मादनुशासनमात्मवचनंपरिपाहीत्यन्वयः ५३ ५४ अर्जुनःसहसाझटितिहरेर्हृदिस्थितंआज्ञायसम्यक्ज्ञात्वाक्षुरधारेणअसिनाद्विजस्यसहमूर्धजं केशैःसहि
तंमूर्ध्नासहोत्पन्नंमणिंजहारेत्यन्वयः ५५ तेजसासामर्थ्येनशरीरकांत्यावारत्नेनचरहितंशिशूनांवधेनहतप्रभंअलक्ष्मीनिधानंरज्ज्वाबद्धंविमुच्यशिबिरान्निरवापयत्शवनिर्गमनवन्निष्कासयामासेत्येका

यैःकोपितंब्रह्मकुलंराजन्यैरकृतात्मभिः ॥ तत्कुलंप्रदहत्याशुसानुबंधंशुचार्पितम् ४८ सूतउवाच ॥ धर्म्यंन्याय्यंसकरुणंनिर्व्यलीकंसमंमहत् ॥ राजा
धर्मसुतोराज्ञ्याःप्रत्यनंदद्वचोद्विजाः ४९ नकुलःसहदेवश्चयुयुधानोधनंजयः ॥ भगवान्देवकीपुत्रोयेचान्येयाश्चयोषितः ५० तत्राहामर्षितोभीमस्तस्यश्रे
यान्वधःस्मृतः ॥ नभर्तुर्नात्मनश्चार्थेयोऽहन्सुप्तान्शिशून्वृथा ५१ निशम्यभीमगदितंद्रौपद्याश्चचतुर्भुजः ॥ आलोक्यवदनंसख्युरिदमाहहसन्निव
५२ श्रीभगवानुवाच ॥ ब्रह्मबंधुर्नहंतव्यआततायीवधार्हणः ॥ मयैवोभयमाम्नातंपरिपाह्यनुशासनम् ५३ कुरुप्रतिश्रुतंसत्यंयत्तत्सांत्वयताप्रियाम् ॥
प्रियंचभीमसेनस्यपांचाल्यामह्यमेवच ५४ सूतउवाच ॥ अर्जुनःसहसाज्ञायहरेर्हार्दमथासिना ॥ मणिंजहारमूर्धन्यंद्विजस्यसहमूर्धजम् ५५ विमुच्य
रशनाबद्धंबालहत्याहतप्रभम् ॥ तेजसामणिनाहीनंशिबिरान्निरयापयत् ५६ वपनंद्रविणादानंस्थानान्निर्यापणंतथा ॥ एषहिब्रह्मबंधूनांवधोनान्योऽस्ति
दैहिकः ॥ ५७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ सूतउवाच ॥ पुत्रशोकातुराःसर्वेपांडवाःसहकृष्णया ॥ स्वानांमृतानांय
त्कृत्यंचक्रुर्निर्हरणादिकम् १ अथोनिशामयामासकृष्णायैभगवान्पुरा ॥ पतितायाःपादमूलेरुदंत्यायत्प्रतिश्रुतम् २

न्वयः ५६ ब्रह्मबंधूनांप्राणत्यागलक्षणमरणप्रतिनिधिरयंवधइत्याह वंधनमिति ब्रह्मबंधूनामेषएववधःवधप्रतिनिधिःअन्योदैहिकोनेत्रोत्पाटनादिकोनास्तीत्यन्वयःशास्त्रविहितोनास्तीतिभावः
कोसावितितदाह वंधनमिति पाशेनकरौपृष्ठेकृत्वाबंधनं द्रविणादानंहिरण्याहरण स्थानान्निर्यापणंस्वदेशान्निर्यापणं तथाशब्दःप्रत्येकमभिसंबंधयितव्यः । सांत्वयान्नित्यारभ्यनान्योस्तिदैहिकइ
त्यंतंपदुक्तंतादिदंद्रौणिनास्वप्नेदृष्टंसंकथितम् अन्यथाग्रंथांतरविरोधः तत्रभीमेनकृतामित्युक्तत्वादितिज्ञातव्यम् ॥ ५७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमोऽध्या
यः ॥ ७ ॥ भक्तिविधानार्थंभक्तवात्सल्याद्यचिंत्यमाहात्म्यंमुरारेर्निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये तदर्थंमृतानांयत्कर्तव्यंलौकिकंतत्उच्यते पुत्रशोकेति सर्वेपांडवाःमृतानांप्राणवियोगप्राप्तानांस्नानांबंधूनां
यत्कृत्यंनिर्हरणादिकंतच्चक्रुरित्यन्वयः १ भीमहतान्दर्शयइतिपुरायत्प्रतिश्रुतं तदस्यैद्रौपद्यैनिशामयामासदर्शयांचकारेत्यन्वयः २

हेराजन्निर्तेतवअरिदारान्शत्रुभार्याःमुक्तमूर्धजान्मुक्तकेशीः भीमस्यगदयाभग्नाऊरवःउत्संगाश्चवक्षांसिचयेषांतेतथोक्ताः उर्वादीनिविदीर्णानिवक्षांसीतिवा ३ स्त्रियःपुरस्कृत्यतंपरेतायुद्धमृताः कृष्णाद्रौपदीतयासहिताःकृष्णेनयादवेंद्रेणसहितावा ४ तेपांडवारितलोदकंनिनीयदत्वाभृशंविलप्यपरिदेवनलक्षणंरोदनंकृत्वापश्चाद्धरेःपादपद्मरागेणपूतेशुद्धेसरितांपगायाःजलेआप्लुताः स्नाताः अभूवन्नित्यन्वयःअनुजेनसंजयेनसहवर्तमानम् ६ मुनिभिःसह हताःपुत्रायेषांतेषांतेतथातान् भूतेषुप्राणिषुकालरूपस्यहरेःगतिंविक्रमप्रतिक्रियामपरिहार्यांदर्शयन् ७ घातयित्वादुर्धं कारयित्वापापःरवैरितिशेषः कचानांकेशानांस्पर्शेनहतानिनष्टानिआयूंषियेषांतेतथातान् अजातःसुयोधनःशत्रुर्यस्यसःतथोक्तः तथाचोक्तं सुयोधनादयःसर्वेत्वजाताजज्ञिरेयदात् । व्यासेनानंतवीर्येणभानुतेडाग्निकतेजसा । इत्तिप्रयोगात् नजातःशत्रुर्यस्यसतथोक्तइतिकेचित् कितवैर्धोरप्रायैर्दुर्योधनादिभिः ८ मध्यमाधमकल्पयोरुत्तमकल्पकैः शतमन्यवःक्रतवोयस्यसतथातस्येंद्रस्ययशोवाक्तनातारेहरिर्यथाततानतथाऽतनोत् तनुविस्तारे ९ १० भगवान्प्रदाद्वारकांगंतुंकृतमतिः रथमास्थितः तदापाहिपाहीत्यादिवादिनींभयेनविवशामात्मानमुदिश्यागच्छतीउत्तरांउपलेभेददर्शेत्यन्वयः यत्र

पश्यराज्ञ्यरिदारांस्तेरुदतोमुक्तमूर्धजान ॥ आलिंग्यस्वपतीन्भीमगदाभग्नोरुवक्षसः ३ अथतेसंपरेतानांस्वानामुदकमिच्छताम् ॥ दातुंसकृष्णागंगायांपुरस्कृत्ययपुःस्त्रियः ४ तेनिनीयोदकंसर्वेविलप्यचभृशंपुनः ॥ आप्लुताहरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले ५ तत्रासीनंकुरुपतिंधृतराष्ट्रंसहानुजम् ॥ गांधारींपुत्रशोकार्तांपृथांकृष्णांचमाधवः ६ सांत्वयामासमुनिभिर्हतपुत्राञ्छुचार्पितान् ॥ भूतेषुकालस्यगतिंदर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ७ घातयित्वासतोराज्ञःकचस्पर्शहतायुषः ॥ साधयित्वाजातशत्रोःस्वराज्यंकितवैर्हृतम् ८ याजयित्वाश्वमेधैस्तंत्रिभिरुत्तमकल्पकैः ॥ तद्यशःपावनंदिक्षुशतमन्योरिवातनोत् ९ आमंत्र्यपांडुपुत्रांश्चशैनेयोद्धवसंयुतः ॥ द्वैपायनादिभिर्विप्रैःपूजितैःप्रतिपूजितः १० गंतुंकृतमतिर्ब्रह्मन्द्वारकांरथमास्थितः ॥ उपलेभेभिधावंतीमुत्तरांभयविह्वलाम् ११ पाहिपाहिमहायोगिन्देवदेवजगत्पते ॥ नान्यंत्वदभयंपश्येयत्रमृत्युःपरस्परम् १२ अभिद्रवतिमामीशशरस्तप्तायसोविभो ॥ कामंदहतुमांनाथमामेगर्भोनिपात्यताम् १३ सूतउवाच ॥ उपधार्यवचस्तस्याभगवान्भक्तवत्सलः ॥ अपांडवमिदंकर्तुंद्रौणेरस्त्रमबुध्यत १४ तर्ह्येवाथमुनिश्रेष्ठपांडवाःपंचसायकान् ॥ आत्मनोभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः १५ व्यसनंवीक्ष्यतत्तेषामनन्यविषयात्मनाम् ॥ सुदर्शनेनस्वास्त्रेणस्वानांरक्षांव्यधाद्विभुः १६

मर्त्यलोकेपरस्परंमृत्युःतत्रत्वदन्यमभयमभयप्रदंचनपश्ये स्वस्याभिमतप्रकाशनायात्मनेपदप्रयोगः ११ १२ अयसोविकारःआयसः तप्तश्चासावायसश्चेतितथोक्तःशरःहननशीलोबाणः शरीरविनाशनशक्तिप्रकाशनायआयसेति अपरिच्छिन्नस्यतवगर्भरक्षणंशक्यमेवनाभीतिद्योतनायविभोइति नाथऐश्वर्यशक्तियुत मांयथेष्टंदहतु किंतर्हि ममगर्भोमानिपात्यतामिति १३ भगवान्कृष्णउत्तरावचउपधार्यश्रुत्वानिश्चित्यइदमवनिमंडलमपांडवंपांडुपुत्ररहितंकर्तुंमुक्तंद्रौणेरस्त्रमबुध्यतेत्यन्वयः १४ हेमुनिश्रेष्ठ अथतर्ह्येवतदानींतेपंचपांडवाःआत्मनोभिमुखान्ज्वलितान्पंचसायकांस्तान्आलक्ष्यानंतरमेवास्त्राण्युपाददुरित्येकान्वयः षोंतकर्मणीतिधातोःसमंतंकुर्वंतीतिसायकाः पंचत्रआपादंशश १५ नअन्यविषयआत्मायेषांतेऽनन्यविषयात्मानः तेषांव्यसनंदुःखंवीक्ष्य पुविषयेषुशब्दादिषुआत्मामनोनगच्छतियेषांतेतथोक्तास्तेषामितिवा पांडवानांतद्व्यसनंवीक्ष्यविभुःसुदर्शनाख्यस्वास्त्रेणस्वानांपांडवानांरक्षांव्यधादित्येकान्वयः १६

सर्वप्राणिनामंतर्हृदिसंस्थितः आत्मा आदानादिकर्तायोगैश्वर्यवान्सहजाणिमादियोगैश्वर्यवान् सर्वोपापानामीश्वरो वाहारिः संसारदुःखहरणशीलः कुन्त्याः [illegible]
पाः गर्भस्वमायया स्वयोगसामर्थ्येन यथाब्रह्मास्त्रं नदहेत्तथावृणोत् आत्मनागूढिनमकरोदित्येकान्वयः १७ नत्वपितब्रह्मशिरोब्रह्मास्त्रममोघमव्यर्थमप्रतिक्रियमप्रति [illegible]
गशाम्यदित्येकान्वयः १८ योमाययादेव्यादीप्यमानयाइच्छयाब्रह्मादिजगत्सृजति रक्षति संहरति स्वयंजन्मादिराहितस्तस्मिन्सर्वाश्चर्यस्वरूपेऽच्युतेविनाशरहितेहरौ [illegible]
श्चर्यमामंस्थानचिंतयेत्येकान्वयः १९ ब्रह्मास्त्रतेजोमुक्तैरात्मजैर्युधिष्ठिरादिभिः पुत्रैः सहसतीसाध्वी २० संसारव्यावृत्तयेऽगाधंपुरुषमिति हिरण्यगर्भव्यावृत्तयेईश्वरमिति जगत्स्रष्टृत्वाद्यैश्वर्यतत्त्वं
नततोव्यावृत्तमित्यतः प्रकृतेः परमिति एतत्सर्वंकुतइत्युक्तमलक्ष्यमिति लक्षणयावृत्त्यापिज्ञातुमशक्यं तर्हिशून्यप्रायमित्यतउक्तं सर्वभावानामंतर्बहिश्चसत्सर्वमितिश्रुतेः [illegible]
रिक्ततत्त्वमित्यतउक्तं भूतप्रलयेपिध्रुवंनित्यमविनाशिनं २१ त्वांनमस्येइत्यपरोक्षतयोक्तस्यकथमलक्ष्यत्वमितितत्राह मायेति हेअधोक्षजवशीकृतेंद्रियसर्वस्वगुणाच्छादनरूप [illegible]
विवमायाख्यतिरस्कारिण्याच्छन्नस्त्वंमूढदृशाविपरीतज्ञानयामत्र्ययामयालक्ष्यमाणोपिनलक्ष्यसे यथानाट्यधरोनटोदृश्यमानोपितदंगुल्याद्यभिनयलक्षितकथाविशेषावेशेनरंगनलक्ष्यतेतथा [illegible]
लक्ष्यसत्त्वमित्यर्थः २२ इतोपिमादृशीनांतद्दर्शनमसुशकमित्याह तथेति अमलात्मनां अविद्याकामकर्मादिमलरहितमनसां मुनीनांसर्वज्ञाना परमहंसानांसनकादीनांभक्तियोगविधानार्थंभक्ति

अंतस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः ॥ स्वमाययावृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतंतवे १७ यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरस्त्वमोघं चाप्रतिक्रियम् ॥ वैष्णवं तेज आसाद्य
समशाम्यद्भृगूद्वह १८ मामंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते ॥ य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हंत्यजः १९ ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया ॥
प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती २० पृथोवाच ॥ नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् ॥ अलक्ष्यं सर्वभावानामंतर्बहिरवस्थितम् २१ मायाजव
निकाच्छन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययम् ॥ न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा २२ तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ॥ भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्ये
महि स्त्रियः २३ कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनंदनाय च ॥ नंदगोपकुमाराय गोविंदाय नमो नमः २४ नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने ॥ नमः पंकजने
त्राय नमस्ते पंकजांघ्रये २५ यथा हृषीकेश खलेन देवकी कंसेन रुद्धातिचिरं शुचार्पिता ॥ विमोचिताहं च सहात्मजा विभो त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् २६

योगकरणविषयंत्वांतेपश्यंति तथारागादिमत्यः स्त्रियोवयंकथंत्वापश्येमहीत्येकान्वयः स्त्रीपुंसारतम्यविशेषद्योतनार्थमात्मनेपदप्रयोगः २३ तर्हिस्त्रीणांभगवदुपासनाभावेनतज्ज्ञानाभावान्मो
क्षाभावइत्याशंक्यतत्स्तुतिरेवअपरोक्षज्ञानजनकतयामोक्षसाधिकेत्यभिप्रेत्यकृष्णंस्तौति कृष्णायेति । कृषतिविलिखतिदारयतिमोहपटलमितिकृष्णः तस्मैनमोनमः नीलोत्पलदलश्यामाय [illegible]
वसुनादीव्यतीतिवसुदेवः आनकदुंदुभिः तस्यपुत्रोवासुदेवः तस्मैइति वसआच्छादनइतिधातोः इदंजगदाच्छादयदीव्यतीतिवासुदेवः तस्मैइतिवा बलात्दैत्यनिरसनशीलक्रीडादिगुणसंपन्नाय
वासुदेवायइतिवा देवकीलक्ष्मीः तानदयितुंशीलमस्येतिदेवकीनंदनः तस्मैनंदगोपनाम्नोराज्ञः कुत्सितंकुष्टंमारयतिनाशयतीतिनंदगोपकुमारः तस्मैपुराणांतरप्रसिद्धार्थप्रवलंब्यकथितोयमर्थः अन्यत्प्र
सिद्धः गवाविदोलाभोयस्यसतथातस्मै गवावेदेनलभ्यतइतिगोविंदइतिवा २४ पंकजंनाभौयस्यसतथातस्मै पंकाज्जलाज्जनन [illegible]
तस्मै पंकजैरचितामालास्यास्तीतिपंकजमालीतस्मै पंकजदलवन्नेत्रेयस्यसतथातस्मै पंकजैरंचितावृत्तासुकोमलौवाअंघ्रीयस्यसतथोक्तस्तस्मै २५ हृषीकेशहेइंद्रियप्रवर्तक [illegible]
सेनहिंसाशीलेनखलेनइंद्रियारामेणातिचिरंकारागृहेरुद्धाशुचार्पितादेवकीत्वयायथाविमोचिता हेविभोसहात्मजैः पुत्रैः [illegible] मुहुर्विपद्गणात् [illegible] २६

विपद्गणंविविच्याह विषादित्यादिना हेहरे वयं भीमायदत्तकालकूटविषात् जतुगृहदाहमत्पुरुषादांः पुरुषादानांहिडम्बबककिर्मीरादीनांदर्शनात् असतांकर्मणांसभायाः वनवाससंकटान्मृधेमृधेरणेरणेअनेकेषांमहारथानांनागाद्यस्त्रतः तथाश्वत्थाम्नोब्रह्मास्त्राच्चत्वयाऽभिरक्षिताअस्मइत्येकान्वयः अवमादहनात्मीयोपजीविनो भगवत्स्मरणविरोधिसंपत्परंपरायाःभगवद्दर्शनकराविपत्परंपरैवश्रेयसीभगवद्दर्शनहेतुत्वादत संपद्योभवदर्शनकरविपदएवाहमाकांक्षामि व्यापारेषुनिरंतरंविपदःसतु यासुयासुविपत्सु अपुनर्भवंमोक्षंदर्शयतीत्यपुनर्भवदर्शनंभवतोदर्शनंस्यादिति यद्यस्मात्तस्मात्ताःस्युरितिवाक्यविशेष २८ संपद्गणस्ततोविशेषमाह जन्म ति अभिजनैश्वर्यशास्त्रश्रवणजनितविद्याधनश्रीमदैर्वर्धमानमद पुमान्अकिंचनानांपरमहंसानाविषयंज्ञातुंयोग्यंत्वामितीत्थंत्वामभि गातुंशक्तुंनार्हति पदएवश्रेयस्यःसंपद्वचइतिभावः २९ श्रीकृष्णादन्यत्किंचनोपादेयंनविद्यतेयेषांतेषांतेअकिंचनास्तएववित्तयस्यसतथा तस्मै निवृत्ता सत्त्वादिगुणानांवृत्तयोयस्मात् किंचनैर्ज्ञातायेतिवा निरंतरंवृत्ताज्ञानादिगुणानांवृत्तिःस्थितिर्यस्मिन्सतथोक्तःतस्मैवा अतएवात्यन्यारमतइत्यात्मारामःतस्मै आत्मनःचैतन्यस्यआरामाय

विषान्महाग्नेःपुरुषाददर्शनादसत्सभायावनवासकृच्छ्रतः ॥ मृधेमृधेऽनेकमहारथास्त्रतोद्रौण्यस्त्रतश्चास्महरेऽभिरक्षिताः २७ विपदःसंतुनःशश्वत्तत्रतत्रजगत्पते ॥ भवतोदर्शनंयत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् २८ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदःपुमान् ॥ नार्हत्यभिधातुंवैत्वामकिंचनगोचरम् २९ नमोऽकिंचनवित्तायनिवृत्तगुणवृत्तये ॥ आत्मारामायशांतायकैवल्यपतयेनमः ३० मन्येत्वांकालमीशानमनादिनिधनंपरम् ॥ समंचरंतंसर्वत्रभूतानांयन्मिथःकलिः ३१ नवेदकश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितंतवेहमानस्यनृणांविडंबनम् ॥ नयस्यकश्चिद्दयितोऽस्तिकर्हिचिद्द्वेष्यश्चयस्मिन्विषमामतिर्नृणाम् ३२ जन्मकर्मचविश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः ॥ तिर्यङ्नृषुयादःसुतदत्यंतविडंबनम् ३३ गोप्याददेत्वयिकृतागसिदामतावद्यातेदशाश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षम् ॥ वक्त्रंनिनीयभयभावनयास्थितस्यसामांविमोहयतिभीरपियद्बिभेति ३४

णीयातएवकैवल्यपतयेमुक्तिनाथायनमइत्यन्वयः ३० नविद्येतेआदिनिधनेयस्यसतथातमनादिनिधनं धनस्यप्राणस्यजन्मलयकर्तारमितिवा ईशानःनियंतारंचेष्टयतीतिईशानःतंसर्वैश्वर्यंग ज्ञापकं प्रशक्तिमंतंवा परंसर्वस्मादन्य सर्वत्रस्वपरेषुसमंयथायोग्यंचरंतंत्वांकालंसंहर्तारमन्येकुरुपांडवादिभूतानांयत्परस्परंमिथःअन्योन्यंकलिःकलहस्तंत्वांमन्येनान्यथेति ३१ एवंचरतोपिन्यायतद्भिन्नेस्त्याति नवेदेति यस्यतवयोग्यतातिरेकेणकर्हिचित्कश्चिद्दयितोनास्ति कश्चिद्द्वेष्योनास्तीतिशेषः एवमपियाहमस्त्वयिनृणांमासुरप्रकृतीनांमतिर्विषमा अर्जुनोनुगृहीतोऽहंदुर्योधनोद्वेष्यइति ताभ्यांप्रश्नाभ्यांबहूपाक्षि तपुण्यद्वेषनिचयावगणय्य हेभगवन्नृणांविडंबनमनुकरणभीहमानस्यचेष्टमानस्यद्विषंतंनैदभोजयेदित्यादिवचनात्तत्पदवकश्चित्पुरुषविरोधिनंकर्तुमिच्छनोदः नजानातीत्येकान्वयःअथवाकोऽपिश्रि पुंसियोग्यतातिरेकेणस्नेहद्वेषकारिणिनृणांमतिर्विषमाअस्यदयितोऽयमस्यद्वेषीति नभवास्तादृशइत्यतःसमचारीतिवैदिकाइति ३२ अधुनाऽनादिनिधनत्वंसमर्थयते जन्मेति हेविश्वात्मन्सर्वात्मा मन् अजस्याजातस्यानायासेनफलानपेक्षयाअकर्तुरात्मनःस्वामिनस्तवतिर्यक्नृपशुषुयादःसुजलजंतुषु यज्जन्म तज्जात्यनुकारिकर्मच तदतिशयेनविडंबनंयतःअनादिनिधनोसीतिभावः अत्य स्यात्मनोस्त्वयंगादिषुयज्जन्माकर्तुरात्मनस्तज्जात्यनुसारिधरकर्मतदुभयमत्यंतविडंबनमितिवायोजना ३३ इदंचातिविडंबनंविदुषामपिमोहकमित्याहमित्यभिप्रेत्याह गोपीति [illegible]

त्व.नवनीतापहारिणिसति यदागोपीनाम्नायशोदानित्यमुक्तंत्वांबद्धुंदामआददे तावत्तदायंत्वांप्रति भी.सर्वजनस्यभयकारिणीदुर्गापिबिभेति तत्स्मयस्याश्रुणि. कालेकज्जलअंजनाक्त तत्तथोक्तं अश्रुकालिलांजनंचतत्संभ्रमयुक्तंअक्षियस्यतत्तथोक्तं वक्त्रंविनम्यावाचीनतयाकृत्वास्थितस्यतेतवयादशाऽवस्थातासांविमोहयतीत्येकान्वयः तस्मात्तदनुकरणावेदुषामपिमोहकारणमित्याहः ३४ इदानीमेवंविधस्यतववदेवक्यांजन्मानुकरणेनिमित्तंविद्वांसोनेकधावदतीतिविज्ञापयति केचिदित्यादिना केचिद्विद्वांसःपुण्यकीर्तेर्भगवद्भक्तस्ययदोःराज्ञोन्ववायेतत्कीर्त्यैजातंत्वामाहुरित्यन्वयः नाम्नामलयस्यपर्वतस्यकीर्तयेचंदनमिव ३५ अपरेबुधादेवैर्याचितोऽजस्त्वमस्यजनस्यक्षेमायसुरद्विषांवधायचवसुदेवस्यसकाशादेवक्यामभ्यगादाविर्भूतइतिब्रुवते ३६ अन्येप्राज्ञाउदधौ हिरण्यादिभूरिभारेणसीदन्त्याआसन्नमज्जनायानावइवदुःसहासुरजनभारेणपरिखिन्नायाभुवःआत्मभुवाप्रार्थितःभारावतारणायजातोसीत्याचक्षते ३७ केचनपंडिताअस्मिन्भवेसंसारेअविद्याका मकर्मभिः क्लिश्यमानानांदुःखेनपरिभूयमानानांश्रवणार्हाणिनामानिस्मरणार्हाणिरूपाणिकरिष्यन्नवतारादितिवदंति ३८ कर्मणांश्रवणस्मरणैःकिंफलमितितत्राह शृण्वंतीति येजनास्तवहे हितंचेष्टितंअभीक्ष्णशःशृण्वंतिगायंतिगृणंतिस्मरंतिनंदंतितएवाचिरेणक्षिप्रंभवप्रवाहोपरमंसंसारप्रवाहस्यउपरमोनिवृत्तिःविनाशोयस्मिन्तत्तावकंपदांबुजपश्यंतीत्येकान्वयः तस्मात्वत्कर्मश्रवणादिफल

केचिदाहुरजंजातंपुण्यश्लोकस्यकीर्तये ॥ यदोःप्रियस्यान्ववायेमलयस्येवचंदनम् ३५ अपरेवसुदेवस्यदेवक्यांयाचितोभ्यगात् ॥ अजस्त्वमस्यक्षेमाय वधायचसुरद्विषाम् ३६ भारावतारणायान्येभुवोनावइवोदधौ ॥ सीदंत्याभूरिभारेणजातोह्यात्मभुवार्थितः ३७ भवेस्मिन्क्लिश्यमानानामविद्याकाम कर्मभिः ॥ श्रवणस्मरणार्हाणिकरिष्यन्नितिकेचन ३८ शृण्वंतिगायंतिगृणंत्यभीक्ष्णशःस्मरंतिनंदंतितवेहितंजनाः ॥ तएवपश्यंत्यचिरेणतावकंभवप्र वाहोपरमंपदांबुजम् ३९ अप्यद्यनस्त्वंस्वकृतेहितःप्रभोजिहासिसिस्वित्सुहृदोनुजीविनः ॥ येषांनचान्यद्भवतःपदांबुजात्परायणंराजसुयोजितांहसाम् ४० केवयंनामरूपाभ्यांयदुभिःसहपांडवाः ॥ भवतोदर्शनंयर्हिहृषीकाणामिवेशितुः ४१ नेयंशोभिष्यतेतत्रयथेदानींगदाधर ॥ त्वत्पदैरंकिताभाति स्वलक्षणविलक्षितैः ४२

मुक्तिरेवेतिभावः ३९ स्वात्मादिभ्योऽत्यंतहितकरत्वात्त्वद्विरहोस्माकंअतिदुःसहइत्यभिप्रेत्याह अप्यद्येति प्रभोराजसुयोजितांहसांकृतापराधानांयेषांअस्माकंभवतःपदांबुजादन्यत्परायणंनास्ति त्वंता न्सुहृदोऽनुजीविनःकिंकरान्त्वद्भुक्तभोजनासिक्थसेविनोनोस्मान् जिहासासिआपेक्षिन् द्वारकागमनव्याजेनत्यक्तुमिच्छसिकिंस्वित् । कीदृशस्त्वंस्वकृतेहितःस्वतंत्रचेष्टितः स्वार्थंपरार्थंहितंनास्ति त्वप्रयोजनायकृतचेष्टोवा चशब्दएवार्थे ४० तत्कुतइतितत्राह तइति यदाईशितुरिंद्रियस्वामिनोदर्शनंनचेद्धृषीकाणांइंद्रियाणांदर्शनादिशक्तिर्न्यदानास्तीतियथा तथाचक्षूनांअस्माकंयर्हियदाभ वतोदर्शनंतदातेतवसकाशाद्यदुभिःसहपांडवाःकथं नामरूपाभ्यांयुधिष्ठिरादिनाम्नाशुक्लादिरूपेणचयुक्ताइतिशेषइत्यन्वयः यदायेषांयदूनांअस्माकंचभवतोदर्शनंतदातेयादवा वयंपांडवाश्चतेवय नामरूपवंतइतिवा केवयंइतिकेचित्पठंति यर्हिभवतोऽदर्शनं तदानाम्नायशसाबलेनरूपेणचलक्कोशाद्यात्मनायदुभिःसहवयंकेअसत्कल्पाएवेतितस्मात्त्वद्विरहोस्माकंमरणकल्पइत्यर्थः ४१ भोगदा धर इयंराजधानीइदानींध्वजादिलक्षणैर्विशेषेणचिह्नितैस्त्वत्पदैरंकितायथाभातितथायेद्वारकांगतेतथानशोभिष्यतइत्येकान्वयः अथवाइयंभूःत्वत्पदैरंकिताभाति त्वयिगतेकुतस्तथा शोभिष्यतइतिवा ४२

न केवलमस्माकमेव त्वद्गमनं दुःखकरमेषां जनपदादीनामपीत्याह इम इति इमे जनपदादयः तवसन्निधानात्स्वृद्धाः [illegible]
भागवतत्वेन स्नेहं आवश्यक इति जानंत्यपि पुत्रमित्रादिस्नेहः संसारहेतुत्वाद्धेय इति ज्ञापयितुमाह अथेति अथानंतरं [illegible] छिन्धीति [illegible]
यत्वेनाभिमतेषु पांडवेषु पांडवसंबंधिषु यादवेषु च मम गाढं पुत्रमित्रादिस्नेहपाशं छिंधीत्यन्वयः पुत्रादिस्नेहच्छेदोनंतु भागवतस्नेह [illegible]
विषयविरक्त्या किंतु त्वय्यनपायिनीं रतिं त्वं वितरेत्याह त्वयीति हे मधुपते आनंदनाथ न अन्यविषया रुद्रादिविषया अनन्यविषया [illegible]
ति श्रिया अतसिकाकुसुमसदृशया कृष्ण नीलवर्ण कृष्णसख अर्जुनसख वृष्णिवृष वृष्णिकुलश्रेष्ठ वृष्णिवत् [illegible] वृष्णिः कुलीन [illegible]
नाराज्ञां वंशमन्वयं दहतीत्यवनिध्रुग्राजन्यवंशदहन अवनिध्रुग्राजन्याख्यवेणुदाहक इति वा तस्य संबुद्धिः [illegible]
जानां सुराणां आर्तिहरो वतारो यस्य स तथोक्तः तस्य स संबुद्धिः गोद्विजसुरार्तिहरावतार योगैश्वर्ययुक्ताखिलगुरो [illegible] ४६ [illegible]

इमेजनपदाःस्वृद्धाःसुपक्वौषधिवीरुधः ॥ वनाद्रिनद्युदन्वंतोह्येधंतेतववीक्षिताः ४३ अथविश्वेशविश्वात्मन्विश्वमूर्तेस्वकेषुमे ॥ स्नेहपाशमिमंछिंधिदृढं
पांडुषुवृष्णिषु ४४ त्वयिमेनन्यविषयामतिर्मधुपतेसकृत् ॥ रतिमुद्वहतादद्धागंगेवौघमुदन्वति ४५ श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंश
दहनानपवर्गवीर्य ॥ गोविंदगोद्विजसुरार्तिहरावतारयोगेश्वराखिलगुरोभगवन्नमस्ते ४६ सूतउवाच ॥ पृथयेत्थंकलपदैःपरिणूताखिलोदयः ॥ मंदं
जहासवैकुंठोमोहयन्योगमायया ४७ तांबाढमित्युपामंत्र्यप्रविश्यगजसाह्वयम् ॥ स्त्रियश्चस्वपुरंयास्यन्प्रेम्णाराज्ञानिवारितः ४८ इतिश्रीभागवते
महापुराणेप्रथमस्कंधेअष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ सूतउवाच ॥ व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैःकृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥ प्रबोधितोपीतिहासैर्नाबुध्यतशुचार्पितः १ आहरा
जाधर्मसुतश्चिंतयन्सुहृदांवधम् ॥ प्राकृतेनात्मनाविप्राःस्नेहमोहवशंगतः २

जातः वैकुंठपुरनाथोपि वैकुंठ इति वा पृथया कुंत्या कलपदैः स्त्रीत्वादव्यक्तवर्णमधुरपदैः योगमायया स्वरूपशक्त्या ४७ [illegible]
मित्युपामंत्र्य गंगातीराद्गजसाह्वयं प्रविश्य स्वपुरं द्वारकां यास्यन् गमिष्यन् प्रेम्णा संप्रति न गंतव्यमिति राज्ञा निवारितः पांडववात्सल्यात् तत्रैवावात्सीदित्येकान्वयः ४८ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथम
स्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां अष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ स्वानंदानुभवलक्षणो मोक्षः सकलपुरुषार्थोत्तमः स च भगवदपरोक्षज्ञानलब्धविष्णुप्रसादलभ्य इत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते [illegible]
इति व्यासाद्यैरित्यादिना स्वराज्येभिषिक्तोपि ज्ञातितदनुबंधिवधात्पापप्रचुरं राज्यमिच्छुर्युधिष्ठिरो राजा नाबुध्यत अयं धर्म इति ज्ञानं न वेदेत्यन्वयः कथं [illegible]
ष्टां जानंतीति ईश्वरेहाज्ञास्तैर्व्यासाद्यैर्मुनिभिरद्भुतपराक्रमेण कृष्णेन च इतिहासैः पुरावृत्तकथाविशेषैः प्रकर्षेण बोधितोपि ज्ञात्या दिमरणनिमित्तशुचार्पितः १ [illegible]
दजाह आहेति हे विप्राः शृणुत विशेषः प्राकृतेनात्मना धर्माधर्मविवेकविधुरेण मनसा तत्कारणमाह स्नेहाज्ज्ञातो मोहो भ्रमः स्नेहमोहस्तस्य वशं गतः तस्मात् [illegible] सुहृदामादिना तदनुबंधिनां वध
हानिं शंचिंतयन् धर्मसुत इत्थमाहेत्येकान्वयः स्नेहमोहवशंगत इत्यनेन धर्मात्मनो धर्मसुतस्य कथं धर्मे हरिविमुखत्वं तदनुबंधिवधलक्षणे [illegible] २

किमाहेतितत्राह अहोइति मेहृदिरूढमंकुरितमज्ञानंतत्पश्यत अहोआश्चर्यं कथंपारक्यस्यपरकीयस्यश्वशृगालभोग्यस्यैवदेहस्यार्थेबह्वघोक्षौणीरक्षौहिण्योहताएवत्वस्मा [illegible]
ह नमइति मेनिरयान्मोक्षोवर्षाणामयुतायुतैःनस्याद्धि कथंभूतस्यमे बालान्[illegible]द्विजान्द्रोणादीन्[illegible] [illegible]
धनादीन्गुरून्भीष्मादीनद्रोहितवान्हिंसितवान् इतिबालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुध्रुक्तस्य ४ प्रजाभर्तुःप्रजा[illegible]द्विषांवधो [illegible]
नमितिपत् यःपदातिंहंतिसभवतिचातुर्मास्ययाजीत्यादिशाश्वतंनित्यंवेदवचोभवेत् [illegible] ५ [illegible]
नांमपाहतावंधवोयासांतास्तथातासां मत्निमित्तहताबंधवोयासामितिवा स्त्रीणांयोसौद्रोहोहिंसालक्षणोवैधव्यप्राप्त्या[illegible] [illegible]
समर्थइत्येकान्वयः ६ तत्रदृष्टांतमाह यथेति पंकांभःकर्दमजलंपंकेनकर्दमेनपुनःशोधयितुंयथानशक्नोति यथासुरा सुरयामिश्रोकृतंदोषंव्य[illegible]कर्तुंनशक्ता [illegible]

अहोमेपश्यताज्ञानंहृदिरूढंदुरात्मनः ॥ पारक्यस्यैवदेहस्यबह्वघोमेऽक्षौहिणीर्हताः ३ बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः ॥ नमेस्यान्निरयान्मोक्षो
ह्यपिवर्षायुतायुतैः ४ नैनोराज्ञःप्रजाभर्तुर्धर्मेयुद्धेवधोद्विषाम् ॥ इतिमेनतुबोधायकल्पतेशाश्वतंवचः ५ स्त्रीणांमद्धतबंधूनांद्रोहोयोसाविहान्वितः ॥
कर्मभिर्हयमेधाद्यैर्नाहंकल्पोव्यपोहितुम् ६ यथापंकेनपंकांभःसुरयावासुराकृतम् ॥ भूतहत्यांतथैवेतांनयज्ञोमार्ष्टुमर्हति ७ सूतउवाच ॥ इतिश्रीतःप्रजाद्रोहा
त्सर्वधर्मविविस्तया ॥ ततोविशसनंप्रायाद्यत्रदेवव्रतोपतत् ८ तदातंभ्रातरःसर्वेसदश्वैःस्वर्णभूषितैः ॥ अन्वगच्छन्नथैविप्राव्यासधौम्यादयस्तथा
९ भगवानपिविप्रर्षैरथेनसधनंजयः ॥ सतैरथैरोचतनृपःकुबेरइवगुह्यकैः १० दृष्ट्वानिपतितंभूमौदिवश्च्युतमिवामरम् ॥ प्रणेमुःपांडवाभीष्मंसानुगाःसह
चक्रिणः ११ तत्रब्रह्मर्षयःसर्वेदेवर्षयश्चसत्तम ॥ राजर्षयश्चतत्रासन्द्रष्टुंभरतपुंगवम् १२ पर्वतोनारदोधौम्योभगवान्बादरायणः ॥ बृहदश्वोभरद्वाजःस
शिष्योरेणुकासुतः १३ वसिष्ठइंद्रप्रमदस्त्रितोगृत्समदोऽसितः ॥ कक्षीवान्गौतमोत्रिश्चकौशिकोथसुदर्शनः १४ अन्येचमुनयोब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोमलाः
॥ शिष्यैरुपेताआजग्मुःकश्यपांगिरसादयः १५

पत्वादेतांभूतहत्यांमार्ष्टुमार्जयितुंनार्हतीत्येकान्वयः ज्ञानपक्षमाश्रित्ययुधिष्ठिरेणयज्ञोनिंदितोनत्वकर्तृत्वबुद्ध्या ब्रह्मार्पणंब्रह्महविरि[illegible]त्वयंनोदितः [illegible]
तीत्यादेश्च ७ प्रजाद्रोहादितिभीतःयुधिष्ठिरःसर्वधर्मज्ञानेच्छयाततोहास्तिनपुरात् विशसनंयुद्धस्थानंकुरुक्षेत्रंप्रायात्तत्रापियत्रदेवव्रतोभीष्मोपतदित्येकान्वयः ८ [illegible]
संतःप्रशस्ताअश्वायेषांतेतथातैःतथाव्यासादयोविप्राअन्वगच्छन्नित्यन्वयः ९ सधनंजयःसार्जुनः गुह्यकैर्यक्षैःकुबेरोवैश्रवण [illegible] १० [illegible]
गाच्च्युतंसमागतंदेवमिवद्योतमानम् ११ तत्रतदासर्वेदेवर्षयोनारदादयःब्रह्मर्षयोव्यासादयः राजर्षयोविश्वामित्रादयः [illegible]
स्यादिना रेणुकासुतःश्रीपरशुरामः १३ कौशिकोविश्वामित्रः १४ ब्रह्मरातःशुकः पर्वतादयअंगिरसांतामुनयःआजग्मुरित्यन्वयः ०

महाभागोवसूत्तमोभीष्मःसमेतान्संगतान्नृपादीनुपलभ्यदृष्ट्वामनसा प्रतिगम्यवा पूजयामास कथंभूतः देशकालविभागवित् देशःकुरुक्षेत्रं कालःशरतल्पशयन[illegible] तदोचितं[illegible]
चीतिप्रत्युत्थानादिवंदनादिपूजायामशक्तत्वान्मानसींवाचिकींआंजलिकींवापूजांकृतवानित्यर्थः अन्यत्रतद्देशतत्कालविभागंजानातीतिधर्मज्ञ आपत्संपद्धर्मौजानातीतिधर्मज्ञः [illegible]
तंजानातीतिवाधर्मज्ञः १६ कृष्णंचपूजयामासेत्येकान्वयः कथंभूतः तस्यकृष्णस्यप्रभावंसामर्थ्यंजानातीतितत्प्रभावज्ञः कथंभूतंतम्आसीनंजगदीश्वरं मायया[illegible]कृतवसुदे
वशरीरं हृदिमनसिस्थितं ध्यानलक्षणोपासनयाशरीरमध्येपुंडरीककर्णिकायांदीपवद्दीप्यमानम् १७ प्रश्रयगुणेनप्रेमगुणेनसम्यक्नतान्समीपेनिषण्णान्पांडोःपुत्रान्[illegible]
रंधीभूतेनचक्षुषायुक्तःइत्थंभूतलक्षणेतृतीयेतिसूत्रात् अभ्याचष्टआहआभिमुख्येनावक्ष्यदित्यन्वयः १८ भोधर्मनंदनयुधिष्ठिरयूयंक्लिष्टंक्लेशयुक्ततयाजीवितुंनार्हथ [illegible]
यालंकिमुबहुत्वंइत्यभिप्रायेणोक्तंविप्रधर्माच्युताश्रयाइति तथापियत्क्लिष्टंजीवथ तत्कष्टंअन्याय्यं अहोआश्चर्यादप्याश्चर्यं अहोअन्याय्यमिति[illegible]
मस्तीति तेषांभूभारावतारणायावतीर्णानामसुरजननिधनेनवनवासादिष्वपिनिःस्पृहत्वादिविशेषद्योतनार्थः धर्मस्यनंदनःधर्मंनंदयतीतिवा धर्मएवनंदनो[illegible]
स्यसतथेतिवा तस्मान्नंदनंसुखनंदनंयस्यसतथेतिवा १९ अतिरथेपांडौसंस्थितेस्वर्गंगतेसतिसत्यतोकवतीपुत्रसहितायथाबहुक्लेशवतीभवति तथा [illegible]

तान्समेतान्महाभागउपलभ्यवसूत्तमः ॥ पूजयामासधर्मज्ञोदेशकालविभागवित् १६ कृष्णंचतत्प्रभावज्ञआसीनंजगदीश्वरम् ॥ हृदिस्थंपूजयामासमाया
योपात्तविग्रहम् १७ पांडुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसन्नतान् ॥ अभ्याचष्टानुरागास्रैरंधीभूतेनचक्षुषा १८ भीष्मउवाच ॥ अहोकष्टमहोऽन्याय्यं
यद्यूयंधर्मनंदन ॥ जीवितुंनार्हथक्लिष्टंविप्रधर्माच्युताश्रयाः १९ संस्थितेतिरथेपांडौपृथाबालप्रजावधूः ॥ युष्मत्कृतेबहून्क्लेशान्प्राप्तातोकवतीमुहुः २०
सर्वंकालकृतंमन्येभवतांचयदप्रियम् ॥ सकालोयद्वशेलोकोवायोरिवघनावलिः २१ यत्रधर्मसुतोराजागदापाणिर्वृकोदरः ॥ कृष्णोऽस्त्रीगांडिवंचापंसुहृ
त्कृष्णस्ततोविपत् २२ नह्यस्यकर्हिचिद्राजन्पुमान्वेदविधित्सितम् ॥ यद्विजिज्ञासयायुक्तामुह्यंतिकवयोपिहि २३

षणपालनाद्यर्थात्बहुक्लेशान्प्राप्ता पुत्रबाहुल्येमतुप्प्रत्ययः । पुत्रवतीपुत्रपोषणादावतिक्लेशंप्राप्नोतिप्रथ तथेत्यन्वयदृष्टांतोवेत्येकान्वयः २० [illegible]
त्याभिप्रेत्याह सर्वमिति भवतांयदप्रियंदुःखादितत्सर्वंयुष्मत्प्रारब्धकर्मनियामककालाख्यहरिकृतंमन्ये वायोर्वशंगताघनावलिरिवजडाजडलोकोयस्यभगवतोवशेस्तिसनारायणःसर्वगुणपूर्णत्वात्कालइ
इत्युच्यतइत्येकान्वयः २१ अन्यथानुपपत्तितोप्ययंहेतुःसिध्यतीत्याह यत्रेति यत्रराजारंजकःधर्मस्यसुतः यत्रचतस्यराज्ञःकनिष्ठः[illegible]
वशीकृतपरब्रह्मावृकोदरः तथायत्रचेंद्रावतारःकृष्णोऽर्जुनोऽस्त्रीद्रोणादुपात्तास्त्रग्रामःतस्यचकरोरिपूणांपूयशोणितवमनकारिगांडीवाख्यंधनु यत्रचैषांसर्वमुपर्यधिराजाधिराज[illegible]
पार्णवःश्रीमान्वासुदेवःवसुदेवपुत्रःकृष्णःसुहृदानिमित्तबंधुस्ततस्तत्र विपत्प्रारब्धकर्माभावेविपत्कुतःस्यादस्तिचतस्मादित्येकान्वयः २२ [illegible]
न्त्वाचस्यस्वरूपजिज्ञासयायुक्ताःकवयोपिमुह्यंति अपामित्थंभूतइतिनिर्देष्टुंनजानंति हेराजंस्तस्यास्यविधित्सितंकर्तुमिष्टंकश्चिदपिपुमान्कदाचिदपिनवेद [illegible]
रयभवत्सुहृत्त्वेपिप्रारब्धकर्मानुकूल्येनविपत्करत्वंयुक्तमित्येकान्वयः २३

विवक्षितकथनंनिगमयति तस्मादिति तस्मादुक्तहेतुभ्योदेवस्यहरेस्तंत्रमधीनंजगदिदमित्यवस्यहरेरनुकूल्याच्छ्रुतिस्मृतिविहितधर्माचरणधर्मबुद्धिरूपहरेनुवर्तनमितिशेषः [illegible] भरतर्षभेतिसंबुद्धि
तः निधिमनुवर्तमानःतत्राधर्मबुद्धिमपहायहेभरतकुलश्रेष्ठप्रभोसमर्थनाथअनाथाभ्रवदन्यनाथरहिताःप्रजाःपाहीत्येकान्वयः २४ एतावत्कालपर्यंतंयदशोकसमाधियादेशाद्भवत्यत्र [illegible]
शब्दिर्वानिर्दिशति एषवाइति यःसाक्षादाद्योनारायणोभगवान्सएषपुमाल्लोकमज्ञजनंयथार्थज्ञानाच्छादिकयामाययामोहयन्गूढोऽविज्ञातोवृष्णिषुचरतिवैयस्मात्तस्मादयमेवकाकार्यमित्यन्वयः
त्येकान्वयः २५ तर्हिकएनंयथावद्वेदेतितत्राह अस्येति हेनृपसदाशिवोभगवानस्यहरेर्गुह्यतममनुभाववेद तथादेवर्षिर्नारदः साक्षात्कपिलोभगवानपिजानातीत्येकान्वयः २६ [illegible]
मातुलस्यवसुदेवस्यापत्यंप्रियंबंधुमित्रसंकटेषुमित्वाज्ञात्वारक्षितारंसुहृत्तमंअतिशयेनसुहृदंमन्यसेयंचत्वंसौहार्दात्सचिवंमंत्रिणंदूतंसंदेशहरंसारथिंयंतारमकरोस्तत्स्यास्येतिपूर्वेणसंबंधः २७ [illegible]
ह्रोसर्वोत्तमोहमनेनसारथित्वादिषुविहितइतिविषमाबुद्धिर्नास्तीत्याह सर्वात्मनइति सर्वांतर्यामिणः । पितामातासुहृन्बंधुरित्यादिवाक्यपाठंथ्यादिपुस्थितस्य [illegible]
बंध्वादित्वात्बंध्वादिसर्वरूपत्वात्सर्वात्मनोवा समदृशःयथावस्तुतथासर्वपदार्थान्पश्यतः अद्वयस्यसमाधिकरहितस्य अनहंकृतेःप्राकृतवैकृतशरीररहितत्वाद्देहाद्यहंबुद्धिरहितस्य [illegible]
गादिदोषरहितस्येत्यर्थःतैर्हेतुभिरस्यकृष्णस्यवत्कृतंसारथित्वादिकृतिनिमित्तंत्वयिमतिवैषम्यंकचिदपिनास्ति अनेकविधानांजीवानांहितस्यादित्येकान्वयः २८ एवंविधविषमत्वरहितस्य [illegible]

तस्माज्जगद्दैवतंत्रंव्यवस्यभरतर्षभ ॥ तस्यानुविहितोनाथानाथपाहिप्रजाःप्रभो २४ एषवैभगवान्साक्षादाद्योनारायणःपुमान् ॥ मोहयन्माययालोकं
गूढश्चरतिवृष्णिषु २५ अस्यानुभावंभगवान्वेदगुह्यतमंशिवः ॥ देवर्षिर्नारदःसाक्षाद्भगवान्कपिलोनृप २६ यंमन्यसेमातुलेयंप्रियंमित्रंसुहृत्तमम् ॥
अकरोःसचिवंदूतंसौहृदादथसारथिम् २७ सर्वात्मनःसमदृशोह्यद्वयस्यानहंकृतेः ॥ तत्कृतंमतिवैषम्यंनिरवद्यस्यनक्वचित् २८ तथाप्येकांतभक्तेषुपश्य
भूपानुकंपितम् ॥ यन्मेसूंस्त्यजतःसाक्षात्कृष्णोदर्शनमागतः २९भक्त्यावेश्यमनोयस्मिन्वाचायन्नामकीर्तयन् ॥ त्यजन्कलेवरंयोगीमुच्यतेकामकर्मभिः
३० सदेवदेवोभगवान्प्रतीक्षतांकलेवरंयावदिदंहिनोम्यहम् ॥ प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजोध्यानपथश्चतुर्भुजः ३१

कारणंकिमित्याशंक्ययुष्मद्विधभक्तभक्तपाद्द्रवीकृतमनोनुकंपैवकारणमित्याह तथापीति हेभूप तथापिएवमुक्तप्रकारेणकृतकृत्यस्यापि [illegible]
कंपितंअनुकंपांकृपांपश्य । कुतइतितत्राह यदिति प्राणत्यागकालेप्रायःस्वेनपुत्रापुत्रादयोपिपूर्वमेवनियुक्तागच्छंत्यहो [illegible] कृष्णःसाक्षाद्दर्शनंदातुंइहिकृपयागतइति यत्
स्मात्तद्भक्तानुकंपैवसंसर्गकारणमित्येकान्वयः २९ प्राणत्यागकालेहरिदर्शनफलमाह भक्त्येति भक्त्याहरौमनआवेश्य [illegible] नारायणादिनामानिकीर्तयन्कलेवरंशरीरंत्यजन्नृपयोगीकामकर्मभि
र्मुच्यतेमुक्तःस्यात्तंप्रत्यक्षतोदृष्ट्वाम्रियमाणस्यमेमुक्तिःकिंवर्णनीयेतिवाक्यशेषः तस्मात्तत्प्रीतिकृद्धर्मोऽतस्त्वदुक्तप्रकारेणस्वधर्मेधर्मबुद्धिंहित्वात्वंराज्यंकुर्वितिएतत्तात्पर्यार्थः ३० युधिष्ठिरं [illegible]
येदानींस्वच्छंदमृत्युर्भीष्मउत्तरायणसमयपर्यंतंभगवतोवस्थानंप्रार्थयते सइति अहंयावदिदंपंचभूतराशिकंकलेवरंहिनोमित्यजामियावदुत्तरायणपर्यंतंदेवोभगवान्प्रतीक्षतांसमयंप्रतीक्षतु [illegible]
तिप्रार्थयइत्यन्वयः कथंभूतःप्रसन्नहासश्चारुणेलोचनेनेत्रेप्रसन्नहासारुणलोचनानितैरुल्लसन्मुखमेवांबुजंयस्यसतथा ध्यानपथःउपासनाविषयः [illegible]
सतथा इदमेवध्यानविषयंवपुःपुरतःस्थितस्यापिभुजत्वादयमेवसइतिपरोक्षतयानिर्देशः ३१

अथयुधिष्ठिरोभीष्मोक्तमाकर्ण्यशरतल्पेशयानंभीष्मंविविधान्धर्मानपृच्छदित्यन्वयः पृष्टवेद्विकर्मकत्वाद्भीष्मधर्मानितिबुध्यते ३२ धर्मानिति [illegible]
पुवर्णयामासेत्यन्वयः कान्कथंभूतान् वर्णिपुरुषस्यैनेनिजत्वेनविहिताधर्मास्तदाश्रमिपुरुषस्यैतेविहिताधर्माइतिविभज्य [illegible]
न् धर्मान्वैराग्योपाधिनारागोपाधिनाचएतेनिवृत्तिधर्माएतेप्रवृत्तिधर्माइतिनिष्कामज्ञानपूर्वमित्यादिवचनैः प्रतिपादितोभयविधलक्षणान् [illegible]
थाधर्मार्थकाममोक्षांश्चतत्तत्साधनसहितान्समासव्यासयोगतःसक्षेपविस्तराभ्यांयथायथावत् तात्त्विकदेवोक्तमपुराणप्रसिद्धोधनेभीष्मस्यासारस्थिति [illegible]
णमश्चपांडवप्रश्नान्प्रत्याचख्यावित्यस्यार्थः ३५ स्वच्छंदमृत्योः [illegible] योगिनोवांछितउत्तरायणाख्यःकालःसभीष्मस्यप्रत्युपस्थितइत्यन्वय [illegible]
गुणोकिंचित्सुखाधिक्यंभवति नान्यथामुक्त्यभावइत्येनमर्थंतुशब्दोवक्ति ३६ तदोत्तरायणेप्राप्तेतत्तिस्रस्त्रणी [illegible]
सहस्रसंख्यावतांनामकत्वकथनमनित्यत्वादुपेक्षणीयं अमीलितदृक्प्रफुल्ललोचनः । विशेषितउक्तसितज्ञानोवा । भीष्मोगिरंविष्णुसंबन्धिनीमुपसंहृत्य [illegible]

सूतउवाच ॥ युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्यशयानंशरपंजरे ॥ अपृच्छद्विविधान्धर्मानृषीणामनुशृण्वताम् ३२ पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णंयथाश्रमम् ॥
वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् ३३ दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्विभागशः ॥ स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः ३४ धर्मार्थ
काममोक्षांश्चसहोपायान्यथामुने ॥ नानाख्यानेतिहासेषुवर्णयामासतत्त्ववित् ३५ धर्मंप्रवदतस्तस्यसकालःप्रत्युपस्थितः ॥ योयोगिनश्छन्दमृत्यो
र्वांछितस्तूत्तरायणः ३६ तदोपसंहृत्यगिरंसहस्रणीर्विमुक्तसंगंमनआदिपूरुषे ॥ कृष्णेलसत्पीतपटेचतुर्भुजेपुरःस्थितेमीलितदृग्व्यधारयत् ३७ विशु
द्धयाधारणयाहताशुभस्तदीक्षयैवाशुगतायुधव्यथः ॥ निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टावजन्यंविसृजञ्जनार्दनम् ३८ भीष्मउवाच ॥ इतिमतिरुपकल्पि
तावितृष्णाभगवतिसात्वतपुंगवेविभूम्नि ॥ स्वसुखउपगतेक्वचिद्विहर्तुंप्रकृतिमुपेयुषियद्भवप्रवाहः ३९

स्थितेप्रत्यक्षेचतुर्भुजेउपलब्धेशोभमानपिशंगवस्त्रेआदिपुरुषेनारायणावतारेश्रीकृष्णेव्यधारयत्विशेषेणवलवत्तयाधारयदित्येकान्वयः मीलितदृक् [illegible] ३७ विशुद्धया [illegible]
दोषरहितयाहरौनिरंतरमनोधारणयाहताशुभःनिरस्तपापःतस्यकृष्णस्यपेक्षयानिरीक्षणेनैवनान्येनाशुतत्क्षणंविनष्टायुधनिमित्तव्यथोऽतएवतदितर निवृत्तःसर्वेन्द्रियवृत्तीनां [illegible]
भ्रमोविलासोयस्यसतथोक्तः निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिश्चायंविगतभ्रमश्चायमितिवा प्रथमर्थंजल्पवचनंविसृजन्त्यजन्व्यर्थवचनंमुंचन्वा जनंजनन [illegible]
ननंचजननमरणनाशकत्वेननित्यमुक्तिदात्वाज्जनार्दनस्तंतुष्टावेत्येकान्वयः ३८ ननुकिमियंस्तुतिर्यानसौवाचकीगताया परावर्जितविन [illegible]
मित्यत्याह इतिमतिरिति इतिशब्दोहेत्वर्थः प्रकरणार्थोवा समाप्तिवाचकोवा यतएवंभगवान्स्वरूपवत्त्वेतस्मात्तस्मिन्परतिपन्नशीलबुद्धिरुपकल्पितास्तिमिश्रीकृत [illegible]
प्रकरणेवा समाप्तौमरणकाले किंविशिष्टे विभूम्निपरिपूर्णे अपरिच्छेदलक्षणपूर्णत्वंदेशकालवस्तुपरिच्छेदस्तीति [illegible] भगवतीति । [illegible]
शंकामाभूदित्याहस्वसात्वतपुंगवेयादवेश्वरे सुखेस्वरूपानंदेउपगतेआगतेअर्थानिवृत्तौतनीतिवा निवृत्तिहि [illegible] १७

तारूपैर्विहर्तुमहदहंकारादिजगत्सृष्टुकामां तां प्रकृतिं अपि जडात्मिकां च उपेयुषि प्राप्तवति कीदृशीमतिः वितृष्णा विषयतृष्णारहिता वैतृष्ण्यं यस्याः सा [illegible]
विजयोऽर्जुनः सखा यस्य स तथा तस्मिन्कृष्णे मम अनवद्या रागाद्यवद्यविधुरा रतिरस्तु रतिरनवद्या निर्दुष्टास्त्विति वान्वयः कथंभूते त्रिभुवने सुकमनं कमनीयं [illegible]
तमालपुष्पवद्वर्णो यस्य तत्तथा तमालवर्णं वरं च तत् अंबरं च वरांबरं नवस्य रवेरादित्यस्य करः किरण इव गौरमरुणं वरांबरं यस्य वपुषस्तत्तथोक्तं गौरारुणो सितपीतरक्तश्चेत्यमरः [illegible]
कुन्तलकुलैः आवृतमाच्छन्नमाननाब्जं यस्य तत्तथा एवंविधं वपुर्दधाने ४० ममात्मा मनः कृष्णे अस्त्वित्यन्वयः कथंभूते विलसच्छोभमानकवचं यस्य स तथा तस्मिन् [illegible]
यं यस्य स तथा तस्मिन्निति वा अच्छेद्यत्वाभेद्यत्वेऽप्यसुरमोहनाय मम निशितैः शरैर्विभिद्यमाने त्वग्यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् वीरत्वेऽपि संग्रामाद्भिद्यमानत्वग्रूपादिविभिद्यमाने [illegible]
त्वगिति तात्पर्यार्थः विप्रिय इति वा युद्धे तुरगाणां खुरनिपातोत्थितैः रजोभिः विशेषेण धूम्रवर्णैः तैः विष्वग्भिः परस्परमाग्रद्भिः कचैः केशैर्लुलितैः कलुषितैः श्रमवारिभिः श्रमनिमित्तस्वेदोदबिन्दुभिरलंकृतम् [illegible]
मुखं यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् ४१ पार्थसखे कृष्णे मम रतिरस्त्वित्यन्वयः सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युतेति सख्युरर्जुनस्य वचो निशम्य सपदि वचः श्रवणानन्तरं निजपरयोः [illegible]

त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवरांबरं दधाने ॥ वपुरलककुलावृताननाब्जं विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवद्या ४० युधितुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलि
तश्रमवार्यलंकृतास्ये ॥ मम निशितशरैर्विभिद्यमानत्वचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा ४१ सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये निजपरयोर्बलयो रथं निवेश्य
॥ स्थितवति परसैनिकायुरक्ष्णा हृतवति पार्थसखे रतिर्ममास्तु ४२ व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विमुखस्य दोषबुद्ध्या ॥ कुमतिमहरदात्मविद्य
या यश्चरणरतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु ४३ स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः ॥ धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिव हन्तुमिभं गतोत्तरी
यः ४४ शितविशिखहतो विशीर्णदंशः क्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे ॥ प्रसभमभिससार मद्वधार्थं स भवतु मे भगवान् गतिर्मुकुन्दः ४५

योर्मध्ये रथं प्रवेश्य स्थितवति अक्ष्णा निरीक्षणेन परसैन्यानां कौरवसैन्यानामायुर्जीवलक्षणं हृतवति ४२ यः परमवीरः रणांगणात् युद्धार्थं व्यवस्थितयोः पृतनयोः सेनयोः मुखं [illegible]
गुरूंश्च निहन्मि एवेति दोषबुद्ध्या नयोत्स्य इत्युक्त्वा स्वजनहननाद्विमुखस्यार्जुनस्य कुमतिं दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनलक्षणस्वधर्मे अधर्मबुद्धिं [illegible]
नं तवेति दुष्टनिग्रहणे धर्मबुद्धिं कारितवान् मे तस्य परमस्य चरणयोः स्मरणे न ज्ञानसाधनयोः [illegible] रतिरस्त्वित्यन्वयः ४३ अयुद्धं आयुधं न ग्रहीष्यामि [illegible]
कृपी आयुधं ग्राहयिष्यामीति मत्प्रतिज्ञामृतमधिकस्यै स्थितां कर्तुं धृतरथचरण उद्धृतसुदर्शनचक्रः रथस्थो रथादवप्लुतो [illegible] सिंहः इभं गजं [illegible]
पुरतो मां हन्तुमभ्यपात् ४४ पश्चात्ततापिनो मे निशितैस्तीक्ष्णैः विशिखैर्बाणैर्हतो विशीर्णदंशः खण्डितकवचः क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतः [illegible]
बलात्कारात् मम वधार्थमभिससार स मुकुन्दो भगवान् मम मुदे मदन्विति श्लोकान्वयः ४५

इहयुद्धेयंनिरीक्ष्यहताःस्वरूपंवैष्णवंधामगताः मुमूर्षोर्म्रियमाणस्यमेतस्मिन्भगवतिरतिरस्त्वित्यन्वयः कथंभूते विजयस्यअर्जुनस्यरथएवकुटुंबं [illegible] ।
[illegible] बोधे धृताहयरश्मयःकविकामुखरज्जवोयेनसतथा जितश्रमइतिभावप्रधानोनिर्देशः जितश्रमइतिकृष्णविशेषणंवा स्वरूपंस्वरूपं ४६ यस्यललितगतिविलासवल्गुहास [illegible]
अविलासश्चवल्गुहासःमंदस्मितंचप्रणयेननिरीक्षणंचतथोक्तानि तैःकल्पितमुरुपृथुमानंयासांता तथोक्ताः ललितगत्यादिभिःकृष्णेनकल्पितसमर्पितमुरुमानं [illegible] अतएव
उत्कृष्टेनमदेनांधाः कृतंपूतनावधादिपराक्रममनुकृतवत्यः कृष्णायमानत्वेनानुकुर्वाणाः गोपवध्वःगोपस्त्रियः यस्यप्रकृतिजडशरीरंविहाय [illegible] तस्मिन्कृष्णेरतिरस्त्वि
तिपूर्वेणान्वयः ४७ मुनीनांगुणैःनृपाणांवर्यैश्चसंकुलेनिबिडेयुधिष्ठिरराजसूयेयज्ञेअंतःसदसिएषांकृष्णादीनामध्येयोर्हणमग्रपूजामभिपेदेप्राप्त [illegible]
यादत्तेतिवा सएषआत्मापरमात्मा मत्कारुण्यान्मरणसमयेममदृशिगोचरःदृष्टिविषयआविरभूत् [illegible] आविरात्माप्रकाशरूपइतिवा ४८ [illegible]
मिति चक्षुरभिमानित्वेनप्रतिदृशं दृशंदृशंप्रति नैकधाचक्षुरिंद्रियनियामकतयाअनेकरूपंस्थितमर्कंयथैकमेवसमधिगच्छतिज्ञानी [illegible] शरीरभाजांजीवानां

विजयरथकुटुंबआत्ततोत्रेधृतहयरश्मिजितश्रमेक्षणीये ॥ भगवतिरतिरस्तुमेमुमूर्षोर्यमिहनिरीक्ष्यहतागताःस्वरूपम् ४६ ललितगतिविलासवल्गुहास
सप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः ॥ कृतमनुकृतवत्यउन्मदांधाःप्रकृतिमगुःकिलयस्यगोपवध्वः ४७ मुनिगणनृपवर्यसंकुलेंतःसदसियुधिष्ठिरराजसूय
एषाम् ॥ अर्हणमभिपेदईक्षणीयोममदृशिगोचरएषआविरात्मा ४८ तमिममहमजंशरीरभाजांहृदिहृदिविष्ठितमात्मकल्पितानाम् ॥ प्रतिदृशमिवनैक
धार्कमेकंसमधिगतोस्मिविधूतभेदमोहः ४९ क्षितिभरमवरोपितुंकुरूणांश्वसनइवास्रजदक्षवंशवह्निम् ॥ तमिममजमनुप्रतार्तिहांघ्रिंहृदिपरिरभ्यजहामि
मर्त्यनीडम् ५० सूतउवाच ॥ कृष्णएवंभगवतिमनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः ॥ आत्मन्यात्मानमावेश्यसोंतःश्वासउपारमत् ५१

हृदिहृदिविष्ठितंविविधंबहुरूपंस्थितंतमिममजंकृष्णंएकत्वसंख्याविशिष्टं नद्वित्वोपेतं समधिगतोस्मिज्ञातवानस्मि कीदृशोहंविधूतभेदमोहः [illegible]
ज्ञानंवा अधिगंतृअधिगमनाधिगम्यानांभेदस्याबाधितानुभवसिद्धत्वादन्योहंकृष्णोन्यइतिभेदमोहोनिरासवचनंनिजदर्शनदुराग्रहविजृंभितैरविद्याकल्पितमात्मपदप्रयोगेण [illegible]
शरीरभाजामित्यनेनचेतनबहुत्वसिद्धेश्च नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामितिश्रुतेः ४९ स्तुतिमुपसंहरति क्षितिभरमिति श्वसनइववायुर्यथावंशवेणुघर्षणाद्वह्निंसृजतितथाऽयंश्रीकृष्णः
क्षितिभरंभूभारंअसुरबललक्षणंअवरोपितुमवतारयितुंकुरूणामक्षवंशेअक्षतवंशेवाह्निंद्यूताख्यदहनमसृजत् तमिममनुप्रतानाभक्तानामार्तिंहतवानार्तिहाअंघ्रिर्यस्यसतथोक्तस्तंअजंश्रीकृष्णंहृदिपरिरभ्यमर्त्य
नीडंमरणधर्मशरीरंजहामिसकृष्णोत्रानुग्रहंकरोत्वितिवाक्यशेषः ५० कथंकारंशरीरमत्याक्षीदितितन्नाह कृष्णइति एवमुक्तप्रकारेणमनसोवाचोदृष्टेर्वृत्तिभिर्हृदिपरिरभ्येत्युक्तत्वात् [illegible] स्थितेब
हिःस्थितेचश्रीकृष्णेभगवति आत्मानंस्वजीवचैतन्यलक्षणंअंतःकरणनाहंस्वतंत्रस्तदधीनएवेत्यावेश्यनिधायसभीष्मःअंतःश्वासःरेचकपूरकैःकृत्वाश्वासोच्छ्वासरूपप्राणापानौकुंभकेकृत्वामूलाधाराद्य
नाद्व्यानाभिचक्रादिक्रमेणउदानवायुमूर्ध्वंनीत्वोपारमत्शरीरमजहादित्येकान्वयः ५१

१९

समागतास्तेसर्वेनिष्कलेषोडशकलावर्जितेब्रह्मणिहरौसंपद्यमानंप्राप्नुवंतंभीष्ममाज्ञायतूष्णींबभूवुः । कथमिव । दिनात्ययेसंध्याकालेवयांसिपक्षिणइवेत्यन्वयः ५२ तत्रदुंदुभयोनेदुर्देवगंधर्ववादिताः ...
तुभीष्मभूमौविशेषः ५३ सपरेतस्यमृतस्यनिर्हरणादीनिशवसंस्कारपुरःसराणिकर्माणिकृत्वाश्राद्धादिमिश्रकारयित्वा ५४ भगवन्महिम्नाहृष्टरोमांचितस्वरूपाःहृष्टाःकृष्णंतद्गुह्यनामभिःवेदगोप्यमहात्म्य...
स्यनामभिःकृष्णहृदयाःकृष्णोहृदयेयेषांतेतथा कृष्णेहृदयमनोयेषामितिवा ५५ गजाह्वयंगजसमाननामहस्तिनपुरं पितरंधृतराष्ट्रं ५६ अनुमोदितोनुज्ञातःपित्राधृतराष्ट्रेण पितृपैतामहंपितृपैतामहं ...
धर्मेणशास्त्रोक्तवर्त्मना विभूराज्यकरणशक्तिमान् ५२ इतिश्रीभागवतेमहा० प्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायानवमोध्यायः ॥ ९ ॥ हस्तिनपुरादुद्धारकायात्राकथनपूर्वकंभगवतः ...युधिष्ठिरराज्यसमृ
द्धिकथनेनहरेर्महिमैववर्ण्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रहरितद्भक्तकथायामवितृप्तमनाःशौनकःपुनरपिपृच्छतीत्याह हत्वेति स्वरिक्थंस्वराज्यादिरूपद्रव्यमस्माकमितिविस्पर्धंतेइतिस्वरिक्थस्पृधस्तान् आततायि
निनःप्रतिवीरंहत्वामर्तुकामान्दुर्योधनादीन्हत्वाअनुजैःसहप्रत्यवरुद्धभोजनःसाक्षिप्तभोगः धर्मभृतांधर्मप्रवर्तकानांव्यासादीनामादिवाचिस्थिरोनिश्चलःयुधिष्ठिरः कथंकेनप्रकारेण ...

संपद्यमानमाज्ञायभीष्मंब्रह्मणिनिष्कले ॥ सर्वेबभूवुस्तेतूष्णींवयांसीवदिनात्यये ५२ तत्रदुंदुभयोनेदुर्देवगंधर्ववादिताः ॥ शशंसुःसाधवोराज्ञांख
त्पेतुःपुष्पवृष्टयः ५३ तस्यनिर्हरणादीनिसंपरेतस्यभार्गव ॥ युधिष्ठिरःकारयित्वामुहूर्तंदुःखितोभवत् ५४ तुष्टुवुर्मुनयोहृष्टाःकृष्णंतद्गुह्यनामभिः ॥ तत
स्तेकृष्णहृदयाःस्वाश्रमान्प्रययुःपुनः ५५ ततोयुधिष्ठिरोगत्वासहकृष्णोगजाह्वयम् ॥ पितरंसांत्वयामासगांधारींचतपस्विनीम् ५६ पित्राचानुमतोरा
जावासुदेवानुमोदितः ॥ चकारराज्यंधर्मेणपितृपैतामहंविभुः ५७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ शौनकउवाच ॥ हत्वास्व
रिक्थस्पृधआततायिनोयुधिष्ठिरोधर्मभृतांगविस्थिरः ॥ सहानुजैःप्रत्यवरुद्धभोजनःकथंप्रवृत्तःकिमकार्षीत्ततः १ सूतउवाच ॥ वंशंकुरोर्वंशदवा
ग्निनिर्हृतंसंरोहयित्वाभवतापनोहरिः ॥ निवेशयित्वानिजराज्यईश्वरोयुधिष्ठिरंप्रीतमनाबभूवह २ याजयित्वाश्वमेधैस्तंत्रिभिरुत्तमकल्पकैः ॥ तद्यशः
पावनंदिक्षुशतमन्योरिवातनोत् ३ निशम्यभीष्मोक्तमथाच्युतोदितंप्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः ॥ शशासगामिंद्रइवाजिताश्रयःपरिध्युपांतामनु
जानुवर्तितः ४

किमकार्षीदथकृष्णश्चतेनसहहास्तिनपुरमागतःकिमकृत तदस्माकंब्रूहीत्येकान्वयः १ पांडवानांनिरतिशयहरिकृपयैवराज्यादिलाभइतिज्ञापयन्पांडवस्थापनादिकृष्णमहिमानंताबदाह कर्मणेति
ईश्वरःजगच्चेष्टायांसमर्थः हरिःवंशलक्षणदवाद्दहनादुत्पन्नाग्निनानितराहृतंकुरोराज्ञोवंशंसंरोहयित्वापरीक्षिदंकुरेणजनयित्वायुधिष्ठिरंनिजराज्येनिवेशयित्वाप्रीतमनाबभूवेत्यन्वयः नित्यप्रीतस्यका
दाचित्कप्रीत्युक्तिर्लौकिकापेक्षयेत्येतमर्थंहशब्देनप्रसिद्धिद्योतनेनाह भवभावनइतिपाठेसृष्टिवर्धनः अनेनसंरोहनशक्तिरदर्शि ईश्वरइत्यनेनराज्यस्थापनमाहात्म्यमर्थाद् भवतापनइत्यनेनसंसारोन्मूलक
र्तुःहरेःपांडवरिपुनिबर्हणंकिमुवक्तव्यमितिन्यायोदर्शितः २ याजयित्वेत्ययमुक्तार्थः ३ किमकार्षीदितिप्रश्नंपरिहरति निशम्येति अथयुधिष्ठिरःभीष्मोक्तंधर्मसमेतंतथाच्युतस्यकृष्णस्योदि
तंवाक्यंचनिशम्यतदुभयंश्रुत्वाप्रवृत्तमुत्पन्नंयद्विज्ञानंतेनविशेषेणधूतःनिरस्तःविविधःभ्रमःतत्त्वेनानात्मसंशयोयस्यसतथोक्तःश्रीकृष्णाश्रयः अनुजैर्भीमादिभिरनुवर्तितः ...
त्तांगामागामवनिंस्वर्गेइंद्रोयथाशशासेत्येकान्वयः भूमिःस्वर्गसमानामपालयदितिद्योतनायगामित्युक्तं । अमात्यामंत्रिणोदूताः ...पुरोहिताः । पुरजनपदेहेतिस्वस्य... ।
धिःसमुद्रःसएवउपांतेअवसानेयस्याःसापरिध्युपांतामितिपाठेबादरायणमतापरिज्ञानादुच्छृंखलत्वादिज्ञातव्य ४

कृष्णाश्रयफलमाह काममिति पर्जन्योमेघाभिमानीदेवः सर्वेषामभीष्टंदोग्धीतिसर्वकामदुघामहीः सौरभेय्यःपयसाक्षीरेणगोष्ठंसिषिचुःसिक्तवत्यः अतिस्थूलंऊधःक्षीरपात्रंयासांता अत्यूधसः ५ नद्यादयःरत्नानिफलंति वनस्पतयःवीरुधो मातुलिंगादयःओषधयोव्रीह्यादयःपर्जन्यादयः तस्ययुधिष्ठिरस्यकामान्इच्छानुसारेण अन्वृतुःऋतावृता वृष्ट्यादिसंसोऽभवदित्यन्वयः ६ नकेवलमिष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्चसुतरामित्याह नाधयइति अजातशत्रौयुधिष्ठिरेजंतूनाराज्ञिरंजकसति कदाचिदप्याधयःदैवकादिहेतवः क्लेशानासुरित्येकान्वयः आधिःमानसीपीडाव्याधिःभगंदरादि क ष्टंभूता दैवानिभूतानिचआत्माचहेतुर्निमित्तंयेषांतेतथोक्ताः अधिदैवहेतुःअनावृष्ट्यादिः अधिभूतहेतुःउन्मादादिः अध्यात्महेतुःकुष्ठादिः ७ इदानींकुरुपुरप्रविष्टःकृष्ण क्रियदाथीदित्यभि प्रायिकंप्रश्नंपरिहरति उषित्वेति सुहृदांपांडवानांविशोकायस्वसुःसुभद्रायाश्चप्रियकाम्ययाकतिचिन्मासान्हस्तिनपुरेऽउषित्वा ८ आमंत्र्यद्वारकांगमिष्यामीतियुधिष्ठिरायोक्त्वातेनद्वारकांगच्छेति अनुज्ञातः युधिष्ठिरंपरिष्वज्याभिवाद्यकैश्चिदर्जुनादिभिःआलिंगितोवंदितश्चरथमारुरोहेत्यन्वयः ९ सुभद्रादयःशार्ङ्गधन्वनोहरेर्विरहंनसेहिरइत्यन्वयः युयुत्सुःधृतराष्ट्रस्यवैश्यायांजातोदुर्योधनानुजः गौतमःकृपा

कामंववर्षपर्जन्यःसर्वकामदुघामही ॥ सिषिचुःस्मव्रजंगावःपयसात्यूधसोमुदा ५ नद्यःसमुद्रागिरयःसवनस्पतिवीरुधः ॥ फलंत्योषधयःसर्वाःकाममन्वृतुतस्यवै ६ नाधयोव्याधयःक्लेशादैवभूतात्महेतवः ॥ अजातशत्रावभवन्जंतूनांराज्ञिकर्हिचित् ७ उषित्वाहस्तिनपुरेमासान्कतिपयान्हरिः ॥ सुहृदांचविशोकायस्वसुश्चप्रियकाम्यया ८ आमंत्र्यचाभ्यनुज्ञातःपरिष्वज्याभिवाद्यताम् ॥ आरुरोहरथंकैश्चित्परिष्वक्तोभिवादितः ९ सुभद्राद्रौपदीकुंतीविदुरोथयुधिष्ठिरः ॥ गांधारीधृतराष्ट्रश्चयुयुत्सुर्गौतमोयमौ १० वृकोदरश्चधौम्यश्चस्त्रियोमत्स्यसुतादयः ॥ नसेहिरेविमुह्यंतोविरहंशार्ङ्गधन्वनः ११ सत्संगान्मुक्तदुःसंगोहातुंनोत्सहतेबुधः ॥ कीर्त्यमानंयशोयस्यसकृदाकर्ण्यरोचनम् १२ तस्मिन्न्यस्तधियःपार्थाःसहेरन्विरहंकथम् ॥ दर्शनस्पर्शसंलापशयनासनभोजनैः १३ सर्वेतेनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः ॥ वीक्षंतःस्नेहसंबंधाद्विचेरुस्तत्रतत्रह १४ न्यरुंधन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कंठ्याद्देवकीसुते ॥ निर्यात्यगारान्नोभद्रमितिस्याद्बांधवस्त्रियः १५

चार्यः यमौनकुलसहदेवौ मत्स्यसुतादयःउत्तराप्रभृतयः विमुह्यंतःकर्तव्यतामजानंतः १० ११ पार्थामुकुंदविरहंनसेहिरइत्येतदाश्चर्यंनभवतीत्याह सत्संगादिति सतएवहरेःसंगात्सेवालक्षणान्मुक्तदुःसंगः अन्यत्रपुत्रदारादिषुसंगःयेनसमुक्तदुःसंगःबुधोविवेकीजनःतंहातुंनोत्सहतेतस्मादित्यन्वयः तत्रकैमुत्यन्यायमाह कीर्त्यमानमिति भागवतैःकीर्त्यमानंयस्यकृष्णस्ययशःसकृदाकर्ण्यपुंसारोचनरु चिजनकम् १२ दर्शनस्पर्शनादिभिरभ्यस्तधियःपार्थास्तस्यविरहंकथंसहेरन्नैवसहेरन्नितिकिमुवक्तव्यमितिभावः १३ विरहमसहमानानांतेषांभक्तिप्रकारस्यप्रवाविरेकमाह सर्वेइति अनिमिषैःपक्ष्मस्पंदरहितैःअक्षैर्नेत्रैस्तंवीक्ष्यमाणाःकृष्णानुगतहृदयाःतेसर्वेस्नेहात्तत्रतत्रविचेरुरित्यन्वयःयावद्यावद्दूरंगतःतावत्तावदुत्तुंगभूपृष्ठमारुह्यवीक्ष्यमाणास्तन्मार्गएवतस्थुरित्यर्थः न्यरुंधन्निति बाष्पमुद्गलदुत्थम् पाति १४ पांडवस्त्रियःदेवकीसुते अगारात् नगारोनिगिरणनाशलक्षणंयस्मात्सोऽगारः अगावृक्षाएदाराणिवंशवंश्यलक्षणानियस्येतिवा अगमगमनंकात्यतिशयादेवरगलंदस्मादितिवा अगम्यमार्गस्य हमकानांपर्वतानामारःप्रवेशलक्षणंगमनंयस्मिन्नितिवा तस्मात्पुरान्निर्यातिसत्यभद्रममंगलंस्यादितिमादेनौत्कंठ्यादुद्गतंबाष्पंनेत्रजलंन्यरुंधन्स्तंभितवंत्यइत्येकान्वयः १५

मार्दंगिकादिभिराहतामृदंगादयोनेदुरित्यन्वयः भेरीनामचर्मपिहितोदीर्घमहद्दारुकृतोवाद्यविशेषः धुंधुरिकारूपात्मकवाद्यं दुंदुभिःतिरश्चीनवाद्यविशेषः आनकःपटहः पणवोढक्काविशेषः १६ प्रेम्णा व्रीडेनस्मितेनचसहितमीक्षणंदर्शनंयासांतास्तथोक्ताःव्रीडाशब्दउभयलिंगः प्रेमव्रीडाभ्यांयत्स्मितंतत्पूर्वमीक्षणंयासामितिवा कुसुमैःकुसुमानि व्यत्ययोभक्त्यतिशयद्योतनार्थः पुष्पैःकरणैरितिवा १७ गुडाकानिद्रा । निद्रागुडाकासंप्रोक्ताप्रमीलामृत्युरुच्यतइत्यभिधानं तस्याःईशःगुडाकेशःजितनिद्रोर्जुनःइंद्रकीलकेविनिद्रोभूत्वातप्ततपाःपशुपतेरेतन्नामलब्धवान् गुडवद्रक्तकेशोवा दीर्घस्तुच्छांदसः । मुक्तादामविभूषितंमौक्तिकमालालंकृतमातपमंडलंरत्नखचितदंडंसितातपत्रंश्वेतच्छत्रंजग्राहेत्यन्वयः हरेरात्मादेरतिशयेनप्रियत्वंतदेतत्प्रेयइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धंहशब्देनाह अर्जुनस्यकैंकर्यातिशयदर्शीवा । स्वसारथ्यकरणलक्षणापराधपरिहारार्थोवा १८ उद्धवसात्यकीचव्यजनेजगृहतुरितिपूर्वेणसंबंधः एवशब्दःस्वहस्ताभ्यामेवजगृहतुर्नत्वन्याभ्यांस्वदासाभ्यांइत्यस्मिन्नर्थे मधूनांयादवगोत्रविशेषा णांपतिः मुक्तार्थीशोवा कुसुमैःकुरुपुरपुरंध्रिकरकमलमुक्तैरितिशेषः पथिराजमार्गे १९ कुरुपुरेतत्रतत्रतत्तन्मार्गेद्विजैरपुखानिःसृताः दुष्टान्जहिसाधून्पालयपालयास्माननुगृहाणेत्यादिका शिषःशुभवाक्यप्रबंधाःअश्रूयंतेत्यन्वयः कीदृश्यःसत्याःयथार्थविषयाः निर्गुणस्यसत्वादिगुणप्रवृत्त्युदासीनस्यांडाद्बहिःस्थितस्यनानुरूपाअननुकूलाइति सत्वादिगुणकार्यादेःरक्षणात्सत्वादिगु णान्तरयतिसत्वंप्रवर्तयतीतिगुणात्मा अतसातत्यगमनइतिधातोः उणादिप्रत्ययनिमित्तमेतद्रूप । तस्यपालनादिकर्तुरनुरूपाः पालनानुग्रहादिगुणात्मनोवा चशब्दःसमुच्चयइवार्थोवा २० नवे

मृदंगशंखभेर्यश्ववीणापणवगोमुखाः ॥ धुंधुर्यानकघंटाद्यानेदुर्दुंदुभयस्तथा १६ प्रासादशिखरारूढाःकुरुनार्योदिदृक्षया ॥ ववृषुःकुसुमैःकृष्णंप्रेमव्रीड स्मितेक्षणाः १७ सितातपत्रंजग्राहमुक्तादामविभूषितम् ॥ रत्नदंडंगुडाकेशःप्रियंप्रियतमस्यह १८ उद्धवःसात्यकिश्चैवव्यजनेपरमाद्भुते ॥ विकीर्यमा णैःकुसुमैरेजेमधुपतिःपथि १९ अश्रूयंताशिषःसत्यास्तत्रतत्रद्विजेरिताः ॥ नानुरूपानुरूपाश्चनिर्गुणस्यगुणात्मनः २० अन्योन्यमासीत्संजल्पउत्तम श्लोकचेतसाम् ॥ कौरवेंद्रपुरस्त्रीणांसर्वश्रुतिमनोहरः २१ ॥ स्त्रियऊचुः ॥ सवैकिलायंपुरुषःपुरातनोयएकआसीदविशेषआत्मनि ॥ अग्रेगुणेभ्योजग दात्मनीश्वरेनिमीलितात्मानिशिसुप्तशक्तिषु २२ सएवभूयोनिजवीर्यचोदितांस्वजीवमायांप्रकृतिंसिसृक्षतीम् ॥ अनात्मरूपात्मनिरूपनामनीविधित्स मानोनुससारशास्त्रकृत् २३

वलंकुरुपुरस्त्रियोहरौपुष्पावकीरणमकुर्वन्किंतुस्तुतिमपीतिभावेनाह । अन्योन्यमिति उत्तमश्लोकचेतसांकौरवेंद्रपुरस्त्रीणांसर्वश्रुतीनांवेदाभिमानिनीनांदेवतानां मनोहरः सर्वेषांजंतूनांश्रुतीः श्र वणानिमनांसिचहरंतीतिवापरस्परंसंजल्पःस्तुतिलक्षणःसंलापआसीदित्येकान्वयः २१ कोसावितितत्राह सवाइति ह्यपेक्षयाऽप्रधानत्वात्गुणशब्दवाच्येभ्योमहदादितत्वेभ्योग्रेनिशिमहाप्र लयेसुप्तशक्तिषुशक्यत्वात्तदधीनत्वाच्छक्तिशब्दवाच्यासुसत्वादिगुणाभिमानिनीषुश्रीभूदुर्गासुसुप्तासुजगद्व्यापारान्विहायहरौरममाणासुसतीषुयएकःप्रधानोजगदात्मनिजगदाधारकर्तरिजगत्संहर्तरि नविशेषोविकोयस्मात्सोविशेषः तस्मिन्नीश्वरेईशानादिशक्तिमति सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिश्रुतेःस्वरूपाधारेस्थितःनिमीलितात्मा । तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीदितिश्रुतेर्गुणतोऽनतयात्मप्रभादिरूपप्र प्रकृत्यानिगूहितआसीत्सपुरातनःपुरुषोविष्णुरयंकृष्णः किलपरमार्थःसत्यं नैवानयोःकश्चिद्विशेषइत्यन्वयः २२ सएषएवपुरुषः पुनःसृष्टिकालेस्वलीलयाप्रकृतिं [illegible] ससारतस्यांवीर्यमधादित्यर्थः कथंभूतांनिजवीर्यचोदितांस्वसामर्थ्येनप्रेरितांसिसृक्षतींसृष्टीच्छावतीं कथंभूतःसःअप्राकृतगुणत्वादप्राकृतरूपत्वाच्चअनात्मरूपात्मनि [illegible] विवित्समानःरूपनामात्मकंप्रपंचंस्रष्टुमिच्छन् शास्त्रकृत्सकलनियमनकर्जायेर्वुक्तिभिः [illegible] २३

अत्रकर्मभूमौजितेंद्रियाःप्राणायामेननिर्जितमातरिश्वनःवशीकृतप्राणाःसूरयः भक्त्याउत्कलितेनविकसितेनउत्कंठितेनवाअमलेनरागादिमलरहितेनात्मनास्वरूपांतःकरणेनयत्पदंयस्यस्वरूपंपश्यंतिसएवा अयंकृष्णःकिलेत्यन्वयः एषकृष्णःसात्विकानामनुग्राहकःअस्माकसर्वंस्वविषयकंज्ञानपरिमार्ष्टुंनाशयितुंनार्हति परिपूर्णैश्वर्यविवर्जनार्थः । नन्वित्यनेन अपपरीदर्जनइतिसूत्रप्रामाण्यकादि इत्विति
२७ पाठःसुगमःकर्मणांऽतःकरणशुद्धिःकिंनस्यादितितत्राह नत्विति एषकर्मणासत्त्वमंतःकरणंपरितःसर्वतःमार्ष्टुंशोधयितुंनार्हतिकिंतुभक्त्याश्रवणाद्युपायसंस्कृतयायावदंतःकरणशुद्धिरिति ज्ञानयज्ञर्णेति
भावः २४ योवेदवादिभिरनंतवेदेषुगुह्येषुउपनिषत्सुचअनुगीतसत्कथःनिरंतरादितसच्चरितःयश्चैकएवईशः यश्चात्मलीलयाजगत्सृजति सृष्टमवतितत्तद्योग्यकर्मफलयुक्तये अतिलंघति यश्चज
गतिनसज्जते आत्मकामत्वात्फलंवादित्साति हेसखिसवाअयंकृष्णइत्येकान्वयः गुह्यवादिभिरितिपाठेउपनिषद्विचारकुशलैरित्यर्थः २५ तमोधिकास्तामसाअसुरप्रकृतयोनृपाः अधर्मेणधर्मविरुद्धेनवृ
त्तिरमूर्त्यविहितप्राणिहिंसादिकर्मणायदाजीवंतिस्वशरीरयात्रांकुर्वंति तत्रतदैवहरिःसात्वतःसात्विकान्देवादीन्अनुगृह्णन्धर्मादिनामयंतिरूपाणियुगेयुगेदधत्दधानोवर्ततइतिशेषः वराहरूपस्यादि
रूपस्यभूम्युद्धरणकर्मणाधर्माख्या कपिलादेरणिमाद्यष्टैश्वर्ययोगात्षड्गुणपूर्णत्वाद्भगाख्या कल्क्यादेस्तमोविनाश्यसत्वगुणमभिसंबध्यानंतगुणाभिव्यंजकतयाविशेषानंदरूपत्वात्सत्याख्या व्यासादे
र्ज्ञानप्रवर्तकत्वेनज्ञानविशिष्टत्वाद्यशआख्या किमर्थंभवाय चरणप्रणतजनाभिवृद्धयेतस्मादिदानीमधर्मप्रवर्तकान्जरासुतादीन्निगृह्णन्देवावतारान्युधिष्ठिरादीननुगृह्णन्कृष्णात्मनावतीर्ण.इत्यर्थः २६

सवाअयंयत्पदमत्रसूरयोजितेंद्रियानिर्जितमातरिश्वनः ॥ पश्यंतिभक्त्युत्कलितामलात्मनानन्वेषसत्वंपरिमार्ष्टुमर्हति २४ सवाअयंसख्यनुगीतसत्कथो
वेदेषुगुह्येषुचवेदवादिभिः ॥ यएकईशोजगदात्मलीलयासृजत्यवत्यत्तिनतत्रसज्जते २५ यदाह्यधर्मेणतमोधियोनृपाजीवंतितत्रैषहिसत्वतःकिल ॥ धत्ते
भगंसत्यमृतंदयांयशोभवायरूपाणिदधद्युगेयुगे २६ अहोअलंश्लाघ्यतमंयदोःकुलमहोअलंपुण्यतमंमधोर्वनम् ॥ यदेषपुंसामृषभःश्रियःपतिःस्वजन्मना
चंक्रमणेनचांचति २७ अहोबतस्वर्यशसस्तिरस्करीकुशस्थलीपुण्ययशस्करीभुवः ॥ पश्यंतिनित्यंयदनुग्रहेषितस्मितावलोकंस्वपतिंस्मयत्प्रजाः २८
नूनंव्रतस्नानहुतादिनेश्वरःसमर्चितोह्यस्यगृहीतपाणिभिः ॥ पिबंतियाःसख्यधरामृतंमुहुर्व्रजस्त्रियःसंमुमुहुर्यदाशयाः २९

प्रियश्रवाःमनोहरकीर्तिःपुंसामृषभःपुरुषोत्तमः एषःकृष्णःयदोःश्लाघ्यंस्तुत्यंमधुवनचालमत्यर्थमतिशयेनपुण्यमहोअहोआश्चर्यादप्याश्चर्यं चशब्दःसमुच्चये २७ अनुग्रहइषितादृष्टंप्रेमप्रे
क्तानुग्रहार्थंक्षितमृषितंमुखेस्थितंयत्स्मितंतेनयुक्तोऽवलोकोयस्यसतथोक्तःतंवा क्षितिनिवासगत्योरितियातुः भक्तेष्वनुग्रहेणयदीक्षितंगोपवधूरुद्दिश्यस्मितयुक्तावलोकश्चयस्यसतथोक्तःतंवा स्वपतिं
स्वस्वामिनंश्रीकृष्णंयत्प्रजाःयत्रत्याःप्रजाःनित्यंपश्यंतीतियद्यस्माच्चस्मात्कुशस्थलीद्वारवतीस्वर्यशसस्तिरस्करीस्वर्गकीर्तिनिरासिनीभुवःयशस्करीचेत्यन्वयः तदेवंवतीक्षणव्यपदेशादीक्षितमिच्छा
भक्तानुग्रहेच्छयासहितौस्मितावलोकौयस्यसतथातमितिवा २८ अस्यश्रीकृष्णस्यपाणिनागृहीताःपाणयोयासांताःतथाताभिरस्यभार्याभिर्नूनंनिश्चयेनव्रतस्नानादिनेश्वरःपूर्वंसम्यगर्चितःसत्कृतः
याःव्रजस्त्रियःयदाशयायस्याधरामृतमाधुर्यस्यास्वादनेच्छया सम्यक्मुमुहुर्हेसखितदधरामृतंमुहुःपिबंतीतियत्तस्मादित्येकान्वयः हेसखि याःस्त्रियोऽस्याधरामृतंपिबंतिअनेनगृहीतपाणिभि
स्ताभिर्नूनंव्रतादिनेश्वरःसमर्चितः यदाशयाव्रजस्त्रियोमुमुहुरितिवान्वयः २९

६६

ताः काइतितत्राहुः २९ इति विशुष्मिणः विशिष्टबलान् चैद्यप्रमुखान् शिशुपालादीन् प्रमथ्य विलोड्य पराजित्य स्वयंवरे वीर्यमेव शुल्कं उत्कोचं तेन याः स्त्रियो हृता आनीतास्ताः प्रद्युम्नप्रमुखा अस्योपमत्यो येषां ते तथा प्रद्युम्नसांबप्रमुखाः ते आत्मजा यासां तास्तथोक्ताः रुक्मिण्याद्याः याश्चापराः सहस्रशः कर्शेर्वादिशतोत्तरषोडशसहस्रसंख्याः भौमवधे आहृताः ३० एताः पुरा श्रीकृष्णभार्यास्त्वां पतिं स्ववश्याः पदे आयुं समं संभूय साधु शोभनं तप आख्यं कुर्वत अकुर्वत बत हर्षे निरस्तशोकमिति क्रियाविशेषणं वा कुतः पुष्करलोचनः पुंडरीकाक्षः पतिराकृतिभिराकारैश्चेष्टाविशेषैर्हृदि स्पृशन् यासां गृहात् जातु कदाचिदपि नापैति स्मात्तस्मादित्यन्वयः ३१ ३२ परेभ्यः गोपीथाय रक्षणाय चतुरंगिणीं हस्त्यश्वरथपदातिवतीं पृतनां सेनां स्नेहात् स्नेहमात्रात् दानीं माहात्म्यज्ञानं नास्तीति भावः ३३ स्वनगरीं द्वारवतीं प्रियैः पुरुषैः सह ३४ ३५ हे भार्गव शौनक कुरुजांगलप्रभृत्येकादशदेशानतिक्रम्य आगात् श्रांताश्वो विभुरानर्तान् स्वाधिकृतान् देशानुपागादित्यन्वयः ३६ यदा हरिः सायं संध्यासमये पश्चात् दिशं पश्चिमां दिशं भेजे कथंभूतः

यावीर्यशुल्केनहृताःस्वयंवरेप्रमथ्यचैद्यप्रमुखान्विशुष्मिणः ॥ प्रद्युम्नसांबप्रमुखात्मजाःपरायाश्चाहृताभौमवधेसहस्रशः ३० एताःपुरास्त्रीत्वमवाप्य येसमं
निरस्तशोकंबतसाधुकुर्वते ॥ यासांगृहात्पुष्करलोचनःपतिर्नजात्वपैत्याकृतिभिर्हृदिस्पृशन् ३१ सूतउवाच ॥ एवंविधागदंतीनांसगिरःपुरयोषिता
म् ॥ निरीक्षणेनाभिनंदन्सस्मितेनययौहरिः ३२ अजातशत्रुःपृतनांगोपीथायमधुद्विषः ॥ परेभ्यःशंकितःस्नेहात्प्रायुंक्तचतुरंगिणीम् ३३ अथदूरागता
न्छौरिःकौरवान्विदुरान्वितान् ॥ सन्निवर्त्यदृढस्निग्धान्प्रायात्स्वनगरींप्रियैः ३४ कुरुजांगलपांचालान्शूरसेनान्सयामुनान् ॥ ब्रह्मावर्तंकुरुक्षेत्रंमत्स्या
न्सारस्वतानथ ३५ मरुधन्वमतिक्रम्यसौवीराभीरसैंधवान् ॥ आनर्तान्भार्गवोपागाच्छ्रांतवाहोमनाग्विभुः ३६ तत्रतत्रचतत्रत्यैर्हरिःप्रत्युद्यतार्हणः ॥
सायंभेजेदिशंपश्चाद्गविष्ठोगांगतस्तदा ३७ आनर्तान्सउपव्रज्यस्वृद्धान्जनपदान्स्वकान् ॥ दध्मौदरवरंतेषांविषादंशमयन्निव ३८ सउच्चकाशेधवलो
दरोदरोप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ॥ दाध्मायमानःकरकंजसंपुटेयथाब्जखंडेकलहंसउत्स्वनः ३९ तमुपश्रुत्यनिनदंजगद्भयभयापहम् ॥ प्रत्युद्ययुः
प्रजाःसर्वाभर्तृदर्शनलालसाः ४०

तत्रतत्र च स्वराष्ट्रे प्रतिपदं तत्रत्यैर्जनैः प्रत्युद्यतार्हणः प्रदत्तमाहृतधनः तदा गविष्ठः दिवि स्थितः आदित्यः गां समुद्रोदकं गतः अस्तं गत इत्यर्थः असौ वा गविष्ठोऽप्सूदेत्यप्स्वस्तमेतीति श्रुतेः ३७ सकृष्णः स्वृ द्धान् सुष्ठु संपन्नान् स्वकान् स्वीयान् नाम्ना आनर्तान् जनपदान् उपगम्य इति दरवरं शंखश्रेष्ठं दध्मौ पूरयामास तेषां विषादं राजकभयं शमयन् परिहरन्निवेत्यन्वयः ३८ सदरः पांचजन्याख्य उच्चकाशे धवलं उदरं यस्य स धवलोदरः अपि धवलोदरोपि उरुक्रमस्य श्रीकृष्णस्याधरोष्ठस्य शोणेन रागेण शोणिमा रक्तभावो यस्य स तथोक्तः दाध्मायमानः पुनःपुनः पूर्यमाणः करावेव कंजे हस्तकमले तयोः संपुटे मध्ये वर्तमान इति शेषः करकंजसंपुटे निधाय पदाध्मायमान इति वा तत्र दृष्टांतः अब्जखंडे कमले स्थितः उत्स्वनः उच्चध्वनिः कलहंसः राजहंसः यथा तथेत्यन्वयः ३९ भर्तृदर्शनलालसाः श्रीकृष्णस्य दर्शनोत्सुकाः सर्वाः प्रजाः जगद्भवः संसारः तस्माद्भयं ददातीति जगद्भयभयापहः तं जगद्भयमयापहमिति पाठे जगद्भयानां दैत्यानां सकाशाद्भयं यस्य स आश्रयः तं निनदं शंखध्वनिं श्रुत्वा तत्कालं प्रत्युद्ययुरित्यन्वयः ४०

निरपदानिजलाभेनस्वतोलब्धेनपूर्णकामं अतएवात्मारामंआत्मन्येवरममाणंकृष्णंनत्वाहर्षेणगद्गदयागिरा [illegible]
नीतःसमर्पितःबलिःभागधेयःयाभिस्तास्तथाबलिःपूजासाधनंवा कथमिवतेजःपुंजस्यरवेर्दीपमिव आत्मारामत्वादलंबुद्ध्येतिभावः [illegible]
दानेनपालकत्वात्पितरं सर्वस्यादात्मादेःसुहृदमनिमित्तबंधुं ज्ञानादिदानेनावनकर्तृत्वादवितारं ४१ ४२ हेनाथसदांघ्रिपंकजंसदानताःस्मेत्यन्वयः [illegible]
इहचेतनाराणिमध्येपरंक्षेमंमोक्षमिच्छतांभक्तानांपरायणंउत्तमाश्रय परस्यहिरण्यगर्भस्यप्रभुःसमर्थोजननमरणधर्मापादकोपिकालःयत्रपदारविंदेभक्तानानप्रभवेत् [illegible]
प्रभुःकालः यत्रभक्तानांनप्रभवेदतस्तस्यांघ्रिपंकजस्यनसमर्थइतिकिंवाच्यमितिवा ४३ हेविश्वभावन जगतःसत्तादिप्रद त्वंनोस्माकंभवाय [illegible]
नानुवर्तनेनकृतिनःसुकृतिनोबभूविम सत्वंनःपरमंदैवतंइष्टदेवतानःसद्गुरुर्निर्दोषगुरुस्थानीयश्च त्वमेवमाता [illegible]
मेति यद्यस्मात्तस्माद्वयंभवतासनाथाःस्म नाथवंतोभवाम अहोअस्मद्भाग्यमित्यन्वयः कथंभूतंत्रैविष्टपानांइंद्रादिदेवानामपिदूरतःचिरकालकृतःचीर्णतपःसप [illegible]

नत्वोपनीतबलयोरवेर्दीपमिवादृताः ॥ आत्मारामंपूर्णकामंनिजलाभेननित्यदा ४१ प्रीत्युत्फुल्लमुखाःप्रोचुर्हर्षगद्गदयागिरा ॥ पितरंसर्वसुहृदमवि
तारमिवार्भकाः ४२ नताःस्मतेनाथसदांघ्रिपंकजंविरिंचवैरिंचसुरेंद्रवंदितम् ॥ परायणंक्षेममिहेच्छतांपरंनयत्रकालःप्रभवेत्परःप्रभुः ४३ भवायन
स्त्वंभवविश्वभावनत्वमेवमातात्मसुहृत्पतिःपिता ॥ त्वंसद्गुरुर्नःपरमंचदैवतंयस्यानुवृत्त्याकृतिनोबभूविम ४४ अहोसनाथाभवतास्मयद्वयंत्रैविष्टपाना
मपिदूरदर्शनम् ॥ प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननंपश्येमरूपंतवसर्वसौभगम् ४५ यर्ह्यंबुजाक्षापससारभोभवान्कुरून्मधून्वाथसुहृद्दिदृक्षया ॥ तत्रा
ब्दकोटिप्रतिमःक्षणोभवेद्रवेर्विनाक्ष्णामिवनस्तवाच्युत ४६ इतिचोदीरितावाचःप्रजानांभक्तवत्सलः ॥ शृण्वानोनुग्रहंदृष्ट्यावितन्वन्प्राविशत्पुरम् ४७
मधुभोजदशार्हार्हकुकुरांधकवृष्णिभिः ॥ आत्मतुल्यबलैर्गुप्तांनागैर्भोगवतीमिव ४८ सर्वर्तुसर्वविभवैःपुण्यवृक्षलताश्रमैः ॥ उद्यानोपवनारामैर्वृतप
द्माकरश्रियम् ४९

साधनसाध्यत्वेनाभिप्रेता नतुदर्शनाभावः तैःप्रार्थितत्वेनतत्कार्यार्थमवतीर्णत्वाद्दर्शनतारतम्याभिप्रायोवा प्रेम्णास्मितंस्निग्धंनिरीक्षणंमधुरावलोकनंताभ्यांयुक्तमाननंयस्यतत्तथोक्तं संपूर्णसौभगं
सौंदर्यंयस्मिंस्तत्तथोक्तं ४५ हेअंबुजाक्षअथयर्हियदामाधवःश्रीवल्लभोभवान्मधुविषयेभ्यःसुहृदांपांडवानांदिदृक्षयादर्शनेच्छया कुरून्कुरुविषयान् कुरुविषयेभ्योमधून्वायातेगच्छति हेअच्युत
तत्तस्यामवस्थायांतवेतिषष्ठीद्वितीयार्थे त्वांविनाकुरूणांमधूनांचनोस्माकंयथारविंविनाक्ष्णांतथैकःक्षणःकालःअब्दकोटिप्रतिमःवर्षकोटिसमानःस्यादित्येकान्वयः ४६ दृष्ट्यानुग्रहंवितन्वन् शृण्वानः
शृण्वन् चशब्दाद्वादिमागधादीनांगिरः ४७ गुप्तारक्षिता भोगवतीनामनागानांपुरी आत्मतुल्यबलैःपरस्परमात्मनातुल्यवीर्यैराधिकहृष्टांतस्यादोवा ४८ वसंतादिऋतूनांसर्वविभवैः पुष्प
पुष्पसंपत्तिभिःपुण्यैर्वृक्षैरश्वत्थादिभिर्न्यग्रोधरुहाभिःकल्पवल्लीभिर्वा । आश्रमैरुपदेशस्थानैः । उद्यानैःप्रमदाभिःसहराज्ञांक्रीडाभूमिभिः उपवनैः [illegible] आरामैः पुरा
द्बहिःरथ्योभयपार्श्वरोपितवृक्षसमुदायैरेतैःसर्वर्तुसर्वविभवादिभिःवृतापद्माकराणांश्रीःशोभायस्यास्तांतथोक्तांताम् ४९

गोपुरेषुपुरद्वारेषुअन्यद्वारेषुमार्गेषुकृतानि कौतुकतोरणानिउत्सवतोरणानियस्यांसातथातां अंतःप्रतिहतःनिवारितःआतपः यस्यांसातथाताम् ५० संमार्जितानिविधूतोपस्कराणिमहामार्गरथ्या पणचत्वराणि यस्यांसातथातां महामार्गोराजमार्गः रथ्यारथमार्गः। आपणकानिपण्यविक्रयस्थानानि चत्वरंचतुष्पथं गंधजलैश्चंदनादितोयैःसिक्तांप्रोक्षितां क्रमुकफलपुष्पाक्षताङ्कुरैर्युताम् ५१ गृहाणांद्वारिदध्यक्षतफलेक्षुभिःपूर्णकुंभैर्बलिभिःपूजासाधनैर्धूपदीपादिभिरलंकृतांएवंविधांपुरींप्राविशदितिपूर्वेणान्वयः ५२ वसुदेवाक्रूरादयःआयांतंकृष्णंनिशम्यश्रुत्वा... पुरस्कृत्यपुरस्कृतैर्ब्राह्मणैश्चसार्धंरथैः साधनैःप्रत्युज्जग्मुरित्यन्वयः किंविशिष्टाः प्रहर्षवेगेनउच्छ्वसितानिसहसापरित्यक्तानिशयनासनभोजनानियैस्तेतथा तूर्यकाहलं ब्रह्मघोषःवेदघोषः... मानाभिजग्मुरितिहार्दोभावः साध्वसंप्रणयेनागतंसाध्वसंयेषांतेपौरा वारमुख्याःनर्तकीपुरगणिकासुश्रेष्ठाःतस्यकृष्णस्यदर्शनोत्कंठावत्यःचलद्भिःकुंडलैर्निर्भातानिकपोलानियेषांतानितथोक्तानिचलत्कुंड लनिर्भातकपोलानिच तानिवदनानिचचलत्कुंडलनिर्भातकपोलवदनानितेषांश्रीःयासातास्तथोक्ताः ५३ ५४ ५५ ५६ अभिनयेनशृंगाराद्यनुकरणकर्तानटः गीतवाद्यानुसारेणनृत्यकर्तानर्तकः षड्जा

गोपुरद्वारमार्गेषुकृतकौतुकतोरणाम् ॥ चित्रध्वजपताकाग्रैरंतःप्रतिहतातपाम् ५० संमार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वराम् ॥ सिक्तांगंधजलैरुप्तांफल पुष्पाक्षतांकुरैः ५१ द्वारिद्वारिगृहाणांचदध्यक्षतफलेक्षुभिः ॥ अलंकृतांपूर्णकुंभैर्बलिभिर्धूपदीपकैः ५२ निशम्यकृष्णमायांतंवसुदेवोमहामनाः ॥ अक्रूर श्चोग्रसेनश्चरामश्चाद्भुतविक्रमः ५३ प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्चसांबोजांबवतीसुतः ॥ प्रहर्षवेगोच्छ्वसितशयनासनभोजनाः ५४ वारणेंद्रंपुरस्कृत्यब्राह्मणैःससु मंगलैः ॥ शंखतूर्यनिनादेनब्रह्मघोषेणचादृताः ५५ प्रत्युज्जग्मूरथैर्हृष्टाःप्रणयागतसाध्वसाः ॥ वारमुख्याश्चशतशोयानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः ५६ चलत्कुं डलनिर्भातकपोलवदनश्रियः ॥ नटनर्तकगंधर्वाःसूतमागधवंदिनः ॥ गायंतिचोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानिच ५७ भगवांस्तत्रबंधूनांपौराणामनुवर्ति नाम् ॥ यथाविध्युपसंगम्यसर्वेषांमानमादधे ५८ प्रह्वाभिवंदनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः ॥ आश्वास्यचाश्वपाकेभ्योवरैश्चाभिमतैर्विभुः ५९ स्वयंचगु रुभिर्विप्रैःसदारैःस्थविरैरपि ॥ आशीर्भिर्युज्यमानोन्यैर्वंधुभिश्चाविशत्पुरम् ६० राजमार्गंगतेकृष्णेद्वारकायाःकुलस्त्रियः ॥ हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्रास्तदीक्ष णमहोत्सवाः ६१ नित्यंनिरीक्षमाणानांयदपिद्वारकौकसाम् ॥ नवितृप्यंतिहिदृशःश्रियोधामांगमच्युतम् ६२ श्रियोनिवासोयस्योरःपानपात्रंमुखं दृशाम् ॥ बाहवोलोकपालानांसारंगाणांपदांबुजम् ६३

दिकुशलाःगंधर्वाः पुराणाद्यर्थानुसारेणस्तावकाःसूताः पराक्रमांकितस्तुतिकर्तारोमागधाः मंगलपाठकाबंदिनः ५७ तत्रतेपुवसुदेवादिष्वागतेषुसत्सुश्रीकृष्णोभगवान्सर्वेषांबंध्वादीनांयथाविध्युपसंगम्य मानमादधेचकारेत्यन्वयः ५८ कैःप्रह्वादिभिः ५९ ६० हर्म्याणिसौधानितदीक्षणंतस्यश्रीकृष्णस्यदर्शनमेवमहानुत्सवोयासांताः तथोक्ताः ६१ दृष्टचरस्यादृष्टपूर्वदर्शनवदर्शनेकिमित्युत्कंठाधिक्यम् इतितत्राह नित्यमिति श्रियोधामस्थानमगंवपुर्यस्यसतथातं अच्युतंनित्यंनिरीक्षमाणानांद्वारकानिवासिनामपिदृशोनवितृप्यंतिपुनःपुनर्दृष्ट्वाप्यलंदर्शनेनेतिभावंनप्राप्नुवंतियस्मात्तस्मादुत्कंठाति शयोहीत्यन्वयः ६२ नैतदाश्चर्यमित्याह श्रियइति यस्यहरेःउरःवक्षस्थलंश्रियोलक्ष्म्यानिवासस्थानं यस्यमुखंदृशांलावण्यपानपात्रं यस्यबाहवोलोकपालानांत्राणस्थानं ... सारग्राहिणांब्रह्मादीनांपरायणम् ६३

सतातपत्रव्यजनादिभिरलंकृतोभगवांस्तथाबभौ यथार्कादिभिरन्वितोमेघोभातीत्यन्वयः अत्रायंविभागः अध्याह्नार्कस्थानीयंश्वेतच्छत्रं उडुपस्थानीयंव्यजनं इंद्रचापस्थानीयाधाराः नीलवस्त्रविद्युत् टी० अ० १०
स्थानीयं मेघस्थानीयोभगवान् अर्कस्थानीयंकिरीटं उडुपस्थानीयंश्वेतच्छत्रं मंदारादिप्रसूनमालाइंद्रचापस्थानीयं विद्युत्स्थानीयंव्यजनमितिवा ६४ पित्रोःमातापित्रोःस्वमातृभिःदेवक्यादिभिःपरि
ष्वक्तःआश्लिष्टः ६५ तामातरःपुत्रान्नोनरकात्त्रायतइतिपुत्रःतंकृष्णंसिषिचुः अभ्यषिंचन् हर्षेणविह्वलीकृतःविवशीकृतःआत्मांतःकरणंयासांतास्तथोक्ताः ६६ यत्रयस्मिन्भवनेवज्रवैदूर्यमणिमंडि
ता. षोडशसहस्राणिपुनरष्टोत्तरशतंपत्नीनांप्रासादाः संतितदनुत्तमंसर्वकामंस्वभवनमाविशदित्येकान्वयः काम्यतइतिकामाइच्छाविषयास्तेसर्वेयत्रसंतितत्तथोक्तम् ६७ पत्न्यःआराद्दूरादेवविलोक्यसं
जातोमनसिमहोत्सवोयासांतास्तथोक्ताः सहसाझटितिउत्तस्थुरित्यन्वयः कथंभूतंप्रोष्यप्रवासंकृत्वागृहानुपागतं कीदृश्यःपत्न्यःसाकंपिताश्चव्रीडितलोचनाननाश्चसाकंपितव्रीडितलोचनानना. सहित
साकंपितंयाभिस्तास्तथाव्रीडितानिलोचनानिआननानिचयासांतास्तथा ६८ दुरंतभावाः वेलातीतस्नेहाः अनंतशृंगारावा अन्यैरज्ञाताभिप्रायावा दृष्टिभिरात्मजैरंतरात्मनामनसाचतंपतिपरिरेभिरे

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतःप्रसूनवर्षैरभिवर्षितःपथि ॥ पिशंगवासावनमालयाबभौघनोयथार्कोडुपचापवैद्युतैः ६४ प्रविष्टस्तुगृहंपित्रोःपरिष्वक्तःस्वमा
तृभिः ॥ ववंदेशिरसासप्तदेवकीप्रमुखामुदा ६५ ताःपुत्रमंकमारोप्यस्नेहस्नुतपयोधराः ॥ हर्षविह्वलितात्मानःसिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ६६ अथाविशत्स्वभ
वनंसर्वकाममनुत्तमम् ॥ प्रासादायत्रपत्नीनांसहस्राणिचषोडश ॥ शतमष्टोत्तरंचैववज्रवैदूर्यमंडिताः ६७ पत्न्यःपतिंप्रोष्यगृहानुपागतंविलोक्यसंजात
मनोमहोत्सवाः ॥ उत्तस्थुरारात्सहसासनाश्रयात्साकंपितव्रीडितलोचनाननाः ६८ तमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मनादुरंतभावाःपरिरेभिरेपतिम् ॥ निरुद्धम
प्यस्रवदंबुनेत्रयोर्विलज्जतीनांभृगुवर्यवैक्लवात् ६९ यद्यप्यसौपार्श्वगतोरहोगतस्तासांतथाप्यंघ्रियुगंनवंनवम् ॥ पदेपदेकाविरमेततत्पदाच्चलापियंश्री
र्नजहातिकर्हिचित् ७० एवंनृपाणांक्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिःपरिवृत्ततेजसाम् ॥ विधायवैरंश्वसनोयथानलंमिथोवधेनोपरतोनिरायुधः ७१ सए
षनरलोकेस्मिन्नवतीर्णःस्वमायया ॥ रेमेस्त्रीरत्नकूटस्थोभगवान्प्राकृतोयथा ७२ उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकनिहतोमदनोपियासाम् ॥
संमुह्यचापमजहात्प्रमदोत्तमास्तायस्येंद्रियंविमथितुंकुहकैर्नशेकुः ७३

क्लवात्पारवश्याद्विलज्जितानांतासांनेत्रयोर्निरुद्धमप्यंबुअस्रवदित्यन्वयः ६९ नैतत्तासांस्नेहकार्यंकिमित्याह यदीति यद्यप्यसौकृष्णःरहोगतःएकांतगतःसदातासांपार्श्वगतःसमीपस्थः तथाप्यनुपद
तासांतस्यांघ्रियुगंनवंनवंनूतनान्नूतनं तथाहि काश्रीतस्यपादकमलादलमितिविरमेत विरामंकुर्यात् अन्यत्रचंचलविभवप्रदायिनीश्रीःयंभगवंतंकर्हिचिन्नजहातीत्येकान्वयः ७० वायुर्यथावनदहनायवेणूनां
मथःसंघट्टनेनाग्निमुत्पादयति तथाअक्षौहिणीभिःक्षितिभारजन्मनांभूमेर्भारभूतंजन्मयेषांतेतथोक्ताःतेषांपरिवृत्तंपरिवृद्धंतेजोयेषांतेतथोक्तास्तेषामसुराणांविनाशाय कुरुपांडवपक्षपातिनांनृपाणांमिथो
वैरंविधायस्वयंनिरायुधःपरस्परवधेनविनाशंविधायचोपरतउदास्तइत्यन्वयः ७१ स्वमायया स्वेच्छया प्राकृत ग्रामीणवत्स्त्रीरत्नकूटस्थःस्त्रीश्रेष्ठसमूहस्थः ७२ स्त्रीश्रेष्ठसमूहस्थःस्त्रीजितानुकरोत्येवप
तुनस्वयंस्त्रीजितइत्याह उद्दामेति यासामुद्दामभावस्यउत्कृष्टशृंगारचेष्टितस्यपिशुनःसूचकःअमलःनिर्व्यलीकःवल्गुःकोमलःहासःस्मितंव्रीडयाअवलोकःकटाक्षवीक्षणंउद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासे
व्रीडावलोकनेनचनिहतःताडितःमदनोपिसंमुह्यपुष्पारूपंचापमजहात्मुक्तवांस्ताःप्रमदोत्तमाःकुहकैरुद्दामभावादिभिर्यस्यश्रीकृष्णस्येंद्रियंप्रमथितुंवशीकर्तुंनशेकुः तस्यकृतःस्त्रीजितत्वमित्यन्वयः ७३

तस्यस्त्रीजितत्वपरिवादोऽज्ञसंमत्येत्याह मन्यतइति अज्ञलोकः स्वसुखानुभवेनैवाप्रकामतयास्त्रीष्वसक्तमपिआत्मौपम्येनात्मानंदृष्टांतीकृत्यस्त्रीसंगिनंतन्मयंस्त्रीमयंमन्यतेहियस्मात्तरमाद्यंजनोऽबुध'
अज्ञःकथंभूतंमनुजंमावृण्वानंआच्छादयंतम् ७४ तर्हिज्ञानिप्रवादःकीदृशइतितत्राह यत्तादिति प्रकृतिस्थोपिसदात्मस्थैः स्वाधारैस्तद्गुणैःप्रकृतिगुणैःसत्वादिभिःशब्दादिभिश्चनयुज्यतेनसंबध्यतइतियत्त
दीशस्येशनंईश्वरत्वं तत्रव्यत्यासदृष्टांतमाह यथेति यथाप्रकृतिस्थानांज्ञानिनांतदाश्रयातस्यकृष्णस्याश्रयाबुद्धिःप्रकृतिगुणैःनबध्यतेकिमुतस्यप्रकृतिगुणसंबंधेनेत्यतोबुधजनप्रवादइतिभावः ७५
तथाविदोऽसुराइतिसोदाहरणमाह तमिति खलाःइंद्रियारामामूढाःशास्त्रार्थाविदःतामसराजसप्रकृतयोतएवाप्रमाणविदोनंतगुणत्वादिप्रमाणाविदस्तंकृष्णमनुव्रतभृत्यवदनुगतंस्त्रैणंस्त्रीजितंमेनिरे वैशेषिका
दिवादिनांमतयोयथेश्वरंयथामतिमेनिरेतथा तस्मात्तस्याप्तकामस्यस्त्रीजितत्वमितिभावः७६॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविज०टी०दशमोध्यायः॥१०॥ वैराग्यप्रकारोहरेर्भक्तानुकंपित्वंचास्मि
न्नध्यायेप्रतिपाद्यते उपलेभेभिधावंतीमुत्तरामित्यादिश्रुतानुवादपूर्वकंपरीक्षिज्जन्मादिप्रवृत्तिंपृच्छतिशौनकइत्याह अश्वत्थाम्नेत्यादिना उरुतेजसाश्वत्थाम्नाविसृष्टेनब्रह्मास्त्रेणउत्तरायाहतोगर्भःपुनरी

मन्यतेतन्मयंलोकोह्यसंगमपिसंगिनम् ॥ आत्मौपम्येनमनुजंप्रावृण्वानमतोऽबुधः ७४ यत्तदीशनमीशस्यप्रकृतिस्थोपितद्गुणैः ॥ नयुज्यतेसदात्मस्थै
र्यथाबुद्धिस्तदाश्रया ७५ तंमेनिरेखलामूढाःस्त्रैणंचानुव्रतंहरेः ॥ अप्रमाणविदोभर्तुरीश्वरंमतयोयथा ॥ ७६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०प्रथमस्कंधेदशमोध्या
यः॥१०॥ शौनकउवाच ॥ अश्वत्थाम्नाविसृष्टेनब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा ॥ उत्तरायाहतोगर्भईशेनोज्जीवितःपुनः १ तस्यजन्ममहाबुद्धेःकर्माणिचगृ
णीहिनः ॥ निधनंचयथैवासीत्सप्रेत्यगतवान्यथा २ तदिदंश्रोतुमिच्छामिवक्तुंवायदिमन्यसे ॥ ब्रूहिनःश्रद्दधानानांयस्यज्ञानमदाच्छुकः ३ सूतउवाच ॥
अपीपलद्धर्मराजःपितृवद्रंजयन्प्रजाः ॥ निस्पृहःसर्वकामेभ्यःकृष्णपादानुसेवया ४ संपदःक्रतवोविप्रामहिषीभ्रातरोमही ॥ जंबुद्वीपाधिपत्यंचयशश्च
त्रिदिवंगतम् ५ किंतेकामातुरस्यार्थामुकुंदमनसोद्विजाः ॥ नाधिजह्रुर्मुदंराज्ञःक्षुधितस्ययथेतरे ६ मातुर्गर्भगतोवीरःसतदाभृगुनंदन ॥ ददर्शपुरुषंकंचि
द्दह्यमानोस्त्रतेजसा ७ अंगुष्ठमात्रममलंस्फुरत्पुरटमौलिनम् ॥ अपीच्यदर्शनंश्यामंतडिद्वाससमच्युतम् ८ श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुंतप्तकांचनकुंडलम् ॥ क्षत
जाक्षंगदापाणिमात्मनःसर्वतोदिशम् ९ परिभ्रमंतमुल्काभांभ्रामयंतंगदांमुहुः ॥ अस्त्रतेजःस्वगदयानीहारमिवगोपतिः ॥ विधमंतंसन्निकर्षेपर्यैक्षतकइत्यसौ १०

शेनोज्जीवितइत्येकान्वयः १ निधनंमरणं यथाकथं प्रेत्यमृत्वागतवान्कंलोकमितिशेषः २ वक्तुंवायदिमन्यसइत्यनेनवक्तव्यस्यातिगोप्यत्वंसूचयति ३ अपीपलत्अरक्षत् निस्पृहःसर्वकामेभ्यइ
त्यनेनकृष्णपादसेवायाअतिस्वादुत्वंदर्शितंकामानांतिक्तत्वंच ४ एतदेवस्पष्टयाह संपदइति ५ कामातुरस्यार्थाःविषयाःविषयविरक्तस्यमुकुंदमनसोयुधिष्ठिरस्यार्थाःकिं पुरुषार्थत्वेननार्थाः ।
कुतइतितत्राह नेति यथाक्षुधितस्येतरेवीणादयोनतृप्तिंकुर्वंति तथांऽतेदुःखहेतुत्वात्तेमुदंनाकुर्वन्नित्यर्थः अनेनवैराग्यातिशयोमोक्षेसुखातिशयोदर्शितः ६ कंचिल्लोकविलक्षणम् ७ स्फुरत्पुरटमौ
लिनंदेदीप्यमानस्वर्णमुकुटंअपीच्यदर्शनंषोडशवर्षवद्दृश्यमानंमेघश्यामम् ८ क्षतजवद्रुधिरवदरुणेअक्षिणीयस्यसतथातं आत्मनःस्वस्यसर्वतोदिशंपूर्वादिदिक्षुविदिक्षुपरिभ्रमंतंपरितोदर्शयानं उल्काभागग
नात्पतच्चारकाविशेषसदृशी गोपतिःसूर्यःनीहारंहिमंविधमंतंशमयंतंपुनःसन्निकर्षेसमीपेदृष्ट्वाचकोयंपुरुषइतिपर्यैक्षतआलोचनमकरोत् ९ १०

१ व्यत्यासोनन्वयश्चैवप्रसिद्धोभूतएवच । सर्वसांहारिकश्चैतिदृष्टांतःपंचधास्मृतइतिब्राह्मवचनात्ज्ञेय. ।

धर्मंगोपायतिनिरीक्षतीतिधर्मगुप् अमेयात्माअनंतरूपःदशमास्यस्यदशमासारंभस्यकुमारस्यपश्यतःसतइतिशेषः विभुःसमर्थोहरिः सर्वपापकर्षणशीलः भगवान्षड्गुणोपेतः ११ सर्वैर्हेतंतेनानंतरं सर्वगुणोदर्कैःसकलगुणोत्तरफलैःसानुकूलायेग्रहास्तेषामुदयोयस्मिन्सतथोक्तःतस्मिन्कालेपांडोर्वंशधरः संतानानुच्छेदकर्ताओजसाभूयःपुनरुत्पन्नःपांडुरिवस्थितः १२ जातकर्माजातकर्म स्वस्त्ययनम् १३ तीर्थंशास्त्रंपात्रंवावेत्तीतितीर्थवित् प्रजातीर्थंपुत्राख्यशुद्धजलेपुत्रजन्मकालेवामंगलपुण्याहंसतीर्थविदित्येकंवापदंसतीर्थज्ञइत्यर्थः १४ प्रश्रयान्वितंप्रश्रयगुणान्वितंकुरूणांकुरुवंशजातानां अस्मि न्कुलेप्रजातंतौपुत्राख्यसंतानसंस्थाविनाशमुपेयुषिगच्छतिसतितेषामनुग्रहाख्यप्रयोजनायप्रभविष्णुनाविष्णुनारातोदत्तइतियस्मात्तस्माल्लोकेनाम्नाविष्णुरातइतिबृहच्छ्रवाविख्यातयशाभविष्यति १५ १६ १७ ब्राह्मणवचनानंतरंयुधिष्ठिरस्तानप्राक्षीदित्याह अपीति हेसत्तमाःअपिशब्दःप्रश्नेस्विदित्यनेनान्वयःसाधुवादोयस्यसतथासाधुरितिवादेनवा १८ हेपार्थपृथायाःसुतयुधिष्ठिर आन

विधूयतदमेयात्माभगवान्धर्मगुब्विभुः ॥ मिषतोदशमास्यस्यतत्रैवांतर्दधेहरिः ११ ततःसर्वगुणोदर्केसानुकूलग्रहोदये ॥ जज्ञेवंशधरःपांडोर्भूयःपांडु रिवौजसा १२ तस्यप्रीतमनाराजाविप्रैर्धौम्यकृपादिभिः ॥ जातकंकारयामासवाचयित्वाचमंगलम् १३ हिरण्यंगांमहींग्रामान्हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान् ॥ प्रादात्स्वन्नंचविप्रेभ्यःप्रजातीर्थेसतीर्थवित् १४ तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टाराजानंप्रश्रयान्वितम् ॥ एषह्यस्मिन्प्रजातंतौकुरूणांपौरवर्षभ १५ दैवेनाप्रतिघातेन कुलेसंस्थामुपेयुषि ॥ रातोवोनुग्रहार्थायविष्णुनाप्रभविष्णुना १६ तस्मान्नाम्नाविष्णुरातइतिलोकेबृहच्छ्रवाः ॥ भविष्यतिनसंदेहोमहाभागवतोमहा न् १७ राजोवाच ॥ अप्येषवंश्यान्राजर्षीन्पुण्यश्लोकान्महात्मनः ॥ अनुवर्तितास्विद्यशसासाधुवादेनसत्तमाः १८ ब्राह्मणाऊचुः ॥ पार्थप्रजाविताsसा क्षादिक्ष्वाकुरिवमानवः ॥ ब्रह्मण्यःसत्यसंधश्चरामोदाशरथिर्यथा १९ एषदाताशरण्यश्चयथाह्यौशीनरःशिबिः ॥ यशोवितनितास्वानांदौष्यंतिरिवयज्व नाम् २० धन्विनामग्रणीरेषतुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः ॥ हुताशइवदुर्धर्षःसमुद्रइवदुस्तरः २१ मृगेंद्रइवविक्रांतोनिषेव्योहिमवानिव ॥ तितिक्षुर्वसुधेवासौस हिष्णुःपितराविव २२ पितामहसमःसाम्येप्रसादेगिरिशोपमः ॥ आश्रयःसर्वभूतानांयथादेवोरमाश्रयः २३ सर्वसद्गुणमाहात्म्यएषकृष्णमनुव्रतः ॥ रंति देवइवोदारोययातिरिवधार्मिकः २४ धृत्याबलिसमःकृष्णेप्रह्रादइवसद्ग्रहः ॥ आहर्तैषोऽश्वमेधानांवृद्धानांपर्युपासकः २५ राजर्षीणांजनयिताशास्ताचो त्पथगामिनाम् ॥ निग्रहीताकलेरेषभुवोधर्मस्यकारणात् २६ तक्षकादात्मनोमृत्युंद्विजपुत्रोपसर्जितात् ॥ प्रपत्स्यतउपश्रुत्यमुक्तसंगःपदंहरेः २७

वोमनुपुत्रःप्रजानामविनाशकः दाशरथिःदशरथपुत्रःसत्यसंधःसत्यप्रतिज्ञः १९ औशीनरःउशीनरपुत्रः दौष्यंतिःदुष्यंतपुत्रइवयज्वनांयथाविस्तारकर्तातथायमपिस्वानांस्ववंशजन्मनांयशोवितनिता २० द्व योरर्जुनयोःकार्तवीर्यपांडवयोःतुल्यःदुर्धर्षःदुःसहः २१ तितिक्षुःक्षमावान् पितरौसहिष्णुःसहनशीलः २२ साम्येसामञ्जस्ये पितामहस्यविरिंचस्यसमःप्रसन्नतायांशिवसमः । रमायाः आश्रयःपतिः २३ सर्वैःसद्गुणैःमाहात्म्यंमहात्म्यद्वयंयस्यसतथोक्तः । अथवासर्वसद्गुणमाहात्म्यविषयेकृष्णयादवेंद्रमनुगतः तथाभूतःकृष्णमर्जुनंवा २४ धृत्याधैर्येण बलिः प्रह्रादश्चेति भक्तिर्यस्यसतथोक्तः अंबुवदग्रहणात्पुनर्नतथात्वमितिसूत्रात् २५ राजर्षीणांकुमाराणांजनयिताउत्पादकः उत्पथगामिनाम्अशास्त्रविहितमार्गवर्तिनांशास्ता धर्मस्यप्रवर्तकः कलेःप्राणान्हरिष्यन् वैनग्रहीता निग्रहशिक्षाकर्ता २६ द्विजपुत्रोपसर्जितात् द्विजकुमारप्रेरितात्तक्षकात् मुक्तसंगः पुत्रादिसंगरहितः २७

व्यःससुताच्छ्रीशुकान् मुनेर्जिज्ञासितंविचारितंआत्मनःपरमात्मनःयथास्वरूपसंबंधिगुणाधिक्यंयेनसतथोक्तः इदंशरीरंअद्धा समीचीनंअकुतोभयस्वरूपानंदाविर्भावलक्षणंमोक्षंयातवानित्यन्वयः २८ ल
ब्धाप्राप्ताऽपचितिःपूजायैस्तेतथोक्ताः २९ यःप्रभुःसर्पदष्टिंतक्षकाख्यसर्पदर्शनंअनुध्यायन् निरंतरंचिंतयन्इहनरेषुसमीपआगच्छत्सुपरीक्षतेनेतियस्मात्तस्मात्सएवलोकेपरीक्षिदितिविख्यातइ
तिपरीक्षिन्नामनिरुक्तिरित्यन्वयः ३० उडुपश्चंद्रःशुक्लपक्षेकाष्ठाभिर्दिक्देवतासरस्वतीगोभिरन्वहं यथातथासराजपुत्रोपिपितृभिर्युधिष्ठिरादिभिरन्वहअन्नपानादिभिःपूर्यमाणएधतेत्यर्थः ३१ ज्ञाति
द्रोहजिहासयाभीष्मादिवधनिमित्तपापहननेच्छयाअश्वमेधयज्ञेनभगवंतंयष्टुकामोराजाकरदंडयोरन्यत्रकरदंडंवर्जयित्वानलब्धधनंयेनसोऽलब्धधनःदध्यावित्यन्वयः ३२ उदीच्याउत्तरस्याःदिशः
भूरिशःबहुलप्रहीणंयज्ञशिष्टंमरुत्तेनपूर्वंजेनस्थापितंधनम् ३३ तेनद्रव्येणसंभृतःसंपन्नःसंभारोयज्ञसाधनंयेनसतथोक्तः ३४ सुहृदःयुधिष्ठिरस्यप्रियेच्छया ३५ बंधुभिःसहकृष्णःद्रौपद्याचा
भ्यनुज्ञातःसार्जुनःअर्जुनेनसहितः यदुभिश्चपरिवृतः कृष्णोद्वारवतींययावित्यन्वयः ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजय०टीकायाएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ विषयरागः
संसाराय तदभावोविमुक्तयेइत्यतोमुमुक्षुणास्वतोवैराग्यंपरतोवासंपादनीयमित्ययमर्थःप्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रशुद्धांतःकरणस्यैवाविषयाविरागःसुहृदज्ञातिसूचकमर्णातीर्थसेवयावास्यादित्यभि

जिज्ञासितात्मयाथात्म्योमुनेर्व्याससुतादसौ ॥ हित्वेदंनृपगंगायांयास्यत्यद्धाकुतोभयम् २८ इतिराज्ञउपादिश्यविप्राजातककोविदाः ॥ लब्धापचित
यःसर्वेप्रतिजग्मुःस्वकान्गृहान् ।२९ सएषलोकेविख्यातःपरीक्षिदितियःप्रभुः ॥ सर्पदृष्टिमनुध्यायन्परीक्षेतनरेष्विह ३० सराजपुत्रोववृधआशुशुक्लइवो
डुपः ॥ आपूर्यमाणःपितृभिःकाष्ठाभिरिवसोन्वहम् ३१ यक्ष्यमाणोश्वमेधेनज्ञातिद्रोहजिहासया ॥ राजालब्धधनोदध्यावन्यत्रकरदंडयोः ३२ तद
भिप्रेतमालक्ष्यभ्रातरोच्युतनोदिताः ॥ धनंप्रहीणमाजह्रुरुदीच्यांभूरिशोदिशः ३३ तेनसंभृतसंभारोलब्धकामोयुधिष्ठिरः ॥ वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतोय
ज्ञैःसमयजद्धरिम् ३४ आहूतोभगवान्राज्ञायाजयित्वाद्विजैर्नृपम् ॥ उवासकतिचिन्मासान्सुहृदःप्रियकाम्यया ३५ ततोराज्ञाभ्यनुज्ञातःकृष्णयासहबं
धुभिः ॥ ययौद्वारवतींब्रह्मन्सार्जुनोयदुभिर्वृतः ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेएकादशोध्यायः ॥११॥ सूतउवाच ॥ विदुरस्तीर्थयात्रायांमैत्रे
यादात्मनोगतिम् ॥ ज्ञात्वागाद्धास्तिनपुरंतयावाप्तविवित्सितः १ यावतःकृतवान्प्रश्नान्क्षत्ताकौषारवाग्रतः ॥ जातैकभक्तिर्गोविंदेतेभ्यश्चोपरराम ह २ तंबंधु
मागतंदृष्ट्वाधर्मपुत्रःसहानुजः ॥ धृतराष्ट्रोयुयुत्सुश्चसूतःशारद्वतःपृथा ३ गांधारीद्रौपदीब्रह्मन्सुभद्राचोत्तराकृपी ॥ अन्याश्चजामयःपांडोर्ज्ञातयःससुताःस्त्रियः ४

प्रेत्यविदुरस्यतीर्थसेवांश्रुत्वायुधिष्ठिरादिबंधुदिदृक्षयाहास्तिनपुरागतिमाह विदुरइति विदुरोहास्तिनपुरमगादित्यन्वयः किंकृत्वातीर्थयात्रांकृष्णादिष्टान्मैत्रेयादात्मनःपरमात्मनोगतिंज्ञानम् । जीवस्य
गतिःस्वर्गनरकादिविषयामितिवा तयापरमात्मविद्ययाअवाप्तंविवित्सितंज्ञातुमिष्टंयेनसतथोक्तः १ नापृष्टःकस्यचिन्ब्रूयादितिवचनात्प्रश्नप्रतिवचनाभ्यांतत्त्वमवगम्यालंबुद्धिरभूदित्याह यावतइ
ति क्षत्ताविदुरःकुषारवस्यापत्यस्यमैत्रेयस्याग्रतोयावतःप्रश्नान्कृतवान्तेभ्यःप्रश्नेभ्योमैत्रेयेणपरिहृतेभ्यउपरराम ज्ञाततत्वादलंबुद्धिमानभूत् हशब्दःतृप्तिसूचकःचशब्दएवार्थे तत्त्वज्ञानेनफलमाह
जातेति ततोज्ञानातिशयेनजाताएकाप्रधानाभक्तिर्यस्यसतथोक्तः कुत्रगोविंदेश्रीकृष्णे अनेनभक्तिज्ञानयोरन्योन्यहेतुत्वमुक्तं २ सूतःसंजय शारद्वतःकृपः ३ अन्याःपांडोर्ज्ञातयः [illegible]
सिद्धनामानःजामयः स्वसारोवा ४

भगवान्प्राणान्दृष्ट्वातन्वःभोगायतनानिशरीराणीव तस्प्राणेप्रपन्नउदतिष्ठदितिश्रुतेः ५ मिथःप्रेमबाष्पौघंप्रेमनिमित्तनेत्रजलप्रवाहंअर्हयांचक्रेपूजयामास औत्कंठ्यकातराःऔत्कंठ्येनपरवशाः
कृतआसनस्यपीठस्यपरिग्रहःस्वीकारोयेनसतथोक्तस्तम् ६ स्वकीयानांचशृण्वतांसताम् ७ नोस्मान्स्मरथयूयमितिशेषःमात्रासहवर्तमानाःसमातृकाः विषाग्न्यादेर्विपद्गणान्मोचिताःयत्नेनतस्मा
देतिशेषः ८ एकभुक्तादिव्रतेनकिमितिशेषः इहभूतलेक्षेत्रप्रधानानितीर्थानियानितानिसर्वाणिचसेवितानीत्यन्वयः ९ हेप्रभोस्वात्मस्थेनगदाभृताहरिणातीर्थभूता भवाहशाःभागवताः
गंगादितीर्थानितीर्थीकुर्वंतिनस्वधर्मात्मशुद्ध्यपेक्षयातीर्थानिगच्छंतीतिशेषः १० कृष्णोदैवतंयेषांतेतथोक्ताः ११ भ्रमतापरिवर्तमानेनक्षितितलमितिशेषः स्वेनयथानुभूतंतथातत्सर्वमवर्णयत्
कंतुयदुकुलक्षयंविना तीर्थयात्रायांयमुनायांभगवदाज्ञयाबदरींगच्छंतमुद्धवंदृष्ट्वातस्मात्विप्रशापाद्धेतोःषड्विंशद्वर्षादुपरिनाशमेष्यद्यदुकुलंश्रुत्वातन्नावर्णयदितिभावः १२ तत्किमितिनावर्णय
देवितत्राह तत्त्विति १३ विदुरःकिमकार्षीदितितत्राह कंचिदिति सुखलक्षणंश्रेयःज्येष्ठस्यभ्रातुर्धृतराष्ट्रस्य १४ एवंभगवद्भक्तिज्ञानादिमानयंविदुरोदेवेषुकस्यावतारइतितत्राह अबिभ्र

प्रत्युज्जग्मुःप्रहर्षेणप्राणांस्तन्वइवागतान् ॥ अभिसंगम्यविधिवत्परिष्वंगाभिवंदनैः ५ मुमुचुःप्रेमबाष्पौघंमिथऔत्कंठ्यकातराः ॥ राजातमर्हयांचक्रेकृता
सनपरिग्रहम् ६ तंभुक्तवंतमासीनंविश्रांतंसुखमासने ॥ प्रश्रयावनतोराजाप्राहस्वानांचशृण्वताम् ७ युधिष्ठिरउवाच ॥ अपिस्मरथनोयुष्मत्पक्षच्छा
यासमेधितान् ॥ विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचितायत्समातृकाः ८ कयावृत्त्यावर्तितंवैचरद्भिःक्षितिमंडलम् ॥ तीर्थानिक्षेत्रमुख्यानिसेवितानीहभूतले ९
भवद्विधाभागवतास्तीर्थभूताःस्वयंप्रभो ॥ तीर्थीकुर्वंतितीर्थानिस्वांतःस्थेनगदाभृता १० अपिनःसुहृदस्तातबांधवाःकृष्णदेवताः ॥ दृष्टाःश्रुतावा
यदवःस्वपुर्यांसुखमासते ११ इत्युक्तोधर्मराजेनसर्वंतत्समवर्णयत् ॥ यथानुभूतंभ्रमताविनायदुकुलक्षयम् १२ नन्वप्रियंदुर्विषहंनृणांस्वयमुपस्थितम् ॥
नावेदयत्सकरुणोदुःखितान्द्रष्टुमक्षमः १३ कंचित्कालमथावात्सीत्सत्कृतोदेववत्सुखम् ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्यश्रेयस्कृत्सर्वेषांप्रीतिमावहन् १४ अबिभ्रदर्यमादंडं
यथावदघकारिषु ॥ यावद्दधारशूद्रत्वंशापाद्वर्षशतंयमः १५ युधिष्ठिरोलब्धराज्योदृष्ट्वापौत्रंकुलंधरम् ॥ भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदेपरयाश्रिया १६ अ
थामंत्र्याच्युतोबंधून्निवर्त्यानुगतान्विभुः ॥ अर्जुनोद्धवशैनेयैर्ययौद्वारवतींहयैः १७

देति योर्यमावैवस्वतोऽघकारिषुपापकृत्सुयथाघंपापमनतिक्रम्यदंडमबिभ्रद्दशिक्षामकरोत्पापफलमभोजयदित्यर्थःसयमोमांडव्यशापाद्यावद्वर्षशतंतावच्छूद्रत्वंबभारेत्यन्वयःमांडव्योनामकश्चिदृषिः
ऊर्ध्वबाहुरेकाक्षिस्पंदीवीरेतपश्चरंस्तत्रकस्माच्चिन्नगराच्चौर्यंगृहीत्वागतैश्चोरैःसहानुधावद्भिर्नगरपालैरज्ञानाद्गृहीत्वाराज्ञेनिवेद्यतदनुज्ञयाशूलेसमारोपितोभूत् तत्रापिशूलेतपःकुर्वंतमपिजाज्वल्यमानंदृष्ट्वा ज
नैर्निवेदितोराजाससंभ्रममुपागम्यशूलादवरोप्यप्रसाद्यप्रस्थापयामासकोपेनजाज्वल्यमानेनयमसमीपंगतेनमुनिनाकस्मादहंशूलमारोपितइतिपृष्टोयमः तस्मात्शापमादातुकामोबाल्यावस्थायांकाचि
न्मक्षिकाशूलेसमारोपितातेनदोषेणअयमवस्थाविशेषःप्राप्तइतिप्राह तस्मैक्रुद्धोमुनिःशूद्रोभवेतिशशापतमितिमांडव्यशापः १५ अथयुधिष्ठिरःकिंचकारेतितत्राह युधिष्ठिरइति इंद्रादिलोकपा
लसमानैर्भीमादिभ्रातृभिर्लब्धराज्योयुधिष्ठिरःकुलंधरंपौत्रंदृष्ट्वापरमयाश्रियासंपदामुमुदइत्येकान्वयःकुलंधारयतीतिकुलंधरः १६ ययौद्वारवतीमित्युक्तश्रीकृष्णप्रयाणशेषमाह अथेति अथविभुर्व्यासो
ऽच्युतआगमिष्यामीत्यामंत्र्यसंभाष्ययांतंअनुगतान्बंधून्निवर्त्यार्जुनादियुक्तोहयैर्युक्तेनरथेनद्वारवतींययाविरत्येकान्वयः १७

अधुनाधृतराष्ट्रस्यस्वर्गप्राप्तिप्रकारंवक्तुमुपक्रमते एवमिति एवमुक्तप्रकारेणहरिपरायणानांपांडवादिवत्यःकालएकमपिक्षणमवंध्यंवर्तितुंशक्यःसकालोहरिविमुखानांगृहेषुपुत्रमित्रादिलक्षणेषुकेवलंशि
श्नोदरंभरतयासक्तानांगृहपोषणधनान्वेषणप्रयत्नैःप्रमत्तानांविस्मृतपरमात्मतत्त्वानांअतएवाविज्ञातोत्यक्रामदतिक्रांतोभूदित्येकान्वयः १८ तत्कालस्यातिक्रमण विदुरइतिनामसार्थंसाधयन् नि
र्गम्यतांगृहादितिशेषः प्राप्तमिदंमरणभयंपश्येत्यन्वयः १९ यस्यकालस्यकुतश्चित्कारणात्कर्हिचिदपिप्रतिक्रियानिवर्तनक्रियानास्तिसएषभगवान्कालरूपीनःसर्वेषांसमागतः शरीरवियोगकरणा
[illegible] २० इतोपिनिर्गमनमुचितमित्याह येनेति इहजीवलोकेयेनकालरूपिणाहरिणाअभिपन्नोग्रस्तः अयंजनोतिशयेनहृदयंगमैःप्राणैरपिवियुज्येतान्यैर्धनादिभिर्वियुज्येतइतिकिमु
तेत्यन्वयः [illegible] तुममापिमरणंततःकिमितितत्राह पित्रिति तवपित्रादयोहताः वयश्चविगतं आत्मादेहश्चजरयाग्रस्तइतियत्तथापित्वंपरगेहमुपाससे नश्रेयःसाधनायहसे मृतस्य
त[illegible]तःपरलोकेनसुखावाप्तिरित्यर्थः २२ परलोकेसुखंनेतिचेदिहैवदीर्घजीवनमस्त्वित्यभिप्रायश्चेत्तर्हित्वंनिरपत्रपइत्यभिप्रेत्याह अहोइति जंतोर्जीविताशाबहुकालंजीवामीत्याशाइच्छामहीयसीमहत्तरा
अहोअज्ञानातिरेकः ययाजीविताशयाभवान्भीमापवर्जितं भीमेनातिरश्चीनहस्तेनदत्तंपिंडमादत्ते कइवगृहपालवत् सारमेयइव २३ ननुविषमउपन्यासः कनिष्ठपुत्रत्वेनमत्पुत्रत्वात्तद्दत्ताम्नेन

एवंगृहेषुसक्तानांप्रमत्तानांगृहेहया ॥ अत्यक्रामदविज्ञातःकालःपरमदुस्तरः १८ विदुरस्तदभिप्रेत्यधृतराष्ट्रमभाषत ॥ राजन्निर्गम्यतांशीघ्रंपश्येदंभयमा
गतम् १९ प्रतिक्रियानयस्येहकुतश्चित्कर्हिचित्प्रभो ॥ सएषभगवान्कालःसर्वेषांनःसमागतः २० येनचेहाभिपन्नोयंप्राणैःप्रियतमैरपि ॥ जनःसद्यो
वियुज्येतकिमुतान्यैर्धनादिभिः २१ पितृभ्रातृसुहृत्पुत्राहतास्तेविगतंवयः ॥ आत्माचजरयाग्रस्तःपरगेहमुपाससे २२ अहोमहीयसीजंतोर्जीविताशा
ययाभवान् ॥ भीमापवर्जितंपिंडमादत्तेगृहपालवत् २३ अग्निर्निसृष्टोदत्तश्चगरोदाराश्चदूषिताः ॥ हृतंक्षेत्रंधनंयेषांतद्दत्तैरसुभिःकियत् २४ तस्यापि
तवदेहोयंकृपणस्यजिजीविषोः ॥ परैत्यनिच्छतोजीर्णोजरयावाससीइव २५ गतस्वार्थमिमंदेहंविमुक्तोमुक्तबंधनः ॥ अविज्ञातगतिर्जह्यात्सवैधीरउदाहृतः
२६ यःस्वतःपरतोवेहजातनिर्वेदआत्मवान् ॥ हृदिकृत्वाहरिंगेहात्प्रव्रजेत्सनरोत्तमः २७

शरीरपोषणमुचितमितिचेत्सत्यं विषदानादिनात्वयाऽपराद्धत्वात्तद्दत्तंविषोपममित्यभिप्रेत्याह अग्निरितिआग्नेदाहाद्यपराधाःत्वयायेषांकृताः तेषामन्नैःपुष्टैरसुभिःकियत्प्रयोजनं लज्जाकरत्वान्मृतिरेववरी
यस्यतोनिर्गम्यतामित्यन्वयः २४ युधिष्ठिरादीनामयितात्पर्यान्नानिर्जिगमिष्यामीतिचेत्तत्राह तस्येति जरयाग्रस्तेवाससीइववस्त्रेइवयथातथाअनिच्छतोजिजीविषोर्जीवितुमिच्छोःकृपण[illegible]
रान्नादनानिरतस्यापितवायजीर्णोदेहःपरैतिनिरस्तासुःस्यादतोदेहस्यानित्यत्वान्निर्गच्छत्विातिवदामीतिभावः २५ ननुप्रथममेवपतिष्यतीतिदेहमुपेक्ष्यमाणस्यआत्महननाख्यदोष[illegible]
गतेति गतःस्वार्थःऐहिकामुष्मिकसुखसाधनोयस्मात्सतथोक्तः तंइमंदेहंदेहाभिमानं मुक्तस्तदनुभार्यादिस्नेहानुबंधान्मुक्तःअविज्ञातगतिरन्यैर्जनैरनवबुद्धार[illegible]
दाहृतः तस्मात्पुरुषार्थसाधनायोग्यदेहहानौदोषाभावात्निर्जनवनंगत्वातपश्चर्ययाशरीरमिदंसाधितस्वार्थंकुर्वितिभावः २६ इतोपिप्रागवनस्यतत्त्वतपः[illegible] यइति
यःस्वतःस्वबुद्ध्यापरतःपरबोधनेनवाजातनिर्वेदउत्पन्नवैराग्यः आत्मवान्वशीकृतमनाःहरिंहृदिकृत्वागेहात्प्रव्रजेत्सनरोत्तमःपुरुषश्रेष्ठःइत्येकान्वयः २७

अथतस्माद्भवानुदीचींदिशंयातुकथंभूतःस्वैरज्ञातगतिःविविक्तगतिः नतुस्वैःपांडवैरविज्ञातगतिःपांडवानुज्ञयैवतस्यवनवासायगत्युक्तेःकथंतर्हिंशब्दयोजना स्वैरिणीशब्दार्थवत्स्वेच्छानुसारेणज्ञातागति र्यस्यनपरेच्छातःसतथोक्तइतिविवरणोपपत्तेः अन्यथाअविज्ञातगतिरित्येतदपहासितंस्यात् इतोर्वाक्पूर्वतनःकालःपुंसामधिकारिणांज्ञानभक्त्यादिगुणसामर्थ्यादिकइतउपरितनःकालःप्रायेणगुणंषुवि षयेषुविकृष्यनाशयतीतिगुणविकर्षणःविविच्यदर्शयतीतिवा वेदस्यवाविकर्षणमित्युक्तेः २८ एवमुक्तप्रकारेणानुजेनविदुरेणबोधितोतःप्रज्ञानमेवचक्षुर्यस्यसतथा स्वतोजात्यंधःप्रज्ञपाचष्टे पश्यति नतुमांसदृष्ट्येतिवाआजमीढःअजमीढवंशोद्भवः आजेनज्ञानेनमीढःसिक्तइतिवा मिहसेचनइतिधातो. द्राढिम्नःदृढतरान् स्वेषुस्नेहाख्यपाशान्छित्वाभ्रात्राविदुरेणसम्यक्दर्शितउभय विधोवैदिकलौकिकाख्योध्वामार्गोयस्यसतथोक्तः राजाधृतराष्ट्रःनिश्चक्रामनिर्गतोबभूवेत्येकान्वयः गृहादितिशेषः २९ सुबलस्यपुत्रीगांधारी पतिशुश्रूषैवव्रतंयस्याःसातथोक्ता प्रयांतंपतिमनुज गामेत्यन्वयः चकारात्कुंतीचगत्वाकुत्रावसदितितत्राह हिमालयमिति कायवाङ्मनोभिर्न्यस्तःपरित्यक्तःभूतद्रोहलक्षणोदंडोयैस्तेषांप्रकर्षेणहर्षंजनयतीतिन्यस्तदंडप्रहर्षंअतएवमनस्विनांवशीकृते द्रियग्रामाणांसंन्यासिनांसम्यग्विहारंक्रीडास्थानंहिमालयंहिमवंतंपर्वतंगत्वा तत्रबदरिकाश्रमेऽवसदित्यन्वयः ३० इदानींयुधिष्ठिरस्यमनसितपस्तपतोधृतराष्ट्रस्यप्रायेणमृतिरभूत् तथाविधशकुनप्रति

अथोदीचींदिशंयातुस्वैरज्ञातगतिर्भवान् ॥ इतोर्वाक्प्रायशःकालःपुंसांगुणविकर्षणः २८ एवंराजाविदुरेणानुजेनप्रज्ञाचक्षुर्बोधितआजमीढः ॥ छित्वा स्वेषुस्नेहपाशान्द्राढिम्नोनिश्चक्रामभ्रातृदर्शिताध्वा २९ पतिंप्रयांतंसुबलस्यपुत्रीपतिव्रताचानुजगामसाध्वी ॥ हिमालयंन्यस्तदंडप्रहर्षंमनस्विनाम वसत्संविहारम् ३० अजातशत्रुःकृतमैत्रोहुताग्निर्विप्रान्नत्वातिलगोवस्त्ररुक्मैः ॥ गृहंप्रविष्टोगुरुवंदनायनचापश्यत्पितरौसौबलींच ३१ तत्रसंजयमा सीनंपप्रच्छोद्विग्नमानसः ॥ गावल्गणेक्वनस्तातोवृद्धोहीनश्चनेत्रयोः ॥ अंबाचहतपुत्रार्तापितृव्यःक्वगतोइतः ३२ अपिमय्यकृतप्रज्ञेहतबंधुःसभार्यया ॥ आशंसमानःशमलंगंगायांदुःखितोपतत् ३३

भासादित्यभिप्रेत्याह अजातशत्रुरिति मित्रः सूर्यः तद्विषयंकर्ममैत्रंसंध्योपासनादितत्कृतंयेनसकृतमैत्रःगार्हपत्याद्याग्निषुहुतंयेनसहुताग्निः तिलगोवस्त्ररुक्मैःविप्रांस्तर्पयित्वारुक्मसुवर्णंचदत्वापित्रादुप वेशनस्थलेपित्रादिगुरुवंदनायपितृगृहान्प्रविष्टोऽजातशत्रुस्तदायतनंनमस्कुर्वन्पितरौकुंतीधृतराष्ट्रौसौबलींगांधारीमनसाजीवंतौनापश्यत्संप्रातितेमृताइतितस्यमनसितथाप्रत्यभादित्यन्वयः पितरावित्य त्रपितृशब्देनविदुरोत्रनाभिप्रेतः तस्यशूद्रजातित्वेनावंद्यत्वात् धृतराष्ट्रादिमृतेःपूर्वंयुधिष्ठिरेणैकीभूतत्वाच्च नचापश्यदित्यस्यानुक्ता धृतराष्ट्रंगमनार्थांगीकारेभारतादौयुधिष्ठिराद्यनुज्ञयागत्युक्तेःत द्विरोधोदुर्वारः ३१ मनसिप्रतीतपितृस्वर्याणस्ययुधिष्ठिरस्यतन्मरणानंतरंतदवसरेतत्रागत्यासीनंसंजयंप्रतिपारलौकिकगतिप्रश्नमाह तत्रेति गवल्गणस्यापत्यंगावल्गणिःतस्यसंबुद्धिःहेगावल्गणे न स्तातःक्वकंलोकंप्रतिगतः कथंभूतः नेत्रयोरितितृतीयार्थेषष्ठी नेत्राभ्यांहीनः नेत्रयोर्योगेनवा वृद्धः जरयाचग्रस्तः अंबाकुंतीवा हतपुत्रत्वादार्तागांधारीचपरत्रलोकंकंप्रतिगते पितृव्योधृतराष्ट्रः क्वगतइतिपुनःप्रश्नस्तात्पर्यातिशयात् ३२ धृतराष्ट्रस्यमरणकालेस्वस्मिन्प्रियाप्रियविवेकंतस्यमरणप्रकारंचपृच्छति अपीति अकृतप्रज्ञेअशिक्षितबुद्धौमयिस्वभार्ययासहशमलंपापमपराधमाशंसमानः हतबंधुःदुःखितःसन्गंगायामपतदपिबंधून्सर्वान्मारयित्वास्वयंराज्यमादायमांनिष्कासितवानितिशमलबुद्धिःनाभवत्किंतदुःखातिशयादेवगंगायांपतित्वामृतानन्वितिभावः ३३

स्वस्याकृतप्रज्ञत्वमुपपादयति पितरीतिनःअस्माकंपितरिपांडौउपरतेसति यौगांधारीधृतराष्ट्रौ शिशून्सर्वान्व्यसनतोऽरक्षतां सुहृत्त्वंशिशुत्वंचरक्षणीयत्वेहेतुः तौपितृव्यौगांधारीधृतराष्ट्रौमृत्वेतः अस्माल्लोकात्परत्रकंलोकंगतावित्यन्वयः तयोरनवरतशुश्रूषणादेवकृतप्रज्ञतातदभावादकृतप्रज्ञत्वमितिभावः ३४ अतिपीडितःदुःखेनेतिशेषः आत्मनःस्वस्यईश्वरंस्वामिनंधृतराष्ट्रमचक्षाणः मृतत्वादे वापश्यन् अतएवविरहेणवियोगेनकर्शितःकृशतरः कुतःस्नेहपारवश्यात् दाक्षिण्याच्चसंजयोयुधिष्ठिरचोद्योत्तरंवक्तुंनाशकदित्यन्वयः ३५ आत्मनामनसाआत्मानंविष्टभ्यसंस्थाप्यप्रभोर्धृतराष्ट्रस्य ३६ प्रजारंजयित्वाकुलंनंदयति नत्वन्यथाइत्यतःपदद्वयंप्रायोजि नकेवलंत्वमेवध्वंसितोहंवियोजितइतिचार्थः पित्रोःकुंतीधृतराष्ट्रयोःपरलोकगतिमितिशेषःमुषितःवंचितोस्मि ३७ एतस्मिन्नंतरेयुधि ष्ठिरसंजयसंवादमध्येत्रितंत्रींतंत्रीत्रयमेलनोपेतांवीणांध्वनयन्वादयन्तुंबुरुणासहवर्तमानःभगवान्हरेःषड्गुणवेत्ता पूज्योवा ३८ राज्ञादरेणोपनीतंदत्तमर्घ्यंयस्मैसतथातंप्रत्युत्थानंकृत्वाभिवंदितंपरमा सनेसिंहासनसमानपीठेआसीनमुपविष्टंनारदंकौरवेंद्रोयुधिष्ठिरोभ्यभाषतइत्यन्वयः ३९ हेभगवन्मृतयोःपित्रोःपरलोकगतिंनवेद तांभवंतंपृच्छामि तौमृत्वेतःकंलोकंप्रतिगताविति अपारेसंसारे सीदतांबिभ्यतांकर्णधारोनाविकइव तस्माच्चंदुःखार्णवेमग्नानांपारंपरंतीरंदुःखशमनोपायंदर्शयतीतिपारदर्शनः ४० धृतराष्ट्रादिषुकंचनमाशुचःशोकंमाकार्षीःकुतः जगदीश्वरवशमितियच्चस्मात्सएवे

पितर्युपरतेपांडौसर्वान्नःसुहृदःशिशून् ॥ अरक्षतांव्यसनतःपितृव्यौक्वगतावितः ३४ सूतउवाच ॥ कृपयास्नेहवैक्लव्यात्सूतोविरहकर्शितः ॥ आत्मेश्वरम चक्षाणोनप्रत्याहातिपीडितः ३५ विमृज्याश्रूणिपाणिभ्यांविष्टभ्यात्मानमात्मना ॥ अजातशत्रुंप्रत्यूचेप्रभोःपादावनुस्मरन् ३६ संजयउवाच ॥ अहंच ध्वंसितोराजन्पित्रोर्वःकुलनंदन ॥ नवेदसाध्व्यागांधार्यामुषितोस्मिमहात्मभिः ३७ सूतउवाच ॥ एतस्मिन्नंतरेविप्रानारदःप्रत्यदृश्यत ॥ वीणांत्रितंत्रींध्वन यन्भगवान्सहतुंबुरुः ३८ राज्ञादरोपनीतार्घ्यंप्रत्युत्थानाभिवंदितम् ॥ परमासनआसीनंकौरवेंद्रोभ्यभाषत ३९ राजोवाच ॥ नाहंवेदगतिंपित्रोर्भगव न्क्वगतावितः ॥ अंबावाहतपुत्रार्ताक्वगताचतपस्विनी ॥ कर्णधारइवापारेसीदतांपारदर्शनः ४० नारदउवाच ॥ माकंचनशुचोराजन्यदीश्वरवशंजगत् ॥ ससंयुनक्तिभूतानिसएववियुनक्तिच ४१ यथागावोनसिप्रोतास्तंत्यांबद्धाःस्वदामभिः ॥ वाक्तंत्यांनामभिर्बद्धावहंतिबलिमीशितुः ४२ यथाक्रीडोपस्क राणांसंयोगविगमाविह ॥ इच्छयाक्रीडितुःस्यातांतथैवेशेच्छयानृणाम् ४३

श्वरःभूतानिसंयुनक्तिस्वकर्मानुसारेणसंयोजयतिसएवस्वकर्मावसानेवियुनक्तिवियोजयति एतस्मादस्ववशत्वान्माशुचइतिभावः ४१ ईश्वरजीवस्वातंत्र्यपारतंत्र्येसोदाहरणंदर्शयति यथेति यथागा वोबलीवर्दाः नसिनासिकायांत्रिवृत्कृततंतुदामभिःप्रोतास्यूतानासिकाछिद्रस्यूताह्स्वदामभिःआधारभूतायांदीर्घायांतंत्यांबद्धाःईशितुःस्वामिनोव्रीह्यादिगोणींवहंति तथाब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रब्रह्मचारि गृहस्थवानप्रस्थयतयइतिनामात्मकदामभिर्वाक्तंत्यांविधिनिषेधात्मकवेदलक्षणायांबद्धाः स्ववर्णाश्रमविहितकर्मभिरीश्वरस्यबलिंयज्ञादिलक्षणपूजांवहंतिकुर्वंति तस्मात्सएवस्वतंत्रोजीवास्तदधीनाइतिशो कपरिहारायसईशःस्वविहितकर्मणापूज्यइतिभावः ४२ वेदस्यानेकार्थत्वेनतात्पर्यस्यदुर्ज्ञेयत्वाद्धारेयाणाच्चगौण्यादिपातनेनस्वामिकार्यवज्ञानदर्शनाद्विषमोयमुपन्यासइत्यतोनिदर्शनांतरमाह यथेति य थाक्रीडोपस्कराणांलीलासाधनानांसंयोगविगमौक्रीडितुःपुरुषस्येच्छया तथैवेशेच्छयापितृपुत्रादिरूपाणांनृणामिथःसंयोगविगमौस्यातामित्यन्वयः अनेनवेदस्यमुख्यार्थःश्रीनारायणएवेतिनिरू पितः तस्मात्पराधीनत्वान्नशोकेनप्रयोजनंतवेतिभावः ४३

यस्तकैर्ष्यानुसंधत्तेसधर्मवेदनेतरइतिस्मृतेरुक्तार्थेनिर्णयेकेयंयुक्तिरितितत्राह यदिति यत्पादिलोकंशरीरंध्रुवंमन्यसेअध्रुवमनित्यंवा अथवोभयंनित्यानित्यंयल्लुषइतिविकल्पेपरिहरति सर्वथेति सर्वप्रका रेणतेपितरोनशोच्याः । तथाहि नित्यत्वेनाशाभावात्तस्यंचादर्शनादनित्यामितिवक्तव्यं तस्यापरिहार्यत्वाच्तृतीयोनुपपन्नः व्याहतत्वात्तर्हिशोकेकिंकारणमितितत्राह स्नेहादिति अहंममेतिमोहोत्थाद्भ्रमः तस्माज्जातस्नेहादन्यत्रऋतेशोककारणंनास्तितस्माद्भ्रमजन्यस्नेहएवतस्यहेतुरितिभावः४४ ननुयस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरावितिश्रुतेःगुरुविषयस्नेहलक्षणभक्तेःपुरुषार्थहेतुत्वेनोपयोगात्कथंतस्य मो हजन्यत्वंइत्याशंक्यतस्यवैलक्षण्यान्ममतत्पोषणकर्तृत्वेनमन्नाथत्वान्मद्दतेजीवनमेवनास्ति तेषामीशरक्ष्यत्वादिज्ञानाभावादित्यात्मन्यन्यथाभिमाननिमित्तकातर्यत्वयात्यक्तव्यमित्याह तस्मादिति आ नःपरमात्मनोऽज्ञानेनजातंवैक्लव्यंजहित्यजेत्यन्वयः परमात्मनःस्वातंत्र्यपरामर्शेनेतिशेषः ४५ किंच तवायंदेहःस्वाधीनःपराधीनोवास्वाधीनत्वेभोगयोग्यदुःखनिवारणाक्षमताकथ तद्दुःखंमेस्यादित्याकांक्षातिविचक्षणः तस्मात्पराधीनइतिचवक्तव्यं तथाचतस्यपररक्षणसामर्थ्यंनघटतइत्याह कालेति कालःपक्षमासादिलक्षणःकर्मफलपाचकं पुण्यपापलक्षणमदृष्टं गुणाःसत्त्वादयस्त न मित्तोपादानकारणजन्यत्वेनकालाद्यधीनःसजीवोयंदेहःपंचभिःभूतैरारब्धःस्वव्यतिरिक्तान्कथंगोपायेत्रक्षेत् तत्रदृष्टांतः सर्पग्रस्तोमंडूकःसर्पग्रस्तपरंरक्षितुसमर्थःतथेति तुशब्देनानुभवसिद्धमेवेदमि तिद्योतयति तस्माद्दहपित्रादिरक्षाकर्तैत्यज्ञानंत्यजेतिभावः ४६ ननुभगवन्सत्यमेतत्तथापिवृद्धानामंधानांचान्नादिदौस्थ्यात्तज्जीवनेममसंदेहइतिचेत्तत्राह अहस्तानीति हतातदत्सअहस्तानिशश

यन्मन्यसेध्रुवंलोकमध्रुवंचाथवोभयम् ॥ सर्वथाहिनशोच्यास्तेस्नेहादन्यत्रमोहजात् ४४ तस्माज्जह्यंगवैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः ॥ कथंत्वनाथाःकृपणा वर्तेरंस्त्वनमाश्रिताः ४५ कालकर्मगुणाधीनोदेहोयंपाचभौतिकः ॥ कथमन्यांस्तुगोपायेत्सर्पग्रस्तोयथापरम् ४६ अहस्तानिसहस्तानामपदानिचतु ष्पदाम् ॥ अणूनितातमहतांजीवोजीवस्यजीवनम् ४७ तदिदंभगवान्राजन्नेकआत्मात्मनांस्वदृक् ॥ अंतरोऽनंतरोभातिपश्यत्वंमाययोरुताम् ४८ सोयमद्यमहाराजभगवान्भूतभावनः ॥ कालरूपोवतीर्णोस्यामभावायसुरद्विषाम् ४९

पारावतपक्षिप्रभृतीनिसत्वानिसहस्तानांमनुष्याणांजीवनंदेहधारणसाधनं द्विचतुष्पदांचान्नंतृणादयःतत्रद्विपत्स्वपिअणूनिमनुष्यादीनिमहतांराक्षसादीनांजीवनमित्यनुवर्तते एवंजीवस्यजीवनंवि धात्राविहितमतोनतान्प्रतिचिंताकर्तव्येत्यर्थः ४७ इतोपिनशोकःकर्तव्यःकिंतुअखिलस्यहर्यधीनत्वात्तद्भजनमेवावश्यंकर्तव्यमित्याह तदिति एवंइदंहरेरितरत् सर्वमनित्यमस्वतंत्रंचेतियस्मात्तत्त स्मात् हेराजन्भगवानात्मनांजीवानामात्माऽदानादिकर्ताएकोऽद्वितीयःस्वदृक् स्वयंप्रकाशःविवेकज्ञानिनांअंतरःअस्यजगतोंतःस्थित्वारतिकृत् अनंतरोगुणगुण्यादिभेदरहितोभाति तस्मात्त्वमपिदेदो त्ययावतारत्वेनाविवेनाविवेकित्वान्माययास्वेच्छयाकृतामुरुतामनेकावतारांतर्याम्याद्यात्मिकांनिर्भेदांहरेर्विभूतिंपश्यश्चतमेवभजेतिवाक्यशेषः स्वदृक्भगवानात्मासएकएवंदंजगद्भातिकथभोक्तृरूपेणां तरःभोग्यरूपेणानंतरःनित्यस्यानेकत्वंकथंतत्राह पश्येति तंपरमेश्वरंमाययाबहुधावर्तमानपश्येतिकेचिद्योजयंति एकस्यभोक्तृभोग्यरूपत्वानुपपत्तेरनिर्वाच्यमायायाअप्रामाणिकत्वेनानंगीकार्य त्वादनादरणीयमेवतदिति ४८ ननुभवतेश्वरवशंजगदित्युक्तंतमीश्वरंवयंकथंबुध्यामहइतितत्राह सोयमिति यःसकलंस्ववशंविधायास्तेसोयमद्यदेवैःप्रार्थितोस्यामुर्व्यांयदुकुलेऽवतीर्णइत्यन्वयः कथंभूतःभूतानांभावनोवर्धनः कालरूपःसंहाररूपः किमर्थं सुरद्विषामभावायविनाशाय ४९

१ तस्माच्छोकानकार्यइतिभावः । २ तद्दर्शनमावश्यकमितिवाक्यशेषः । तस्यदेहस्येत्यर्थः । ३ जीवानधिष्ठितदेहस्यगोपनायोगेनसजीवइतिअध्याहृतः ।

अवतारप्रयोजनंचसंपन्नमायामितिब्रूतइत्याह निष्पादितमिति भूभारदैत्यसंहाराख्यंदेवकार्यंतेननिष्पादितं सपुनरवशेषंअवशिष्टयदुकुलक्षयंप्रतीक्षते पश्चाद्वैकुंठमेष्यतीतिशेषः श्रीकृष्णःइहभूतलेया वत्तंकालंतिष्ठतियूयमपितावत्तंसमयमनुवर्तध्वमित्यन्वयः ५० नाहंवेदगतिमितिप्रश्नपरिहरिष्यन्धृतराष्ट्रस्यतपश्चरणाश्रमतीर्थनामवक्तीत्याह धृतराष्ट्रइति भ्रात्राविदुरेण चशब्दात्कुंत्यासहगतः हस्ति नपुरान्निर्गम्यहिमवतःपर्वतस्यदक्षिणेनदक्षिणदिशिगतमृषीणामाश्रमंसप्तस्रोतोनामगतोभूदित्यन्वयः ५१ कस्मात्सप्तस्रोतस्त्वंतस्येतितत्राह स्रोतोभिरिति यत्रयस्मिन्नाश्रमेस्वर्धुनीभागीरथी सप्तानामृषीणांप्रीतयेसप्तभिःस्रोतोभिःजलस्यंदनधाराभिःसप्तधासप्तभिःद्रोणीभिरभ्यगात्समुद्रमितिशेषइतियस्मात्तेनविचक्षणाःसप्तस्रोतइतिसंज्ञांप्रचक्षतइत्यन्वयार्थः ५२ उपशांतआत्माअंतःकरणं यस्यसतथोक्तः विगतेक्षणःनष्टमांसदृष्टिः वौपरमात्मनिगतंप्राप्तमीक्षणंनिरंतरालोचनंयस्येतिवा अब्भक्षःकृतजलाहारःसधृतराष्ट्रस्तस्मिन्नाश्रमेस्नात्वायथाविधिअग्नींश्चहुत्वाऽस्तइत्यन्वयः आस्तइ तिलट्भूतार्थे अन्यथोक्तार्थविरोधःस्यात् ५३ अपिमेंपीतिमृत्युकालीनवैमनस्यविषयंप्रश्नंपरिहरतीत्याह जितासनइति धृतराष्ट्रउक्तविधिनातपःकुर्वन्नभ्यासपाटवेनजितासनःस्वस्तिकाद्यासनजय वान्निर्जितश्वासःप्राणजयवान्विषयेभ्यःप्रत्याहृतश्रोत्रादिषडिंद्रियःसन् हरिभावनयाहरिनिरंतरध्यानेनध्वस्तंसत्वरजस्तमोनिमित्तंमनोमलंयेनसतथा ५४ स्वरूपज्ञानेनस्वस्वरूपमारभ्यपरतत्व

निष्पादितंदेवकृत्यमवशेषंप्रतीक्षते ॥ तावद्यूयमवेक्षध्वंभवेद्यावदिहेश्वरः ५० धृतराष्ट्रःसहभ्रात्रागांधार्याचस्वभार्यया ॥ दक्षिणेनहिमवतऋषीणामा श्रमंगतः ५१ स्रोतोभिःसप्तभिर्यत्रस्वर्धुनीसप्तधाभ्यगात् ॥ सप्तानांप्रीतयेनाम्नासप्तस्रोतःप्रचक्षते ५२ स्नात्वात्रिषवणंतस्मिन्हुत्वाचाग्नीन्यथाविधि ॥ अब्भ क्षउपशांतात्मासआस्तेविगतेक्षणः ५३ जितासनोजितश्वासःप्रत्याहृतषडिंद्रियः ॥ हरिभावनयाध्वस्तरजःसत्त्वतमोमलः ५४ विज्ञानात्मनिसंयोज्यक्षेत्रज्ञे प्रविलाप्यतम् ॥ ब्रह्मण्यात्मानमाधारेघटांबरमिवांबरे ५५ ध्वस्तमायागुणोद्रेकोनिरुद्धकरणाशयः ॥ निवर्तिताखिलाहारआस्तेस्थाणुरिवाधुना ५६ तस्यांतरायोमैवाभूत्संन्यस्ताखिलकर्मणः ५७ सवाअद्यतनाद्राजापरतःपंचमेहनि ॥ कलेवरंहास्यतिहतच्चभस्मीभविष्यति ५८

पर्यंतानिअशेषतत्वान्यपरोक्षीकृत्यसर्वंजगद्विज्ञानात्मनिविज्ञानतत्वाभिमानिनिविरिंचेसंयोज्यतत्रप्रविलाप्यलयमेष्यतीतिध्यात्वातंविरिंचंक्षेत्रज्ञेस्वहृदीस्थितेहरावंतर्यामिणिप्रविलाप्य घटांबरमंबरइव उत्पद्यमानघटवर्तिमहाकाशस्वरूपतद्भिन्नजायमानाकाशयोर्मध्येमहाकाशस्वरूपघटाकाशोमहाकाशेघटेभिन्नेयथैकीभवतितथात्मानं स्वातर्यामिणंहरिमाधारेसर्वाधारेब्रह्मणिसर्वगतेप्रविलाप्यैकीभावेन चिंतयन् ५५ अतएवध्वस्तमायागुणोद्रेकइतिहेतुगर्भं । निरस्तप्रकृतिसत्वादिगुणोद्रेकत्वाद्धरावेवनिरुद्धाशेषकरणमनाअतएवनिवर्तिताखिलाऽशनोऽधुनास्थाणुरिवाचलआस्तेतदामृतिकालेप्यासी दित्येकान्वयः तस्मात्त्वयिशमलमाशंसमानोनापिदुःखितोगंगायामभ्यपतदितिभावः ५६ ब्रह्मार्पणबुद्ध्यासंन्यस्तसमस्तकर्मणःतस्यधृतराष्ट्रस्यतपोविघ्नोमाभूदित्यन्वयः ५७ इदानींधृतराष्ट्रमृ तिकालंवक्तीत्याह सवाइति सधृतराष्ट्रःअद्यतनादह्नःपरतःपूर्वस्मिन्पंचमेऽहनिकलेवरंहास्यतिजहौ । तच्चभस्मीभविष्यतिभस्मसादभूत् । हशब्देनसुप्तिङुपग्रहलिंगनराणामितिव्याकरणसूत्रमत्रप्र माणीकरोतिइतिहासंवासूचयति । वाइत्यनेन तांस्तदानारदोविद्वाञ्छ्रावयामासधर्मवित् । उक्त्वोत्तमांगतिंतेषांनिशांतांतात्कालिकींतथेति । स्कंदपुराणोक्तंवाक्यंसूचयति । चशब्दएवार्थेतत्कलेवर मेवभस्मीभविष्यति नतुतःस्वयंशून्यतामेष्यति । चेतनस्यनित्यत्वात् ५८

१ द्विरावृत्त्यायोजितः । २ भारतानुरोधेनधृतराष्ट्रमृतेःभूतत्वेनोक्तत्वात् । ३ पूर्वश्लोकप्रतीकमिदम् । ४ अनेनविशेषणेनवैमनस्याभावोनिसूचितम् ।

उटजेनपर्णशालयासहवर्तमानः सहोटजः तस्मिन्प्रवेक्ष्यति प्राविशत् साध्वीशब्देनकुंतीचै साचाग्निमाविशत् । तस्मादुत्तरगतिंप्राप्तान्प्रतिपरलोकमुद्दिश्यनशोचितव्यामितिभावः ५९ एवंयज्ञस्याविदुरस्यधृतराष्ट्रवनप्रवेशात्पूर्वतनाचरणप्रकारमाह विदुरइति । सर्वज्ञोविदुरोदिव्यज्ञानेनभविष्यदाश्चर्यधृतराष्ट्रपांडवयादवानांस्वनिर्याणनिशम्यहरिसायथ्यंस्मरणेनबंधुमरणस्मरणेनचहर्षशोकान्वितः सर्वेषांमानित्यमीशएवनित्यस्ततस्तीर्थयात्रादितत्सेवैवपुरुषार्थप्रदेत्यतःकारणात्तीर्थनिषेवणकोगंतागम्यादितीर्थानांभागवतादिशास्त्राणांचसेवनोयपौ । तुशब्दोगंतेतिलुट्भूतार्थत्वभेदमाह तुःस्याद्भेदेऽवधारणेइत्यभिधानात्सचपुनर्धृतराष्ट्रपरिसरमागतोभवत् धृतराष्ट्रादिदिदृक्षयावनंगतेषुभवंतंप्रविश्य एकत्वमागतोहितस्मान्नतस्यगतिर्मयावर्णनीयेतिभावः । पुरादिदृक्षार्थवनमागतेषुपांडवेषुराजानंप्रविश्यएकत्वमागतइतिस्कांदकथितार्थभेदेवावर्ततइतितुशब्दः ६० सतुंबुरुरितिवक्तव्येसहतुंबुरुणेतिनारदःसर्वदातुंबुरुणासहैववर्ततेनतंविहायेतिद्योतनार्थः कुंत्यादिविषया.शुचः ६१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ दुर्निमित्तादिसंसारयात्राप्रतिपादनात्तस्यानित्यत्वज्ञापनेनहरौपराभक्तिर्जायतइत्यर्थोनिरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रावशेषंप्रतीक्षतइत्युक्तयदुकुलसंहारकथनपूर्वकंश्रीकृष्णस्यस्वधामप्राप्तिंवक्तुमुपक्रमते संप्रस्थितइति नारदोक्तपरामर्शेनवीतशोकतयाराज्यंपालयन्नृपःस्वानुमतेनजिष्णावर्जुनेद्वारकायांस्थितानांबंधूनांदर्शनेच्छया मायया

दह्यमानेग्निभिर्देहेपत्युःपत्नीसहोटजे ॥ बहिःस्थितापतिंसाध्वीतमग्निमनुवेक्ष्यति ५९ विदुरस्तुतदाश्चर्यंनिशम्यकुरुनंदन ॥ हर्षशोकयुतस्तस्माद्गंता तीर्थनिषेवकः ६० सूतउवाच ॥ इत्युक्त्वाथारुहत्स्वर्गंनारदःसहतुंबुरुः ॥ युधिष्ठिरोवचस्तस्यहृदिकृत्वाजहाच्छुचः ६१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे प्रथमस्कंधेद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ सूतउवाच ॥ संप्रस्थितेद्वारकायांजिष्णौबंधुदिदृक्षया ॥ ज्ञातुंमायामनुष्यस्यवासुदेवस्यचेहितम् १ व्यतीताःकतिचिन्मासास्तदातुशतशोनृपः ॥ ददर्शघोररूपाणिनिमित्तानिभृगूद्वह २ कालस्यचगतिंरौद्रांविपर्यस्तर्तुधर्मिणः ॥ पापीयसींनृणांवार्तांक्रोधलोभानृतात्मनाम् ३ जिह्मप्रायंव्यवहृतंसाध्यमिश्रंचसौहृदम् ॥ पितृमातृसुहृद्भ्रातृदंपतीनांचकल्कितम् ४ निमित्तान्यप्यरिष्टानिकालेत्वनुगतेनृणाम् ॥ लोभाद्यधर्मप्रकृतिंदृष्ट्वोवाचानुजंनृपः ५ युधिष्ठिरउवाच ॥ संप्रेषितेद्वारकायांजिष्णौबंधुदिदृक्षया ॥ ज्ञातुंचपुण्यश्लोकस्यकृष्णस्यचविचेष्टितम् ६ गताः सप्ताधुनामासाभीमसेनतवानुजः ॥ नायातिकस्यवाहेतोर्नाहंवेदेदमंजसा ७

च्छयागृहीतमनुष्यवेषस्यवासुदेवस्यईहितंचेष्टितंचज्ञातुंद्वारकांप्रतिसंप्रस्थितेगते १ यदाकतिचिन्मासाःदिवसाःव्यतीताःअतिक्रांताःतदाशतशःसहस्राणिघोररूपाणिभयंकराणिनिमित्तान्याध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानुत्पातान्ददर्शेत्यन्वयः अहस्तुमासशब्दोक्तंयत्रोचितायुतंव्रजेदित्यभिधानं तुशब्देनगृहीतम् २ उत्पातंदृष्ट्वाकिंचकारनृपइतितत्राह कालस्येति कालगत्यादिकंदृष्ट्वानृपोऽनुजंभीमसेनमित्यभाषतेत्यन्वय.विपर्यस्ताःव्यत्यस्ताःवसंतादीनामृतूनांधर्माःपुष्पोद्गमाःअस्यसंतीतिविपर्यस्तर्तुधर्मस्यकालस्य रौद्रामितिपाठात् गतेरपरिहार्यत्वंशक्ति क्रोधादिप्रधानमनोयेषांतेतथोक्ताःतेषानृणांवार्तांश्रुत्वाजीवनोपायंप्रवृत्तिपापीयसीपापभूयिष्ठांदृष्ट्वा ३ व्यवहृतंदानोपादानादिव्यवहारंजिह्मप्रायंकापट्यप्रचुरंसौहृदस्नेहंसाध्यमिश्रंस्वप्रयोजनोपेतंपित्रादीनांकल्कितांकलंकताकलहंवा ४ अरिष्टानिअशुभानि अरिष्टंपापशुभयोरिरिष्टमशुभेपिचेत्यभिधानमपिशब्देनाग्राहि पूर्वकालैर्लक्षण्यद्योतकस्तुशब्दः लोभादिनाअधर्मस्वभावम् ५ ६ अत्रापिमासाःदिवसाः अहमंजसेदं कारणंनवेदत्वमिदंवेत्थकिमितिवाक्यशेषः ७

आत्मनःस्वस्याक्रीडंक्रीडास्थानमंगंनिजांभूमिं यस्यपृथिवीशरीरमित्यादेः यद्यदादेवर्षिणानारदेनपूर्वंतावदेवेक्षध्वमितिनिर्दिष्टःस कालःप्रत्युपस्थितःआसन्नःअपिकिम् ८ यस्यकृष्णस्यानुग्रहात् येषाम स्माकंसंपदादयआसंस्तेषांनःसकालआसन्नइत्यन्वयः दाराभार्याःसपत्नानांशत्रूणांविजयोलोकाःस्वर्गादयःप्रजाःपुत्राः ९ कुतःआशंकसइतितत्राह पश्येति दिव्यान्सूर्यप्रकाशादीन्भौमान्भू कंपादीन्देहभवादैहिकानेत्रोरुस्फुरणादय.तैःसहवर्तमानाःसदैहिकास्तान्इतित्रिविधान् दृष्टव्यातिरिक्तकारणशून्यानशुभसूचकानुत्पातान्पश्यइत्यन्वयः कीदृशान्बुद्धिमोहनंभयमदूरादिदानीमे वआशंसतःकथयतस्तस्मादाशंकइतिभावः १० दैहिकान्त्वक्तीत्याह ऊर्वक्षीति ममोरुसंगादयःपुनःपुनःस्फुरंतिकंपंते एतेआरात्क्षिप्रविप्रियंमह्यंदास्यंतीत्यन्वयः ११ अनलोग्निरानने यस्याःसातथोक्तामुखादग्निज्वालामुद्गिरतीत्यर्थः एषाशिवासृगालीउपगच्छंतमरुणमादित्यमभिमुखंरौतिरिरटति रटःसृगालाक्रोशेकाकाह्वानेच सारमेयःश्वा १२ शस्ताःभारद्वाजादयःमांसव्यमप्रद क्षिणंअपरेपशवोवस्तगर्दभादयःमांप्रदक्षिणंकुर्वंति वाहानश्वादींश्चरोदनंकुर्वतःमनसानिरूपयामि १३ मृत्युदूतःमरणसूचकःकपोतःशिलाकणाशनपक्षीअग्रेपदंकरोति यत्कपोतःपदमग्नौकृणोति

अपिदेवर्षिणादिष्टःसकालोयमुपस्थितः ॥ यदात्मनोंगमाक्रीडंभगवानुत्सिसृक्षति ८ येषांनःसंपदोराज्यंदाराःप्राणाःकुलंप्रजाः ॥ आसन्सपत्नविजयो लोकाश्चयदनुग्रहात् ९ पश्योत्पातान्नरव्याघ्रभौमान्दिव्यान्सदैहिकान् ॥ घोरमाशंसतोऽदूराद्भयंनोबुद्धिमोहनम् १० ऊर्वक्षिबाहवोमह्यंस्फुरंत्यंगपुनः पुनः ॥ वेपथुश्चापिहृदयेआराद्दास्यंतिविप्रियम् ११ शिवैषोद्यंतमादित्यमभिरौत्यनलानना ॥ मामंगसारमेयोयमभिरौदित्यभीतवत् १२ शस्ताःकुर्वं तिमांसव्यंदक्षिणंपशवोपरे ॥ वाहांश्चपुरुषव्याघ्रलक्षयेरुदतोमम १३ मृत्युदूतःकपोतोयमुलूकःकंपयन्मनः ॥ प्रत्युलूकश्चहुंकारैरनिद्रौशून्य मिच्छतः १४ धूम्रादिशःपरिधयःकंपतेभूःसहाद्रिभिः ॥ निर्घातश्चमहानासीत्साकंचस्तनयित्नुभिः १५ वायुर्वातिखरस्पर्शोरजसाविसृजंस्तमः ॥ असृग्व र्षंतिजलदाबीभत्समिवसर्वतः १६ सूर्यंहतप्रभंपश्यग्रहमर्दंमिथोदिवि ॥ ससंकुलेतुभगणेज्वलितेइवरोदसी १७ नद्योनदाश्चक्षुभिताःसरांसिचमनांसि च ॥ नज्वलत्यग्निराज्येनकालोयंकिंविधास्यति १८ नपिबंतिस्तनंवत्सानदुह्यंतिचमातरः ॥ रुदंत्यश्रुमुखागावोनहृष्यंत्यृषभाव्रजे ॥ दैवतानि रुदंतीवस्विद्यंतिह्युच्चलंतिच १९

तिमंत्रात् इदंस्वप्नेदर्शनामितिज्ञातव्यं । ममनःकंपयन्नुलूकःप्रत्युलूकश्चमिथोहुंकारैर्जगच्छून्यमिच्छतःसर्वनाशेयथातथाह्वानंकुरुतइत्यर्थःकुह्वानमितिकेचित्पठंति कुह्वानंनामतज्जातिध्वनिविशेषः १४ परिधयःदिशःधूम्राःधूम्रवर्णाःज्वलिताःपरिवेषावा स्तनयित्नुभिरशनिभिरकालमेघैर्वासाकंमहान्निर्घातःनिर्मेघगर्जितम् १५ वायुःशंसत्यपकर्षकालमित्याह वायुरिति रजसाधूल्यातमोंधकारं विसृजन्निष्ठुरस्पर्शःवायुर्वाति अथदिव्यानाह असृगिति जलदाःसर्वतोदिशंबीभत्समिवभीषकमिवअसृग्रुधिरंवर्षंति १६ दिविव्योम्निपरस्परंग्रहमर्दंग्रहयुद्धं भगणेनक्षत्रसमूहेससंकुलेसाकर्षसहितेभाव प्रधानत्वद्योतनायससंकुलइत्युक्तं तेनापिभयप्रापकत्वमाह तुशब्देनैवंचेदेवंस्यादितिज्योतिःशास्त्रंप्रमाणीकरोतिरोदसीद्यावापृथिव्यौज्वालाकुलेइवभातः १७ पुनश्चभौमानाह नद्यइति स्वर्नद्यादीनांदिव्यत्वसंग्रहार्थमत्रनापाठि नदाःपुनद्यःशोणादयः क्षुभिताःनिमित्तमंतरेणकलुषाः निसमाज्येनज्वलनस्वभावोवह्निःआज्येननज्वलतीतियस्मादतोयंकालः किंशमलंविधास्यति १८ व्रजेगोष्ठेअश्रुमुखायासांतास्तथोक्ताःनहृष्यंतिनाविष्कुर्वंतितदायातनकुर्वंतीत्यर्थःदैवतानिप्रतिमाःरोदनादौयोभावःतंकुर्वंति १९

भ्रष्टश्रिय अतएवनिरानंदाःसमृद्धिरहिताःसुखमुक्तावा अघंव्यसनम् २० एषामुत्पातानांफलंस्वयमेवानुमिनोमीत्याह मन्यइति एतैर्महोत्पातैःभायेन्ययादवेंद्रस्यभगवत. पदैर्हीनास्यक्ताअतएवहत सौभगाभूर्महीतिमन्ये कथंभूतै.पदैःअनन्यपुरुषस्त्रीभिर्नान्येपुरुषा.स्त्रियश्चसौंदर्येसाम्येआधिक्येचवर्ततेयेषांतान्यनन्यपुरुषस्त्रीणितै.दीर्घश्छांदसः अनन्यैर्भगवदेकशरणै.पुरुषै स्त्रीभिश्चहीनेतिवा २१ दृष्टारिष्टेनदृष्टाशुभेनव्यसनमनुमिमानेनचेतसातस्ययुधिष्ठिरस्यराज्ञइतिचिंतयतोनुजंप्रतिकथयतश्चसतइतिशेषः कपिध्वजोअर्जुनःयदुपुर्याःद्वारकायाःहस्तिनपुरप्रत्यागमदित्यन्वयः २२ अयथा पूर्वं पूर्वंयथातथानभवतीति आतुरंसंभ्रांतंरोगिकल्पंवा अधोवदनंअवाङ्मुखअब्बिंदून्जलबिंदून् २३ विच्छायंविगतश्रीक अनुजंनिरीक्ष्योद्विग्नहृदय.त्वरितमना.पृच्छतिस्यआपृच्छादित्य न्वयः २४ आनर्तपुर्यांद्वारवत्यांमधवश्चभोजाश्चदशार्हाश्चअर्हाश्चसात्वताश्चअंधकाश्चवृष्णयश्च मधुभोजदशार्हार्हसात्वतांधकवृष्णय. २५ मारिषःआर्यः मातामह.मातुःपिता मातुलःमातु सहोदरःआनकदुंदुभिर्वसुदेव.कच्चिच्छब्दःप्रश्नार्थे कुशलीसुखी २६ वसुदेवस्यसप्तस्वसारःसहोदर्यः.कुशलवत्यः.किं तस्यवसुदेवस्यपत्न्यः अस्माकंमातुलान्य मातुलभार्या.आत्मजैःसहवर्त

इमेजनपदाग्रामाःपुरोद्यानाकराश्रमाः ॥ भ्रष्टश्रियोनिरानंदाःकिमघंदर्शयंतिनः २० मन्यएतैर्महोत्पातैर्नूनंभगवतःपदैः ॥ अनन्यपुरुषस्त्रीभिर्हीनाभूर्ह तसौभगा २१ इतिचिंतयतस्तस्यदृष्टारिष्टेनचेतसा ॥ राज्ञःप्रत्यागमद्ब्रह्मन्यदुपुर्याःकपिध्वजः २२ तंपादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् ॥ अधोवदन मब्बिंदून्मुंचंतंनयनाब्जयोः २३ विलोक्योद्विग्नहृदयोविच्छायमनुजंनृपः ॥ पृच्छतिस्मसुहृन्मध्येसंस्मरन्नारदेरितम् २४ युधिष्ठिरउवाच ॥ कच्चिदा नर्तपुर्यांनःस्वजनाःसुखमासते ॥ मधुभोजदशार्हार्हसात्वतांधकवृष्णयः २५ शूरोमातामहःकच्चित्स्वस्त्यास्तेचाथमारिषः ॥ मातुलःसानुजःकच्चित्कुश ल्यानकदुंदुभिः २६ सप्तस्वसारस्तत्पत्न्योमातुलान्यःसहात्मजाः ॥ आसतेसस्नुषाःक्षेमंदेवकीप्रमुखाःस्त्रियः २७ कच्चिद्राजाहुकोजीवत्यसत्पुत्रोस्यचा नुजः ॥ हृदीकःससुतोक्रूरोजयंतगदसारणाः २८ आसतेकुशलंकच्चिद्येचशत्रुजिदादयः ॥ कच्चिदास्तेसुखंरामोभगवान्सात्वतांप्रभुः २९ प्रद्युम्नःसर्ववृष्णी नांसुखमास्तेमहारथः ॥ गंभीररयोनिरुद्धोवर्ततेभगवानुत ३० सुषेणश्चारुदेष्णश्चसांबोजांबवतीसुतः ॥ अन्येचकार्ष्णिप्रवराःसपुत्राऋषभादयः ३१ त थैवानुचराःशौरेःश्रुतसेनोद्धवादयः ॥ सुनंदनंदशीर्षण्यायेचान्येसात्वतर्षभाः ३२ अपिस्वस्त्यासतेसर्वेरामकृष्णभुजाश्रयाः ॥ अपिस्मरंतिकुशलम स्माकंबद्धसौहृदाः ३३ भगवानपिगोविंदोब्रह्मण्योभक्तवत्सलः ॥ कच्चित्पुरेसुधर्मायांसुखमास्तेसुहृद्वृतः ३४

मानाः अनेनतत्पुत्राणांचकुशलप्रश्नःकृतइतिज्ञातव्यं स्नुषाभिःपुत्रभार्याभिःसहिताः २७ असद्दुष्टःपुत्रःकंसनामायस्यसोऽसत्पुत्रःआहुकउग्रसेनोऽस्यानुजोदेवकःससुतःकृतवर्माख्यपुत्रसहितोहृदीक.पुत्रैः सहितोअक्रूरोवा २८ येशत्रुजिदादयःतेचसुखमासतेकिंरामोबलभद्रः २९ सर्ववृष्णीनांमध्येमहारथःगंभीररयउग्रवेगः अगाधज्ञानोवा रयगतौगतिर्ज्ञानम् ३० कार्ष्णीनांकृष्णसुतानांप्रवराः कार्ष्णिप्रवराः ३१ श्रुतसेनोद्धवादयः शौरेरनुचराभृत्याःसुनंदनंदौशीर्षण्यौप्रधानौयेषांतेसुनंदनंदशीर्षण्याःसुनंदनंदप्रधानाइत्यर्थः नंदशीर्षाद्याइतिपाठेसुनंदःनंदशीर्षश्चआद्यौयेषांतेतथोक्ताइतियो जनीयंशीर्षशब्दःप्रधानवाचीपार्षदेषुप्रधानौसुनंदनंदौआद्यौयेषांतेतथोक्ताइतिवा ३२ ३३ सुधर्मायांसभायां ब्रह्मणावेदेनगम्यतइतिब्रह्मण्यःविप्रप्रियोवा नित्यसुखस्यहरेःकुशलोद्देशेनप्रश्नः किंतुलोकसुखकरत्वोद्देशइत्ययमर्थोऽपिशब्देनदर्शितः ३४ १७

एतमेवार्थंदर्शयति मंगलायेति सःअनंतःशेषःसखायस्यसोनंतसखःआद्यःपुमान्लोकानांमंगलायशुभायक्षेमायप्राप्तपरिपालनायभवायवृद्धयेयदुकुलसमुद्रेआस्तेकच्चिदित्यन्वयः चशब्दाःमिथःस मुच्चयार्थाःमंगलाद्यनेकप्रयोजनार्थाः ३५ यदवोयस्यकृष्णस्यबाहुदंडैःरक्षितायांस्वपुर्यांक्रीडंतीत्यन्वयः कइवपरमानंदंप्राप्यमहापौरुषिकाइव मुक्ताइवपरमानंदापरपर्यायंवा वैश्रवणबाहुद डगुप्तंचैत्ररथंप्राप्यमहापौरुषिकायक्षाइववा ३६ यस्यहरेःपादयोःशुश्रूषणसेवालक्षणंतदेवमुख्यंकर्मतेनसाधनेनसत्यादयःसत्यभामापुरःसराःद्व्यष्टसहस्रयोषितः षोडशसहस्रसंख्याःस्त्रियःसंख्ये युद्धेत्रिदशानिंद्रादीन्निर्जित्यवज्रायुधस्येंद्रस्यवल्लभायाःशच्याःउचितास्तदाशिषस्तेषामिंद्रादीनामाशिषःपारिजातादिकाःहरंतिआच्छिद्यस्वीकुर्वंतीत्यन्वयः ३७ यस्यहरेर्बाहुदंडानामभ्युदयो दिग्विजयश्रीस्तामनुजीवितुंशीलाअतएवाकुतोभयाःयदुप्रवीराःसुरसत्तमस्येंद्रस्यउचिताबाहुबलाहृतामानीतांसुधर्माख्यांसभामंघ्रिभिरनुदिनमधिक्रमत्याक्रम्यतिष्ठंतीत्यन्वयः ३८ तर्हिकिमेताहश दुःखनिमित्तमितिपृच्छतीत्याह कच्चिदिति हेतात तेतवअनामयं कच्चित्सुखंकिं कुतःकुशलप्रश्नइतितत्राह भ्रष्टतेजाइति भ्रष्टतेजस्त्वेकारणपृच्छति अलब्धेति अलब्धमानोयेनस तथोक्तःनकेवलमानाभावः किंतुअवज्ञावश्यकिमित्याह अवज्ञातइति पूर्वंचिरोषितोधार्केवाक्षिप्रमागतः तत्ब्रूहीत्यर्थः ३९ अवज्ञाचइंगितैःक्रिययावावावास्याचन्नतवैकेनसर्वैःकिंवेत्याभि

मंगलायचलोकानांक्षेमायचभवायच ॥ आस्तेयदुकुलांभोधावाद्योनंतसखःपुमान् ३५ यद्बाहुदंडैर्गुप्तायांस्वपुर्यांयदवोर्चिताः ॥ क्रीडंतिपरमानंदंमहापौरुषि
काइव ३६ यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणासत्यादयोद्व्यष्टसहस्रयोषितः ॥ निर्जित्यसंख्येत्रिदशांस्तदाशिषोहरंतिवज्रायुधवल्लभोचिताः ३७ यद्बाहुदंडाभ्युदया
नुजीविनोयदुप्रवीराह्यकुतोभयामुहुः ॥ अधिक्रमंत्यंघ्रिभिराहृतांबलात्सभांसुधर्मांसुरसत्तमोचिताम् ३८ कच्चित्तेनामयंतातभ्रष्टतेजाविभासिमे ॥ अलब्ध
मानोवज्ञातःकिंवाताताचिरोषितः ३९ कच्चिन्नाभिहतोभावैःशब्दादिभिरमंगलैः ॥ नदत्तंयुक्तमर्थिभ्यआशयायत्प्रतिश्रुतम् ४० कच्चित्त्वंब्राह्मणंबालंगां
वृद्धंरोगिणंस्त्रियम् ॥ शरण्योपसृतंसत्वंनात्याक्षीःशरणप्रदः ४१ कच्चित्त्वंनागमोगम्यांगम्यांवासत्कृतांस्त्रियम् ॥ पराजितोवाथभवान्नोत्तमैर्नाधमैःपथि
४२ अपिस्वित्पर्यभुङ्क्थास्त्वंसंभोज्यान्वृद्धबालकान् ॥ जुगुप्सितंकर्मकिंचित्कृतवानसदक्षमम् ४३ कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथहृदयेनात्मबंधुना ॥ शून्योसिरहितो
नित्यंमन्यसेतेऽन्यथाहिरुक् ॥ ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेत्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

प्रेत्यपृच्छति कच्चिदिति आदिशब्देनेंगितक्रियेगृहीते शब्दादिभिरवज्ञानेकारणं स्वदोषःपरदोषोवातत्रस्वदोषोनास्तिहीतिपृच्छति नदत्तमिति वित्ताशयाप्राप्तेभ्योऽर्थिभ्योयुक्तंयोग्यंदास्यामीतिप्र तिज्ञातंतन्नदत्तंकिमितीयंवैस्वदोषात् दत्वापितदाशापूर्तिपर्यंतंनदत्तमितीयंपरदोषात् उभयंचनप्राप्तहीतिवाक्यार्थः ४० ब्राह्मणादिसत्वंजीवजातंशरण्योपसृतंशरणार्थितयाप्राप्तंशरणप्रदस्त्वंनात्याक्षीः रक्षामकृत्वात्यक्तवानसिकिं अरक्षितैस्तैरवज्ञातइतिवाक्यार्थः ४१ अगम्याविधवांपरस्त्रियंवा गम्याअसत्कृतांवास्नानादिसंस्काररहितां प्रदानकर्मरहितांवास्त्रियंनागमःनगतवानसि किंद्रपंचपा र्थएवंविधकर्मकरोतीतिकाचित्स्वदोषनिमित्तावज्ञा ४२ आवृद्धबालकान्बालावधिसर्वान्अभोज्यान्भोजयित्वापर्यभुंक्थाःभुक्तवानसि किंसंभोज्यानितिपाठेसहभोक्तुंयोग्यान्वर्जयित्वाभुक्तवानसी त्यर्थः असदक्षमंकर्तुमशक्यंताद्दशंकिंचित् शास्त्रेनिषिद्धंकर्मकृतवान्किं एकादशीभोजनंस्वर्णस्तेयंनिधानोद्धरणमित्यादिजुगुप्सितंकर्म ४३ उक्तंसर्वंविच्छायत्वेनपूर्णोसीतिमत्वाकारणां तरंपृच्छति अथेति अथयंनित्यंप्रेष्ठादिगुणत्वेनमन्यसेतेनसर्वतःप्रेष्ठेनप्रियतमेनहृदयेनमनोहारिणाऽस्मद्बंधुनास्वाभाविकबंधुनाकृष्णेनरहितोवियुक्तःसन् शून्योऽमंगलोसिकच्चिचेततरुक्शरीर

र्भाऽन्यथा नपूर्ववाद्धि यस्मात्तस्मात्तेनवियुक्तोऽमंगलोभवितुमर्हसीतिमन्ये नित्यंप्रेष्ठतमेनराहितःशून्योस्मीत्यात्मानंहृदयेनमन्यसे सर्वथातवशरीरकांतिस्त्वन्यथा नपूर्ववदितिवा प्रेष्ठेनतेनरहितःशून्यो स्मीतिमन्यसेअन्यथातथा मननाभावेरुक्रूरोगोमनोऽन्यथाकथमितिवा त्वंमन्निष्ठत्वादात्मैकनिष्ठत्वाच्चकृष्णप्रेष्ठत्वाच्चलोकशास्त्रनिषिद्धंनकरोषिहि तस्मात्तेनकृष्णेनवियुक्तत्वात्त्वविच्छायत्वागतिमन्यइ तिहिशब्दार्थः ४४ इतिश्रीभा०म०प्रथमस्कंधेविजय०टीकायांत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ भगवतिभक्तिविधानार्थंदुःखकथनव्याजेनतन्माहिमाप्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्याये कृष्णस्याविश्लेषेणवियोगेनकर्षितः उक्तनानाशंकायाआस्पदंशोकाग्निनाशुष्यतीवदनहृत्सरोजेयस्यतत्तथोक्तः अतएवहतप्रभंनष्टकांतिरूपंआकारंदृष्ट्वा भ्रात्राराज्ञाविकल्पितः एवंवाएवंवेतिबहुकोटिविषयीकृतःतमेवविभुमनुध्यायन्निरंत रंचिंतयन्कृष्णस्यसखाअर्जुनःप्रतिभाषितुंनाशक्नोदित्येकान्वयः १ २ शोकहेतूनामनेकत्वाद्बहुवचनं शुचःशोकान्कृच्छ्रेणसंस्तभ्यपाणिनानेत्रजमश्रुआमृज्यकृष्णस्यपारोक्ष्येणाप्रत्यक्षत्वेनसमुन्नद्धेनपण येन कदानुपश्येयमित्यौत्कंठ्येनकातरःविवशः ३ सारथ्यादिषुकर्मसख्यादिकंसम्यक्स्मरन्अर्जुनोबाष्पेणनिमित्तेनगद्गदयास्खलंत्यागिराअग्रजंनृपमितिवक्ष्यमाणप्रकारेणाहेत्येकान्वयः ४ दे वानपिविस्मापयतीतिदेवविस्मापनंमहत्तेजःसामर्थ्यलक्षणंयेनकृष्णेनापहृतंसहैवनीतंतेनबंधुरूपिणाप्रधानबंधुनाहरिणाअर्जुनोहंवंचितइत्येकान्वयः वंचितइतिहरौनदोषआरोप्यते किंतुतेनावियुक्तइति

सूतउवाच ॥ एवंकृष्णसखःकृष्णोभ्रात्राराज्ञाविकल्पितः ॥ नानाशंकास्पदंरूपंकृष्णविश्लेषकर्षितः १ शोकाग्निशुष्यद्वदनहृत्सरोजंहतप्रभम् ॥ विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुम् २ कृच्छ्रेणसंस्तभ्यशुचःपाणिनामृज्यनेत्रजम् ॥ पारोक्ष्येणसमुन्नद्धप्रणयौत्कंठ्यकातरः ३ सख्यंमैत्रींसौहृदंचसा रथ्यादिषुसंस्मरन् ॥ नृपमग्रजमित्याहबाष्पगद्गदयागिरा ४ अर्जुनउवाच ॥ वंचितोहंमहाराजहरिणाबंधुरूपिणा ॥ येनमेपहृतंतेजोदेवविस्मापनंमह त् ५ यस्यक्षणवियोगेनलोकोह्यप्रियदर्शनः ॥ उक्थेनरहितोह्येषमृतकःप्रोच्यतेयथा ६ यत्संश्रयाद्द्रुपदगेहउपागतानांराज्ञांस्वयंवरमुखेस्मरदुर्मदा नाम् ॥ तेजोहृतंखलुमयाविहतश्चमत्स्यःसज्जीकृतेनधनुषाऽधिगताचकृष्णा ७

तद्वियोगमात्रं वियोगोपिगृहीतमानुषाकारेणनसाक्षात्सर्वहृदिसन्निहितत्वात्तस्येत्यभिप्रायेणबंधुरूपिणेत्युक्तं तस्माच्छोकाच्छून्योस्मीतिभावः ५ एतमर्थंसदृष्टांतमाह यस्येति यथोक्थेनप्राणेनर हितएषदेहोमृतकःकुणपइतिप्रोच्यते तथायस्यकृष्णस्यक्षणवियोगेनलोकोप्यप्रियममंगलंपश्यतीत्यप्रियदर्शनः यस्मात्तस्माच्छून्यत्वमित्यर्थः प्राणत्यागेपित्रादिशरीरमपिपुत्रादेरप्रियत्वात्बहिर्भूमौ निक्षिप्यतेयथातथाहमपिबंधुभिरप्रियत्वादवज्ञातइवदृष्टइतिभावः ममायलोकोदेहोऽप्रियदर्शनोजातइतिवा प्रथमहिशब्देनप्राणावियुक्तदेहस्यकुणपत्वंश्रुतिसिद्धमितिदर्शयति नकेवलमहमेवाप्रियदर्शनः किंत्वयंलोकोबंधुजनोद्वारवत्यादिप्रदेशोवा उक्थेनपित्रादिनावियुक्तएवंबंधुजनोपीतिदृष्टांतयोजना ६ यत्संश्रयात्सन्निधावित्यादियदनुभावनिरस्तचित्ताइत्यंतानांश्लोकानांतेनाहमद्यमुषितइति मध्यगतेनश्लोकेनमध्यकुलकन्यायेनान्वयः यत्संश्रयाद्यस्यकृष्णस्यसेवाबलात्द्रुपदगेहेपांचालपुरे स्वयंवरमुखेस्वयंवरश्रेष्ठेउपागतानांमिलितानांस्मरकारणेनजातादुष्टामदायेषांतेतथोक्ताःते षांराज्ञांजरासंधादीनांतेजोभिमानलक्षणंमयेदृशेनहृतं किंचसज्जीकृतेनधनुषायंत्रविहितोमत्स्योविहतःपातितश्च किंच मयाकृष्णाद्द्रौपदीचाधिगतावेदाध्ययनवदादरेणप्राप्तेत्येकान्वयः ७

३६

यस्यसन्निधावहमेवामरगणैःसहवर्तमानमिंद्रंचतरसावेगेनबलेनचविजित्यखांडवाख्यंवनमपियाचमानायअग्नयेअदांदत्तवानस्मि अद्भुतानिशिल्पानिस्थलेजलप्रत्ययादीनिमायाश्चयस्यांसंतिसातथो क्तामयनाम्नातक्ष्णाकृतासभामयालब्धा यत्सन्निधानविशेषादितियोज्यं तेतवाध्वरेयज्ञेराजसूयलक्षणेदिग्भ्यआगतनृपतयोबलिंतेतुभ्यमहरन्ददुरित्यन्वयः ८ गदाख्यमायुधंचसत्वंचहृदयसारश्च वीर्यंवीरभावश्चसत्वंमानसबलंचवीर्यंकायबलंचवायस्यसगदायुधसत्ववीर्यः तवानुजोममज्येष्ठोभीमसेनोनृपाशिरःस्वांघ्रिर्यस्यसतथोक्तःतंजरासंधंयत्संनिधावहन्हतवानित्यन्वयःकिमर्थंमखार्थेराज सूययज्ञमुद्दिश्यजरासंधेनतेनप्रमथनाथमखायरुद्रमुद्दिश्यपुरुषमेधाख्ययज्ञायाहृतागृहीतायेनकृष्णेनमोचिताः जरासंधवधेनेतिशेषः भूपस्तेतवाध्वरेबलिमभ्युदनयन्आभिमुख्यानीतवंतइत्यन्वयः वहिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्यत्राभेरप्युपसंख्यानंकर्तव्यम् ९ कुरुसभायांतवपत्न्याद्रौपद्याअपिराजसूयनाम्निमखेक्लृप्तेनकृतेनमहाभिषेकेणश्लाघिष्ठंअतिशयेनश्लाघ्यतममतएवचारुरुचिरंकब रंकेशबंधनंयैरक्षकितवैर्दुःशासनादिभिःस्पृष्टंयत्तत्कबरांविकीर्ययत्पदयोःपतितायाःअश्रुमुख्यःअश्रुप्रधानोपःसःतत्पदयोःपतितत्वादेवतत्स्त्रियःतेषांकितवानांस्त्रियोभार्याःविमुक्तकेश्यः भीमाविद्धगदा

यत्सन्निधावहमुखांडवमग्नयेदामिंद्रंचसामरगणंतरसाविजित्य ॥ लब्धासभामयकृताद्भुतशिल्पमायादिग्भ्योहरन्नृपतयोबलिमध्वरेते ८ यत्सन्निधौनृपाशि रोंघ्रिमहन्मखार्थआर्योनुजस्तवगदायुधसत्ववीर्यः ॥ तेनाहृताःप्रमथनाथमखायभूपायन्मोचिताभ्युदनयन्बलिमध्वरेते ९ पत्न्यास्तवाधिमखक्लृप्तम हाभिषेकश्लाघिष्ठचारुकबरंकितवैःसभायाम् ॥ स्पृष्टंविकीर्यपदयोःपतिताश्रुमुख्यायैस्तत्स्त्रियोन्यकृततत्सविमुक्तकेश्यः १० यत्तेजसाथभगवान्युधिशू लपाणिर्विस्मापितःसगिरिशोस्त्रमदान्निजंमे ॥ अन्येपिचाहममुनैवकलेवरेणप्राप्तोमहेंद्रभवनेमहदासनार्धम् ११ तत्रैवमेविहरतोभुजदंडयुग्मंगांडीवल क्षणमरातिवधायदेवाः ॥ सेंद्राःश्रितायदनुभावितमाजमीढतेनाहमद्यमुषितःपुरुषेणभूम्ना १२ यद्बांधवःकुरुबलाब्धिमनंतपारमेकोरथेनततरसातर मार्यसत्वः ॥ प्रत्याहृतंपुरधनंचमयापरेषांतेजःपरंमणिमयंचहृतंशिरोभ्यः १३

भग्नोरुदंडान्स्वपतीनालिंग्यरुदतीर्विकीर्णकेशपाशाःन्यकृतनितरामकार्षीदित्येकान्वयः अश्रुशब्दउभयलिंगोप्यस्तिधनुःशब्दवत् १० यस्यतेजसायुधिवराहनिमित्तयुद्धेविस्मापितःविस्मयंग मितःशूलंपाणौयस्यसशूलपाणिःसगिरिशःनिजमस्त्रंपाशुपताख्यंममह्यमदादित्यन्वयः अन्येलोकपालाअपिस्वंस्वमस्त्रंददुरितिशेषः अपिचार्जुनोहममुनैवकलेवरेणमान्येनमहेंद्रभवनेअमरावत्यामहतो देवेंद्रस्यासनार्धंप्राप्तइत्येकान्वयःअथान्यच्चश्रीकृष्णमाहात्म्यंवक्ष्यामिविशेषतइत्यथशब्दार्थः ११ येनकृष्णेनानुभावितंप्रवृद्धबलवत्कृतं गांडीवज्याघातलांछनभुजदंडयुग्मंश्रिताःकेइंद्रेणसहवर्तमानाः देवाःअरातिवधायनिवातकवचनाम्नांशत्रूणांहननाय कस्यभुजदंडयुग्मं तत्रमहेंद्रभवनएवविहरतःक्रीडमानस्यमेमम १२ येषांबांधवोहंकुरुभिर्विराटगोग्रहणेअनंतपारंअदृश्यतीरांतरं अनं तमपरिच्छिन्नःपारःकूलंयस्यसतथातंकुरुसेनासमुद्रंरथेनतरसावेगेनातरंतीर्णवानस्मीत्यन्वयः कथंभूतःएकोऽसहायःआर्यसत्वःपूज्यबलःकिंच यद्बांधवेनमयाविराटपुरगोधनंचप्रत्याहृतंपुनरानीतं तथापरेषांशत्रुभूतानांभीष्मादीनांशिरोभ्योमणिमयंधनमुष्णीषलक्षणंनकेवलंहृतंकिंतुपरंकेवलंतेजाभिमानलक्षणंसामर्थ्यमेवापहृतमित्यन्वयः १३

---

१ कर्तृवाचकः । २ अन्यथा अश्रुमुख्यमितिस्यादितिभावइतिदीपिका ।

राजन्यवर्याणांश्रेष्ठानांरथानांमंडलैःसमूहैर्मंडितासुअलंकृतासुभीष्मश्चकर्णश्चगुरुश्चशल्यश्चतैतथोक्ताःतेषांसेनापतीनांचमूषुसेनासुमध्येमम योरथःतस्मिन्रथेयःअग्रेचरःसारथित्वात्पुरोभागवर्तीतेषामे
वरथयूथपानाभीष्मादीनांआयुर्मनांसिचसहसाशीघ्रंदृशादर्शनेनाच्छैत् अपाहरदित्येकान्वयः चशब्दएवार्थे यदार्छत्तदृशैव नायुधादिना समुच्चयेवा १४ गुरुभीष्मादिभिर्निरूपितानिप्रयुक्तानिअप्र
यमहिमानिअचिंत्यसामर्थ्यानिअस्त्राणि यस्यदोःषुभुजेषुप्रणिहितंनिक्षिप्तं मांनोपस्पृशुः नतापंचक्रुरित्यन्वयःस्पृशउपतापेइतिधातुःकानि कमिवअसुराणिहिरण्यकशिपुनेरितानिआसुरप्रयुक्तानिनृहरि
दासंप्रह्लादंयथानव्यथयंति तथेति १५ हेनरेंद्र दर्शीसर्वज्ञोयईशोरणमूर्ध्निअलब्धरूपेकनाप्यज्ञातपूर्वरूपंमेअवदत् सूत्रादयःमुख्यप्राणमुखादेवास्तंनविदुरिति यद्वस्यात्तस्यादीशोऽतर्क्यविहारः
अचिंत्यक्रीडइत्यन्वयः लब्धरूपमानंदरूपमितिवा कथंभूताःसूत्रादयः यस्यमाययामोहकशक्त्याआवृतदृशःपिहितनेत्राःनष्टज्ञानाइतियावत् कथंयावृतदृशइतित्राह अहममेति भव्या ज्ञातुंयो
ग्यतावंतःसकलमंगलरूपाइतिवा १६ भव्यामुमुक्षवोयत्पादपद्ममभवायभजंति यस्यश्रीकृष्णस्यानुभावेनमाहिम्नानिरस्तंमुग्धंचित्तंयेषांतेतथोक्ताःअरयःकर्णादयोमांनप्राहरन्नायुध्यन् कथंभूताःरथिनः

योभीष्मकर्णगुरुशल्यचमूष्वदभ्रराजन्यवर्यरथमंडलमंडितासु ॥ अग्रेचरोममरथेरथयूथपानामायुर्मनांसिचदृशासहसायआर्छत् १४ यद्दोःष्वमुंप्र
णिहितंगुरुभीष्मकर्णद्रौणित्रिगर्तशलसैंधवबाल्हिकाद्यैः ॥ अस्त्राण्यमेयमहिमानिनिरूपितानिनोपस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि १५ यस्येन्नृपेंद्र
तदतर्क्यविहारईशोयोलब्धरूपमवदद्रणमूर्ध्निदर्शी ॥ यन्माययावृतदृशोनविदुःपरंतंसूत्रादयोहमहमस्मिममेतिभव्याः १६ सौत्येवृतःकुमतिनात्मदईश्वरोमेयत्पादपद्ममभवायभजंतिभव्याः ॥ संश्रांतवाहमरयोरथिनोभुविष्ठंनप्राहरन्यदनुभावनिरस्तचित्ताः १७ नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभनानिहेपा
र्थहेऽर्जुनसखेकुरुनंदनेति ॥ संजल्पितानिनरदेवहृदिस्पृशानिस्मर्तुर्लुठंतिहृदयंममयमाधवस्य १८ शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैक्याद्वय
स्यऋतुमानितिविप्रलब्धः ॥ सख्युःसखेवपितृवत्तनयस्यसर्वंसेहेमहामहितयाकुमतेरघंमे १९

रथादियुद्धसाधनोपेताः किंविशिष्टंमांभुविष्ठंभूमौस्थितं सम्यक्श्रांता वाहाःअश्वायस्यसतथोक्तःतं श्रांतानांवाहानांजलपानायरथादवरुह्य युद्धसाधनमंतरेणभूमितलेस्थितमित्यर्थः सोयमीश्वर कुम
तिनामयामेमत्संबंधिनिसौत्येसारथ्यकर्मणिवृत. किंविशिष्टः आत्मानंददातीत्यात्मदः यआत्मदाबलदाइतिश्रुतेः अद्यतेनभूम्नापुरुषेणमुषितोस्मीतिपरमोन्वय. १७ हेनरदेवमाधवस्यहृदि
स्पृशानिमनोहराणि हेपार्थअर्जुनेत्यादीनिगोष्ठ्यांसंजल्पितानिनर्माणिपरिहासलक्षणानिस्मर्तुर्ममहृदयंलुठंति परिवर्ततेहृदयान्ननिर्गच्छंतिकथंभूतानि उदारगंभीरंरुचिरंयत्स्मितं तेनशोभना
निभंगञ्जनि १८ ममायंकृष्णोवयस्यः अहमेतादृशेनकृष्णेनसमानवयस्कत्वादृतुमान्सदैवइतिभावेनपरमेष्टदेवेनश्रीकृष्णेनशय्यादिष्वैक्यात्तेनवंचितः तादृशबुद्धेस्तदधीनत्वात्परदेवतयाश
य्याधैक्यमपराधोहियस्मात्तस्माद्वंचितोस्मि शय्याशयनंविकत्थनंगालीवचनस्तवनंवा तथापिसकृष्णोमहतोमहित्वेनसख्युरघमपराधंसखेवपुत्रस्यापितेवकुत्सितबुद्धेर्मेऽघंमयाविप्रलब्धोपिसं
वंचितोस्मिमहामहितयाकुमतेर्मेऽघंसेहइतिवा शय्यादिषुऋतुमान्महात्मामयाविप्रलब्धस्तिरस्कृतः किमिति वयस्यःसखेत्यैकव्यवहारात्तथापिमहामाहात्म्येनममापराधंसेहइतिवा १९

शून्योस्मीतिविकल्पंपुनःस्पष्टंपरिहरतीत्याह सोहमिति हेनृपेंद्रसख्याजन्मप्रभृतिसहवर्तमानेनप्रियेणविषयादिसुखप्रापकेणसुहृदाअनिमित्तबंधुनाहृदयेनातिस्निग्धेनआत्मक्रांतेनवापुरुषोत्तमेनक्षराक्षर
मतीत्यवर्तमानेनश्रीकृष्णेनरहितःशून्योऽमंगलोस्मीत्येकान्वय. येनमेपहृतंतेजइत्येतद्विवृणोतिअध्वनीति अंगराजन्उरुक्रमस्यहरेः परिग्रहकलत्रंरक्षन्नागच्छन्नसद्भिरसाधुभिर्गोपैरबलायोषेवविनिर्जितो
स्मितस्मात्तेनमत्तेजोपहृतमितिभावः २० तदेवस्पष्टयतीत्याह तदिति धनुस्तद्वैतदेव तइषवः तादृशाःशराःसरथःतादृशोरथःतेहयाःतादृशाअश्वाःरथीसोहनान्यः यतःयस्मैनृपतयःआमनंति त
त्सर्वमीशरिक्तंश्रीकृष्णतेजसाविहीनक्षणेनअसत्नाशवत्अप्रयोजकमभूत्कथमिव भस्मनिहुतमिव कुहकेनराद्धंचौरेणासिद्धमिव ऊषेऊषरेउप्तमिव भस्मनिहुतस्यमंत्रोच्चारणादिनाकिंचित्फलंस्या
दित्यतःकुहकेति ऐंद्रजालिकेनकुटुंबभरणमुद्दिश्यद्रव्याहरणात्तज्जीवनेनैहिकफलदर्शनादित्यतउक्तमुप्तमूषइति नतत्रकिंचित्बीजंप्ररोहतीत्यभिप्रायेणनिदर्शनत्रयमुक्तमितिवेदितव्यम् २१ कच्चिदानर्तपु
र्यामित्यादिबांधवकुलप्रश्नपरिहरतीत्याह राजन्निति सुहृत्पुरेद्वारवत्याम् २२ नाम्नावारुणींवरुणनिर्मितांमदिरांमदकरींसुरांपीत्वा अन्यच्चनिमित्तमस्तीत्याह विप्रशापेति ब्राह्मणशापेनविमूढानां
कृत्याकृत्यज्ञानरहितानां अतएवात्मानमजानताम् २३ इदंयादवनिधनमपिश्रीकृष्णकृतमित्यभिप्रेत्यब्रूतइत्याह प्रायेणेति भूतानिमिथोनिघ्नंतिभावयंतिउत्पादयंतिचेतीतियत्तदीश्वरस्यभगवतोविशिष्ट

सोहंनृपेंद्ररहितःपुरुषोत्तमेनसख्याप्रियेणसुहृदाहृदयेनशून्यः ॥ अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमंगरक्षन्गोपैरसद्भिरबलेवविनिर्जितोस्मि २० तद्वैधनुस्तइषवःस र
थोहयास्तेसोहंरथीनृपतयोयतआमनंति ॥ सर्वंक्षणेनतदभूदसदीशरिक्तंभस्मन्हुतंकुहकराद्धमिवोप्तमूष्यां २१ राजंस्त्वयानुपृष्टानांसुहृदांनःसुहृत्पुरे ॥ विप्र
शापविमूढानांनिघ्नतांमुष्टिभिर्मिथः २२ वारुणींमदिरांपीत्वामदोन्मथितचेतसाम् ॥ अजानतामिवात्मानंचतुःपंचावशेषिताः २३ प्रायेणैतद्भगवतई
श्वरस्यविचेष्टितम् ॥ मिथोनिघ्नंतिभूतानिभावयंतिचयन्मिथः २४ जलौकसांजलेयद्वन्महांतोदंत्यणीयसः ॥ दुर्बलान्बलिनोराजन्महांतोबलिनोमि
थः २५ एवंबलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान्विभुः ॥ यदून्यदुभिरन्योन्यंभूभारंसंजहारह ॥ कंटकंकंटकेनेवद्वयंचापीशितुःसमम् २६ देशकालार्थयुक्तानि
हृत्तापोपशमानिच ॥ हरंतिस्मरतश्चित्तंगोविंदाभिहितानिमे २७ सूतउवाच ॥ एवंचिंतयतोजिष्णोःकृष्णपादसरोरुहम् ॥ सौहार्देनातिगाढेनशातासी
द्विमलामतिः २८ इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

चेष्टितमितिमन्येप्रायःशब्दस्यप्रायुर्यार्थवाचित्वेप्यत्रावधारणार्थएव चशब्दःसमुच्चयार्थः २४ इममर्थंसोदाहरणंस्पष्टयतीत्याह जलौकसामिति जलौकसांयादसांमध्येमहांतोऽणीयसोऽणुतरानदं
ति बलिनोदुर्बलान्भक्षयंति येमहांतःयेचबलिनःतेमिथोन्योन्यंभक्षयंतियथा २५ एवंविभुर्बलिष्ठैर्महद्भिरितरान्हत्वायदुभिरेवयदूनन्योन्यंहत्वाभूभारंदैत्यकुलंसजहारेत्येकान्वयः भूभारहरणमेवाव
तारप्रयोजनमित्येतत्हशब्देनाह यद्वाहुदंडाभ्युदयानुजीविनः यदून्यदुभिरन्योन्यमित्याद्युक्तंपालनंसंहरणंचहरेर्विषममितिचेत्तत्राह द्वयमिति तत्तत्कर्मानुसारिफलदातुरीश्वरस्याप्तकामस्यतेषांसंजीव
नंमरणंचेतिद्वयंसममेव जीवनेनोपादेयाभावान्मरणेनहान्यभावाच्चातःद्वयंनविषममितिभावः २६ स्वदुःखकारणंब्रूतइत्याह देशेति देशकालार्थयुक्तानितत्तद्देशतत्तत्कालतत्तद्वस्तूचितानिहृत्तापोपशमना
निअहंकाराश्रितसंसारसमुद्रशोषणकारणानिगोविंदस्याभिहितानिवचनानिस्मरतोममचित्तंहरंतीतियस्मात्तस्मात्तद्रहितत्वेनशोचामीत्येकान्वयः २७ बांधवनिमित्तस्नेहलक्षणभक्त्यतिशयेनतच्चर
णस्मरणमाह एवमिति अविगाढेनातिशयेनदृढनतत्रैवातिशयेनप्रेम्णवा सौहार्देनप्रेमलक्षणभक्तिसाधनेनकृष्णपादपद्ममेवमुक्तप्रकारेणस्मरतोजिष्णोर्निर्मलामतिर्मननसमर्थाबुद्धिः शातासुखप्
र्णापूर्वस्मादतिशयेनभगवन्निष्ठावतीआसीदित्येकान्वयः ॥ २८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥

नन्वर्जुनस्यनानाविधक्षत्रहत्यापापोपरक्तायास्तामस्याबुद्धेर्नैर्मल्यंकथंयुज्यतइत्याशंक्यजीवन्मुक्तेष्वेकत्वात्भगवदर्पणबुद्ध्याकृतदुष्टक्षत्रहत्यस्यतस्यमतेर्नैर्मल्यंयुक्तमितिदर्शयति वासुदेवेति ब्रह्मसंप
त्त्या ब्रह्मणोवगत्याब्रह्मापरोक्षज्ञानेन विशोकस्तस्मादेवछिन्नौनिवृत्तौद्वैतसंशयौयस्मात्सतथोक्तः द्वेइतंद्वीतंद्विधागतंज्ञानंतस्यभावः द्वैतं अन्यथाज्ञानमितियावत्संशयइदंवाऽदोवेत्युभयकोटिविषयंज्ञान
विच्छिन्नोजीवब्रह्मभेदविषयःसंशयोयेनेतिवा लीनाअपसारिताप्रकृतिरहंकारात्मिकायस्मात्सतथोक्तः भावप्रधानोनिर्देशःतस्माल्लीनप्रकृतित्वान्निर्गतानिसत्त्वादिगुणकार्याणियस्मात्सतथोक्तःत १५
स्यभावोनैर्गुण्यंतस्मादलिंगत्वात्सूक्ष्मशरीररहितत्वादसंभावोऽनारब्धकर्ममूलायापुनरुत्पत्तिस्तयावर्जितः अनारब्धकर्मणांज्ञानोदयेननाशादारब्धकर्मणामेवोर्वरितत्वाज्ज्ञानोदयकालएवंभूतःसन्नर्जु
नोरणमूर्धन्यारब्धकर्मणास्वधर्मेअधर्मबुद्धयेस्वात्मनेभगवतायत्ज्ञानंगीतंउपदिष्टं तदारब्धकर्ममूलैःकालकर्मतमोभिरुद्धंकालेनकर्मणातमसाचावृतंपुनरध्यगमदवगतवानावर्तितवानित्यन्वयः कीदृशः
वासुदेवस्यांघ्र्योरभिरतःसम्यक्ध्यानेनपरितोबृंहितंवृद्धंरंहोवेगोयस्याःसातथोक्तातयाभक्त्या निर्मथिताअशेषाःसमूलाःकषायाःपापलक्षणाःरागलक्षणावायस्याःसातथोक्तानिर्मथिताशेषकषायाधिषणा
बुद्धिर्यस्यसतथा अत्रनसर्वारब्धकर्मणांनिर्मथनमभिप्रेतंकिंतुमहताभगवत्कारुण्यादिनाकारणेनकेषांचिदेव अन्यथाभोगेनत्वितरेक्षपयित्वाथसपद्यते तस्यतावदेवचिरमित्यादिसूत्रश्रुतिविरो
धःस्यान्महताकारणेनैवप्रारब्धान्यपिकानिचित्कर्माणिक्षयमायांतिब्रह्मदृष्टिमतःक्वचिदित्युक्तत्वाच्च अतोत्राशेषशब्दोनिर्मथनयोग्याशेषप्रारब्धविषयइतिभावः १ २ ३ एवंपांडवसंस्थां

सूतउवाच ॥ वासुदेवांघ्र्यभिध्यानपरिबृंहितरंहसा ॥ भक्त्यानिर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुनः १ गीतंभगवताज्ञानंयत्तत्संग्राममूर्धनि ॥ कालकर्मत
मोरुद्धंपुनरध्यगमद्विभुः २ विशोकोब्रह्मसंपत्त्यासंच्छिन्नद्वैतसंशयः ॥ लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिंगत्वादसंभवः ३ निशम्यभगवन्मार्गंसंस्थांयदुकुलस्यच
॥ स्वःपथायमतिंचक्रेनिभृतात्मायुधिष्ठिरः ४ यदामुकुंदोभगवानिमांमहींजहौस्वतन्वाश्रवणीयसत्कथः ॥ तदाहरावप्रतिबुद्धचेतसामभद्रहेतुःकलिरन्वव
र्तत ५ युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणंबुधःपुरेचराष्ट्रेचगृहेतथात्मनि ॥ विभाव्यलोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रंगमनायपर्यधात् ६ स्वराट्पौत्रंविनीतंतमा
त्मनोऽनवमंगुणैः ॥ तोयनीव्याःपतिंभूमेरभ्यषिंचद्गजाह्वये ७ मथुरायांततोवज्रंशूरसेनपतिंततः ॥ प्राजापत्यांनिरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ८

श्रीकृष्णस्वधामप्राप्तिंचाभिधायपांडवस्वर्याणमुपक्रमते निशम्येति भगवतःश्रीकृष्णस्यस्वधामगमनप्रकारंयदुकुलस्यसंस्थांविनाशंचश्रुत्वानिवृत्तात्माराज्यादिभ्योव्यावृत्तमनाःनितरांवृत्तेसदाचारेआत्मा
यस्येतिवा युधिष्ठिरःकामक्रोधादिजयलक्षणयुद्धेस्थिरः स्वःपथायस्वर्गमार्गाय वीराध्वनेमतिंचक्रइत्यन्वयः ४ स्वर्याणनिर्णयेकारणमाह यदेति यदाश्रवणीयसत्कथोमुकुंदःस्वतन्वास्वाभिमत
यामूर्त्याइमांमहींजहौत्यक्तवांस्तदाहरावप्रतिबुद्धचेतसां हरिविषयबोधरहितबुद्धीनांपुंसामभद्रहेतुःपापकारणंकलिरन्ववर्ततेत्यन्वयः ५ बुधःविवेकज्ञानीयुधिष्ठिरःराज्येपुरेचगृहेभार्यादौचतथात्मनि
स्वस्मिन् तस्यकलेःपरितःसर्पणंव्याप्तिंविभाव्यज्ञात्वा कलिव्याप्तिमूलंलोभाद्यधर्मसमुदायंचविज्ञायगमनायवीराध्वगमनायपर्यधान्निश्चितवानित्येकान्वयःप्रणिधानंतुनिक्षेपःपरिधानंतुनिश्चयइत्यभि १७
धानं लोभश्चानृतंचजिह्मंकौटिल्यंचहिंसनंचलोभानृतजिह्महिंसनानिआदिर्यस्यपरुषादेस्तत्तथोक्तम् ६ स्वराट्चक्रवर्ती स्वपौत्रंतंगुणैरनवमंयोग्यंपौत्रमभिमन्योःसुतंपरीक्षितंतोयप्रवर्तीवीवसनं
यस्याःसातथोक्तातस्याः ७ मधुपुर्यामनिरुद्धपुत्रंनाम्नावज्रंशूरसेनाविषयपतिमभ्यषिंचादितिशेषः प्राजापत्यःप्रजापतिदैवत्यामिष्टिंनिरूप्यसर्वस्वदक्षिणामिष्टिंकृत्वा त्रेताग्नीनपिबत् आत्मन्यसमा
रोपयामास सकीदृशईश्वरः राज्यादिषुनिर्बंधसंन्यसनेसमर्थः ८

तदेवाह विसृज्येति संछिन्नाशेषपापादिबंधनः ९ स्वमरणकालएवचिंतनीयमित्यभिप्रेत्यतत्कृतमित्याह वाचमिति वाचंचवागभिमानिनीमुमांमनसिमनोभिमानिनिरुद्रेजुहोत् अस्याश्चैव
न्लयोभवतीत्यचिंतयत्नतुतदानींकृतवानित्यर्थः तत्मनःप्राणे मनःकारणेजुहाव मनसःपरंउत्तमंप्राणंइतरेइतरस्मिन्अपानेउत्सर्गकर्माभिमानिनिजुहाव धृत्वामनसएकाग्रतया सोत्सर्गंसवृ
त्तिकं अपानंतत्परस्त्वेतस्मादपानात्पूर्वभाविनिव्याने अजोहवीद्धितथाहिग्रंथांतरप्रसिद्धिः १० अथव्यानापानचिंतनानंतरंअवशिष्टावुदानसमानौत्रित्वेत्रित्वसंख्याविशिष्टेषुस्वकारणेषुप्राणापानव्याने
षुहुत्वालयंविचिंत्यतच्चपंचत्वंपंचत्वसंख्याविशिष्टान्प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चैकत्वेएकत्वसंख्याविशिष्टेपंचानांकारणेमूलप्राणेअजुहोन्मुनिर्मौनीतत्पूर्वोक्तंसर्वंतस्यमूलप्राणस्यापिकारणेआत्मनिस्वहृ
दिस्थितेविष्णावजुहोत् तंचात्मानंअव्ययेविनाशरहितेब्रह्मणिसर्वगतेतदभिव्यक्तिकारणेविष्णावजुहोदित्येकान्वयः अत्रवागादींद्रियाणांतदभिमानिदेवानांदेवशरीराणांचाग्नावाज्यलयवत्स्वकारणे
षुविलयएवेतिज्ञातव्यम् ११ चीरवासाःवल्कलवस्त्रः निराहारःमनुष्यान्नवर्जितः बद्धवाग्वचनवृत्तिविधुरः मूर्धजाःकेशाः जडादिवदात्मनोरूपंदर्शयन्बाधिरोयथा तथाअशृण्वन्नतएवानपेक्षमाणः
स्वयंगेहान्निरगादित्येकान्वयः १२ यावच्छरीरपातंभुवंप्रदक्षिणीकृत्य निरंतराटनमेवसंकल्प्यहृदिपरंब्रह्मध्यायन्क्षत्रियैर्महात्मभिःगतपूर्वामुदीचीमाशामुत्तरांदिशंप्रविवेशवीरगातिंगमिष्यन्यतो
गतोनावर्तेत यांवीरगतिंगतःपुनर्नावर्तेततामित्यन्वयः १३ भ्रातरःभीमसेनादयः अधर्ममिश्रेणअधर्मप्रधानेन १४ आत्मनःपरमात्मनःस्वरूपमात्यंतिकंसर्वातिशयमथवात्मनःस्वस्यआ

विसृज्यतत्रतत्सर्वंदुकूलवलयादिकम् ॥ निर्ममोनिरहंकारःसंछिन्नाशेषबंधनः ९ वाचंजुहावमनसितत्प्राणइतरेपरम् ॥ धृत्वाह्यपानंसोत्सर्गंतत्परस्त्वेह्यजो
हवीत् १० त्रित्वेहुत्वाथपंचत्वंतच्चैकत्वेजुहोन्मुनिः ॥ सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ११ चीरवासानिराहारोबद्धवाङ्मुक्तमूर्धजः ॥ दर्शयन्नात्मनो
रूपंजडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ अनपेक्षमाणोनिरगादशृण्वन्बधिरोयथा १२ उदीचींप्रविवेशाशांगतपूर्वांमहात्मभिः ॥ हृदिब्रह्मपरंध्यायन्नावर्तेतगतोय
तः १३ सर्वेतमनुनिर्जग्मुर्भ्रातरःकृतनिश्चयाः ॥ कलिनाधर्ममिश्रेणदृष्ट्वास्पृष्टाःप्रजाभुवि १४ तेसाधुकृतसर्वार्थाज्ञात्वात्यंतिकमात्मनः ॥ मनसाधा
रयामासुर्वैकुंठचरणांबुजम् १५ तद्ध्यानोद्रिक्तयाभक्त्याविशुद्धधिषणाःपरे ॥ तस्मिन्नारायणपदेएकांतमतयोगतिम् १६ अवापुर्दुरवापांतेअसाद्भिर्विषया
त्मभिः ॥ विधूतकल्मषस्थानंविरजेनात्मनैवहि १७

त्यंतिकमंतकालेकर्तव्यंज्ञात्वासाधुसम्यक्कृतोऽनुष्ठितःसर्वार्थोधर्मादिर्यैस्तेतथा साधुनाकर्मणापुण्यलक्षणेनकृताश्छिन्नानिरस्ताःसर्वेअर्थाःशब्दादिविषयायैस्तेतथोक्ताइतिवा कृतीछेदनइतिधातुः
अत्रहरौमनोधारणंनामाखंडस्मरणमितिज्ञातव्यम् १५ इत्थंनारायणचरणांबुजंहृदिसंविधायतद्ध्यानेनोद्रिक्तयाभक्त्याविशुद्धमतयोऽह्नोभिःसप्तभिर्भुवंप्रदक्षिणीकृत्यगंधमादनगिरिंविदरेबदर्याख्यंना
रायणाश्रमंप्राप्यतस्मिन्परेमनोहरेनारायणपदेनारायणाश्रमेएकांतमतयःएकांतंनारायणध्यायंतस्तेपांडवाःअपतञ्छरीराणितत्यजुरित्यन्वयार्थः एकमनस्कावा १६ शब्दादिविषयमनस्कैरसद्भिरसं
गलैःपुरुषैर्दुरवापंगंतुमशक्यंनिरस्तजरामरणादिकल्मषस्थानंस्वस्वमूलरूपंविरजेनरजआदिगुणात्मकलिंगशरीराभिमानरहितेनात्मनामनसाउपलक्षितास्तेप्रापुरित्येकान्वयःएवकारस्तुदेवदूतदर्शितया
ययायुधिष्ठिरदृष्टभीमादिरोदनापादकलोकंनापुरित्यस्मिन्नर्थे नतुरजोमिश्रितात्मनेत्यत्र हिशब्दस्तुनदोषात्देहपातःकिंतुप्रारब्धकर्मनाशादित्यस्मिन्नर्थेश्रुतिप्रसिद्धिंद्योतयति श्रुतिरपिसकलसुरोत्तमा
ङ्घ्रिपुरःसरमंधैराराधितचरणैःश्रीभगवत्पादैः सकलपुराणसारसंग्रहगुहेश्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयेउदाहृतानास्माभिरत्रोदाहृयतेग्रंथबाहुल्यभयादिति विदुरोपिपरित्यज्येतिप्रक्षेपश्लोकः १७

अनपेक्षतांदेहाद्यनभिमानतां एकांतमतिरेकाग्रचित्ता १८ श्रीकृष्णपांडवानांस्वधामप्रवेशश्रवणादिनाकिंप्रयोजनंयेनात्रावश्यंवक्तव्यंस्यादितितत्राह यइति एतत्भगवत्स्वधामप्रयाणंभक्तानांचपां डवानांचप्रयाणादिकशृणोतिसहरौभक्तिंलब्ध्वाशांतिंमुक्तिंउपैतीत्यन्वयः अलंअत्रकरणशुद्ध्या १९ इतिश्रीभागवतेम०प्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रभग वतिभक्तिविधानार्थंभगवद्भक्तपरीक्षितःकलिबंधमादिमाहात्म्यवर्णनेनहरेर्महिमैवप्रतिपाद्यतइतितन्महिमाप्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रप्रथमंराज्यपालनादिप्रहिप्रोच्यतइत्याह ततइति ततःपांडव स्वर्याणानंतरंद्विजवर्यशिक्षयाकृपादिब्राह्मणश्रेष्ठसदुपदेशेन शिक्षाविद्योपादान अभिजातकोविदाःजातकज्ञानपटवःसूत्यामुत्पत्तौयथामहद्गुणानुपादिशंस्तथातदनुसारेणमहींशशासेत्यन्वयः १ उ त्तरस्यविराट्पुत्रस्यपुत्रींनाम्नेरावतींउपयेमे उपयमनंविवाहः उत्पादयत् उदपादयत् अजनयत् चतुरइतिपाठः २ शारद्वतंकृपंयत्रयेषुअश्वमेधेषुदेवाइंद्रादयः अक्षिगोचराःप्रत्यक्षास्तादृशा निविशेषः ३ सधीरःदिशांजयेओजसास्वाभाविकशक्त्याकलिंनिगृहीतवानित्यन्वयः नृपाणांलिंगंलक्षणंधारयतीतिनृपलिंगधरःतंकर्मणाशूद्रंतदेवाह पदेति पदागोमिथुनंघ्नंताडयंतंकंचिदेकां

द्रौपदीचतदाज्ञायपतीनामनपेक्षताम् ॥ वासुदेवेभगवतिह्येकांतमतिरापतत् १८ यःश्रद्धयैतद्भगवत्प्रयाणंपांडोःसुतानामपिसंप्रयाणम् ॥ शृणोत्यलं स्वस्त्ययनंपवित्रंलब्ध्वाहरौभक्तिमुपैतिशांतिम् ॥ १९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ सूतउवाच ॥ ततःपरीक्षि द्विजवर्यशिक्षयामहींमहाभागवतःशशासह ॥ यथाहिसूत्यामभिजातकोविदाःसमादिशन्विप्रमहद्गुणांस्तथा १ सउत्तरस्यतनयामुपयेमइरावतीम् ॥ जन मेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् २ आजहाराश्वमेधांस्त्रीन्गंगायांभूरिदक्षिणान् ॥ शारद्वतंगुरुंकृत्वादेवायत्राक्षिगोचराः ३ निजग्राहौजसावीरःक लिंदिग्विजयेक्वचित् ॥ नृपलिंगधरंशूद्रंघ्नंतंगोमिथुनंपदा ४ शौनकउवाच ॥ कस्यहेतोर्निजग्राहकलिंदिग्विजयेनृपः ॥ नृदेवचिह्नधृक्शूद्रकोसौगांयः पदाहनत् ५ तत्कथ्यतांमहाभागयदिविष्णुकथाश्रयम् ॥ अथवास्यपदांभोजमकरंदलिहांसताम् ६ किमन्यैरसदालापैरायुषोयदसद्व्ययः ॥ क्षुद्रायुषांनृ णामंगमर्त्यानामृतिमिच्छताम् ७ इहोपहूतोभगवान्मृत्युःशामित्रकर्मणि ॥ नकश्चिन्म्रियतेतावद्यावदास्तइहांतकः ८ एतदर्थंहिभगवानाहूतःपरमर्षि भिः ॥ अहोनृलोकेपीयेतहरिलीलामृतंवचः ९

तमदेशे ४ नृपलिंगधृग्यःशूद्रःपदागामहनत्तंकलिंदिग्विजयेनिजग्राहअसौकः कष्टकर्मांइत्याक्षेपःनप्रश्नः कलिमित्युक्तयाज्ञातत्वेनासिद्धप्रश्नान्वापातात् ५ विष्णुकथाआश्रयोयस्यतत्एतादृशंकलिबंधनचेत्तर्हिकथ्यतां अथपक्षांतरे वा यदिअस्यहरेः अकरंमदकरंभावददा तीतिमकरंदःतल्लिहंतिआस्वादयंतितेषांकथाश्रयंतर्हिकथ्यतामित्यन्वयः ६ किमितिविष्णुवैष्णवकथाकथनमितितत्राह किमन्यैरिति असदालापैरमंगलप्रसंगैःकिंप्रयोजनंनकिमपि कुतःआयुषोऽ सद्व्ययःव्यर्थक्षयइतियद्यस्मादतइत्यर्थः यद्वैरसदालापैरायुषोऽसमीचीनोव्ययइतिवा इतोपीतरप्रसंगोनापेक्षितइतिब्रूतइत्याह क्षुद्रायुषामिति क्षुद्रायुषामल्पायुषामर्त्यानांमरणधर्माणामतएव तिमिच्छतांनृणांमारकःमृत्युःभगवान्नरसिंहःशामित्रकर्मणि पशुसंज्ञपनकर्मकर्ताशमिता तस्यकर्मशामित्रंतादर्थ्येसप्तमी शामित्रकर्मार्थं ऋषिभिर्नैमिषारण्यवासिभिरिहोपहूतःआहूयप्रसाद्यस्था पितःअंतंकरोतीत्यंतकःसभगवान्यावदिहास्तेनतावत्कश्चिन्म्रियतइत्यन्वयः ७ ८ अनेनप्रकृतेकिमायातमितितत्राह एतदर्थमिति अतःसंप्रतिनृलोकेमृत्युभयविधुरतयास्थितैर्मर्त्यैर्लीलामृतंवचः पीयेतैतदर्थंहिपरमऋषिभिरिहाहूतः अहोआश्चर्यंमरणधर्मिणामपिहरिलीलाऽमृतत्वपदंहियस्मात्तस्माद्विष्णुवैष्णवकथाश्रयचेत्तत्कथ्यतामितिभावः ९

१ अथेत्यस्यव्याख्यानंपक्षांतरइति । तर्हिवेत्यस्यवैयर्थ्यमित्यतःतस्यार्थं यद्वीति । एतद्धीजंतुतात्पर्यतो ज्ञायते ।

यथामर्त्यस्यासत्प्रसंगात् आयुषोवैयर्थ्यं तथानिद्रार्थादिपरस्यापीत्याह मंदस्येति अल्पस्यापिप्रज्ञाबाहुल्यादनेकवेदशास्त्रतदर्थग्रहणंस्यादित्यतोमंदप्रज्ञस्येति मंदप्रज्ञस्यअल्पायुषस्तस्यादि
स्यतोमंदायुषइतिअल्पायुषोपिभाग्यवशात्तत्स्यादित्यतोमंदस्येति मंदस्यनिर्भाग्यस्यएवंविधस्यमर्त्यस्य नक्तरात्रिःनिद्रयाह्रियते हिरण्याद्यर्थान्वेषणकर्मभिर्दिवादिनमपिह्रियते चशब्दोहेत्वर्थे तस्मा
न्निद्रादिजयेनहरितत्परायणकथाऽत्रत्वयाकथ्यतामितिभावः वैइत्यनेनानुभवसिद्धमेतादितिदर्शयति सत्रादिदक्षयात्रागतैर्मर्त्यैश्चाकर्ण्यतां । मृत्यावत्रसद्भिर्वेत्यस्मिन्नर्थेआद्यश्चशब्दः १० कुरुजांग
लेकुरुविषयेहस्तिनपुरेवसन्परीक्षिद्यदानिजचक्रवर्तितेनिजचक्रेणस्वानुज्ञयानिजानांपांडवानामाज्ञयावर्तितेराष्ट्रेप्रविष्टंकलिंशुश्रावेतिशेषः ततस्तदासंयुगरोचिर्युद्धेच्छुः राष्ट्रविप्लवरूपामनतिप्रियांवार्तां
निशम्यशरासनमाददइत्यन्वयः संयुगंरोचयतीतिधनुर्विशेषणंवा ११ श्यामैर्नवसुवीथिषुविशिष्टगतिभिः नीलवर्णैर्वा तुरंगैर्योजितंमृगेंद्रोध्वजेयस्यसतथा तंसिंहलांछनध्वजंरथाश्चअश्वाश्चद्विपा
श्चपत्तयश्चरथाश्वद्विपपत्तयःतैर्युक्तयापुरान्निर्गतोभूदित्यन्वयः १२ सपरीक्षित् भद्राश्वादिवर्षाणिउत्तरकुर्वादिजनपदानिचविजित्यबलिंकरंजगृहइत्यन्वयः १३ समहामनास्तत्रतत्रवर्षेषुविषये
षुचस्वपुरतोगायकैरुपगीयमानंकृष्णमाहात्म्यसूचकं महात्मनांस्वपूर्वेषांपांडवानांमाहात्म्यमुपशृण्वानः १४ कथंमाहात्म्यंसूच्यतइतितत्किंचिदाह आत्मानमिति अश्वत्थाम्नोस्त्रतेजसःकृष्णेनप
रिरक्षितमात्मानंचवृष्णीनांपांडवानांमिथःस्नेहंचउभयेषांकृष्णेभक्तिंचशृण्वन् १५ तेभ्योगायकेभ्यःपरमसंतुष्टोऽतएवप्रीत्याउज्जृंभितेविकासितेलोचनेयस्यसतथोक्तः महाधनानिअनर्घ्याणि

मंदस्यमंदप्रज्ञस्यप्रायोमंदायुषश्चवै ॥ निद्रयाह्रियतेनक्तंदिवाचाप्यर्थकर्मभिः १० ॥ सूतउवाच ॥ यदापरीक्षित्कुरुजांगलेवसन्कलिंप्रविष्टंनिजचक्र
वर्तिते॥ निशम्यवार्तामनतिप्रियांततःशरासनंसंयुगरोचिराददे ११स्वलंकृतंश्यामतुरंगयोजितंरथंमृगेंद्रध्वजमास्थितःपुरात् ॥ वृतोरथाश्वद्विपपत्तियुक्त
यास्वसेनयादिग्विजयायनिर्गतः १२ भद्राश्वंकेतुमालंचभारतंचोत्तरान्कुरून् ॥ किंपुरुषादीनिसर्वाणिविजित्यजगृहेबलिम् १३ तत्रतत्रोपशृण्वानः
स्वपूर्वेषांमहात्मनाम् ॥ प्रगीयमानंपुरतःकृष्णमाहात्म्यसूचकम् १४ आत्मानंचपरित्रातमश्वत्थाम्नोस्त्रतेजसः ॥ स्नेहंचवृष्णिपार्थानांतेषांभक्तिंचकेशवे
१५ तेभ्यःपरमसंतुष्टःप्रीत्युज्जृंभितलोचनः ॥ महाधनानिवासांसिददौहारान्महामनाः १६ सारथ्यपार्षदसेवनसख्यदौत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्र
णामैः ॥ स्निग्धेषुपांडुषुजगत्प्रणतस्यविष्णोर्भक्तिंकरोतिनृपतिश्चरणारविंदे १७ तस्यैवंवर्तमानस्यपूर्वेषांवृत्तमन्वहम् ॥ नातिदूरेकिलाश्चर्यंयदासीत्त
न्निबोधमे १८ धर्मःपदैकेनचरन्विच्छायामुपलभ्यगाम् ॥ पृच्छतिस्माश्रुवदनांविवत्सामिवमातरम् १९

वस्त्राणिहारान्मौक्तिकमालास्तेभ्योददावित्यन्वः १६ नृपतिःपरीक्षित् कृष्णेस्निग्धेषुपांडुषुपंडुपुत्रेषुमुक्तामुक्तप्रपंचप्रणतस्यविष्णोःसारथ्यादिनाअहोहरिश्चरणमतजनतासुकरुणार्णवोनान्विति तस्यचर
णारविंदेविशेषतोभक्तिंकरोतीत्येकान्वयः सारथेःकर्मसारथ्यं पार्षदंसभापतिकर्म द्वास्थत्वंवा परिषदांकर्मेतिवा सेवनंउक्तकर्मकरणंसख्युःकर्मसख्यं दूतस्यकर्मतद्देशकरत्वंदौत्यं । वीरासनरात्रौ
खड्गपाणिःस्थित्वास्वामिरक्षार्थंजागरणंवीरोचितासनं गच्छतःपृष्ठतोगमनमनुगमनं स्तवनंस्तुतिः । प्रणामोनमस्कारः प्रह्वत्ववा वीरासनानुगमनंसिंहासनोपसर्जनंतथाउपवेशनंवा १७ पूर्वेषांपि
त्रादीनांवृत्तमाचरितमनुदिनमेवंवर्तमानस्य नातिदूरेअस्मदृष्टिगोचरेयदाश्चर्यमासीत्तन्निबोधेत्येकान्वयः १८ किंतदितितत्राह धर्मइति सत्यारव्येनैकेनपदेनचरन्वृषभोधर्मः वृषभोऽमुं सानत्सराहितामातर
मिवाश्रुवदनां अतएवविच्छायाविगतकांतिंगोरूपिणींगांभूमिमुपलभ्यापृच्छदित्येकान्वयः १९

मद्राणोमौमताल्लिकेत्याभिधानं हेभद्रेतेतवात्मनःदेहस्यानामयमारोग्यंकच्चित्किं म्लायता म्लानिंगच्छतामुखेनविच्छायाविगतकांतिरसीति यद्यस्मात्त्वमाद्भवतीमंतराधिमनःपीडावतीमालक्षयेपश्यामि किंवकंचनदूरेबंधुंपरोक्षप्रदेशेस्थितंबंधुंप्रतिशोचसीवेति २० अपिचात्रिभिःपदैर्न्यूनंहीनमेकपादंमामात्मानंप्रतिशोचासि उतपक्षांतरेआहोस्वित् वृषधर्मंहीनंनष्टंकुर्वंतीतिवृषलाः राजाभासाःशूद्रप्राया.

४८ नैर्भोक्ष्यमाणमात्मानंशोचासि अथोअथवा हृतायज्ञभागायेषांतेतथोक्तास्तान्सुरादीन्शोचासिकिं मघवतींद्रेऽवर्षतिपज्ञाभावाद्वर्षमकुर्वतिसति सस्यादिसमृद्ध्यभावेनदरिद्राःप्रजाउद्दिश्यशोचस्युत स्वित्क्षर्पीस्वित् २१ अथ राहेउर्वि भूराजकुलेअब्रह्मण्येभरक्ष्यमाणाःस्त्रियउद्दिश्यशोचासिअथवापुरुषादैर्मनुष्यभक्षकैरिवस्थितैरुपद्रवकरैरातान्दुःखितान्बालांश्चशोचसिकिं ब्रह्मकुलेब्राह्मण कुलेकुत्सितकर्मणोदुष्प्रतिग्रहोञ्छवनादिकर्मकुर्वतिसति राजकुलेअब्रह्मण्येब्राह्मणबहुमानमकुर्वतस्तत्सत्कारादीनाददानेसतिच कुलाग्र्यांश्रेष्ठां कुलीनेवर्तमानामितिरादेवींवोसत्तानांवाचवेदवा र्णीआचारकुलहीनाअध्येष्यंतीतिशोचासिस्वित् । बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदोमामयंप्रचालिष्यतीतिवचनात् २२ कलिनोपसृष्टानुपहतान्क्षत्रबंधून्शोचासि तैःक्षत्रबंधुभिःअवरोपितानिविनाशिता निराष्ट्राणिचाशोचासि यद्वा एवंवाइतस्ततः अनियमेनाशनंचपानंचवासःस्नानंचव्यवायोग्राम्यधर्मश्चतेतथोक्ताःतेषूत्सुकमुत्कंठावंतंजीवलोकप्राणिसमूहंकिंशोचसि २३ अथेतिपक्षांतरारंभः

धर्मउवाच ॥ कच्चिद्भद्रेनामयमात्मनस्तेविच्छायासिम्लायतायन्मुखेन ॥ आलक्षयेभवतीमंतराधिंदूरेबंधुंशोचसिकंचनेव २० पादैर्न्यूनंशोचसिमैक पादमुतात्मानंवृषलैर्भोक्ष्यमाणम् ॥ अथोसुरादीन्हृतयज्ञभागान्प्रजाउतस्विन्मघवत्यवर्षति २१ अरक्ष्यमाणाःस्त्रियउर्विबालाञ्छोचस्यथोपुरुषादैरि वार्तान् ॥ वाचंदेवींब्रह्मकुलेकुकर्मण्यब्रह्मण्येराजकुलेकुलाग्र्याम् २२ किंक्षत्रबंधून्कलिनोपसृष्टान्राष्ट्राणिवातैरवरोपितानि ॥ इतस्ततोवाशनपानवास स्नानव्यवायोत्सुकजीवलोकम् २३ यद्वाथतेभूरिभरावतारकृतावतारस्यहरेर्धरित्रि ॥ अंतर्हितस्यस्मरतीविसृष्टाकर्माणिनिर्वाणविलंबितानि २४ इदं ममाचक्ष्वतवाधिमूलंवसुंधरेयेनविकर्शितासि ॥ कालेनवातेबलिनाऽवलीढंसुरार्चितंकिंप्रभुणाद्यसौभगम् २५ धरोवाच ॥ भवान्हिवेदतत्सर्वंयन्मांध र्मानुपृच्छसि ॥ चतुर्भिर्वर्तसेयेनपादैर्लोकसुखावहैः २६ सत्यंशौचंदयादानंत्यागःसंतोषआर्जवम् ॥ शमोदमस्तपःसाम्यंतितिक्षोपरतिःश्रुतम् २७

तेतवभूमेर्महतोभारस्यावतारोवरोपणंतस्मैभूरिभारावतारायकृतोवतारःस्वरूपप्रकाशोयेनसतथोक्तःतस्यांतर्हितस्यनिर्वाणंस्वरवयोग्यंमोक्षंविशेषेणलंबयंतिपुरःस्थितंकारयंतीतिनिर्वाणविलंबितानिनिर्वाणंविलंबयंत्यपहरंतीतिवा हरेःकर्माणिचरितानिस्मरंतीतिहरिणाहमद्यविसृष्टानन्विति शोचस्यपिकिं २४ येनमनोदुःखेनाविकर्शिताकृशतरासि हेवसुंधरेतदिदमाधेर्मनःपीडायामूलंममाख्याहीत्यन्वयः अथवास्मत्प्रतिप्रभुणासमर्थेनबलिनासर्वांगपुष्टेनकालेनतवसुरार्चितंसौभाग्यमवलीढंग्रस्तंचेत्यन्वयः २५ धर्मेणपृष्टाभूमिःतंप्रतिब्रूतइत्याह भवानिति हेधर्मयदाधिमूलंत्वंमामनुपृच्छसितत्सर्वंभवान्वेदहितथापिवक्ष्यइतिशेषः येनश्रीकृष्णेनत्वंलोकसुखावहैः तपःशौचदयासत्याख्यैश्चतुर्भिःपादैःकलावपिवर्तसेअवर्ततेत्यर्थः २६ यत्रयस्मिन्श्रीकृष्णेइमेउक्ताःसत्यादयोनुक्ताअन्येचमहागुणाःप्रत्येकमनंताःसंति कीदृशाःमहत्त्वमिच्छद्भिःपुरुषैःप्रार्थनीयाःसदागुणलाभायप्रार्थ्याउपास्यास्तेकर्हिचिद्यतोनयांतिचअभिन्नत्वादित्येतमर्थंस्मेत्यनेनश्रुतिसिद्धंदर्शयतिहेदेवोत्तम तेनगुणपात्रेणश्रीनिवासेनसांप्रतंरहितंपापात्मनाकलिनेक्षितंदृष्टंआत्मानंमांचमवंचशोचामीत्यन्वयः सत्यंनिर्दुःखानंदानुभवःभूतहितयथार्थभाषणंवा शौचंनित्यशुद्धिःप्रकृतिसंबंधाभावात्नित्यंबाह्याभ्यंतरशुद्धिताहरेरेव अन्यत्र मृज्जलाभ्यांरागराहित्येन । दयासज्जनेष्वात्मप्राणिषु चित्तद्रवत्वंवाउभयत्रसमं । दानंभक्ताभक्तमध्यमेषुसुखदुःखामिश्रफलावितरणं । अन्यत्रधर्मार्थिपात्रेवित्तविश्राणनंतथा ४०

१ अस्मिन्पक्षेबाणंलिंगशरीरमित्यर्थः । एतद्वाणमवष्टभ्येत्यत्र दृष्टत्वात् । बवयोरभेदः ।

शोऽस्वकीयेस्वकीयताबुद्ध्यपरपर्यायमिथ्याभिमानोत्सन्नता। अन्यत्रसंन्यासः। संतोषःस्वरूपानंदपानेनान्यत्रालंबुद्धिः अन्यत्रयदृच्छयाप्राप्तभोगेष्वलंप्रत्ययः। आर्जवंव्यवहारेष्ववक्रतामनसिवच
सिचैकविधताउभयत्रसमानम्। शमःस्वतःप्रियरूपत्वादिदंप्रियमिदमप्रियमितिबुद्धिविधुरता शंरूपतयाप्रीयतइतिवा। अन्यत्रबुद्धेर्भगवन्निष्ठता। दमःइंद्रियाणांस्ववशत्वउभयत्रसमानं स्वतःपरतइ
तिविशेषःशत्रुनिग्रहोवा। तपआलोचनमुक्तिज्ञानं। अन्यत्रकृच्छ्रचांद्रायणाद्युपवासनियमः। साम्यसर्वावतारांतर्यामिरूपेषुनिर्दोषगुणपूर्णत्वेनसमतायथास्थितवस्तुदर्शनंवाउभयत्रसमानम्। नतुस
र्वत्रशत्रुमित्रभावराहित्यंतितिक्षामहापराधसहनंयथाभृगोःपादाहत्यपराधं अन्यत्रद्वंद्वसहिष्णुता उपरतिःस्वरूपरतिः। उपःमुख्यप्राणःतस्मिन्रतिर्वाऊरुद्रः। अन्यत्रकाम्यकर्मनिवृत्तिः। कृतकृत्यतया
व्यर्थसर्वव्यवहारोपरमोवा। श्रुतंसर्वत्रश्रवणशक्तिःश्रोतेत्यादेःश्रुतिप्रसिद्धतावा अन्यत्रशास्त्रार्थतात्पर्यावधारणंश्रुत्यर्थविचारोवा २७ ज्ञानंसर्वज्ञता अन्यत्रपरोक्षापरोक्षभेदेनपरमार्थविषयं विरक्तिःस्व
तरविषयेअसारताबुद्धिः अन्यत्रशब्दादिविषयरागराहित्यम्। ऐश्वर्यंसमस्तजगदीशित्वसामर्थ्यं अन्यत्राणिमादिकंशौर्यंसंग्रामेष्वपलायित्वंउभयत्रसमानं तेजःपरैरप्रधृष्यत्वं अन्यत्रब्रह्मवर्चसं धृ
तिःसर्वधारणं एषसेतुर्विधृतिरितिश्रुतेः विकारहेतावविकारित्वंवा अन्यत्रजिह्वोपस्थजयः स्मृतिरतीतानागतानंतब्रह्मांडादिस्मरणं अन्यत्रावगतपदार्थानुसंधानं स्वातंत्र्यमपराधीनत्वं अन्यत्रस्वतंत्रो
विष्णुःतदधीनत्वंकुमारीकंकणवदेकाकित्वंवा कौशलंसर्वकर्मणिवैचित्र्यकरणबुद्धिः अन्यत्रशिल्पविद्यावैशारद्यं कांतिर्देहगतादीप्तिः अन्यत्रभगवद्भक्तिकामन सौभगशुभैकभागित्वं अन्यत्रलोकमनोह

ज्ञानंविरक्तिरैश्वर्यंशौर्यंतेजोधृतिःस्मृतिः ॥ स्वातंत्र्यंकौशलंकांतिःसौभगंमार्दवंक्षमा २८ प्रागल्भ्यंप्रश्रयःशीलंसहओजोबलंभगः ॥ गांभीर्यंस्थैर्यमा
स्तिक्यंकीर्तिर्मानोनहंकृतिः २९ इमेचान्येचभगवन्नित्यायत्रमहागुणाः ॥ प्रार्थ्यामहत्त्वमिच्छद्भिर्नवियंतिस्मकर्हिचित् ३० तेनाहंगुणपात्रेणश्रीनिवासे
नसांप्रतम् ॥ शोचामिरहितंलोकंपाप्मनाकलिनेक्षितम् ३१ आत्मानंचानुशोचामिभवंतंचामरोत्तम ॥ देवान्पितॄनृषीन्साधून्सर्वान्वर्णांस्तथाश्रमा
न् ३२ ब्रह्मादयोबहुतिथंयदपांगमोक्षकामायथोक्तविधिनाभगवत्प्रपन्नाः ॥ साश्रीःस्ववासमरविंदवनंविहाययत्पादसौभगमलंभजतेनुरक्ता ३३ तस्या
हमब्जकुलिशांकुशकेतुकेतैःश्रीमत्पदैर्भगवतःसमलंकृतांगी ॥ त्रीनत्यरोचमुपलभ्यतपोविभूतिर्लोकान्समांव्यसृजदुत्स्मयतीतदंते ३४

रत्वं मार्दवंभक्तेषुमृदुत्वंउभयत्रसमानं क्षमाक्रोधासमुत्थितिः उभयत्रसमम् २८ प्रागल्भ्यंधाष्ट्र्यंउभयत्रसमं प्रश्रयोविनयः उभयत्रसमं शीलंलोकमनोहरस्वभावत्वंसमं सहःसहनशक्तिःप्राणस्यस्वाभा
विकसामर्थ्यंवासमं ओजःपराभिभवशक्तिःअन्यत्रमानसबलम्। बलंस्वेच्छाकरणशक्तिःअन्यत्रशरीरादिधारणसामर्थ्यंवा भगःषड्गुणवत्त्वंभाग्यंवा, अन्यत्रोत्पत्त्यादिज्ञानंगांभीर्यंपरैरनवगाह्यत्वं अन्यत्रास्ति
मितत्वं स्थैर्यंनित्याकंपनंअन्यत्रधर्मादचलनं आस्तिक्यंवेदाद्युक्तमस्तीतिबुद्धिः अन्यत्रगुरुवाक्येषुश्रद्दधानता कीर्तिर्दिक्षुख्यातिः अन्यत्रहरिनामकीर्तनं मानःपरेषांमानन अन्यत्राभिमानःअनहंकृ
तिःस्वरूपभेदादावहमितिबुद्धिराहित्यं अन्यत्रनाहंकर्ताहरिरेवमयिस्थित्वासर्वंकरोतीतिबुद्धिः २९ ३० ३१ नकेवलंभवंतंशोचामिकिंतुदेवादीनपि ३२ श्रीकृष्णविरहएवममाधिमूलमित्याख्याति
ब्रह्मादयइति यस्याःश्रियःअपांगःकटाक्षःतस्यमोक्षउन्मीलनविशेषः तंकामयंतइतियदपांगमोक्षकामाःस्वेषुश्रियःकटाक्षनिपातमाकांक्षमाणाइत्यर्थः शास्त्रोक्तप्रकारेणभगवत्प्रपन्ना.ब्रह्मादयोबहु
तिथंबहुकालंभगवतीमभजन्नितिशेषेणान्वयः साश्रीरनुरक्तासद्भक्तिमतीस्वनिवासमरविंदवनंपद्मवनंविहाययस्यश्रीकृष्णस्यपादयोः सौभगंसौभाग्यंअलंभजतइत्यन्वयः ३३ उपलब्धातपोविभूतिर्ययासात
थातपसा विविधफलंप्राप्तासतीतस्यभगवतःअब्जंचकुलिशंचांकुशश्चकेतुर्ध्वजश्चअब्जकुलिशांकुशकेतवःलेखारूपाएतेकेताश्चिह्नानियेषांतानितैः श्रीमद्भिःपदैःसम्यगलंकृतसर्वांगाऽहंत्रीन्लोकानतिक्रम्या
रोचंशोभितवती सःश्रीकांतःतदंतेतपोविभूतेरवसाने उत्स्मयंतीकानुमत्सदृशीस्त्रीत्यहंकुर्वाणांमांव्यसृजदित्येकान्वयःतदंतइतिस्त्रितरापेक्षयोक्तं नतुभूमेःपुण्यावसानमस्ति भगवत्पत्नीत्वात् ३४

१ अनेन उरुद्रंपातीतिउपःमुख्यप्राणइत्यसूचि। २ नारदादीनांक्रियमाण.संमान.।

योवैअसुराणांसंबंधीवंशआसुरवंशःतस्मिन्जातानांराज्ञांअक्षौहिणीशतंममातिभरमपानुददपाहरत् शतमितिशब्दसहस्रादिवाचीत्वयिचतुष्पदत्वेनपूर्णपदंसंपादयन् आत्मत्वंनोयदुधुरम्यंरमणीयमंगंजि भ्रत् ३५ यथानेग्गावलोकश्चरुचिरंस्मितंचवल्गुमंधुरोजल्पश्चतेतथोक्तास्तैर्मधुमानिनीनांसमानंअभिमानेनसहवर्तमानंस्थैर्यमहरत् यस्यांघ्रिभ्यांविटंकितायाश्चिह्नितायाअलंकृतायावा ममरोमो त्सवःरोमांचोऽभूदितिशेषःतस्यपुरुषोत्तमस्यविरहंकावास्त्रीसहेत नकापीत्यन्वयः ३६ तदवसरेतत्रपरीक्षितोगमनमाह तयोरिति परीक्षिन्नामराजश्रेष्ठः कुरुक्षेत्रेप्राचीदिशंउद्दिश्यस्यंदमानांनाम्ना सरस्वतींनदींप्राप्तइत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ अत्रापिभगद्भक्तप्रधानस्यपरीक्षितःकलिबंधनादिमाहात्म्यवर्णनेनहरेर्महि मैववर्ण्यतइतितन्महिमोच्यते तत्रनातिदूरइतिकथितमाश्चर्यमाह तत्रेति तत्रकुरुक्षेत्रेप्राच्याःसरस्वत्यास्तीरेअनाथवन्नाथःस्वामीतेनरहितोयथाहन्यतेतथाताड्यमानंगोमिथुनम् १ मिथुनंविवि च्याह वृषमिति मृणालधवलंकमलनालसूत्रवद्धवलंशुक्लवर्णंबिभ्यतंभीतमिवमेहंतंशकृन्मुंचंतंवेपमानंएकेनपदास्थितत्वात्सीदंतंभग्नांगवच्चिष्ठंतंशूद्रेणकलिनापीडितंवृषमद्राक्षीत् २ एवंसतृणमाकांक्षमा

योवैममातिभरमासुरवंशराज्ञामक्षौहिणीशतमपानुददात्मतंत्रः ॥ त्वांदुस्थमूनपदमात्मनिपौरुषेणसंपादयन्यदुषुरम्यमबिभ्रदंगम् ३५ कावासहेतवि रहंपुरुषोत्तमस्यप्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः ॥ स्थैर्यंसमानमहरन्मधुमानिनीनांरोमोत्सवोममयदंघ्रिविटंकितायाः ३६ तयोरेवंकथयतोःपृथिवीधर्म योस्तदा ॥ परीक्षिन्नामराजर्षिःप्राप्तःप्राचींसरस्वतीम् ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ सूतउवाच ॥ तत्रगोमिथुनंराजाह न्यमानमनाथवत् ॥ दंडहस्तंचवृषलंददृशेनृपलांछनम् १ वृषंमृणालधवलंमेहंतमिवबिभ्यतम् ॥ वेपमानंपदैकेनसीदंतंशूद्रपीडितम् २ गांचधर्मदुघां दीनांभृशंशूद्रपदाहताम् ॥ विवत्सामश्रुवदनांक्षामांयवसमिच्छतीम् ३ पप्रच्छरथमारूढःकार्तस्वरपरिच्छदम् ॥ मेघगंभीरयावाचासमारोपितकार्मुकः ४ कस्त्वंमच्छरणेलोकेबलाद्धंस्यबलान्बली ॥ नरदेवोसिवेषेणनटवत्कर्मणाऽद्विजः ५ सत्वंकृष्णेगतेदूरंसहगांडीवधन्वना ॥ शोच्योस्यशोच्यान्रहसिप्रहरन्व धमर्हसि ६ त्वंवामृणालधवलःपादैर्न्यूनःपदाचरन् ॥ वृषरूपेणकिंकश्चिद्देवोनःपरिखेदयन् ७ नजातुकौरवेंद्राणांदोर्दंडपरिरंभिते ॥ भूतलेनिपतं त्यस्मिन्विनात्वांप्राणिनांशुचः ८

णांअतएवक्षामांकृशामश्रुवदनांअश्रुमुखींविवत्सांवत्सरहितामिवस्थितांशूद्रस्यपदाताडितांभृशमत्यर्थंदीनांकृपणांधर्मदुघांयज्ञयोग्यपयोदोग्ध्रींगांचैवंविधामपश्यदित्यन्वयः ३ पप्रच्छचतांराजापप्रच्छे त्यन्वयः कथंभूतःकार्तस्वरपरिच्छदंसुवर्णपरिकरपरिष्कृतंरथमारूढःसमारोपितकार्मुकःसज्जीकृतधन्वा ४ तत्रप्रथमंशूद्रंप्रतिप्रश्नप्रकारमाह कस्त्वमिति यस्त्वंनटवद्वेषेणनरदेवोसि नतुराजा कर्म णाअद्विजःशूद्रोसि अद्विजइत्युक्त्याशूद्रस्त्वंकथंज्ञातमितिचेत्कर्मणेत्यनेनक्षत्रियवैश्ययोःपरिहृतत्वात् मच्छरणेअहमेवरक्षकोयस्यसतथातस्मिन् शरणंगृहरक्षित्रोरित्यभिधानं बलीत्वमबलोदुर्बलोगो वृषौबलात्प्रसह्यहंसिपीडयसित्वंकः ५ गांडीवधन्वनासहकृष्णेदूरंगतेसतियःशोच्योरहसिअशोच्यान्प्रहरन्नासिसत्वंवधमर्हसीत्यन्वयः ६ इदानींवृषभंपृच्छति त्वंवेति हेवृषभपादैर्न्यूनः यथाचरसितथा त्रिभिःपादैर्न्यूनःएकेनचरन्मृणालवद्धवलस्त्वंकोवावृषभरूपेणास्मान्परिखेदयन्अस्मद्बुद्धेःपरिघातंकुर्वन्गतस्त्वंकश्चिद्देवःकिम् ७ कुतःपरिखेदकत्वमितितत्राह नजात्विति कौरवेंद्राणांदोर्दंडैःपरिरंभितेर क्षितेऽस्मिन्भूतलेप्राणिनांशुचःशोकनिमित्ताश्रुबिंदवः जातुकदाचिदपिनानिपतंतित्वांविना त्वंतुबाष्पकलाक्षःशोचसियस्माच्चस्मात्परिखेदयसीतिभावः ८

हेसौरभेयसुरभिवंशोद्भव माशुचःशोकंमाकार्षीः तेतववृषलाद्भयंव्येतुनश्यत्वित्यन्वयः इदानींसौरभींपृच्छति मारोदीरिति हेसौरभेयित्वमपिकासीस्वव्याहर'कर्तव्यः कृत्स्नमित्युक्त्वा त् हेअंबमारोदीःअश्रुविमोक्षणंमाकार्षीःतेतुभ्यंभद्रमस्तु कुतःमयिदुष्टानांशास्तरिसति ९ यस्यराष्ट्रेराज्येऽसाधुभिर्दुष्टैःप्रजाःसाधुहिंस्यंतेपीड्यंतेमत्तस्यतस्यकीर्त्यादयोनश्यंतीत्यन्वयः गतिःपरलो कः १० यःआर्तानामार्तिनिग्रहःएषःराज्ञ परोधर्मोहियस्मात्तस्मादार्तिनिग्रहस्यस्वधर्मत्वादसत्तमंभूतद्रुहमेनंवृषलंवधिष्यामीत्यन्वयः अनेनकस्यहेतोर्निजग्राहेतिचोद्यंपरिहृतं ११ हेसौरभेय चतुष्प दस्तवत्रीन्पादान्कोऽवृश्चत्छेदितवान्सकः ज्ञातश्चेत्परिहरिष्यामीतिशेषः कुतइतितत्राह माभूवन्निति त्वादृशा'त्वद्विधाः १२ अकृतागसांअकृतापराधानांसाधूनांनिर्दोषाणांवायुष्माकंभद्रमस्तु पा र्थानांकीर्तिदूषणंयशोदूषणंआत्मवैरूप्यकर्तारंपुरुषमाख्याहीत्यन्वयःहेगलेसुरभियोऽनागसिअघमपराधंयुंजन्प्रयुंजानोवर्ततेअस्यतत्तस्मादपराधात्सर्वतइहपरलोकेचभयंभवत्येवेतिशेषः सौरभेयीग लाधेनुर्भद्रानंदाऽमृतस्रवेत्यभिधानम् १३ निरंकुशःअनिवारितःअंगदेनबाहुभूषणेनसहवर्तमानंअमर्त्यस्यदेवस्यापिआहर्तास्मिछेत्तास्मि १४ कुतइतितत्राह राज्ञइति स्वविहितधर्ममनुतिष्ठतांस्व नुपालनंतत्तद्योग्यतयारक्षणंराज्ञःपरोधर्मोहि किंविशिष्टस्य इहानापदिआपदभावेपिउत्पथान्मार्गमुत्सृज्यवर्तमानानन्यान्दुष्टान्यथाशास्त्रंशासतः १५ श्रीकृष्णोभगवान्येषांपांडवानांज्ञानभक्ति

मासौरभेयानुशुचोऽव्येतुतेवृषलाद्भयम् ॥ मारोदीरंबभद्रंतेखलानांमयिशास्तरि ९ यस्यराष्ट्रेप्रजामार्ताहिंस्यंतेसाध्वसाधुभिः ॥ तस्यमत्तस्यनश्यंतिकीर्ति रायुर्भगोगतिः १० एषराज्ञःपरोधर्मोह्यार्तानामार्तिनिग्रहः ॥ अतएनंवधिष्यामिभूतद्रुहमसत्तमम् ११ कोवृश्चत्तवपादांस्त्रीन्सौरभेयचतुष्पदः ॥ माभूवं स्त्वादृशाराष्ट्रेराज्ञांकृष्णानुवर्तिनाम् १२ आख्याहिवृषभद्रंवःसाधूनामकृतागसाम् ॥ आत्मवैरूप्यकर्तारंपार्थानांकीर्तिदूषणम् ॥ गलेऽनागस्यघंयुंजन्स र्वतोस्यचतद्भयम् १३ अनागःस्विहभूतेषुयआगस्कृन्निरंकुशः ॥ आहर्तास्मिभुजंसाक्षादमर्त्यस्यापिसांगदम् १४ राज्ञोहिपरमोधर्मःस्वधर्मस्थानुपालन म् ॥ शासतोन्यान्यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह १५ धर्मउवाच ॥ एतद्वःपांडवेयानांयुक्तमार्ताभयंवचः ॥ येषांगुणगणैःकृष्णोदौत्यादौभगवान्वृतः १६ नवयंक्लेशबीजानियतस्युःपुरुषर्षभ ॥ पुरुषंतंविजानीमोवाक्यभेदविमोहिताः १७ केचिद्विकल्पवसनाआहुरात्मानमात्मनः ॥ दैवमन्येपरेकर्मस्वभावमप रेप्रभुम् १८ अप्रतर्क्यादनिर्वाच्यादितिकेष्वपिनिश्चयः ॥ अत्रानुरूपंराजर्षेविमृशस्वमनीषया १९ एवंधर्मेप्रवदतिससम्राड्द्विजसत्तम ॥ समाहितेनमन साविदित्वाप्रत्यचष्टतम् २०

विरक्त्यादिगुणगणैर्दौत्यादौवृतःतेषांपांडवेयानांपाडुवंशोद्भवानांवःएतदार्तानामभयंकरंवचःयुक्तमुचितमित्यन्वयः १६ हेपुरुषर्षभ यतोजीवानांक्लेशबीजानिस्युर्वयंतंपुरुषंअयमेवेतिनजानीमःअने कशोकबीजप्रतिपादकवेदव्याक्यविमोहिताः १७ वाक्याभेदमेवाह केचिदित्यादिना केचिद्वैकल्पंविकल्पसमूहोपेतवचोयेषांतेतथोक्ताः संदिग्धवचसइत्यर्थः आत्मनःस्वस्यक्लेशबीजमात्मानंस्व यमेवाहुः केचित्सांख्याआत्मानमंतःकरणंतत्कारणमाहुः वैकल्पवचसःप्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहवचनाएकेसम्यक्ज्ञानिनःदैवंसर्वदेवप्रधानंहारिंक्लेशबीजमाहुः सर्वेनिमेषाजज्ञिरेविद्युतःपुरुषादितिश्रुतेः स्वशब्दवाच्याद्विष्णोर्भावःयस्यसःस्वभावः १८ अनंतत्वात्सर्वात्मनाऽप्रतर्क्यात्तर्काविषयादनिर्वाच्यात्प्रधानात्क्लेशपरंपरात्सर्वेषांजीवानांप्रकृत्यापिहितत्वादितिकेष्वपिनिश्चयः अथवाऽप्रतर्क्या त्प्रकर्षेणतर्कायोग्यात्सत्त्वेनासत्त्वेनसदसत्त्वेनवानिर्वक्तुमशक्यात् भावाद्रूपाज्ञानादितिकेषुमायावादिषुनिश्चयः भोराजश्रेष्ठएषुपक्षेष्वनुरूपंश्रुतिस्मृत्यनुकूलंविमृशस्वबुद्ध्यालोच्यानिश्चिन्विति १९ ध र्मेएवंप्रवदतिसतिससम्राट्समाहितेनएकाग्रेणमनसालोच्य स्वाधीनैःकर्मकालप्रधानैः दैवमेवास्वतंत्राणांजीवानांदुःखादिबीजंनत्वगांतरं स्वातरूपेणकर्मादीनांदुःखबीजएषोहेयएवेत्येवंधर्मान्विदित्वा

तैर्मत्याश्चेष्टेत्येकान्वयः आत्मादिशब्दवाच्यंपरमात्मानंक्लेशबीजंविदित्वेतिवा आदानादिकर्तृत्वादात्मा देवोत्तमत्वाद्देवं क्रियाविषयत्वात्सकलकारणशब्दितमव्याकृतं श्रीभा. दि०४१.
स्वभावः स्वभांस्वरूपभूतांभांप्रकाशं वातिगच्छति नपरप्रकाशमितिस्वभावः स्वयंप्रकाशइत्यर्थः अप्रतर्क्यात्दुस्तर्क्यविषयत्वादप्रसिद्धत्वादनिर्वाच्यात् अप्रसिद्धेरवाङ्मनसगोचरादितिस्मृतेः इतिस
र्वेषुपक्षेषुहरिरेवोच्यतेक्लेशबीजत्वेन अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते । इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः । बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः । सुखंदुःखंभवोभावोभयंचाभयमेवच
अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोयशः । भवंतिभावाभूतानांमत्तएवपृथग्विधाःइत्यादेश्च । अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच । नतुमामभिजानंतितत्त्वेनातश्च्यवंतितेइतिस्मृतेः । पृथक्कल्पनायाश्च २८
ज्ञानिविषयत्वाद्धित्यादिकं समाहितेनसम्राडितिपदद्वयेनोक्तमितिज्ञातव्यं सम्यग्राजतेप्रकाशतेसर्वमस्येतिसम्राट् अतएवात्मवैरूप्यकर्तारंनविजानीमइतिवदंतंधर्ममब्रवीदित्यन्वयः समाहितेनचेतसाज्ञाने
नतंधर्मंभगवंतंप्रत्यचष्टदृष्टवान् अपरोक्षदर्शनेनतस्यनिजरूपमद्राक्षीदित्यर्थः दृष्ट्वाचाब्रवीदितिशेषः २० किमब्रवीदितितत्राह धर्ममिति हेधर्मज्ञधर्मंब्रवीषिपरमात्मस्वरूपंगायसि नतुवृषः अपितु
अज्ञजनमोहनायवृषरूपंधत्से यदुक्तमात्मवैरूप्यकर्तारंनविजानीमइतितत्राह यदिति असत्कृतमधर्मंतुवदन्धर्ममवाप्नुयादितिवचनादस्यवृषपरस्पराभावैरूप्यकर्तृत्वात्सूचनेदोषाभावेऽपि एवमधर्मंकृत
सद्भिर्नैसवाच्यःकथंचनेतिवाक्यात्सज्जनेष्वधर्मकृतोयत्स्थानंनरकादिलक्षणंतत्सूचकस्यापितत्स्थानंभवेदितिज्ञापनायत्वयाऽऽत्मवैरूप्यकर्तानज्ञापितइत्यतोधर्मंब्रवीषीत्यर्थः २१ ननुक्लेशदंजानंतंनावि

धर्मंब्रवीषिधर्मज्ञधर्मोसिवृषरूपधृक् ॥ यदधर्मकृतःस्थानंसूचकस्यापितद्भवेत् २१ अथवादेवमायायानूनंगतिरगोचरा ॥ चेतसोवचसश्चापिभूताना
मितिनिश्चयः २२ तपःशौचंदयासत्यमितिपादाःकृतेकृताः ॥ अधर्मांशैस्त्रयोभग्नाःस्मयसंगमदैस्तव २३ इदानींधर्मपादस्तेसत्यंनिर्वर्तयेद्यतः ॥ तंजिघृ
क्षत्यधर्मोयमनृतेनैधितःकलिः २४ इयंचभूर्भगवतान्यासितोरुभरासती ॥ श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैःसर्वतःकृतकौतुका २५ शोचत्यश्रुकलासाध्वीदुर्भगेवो
ज्झिताधुना ॥ अब्रह्मण्यानृपव्याजाःशूद्राभोक्ष्यंतिमामिति २६ ॥ सूतउवाच ॥ इतिधर्मंमहींचैवसांत्वयित्वामहारथः ॥ निशातमाददेखड्गंकलयेऽ
धर्महेतवे २७ तंजिघांसुमभिप्रेक्ष्यविहायनृपलांछनम् ॥ तत्पादमूलंशिरसासमगाद्भयविह्वलः २८ पतितंपादयोर्वीरःकृपयादीनवत्सलः ॥ शरण्यो
नावधीत्श्लोक्यआहचेदंहसन्निव २९

जानीमइतिवदतः तवाभिसंधिरयंवेतिवक्तीत्याह अथवेति यादृशानांगोचरापिनूनंप्रायेणभूतानांचेतसोवचसश्चदेवमायायाःसर्वजीवानांमुख्यक्लेशबीजस्यदेवस्यहरेरिच्छायागतिःस्थितिरधर्मेणधम
शोचामीत्यादिकाअगोचरेतिज्ञापयितुंसर्वज्ञेनभवतानविजानीमइत्युक्तमितिभावः अभिप्रायनिश्चयइति २२ तवतपआदिचत्वारःयेपादाःकृतयुगेकृताःपूर्णाअवर्तंततेषांमध्येत्रयःपादास्तपःशौचदया
ख्याःअधर्मांगैरधर्मपादैःस्मयसंगमदैर्भग्नाःस्मयेनतपोभंगः स्त्रीसंगेनशौचभंगःमदेनदयाभंगः २३ इदानीमस्मिन्युगेयतोयेनपादेनानिर्वर्तसे हेधर्मतेसपादःसत्यंसत्यात्मकस्त्ववशिष्टोऽनृतेनाधर्मपादेन
एधितोवर्धितोऽधर्मात्मकःकलिः तंसत्याख्यंपादंजिघृक्षतितंग्रहीतुमिच्छति ग्रसितुमाकांक्षतेइत्यन्वयः २४ इयंभूश्चभगवतान्यासितोऽवरोपितउरुर्महान्भरोभारोयस्याःसातथोक्ताश्रीमद्भिस्तस्यहरेः
पदन्यासैःपदपरिक्रमणैःसर्वतःकृतकौतुकारचितालंकारारचितरोमांचेतिवा सतीनिर्मलाभूत् २५ सेयंसाध्वीअधुनातत्पदन्यासैरुज्झितादुर्भगेवभाग्यहीनास्त्रीवशोचंतीअश्रुकलासततस्रुतनेत्रजलधा
राऽऽस्तइत्यन्वयः किंकृत्वाअब्रह्मण्याब्राह्मणभक्तिरहितानृपव्याजाःशूद्रामांभोक्ष्यंतिपालकव्याजेनभुंजतइति २६ अधर्महेतवेअधर्मकारणाय निशातं तेजितंहंतुमितिशेषः २७ जिघांसुहंतु
कामंपादमूलंसमगात् अष्टांगविशिष्टतयाऽऽसीदित्यन्वयः २८ श्लोक्यःकीर्तिकामः २९ ३२

गुडाकेशयशोधराणांअर्जुनकीर्तिंबिभ्रतांकौरवाणामस्माकमर्थेबद्धांजलिर्येनसतथोक्तस्तस्यगुडाकेशयशोधराणांसकाशात्भयंनास्तीति वाकिंतुहेकलेत्वयामदीयेक्षेत्रेकथंचिदपिनवर्तितव्यमित्यन्वयः देहमारभ्यराष्ट्रपर्यंतस्यानविवक्षयाक्षेत्रइत्युक्तम् कुतइतितत्राह त्वमिति अधर्मएवबंधुर्यस्यसतथोक्तः अधर्मबंधुत्वादितिभावः ३० ततश्चकिमितितत्राह त्वामिति नरदेवानांधर्मपालकानांराज्ञां देहेषुवर्तमानंसान्निधानंत्वामन्वनंतरंअयंलोभाद्यधर्मयूथःप्रवृत्तोभवतीतियस्मात्तस्मादधर्मबंधोहेकलेसत्येनधर्मेणचवर्तितव्येब्रह्मावर्तेविंध्याहिमवत्पर्वतयोर्मध्येपुण्यदेशेनवर्तितव्यमित्यन्वयः क्षुभगाष्टे इतिधातोर्लोभः परवित्ताभिलाषःसद्व्ययेशक्तेस्ववित्तापरित्यागोवा ज्येष्ठाअलक्ष्मीःमायानिकृतिः यत्रयस्मिन्ब्रह्मावर्तेस्वाध्यायादिर्ब्रह्मयज्ञश्चरुपुरोडाशादिद्रव्यलक्षणावितानयज्ञश्चयेषांतेब्रह्मवितानयज्ञा मुनयः यज्ञैर्यज्ञेश्वरंयजंति ३१ ३२ यस्मिन्निच्छात्ममूर्तिःइच्छातनुः इज्यमानोहरिर्भगवान्यजतांपुंसांशंसुखंतनोतिप्रपंचयति अमोघान्कामानपितनोतीति किंविशिष्टोहरिःस्थिरजंगमानामं

राजोवाच ॥ नतेगुडाकेशयशोधराणांबद्धांजलेर्भोभयमस्तिकिंचित् ॥ नवर्तितव्यंभवताकथंचित्क्षेत्रेमदीयेत्वमधर्मबंधुः ३० त्वांवर्तमानंनरदेवदेहेष्वनु प्रवृत्तोयमधर्मयूथः ॥ लोभोनृतंचौर्यमनार्यमंहोज्येष्ठाचमायाकलहश्चदंभः ३१ नवर्तितव्यंयदधर्मबंधोधर्मेणसत्येनचवर्तितव्ये ॥ ब्रह्मावर्तेयत्रयजंतियज्ञै र्यज्ञेश्वरंब्रह्मवितानयज्ञाः ३२ यस्मिन्हरिर्भगवानिज्यमानइच्छात्ममूर्तिर्यजतांशंतनोति ॥ कामानमोघान्स्थिरजंगमानामंतर्बहिर्वायुरिवैषआत्मा ३३ परीक्षितैवमादिष्टःसकलिर्जातवेपथुः ॥ तमुद्यतासिमाहेदंदंडपाणिमिवोद्यतम् ३४ यत्रक्वाथवत्स्यामिसार्वभौमतवाज्ञया ॥ लक्षयेतत्रतत्रापित्वामात्तेषुश रासनम् ३५ तन्मेधर्मभृतांश्रेष्ठस्थानंनिर्देष्टुमर्हसि ॥ यत्रैवनियतोवत्स्यआतिष्ठंस्तेनुशासनम् ३६ सूतउवाच ॥ अभ्यर्थितस्तदातस्मैस्थानानिक लयेददौ ॥ द्यूतंपानंस्त्रियःसूनायत्राधर्मश्चतुर्विधः ३७ पुनश्चयाचमानायजातरूपमदात्प्रभुः ॥ ततोनृतंमदंकामंरजोवैरंचपंचमम् ३८ अमूनिपंचस्था नानिह्यधर्मप्रभवःकलिः॥ औत्तरेयेणदत्तानिन्यवसत्तन्निदेशकृत् ३९ अथैतानिनसेवेतबुभूषुःपुरुषःक्वचित् ॥ विशेषतोधर्मशीलोराजालोकपतिर्गुरुः ४० वृषस्यनष्टांस्त्रीन्पादांस्तपःशौचंदयामिति ॥ प्रतिसंदधआश्वास्यमहींचसमवर्धयत् ४१ सएषएतर्ह्यध्यास्तआसनंपार्थिवोचितम् ॥ पितामहेनोपन्यस्तं राज्ञारण्यंविविक्षता ४२ आस्तेधुनासराजर्षिःकौरवेंद्रश्रियोल्लसत् ॥ गजाह्वयेमहाभागश्चक्रवर्तीबृहच्छ्रवाः ४३

तर्बहिश्चवर्तमानः कइववायुरिवात्माव्यापकः ईशः प्रवर्तकः ३३ उद्यतंसंनद्धंदंडपाणिंयममिवस्थितंउद्यतासिंउद्धृतखड्गम् ३४ यत्रक्वापिवत्स्यामिवत्स्यामीत्यन्वयः लक्षयेपश्यामि ३५ हेधर्म भृतांश्रेष्ठ तत्स्थानंनिर्देष्टुमर्हसीत्यन्वयः आतिष्ठन्अनुतिष्ठन्वत्स्येवसामि ३६ कानितानिस्थानानीतितत्राह द्यूतमिति द्यूतंदेवनं पीयतइतिपानंमद्यं सूनाप्राणिहिंसन यत्रयेषुस्थानेषुचतुर्विधोऽधर्म पापंस्यादितिशेषः ३७ जातरूपंसुवर्णं तत्फलमाह ततइति ततोद्यूतादिभ्योऽनृतादीनिपापसाधनानिभवंतीतिशेषः ३८ तस्यराज्ञोनिर्देशकृदाज्ञाकृत् अधर्मप्रभवः अधर्मोत्पादकः अमूनि द्यूतादीनिपंचस्थानानि ३९ बुभूषुः पुरुषार्थकामः लोकपतिर्लोकपालः गुरुरुपदेष्टा धर्मस्येतिशेषः ४० वृषस्यधर्मस्य ४१ एतर्हिइदानींपार्थिवानांराज्ञामुचितंआसनंसिंहासनंअध्यास्तइतिसंबंधः अरण्यंप्रवेष्टुकामेनपितामहेनपितुःपित्रा युधिष्ठिरेणउपन्यस्तंदत्तंआसनमध्यास्तइति अधिश्रीकःस्थासकौतितदहन्पर्यवतीति बृहच्छ्रवाःमहाकीर्तिः ४३ ॥

यस्यक्षोणींपालयतःसतः यूयंसत्राययज्ञविशेषायदीक्षिताः सोयमभिमन्युसुतोनृपः इत्थंभूतानुभावः कल्यादिवंधनलक्षणसामर्थ्योपेतइत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ पुनरपिभगवतिभक्तिविधानार्थंतन्माहात्म्यमुच्यतेस्मिन्नध्याये तदर्थंपारीक्षितंस्वर्याणमुपक्रमते यइति योऽद्भुतकर्मणः श्रीकृष्णस्यानुग्रहात् द्रौण्यस्त्रदग्धोपिमातुरुत्तरायाउदरेनमृतः १ यश्चब्रह्मशापोत्थिताद्ब्राह्मणशापप्रेरितात्तक्षकनागात्प्राणविप्लवेजीवनाशेप्राप्तेसतिभगवत्यर्पितचित्तत्वान्मरणाद्भयोरुभयान्नसंमुमोह सपरीक्षित्सर्वतःसर्वेषु राज्यादिषुस्नेहलक्षणंसंगमुत्सृज्यवैयासकेःश्रीशुकस्यशिष्योभूत्वातदुपदेशेनात्मयोग्यंविज्ञानंस्वरूपविंबपरतत्त्वापरोक्षज्ञान तेनअर्जितासंपादितासंस्थितिर्मुक्तिर्येनसतथोक्तःगंगायांभासादेस्वकलेवरंजहावित्यन्वयः ३ नैतदाश्चर्यमित्याह नेति उत्तमश्लोकस्यवार्ताप्रसंगोयेषांतेतथा उत्तमश्लोकस्यवार्ताजीविकायेषांतेतथेतिवा । तेषांश्रवणपुटेनतस्यहरेःकथामृतंजुषतांश्रवणव्याजेनसेवमानानांतस्यपादपद्मंचस्मरतांअंतकालेसंभ्रमोनस्यादित्यन्वयः निरंतरंहरिचरणनिषेवणेनात्यंतिकप्रलयेसर्वदेहविरहमिच्छतांदैनंदिनमरणभयंनास्तीतिकिंवर्णनीयमित्यपिशब्दार्थः । उत्तमश्लोकवार्तादिष्वेकैकेनाऽ

इत्थंभूतानुभावोयमभिमन्युसुतोनृपः ॥ यस्यपालयतःक्षोणींयूयंसत्रायदीक्षिताः ४४ इतिश्रीभा०महापुराणेप्रथमस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ सूतउवाच ॥ योवैद्रौण्यस्त्रविप्लुष्टोनमातुरुदरेमृतः ॥ अनुग्रहाद्भगवतःकृष्णस्याद्भुतकर्मणः १ ब्रह्मशापोत्थितायस्तुतक्षकात्प्राणविप्लवे ॥ नसंमुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः २ उत्सृज्यसर्वतःसंगंविज्ञानार्जितसंस्थितिः ॥ वैयासकेर्जहौशिष्योगंगायांस्वकलेवरम् ३ नोत्तमश्लोकवार्तानांजुषतांतत्कथामृतम् ॥ स्यात्संभ्रमोंतकालेपिस्मरतांतत्पदांबुजम् ४ तावत्कलिर्नप्रभवेत्प्रविष्टोपीहसर्वतः ॥ यावदीशोमहानुर्व्यामाभिमन्यवएकराट् ५ यस्मिन्नहनियर्ह्येव भगवानुत्ससर्जगाम् ॥ तदैवेहानुवृत्तोसावधर्मप्रभवःकलिः ६ नानुद्वेष्टिकलिंसम्राट्सारंगइवसारभुक् ॥ कुशलान्याशुसिध्यंतिनेतराणिकृतानियत् ७ किमुबालेषुशूरेणकलिनाशूरभीरुणा ॥ अप्रमत्तःप्रमत्तेषुयोवृकोनृषुवर्तते ८ उपवर्णितमेतद्वःपुण्यंपारीक्षितंमया ॥ वासुदेवकथोपेतमाख्यानंयदपृच्छत ९ यायाःकथाभगवतःकथनीयोरुकर्मणः ॥ गुणकर्माश्रयाःपुंभिःसेव्यास्तास्ताबुभूषुभिः १० ऋषयऊचुः ॥ सूतजीवसमाःसौम्यशाश्वतीर्विशदंयशः ॥ यस्त्वंशंससिकृष्णस्यमर्त्यानाममृतंहिनः ११

मिलितंकिमुवर्णनीयमितिवा ४ मदीयेराष्ट्रेनवर्तितव्यमित्यस्याभिप्रायःकलेःसामर्थ्यप्रकटनाभावः नतुप्रवेशाभावइत्यभिप्रेत्याह तावदिति आभिमन्यव अभिमन्योःपुत्रःपरीक्षिदेकराट्चक्रवर्तीयावद्यावंतंकालमुर्व्यामास्तइत्यन्वयः कीदृशःमहानीशःसप्तद्वीपवत्याःभूमेरधिपतिः नमंडलेशइत्यर्थःतावत्तावंतंकालमिहसंप्रविष्टोपिकलिःनप्रभवेत्स्वशक्तिप्रकटनसमर्थोनाभूदित्यन्वयः ५ कदानूर्व्यांकलिःप्रविष्टइतितत्राह यस्मिन्निति ६ सारंगोमधुकरइव सारभुक्सारग्राही सम्राट्कलिंनद्वेष्टीत्यन्वयः कुतइतितत्राह कुशलानीति कुशलानिसुकृतानि इतराणिपापानियद्यस्मात् ७ इतोप्युदास्तइत्याह किमिति धर्मज्ञानादिकंवृणोतीत्यावृणोतिनाशयतीतिवृकः शूरेषुभीरुणाबालेषुशूरेणकलिनाकिमुकिंप्रयोजनम् ८ उपसहरति उपवर्णितमिति ९ यथेयंपारीक्षितीकथाभगवतोगुणकर्माश्रयत्वात्सेव्यासीत्तथान्याअपितादृशाःकथाःमुमुक्षुभिःसेव्याइत्याह यायाइति कथनीयानिउरूणिकर्माणियस्यसतथोक्तः तस्यबुभूषुभिर्मोक्षकामैः १० सूतयस्त्वंश्रीकृष्णस्यविशदंयशोऽमृतंमरणधर्मिणांअस्माकंशंससिहियस्मात्तस्मादाशीर्लक्षणम् सोमार्हभद्रेतिवा सुमायाःवत्सेतिवा सुमारोमहर्षणभार्या शाश्वतीःसमाःबहुवर्षान्जीवशतवर्षानुपर्यपिमाणान्धारयेत्येकान्वयः ११

कर्मणाज्ञानमातनोतीत्यादिश्रुतिप्रत्ययादंतःकरणशुद्धिद्वाराहरिज्ञानलब्धयेयागपरंपराभिरनाश्वासेश्वासमोक्षानवसरे अन्यत्रसंगात्सरविधुरेदाऽतएवहरिकथावर्णनेतावतरेऽश्रेष्ठहुतपक्वादित्यनावृतेकर्म
णि इर्पुदेशेनसुहुतहविराज्याद्युद्भूतधूमेनधूम्रआत्मामनआदीन्द्रियजातंयेषांतेतथोक्ताः कर्मणिषष्ठीदर्शनात् तेनधूमेनधूम्रतपापविशीकृतशरीरानस्मान्मधुमधुरंगोविंदपादपद्मासवंआपाययतीत्यन्वयः .
पादपद्माद्दासूयतइत्यासवंमधुना अनेनसत्रयागःसफलोजातइत्युक्तंभवति १२ दीर्घकालीनसत्रकरणमंतरेणाल्पकालीनयज्ञकरणंनशुद्धांतःकरणजन्यज्ञानान्मोक्षःसुकरइत्याशंक्याह तुलयाम
इति भगवत्संगिनांवैष्णवानांसंगस्यसेवालक्षणस्यसकाशाद्यत्सुखंतस्यलवेनापिलवलक्षणकालावच्छिन्नभागेनसहस्वर्गंदुःखासंभिन्नप्रदेशनाकलक्षणं अपुनर्भवंकैवल्यंसम्यक्स्वरूपाभिव्यक्तिजन
नाभावलक्षणंनतुलयामःतुलयितुंनप्रभवामः लडर्थेलोट्प्रार्थनायांवा मर्त्यानांमर्त्यशरीरभोगाराज्यादिसंपदः किमुत नतुलयामेतिकिंवक्तव्यं सायुज्यादिविशिष्टफलहेतुत्वेनांतरंगत्वान्नसमइत्यर्थः अधि
प्रमुक्तौतदनंतरंपूर्वस्मादतिरिक्तफलविशेषाभावाच्चिरसमयस्यसंचीर्णमहत्सेवादिलक्षणसंगस्यातिसुखहेतुत्वेनतस्यचेहदीर्घसत्रकरणव्याजेनसंभवादिदमेवसर्वैरनुमंतव्यमित्युक्तमनेनेतिभावः १३ भ्रुतभ
गवत्कथानामप्यस्माकंनतत्कथायामलंबुद्धिरित्याशयवंतःआहुरित्याह कोनामेति येभवपाद्ममुख्याःभवःशिवःपाद्मोब्रह्मातौमुख्यौयेषांतेतथोक्ताःयोगेश्वराः तत्तदधिकारिदेयमोक्षोपा

कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धूमधूम्रात्मनां भवान् ॥ आपाययति गोविंदपादपद्मासवं मधु १२ तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ॥ भगवत्संगिसंगस्य मर्त्या
नां किमुताशिषः १३ को नाम तृप्येद्रसवित्कथायां महत्तमैकांतपरायणस्य ॥ नांतं गुणानामगुणस्य जग्मुर्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्याः १४ ततो भवान्वै
भगवत्प्रधानो महत्तमैकांतपरायणस्य ॥ हरेरुदारं चरितं विशुद्धं शुश्रूषतां नो वितनोतु विद्वन् १५ तन्नः परं पुण्यमसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् ॥
आख्याह्यनंताचरितोपपन्नं पारीक्षितं भागवताभिरामम् १६

योपदेष्टृप्रधानास्ते अगुणस्यसत्वादिगुणरहितस्यसर्वकार्येषुप्रधानस्यवा यस्यज्ञानादिगुणानामंतमवसानंनजग्मुः कोनामपुमांस्तस्यमुक्तामुक्तब्रह्मादीनांमहत्तमानामेकांततोनियमेनपरायणस्य
उत्तमाश्रयस्यमहत्तमेभ्यः एकांततःपरायाउत्कृष्टायाः श्रियोप्ययनस्यवा हरेःकथायांतृप्येदलंबुद्धिमाप्नुयादित्यन्वयः कीदृशःरसवित्सारज्ञानीविद्वान् १४ ततःकिमितित्राह ततइ
ति अलंबुद्धिर्नास्तीतियतस्ततोहेविद्वन्भगवतांसौभाग्यवतांपुंसांप्रधानोभवान्हरेरुदारंचरितमस्माकंवितनोतुविस्तारयतुइत्यन्वयः। भगवानेवप्रधानोयस्यमतेसतथेतिवा महत्तमश्चएकांतश्चपराय
णश्चेतिमहत्तमैकांतपरायणः महतांब्रह्मादीनामतिशयेनश्रेष्ठःअंतेप्रलयेएकएवनाद्वितीयोस्तिपरामुक्तास्तेषामाश्रयः शुश्रूषतामित्यनेनश्रवणशीलत्वंस्वाभाविकमितिदर्शयति १५ हरेरुदाराचरि
तानामनंतत्वात्तेषांमध्येकिंवक्ष्यामीतिप्रश्नोमाभूदित्यभिलषितचरितमिदमित्याहुरित्याह तन्नइति तदाख्यानमस्माकंआख्याहीत्यन्वयः परमुत्कृष्टंपुण्यंपुनानं असंवृतःस्पष्टोर्थःपुरुषार्थोयस्मात्तदतितथो
क्तंतत् अत्यद्भुतानांयोगानांभक्तिज्ञानादिलक्षणानांनिष्ठाप्रतिपाद्यतयानितरांस्थितिर्यस्मिंस्तत्तथोक्तं तत्कालतोदेशतश्चानतस्यापरिच्छिन्नस्यहरेश्चरितेनोपपन्नं सहितंतथापरीक्षित्संबंधिभागवतानां
मभिरामंमनोहरं भागवताःअभिरमंतेयस्मिन्नितिवा भगवत्संबंधित्वाद्वाऽभिरामम् १६

---

१ सम्यक्स्वरूपाभिव्यक्त्यभावलक्षणंजननाभावलक्षणंचेत्यर्थःतात्पर्योक्तिः ।

तदिति किंतत्राह सवाइति अदभ्रबुद्धिः पूर्णज्ञानः महाभागवतः परीक्षिद्वैयासकिना शुकेन शब्दितेनोपदिष्टेन श्रुतेन ज्ञानेन येनापवर्गाख्यं खगेंद्रध्वजस्य गरुडध्वजस्य पादमूलमेजइत्यन्वयः ताइत्यनेनाख्यानस्यइष्टसाधनावबोधकेत्वेनोपादेयत्वंदर्शयतीति १७ हेमहात्मन् शौनक विलोमजाताः हीनजन्मानोपिवयज्ञानवृद्धानामनुवृत्त्यासेवया जन्मभृतः सफलजन्मानोऽभूमेत्यन्वय अहोआश्चर्यमस्मद्भाग्यं कुतः महत्तमानामभिधानगोष्ठीतस्ययोगः संबंधः अभिधानेननाम्नायोगइतिवा दुष्कुलोत्पत्तिनिमित्तंदौष्कुल्यमाधिमनाग् शीघ्रंविधुनोतीत्येकान्वयः १८ कैमुत्यमाह कुतइति महत्तमैकांतपरायणस्यहरेर्नामगृणतः पुंसः आधिंविधुनोतीतिकुतः पुनः किंवक्तव्यमित्यन्वयः अनंताअपरिमिता शक्तयोयस्यसतथा देशादितः परिच्छेदेनाविद्यतेयस्यसोनंतः योभगवाननंतशक्तिरनंतश्च नकेवलं ताभ्यामानंत्यंगुणानंत्यमप्यस्तीत्याह महदिति महांतोगुणा महद्गुणाः तेषांभावःमहद्गुणत्वं तस्माच्छांदसत्वान्महच्छब्दस्यमहादेशाभावः यंभगवंतमनंतगुणतः परिच्छेदरहितंसत्यज्ञानघनतामित्यादिवेदांताआहुरित्यन्वयः १९ प्रार्थयतः कटाक्षमोक्षमितिशेषः इतरान्ब्रह्मादीन्हित्वाकटाक्षवीक्षामकृत्वाविभूतिर्महालक्ष्मीः स्वरतत्वादनभीप्सोरनिच्छतोपिस्यहरेरंघ्रिरेणुमनवरतंजुषतेसेवते तस्यास्यहरेरसाम्येअद्वितीये तथागुणैरनातिशायितेआधिक्यरहितेसर्वोत्तमत्वेचसूचितेनलक्ष्मीपतिरित्येतावताअलंनन्वित्येकान्वयः । अहमेवस्वयमिदंवदामिजुष्टंदेवेभिरुतमानुषेभिः श्रीमन्मंद

सवैमहाभागवतः परीक्षिद्येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ॥ ज्ञानेनवैयासकिशब्दितेनभेजेखगेंद्रध्वजपादमूलम् १७ सूतउवाच ॥ अहोवयंजन्मभृतोमहात्मन्वृद्धानुवृत्त्यापिविलोमजाताः ॥ दौष्कुल्यमाधिंविधुनोतिशीघ्रंमहत्तमानामभिधानयोगः १८ कुतः पुनर्गृणतोनामतस्यमहत्तमैकांतपरायणस्य ॥ योनंतशक्तिर्भगवाननंतोमहद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः १९ एतावतालंननुसूचितेनगुणैरसाम्येऽनतिशायितेऽस्य ॥ हित्वेतरान्प्रार्थयतोविभूतिर्यस्यांघ्रिरेणुंजुषतेनभीप्सोः २० अथापियत्पादनखावसृष्टंजगद्विरिंचोपहृतार्हणांभः ॥ सेशंपुनात्यन्यतमोमुकुंदात्कोनामलोकेभगवत्पदार्थः २१ यत्रानुरक्ताः सहसैवधीराव्यपोह्यदेहादिषुसंगमूढम् ॥ व्रजंतियत्पारमहंस्यसत्यंयस्मिन्नहिंसोपरमश्चधर्मः २२ अहंहिपृष्टोऽर्यमणोभवद्भिराचक्षआत्मावगमोत्रयावान् ॥ नभः पतंत्यात्मसमंपतत्रिणस्तथासमंविष्णुगतिंविपश्चितः २३

कटाक्षलब्धविभवब्रह्मेंद्रगंगाधरमित्यादिश्रुतिस्मृतिशतैरितरेषामशेषाणांलक्ष्म्याअवरत्वाल्लक्ष्मीपतित्वंविष्णोः सर्वोत्तमत्वेयुक्तिरितिभावः २० अथसर्वोत्तमत्वाद्वितीयत्वसमर्थनस्यबहुयुक्तिसंदृष्टत्वप्रकटनायेदमपिभवतीत्याह अथापीति यस्यपादनखावसृष्टंगलितंविरिंचेनब्रह्मणाउपहृतंसमर्पितमर्हणांभः अर्घ्यजलंश्रीपादावनेजनोदकमितियावत् रुद्रेणसहवर्तमानंजगच्चतुर्दशभुवनंपुनातियस्मादथतस्माल्लोकेभुवनेमुकुंदान्मोक्षप्रदान्नारायणादन्यतमः अन्यः स्वार्थेतमप्प्रत्ययः कोनामभगवत्पदार्थः निरतिशयज्ञानादिगुणवत्त्वयाभगवानितिनामवाच्योस्तिसर्वेषांतदर्घ्यदत्त्वात्नकोप्यस्तीत्यर्थः अनेनविरिंचिपूज्यत्वाशिवशुद्धिकरतीर्थदत्वभगवन्नामवाच्यत्वाद्वितीयत्वादिसर्वोत्तमत्वसूचकानोतिज्ञातव्यं २१ मुकुंदस्यविवृणोति यत्रेति यत्रमुकुंदेअनुरक्ताः स्निग्धाः धीराविषयवार्तानिवृत्तायानुद्धैरताः संतोदेहादिषूढंमूढंसंगंस्नेहलक्षणंसहसाविमर्शज्ञानेनव्यपोह्यनिरस्यतत्परमहंसाश्रममप्राप्यंसत्यंसाधुगुणयुक्तंब्रह्ममुकुंदाख्यंव्रजंति यस्मिन्परमहंसाश्रमेअहिंसाविहितातिरिक्तहिंसावर्जनमुपरमउपद्रवंपातिपिबतिहिनस्तीतिवाउपाविष्णुः सर्वाधिकस्तस्मिन्हरौरमारमणंरतिर्विषयनिवृत्तिर्वाधर्मोविहितइतिशेषः अनेनमुक्तिदानमपिसर्वोत्तमत्वचिह्नमितिसूचितंभवति २२ आख्याहीतिशौनकप्रश्नोत्तरंवक्ति अहंहीति अर्यमणोगुणान्वक्तुंभवद्भिः पृष्टोहंअत्रहरिगुणेषुयावानात्मावगमआत्मनोममअवगमः ज्ञानंतावत्आचक्षेव्याकरिष्ये गुणानामनंतत्वात्कस्यापिसर्वात्मनाज्ञातुंशक्तिर्नास्तीत्येतदर्थंहिशब्देनाह नकेवलमहमेवाशक्तः किंतुअतीतानागतवर्तमानाब्रह्मादयः सर्वेप्येवमेवहरिगुणविषयइतिसोदाहरणमाह नभइति यथापतत्रिणः पक्षिणः

न्मः आत्मसर्वस्वशक्त्यनुसारेणपतंति शक्त्यभावादेवोपरमंतिननभोऽन्तनादनंतरत्वस्य तथाब्रह्मादयोविपश्चितोज्ञानिनोविष्णुगतिंविष्णुज्ञानंप्रतिसममात्मशक्त्यनुसारेणपतंति शक्त्यभावादुपरमंति
नगोऽविदगुणानामितत्वादितिभावः २३ पारीक्षितमाख्यानंवक्ष्यंस्तस्यनिर्वेदनिमित्तब्रह्मशापः कुरुपक्रमते एकदेति धनुरुद्यम्यसज्जंकृत्वाप्रगृह्यमृगयामुद्दिश्यवनेविचरन् २४ जलाशयंजलाधारं
तटाकविशेषं अचक्षाणोऽपश्यन्सपरीक्षित्आश्रमंआलस्यपरिहारकारणंस्थानविशेषंप्रविवेशेत्यन्वयः शांतंअसंप्रज्ञातसमाधिस्थंकिंचिन्मीलितनेत्रम् २५ प्रतिरुद्धाःपरमात्मन्येवसन्निधापिताः
श्रोत्रादींद्रियाणिचप्राणश्चमनश्चबुद्धिश्चयेनसतथोक्तःतं प्राणरोधः कुंभकेश्वासरोधः चेष्टानिवृत्तिर्वा अतएवशब्दादिज्ञानेभ्यउपारतं तदेवस्पष्टयति स्थानेति जाग्रदादिस्थानत्रयात्परमतीतंतुरी
यंहरिधाम अतएवब्रह्मणिभूतंप्रयत्नमंतरेणस्वतएवमनसास्वबिंबरूपंपरमात्मानंअनुभवंत अतएवाविक्रियं निश्चेष्टंनिवातस्थदीपोपमंविरुद्धक्रियारहितंवा २६ विप्रकीर्णाभिर्जटाभिःछन्नंसवृतं रु
रोःकृष्णमृगस्यविद्यमानेनाजिनेनचसंवृतं आसीनंवा विशुष्यत्नीरसं तालुजिह्वामूलंगूढजिह्वायस्यसतथा सपरीक्षित्तथाभूतंएवंविशिष्टंमुनिंउदकमयाचतप्रार्थितवानित्यन्वयः २७ सराजा
चुकोपेत्यन्वयः । तस्माद्धितिशेषः अलब्धंतृणभूम्यादियेनसतथोक्तः आदिशब्देनमधुपर्कादिगृह्यते स्वागतमित्यादिप्रियवचनंसूनृतं तृणानिभूमिरुदकंवाक्चतुर्थीचसूनृतेतिस्मृतेः आत्मानंमुनि

एकदाधनुरुद्यम्यविचरन्मृगयांवने ॥ मृगाननुगतःश्रांतःक्षुधितस्तृषितोभृशम् २४ जलाशयमचक्षाणःप्रविवेशसआश्रमम् ॥ ददर्शमुनिमासीनंशांतं
मीलितलोचनम् २५ प्रतिरुद्धेंद्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतम् ॥ स्थानत्रयात्परंप्राप्तंब्रह्मभूतमविक्रियम् २६ विप्रकीर्णजटाच्छन्नंरौरवेणाजिनेनच ॥ विशु
ष्यत्तालुरुदकंतथाभूतमयाचत २७ अलब्धतृणभूम्यादिरसंप्राप्तार्घ्यसूनृतः ॥ अवज्ञातमिवात्मानंमन्यमानश्चुकोपह २८ अभूतपूर्वःसहसाक्षुत्तृड्भ्या
मर्दितात्मनः ॥ ब्राह्मणंप्रत्यभूद्ब्रह्मन्मत्सरोमन्युरेवच २९ सतस्यब्रह्मर्षेरंसेगतासुमुरगंरुषा ॥ विनिर्गच्छन्धनुष्कोट्यानिधायपुरमागमत् ३० एष
किंनिभृताशेषकरणोमीलितेक्षणः ॥ मृषासमाधिराहोस्वित्किंनुःस्यात्क्षत्रबंधुभिः ३१ तस्यपुत्रोतितेजस्वीविहरन्बालकोर्भकैः ॥ राज्ञाघंप्रापितंतातं
श्रुत्वातत्रेदमब्रवीत् ३२ अहोअधर्मःपालानांपृथ्व्याबलिभुजामिव ॥ स्वाम्यन्यथंयद्दासानांद्वारपानांशुनामिव ३३

नाऽवज्ञातमिवमन्यमानः क्षुधादिनिमित्तोयंकोपइत्यस्मिन्नर्थेहशब्दः इतिहासद्योतकोवा २८ तस्यपरीक्षितःब्राह्मणंप्रतिमन्युरभूत्नकेवलंमन्युःकिंतुमत्सरश्चाभूदित्यन्वयः मन्युरेवनप्रसादइत्येवशब्दा
र्थः मत्सरोनायंमद्वशइत्यप्रीतिश्च कीदृशः अभूतपूर्वःइतःपूर्वमनुत्पन्नः कीदृशस्य क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनःपीडितमानसस्य २९ शापनिमित्तमाह सइति सराजातस्यब्रह्मर्षेःस्कंधेगतासुंमृ
तंसर्पंधनुष्कोट्यानिधायपुरमागमदित्यन्वयः ३० पुरमागच्छतस्तस्यालोचनप्रकारमाह एषइति एषमुनिःविषयेभ्यःप्रत्यङ्मुखतयानिभृताशेषकरणःपरतत्त्वाविषयीकृतसकलेंद्रियः मीलितेक्षणः
किंनोस्माकंक्षत्रबंधुभिः किंस्यादितिमृषासमाधिर्मीलितेक्षणःआहोस्विदितिमनसापितर्कयन्पुरमगादितिपूर्वेणान्वयः ३१ तस्यब्रह्मर्षेःपुत्रःशृंगीनामकःतत्रेदमब्रवीदित्यन्वयःइदमितिवक्ष्यमाणं किंकृत्वा
राज्ञापरीक्षिताघंअपराधंप्रापितंपितरंश्रुत्वा अशुचितांप्रापितमितिवा अतितेजस्वीत्यनेनशापदानसामर्थ्यमस्यास्तीतिदर्शितं अर्भकैःबालैःसहविहरन्वयसाबालःनतुसामर्थ्येनेत्येतद्दर्शितंकप्रत्ययेन
३२ किमाहेतितत्राह अहोइति बलिभुजांकाकानामिवपृथ्व्याःपालानांराज्ञांअधर्मोऽन्यायोऽप्यस्माभिर्दृष्टः अहोकष्टं तत्कुतइतितत्राह स्वामिनीति शुनांस्वाम्यन्यथामिवद्वारपदासानांतद्वद्द्वा
रपानाराज्ञासंप्रतिस्वामिनिब्राह्मणेऽपदृष्टमिति पद्यस्मात्तस्मादिति ३३

राज्ञांविप्रदासत्वंकथमितितत्राह ब्राह्मणैरिति ब्राह्मणैर्दासतयाद्वारपालोनिरूपितःसराजातस्यविप्रस्यगृहे द्वाःस्थोद्वारपालःकथंसभांडंभांडेनसहवर्तमानंगृहंभोक्तुंनार्हतिअपितुमर्हतिनार्हत्येवहियस्मा
त्तस्मात् असौस्वामिनादंडयइत्यर्थः ३४ तर्हिसप्रतिकोदंडकर्त्तातेषांइतितत्राह कृष्णइति उत्पथगामिनांविहितमार्गंपरित्यज्यगच्छतांशास्तरिकृष्णेभगवतिगतेभिन्नसेतून् लंघितमर्यादास्तानद्या
हंशास्मिदंडयामीत्यन्वयः मेबलसामर्थ्यंपश्यतहेबालाइतिशेषः ३५ सचदंडःकीदृशइतितत्राह इतीति रोषताम्राक्षःरक्तनेत्रःकौशिकींकुशपाणिःअपउपस्पृश्यआचम्यवाग्वज्रंशापरूपंवज्रंविससर्ज
दत्तवान् राज्ञइतिशेषःइतिहासद्योतकेनहशब्देनकौशिकीनदीतस्याअपउपस्पृश्येत्यपख्यानमपहस्तितमितिज्ञातव्यं ३६ इतोद्यतनादह्नःसप्तमेहनिमयाचोदितःप्रेरितस्तक्षकःसर्पविशेषः लं
घितमर्यादंकुलांगारंकुलनाशकं ममापतृद्रुहंपरीक्षितंनामराजानंधक्ष्यतिस्मदग्धंकुर्यादित्येकान्वयः धक्ष्यतीतिलट्स्मशब्दसामर्थ्याल्लोडर्थेवेदव्यत्ययः भागवतप्रधानराजदहनेपिसामर्थ्यद्योतनायवायं
व्यत्ययः ३७ आश्रमंगतः ततःगलेसर्पकलेवरंकंठस्थितसर्पशरीरंपितरंदृष्ट्वामुक्तकंठःउच्चैरुरोदेत्यन्वयःसमाधिस्थितोवाचानोबोधनीयइत्यतोरोदनमुच्चैःकृतमित्यर्थद्योतकोहशब्दः ३८ वैआङ्गि
रसकुलोत्पन्नः सःशमीकोपिसुतस्यविलापितंरोदनम् ३९ उरगविसृज्य परिहृत्यकस्माद्धेतोःविरोदिषीतिपुत्रंपप्रच्छेत्यन्वयः विप्रकृतंविपरीतंकृतं ४० अतदर्हंतस्यशापस्याऽयोग्यंपानमत

ब्राह्मणैःक्षत्रबंधुर्हिद्वारपालोनिरूपितः ॥ सकथंतद्गृहेद्वाःस्थःसभांडंभोक्तुमर्हति ३४ कृष्णेगतेभगवतिशास्तर्युत्पथगामिनाम् ॥ तान्भिन्नसेतूनद्याहंशास्मिपश्यतमेबलम् ३५ इत्युक्त्वारोषताम्राक्षोवयस्यानृषिबालकान् ॥ कौशिक्यपउपस्पृश्यवाग्वज्रंविससर्जह ३६ इतोलंघितमर्यादंतक्षकःसप्तमेऽहनि ॥ धक्ष्यतिस्मकुलांगारंचोदितोमेपितृद्रुहम् ३७ ततोभ्येत्याश्रमंबालोगलेसर्पकलेवरम् ॥ पितरंवीक्ष्यदुःखार्तोमुक्तकंठोरुरोदह ३८ सवाआंगिरसोब्रह्मन्श्रुत्वासुतविलापितम् ॥ उन्मील्यशनकैर्नेत्रेदृष्ट्वाचांसेमृतोरगम् ३९ विसृज्यपुत्रंपप्रच्छवत्सकस्माद्धिरोदिषि ॥ केनवातेविप्रकृतमित्युक्तःसन्यवेदयत् ४० निशम्यशप्तमतदर्हंनरेंद्रंसब्राह्मणोनात्मजमभ्यनंदत् ॥ अहोबतांहोमहदद्यतेकृतमल्पीयसिद्रोहउरुर्दमोधृतः ४१ नवैनृभिर्नरदेवंपराख्यंसंमातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे ॥ यत्तेजसादुर्विषहेणगुप्ताविंदंतिभद्राण्यकुतोभयाःप्रजाः ४२ अरक्ष्यमाणेनरदेवनाम्निरथांगपाणावयमंगलोकः ॥ तदाहिचोरप्रचुरोविनंक्ष्यत्यरक्ष्यमाणोविवरूथवत्क्षणात् ४३ तदद्यनःपापमुपैत्यनन्वयंयन्नष्टनाथस्यवसोर्विलुंपकात् ॥ परस्परंघ्नंतिशपंतिवृंजतेपशून्स्त्रियोर्थान्पुरुदस्यवोजनाः ४४

तीत्यतदर्हंरतं । नकेवलंनाभ्यनंददानिंदच्चेत्याह अहोइति । अंहःपापं बतखेदे अल्पीयसिअणुतरेद्रोहेअपराधलक्षणेउरुर्दमोमहादंडः ४१ कुतअनिंददितितत्राह नवाइति नराणांदेवोरा
जा तदधीनैर्नृभिःनापराध्यइति दुर्विषहेणयस्यराज्ञस्तेजसागुप्ताः रक्षिताः नकुतोपिभयंयासांताः अकुतोभयाःप्रजाःभद्राणिविंदंतिलभंतइतिवैयतः तद्गुश्रेयोविवक्षयाभद्राणीतिबहुवचनम् ४२
बाधकंचाह अरक्ष्यमाणइति नरदेवातर्यामित्वान्नरदेवनाम्निरथांगपाणौविष्णौअरक्षमाणेपालनमकुर्वाणेसति तदानीमेवायंअरक्ष्यमाणोऽपाल्यमानः चोरप्रचुरःलोकोजनोविवरूथवत्रक्षारहितसेनावत्
क्षणाद्विनंक्ष्यतिविहंतीत्येकान्वयः सेनारक्षावरूथःस्यादवरोधोनिवेशनमित्यभिधानम् ४३ नष्टनायकस्यपालकरहितस्यवसोराष्ट्रस्यचोरादयोविलुंपकाःनाशकाःइतियद्यस्मात्तस्माद्यनोऽस्माकंअनन्व
यमनुपमं अन्वयविरोधिसंततिनाशकरंवापापमुपैतीत्यन्वयः उक्तमेवविवृणोति परस्परमिति वृंजतेअपहरंतिछिदंतीतिवा दसुहिंसायामितिधातोःनगरनाशकाः परगत्याविविधातोःइतस्ततोयांत्याधि
प्रकारावा पशून्घ्नंतिस्त्रियःशपंति उपालभंतेधर्षयंति अर्थान्वृंजतइतिविवेकः ४४

तस्यपरिपाकमाह तदेति यदापश्चादिहंतृशिक्षानाक्रियतेतदाआर्याणांशिष्टानांसंमतोधर्मोधर्मैर्धिकृतानामनुष्ठातॄणांविलीयतेक्रमेणह्रसितस्तिरोभवतिच कीदृशः त्रय्याश्रिभिर्वेदैर्यधिंतेज्ञापतेधर्मांति
पाद्यतइतित्रयीमयः अतएववर्णाचारैराश्रमाचारैश्चयुतःधर्मलयपरिपाकमाह ततइति ततःवर्णाश्रमाचारयुतवैदिकार्थधर्मनाशानंतरंकनकाद्यर्थेषुस्रक्चंदनवनितादिभोगलक्षणकामेषु अभिनिवे
शितः आत्मामनोयेषांतितथोक्ताःतेषांपुंसांयथाशुनांकपीनांचभक्षणभोगादावनवस्थातथाहीनजातीनामुत्तमजातिभिरुत्तमजातीनांहीनजातिभिर्भोगसंभोगादिनावर्णानांसंकरः कलुषीभावोभविष्यती
स्येकान्वयः ४५ परीक्षितोऽदुष्टत्वेनान्विदंतदेवकथमितितत्राह धर्मपालइति अत्रधर्मपालादिविशेषणानिहेतुगर्भाणि धर्मपालत्वान्महाभागवतत्वात्राजर्षित्वाद्धयमेधयाजित्वाच्चसम्राट्नदुष्टोऽद्
क्षुत्तृट्श्रमान्वितत्वेनबुभुक्षापिपासयादीनोऽस्मदाश्रममागतोऽर्घ्यादिपूजायोग्योनैवास्मत् अस्मत्तःशापमर्हति तस्मादनिवार्यमघमापन्नमितिभावः हयमेधैरश्वमेधैरिष्टवानितिहयमेधयाट् ४६ इत्थ
मघस्यासिद्धत्वमापाद्यानुतापपूर्वकंतदघनिष्कासिकरोति आपापेष्विति सर्वात्मासर्वांतर्यामीश्रीनारायणःबालेनस्वभृत्येषुकृतंतत्पापंक्षंतुमर्हतीत्यन्वयः ४७ अस्मदाश्रममागतोऽवज्ञातःपरीक्षिन्नृप
मुरापिनतत्प्रतिचकृइत्याशयेनाह तिरस्कृताइति तिरस्कृतानिंदिताः विप्रलब्धावंचिताःशप्ताःउपालब्धाःक्षिप्ताः आधिक्षिप्ताःहताःताडिताः अपिशब्दःप्रत्येकमभिसंबध्यते प्रभवोपिप्रतिकर्तुंसमर्था

तदार्यधर्मश्चविलीयतेनृणांवर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ॥ ततोर्थकामाभिनिवेशितात्मनांशुनांकपीनामिववर्णसंकरः ४५ धर्मपालोनरपतिःसतुसम्राड्बृह
च्छ्रवाः ॥ साक्षान्महाभागवतोराजर्षिर्हयमेधयाट् ॥ क्षुत्तृट्श्रमान्वितोदीनोनैवास्मच्छापमर्हति ४६ अपापेषुस्वभृत्येषुबालेनापक्वबुद्धिना ॥ पापंकृतंतद्भ
गवान्सर्वात्माक्षंतुमर्हति ४७ तिरस्कृताविप्रलब्धाःशप्ताःक्षिप्ताहताअपि ॥ नास्यतत्प्रतिकुर्वंतितद्भक्ताःप्रभवोपिहि ४८ इतिपुत्रकृताघेनसोनुतप्तोमहा
मुनिः ॥ स्वयंविप्रकृतोराज्ञानैवाघंतदचिंतयत् ४९ साधवःप्रायशोलोकेपरैर्द्वंद्वेषुयोजिताः ॥ नव्यथंतिनहृष्यंतियतआत्माऽगुणाश्रयः ५० ॥ ॥ इति
श्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूतउवाच ॥ महीपतिस्त्वथतत्कर्मगर्ह्यंविचिंतयन्नात्मकृतंसुदुर्मनाः ॥
अहोमयानीचमनार्यवत्कृतंनिरागसिब्रह्मणिगूढतेजसि १

अपिप्रतिशापंकर्तुंवा तद्भक्तास्तस्यहरेर्भक्ताः अस्यातिरस्कारादिकर्तुः संबंधितत्तिरस्काराद्युद्दिश्यनप्रतिकुर्वंति प्रतिक्रियानैवकुर्वंतीत्यर्थः हिशब्देन क्षमाबलमशक्तानांशक्तानांभूषणंक्षमेतिप्रसि
द्धिंदर्शयति ४८ तदघंतेनराज्ञाकृतमपराधं महामुनिरितिहेतुगर्भविशेषणं सर्वज्ञतमत्वाच्छरीराभिमानिनएवदुःखादिप्राप्त्याकोपोत्पत्तिर्नत्वसंप्रज्ञातसमाधेस्तस्यपद्मपत्रपानीयवदश्लिष्टदुरितत्वादि
त्यादिविशेषत्वादित्यर्थः ४९ साधूनामयंस्वभावइत्याह साधवइति द्वंद्वेषुसुखदुःखादिषुयोजिताःसाधवःयथास्थितवस्तुदर्शिनः कुतोऽन्यथाद्यभावइतितत्राह यतइति आत्माऽगुणाश्रयइत्यस्याकार
प्रश्लेषाप्रश्लेषाभ्यांपदच्छेदःकर्तव्यः गुणस्यागुणस्यदोषस्यवात्माकर्ताजीवःस्वयमेवाश्रयःतत्तस्मादिति ५० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
विमुक्तिसाधनेषुप्रथमापाद्यसाधनत्वेनवैराग्यमवश्यमापाद्यंमुमुक्षुणेतिपरीक्षिच्चिंताकथनापदेशेनतत्प्रतिपद्यतेऽस्मिन्नध्याये ननुपरीक्षितोधर्मपालत्वादिकंनयुज्यते नृशंसवच्चाचकर्मकरणात्पश्चात्ताप
तुदयाच्चेत्याशंकापरिहारत्वेनाह महीपतिरिति मुनेःस्कंधेमृतसर्पशरीरार्पणलक्षणमात्मनाऽनुष्ठितंयत्कर्मतच्चिंतयन्सुदुर्मनाःसुष्ठुदुःखितमना.अभूदितिशेषः तुशब्दईश्वरेच्छाधीनत्वंदर्शयति अपसा
दपिकष्टत्वंब्रह्मज्ञानादपःसुराइतिस्मृतेः कस्मिन्विषयेअनुष्ठितंयेनमहतींचिंतासंभाव्यतइतितत्राह अहोइति मयानिरागसिनिरपराधेगूढतेजसिअप्रकाशिततेजोलक्षणशरीरेब्रह्मणिब्राह्मणेऽनार्यवत्

मूर्खवत्नीचंकृतंअहोकष्टमिति । महीपतेःकर्मणोगर्ह्यत्वद्योतनायब्रह्मणीति सोप्यपराधींचत्कथंचिद्दृष्टइत्यतोनिरागसीति प्रतिक्रियासामर्थ्यप्रकटनायगूढतेजसीति । ब्रह्मवेदःतपस्तत्त्वंब्रह्मा विप्रःप्रजापतिरित्यभिधानात् ब्राह्मणोनावमंतव्योनिरागास्तुविशेषतइतिवचनात् ॥ १ ॥ तच्चदुष्कृतमपरिहार्यंविपत्तिकरमितिचिंतयतीत्याह ध्रुवमिति ब्राह्मणस्यात्यअवज्ञाविष्णोरवज्ञैवय तस्तत्तस्माद्देवस्यहरेर्हेलनादवज्ञानात्ध्रुवमवश्यंदुरत्ययमत्येतुमशक्यंव्यसनंदुःखमनातिदीर्घादचिरान्मेममभविष्यतीत्यन्वयः तद्व्यसनंमनसाभ्युपगच्छतीत्याह तदिति अपानिष्कृतायपापप्रायश्चि त्तायतद्व्यसनंकाममस्तु कुतःअद्धानिरंकुशतयाअहंपुनरेवंविधमघंयथानकुर्यांतथास्त्वितिशेषः २ नौपचारिकमिदमांतरमेवेत्यभिप्रेत्यतदेवाह अद्यैवेति प्रकोपितब्रह्मकुलमेवानलःनहुताशेप्यलंशुद्धि र्नास्तीत्यनलः मेमदीयत्वेनअभिमतराज्यादिकमद्यैवकालक्षेपमंतरेणदहतु भूयःअभद्रस्यमेद्विजदेवतासुपापीयसीबुद्धिर्नभूयादित्यन्वयः अभूदितिव्यत्ययोराज्ञोमहानुतापसूचनार्थेतिज्ञातव्यं द्विजाश्चदेवताश्च द्विजदेवताःद्विजेषुसन्निहितादेवतावा द्विजरूपदेवतावा तासु नविद्यतेभादीप्तिर्येषांतेअभास्तान्द्रातिकुत्सयतीत्यभद्रः द्राकुत्सायामितिधातुः तद्वत्द्राणमज्ञानयस्यसतथेतिवाद्राणि द्रायामितिधातुःतस्य ३ अथेत्थंचिंतयन्नृपपरीक्षित्तक्षकाख्यान्मुनेःसुतोक्तात्सुतेनप्रेरितात् विक्रांतंकृतापराधपरिहारंदेहवियोगलक्षणंयथावदशृणोदित्यन्वयः आकर्ण्यकिमकार्षीदितितत्राह सइति सचाकर्ण्यतक्षकादचिरेणमरणंराज्यादिषुअलंप्रसक्तस्य विरक्तिकारणमभूदितिसाधुमेनइत्यन्वयः ४ ससम्राट्कस्यवाहेतोर्गतिशौनकप्रश्नंपरिहरति अथोइति अथोब्रह्मशापाकर्णनसमनंतरमेव

ध्रुवंततोमेकृतदेवहेलनाद्दुरत्ययंव्यसनंनातिदीर्घात् ॥ तदस्तुकाममघनिष्कृतायमेयथानकुर्यांपुनरेवमद्धा २ अद्यैवराज्यंबलमृद्धकोशंप्रकोपितब्रह्मकुलानलोमे ॥ दहत्वभद्रस्यपुनर्नमेभूत्पापीयसीधीर्द्विजदेवतासु ३ सचिंतयन्नित्थमथाशृणोद्यथामुनेःसुतोक्तोक्तिंतक्षकाख्यात् ॥ ससाधुमेनेअचिरेणतक्षकादलंप्रसक्तस्यविरक्तिकारणम् ४ अथोविहायेममभुंचलोकंविमृश्यतौहेयतयापुरस्तात् ॥ कृष्णांघ्रिसेवामभिमन्यमानउपाविशत्प्रायममर्त्यनद्याम् ५ यावैलसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णांघ्रिरेण्वभ्यधिकांबुनेत्री ॥ पुनातिलोकानुभयत्रसेशान्कस्तांनसेवेतमरिष्यमाणः ६ इतिव्यवस्थायससपांडवेयःप्रायोपवेशंप्रतिविष्णुपद्याम् ॥ दध्यौमुकुंदांघ्रिमनन्यभावोमुनिव्रतोमुक्तसमस्तसंगः ७

ममायंशापोपिविरक्तिहेतुत्वात्साधुरितिमन्वान'पुरस्तात्प्रथमंताविहलोकपरलोकावनित्यत्वदुःखमिश्रत्वादिनाहेयतयाविमृश्याधिराट् श्रीयुतामिमंभूलोकंतथाअमुंस्वर्गलोकंनिर्विद्याविहायास्मिन्ससा रेकृष्णांघ्रिसेवैवात्यंतिकदुःखनिवृत्तिसुखसाधनत्वात्कर्तव्येतिचविमृश्य तामेवम्रियमाणस्यात्मनःकर्तव्यमभिमन्यमानः परीक्षित् अमर्त्यनद्यांगंगायांप्रायमुपाविशद्यावज्जीवमनशनव्रतंचकारेत्य न्वयः ५ किमितिगंगायामेवप्रायोपवेशोन्यत्रापिकिंनस्यदितितत्राह यावाइति लसंतीश्रीमतीतुलसीलसच्छ्रीतुलसीब्रह्मज्ञानेनतुलासिनोतीतितुलसीब्रह्मज्ञानसदृशीब्रह्मज्ञानस्यसंसारनिवर्तकत्वंयन्मा हात्म्यंतदस्याअप्यस्तीतितत्सदृशी तनोतिकरोतिमोक्षादिपुरुषार्थमितितुर्विष्णुस्तत्रलसतीतिवातुलसी तस्यामंजरीरजोभिर्विमिश्राः कृष्णस्यांघ्रिरेणवस्तैःसहाधिकानियान्यंबूनिजलानितेषांनेत्री लसच्छ्रीतुलसीमंजरीरजोविमिश्रश्रीकृष्णचरणरेणुसमधिगतमाहात्म्याभ्यधिकसलिलप्रवाहाकुलेत्यर्थः याचातएवाशेषान्लोकानुभयत्रांतर्बहिश्चपुनातीति उभयत्रइहलोकेशिष्टव्यवहारयोग्यताल क्षणांशुद्धिंपरलोकेनरकप्राप्त्यादिनिवर्तनलक्षणांकरोतीतिवा अतोमरिष्यमाणःपुमान्कस्तांगंगांनसेवेत ६ अतोमरिष्यमाणोहंतीर्थोत्तमत्वाद्विष्णुपद्यांगंगायामनशनव्रतंकरिष्यइतिप्रायोपवेशंप्रतिव्यव स्थायनिश्चित्यानन्यभावोऽनन्यचेताराज्यभारादिचिंताराहितांतःकरणोविष्ण्वेकचेतावामुनीनानिवृत्तानाज्ञानिनांव्रतमिवव्रतंयस्यसमुनिव्रतः वाचालत्वरहितोवा अतएवमुक्ताःसमस्ताःसंगाःपुत्रादिविष यस्नेहायस्यसमुक्तसमस्तसंगः मुक्तेहरौसमस्तसंगः श्रोत्रादींद्रियैरन्यप्रसंगमंतरेणतत्कथाश्रवणादिप्रसंगोयस्यसतथेतिवा सपांडवेयः परीक्षित्विष्णुपद्यांप्रायोपवेशंप्रतिस्थितःमुकुंदंतदंघ्रिंचएवद

वि०अ०
५१
४६

ध्यावित्येकान्वयः चः समुच्चयेऽवधारणेवा ७ यत्रपरिक्षित्तिष्ठतितत्रोपजग्मुः ८ मुनीनांनामानिनिर्दिशतीत्याह अत्रिरिति गाधिसुतोविश्वामित्रःरामःपशुरामः इंद्रप्रमतिश्चइध्मवाहश्चइंद्रप्रमतीध्मवाहौ ९ कुंभयोनिरगस्त्यः १० अन्येचप्रसिद्धाःप्रसिद्धनामानः नारदादयोदेवर्षयः रामादयोब्रह्मर्षय. विश्वामित्रादयोराजर्षयः जातिभेदकथनार्थपुनर्वचनं अरुणःआदिर्येषांतेतथोक्ताःऋषीणांसमूहः आर्षेयंतास्मिन्प्रवराः नानार्षेयप्रवराः तानभ्यर्च्यअर्घ्यपाद्यादिभिरितिशेषः शिरसावंदनंनामनमस्कारएवात्राभिप्रेतःकृतप्रणामइत्युत्तरवचनात् ११ ऋषीणामग्रेउपस्थितःअर्घ्यंगृहीतंपाणौ येनस यत्स्वेनकर्तुमिष्टंतदेभ्योविज्ञापयामासेत्यन्वयः १२ महत्तमैःमहापुरुषैरनुग्रहणीयशीलयेषांतेतथोक्ताः वयंनृपाणांमध्येधन्यतमाः अहोअस्मद्भागधेयं कुतःराज्ञांकुलंगर्ह्यंकर्मास्ति यत्कर्म तत्कष्टं येनराजकुलेनब्राह्मणपादशौचमारात्दूराद्विसृष्टंविरहिततदितिशेषः १३ स्वचिकीर्षितमाह तस्येति परावरेशोमुक्तामुक्तप्रपंचनाथेहरौव्यासक्तचित्तस्यअनुरक्तबुद्धेर्मेतेषुगृहेषु अयंद्विजशापरूपोदण्डोऽभीक्ष्णअलंनिर्वेदमूलोवैराग्यहेतुरस्तु यत्रयेषुगृहेषुप्रसक्तः संसारभयमेवधत्ते यत्रयस्मिन्भगवतिप्रसक्तोभयमोक्षमेवधत्तेप्राप्नोति तस्मिन्हराविवितिवा १४ सोहमेवमहत्तमानुग्रह

तत्रोपजग्मुर्भुवनंपुनानामहानुभावामुनयःसशिष्याः ॥ प्रायेणतीर्थाभिगमापदेशैःस्वयंहितीर्थानिपुनंतिसंतः ८ अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनःशरद्वानरिष्टनेमिर्भृगुरंगिराश्च ॥ पराशरोगाधिसुतोथरामउतथ्यइंद्रप्रमतीध्मवाहौ ९ मेधातिथिर्देवलआर्ष्टिषेणोभारद्वाजोगौतमःपिप्पलादः ॥ मैत्रेयऔर्वःकवषःकुंभयोनिर्द्वैपायनोभगवान्नारदश्च १० अन्येचदेवर्षिब्रह्मर्षिवर्याराजर्षिवर्याअरुणादयश्च ॥ नानार्षेयप्रवरान्समेतानभ्यर्च्यराजाशिरसाववंदे ११ सुखोपविष्टेष्वथतेषुभूयःकृतप्रणामःस्वचिकीर्षितंयत् ॥ विज्ञापयामासविविक्तचेताउपस्थितोग्रेऽभिगृहीतपाणिः १२ राजोवाच ॥ अहोवयंधन्यतमानृपाणांमहत्तमानुग्रहणीयशीलाः ॥ राज्ञांकुलंब्राह्मणपादशौचमाराद्विसृष्टंबतगर्ह्यकर्म १३ तस्यैवमेस्त्वघपरावरेशेव्यासक्तचित्तस्यगृहेष्वभीक्ष्णम् ॥ निर्वेदमूलोद्विजशापरूपोयत्रप्रसक्तोभयमाशुधत्ते १४ तंमोपविष्टंप्रतियांतुविप्रागंगाचदेवीधृतचित्तमीशे ॥ द्विजोपसृष्टःकुहकस्तक्षकोवादशत्वलंगायतविष्णुगाथाः १५ पुनश्चभूयाद्भगवत्यनंतेरतिःप्रसंगश्चतदाश्रयेषु ॥ महत्सुयांयामुपयामिसृष्टिंमैत्र्यस्तुसर्वत्रनमोद्विजेभ्यः १६ इतिस्मराजाध्यवसाययुक्तःप्राचीनमूलेषुकुशेषुधीरः ॥ उदङ्मुखोदक्षिणकूलआस्तेसमुद्रपत्न्याःस्वसुतेन्यस्तभारः १७

णीयशीलःतमामांद्विजोपसृष्टः द्विजकुमारेणप्रेरितःवेषांतरधारीयथातथाकुहकःकपटीसर्वजातिविशिष्टोवा तक्षकःदशतुभक्षयतु युष्माभिस्तत्कर्तव्यमित्याह अलमिति यूयंदेवकीनंदनामित्यादिकाविष्णुविषयागाथाश्चरणत्रयाद्युपलक्षितान्श्लोकानलंदेहवियोगपर्यंतंगायतषड्जादिस्वरैरितिशेषइत्यन्वयः १५ नकेवलमस्मिन्जन्मन्येवहर्यादौमनोरतिप्रसंगोऽपितुजन्मांतरेपीतिप्रार्थयइत्याह पुनश्चेति तदाश्रयेषुभगवद्भक्तेषुयुष्मद्विधेषुममैत्रीअस्मदीयोयमितिचित्तवृत्तिलक्षणा सृष्टिंजन्म १६ कुत्रगंगायांस्थितइतितत्राह इतिस्मेति स्वसुतेजनमेजये न्यस्तोनिहितोराज्यभारोयेनसतथोक्तः इत्युक्तप्रकारेणव्यवसायंनिश्चित्यमनोयोगयुक्तः निश्चययुक्तोवा राजापरीक्षित्समुद्रपत्न्यागंगायायानद्याउदकएवकांचिदक्षिणकूलेदक्षिणतीरभागेप्रासादेप्राचीनाग्रेषुकुशेषूदङ्मुखआस्तइत्यन्वयः मृत्युचिंतारहितत्वाद्धीरइत्युक्तंकूलशब्दस्यलक्षणार्थमनाश्रित्यमुख्यार्थांगीकारेभारतविरोधःस्याद्यथागंगायांकूटकूपास्तइतिगंगापदेनतीरंलक्ष्यते कूलपदेनापिजलंलक्षणोपपत्तेः श्यास्तइतिलङप्येवंविधविशेषद्योतनार्थं. १७

---

१ अनेनव्यवस्थायचपाडवेयइतिपाठइतिभाति । अन्यथाऽत्रचशब्दाभावात्एतद्व्याख्यानमसंगतंस्यात् ।

श्वेतच्छत्रचामरादिनरदेवचिन्हं नकेवलंतावदेव किंतुकेयूरादींश्चनिरस्यत्यक्त्वा चर्म कृष्णाजिनादि मुनिवेषः १८ व्यकिरन्वर्षितवंतः १९ यदुत्तमश्लोकस्यहरेर्गुणानुरूपंगुणप्रकटना
नुकूलंतहषयऊचुरित्यन्वयःप्रजानुग्रहमंतरेणान्यस्वभावोनास्तियेषांतेतथोक्ताः २० अध्यासनंसिंहासनंराज्ञांमंडलपतीनांकिरीटैर्जुष्टंसेवितं कालक्षेपराहित्यद्योतनार्थःसद्यःशब्दः २१ अ
सावयं विशोकंनित्यनिर्दुःखं कुतः विरजस्कंअशोभनेशोभनाध्यासबुद्धिरहितंकुतःपरंत्रिगुणातीतंपूर्णंवा कुतः अजंजन्मजरामरणरहितंहरिंपास्यतीत्यन्वयः २२ मधुअमृतंश्च्योततीतिमधुश्च्यु
त्श्रवणसुखमतएवगुरोर्ब्राह्मणकुमारस्यशापंव्यलीकयतिअनृतंकरोति फलवदिति गुरुशापव्यलीकं अनेनदुर्मरणदोषपरिहारोलक्ष्यते नतुतक्षकदंशनाभावः तत्कृतदंशनदर्शनात् ऋषिगणवचआश्रु
त्य एतान्ऋषीनाभाषतेत्यन्वयः २३ त्रिपृष्ठेसत्यलोकेशीलसमाधाविति धातोःपरमात्मसमाधिमंतःवोयुष्माकंइहलोकेअथवाअमुत्रचपरलोकेकथनार्थःसाध्यंप्रयोजनंनास्तीतियतस्ततःपरानु
ग्रहकरणस्वभावात् वोयुष्मानिमंप्रश्नंविपृच्छेपृच्छामीत्यन्वयः किंकृत्याइतिकृत्यतायांइत्थंकर्तव्यतायांविप्राविशिष्टज्ञानिनःअकुटिलबुद्धयःसात्विकप्रकृतयइति विश्रभ्यविश्वस्यकोसावितितत्राह

विहायसर्वंनरदेवचिन्हंकेयूरहारांगदमौलिरत्नान् ॥ रत्नांगुलीयान्विमलान्निरस्यपवित्रपाणिर्मुनिवेषआस्ते १८ एवंचतस्मिन्नरदेवदेवेप्रायोपविष्टेदिवि
देवसंघाः ॥ प्रशस्यभूमौव्यकिरन्प्रसूनैर्मुदामुहुर्दुंदुभयश्चनेदुः १९ महर्षयोवैसमुपागतायेप्रशस्यसाध्वित्यनुमोदमानाः ॥ ऊचुःप्रजानुग्रहशीलसारायदुत्त
मश्लोकगुणानुरूपम् २० नवाइदंराजर्षिवर्यचित्रंभवत्सुकृष्णंसमनुव्रतेषु ॥ येध्यासनंराजकिरीटजुष्टंसद्योजहुर्भगवत्पार्श्वकामाः २१ सर्वेवयंतावदिहास्म
हेथकलेवरंयावदसौविहाय ॥ अजंपरंविरजस्कंविशोकंयास्यत्ययंभागवतप्रधानः २२ आश्रुत्यतदृषिगणवचःपरिक्षित्समंमधुच्युद्गुरुशापव्यलीकम् ॥
आभाषतैनानभिवंद्ययुक्तःशुश्रूषमाणश्चरितानिविष्णोः २३ राजोवाच ॥ समागताःसर्वतएवसर्वेदेवायथामूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे ॥ नेहाथवामुत्रचकश्चनार्थऋ
तेपरानुग्रहमात्मशीलाः २४ ततश्चवःप्रश्नमिमंविपृच्छेविश्रभ्यविप्राइतिकृत्यतायाम् ॥ सर्वात्मनाम्रियमाणैस्तुकृत्यंशुद्धंचतत्रामृशताभियुक्ताः ॥२५॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ सूतउवाच ॥ तत्राभवद्भगवान्व्यासपुत्रोयदृच्छयागामटमानोनपेक्षः ॥ अलक्ष्यलिं
गोनिजलाभतुष्टोवृतश्चबालैरवधूतवेषः १

सर्वात्मनेति तत्रकृत्यशतेषुम्रियमाणैःपुरुषैःसर्वप्रकारेणशुद्धंनिर्दोषंपुरुषार्थपर्यवसायिकृत्यंकर्तव्यंचाभियुक्ताआग्रहयुक्तास्तात्पर्योपेताआमृशतआलोचयत आलोच्यवास्माकंब्रूतेतितुशब्दः २४
॥ २५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ ज्ञानादिनैवसत्संगत्यासकलपापक्षयोभवतीतिप्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्यायेतत्रादौशुकागमनंवक्तितत्रेतिय
त्रपरीक्षितामुनिभिश्चस्थितंतत्रतस्यामवस्थायांवाव्यासपुत्रः शुकोभगवान् यदृच्छयादैवेच्छयाभवदित्यन्वयः पूर्वस्मात्कांतिविशेषद्योतनायाभवादित्युक्त आगमनस्यतावताचरितार्थत्वात् अटन
स्यस्वाधीनत्वप्रकाशनायाटमानइतिशान्चप्रत्ययः तर्ह्यर्थाभिलाषीकिमटतीत्यतउक्तमनपेक्षइति बाह्यविषयापेक्षारहितः तत्कुतःइत्यस्यापितदेवोत्तरं अनपःप्राणनाथःश्रीविष्णुःतद्विषयेईक्षाईक्षणंद
र्शनंयस्यसतथोक्तः नहिकरतलामलकवत्सततमपरोक्षीकुर्वाणस्यतस्यबाह्यपदार्थापेक्षाभवतीतिवा बाह्यपदार्थापेक्षाभावेशरीरयात्रा कथमित्यस्याप्येतदेवोत्तरं अनंप्राणंपिबतीत्यनपाईक्षादर्शनंकाकचंचुपु
टन्यायपानज्ञानंयस्यास्तिसतथाकथितइतिवा । श्रीप्रसादाभावाद्दर्शनदारिद्र्यंकिमित्यस्येदमप्युत्तरं शश्वदपगतानभवतीत्यनपालक्ष्मीस्तस्याःईक्षणंयस्यास्तिसतथोतिवा तत्कटाक्षस्यपात्रीभूतइत्यर्थः

संततमनागमनेस्वभावेनवायुनातृप्तिः कथंस्यादितितत्राह निजेति स्वरूपानंदेनालंवुद्धिमान्यदृच्छालाभेनतुष्टः किमाश्रमइतितत्राह अलक्ष्येति नलक्ष्याण्याश्रमादिलिंगानियस्यसतथोक्तः तत्कुतइ
तितत्राह अवधूतेति अवधूतानादिगंबराणां वेषोयस्यसतथोक्तः अवधूतःपरित्यक्तःवेषोऽलंकारोयेनसतथेतिवा अतएवबालैश्चवृतः १ मुनयस्तंदृष्ट्वाआसनेभ्यः प्रत्युत्थिताइत्यन्वयः चशब्दादन्ये
चतत्राऽस्थिताउत्तस्थुरितिज्ञाह्मगढवर्चसंआच्छादितानिजतेजोलक्षणमहिमानमपितल्लक्षणज्ञाः किंविशिष्टंद्व्यष्टवर्षैर्द्विःकृत्वाऽष्टवर्षाणियस्यसतथोक्तःषोडशवर्षं सुकुमाराणिकोमलानिपादादीनियस्य
सतथोक्तस्तं पादौचकरौचऊरूचबाहूचअंसौचकपोलौचगात्रंचतानितथोक्तानिचारुणीईषदरुणेरक्तेचअक्षिणीयस्यसतथाउन्नतानासिकायस्यसतथा तुल्यौपरस्परसमौकर्णौयस्यसतथातं शुभ्रशोभ
नंआननंयस्यसतथातं कंबुवत्त्रिरेखांकितशंखवत्सुजातः लक्षणवत्तमःकंठोयस्यसतथातम् २ अंसवक्षस्थलयोर्मध्यंजत्रुनिगूढंपूरितविवरं पीवरंजत्रुयस्यसतथातं पृथुविस्तीर्णंतुंगमुन्नतवक्षोयस्य
सतथातं आवर्तःपयसांभ्रमःतद्वन्निम्नावृत्तानाभिर्यस्यसतथातं वलिभिःरेखाभिर्वल्गुसुंदरउदरंयस्यसतथातम् ३ अपीच्यंषोडशवर्षीयंवयोयस्यतदापीच्यवयःतच्चांगंतस्यलक्ष्म्याःस्त्रीणांमनोज्ञं मनोहरं
रुचिरस्मितेनचमनोहरमितिशेषः ४ विष्णुरातःविष्णुदत्तःनतिथिर्दिनविशेषोयस्यसतथातस्मै आजहारचकार हिशब्दोवुधत्वेहेतुः अनेनकथमालक्षितःपौरैःकथंवापांडवेयस्येतिप्रश्नःपरिहृतइतिज्ञातव्य

तंद्व्यष्टवर्षंसुकुमारपादकरोरुबाह्वंसकपोलगात्रम् ॥ चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णसुभ्र्वाननंकंबुसुजातकंठम् २ निगूढजत्रुंपृथुतुंगवक्षसमावर्तनाभिंवलिव
ल्गूदरंच ॥ दिगंबरंवक्त्रविकीर्णकेशंप्रलंबबाहुंस्वमरोत्तमाभम् ३ श्यामंसदापीच्यवयोंगलक्ष्म्यास्त्रीणांमनोज्ञंरुचिरस्मितेन ॥ प्रत्युत्थितास्तेमुनयःस्वासने
भ्यस्तल्लक्षणज्ञाअपिगूढवर्चसम् ४ सविष्णुरातोतिथयेभ्यागतायतस्मैसपर्यांशिरसाजहार ॥ ततोनिवृत्ताह्यबुधाःस्त्रियोर्भकामहासनेसोपविवेशपूजितः ५
ससंवृतस्तत्रमहान्महीयसांब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसंघैः ॥ व्यरोचतालंभगवान्यथेंदुर्ग्रहर्क्षतारानिकरैःपरीतः ६ प्रशांतमासीनमकुंठमेधसंमुनिंनृपोभागवतो
भ्युपेत्य ॥ प्रणम्यमूर्ध्नावहितःकृतांजलिर्नत्वागिरासूनृतयान्वपृच्छत् ७ राजोवाच ॥ अहोअद्यवयंब्रह्मन्सत्सेव्याःक्षत्रबंधवः ॥ कृपयाऽतिथिरूपेणभव
द्भिस्तीर्थकाःकृताः ८ येषांसंस्मरणात्पुंसःसद्यःशुध्यंतिवैगृहाः ॥ किंपुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ९ सान्निध्यात्तेमहायोगिन्पातकानिमहांत्यपि ॥
सद्योनश्यंतिवैपुंसांविष्णोरिवसुरेतराः १० अपिमेभगवान्प्रीतःकृष्णःपांडुसुतप्रियः ॥ पैतृष्वसेयप्रीत्यर्थंतद्गोत्रस्याप्तबांधवः ११

म् ५ सःपरीक्षित्महीयसांमहत्तराणामध्येमहान्संवृतः गूढः महत्त्वप्रकाशनायराजाब्रह्मर्ष्यादिभिःपरीतोव्यरोचतेत्युक्तं तक्षकान्मरिष्यइतिमरणभियामुखांगकांतिम्लानिर्नास्तीतियस्मात्तस्मादि
त्यर्थः ६ सूनृतयागिराप्रियवचनेन ७ हेब्रह्मन्ज्ञानिन्क्षत्रबंधवोवयमद्यसद्भिःसेव्याअभूमअहोभाग्यंकुतःअतिथिरूपेणआगतैर्भवद्भिस्तीर्थकाःतीर्थेषुप्रशस्तास्तीर्थाःकृताःयथाभवंतोनिष्कलुषत्वायती
र्थानिभवंति तथावयमपियुष्मत्संगत्येत्यर्थः तत्रकृपैवकारणमित्यतःकृपयेत्युक्तम् ८ तीर्थीकरणमेवविशिनष्टि येषांभवतांसंस्मरणात्पुंसोगृहाःसद्यःशुध्यंतिवैयस्मात् अतोदर्शनादिनाशुध्य
तीतिकिंपुनर्वक्तव्यमित्यन्वयः ९ भवत्संगत्याविशेषोप्यस्तीत्याह सान्निध्यादिति अनेनब्रह्महत्यादिपापपरिहारोभवत्वीत्युक्तंभवति ज्ञानात्पूर्वंतनानिभस्मीभवंतिपश्चात्तनानिनाश्लिष्यंतीतिशास्त्रानि
श्चितंवैशब्देनाह नकेवलमस्मत्पापहानिरेवकिंतुअस्मत्संगतानामपीति पांडुसुतानांप्रियः पांडुसुताःप्रियायस्येतिवा कृष्णोभगवान्मेमह्यंप्रीतोपिभविष्यति कुतः पितावसुदेवःतस्यस्वसाकुंतीतस्याः
पुत्राःपैतृष्वसेयाःयुधिष्ठिरादयस्तेषांप्रीत्यर्थेतेषांगोत्रस्यस्वसोऽहंतद्गोत्रःतस्यमेआप्तबांधवोजातइतिपस्मादतइति ११

अन्यथातत्प्रीत्यभावे अव्यक्तगतेरज्ञातगमनस्यसंसिद्धस्यब्रह्मज्ञानिंतयाकृतकृत्यस्यवरीयसःवरणीयेषुपूज्यस्यतेदर्शनंनृणांनःकथंघटते म्रियमाणानांनितरांनघटतइतिशेषः १२ भवद्दर्शनंदुर्लभमि
तियतोतःदैवात्प्राप्तंयोगिनांपरमगुरुंसंसिद्धंकैवल्यभूतंभवंतमिहम्रियमाणस्यपुंसःसदायत्कार्यंयच्चश्रोतव्यंअथोपच्चजाप्यंअथवानृभिर्यत्कर्तव्यंभजनीयंवा यद्वा विपर्ययंअकर्तव्यास्मर्तव्यादितच्चपृच्छामि
तदस्माकंब्रूहीत्येकान्वयः १३ १४ गृहमेधिनांगृहस्थानांगृहेषुक्वचिदेकत्रापिगोदोहनक्षणमपिभवतोवस्थानंनलक्ष्यते नूनंनिश्चितोहियस्मात्तस्मात्ज्ञानिनि स्त्वतः प्राप्तेसतिकर्तव्याद्यज्ञानेऽस्माकंम

अन्यथातेऽव्यक्तगतेर्दर्शनंनःकथंनृणाम् ॥ नितरांम्रियमाणानांसंसिद्धस्यवरीयसः १२ अतःपृच्छामिसंसिद्धंयोगिनांपरमंगुरुम् ॥ पुरुषस्येहयत्कार्यंम्रिय
माणस्यसर्वदा १३ यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यंयत्कर्तव्यंनृभिःसदा ॥ स्मर्तव्यंभजनीयंवाब्रूहियद्वाविपर्ययम् १४ नूनंभगवतोब्रह्मन्गृहेषुगृहमेधिनाम् ॥
नलक्ष्यतेह्यवस्थानमपिगोदोहनंक्वचित् १५ सूतउवाच ॥ एवमाभाषितःपृष्टःसराज्ञाश्लक्ष्णयागिरा ॥ प्रत्यभाषतधर्मज्ञोभगवान्बादरायणिः ॥ १६ ॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविंशोध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

हासुरस्त्वंस्यादितिभवंतंपृच्छामीतिभावः १५ एवमाभाषितः पृष्टः संबोध्यकृतप्रश्नः गुरुशिष्यसंवादलक्षणधर्मज्ञोबादरायणि.शुकःश्लक्ष्णयामधुरयागिराराजानंप्रत्यभाषतेत्येकान्वयः १६
॥ भागवतविवरणमिदंतुलसीदलमिवसमर्पयामिहरेः ॥ चरणनलिनयुगलेहंप्रथमस्कंधोपगंसतांप्रीत्यै ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायांविजयध्वजतीर्थभिक्षुविरचितप्रथम
स्कंधटीकायांविंशोध्याय. ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवते द्वितीयः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीलक्ष्मीवेंकटेशायनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ वरीयान्प्रष्टव्योनिगमविषयोयोऽस्यजनकोवराहाद्यात्मायोऽवतरतिसुरारातिहृदये ॥ अदाद्धात्रेज्ञानंसकलविषयंयश्चवि नुतस्तमंगोपास्वत्वहृदयसततंस्वेष्टकृतये ॥ १ ॥ संप्रतिपरीक्षित्प्रश्नंपरिहरिष्यन्स्तौति वरीयानिति श्रीभागवतसंहिताप्रारंभकारणंसविस्तरमभिधायेदानींश्रीभागवतसंहिताप्रारभ्यतइत्यवोवा ह वरीयानिति यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यमित्यादिनायस्त्वयाकृतःसएषप्रश्नोवरीयान् अंगीकार्यतमः सर्वोत्कृष्टत्वात् लोकहितायेतिक्रियाविशेषणं यथालोकस्यहितंभवतितथाकृतइत्यनेनननकेवलंत वैवहितकरोयंकिंतुसर्वस्येत्युक्तंभवति उत्कृष्टत्वेहेतुगर्भविशेषणमाह आत्मविदिति मुख्यतआत्मविदोब्रह्मादयस्तेषामपिसंमतत्वात् तत्कथमत्राह पुंसामिति आत्मविदित्यनुवर्तते इहजगतिनृणास हस्रशःश्रोतव्यानिसंतिम्रियमाणानांचपुंसांश्रोतव्यादिषुयःपरःपरमात्मासएवात्मवित्संमतइतियत्तस्मादित्यत्यर्थः आत्मावाअरेद्रष्टव्यइत्यादिश्रुतेः अनेनपरमात्मविषयत्वेनास्यवरीयस्त्वमित्युक्तंभ वति १ इतोपिपरमात्मश्रवणादिकमंतरेणसंसारस्यतदज्ञानानिबंधनस्यदुरुच्छेद्यत्वात्सएवतेषुमुख्यत्वेनसंमतइत्युपसंहरन्नज्ञलोकप्रवृत्तिप्रकारमाह अपश्यतामित्यादिना इशिरत्रज्ञानार्थः आत्मनः परमात्मनस्तत्त्वमनारोपितंरूपंज्ञानादिलक्षणं आत्मनांलक्ष्मीब्रह्मादिचेतनानांकदाप्यनभिभूततरतमभावेनावस्थितिंचापश्यतामजानतां निद्रयेत्यत्राप्यनुसंधेयं गृहमेधिनां गृहमेधानांगृहाश्रमएवकर्तुयो ग्याःपंचमहायज्ञाःस्मृतिविहितप्रत्यवायपरिजिहीर्षयातान्कर्तुंशीलमेषामस्तीतिगृहमेधिनः तेषांगृहेषुगृहाश्रमेष्वेववर्तमानानांपुंसाम् २ निद्रयाव्यवायेनचस्त्रीभोगेनचनक्तंरात्रिर्नैवंवयोह्रियते दिवा

श्रीशुकउवाच ॥ वरीयानेषतेप्रश्नःकृतोलोकहितंनृप ॥ आत्मवित्संमतःपुंसांश्रोतव्यादिषुयःपरः १ श्रोतव्यानीहराजेंद्रनृणांसंतिसहस्रशः ॥ अपश्य तामात्मतत्त्वंगृहेषुगृहमेधिनाम् २ निद्रयाह्रियतेनक्तंव्यवायेनचवावयः ॥ दिवाचार्थेहयाराजन्कुटुंबभरणेनवा ३ देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वस त्स्वपि ॥ तेषुप्रसक्तोनिधनंपश्यन्नपिनपश्यति ४ तस्माद्भारतसर्वात्माभगवान्हरिरीश्वरः ॥ श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ५

चाहश्चार्थेहयाश्रीनारायणाराधनानुपयोगिहिरण्याद्यापादनायासेन अप्यकार्यशतंकृत्वाभर्तव्यामनुरब्रवीदितिवचनात् कुटुंबभरणेनवा ह्रियतइत्यन्वयः ३ आत्मतत्त्वाज्ञानेकारणमाह देहेत्यादिना अपिर्गर्हार्थः आत्मनःस्वस्यदीनत्वंक्षीणत्वमापादयंतीत्यात्मदैन्यानितेषु दीङ्क्षयइतिधातोः यद्वा स्वतएवदीनभावोयेषांतेतथातेषु अतएवासत्स्वभद्रेषुतदुक्तं सद्भावेसाधुभावेचेति निधनंनाशं प्रक र्षेणसक्तः प्रसक्तःनपश्यतिस्वस्येतिशेषः अपिनाऽसच्छब्दस्यमिथ्यार्थाभिधायित्वं गर्हितमितिदर्शयतितेषुप्रमत्तोनिधनमितिपाठोऽनन्वितः ४ यतःश्रीनारायणश्रवणादिनाविनानसंसारनिवृत्तिस्त स्मात्सर्वात्मासर्वव्यापी । सर्वमभीष्टमाददानोवा । भगवान्निरतिशयैश्वर्यादिगुणवान्ब्रह्मादिचेतनराशिपूज्योवा हरिःस्मरणमात्रेणाशेषसंसारक्लेशसंहर्ता सर्वेजगदीश्वरोनित्यमभयरूपादस्मात्संसारा दभयंमोक्षमिच्छतापुरुषेणश्रवणादिविषयःकर्तव्यइत्यन्वयः श्रवणादित्रयेणाज्ञानसंशयादिनिरासकरोति श्रुत्वामत्वातथाध्यात्वातदज्ञानविपर्ययौ । संशयंचपराणुद्यलभतेब्रह्मदर्शनामितिवच नात्श्रवणेनाज्ञानं । कीर्तनापरपर्यायमननेनसंशयविपर्ययौनिरस्यस्मरणलक्षणध्यानेनब्रह्मापरोक्षज्ञानंलभतइति । श्रोतव्योन्योजप्तव्योन्यइतिशंकानिरासार्थंश्रवणादीनांचतुर्णामेकविषयत्वंद्योतयितुं सर्वात्मेत्यादिविशेषणचतुष्टयमुपात्त अहंकाररूपेणसर्वव्यापित्वेनसर्वात्मारुद्रःकिंनस्यादित्यतउक्तं हरिर्भगवानिति तथापिसूर्याद्यन्यतमःकिंनस्यादतउक्तमीश्वरइति ईशाद्रुद्राद्धरइतियोगेनतस्यरुद्रप्र सिद्धिरपिनिरस्तेतिज्ञातव्यं ५

---

१ तात्पर्यानुसारेणाह निद्रयेति निद्राऽविद्या बंधकप्रकृतिरित्यर्थः

एतदेवसर्ववेदेतिहासपुराणेषुतात्पर्येणप्रतिपादितमितिदर्शयति एतावानिति अंतेमरणकालेनारायणस्मरणंयथास्यात्तथाबहुशाश्वाभ्यासःकर्तव्यइतिभावेनेत्यतोवाह एतावानिति सांख्यशास्त्रोक्तसां
ख्येनतत्त्वज्ञानेनयोगशास्त्रोक्तभगवत्पूजादियोगानुष्ठानेन तथास्वधर्मपरिनिष्ठयास्वविहितवर्णाश्रमोक्तस्वधर्मानुष्ठानेनचांतेमरणकालेनारायणस्मृतिरितियावानेतावानियानेवपुंसांपरउत्कृष्टोजन्मलाभो
जन्मनःसाफल्यमित्यन्वयः अतोवेदादिशास्त्रेषुक्रियमाणेनसर्वथानारायणस्मरणंकर्तव्यंनान्यदितिप्रतिपाद्यतइति अतःप्रष्टुःपरिहारःसुप्रसिद्धइतिसिद्धम् ६ सर्वथानारायणश्रवणादिकार्यमित्यत्रकैमु
त्यन्यायमाह प्रायेणेति मुनयःस्वस्वयोग्यज्ञानवंतोविधिनिषेधाभ्यांनिवृत्ताः निर्गुणोभगवान्तेनदीयमानत्वात्तत्संबंधिनिर्वाणंनैर्गुण्यं तत्स्थामुक्ता हरेर्गुणानुकथनेरमतइत्यन्वयः गुणान्स्मारं
स्मारंकथयंतइत्यस्मिन्नर्थेस्मेतिपदं कदाचिद्ध्यानाभिप्रायेणोक्तंप्रायेणेति अतोज्ञानार्थिभिर्निरंतरंहरिगुणश्रवणादिकार्यमितिकिंवाच्यमित्यर्थः ७ इदानींभागवतप्रतिपाद्यमर्थंतस्माद्धारतेत्यादिश्लोकत्र
येणाभिधायपुनस्तद्धिस्तरेणेनवक्तुमुपक्रमते इदमिति बुद्धिसन्निहितत्वादिदमित्युच्यते ब्रह्मसंमितंवेदसमं। तदर्थव्याख्यानरूपत्वात् द्वापरादौकृष्णावतारापेक्षयाद्वापरेआदौच। नतुद्वापरस्या
दाविति। व्यासःषट्शतवर्षीयोधृतराष्ट्रमजीजनदितिवचनात् द्वापरांतेभारतकथाप्रवृत्तिकथनाच्च ८ नन्वस्तुभवतोभागवताध्ययनंतत्किमर्थमितितत्राह परिनिष्ठितइति यत्रयच्छ्रद्दधतायत्रयस्मिन्भा
गवतेप्रतिपादितमर्थंश्रद्दधतामितिवाअहंभागवतंनामयदाख्यानमधीतवान्। तत्तेतुभ्यमभिधास्यामीत्यन्वयः अभिधानेनिमित्तमाह महापुरुषिकइति पूर्णषड्गुणत्वात्पुरुषोभगवांस्तद्भक्ताःपुरुषिकास्ते

**एतावान्सांख्ययोगाभ्यांस्वधर्मपरिनिष्ठया ॥ जन्मलाभःपरःपुंसामंतेनारायणस्मृतिः ६ प्रायेणमुनयोराजन्निवृत्ताविधिनिषेधतः ॥ नैर्गुण्यस्थारमंते
स्मगुणानुकथनेहरेः ७ इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ॥ अधीतवान्द्वापरादौपितुर्द्वैपायनादहम् ८ परिनिष्ठितोपिनैर्गुण्यउत्तमश्लोकलीलया ॥
गृहीतचेताराजर्षेआख्यानंयदधीतवान् ९ तदहंतेऽभिधास्यामिमहापुरुषिकोभवान् ॥ यत्रश्रद्दधतामाशुस्यान्मुकुंदेमतिःसती १० एतन्निर्विद्यमाना
नामिच्छतामकुतोभयम् ॥ योगिनांनृपनिर्णीतंहरेर्नामानुकीर्तनम् ११ किंप्रमत्तस्यबहुभिःपरोक्षैर्हायनैरिह ॥ एकंमुहूर्तंविदितंघटतेश्रेयसेयतः १२
खट्वांगोनामराजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः ॥ मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्यगतवानभयंहरिम् १३**

षांमध्येमहानितियत्तस्मादित्यर्थः स्थितप्रज्ञतयाकृतकृत्यस्यभवतोभागवताध्ययनंकिमर्थमितितत्राह परिनिष्ठितइति नैर्गुण्येमुक्तौपरिनिष्ठितः मुक्तिरस्यभवतीतिनिश्चयवानपि। उदरंसंशयःप्रोक्तःपरिनि
ष्ठाविनिश्चयइत्यभिधानात्। कथमनेनास्यपरिहारआयातइतितत्राह उत्तमश्लोकेति अनेनैवंविधमाहात्म्यादतिशयोभगवानित्युक्तंभवति ९ १० नकेवलंतवैवैतन्निर्णीतमपितुसर्वयोगिनामपीत्याह एत
दिति निर्विद्यमानानांविरज्यमानानांक्लेशैरितिशेषः अकुतोभयंमोक्षः एवंवैराग्यादिसाधनसामग्रीमतांयोगिनांहरेर्नामानुकीर्तनंयदेतत्तदंतेहरिस्मरणकारणमित्यर्थः ११ अनेनभागवताकर्णनमभिप्रे
तं तदत्यंताल्पायुष्ट्वेननघटतइतिशंकामाभूदित्याह किमिति हायनैर्वत्सरैःपरोक्षैरागामिभिः यतोयेनमुहूर्तेनहरिस्मरणाख्यश्रेयसेघटतेतदेकंमुहूर्तंघटिकाद्वयमपिपरमुत्तमंविदितंप्रख्यातम् १२ एतमर्थ
माख्यानेनद्रढयति खट्वांगइति नामशब्दःप्रख्यात्यर्थे इहमनुष्यलोके मुहूर्तात्पूर्वमायुषइयत्तांमर्यादांज्ञात्वाराज्यादिसंगमुत्सृज्यहरिमुद्दिश्येंद्रियाणिचदत्त्वाऽभयलक्षणंमोक्षंगतवानित्यन्वयः त्यागो
विहायितंदानमुत्सर्जनविसर्जनइत्यभिधानं अभयंपुरुषार्थरूपंहरिंगतवानितिवा १३

१ अत्रप्रायेणेत्यस्य कदाचित् इतिनार्थोग्राह्यः इतितात्पर्यमतमाह कदाचिदिति। २ अत्रनामशब्दोग्रंथपरः। सोहनामविदेवास्मीत्यादौग्रंथेप्रयोगदर्शनात्। हरिविषयप्रश्नश्रवणादिकामितियावत्।

तवतदपेक्षयानेकायुष्ट्वान्नहृत्तापःकार्यइत्यतस्तत्सर्वंहारैचरणारविंदस्मरणविषयत्वेनकल्पयेत्याह तवापीति एतर्हीदानीं सप्तानामह्नांसमाहारःसप्ताहंजीविताविधिरायुष्यस्येयत्ता यत्तावदायुःतत्सर्वमपि सांपरायउत्तरकालोमुक्तिकालस्तत्संबंधियथाभवतितथा तावंतंकालंहरिचरणस्मरणगोचरमुपकल्पय भागवताकर्णनेतात्पर्यंकुर्वित्यर्थः । सांपरायस्तुसंग्राम आपदागामिकालयोरितियादवः । मरणल क्षणापत्कालेहरिचरणस्मरणंयथाभवतितथातावतंकालंभागवताकर्णनंकुर्वीतिवा १४ मरणकालंज्ञात्वाहरिस्मरणमिच्छतोवैराग्यंप्रथमसाधनमित्याह अंतकालइति आगतेस्वतःपरतोवाज्ञातेसति ग तसाध्वसः देहनाशप्रयुक्तभयरहितः पुत्रादिस्नेहलक्षणःसंगः तद्विरोधिविवेकज्ञानलक्षणोऽसंगस्तेनशस्त्रेणतंदेहमनुयेस्त्रीपुत्रादयस्तेषुचस्पृहांछिंद्यादित्यन्वयः १५ अथकिंकर्तव्यमत्राह गृहादिति गृ हात्प्रव्रजितःसंन्यासलक्षणवैराग्यंप्राप्तः धीरःप्रतिबंधकनिवर्तनसमर्थः पुण्यतीर्थजलाप्लुतोभागवतादिपुण्यशास्त्रजलस्नातस्तथागंगादिपुण्यतीर्थजलस्नातोनिर्धूतबाह्यांतमलःसन् शुचौशुद्धेविविक्तेदुर्ज नसंगरहितेदेशेनात्युच्छ्रितंनातिनीचमितिविधिवत्कल्पितासनआसीनोभवेदितिशेषः १६ स्थिरासनस्यकृत्यमाह अभ्यसेदिति रेचकादिक्रमपरंपरयाप्राणायामेनजितश्वासःप्राप्तप्राणप्रसादः मनो यच्छेत् स्ववशंकुर्यादेवंजितमनस्कःसन् बीजंसर्वंजगद्व्यंजकं शुद्धंपरंब्रह्मानुस्मरन् अकारादींस्त्रीन्वर्णान्वृणोतीतित्रिवृदक्षरंब्रह्मवाचकत्वात्सर्वगतंपरमुत्कृष्टमोंकारंमनसाऽभ्यसेदावर्तयेदित्य

तवाप्येतर्हिकौरव्यसप्ताहंजीविताविधिः ॥ उपकल्पयतत्सर्वंतावत्सांपरायिकम् १४ अंतकालेतुपुरुषआगतेगतसाध्वसः ॥ छिंद्यादसंगशस्त्रेणस्पृहांदे हेऽनुयेचतम् १५ गृहात्प्रव्रजितोधीरःपुण्यतीर्थजलाप्लुतः ॥ शुचौविविक्तआसीनोविधिवत्कल्पितासने १६ अभ्यसेन्मनसाशुद्धंत्रिवृद्ब्रह्माक्षरंपरम् ॥ मनोयच्छेज्जितश्वासोब्रह्मबीजमनुस्मरन् १७ नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसाबुद्धिसारथिः ॥ मनःकर्मभिराक्षिप्तंशुभार्थेधारयेद्धिया १८ तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेनचेतसा ॥ मनोनिर्विषयंयुक्त्वाततःकिंचिन्नसंस्मरेत् ॥ पदंतत्परमंविष्णोर्मनोयत्रप्रसीदति १९ रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तंविमूढंमनआ त्मनः ॥ यच्छेद्धारणयाधीरोहंतियातत्कृतंमलम् २० यस्यांसंधार्यमाणायांयोगिनोभक्तिलक्षणः ॥ आशुसंपद्यतेयोगआश्रयंभद्रमीक्षतः २१

न्वयः १७ जाप्यमुक्त्वाध्यानप्रकारमाह नियच्छेदिति बुद्धिःसारथिर्यस्यसतथासत्पुरुषोजितेनमनसाऽक्षाणींद्रियाणिविषयेभ्योनियच्छेत्प्रत्याहरेत् प्रत्याहृत्यचसंस्कारवशाद्बहिर्मुखतयाकर्मभिरा क्षिप्तंमनः स्वधियासारथिनाशुभार्थेपरममंगलार्थेहरौधारयेदित्यन्वयः १८ एवंहरौनियतचेतसोयोगिनोध्यानाभ्यासप्रकारमाह तत्रेति तत्रयुगपत्सर्वावयवध्यानाशक्तौ विषयैरव्युच्छिन्नेनाखंडिते नचेतसाएकावयवमेकैकावयवंश्रीपादादिलक्षणंध्यायेदेवमनायासेनस्मरणविषयंकुर्यात् तत्परिपाकमाह मनइति एवमभ्यासपाटवेनयुगपत्सर्वावयवस्मरणसमर्थःसंस्ततोनंतरंनिर्विषयंविषयेभ्योनिर्गं त्यस्थितंमनस्तस्मिन्हरौसर्वावयवव्यापितयायुक्त्वानियुज्य यत्रमनःप्रसीदतिनिरतिशयंसुखंलभते तद्विष्णोःपरमंपदं समग्ररूपमेवस्मरेत्ततोन्यत्किंचिन्नस्मरेदित्यन्वयः १९ अखंडध्यानोपायमाह रजस्तमोभ्यामिति रजसाऽक्षिप्तमितस्ततोविषयैराकृष्टं । तमसाविमूढंकृत्याकृत्यज्ञानशून्यं आत्मनःस्वस्य मनः । धारणयातैलधारावदव्युच्छिन्नयास्मृत्यायच्छेद्विषयेभ्यआवृत्यध्यानमग्नंकुर्यात् । याधारणातत्कृतंरजस्तमोभ्यामाक्षिप्तंरागाविद्यादिमलंहंतितयेत्यन्वयः २० नकेवलंमलनाशोधारणायाःफलंकिंतुनिरंतरंभक्तिलक्षणयोगश्चेत्याह यस्यामिति । यस्यांधारणायां । सर्वजगदाश्रयंभद्रंभ गवंतमीक्षतश्चिंतयतोयोगिनोभक्तिलक्षणोयोगआशुसंपद्यतइत्यन्वयः । भदिकल्याणइतिधातोः । कल्याणंमंगलं मंगलंभगवान्विष्णुरितिवचनम् २१

परीक्षिद्विशेषबुभुत्सयाशुकंपृच्छति यथेति अत्रयथायत्रयादृशीतियच्छब्दाःप्रश्नार्थाः । यतश्चोदेतिसूर्यः । यच्छब्दस्तुपरामर्शेप्रश्नार्थेचापिभण्यतइत्यभिश्रुत्यभिधानाभ्यांनिश्चितत्वात् । तथाचयथाकथं यत्रकुत्रयादृशीकीदृशीतिसपद्यतेइत्यर्थः २२ तत्रप्रथमतोयथाप्रश्नंपरिहरति जितासनइति यत्रेत्यनंतरंप्रश्नंप्रत्याह स्थूलइति २३ क्रमप्राप्तत्वाद्यादृशीतिप्रश्नंप्रतिवक्ति विशेषइति यदिदंभूतंभव्यंभवच्चज डाजडंतद्विश्वंयत्रांडकोशेदृश्यते सोयंस्थवीयसांस्थूलतराणांसकाशात्स्थविष्ठःस्थूलतमोविशेषआंडकोशःशिलालक्षणप्रतिमावत्तस्यतदंतस्थस्यहरेर्देहः नतुसाक्षाद्देहइत्यन्वयः । तदुक्तं शिलावत्तस्यदे होयमंडकोशस्तुसावृतिरिति २४ पृथिव्यादिपंचभूताहंकारमहत्तत्त्वसंज्ञैःसप्तभिरावरणैःकवचस्थानीयैःसंयुतेबहिरावृते । शरीरेशीर्यमाणत्वात् । तस्मिन्नांडकोशेयोसौविशेषेणप्रकाशनाद्विराजाख्यां डांतर्वर्तित्वात्सर्वतोवरत्वाद्वैराजाख्यःपुरुषः पुरुबहुकर्मफलंसनोतिददातीतिपुरुषः असौभगवान्धारणाश्रयः तद्विषयतयाकृताधारणामनोमलंहरतीत्यन्वयः अंडकोशोविराट्प्रोक्तोविशेषेणप्रका शनात् । वैराजस्तद्गतइत्यादेः २५ उपादिष्टरूपध्यानप्रकारमाह पातालमित्यादिना अंडाख्यप्रतिमायाः पातालादिसत्यलोकपर्यंतालोकाः पादमूलादिशिरोंतान्यंगानि तत्वंडास्थितस्यतस्यह रेस्तान्यंगानि किंतर्हि । तत्पादमूलाद्यवयवेभ्योजातानितदाश्रितानिवातानितेषांकेवलंचिदानंदाद्यात्मकभगवदवयवैरभेदःशंकनीयः । एतस्यपादमूलमित्याद्यभेदोक्तिस्तुब्राह्मणोस्यमुखमासीदित्या

राजोवाच ॥ यथासंधार्यतेब्रह्मन्धारणायत्रसंमता ॥ यादृशीवाहरेदाशुपुरुषस्यमनोमलम् २२ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ जितासनोजितश्वासोजितसंगोजितेंद्रियः ॥ स्थूलेभगवतोरूपेमनःसंधारयेद्धिया २३ विशेषस्तस्यदेहोयंस्थविष्ठश्चस्थवीयसाम् ॥ यत्रेदंदृश्यतेविश्वंभूतंभव्यंभवच्चयत् २४ आंडकोशेशरीरेस्मिन्सप्तावरणसंयुते ॥ वैराजःपुरुषोयोसौभगवान्धारणाश्रयः २५ पातालमेतस्यहिपादमूलंपठंतिपार्ष्णिप्रपदेरसातलम् ॥ महातलंविश्वसृजःसुगुल्फौतलातलंवैपुरुषस्यजंघे २६ द्वेजानुनीसुतलंविश्वमूर्तेरूरुद्वयंवितलंचातलंच ॥ महीतलंतज्जघनंमहीपतेनभस्तलंनाभिसरोगृणंति २७ उरःस्थलंज्योतिरनीकमस्यग्रीवामहर्वदनंवैजनोस्य ॥ तपोरराटिंविदुरादिपुंसःसत्यंतुशीर्षाणिसहस्रशीर्ष्णः २८ इंद्रादयोबाहवआहुरस्यकर्णौदिशःश्रोत्रममुष्यशब्दः ॥ नासत्यदस्रौपरमस्यनासेघ्राणंचगंधोमुखमग्निरिद्धः २९ द्यौरक्षिणीचक्षुरभूत्पतंगःपक्ष्माणिविष्णोरहनीउभेच ॥ तद्भ्रूविजृंभःपरमेष्ठिधिष्ण्यमापोस्यतालूरसएवजिह्वा ३०

दिवद्युज्यते । एवमेवेंद्रादिदेवादीनामत्रतदवयवेंद्रियगोलकाद्यभेदकथनंतत्तदंगादिभ्यउत्पन्नत्वात्तदाश्रितत्वात्तदधीनत्वाभिप्रायंनतुस्वरूपैक्याभिप्रायम् । तेषांस्वतस्तेभ्योभिन्नत्वात्प्रतिमापेक्षयांगानि भूरादीनिस्वरूपतइत्यादेः तथाचाक्षरयोजना एतस्यांडांतर्वर्तिनोहरेःपादमूलंपातालंपठंतीत्यन्वयः चिदानंदाद्यात्मकात्पादमूलाज्जातंतदाश्रितंचेतिज्ञानिनःशिष्टेभ्यउपदिशति । उपदिष्टारत थोपासतेचेत्तत्राप्येवमेवानुसंधेयम् । हिशब्दउक्तार्थप्रमाणप्रसिद्धिप्रकाशकः पार्ष्णिश्चप्रपदंचपार्ष्णिप्रपदे पार्ष्णिःपादस्यपृष्ठभागःप्रपदंपादाग्रं विश्वंसृजतीतिविश्वसृट्तस्यगुल्फौप्रशस्तलक्षणपिंडकाख्य पर्वणीमहातलंपठंतीतिपूर्वेणान्वयः २६ अधोभागेवितलमुपरिभागेत्वतलमितिविभागः । जघनंकटितलं एतत्स्मरणंविशेषात्त्वयाकार्यमित्यतोमहीपतइतिसंबोधितं अगाधत्वब्रह्मजनकपद्मनिदान त्वाभिप्रायेणनाभिसरइत्युक्तं नभस्तलंभुवर्लोकः २७ ज्योतिरनीकंज्योतिश्चक्रस्थानंस्वर्लोकः महर्लोकोस्यहरेर्ग्रीवेतिगृणंति । जनोजनलोकः । तपस्तपोलोकः रराटिंललाटं २८ इंद्रादयोलोक पालास्तस्यबाहवइत्याहुः दिशःकर्णौगोलकस्थानीयौ । अमुष्यहरेःश्रोत्रमिंद्रियं शब्दइति । नासत्यदस्रावश्विनौनासेनासिके गंधोभूमेर्गुणः घ्राणंगंधग्राहींद्रियंगंधजनकमाहुरित्यर्थः इद्धोदीप्तः २९ द्यौर्द्युलोकः । अक्षिणीगोलके पतंगः सूर्यः मनुष्याणामहनीदेवादीनामहनीइतिउभेचविष्णोःपक्ष्माणिततोजातेतदाश्रितेच परमेष्ठिधिष्ण्यंब्रह्मलोकः मधुरादिरसः ३०

गायत्र्यादिच्छंदांसिगिरोवचनानिगृणंति अयंमेंदूसूर्यचंद्रौदंष्ट्राद्वयाज्जातावितिशेषः बहुरूपत्वात्पुनर्वचनं। बहंगत्वंबहुत्वतइतिवचनात् उडुगणानक्षत्राणि द्विजानिदंताः अत्रप्रगृह्यसंज्ञाऽभावोलिंगव्य त्ययश्चवैलक्षण्यद्योतनायेतिज्ञातव्यं मायामोहनशक्तिःहासोहासादभिव्यक्ता सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात् । दुरंतसर्गोऽनवसानाविश्वसृष्टिः ३१ व्रीडालज्जा अधरोऽधरोष्ठः। एवशब्दोन्ययोगव्यवच्छेदकः कःप्र जापतिः मेढ्रमिंद्रियं वृषणौबीजद्वयंमित्रइत्युपलक्षणंवरुणश्च ३२ विश्वातत्तत्पदार्थेषुप्रविष्टातनुर्यस्यसतथा तस्य विश्वंतनु.प्रतिमायस्यसतथा तस्येतिवा वीर्यरेतोन्नप्राणिभोग्यं गतिर्गमनं तस्माद्रूपआयुःप्राणिनांजीवनावधिलक्षणमुत्पन्नं कर्मव्यापारः तस्मात्सत्त्वादिगुणानांप्रवृत्तिक्रमः ३३ संध्येद्रे अव्यक्तंमूलप्रकृतिं मनोभिमानत्वाच्चंद्रस्यकामादिनानाविकारगृहत्वमुपचारः मनो मनसोजातः ३४ विज्ञानशक्तिर्विरिंचं गिरिकैलासंत्रायतइतिगिरेर्वायोस्त्राणंयस्यसतथेतिवा गिरित्रोरुद्रः सर्वात्मनः सर्वस्वामिनः अंतःकरणमहंकारःतस्माज्जातःनखानिनखेभ्यः। गर्दभाद्वडवाया मुत्पन्नाऽश्वतरी श्रोणिदेशेस्थितास्तस्माज्जाताश्च ३५ वचांसिलौकिकवैदिकानिविचित्रंतस्यव्याहरणशब्दःव्याहरणाश्रितानितज्जातानिच मनुर्वायुः तस्यमनीषाबुद्धिः।तेवायवेमनवेबाधितायेतिश्रु तिः। मनुःस्वायंभुवोवा मनीषाविचारःभगवद्विचारशक्तिजातत्वात्स्मृतिकर्तृत्वंमनोर्निवासोनिवसनंकर्मजनितत्वात् गंधर्वादीनामुत्पादिकेस्वरस्मृतीयस्यसतथा स्वरःषड्जादिलक्षणः स्मृ

छंदांस्यनंतस्यगिरोगृणंतिदंष्ट्रायमेंदूडुगणाद्विजानि ॥ हासोजनोन्मादकरीचमायादुरंतसर्गोयदपांगमोक्षः ३१ व्रीडोत्तरोष्ठोधरएवलोभोधर्मस्तनोधर्म पथश्चपृष्ठम् ॥ कस्तस्यमेढ्रंवृषणौचमित्रःकुक्षिःसमुद्रागिरयोस्थिसंघाः ३२ नद्योस्यनाड्योथतनूरुहाणिमहीरुहाविश्वतनोर्नृपेंद्र ॥ अनंतवीर्यश्वसितं मातरिश्वागतिर्वयःकर्मगुणप्रवाहः ३३ ईशस्यकेशान्विदुरंबुवाहान्वासस्तुसंध्यांकुरुवर्यभूम्नः ॥ अव्यक्तमाहुर्हृदयंमनस्तुसचंद्रमाःसर्वविकारकोशः ३४ विज्ञानशक्तिंमहिमामनंतिसर्वात्मनोंतःकरणंगिरित्रः ॥ अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजानखानिसर्वेमृगाःपशवःश्रोणिदेशे ३५ वचांसितव्याहरणंविचित्रंमनुर्मनीषाम नुजोनिवासः ॥ गंधर्वविद्याधरचारणाप्सरःस्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्यः ३६ ब्रह्माननःक्षत्रभुजोमहात्माविड्ूरुरंघ्रिश्रितकृष्णवर्णः ॥ स्वाहास्वधावीर्यगु णोपपन्नोहव्यात्मकःकर्मवितानयोगः ३७ इयानसावीश्वरविग्रहस्ययःसन्निवेशःकथितोमयाते ॥ संधार्यतेस्मिन्वपुषिस्थविष्ठेमनःस्वबुद्ध्यानयतोस्तिकिं चित् ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंपुराधारणयात्मयोनिर्नष्टास्मृतिंप्रत्यवरुद्ध्यतुष्यन् ॥ तथाससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः १

तिरतीतादिविषया असुरानी कस्यजनकंवीर्यंयस्यसतथा ३६ ब्रह्मणः ब्राह्मणजातेर्जनकमाननंयस्यसतथा क्षत्रजातेरुत्पादकौभुजौयस्यसतथा विशांजनकौऊरूयस्यसतथा । अंघ्रिश्रितःकृष्णवर्णःशूद्रजातिर्यस्यसतथा दे वपितृभ्योविनियुज्यमानस्वाहास्वधातयोरुत्पादकोवीर्यंगुणोरेतोगुणस्तेनोपपन्नः हव्यजनकआत्मामध्यदेहोयस्यसतथा अग्निष्टोमादिकर्मवितानस्योत्पादकोयोगउपायोयस्यसतथा वितानविस्तारः ३७ उक्तार्थमुपसंहरति इयानिति ईश्वरविग्रहस्यवैराजाख्यहरिदेहस्ययःसन्निवेशोऽवस्थितिविशेषःसइयानित्थंभूतोमयातेतवकथितः यतोऽस्मादीश्वरविग्रहात्स्थविष्ठमुत्तमंचनास्ति। योगिभिर्मनोस्मि न्स्थविष्ठेसर्वोत्तमेवपुषिस्वबुद्ध्यासंधार्यते। मनोनैर्मल्यायेतिशेषइत्यन्वयः ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ एवंवैराजाख्यस्थूलरूपस्य धारणाश्रयत्वमुक्त्वाऽस्मिन्नध्यायेतत्तद्धृदयकमलकर्णिकांतर्वर्तिनोहरेरात्माख्यरूपस्यधारणाविषयत्वंतदुपासकानांफलंचोपदिशति । तत्रप्रथमतोधारणायाःक्षिप्रप्रवृत्त्येकुत्रकस्यदृष्टफलेयंधारणेति शंकाशंकुमुन्मूलयन्ब्रूहि यद्वा विपर्ययमितिप्रश्नंपरिहरति एवमित्यादिना आत्मापरमात्मायोनिःकारणंयस्यसतथासब्रह्मा पुराआदिसृष्टौकालेननष्टांतिरोहितांप्राक्कल्पविषयांस्मृतिमेवमुक्तधारणयाप्रत्य

वरुह्यांऽकुरीकृत्यमतिलभ्यतुष्यन्नलंबुद्धिंगच्छन्व्यवसायेजगत्सर्जनलक्षणोद्योगेबुद्धिर्यस्यसतथा ततएवधारणायाएवामोघदृष्टिः । अप्ययात्प्रलयात्पूर्वंयथावस्थितंतथेदंजगत्ससर्जेत्यन्वयः ब्रह्मणोदृष्ट
फलत्वादियंविश्वसनीयेतिविज्ञापते १ वाङ्मनोऽगोचरस्यकथंधारणावलंबनत्वमत्राह शब्दस्येति उक्तप्रकारेणश्रोतव्यादित्वेनविपश्चितांसंमतत्वात् स्वतंत्रत्वात् ब्रह्मादिसर्वजगत्स्रष्टृत्वात्सर्वांतःस्थितत्वा
त्सर्वस्यतदधीनत्वात्सर्वगुणसंपूर्णत्वाच्चशब्दस्यब्रह्मणोवेदादिसर्वशब्दराशेरेषहरिः पथाविषयोमुख्यवाच्यइत्यन्वयः । इंद्रादिनाम्नांपुरंदरादिष्वेवरूढत्वात्हरेस्तन्नामवाच्यत्वेरूढेःकाप्यप्रयोजकत्वमत्रा
ह यन्नामभिरिति मायामयईश्वरेच्छानिर्मितत्वात्तदधीनेसंसारेशयानः परिभ्रमन्किमप्यजानन्वर्तमानोतएववासनयानानाकर्मवासनयानानायोनिषुपरिभ्रमन्योजीवस्तस्यधीर्यत्पुरंदरादिकमिंद्रादिनाध
भिध्यायति तत्रपुरंदरादावर्थानिंद्रादिनाम्नाभनुग्रहतपरमैश्वर्यादिलक्षणान्नविंदतेअलंबुद्धिंनप्राप्नोति किंचतदुपास्त्यातेभ्यःपुरुषार्थांश्चनलभते । कुतइत्यतउक्तं अपार्थैरिति तत्रैश्वर्याद्यर्थानामसंभवात् अ
तोहरिरेवपरमैश्वर्यादिगुणाकारत्वेनाभिधेयइतिसएवस्मर्तव्यइति अन्यत्सर्वमस्मर्तव्यप्राधान्येनेतिभावः अनुपसर्गोपिपाक्प्रसयविधानाद्ध्यायतीतिधीर्ज्ञानाश्रयःपुरुषोवायदित्यस्याव्ययत्वेनापार्थैरित्यने
नसंयोज्ययदपार्थैर्यस्मिन्पुरंदरादावपार्थैरिंद्रादिनामभिःपुरंदरादिकंध्यायतितत्रपुरंदरादाविवितिवा सर्वनामायतोविष्णुस्तदन्यार्थांस्तुस्मरेदितिस्मृतिप्रसिद्धिंहिशब्देनाह २ सर्वशब्दानांविष्णवैकविषय
त्वेविदुषामभिवादनादिसर्वव्यवहारोच्छेदप्रसंगइतितत्राह अतइति एवंसर्वनामार्थतयाहरिरेवध्येयस्तद्व्यवहार्यश्चयतोऽतःकविःसर्वज्ञः । अप्रमत्तोजागरणशीलोनाम्नांहरिविषयत्वमविस्मरन्नित्यर्थः अत

शब्दस्यहिब्रह्मणएषपंथायन्नामभिर्ध्यायतिधीरपार्थैः ॥ परिभ्रमंस्तत्रनविंदतेऽर्थान्मायामयेवासनयाशयानः २ अतःकविर्नामसुयावदर्थःस्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः ॥ सिद्धेऽन्यथार्थेनयतेततत्परिश्रमंतत्रसमीक्षमाणः ३ सत्यांक्षितौकिंकशिपोःप्रयासैर्बाहौस्वसिद्धेह्युपबर्हणैःकिम् ॥ सत्यंजलौकिंपुरुपर्णपात्रैर्दिग्वस्त्रलाभेसतिकिंदुकूलैः ४ चीराणिकिंपथिनसंतिदिशंतिभिक्षांनोवांघ्रिपाःपरभृतःसरितोप्यशुष्यन् ॥ रुद्धागुहाःकिमवधूतसुहृन्नकृष्णःकस्माद्भजंतिकवयोधनदुर्मदांधान् ५

एवंव्यवसायबुद्धिर्निश्चयबुद्धिर्नामसुहरीतरविषयेषुघटादिषु अभिवंदनादिनायावदर्थः स्वप्रयोजनंयस्यसतथास्यात् । नातोधिकप्रयोजनइत्यर्थः अन्यथाघटादिलोकविषयव्यवहारमंतरेणार्थेस्वप्रयोज
नेसिद्धेस्वयमेवसंपन्नोनतत्रयतेतेत्यन्वयः कुतोत्राह तत्तदिति तत्तत्पदार्थेषुतत्तत्परिश्रममर्थपूर्त्यभावेनमनःक्लेशंसमीक्षमाणइत्यन्वयः ३ इदानींस्वतःसिद्धिप्रकारंदर्शयति सत्यामिति देवनिर्मितायां
क्षितौसत्यांकशिपोःशय्यायाःसंपादनेप्रयासैःकिंनकिमपिप्रयोजनम् । शरीरयात्रानिर्वाहस्यद्रव्यांतरेणसिद्धत्वादितिभावः । बाहौस्वसिद्धेस्वतोऽनायासेनसंपन्नेसतिउपबर्हणैःशिरःपीठैरुच्छीर्षकैःकिम् ।
करांजलौसतिपुरुभिर्विस्तीर्णैःपर्णपात्रैःकिम् । बर्हंपर्णंदलंपत्रमित्यभिधानं । दिशामेववस्त्राणांलाभेसतिदुकूलैर्निष्कापाद्यक्षौमादिवसनैःकिं ४ ननुभवादृशानांयोगिनांक्षित्यादिनाशरीरयात्रासिद्धावप्यप
रिपक्वयोगिनांपुंसांकथमुपभोगःसंपद्यतइत्यत्राह चीराणीति पटचीराणिगृहिभिर्देयानि पथितोरणे दरिद्राणांचभिक्षूणामाच्छादनकराणिचेतिस्मृतेः पथितोरणेगृहस्थैर्निहितानिचीराणिजीर्णवस्त्रा
णि । मूषकादिप्रभिन्नानिवा । नसंतिकिं भोजनार्थमितिचेत्परान्फलपाकादिनाबिभ्रतीतिपरभृतः अंघ्रिपावृक्षाःफलादिनानोदिशंतिवादिशंत्येवउदकार्थमितिचेत्सरितःस्यंदमानानद्योऽशुष्यन्नपिकिंना
शुष्यन्नित्यर्थःशयनार्थमितिचेत् गुहारुद्धाःपिहिताःकिं केनचिदितिशेषः गुहासुसिंहादिभयेनकथंवासःसंपद्यतइतितत्राह किमिति कृष्णोवधूतानांधूलिधूसरांगानांयोगिनांसुहृन्नकिम् सुहृदेव अतोव
त्त्वाद्याशयाकवयोधनादिदुर्मदेनाधान्विवेकचक्षुरहितान् राजादीन्कस्माद्भजंतिनभजंत्येव अतोमुमुक्षुणायदृच्छयालब्धाशनादिनाभाव्यमितिभावः ५

---

१ हरिः इंद्रादिशेषशब्दवाच्यः तथाध्यानेनपुरुषार्थप्रदत्वात् । व्यतिरेकेणेंद्रादिवदित्यनुमानमत्राभिप्रेतम् ॥ नविंदतेर्थानित्यनेनोक्तहेतोः सूचनमत् ॥ इतिपादुपत्यं

इदानीमुक्तानुष्ठानपरिपाकप्रकारमाह एवमिति एवमुक्तप्रकारेणयदृच्छयालब्धाशनादिनावृत्तिंहष्ट्वाप्रसन्नस्यस्वतःस्वतंत्रस्यहरेः प्रसादात्स्वचित्तेस्वाधीनतयावर्तमानेसतिभगवानैश्वर्यादिगुणसमुद्रोऽनं तःपरिच्छेदशून्यः आत्मापरमात्मादेहपुत्रादिभ्योत्यंतंप्रियोर्थइतिकृत्वानिर्वृतःसमुद्गतरोमांचोनियतार्थएतंमितःप्रेत्याभिसंभावितास्मीतिनिश्चितार्थःपुरुषस्तंभगवंतंभजेत । कदाचिदपितद्भजनंनमुंचेत् । ततःकिंफलमत्राह संसारेति यत्रयस्मिन्सेव्यमानेसेवकस्यसंसारहेतूनामविद्यादीनामुपरमः । अविद्यादीनांसद्भावेसोस्तीतिशक्यशंका । तएवनसंतियतइतिशंकमानोऽमुरगक्रातीरितिभावः तदेतत्प्रेयइ त्यादिश्रुतिसिद्धंहरेः प्रियार्थत्वंच । नकेवलंसंसारहेतूपरमःफल । किंतुनिर्दुःखानंदानुभवलक्षणमोक्षप्राप्तिश्चेतिचशब्दः ६ भजनापरपर्यायोपासनंगुणोपसंहारेणकार्यमितियदतस्तद्गुणकथन पूर्वकंतद्देवोपासनंस्पष्टीकुर्वन्विपक्षेबाधकमाह ससर्वविदिति प्राणएवैतस्मिन्पुरेजाग्रतीतिश्रुतेःपंचवृत्तिरेकोमुख्यप्राणएवयथासुप्तजनस्येक्षिताद्रष्टा । तथासहरिःसर्वान्वेत्तीतिसर्ववित् हृदिस्थित्वानुभूय थेष्टानंदानुभवनात् सर्वगुणपूर्णः आत्मास्वामीत्येवंगुणानुपसंहृत्यसत्यंसर्वतःसारमानंदनिधितंविष्णुंभजेतोपासीत आधिव्याध्यादिसमुद्भावेप्युपासनंनहातव्यमित्याशयेनोक्तंसर्वात्मनेति अतोन्यतः परमात्मानुपासनेपिआत्मघातः अहितकरणादिनास्वात्महननारूपदोषापत्त्यानित्यदुःखतमप्राप्तिःस्यादित्यन्वयः चशब्दस्तत्तद्योग्यतानुसारेणेत्यस्मिन्नर्थे यथैकस्तुबहून्सुप्तानसुप्तःपश्यतिप्रभुः यथेष्टप्र वनाद्विष्णुरनुभूःपरिकीर्तितइत्यादेरुक्तएवार्थइति । स्वेच्छयानुकूलविग्रहग्रहणाद्वाऽनुभूः अनेनप्राणेनदत्तानिचेष्टालक्षणानिकर्माणीत्यानंदशब्देनकर्माण्युच्यंतेतेषांफलपर्यंतंनिधायकत्वेननिधिपाल

एवंस्वचित्तेस्वतएवसिद्धआत्माप्रियोर्थोभगवाननंतः ॥ तंनिर्वृतोनियतार्थोभजेतसंसारहेतूपरमश्चयत्र ६ ससर्वविद्धृद्यनुभूश्चसर्वआत्माथथासुप्तजने क्षितैकः ॥ तंसत्यमानंदनिधिंभजेतसर्वात्मनातोन्यतआत्मघातः ७ कस्तंत्वनादृत्यपरानुचिंतामृतेपशुत्वमसतींनामयुंज्यात् ॥ पश्यन्जनंपतितंवैत रण्यांस्वकर्मजान्परितापान्जुषाणम् ८ केचित्स्वदेहांतर्हृदयावकाशेप्रादेशमात्रंप्रुरुषंवसंतम् ॥ चतुर्भुजंकंजरथांगशंखगदाधरंधारणयास्मरंति ९ प्रस न्नवक्त्रंनलिनायतेक्षणंकदंबकिंजल्कपिशंगवाससम् ॥ लसन्महाहाराहिरण्मयांगदंस्फुरन्महारत्नकिरीटकुंडलम् १०

नत्वात्स्वामित्वाद्वाऽऽनंदनिधिर्हरिस्तंच ७ भगवदुपासनामकुर्वाणस्यपशोरपिवैलक्षण्यंनास्तीत्याह कस्तमिति नरकेविगततरणत्वाद्वैतरणीनामनदीपातस्याहेरननुपासनारूपदोषात्पतितंस्वकर्मजा न्स्वकृतकर्मसमुद्भूतान्परितापान्सर्वतोदिशमायातान्दुःखविशेषान्जुषाणंभुंजानंजनंगुरुशास्त्रोपदेशदृष्ट्यापश्यंस्तुशब्दसूचितताहशदु सनिवसंकालंबुद्धिगोचरसुलभदंहरिचपश्यन्कोविवेकीतंभगवंत मनादृत्यासतीमशुभांपरानुचितामितरविषयानुपास्तिलक्षणांस्मृतिंयुंज्यात् पशुत्वंविवेकबुद्धिराहित्यमृते । यदियुंज्यात्तर्हिसपशुरेवनविवेकीत्यन्वयः चतुर्वेदापियोविप्रोवासुदेवंनविंदति । वेदभारभराक्रां तःसवैब्राह्मणगर्दभइति ८ योग्यतातारतम्येनाधिकारिणांबहुत्वात्स्थूलरूपोपासनयोग्यानांतदुपास्तिमभिधायाधुनास्वदेहहृदयकमलकर्णिकानिकेतनात्मोपासनायोग्यानां तदुपासनांविधत्ते केचिदि ति केचिदात्मोपासनायोग्याःस्वदेहांतर्हृदयावकाशेवसंतंप्रादेशमात्रंप्रादेशपरिमाणम् । कंजंपद्मंरथांगंसुदर्शनंशंखंपांचजन्यंगदांकौमोदकींधारयतीतिकंजरथांगशंखगदाधरस्तं धारणयातैलधारावदखं डितमनोवृत्त्यास्मरंतीत्यन्वयः ९ श्लोकचतुष्टयेनतमेवविशिनष्टि प्रसन्नवक्त्रमित्यादिना नलिनवद्रक्तपद्मदलवदायतेदीर्घेईक्षणेयस्यसतथातं कदंबःकृष्णप्रियस्तरुस्तस्यपुष्पस्यकिंजल्कमंकुरविशे षस्तद्वत्पिशंगंपीतंवासोयस्यसतथातं लसन्महाहारश्चहिरण्मयांगदश्चेतिलस महाहारःहिरण्मयांगदस्तम् । स्फुरंतिशोभमानानिमहांतिवरत्नानितैर्युक्तंकिरीटंकुंडलेचयस्यसतथातम् १०

१ इतश्चरमदेहात् प्रेत्यमृत्वा एतंहरिं अभि आभिमुख्येन संभावितास्मि सम्यक् यथायोग्यंप्राप्तोभविष्यामीतिनियतार्थइति तात्पर्यदीपिका।

उन्निद्रस्य विकसितस्य हृत्पंकजस्य कर्णिकाख्यालये योगेश्वरैः सनकादिभिरास्थापितौ पादपल्लवौ यस्य स तथा तं श्रीरेव लक्षणं चिह्नं यस्य वक्षसि तथा तं कौस्तुभात्समुद्राज्जातं कौस्तुभं तेन रत्नेन युक्ता कंधरा यस्य स तथा तं अम्लानानां नवपल्लवदलानां लक्ष्मीर्यस्याः सा तथा तया ११ मेखलया कांच्या अंगुलीयकैरंगुलीभूषणैः महांति धनानि यद्वा द्युतिमंति वा येषां तानि महाधनानि तैः स्निग्धाश्चामलाश्च ते तैः कुंचिता वक्राश्च नीलाश्च ते कुंतलाश्च तैर्विरोचमाने आनने यो हासस्तेन पेशलं सुंदरम् १२ अदीनलीलयोदूताभ्यां हसितेक्षणाभ्यामुल्लसंत्योर्भ्रुवोर्भंगेन स्फुरणविशेषेण संसूचितो भूयाननुग्रहो येन स तथा तं । ईक्षेत चिंतयेत । चिंतामयं चिंताप्रधानं यस्मात्संचिंतितो विष्णुर्धियं तं मददात्यजइत्यादेः कियंतं कालं चिंतनमत्राह यावदिति यावद्धारणया समग्रांगे मनोऽचलमवतिष्ठते तावदिति शेषः १३ सर्वांगस्मरणाशक्तस्य स्मरणप्रकारमाह एकैकश इति ध्यानेन जितमनायासेन ध्यानविषयं स्थानमवयवमपोह्य वशीकृत्य परं परमजितमजितमनभ्यस्तमवयवं पादमारभ्य यावद्धसितं पुष्पितं वनमिति वद्धासेन विकसितं मुखं हसितमिति लक्ष्यते । मुखपर्यंतं सांगोपांगं मतिधिया मनो धारयेत् । यथा यथा धीः शुध्यति सर्वांगध्यानक्षमा भवति तथा तथाभ्यस्तं कुर्यादतः सर्वांगध्यानासामर्थ्ये तावत्पर्यंतमेकैकावयवमनुभावयेदित्यर्थः १४ इममेवार्थमुपसंहरति यावदिति परा ब्रह्मादयोऽप्यवरा यस्मात्स परावरस्तस्मिन् । द्रष्टरि सर्वसाक्षिणि । विश्वेश्वरे हरौ । यावत्सर्वोत्तमो मम महोपकारकोऽत एव सर्वतः प्रियतम इति ज्ञानपूर्वकप्रेमलक्षणभक्तियोगो न

उन्निद्रहृत्पंकजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् ॥ श्रीलक्षणं कौस्तुभरत्नकंधरमम्लानलक्ष्म्या वनमालयांचितम् ११ विभूषितं मेखलयांगुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकंकणादिभिः ॥ स्निग्धामलैः कुंचितनीलकुंतलैर्विरोचमानाननहासपेशलम् १२ अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभंगसंसूचितभूर्यनुग्रहम् ॥ ईक्षेत चिंतामयमेनमीश्वरं यावन्मनो धारणयावतिष्ठते १३ एकैकशोंगानि धियानुभावयेत्पादादि यावद्धसितं गदाभृतः ॥ जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत्परं परं शुध्यति धीर्यथा यथा १४ यावन्न जायेत परावरेस्मिन्विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः ॥ तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत १५ स्थिरं सुखं चासनमास्थितो यतिर्यदा जिहासुरिममंग लोकम् ॥ काले च देशे च मनो न सज्जेत्प्राणान्नियच्छेन्मनसा जितासुः १६ मनः स्वबुद्ध्यामलया नियम्य क्षेत्रज्ञ एतां निनयेत्तमात्मनि ॥ आत्मानमात्मन्यवरुध्य धीरो लब्ध्वोपशांतिं विरमेत कृत्यात् १७

जायते ध्यानमापको न जायेत तावत्पर्यंतं पातालमूलमित्यादिनोक्तं सर्वलोकदेवाद्याधारं । पुरुषस्य । स्थवीयोऽतिस्थूलं रूपं स्मरेत । तत्रापि निरंतरध्यानासक्तः सन्नित्यक्रियावसाने प्रयतः प्रयत्नवान्स्मरेदित्यन्वयः १५ इदानीमुक्तविधोपासनाजनितज्ञानेनापरोक्षीकृतपरमात्मतत्त्वस्य तत्प्रसादाद्विज्ञातब्रह्मादितत्त्वस्य ज्ञानिनो यदा देहत्यागेच्छा तदा स्वदेहगतेंद्रियाद्यभिमानिदेवतालयस्मरणपूर्वकं मोक्षप्रकारमाह स्थिरमिति यतिर्निर्जितेंद्रियग्रामोऽपरोक्षज्ञानी इमं लोकं देहं यदा जिहासुस्त्यक्तुमिच्छति तदा यथा सुखं भवति तथा स्थिरमचलमासनमास्थितः काले देशे च कालस्थेषु देशस्थेषु च विषयेषु यथावन्मनो न सज्जेत् सक्तं न कुर्यात् अथ मनसा स्ववशेन प्राणान् विषयाननुधावंतींद्रियाणि च नियच्छेत् तत आहरेदाहृत्य च प्राणान्नियच्छेत् प्राणायामान् कुर्याद्यथा जितासुर्भवति प्राणप्रसादं इंद्रियप्रेरकान् दिशादिदेवान्मनोभिमानिनींद्रं नियच्छेत् इंद्राद्यधीनान्ध्यायेत् १६ मनश्च मनोभिमानिनमिंद्रं चामलया बुद्ध्या बुद्धिदेवतयोमया नियम्य तदधीनं स्मृत्वा तां बुद्धिदेवतामुमां क्षेत्रज्ञे जीवात्मनि प्रेमिणि हरौ निनयेत् नितरां तदधीनां चिंतयेत् तं क्षेत्रज्ञमात्मनि देहमध्यस्थे हरौ निनयेत् तदैक्येन चिंतयेत् तं देहगतमात्मानं हरिमात्मनि सर्वगते हरौ अवरुध्य तदेकीभावेन संचिंत्य देहादुत्क्रम्य लब्धोपशांतिः प्राप्तसर्वाधिकृतं

---

१ पुष्पितामित्युक्ते यथा वनमित्यर्थो लभ्यते तद्वदित्यर्थः

ज्ञाख्यविष्णुरूपोधीरःकृत्याद्धिधिनिषेधलक्षणात्कार्याद्विरमेदित्यन्वयः। भक्त्याप्राणंवशेनीत्वाजितप्राणोभवत्युत। जीवस्थोभगवान्विष्णुःक्षेत्रज्ञइतिगीयते। हृद्गतस्तुसएवात्माऽप्यात्माऽप्यात्मेतिभण्यते। हरौहरेर्भेदेक्षीतिस्तदेकत्वस्यचिंतनं। अन्यत्रतन्निवम्यादिचिंतनंनीतिरुच्यते इतिप्रमाणेभ्यउक्तएवार्थोन्योनस्वकपोलकल्पितइतिभावः। मनस्तत्त्वंबुद्धितत्त्वंबुद्धितत्त्वंक्षेत्रज्ञेऽधिष्ठानभूतेतंक्षेत्रद्रष्टारमात्म निशोधितत्वंपदार्थेचिन्मात्रेतमात्मानंशोधितत्वंपदार्थभूतमात्मानिशोधिततत्पदार्थभूतेपरमात्मन्यवरुध्यैकीकृत्यभेदहेतुभविद्याधिष्ठानंयथार्थज्ञानेननिरस्यकृत्याद्विरमेतेतिमायावादिनः एतांव्यष्टिरूपां बुद्धिक्षेत्रज्ञेसमष्टिरूपाहिरण्यगर्भात्मनितंक्षेत्रज्ञमात्मनिकारणात्मकेकारणात्मानमात्मनिशुद्धेब्रह्मण्यवष्टभ्यकृत्याद्विरतःस्यादितिपौराणिकंमन्याः इतिद्वयमपिप्रमाणविरुद्धत्वादुपेक्षणीयं मनश्चेतिचशब्दे नमनःशब्दवाच्यंरुद्रंबुद्धिशब्दवाच्यांवाणींविरिंचलक्ष्मीद्वाराक्षेत्रज्ञेलयं तत्त्वानांस्वस्वकारणेषुकल्पतइतिज्ञातव्यं उपोधिकेसमीपेचेति शांतिःप्रशममंगलेइतिच मंगलंभगवान्विष्णुरितिच १७ एवमुत्क्रांतोज्ञानीयंलोकमाप्नोतितमितरलोकेभ्योव्यावर्तयति। नयत्रेति। यत्रयस्मिंल्लोकेऽनिमिषाणांरुद्रादिदेवानांप्रभुःकालोवायुर्नप्रभुःस्वशक्तेरुद्बोधकः। हरिश्चप्रकृतिश्चैवब्रह्मवायूतथैवचेत्या देः येरुद्रादयोदेवाः जगतामीशिरेजगंतिस्वस्वकार्येप्रवर्तयामासुस्तेदेवानप्रभवंति कुतोन्यावकाशोनकुतोपीत्यर्थः। यत्रयस्मिन्स्थानेसत्त्वादिगुणत्रयंचस्वशक्तिप्रकाशकंन। विकारोवैभूते द्रियात्मकोहंकारश्चन। महान्महत्तत्त्वंप्रधानंप्रकृतिश्चन। जरादिस्वधर्मापादिकानभवंतीत्यर्थः १८ ननकालादिसंसर्गाभावाद्शशविषाणवन्नास्तीतितत्राह। परंपदमिति। तद्वैष्णवंविष्णो

नयत्रकालोनिमिषांपरःप्रभुःकुतोनुदेवाजगतांयईशिरे॥ नयत्रसत्त्वंनरजस्तमश्चनवैविकारोनमहान्प्रधानम् १८ परंपदंवैष्णवमामनंतियन्नेतिनेतीत्यतदु त्सिसृक्षवः॥ विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाहृदोपगुह्यार्हपदंपदेपदे १९ इत्थंमुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितोविज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयः॥ स्वपार्ष्णिना पीड्यगुदंततोनिलंस्थानेषुषट्सून्नमयेज्जितक्लमः २०

र्विद्यमानंपरंपदंप्राप्तव्योत्तमंलोकमामनंतिपठंतीत्यन्वयः। अनेनयथाकालादिकृतोपद्रवोहरेर्नास्तितथालोकस्यापीत्युक्तंभवति। यत्संबंधाल्लोकोपिताहृङ्महिमासविष्णुःकिंमहिमेतितत्राह यन्नेतीति वैष्णवामित्यनेनप्रस्तुतोविष्णुरयमुच्यते। अतत्तस्माद्ब्रह्मणइतरत्संसारलक्षणंदुःखमुत्सिसृक्षवस्त्यक्तुकामाः विशिष्टाधिकारिणोयंविष्णुंनेतिनेतिपृथिव्यादिवन्नाकाशादिवन्न तत्कारणमहदादिव न्न तदभिमानिवन्नेत्युपास्यतदौरात्म्यंदुरात्मनामसुरप्रकृतीनांविद्यमानंसंसारदुःखंविसृज्यानन्यसौहृदा अनन्यभक्ताहृदानिरतिशयस्नेहलक्षणभक्त्योपगुह्यपदेपदेमनसानिरंतरंपरिरभ्यामुमापुः एवं विधस्यहरेर्विद्यमानमितिपूर्वेणान्वयः यद्वायत्सर्वोत्तमंपरममंगलंविष्णुरूपमाप्नवान्तद्रूपमितरेभ्योव्यावर्तयति नयत्रेति अतत्तस्माद्ब्रह्मणोन्यद्जगदुत्सिसृक्षवस्त्याजयितुकामाः सवाएषआत्मानेतिने तीत्यामनंतीतिइत्यन्वयः देहानामचेतनत्वेनबुद्धिपूर्वकप्रवृत्त्यसंभवात्कथंतदुत्क्रांतिनिर्णेतुंशक्यतइत्यत्राह विसृज्येति। वेदोक्तंनिर्णीयदौरात्म्यंदुष्टोपास्तिमैक्यविषयाविसृज्यपदेपदेऽन्वहंहृदोपगुह्यापरोक्षी कृत्यानन्यसौहृदाभूतभवद्भाविष्यंतोऽमुमापुरापुर्वंत्याप्स्यंतिआऽतोयुक्तमुक्तमिति १९ संप्रतिज्ञानिनोदेहादुत्क्रमणप्रकारमाह इत्थमिति तुशब्दःप्रकरणभेदार्थः इत्थंस्थिरसुखचासनमित्युक्तप्रकारेण मुनिरुपरमेदुत्क्रांतोभवेत्। कथमत्राह व्यवस्थितइति देहादुत्क्रमणेव्यवस्थितोनिश्चितबुद्धिः। विज्ञानमात्मयोग्यज्ञानंस्वबिंबविषयंतदेवदृक्तस्यावीर्येणसुष्ठुरंधितोदग्धआशयोवासनांतःकरणंयस्यसत थोक्तः। विज्ञानंब्रह्मेतिश्रुतेर्विज्ञानस्यब्रह्मगोचरत्वेवीर्येणेतिवा। जितक्लमःशरीरग्लानिरहितःप्रथमंस्वपार्ष्णिनागुल्फाधोभागेनगुदमपानद्वारमापीड्य ततोपानद्वारनिरोधानंतरं। ततोमूलाधाराच्चतुर्दल

पद्मादनिलमुदानवायुमुत्थाप्यनाभिहृदयोरस्तालुमूलभ्रूमध्यमूर्धसुषट्स्थानेषुक्रमादुन्नयेदूर्ध्वंगमयेदित्यन्वयः २० संक्षिप्योक्तंविशिनष्टि नाभ्यामित्यादिना मुनिर्मूलाधाराच्चतुर्दलपद्मादुत्थाप्यनाभ्यां
पद्मादनिलमुदानवायुमुत्थाप्यनाभिहृदयोरस्तालुमूलभ्रूमध्यमूर्धसुषट्स्थानेषुक्रमादुन्नयेदूर्ध्वंगमयेदित्यन्वयः ततोदशदलपद्मात्तमुरसिद्वादशदलपद्मेनयेत् मनस्वीमनःसमाधानानिरतस्ततोद्वादशदलपद्माद्यथानाड्यंतरंनगच्छेत्तथा
स्थितंषड्दलपद्मेनीतमुदानगत्याब्रह्मनाड्याहृदिदशदलपद्मेऽवरोप्यसन्निधाय ततोदशदलपद्मात्तमुरसिद्वादशदलपद्मेनयेत् मनस्वीमनःसमाधानानिरतस्ततोद्वादशदलपद्माद्यथानाड्यंतरंनगच्छेत्तथा
स्थितंषड्दलपद्मेनीतमुदानगत्याब्रह्मनाड्याहृदिदशदलपद्मेऽवरोप्यसन्निधाय ... २१ तस्माद्भ्रुवोरंतरंभ्रूमध्यस्थितंद्विदलंकमलमुन्नयेत् तत्रापीतिकर्तव्यतयाभाव्यमित्याह निरुध्येति । निरुद्धाःसप्तानामश्वानांकर्णा
धियानुसंधायशनकैरसंभ्रमेणस्वतालुमूलषोडशदलकमलंनयेत् २१ तस्माद्भ्रुवोरंतरंभ्रूमध्यस्थितंद्विदलंकमलमुन्नयेत् तत्रापीतिकर्तव्यतयाभाव्यमित्याह निरुध्येति । निरुद्धाःसप्तानामश्वानांकर्णा
क्षिनासिकादिसप्तानांपंथानोयेनसतथोक्तः । अनपेक्षोबाह्यसुखानिच्छुः । अत्रापीत्थंभावमाह स्थित्वेति मनसापरंगतोभ्रूमध्येतुमुहूर्तार्धंस्थित्वामार्गगम्यविशेषेष्वकुंठदृष्टिर्मूर्धन्मूर्धनिशिरोमध्योनिर्भि
द्यविसृजेत्शरीरमितिशेषः गतइत्यनेनानिंचितनमुच्यते अथैकयोर्ध्वमुदानः । प्राणापानाविडायाचापिंगलायांचवर्ततः । व्यानःसंधिषुसर्वत्रउदानोब्रह्मनाडिगइतिश्रुतिस्मृतिभ्यामुदानगतिर्ब्रह्मनाड्यामि
तिसिद्धं । इत्थंमुनिरित्यनेननिर्गुणविद्याफलमुक्त्वास्वपार्षिगनेत्यनेनसगुणविद्याविदोदेहोत्क्रमणप्रकारउच्यतइत्येतदनुपपन्नमेकवाक्यतयामुख्यार्थेसंभवतिवाक्यभेदायोगादिति २२ एवंदेहादुत्क्रा
तानांयोगिनांप्राप्यस्थानंगम्यंचाह यदीत्यादिनाश्लोकद्वयेन अत्रयदिअथउतेतिशब्दाः पुनरावृत्त्यान्वेतव्याः तथाहि यदिसम्यक्पक्वभक्त्यादिसाधनवांस्तर्हि अथोत्क्रमणानंतरमेवपारमेष्ठ्यंपरमे
ष्ठिनोब्रह्मणोलोकंप्रयास्यति तत्रायंकिंकरोतीतिवितत्राह अथेति अथतल्लोकप्राप्त्यनंतरं पुनरुत्पत्तिहीनोब्रह्मसालोक्यमात्रप्राप्य अथभक्त्यादिलक्षणपरिपाकाययोगीवसति अनंतरंब्रह्मप्रलयेब्रह्मणासह
स्वयोग्यांमुक्तिंप्राप्नोतीतिशेषः । उतशब्दोऽप्यर्थे यद्यपितउतपूर्वोक्तयोगिनोप्यपरिपक्वभक्त्यादिकल्याणवास्तर्हिवैहायसानांवैमानिकानांसिद्धानांविहारक्रीडास्थानंमहर्लोकादिप्रयास्यतितत्रास्ययो

नाभ्यांस्थितंहृद्यधिरोप्यतस्मादुदानगत्योरसितंनयेन्मुनिः ॥ ततोनुसंधायधियामनस्वीस्वतालुमूलंशनकैर्नयेत २१ तस्माद्भ्रुवोरंतरमुन्नयेतानिरुद्धसप्ता
न्यपथोनपेक्षः ॥ स्थित्वामुहूर्तार्धमकुंठदृष्टिर्निर्भिद्यमूर्धन्विसृजेत्परंगतः २२ यदिप्र ...यस्यत्यथपारमेष्ठ्यंवैहायसानामुतयद्विहारम् ॥ अष्टाधिपत्यंगुण
सन्निवायेसहैवगच्छेन्मनसेंद्रियैश्च २३ योगेश्वराणांगतिमाहुरंतर्बहिस्त्रिलोक्याः प... ांतरात्मा ॥ नकर्मभिस्तांगतिमाप्नुवंतिविद्यातपोयोगसमाधि
भाजाम् २४

गफलमाह अष्टाधिपत्यमिति अथमहर्लोकादिस्थानेऽष्टानामणिमादियोगानामाधिपत्यमिवाप्यवसतिअथ सम्यक्पक्वभक्त्यादिमानप्रतीकालंबनस्तर्हियत्रपवनस्यांतरात्माविकुंठनाथस्तत्रविकुंठना
थलोकेऽमुक्तस्थानेऽमुक्तैर्वैरुपास्यमानंहरिं प्रयास्यति यदिप्रतीकालंबनस्तर्हियत्रपवनश्चासावंतरात्माचेति ब्रह्माचतत्रसत्यलोकेवायुंब्रह्माणंचप्रयास्यति २३ किमुक्तंभवतितत्राह योगेश्वराणामि
ति । त्रिलोक्या भूम्यंतरिक्षस्वर्गसंज्ञायाबहिर्महर्लोकादौयोगेश्वराणांगतिमामनंतिनत्वर्वाक् । बह्लोकप्राप्तौसा विशेषमाह विद्येति विद्याऽपरोक्षज्ञानंतदादिपुरुषार्थसाधनसामग्रीमतांपुंसांतांमह
र्लोकादिगतिंकेवलकर्मभिर्नाप्नुवंति किंत्वपरोक्षज्ञानेनैव अत्रायंकथनाविशेषः । गुणानांसत्त्वादीनांसन्निवाय निवासोयत्रसगुणसन्निवायस्तस्मिन्महर्लोकादिवैकुंठान्तमुक्तस्थानादधिकेप्रदेशेप्रयास्यन्
बाह्येंद्रियमनोभिःसहैवगच्छेत् आविष्कृतनिजरूपस्यापितस्यारब्धकर्ममोक्षपर्यंतंदग्धपटवत्तेषांस्थित्युक्तेः प ज्ञानादिगुणसन्निवायेमुक्तस्थानेचिन्मात्रेंद्रियमनोभिःसहैववसति । तदुक्तं । चिन्मा
त्राणींद्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदैवतेति । ईपुस्त्रीन्क्रमशो लोकान्ज्ञानेनैवतदुत्तरान् । तत्रमुख्याहरियातितदन्यावायुभेवतु । अपक्वायेनतेयांतिवायुंगाहरिमेवता । स्थानमात्राश्रितास्तेतुपुनर्जांनिविव
र्जिताइतिसमाख्यावचनबलादध्याहारेणव्याख्यातम् । नतुस्वमनीषोत्प्रेक्षावशादिति । यदिपारमेष्ठ्यादिलोकंप्रयास्यतितर्हिमनसेंद्रियैःसहैवगच्छेदितिवान्वयः यत्रयोगेश्वराणांगतिंत्रिलोक्याबहि
रामनंति यत्रपवनश्चान्तरात्मातत्रविद्यादिभाजांतांगतिंकर्मभिर्नाप्नुवंतीतिवा २४

ब्रह्मपीतिपोषा॥२४ । वैश्वानरमिति सुषुम्नयानाडयोत्क्रम्यविहायसाहृदयाकाशेनब्रह्मपथेनसुषुम्नाख्ययाशोचिषा । रोचिःशोचिरुभइत्याद्यभिधानं । गतोनिर्गतोऽर्चिरादिदेवान्गत्वाथवैश्वानरं याति अथवैश्वानरमाप्याविधूतकल्कोदग्धपापतृणस्ततोवैश्वानरलोकादुदस्तादुपरिहरेःशैशुमारंचक्रंशिशुमारस्वरूपंप्रयातीत्यन्वयः । वैश्वानरेचनदांदाहुर्वैवादेहएवता । विधूतस्त्रवंपापानियांतिकिंतु ब्रह्मकेशपासिस्येतदर्थेतिसूचितम् २५ वैश्वानरोनामकइतितत्राह यइति योभूतानामंतःकोष्ठगाग्नौस्थित्वातद्भुक्तंचतुर्विधमन्नंपचति यश्चब्रह्मांडमध्यगःस्वपुरमध्यगस्तपतिप्रकाशतेसप्रधानवह्निर्वैश्वानराख्यो ब्रह्मदेवपितृलोकंगंतुर्मुनेर्योगिनःकर्मयोगिनश्चगम्यत्वान्मार्गइतीरितइत्यन्वयः । पितृयानंदेवयानंब्रह्मयानमितित्रिधा । गच्छन्वैश्वानरंयातितस्मान्मार्गःसईरितः । देवयानेनगंतृणांवैश्वानरादर्वागर्चिरादयोगम्याःसंति । ब्रह्मदेवपितृलोकगंतृभिःसर्वैरपिवैश्वानरःप्राप्यतइतिद्योतनायवैश्वानरंयातीतिप्रथमतएववैश्वानरप्राप्तिकथनमितिज्ञातव्यं २६ केतर्हितइतितत्राह देवयानमिति शरीरदक्षिणपार्श्वस्थपिंगलाख्यनाडीभिःशतायुषामरणाख्योत्क्रमणादहान्यहःसंज्ञंदेवयानमेति इडाभिर्देहवामपार्श्वस्थेडाख्यनाडीभिःशतायुषामरणेनरात्रीः रात्रिसंज्ञंपितॄणांयानंपितृयानमेति । देवयानपितृयानमार्गस्थानामहरादिकालाभिमानिनीनांदेवतानांप्राचुर्यादह्वानिरात्रीरितिबहुवचनं । दक्षिणाःपिंगलाःसर्वाइडावामाःप्रकीर्तिताः । माडच्चोथमध्यमाप्रोक्तासुषुम्नावेदपारगैरिति । देवयानस्यमार्गस्थाअहःशब्दाभिसंज्ञिताः । पितृयानस्यमार्गस्थारात्रिशब्दाह्वयामताइतिवा । पिंगलेडामध्यस्थयासुषुम्नयानाड्याशतायुषाविशिष्टसुखवत्त्वात्तद्विषुवत्ताख्यंब्रह्मयानमेति । विशिष्टसुखंविषु ।

वैश्वानरंयातिविहायसागतःसुषुम्नयाब्रह्मपथेनशोचिषा ॥ विधूतकल्कोथहरेरुदस्तात्प्रयातिचक्रंनृपशैशुमारम् २५ योंतःपचतिभूतानांयस्तपत्यंडमध्यगः ॥ सोग्निर्वैश्वानरोमार्गोदेवानांपितॄणांमुनेः २६ देवयानंपिंगलाभिरहान्येतिशतायुषा ॥ रात्रीरिडाभिःपितॄणांविषुवत्तांसुषुम्नया २७ तद्विश्वनाभिंप्रतिपद्यविष्णोरणीयसाविरजेनात्मनैकम् ॥ नमस्कृतंब्रह्मविदामुपैतिकल्पायुषोयद्विबुधारमंते २८ अथोअनंतस्यमुखानलेनदंदह्यमानंसनिरीक्ष्यविश्वम् ॥ निर्यातिसिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यंयद्द्वैपरार्ध्यंतदुपारमेष्ठ्यम् २९

वदस्यास्तीतिविषुवत् । तस्यभावोविषुवत्तातां । सषयोरभेदाद्वीत्युपसर्गयोगाद्वासकारस्यषकारःविषुवत्ताब्रह्मयानंविशेषेणसुखंयतइति रागःपरःकुसुमादिदातृत्वात्पिंगलादेर्देवयानादिशब्दताख्यत्वं । तदुक्तं पिंगलादेवयानंस्यात्पिंगाख्यसुखदायतः । इडाप्रदानात्पितृणामेवंमार्गाःप्रकीर्तिताइति । अत्रदेवयानब्रह्मयानभेदोऽवांतरोवगंतव्यः २७ अधुनाशिशुमारलोकादुपरितनमार्गप्रकारमाह । तदिति । शैशुमारइत्यनेनयद्रूपमुक्तंविष्णोस्तद्विश्वनाभिंविश्वाधारंरूपंप्रतिपद्य तुशब्दसूचितान्तदनुज्ञामादाय । विरजेनविगतरागादिदोषेणाऽणीयसासूक्ष्मतरेणात्मस्वरूपेणसर्वोपिब्रह्मज्ञानिजनस्तल्लोकमुपैति । तंविशिनष्टिकल्पायुषइति कल्पायुषोविबुधायत्ररमंतेक्रीडंतितमितिशेषः । किंविशिष्टंरूपं । ब्रह्मविदांसमुदायेननमस्कृतमेकंमुख्यंकेवलमितिवा मन्वंतरायुषःस्वर्ग्यामहर्लोकेतुकाल्पिकाइति पिंगलाभिरुत्क्रम्यदेवयानेनगतःपरांतेब्रह्मप्रयास्यंस्तत्रमहर्लोकेऽष्टाधिपत्यमित्युक्ताणिमाद्यैश्वर्यशालीवसति कश्चनजनलोकेकश्चनतपोलोकेज्ञानादिपरिपाकायास्ते कश्चित्सत्यलोकेहयोज्ञयावसति ब्रह्मयानेनगताःअप्रतीकालंबनाःप्रतीकालंबनाश्चशैशुमारहरिणानुज्ञातास्तदैवानिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणादिदेवान्प्राप्यदिवस्पतिंवायुंप्राप्यतेनकार्यब्रह्मप्रापिताःतदुपदेशंप्राप्यप्रतीकोपासकानिवसंति अन्येतुतेनवायुनापरंब्रह्मप्रापितास्तल्लोकेनिवसंतिइत्यादिविशेषस्तुशब्देनसूचितइतिज्ञातव्यम् २८ महर्लोकादिषुविहरतांतथाज्ञानादिसाधनपरिपाकापत्तानिवसतांचतुर्मुखप्राप्तिप्रकारमाह अथोइति महर्लोकादिषुवसन्सज्ञानिसंघोऽथाद्विपरार्धावसानेब्रह्मप्रलयेब्रह्मणासहमुक्तिंपास्यन्सिद्धैःसनकादिभिर्जुष्टस्यचतुर्मुखस्याधिष्ण्यंनिवासस्थानंयत्द्वैपरार्ध्यंद्वयोःपरार्धयोःसंबंधि । चतुर्मुखस्याऽऽपरेतिनामन

तुर्मुखायुर्लक्षणशतसंवत्सरभोग्यमित्यर्थः । तत्पारमेष्ठ्यंनिर्यातीति महर्लोकादेर्निर्गत्यसत्यलोकमाप्नोतीत्यर्थः गंतुंहेतुमाह अनंतस्यात अनंतस्यभगवतोमुखानलेनमुखान्निर्गताग्निनापुनःपुनर्दह्यमा
नंविश्वंनिरीक्ष्य । संकर्षणमुखाग्निनाभरं वस्यदाहोहेतुरित्यर्थः उशब्दोब्रह्मलोकंप्राप्यतेनैवसहमुक्तिंप्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थेवर्तते २९ सत्यलोकस्येतरलोकेभ्योवैशिष्ट्यमाह नयत्रेति यत्रकृतेसत्यलो
केशोकादयोनसंति आधिस्तुव्यसनेचित्तदुःखेधिष्ठानबंधयोरितिव्यसनमाधिरत्रोच्यते यत्रानिदंविदांक्रिययादुःखस्यप्रभवस्यजननादिलक्षणस्यनानुदर्शनात् जनस्ययश्चित्ततोदःसोपिनास्तितंसत्यलो
कंप्राप्नोतीतिपूर्वेणान्वयः । जनादिलोकापेक्षयासत्यलोकस्यवैशिष्ट्यंनतुमुक्तिविशेषात् तदुक्तंसर्वदुःखविहीनायेमुक्ताःप्रायस्तुतादृशाः । अमुक्तास्तुजनाद्येषुविशेषेणतुसत्यगाइति ननुयदिब्रह्मणासहैव
मुक्तिःसर्वेषांतर्हिततःपूर्वमायासेनसाधनसामग्रीसंपादनंव्यर्थमितिचेन्न योग्यताबाहुविध्यान्मुक्तिप्राप्तेरपिबाहुविध्यात् तदुक्तं विष्णोर्लोकंतदैवैकेयांतिकालांतरेपरे । आज्ञयैवहरेःकेचिदपूर्तेःकेचिदंजसा
विहृत्यैवान्यलोकेषुमुच्यंतेब्रह्मणासहेति ३० एवंदेवयानेनगत्वासत्यलोकेपरब्रह्मलोकेचस्थितानांज्ञानिनांमोक्षंवक्तुंदेवमुक्तिप्रकारमाह ततइति प्रतीकालंबनाप्रतीकालंबनसंज्ञःसज्ञानिसघोब्रह्मप्रलयेस्वावि
र्भावविशेषोगरुडशेषलक्षणमार्गद्वयेनवायोंप्रविश्यतयाभौतिकशरीरंब्रह्माणंप्रविश्यततस्तेनब्रह्मणासहाविशेषंपृथिवीप्रतिपद्यतेनपृथिव्यात्मनासहापःप्रतिपद्यतेनात्मनाऽनलमूर्तिंप्रतिपद्यतेनज्योतिर्मयोग्निप्र
धानोभूत्वावायुमुपेत्यमुक्तिकालेतेनवाय्वात्मनाहरेर्लिंगमाकाशवद्व्याप्तंनित्यंचेतिबृहन्महत्खंप्रविशतीत्यन्वयः निर्भयःसंसारभयान्मुक्तः अतएवत्वरन्त्वरमाणः । अत्रेदंतात्पर्यंचशब्दादवगंतव्यं तथाहि
विशेषाख्यांडेव्यवस्थितेविशेषनाम्निविरिंचेस्थितंवैराजाख्यंहरिंपुनस्ताद्विगुणांडकटाहात्मकविशेषाख्यपृथिव्यांस्थितेविरिंचेस्थितमन्ननामानंहरिं तेनान्ननाम्नाहरिणाप्सुस्थितेचतुर्मुखेस्थितमन्नाख्यंहरिं

नयत्रशोकोनजरानमृत्युर्नाधिर्नचोद्वेगऋतेकुतश्चित् ॥ यच्चित्ततोदःक्रिययाऽनिदंविदांदुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनात् ३० ततोविशेषंप्रतिपद्यनिर्भयस्तेना
त्मनापोनलमूर्तिरत्वरन् ॥ ज्योतिर्मयोवायुमुपेत्यकालेवाय्वात्मनाखंबृहदात्मलिंगम् ३१ घ्राणेनगंधंरसनेनवैरसंरूपंतुदृष्ट्यास्पर्शंत्वचैव ॥ श्रोत्रेणचो
पेत्यनभोगुणंतत्प्राणेननावृत्तिमुपैतियोगी ३२ सभूतसूक्ष्मेंद्रियसन्निकर्षात्सनातनोऽसौभगवाननादिः॥मनोमयंदेवमयंविकार्यंसंसाद्यमत्या सहतेनयाति ३३

तेनान्नेनाविष्णुनातेजोगताविरिंचस्थंप्राणनामानंहरिंतेनाग्निगतेनहरिणावायुस्थितचतुराननस्थितं प्राणाख्यंप्राप्यतेनवायुस्थविरिंचांतर्यामिणाऽऽकाशस्थिताविरिंचस्थप्राणाख्यंहरिंप्रविशतीति पृ
थिव्यादिकार्याणांस्वस्वकारणेष्वबादिप्रधानांतेषुलयः । तदभिमानिदेवताशरीराणांच । तत्रविरिंचकेशवयोस्तत्तत्पदार्थस्थितस्वस्वरूपैरेकीभावोदीपानांदीपांतरैरिव । अन्येषांद्वारमात्रमिति ज्ञानि
नःप्रलयेसर्वेब्रह्मणासहपार्थिव । भूम्यपामन्ननामानंप्राणमग्न्यादिसंस्थितमित्यादिवाक्यद्वयेनचशब्दगृहीतेननिष्प्रमाणमितिशंकानिरस्तेतिज्ञातव्यम् ३१ इदानींपंचतन्मात्राप्रलयप्रकारमाह घ्राणेने
ति घ्राणेंद्रियाद्याधिष्ठितविरिंचस्थेनहरिणागंधतन्मात्राद्यधिष्ठातृविरिंचस्थितंहरिमुपेत्ययोगीपुनरावृत्तिंनोपैतीत्यन्वयः तत्रवाय्वादीनापुनरावृत्तिसद्भावात्प्रायेणेत्युक्तम् यद्वा एवमुक्तवक्ष्यमाणप्रका
रेणमुक्तानांतेषांज्ञानिनांभोगप्रकारमाह घ्राणेनेति एवमुक्तःकेवलचिदानंदैकदेहोयोगीसःज्ञानिसंघस्तादृशैरिंद्रियैर्घ्राणादिभिरत्युत्तमान्गंधादीन्पंचविषयानुपेत्य श्वेतद्वीपादिस्थानेष्वाश्रितः प्रल
येपिनपुनरावृत्तिमुपैतीत्यन्वयः । वाइत्यनेन पंचेंद्रियैर्विषयाद्रष्टव्याःसर्वतोवराइत्यादिमानसिद्धिंद्योतयति इयमेवमुक्तिर्नाद्वैतवादिकथितेत्येवशब्दः तुना मग्नस्यहिपरेज्ञानेकिंनदुःखतरंभवेदितिमानं
सूचयति ३२ उक्तमुक्तिशेषमाह सइति भूतसूक्ष्मेंद्रियसन्निकर्षात्[1] भूतसूक्ष्मैःपंचभूतैःशब्दादितन्मात्रादिभिः तथाभूतसूक्ष्मैर्जीवराशिभिश्चेंद्रियैश्चतदभिमानिभिश्चसहितोनादिःसनातनःसोसौभगवान्वि
कार्यंविविधकार्ययुक्तदेवमयंदेवप्रधानमंनोमयंमनस्तत्त्वस्थेंद्रियस्थितनिरिंचगतमानसनामानंस्वात्मानयातीत्यन्वयः नातनेननादेनसहितस्सात्सनातनः । नादेनतेनमहतासनातनइतिरूपइति । मन.

१ ल्यब्लोपनिमित्तेयंपंचमीतिदीपिका । २ नादनं वेदात्मकःशब्दः

स्थितोहरिर्नित्यंसर्वदेवेषुसंस्थितः। देवप्रधानकान्लोकान्करोत्यनुगतःसदेतिच। योसावनादिर्मनोमयोविष्णुस्तंयातीतिचोभयथापितस्यैवगम्यत्वंगंतृत्वंचज्ञातव्यं मनःस्थंमानसस्थंमानसनामानंस्वात्मा
नंसंसाध्यसहरिरुमास्थितविरिंचस्थितस्वात्मद्वारामतिशब्दवाच्यमहंकारगतवाणीस्थविरिंचस्थंस्वात्मानंमत्यामतिस्थेनतेनमनस्थेनचसहविज्ञाननामानंविज्ञानतत्त्वाख्यवाणीगतविरिंचस्थंस्वात्मानंया
ति ३३ तेनविज्ञानतत्त्वगतेनहरिणागुणसन्निरोधंसत्त्वादिगुणविधुरंसर्वमूलकारणंमहत्तत्त्वाख्यविरिंचगतंविज्ञाननामानंयाति एवंसर्वांतर्यामिरूपैरेकीभूतःसमहत्तत्त्वांतर्यामीविज्ञाननामाहरिस्तेनात्मना
विरिंचेनसहशांतिंचित्प्रकृतिस्थितमानंदनामानंहरिंयाति सआनंदमयःपूर्णानंदः आनंदनामामहत्तत्त्वगतोविष्णुःश्रियानुज्ञातंब्रह्माणमादायावसानेद्विपरार्धावसानेसर्वात्मकेसर्वांतर्यामिणिगुणबृं
हितेपरिपूर्णेब्रह्मापिवासुदेवाख्येविहरति । जीवसंघःस्वस्वयोग्यतानुसारेणबृंहितत्वाच्चब्रह्माख्येस्वमूलरूपेविहरतीतिशेषः । इत्येषादेवानांमुक्तिरितिभावः। एवंस्वस्वबिंबद्वारेणहरिंप्रविष्टानांपुनरा
वृत्तिर्नास्तीत्याह वासुदेवइति ३४ योभागवतआत्यंतिकोभक्तोवासुदेवएतांसायुज्याख्यांगतिंमुक्तिंगतःसब्रह्मादिसंघःपुनरिहसंसारेनविषज्जतेसंसारविषयोनेत्यन्वयः वैशब्देनानंदसंज्ञकेनापिब्रह्म
णापरस्परैक्यंसमुद्रेप्रविष्टनदीवदित्यादिदर्शयति नन्वितआनंदातिशये। नेहविषज्जतेइतीदंयुक्तम्। तदभावेप्रशंसामात्रमिदंकिंनस्यादित्येतच्चोद्यम् वासुदेवाश्रितादेवाब्रह्माद्यामुक्तबंधनाइत्यादिनाप
रिहर्तव्यंउपसंहरति एतेइति पुराचतुर्मुखेनाराधितःपृष्टोभगवान्वासुदेवोद्वेसृतीब्रह्मणेआह। तेएतेसृतीमयातेकथितेइत्यन्वयः। वक्तव्यत्वेहेतुमाह त्वयेति तत्रापिनिमित्तमाह वेदेति अथेत्यनेनअथये

विज्ञानतत्त्वंगुणसन्निरोधंतेनात्मनात्मानमुपैतिशांतिम् ॥ आनंदमानंदमयोवसानेसर्वात्मकेब्रह्मणिवासुदेवे ३४ एतांगतिंभागवतोगतोयःसवैपुनर्नेहवि
षज्जतेंग ॥ एतेसृतीतेनृपवेदगीतेत्वयाभिपृष्टेथसनातनेच ॥ येवैपुराब्रह्मणआहपृष्टआराधितोभगवान्वासुदेवः ३५ नह्यतोन्यःशिवःपंथाविश्रुतःसंसृतावि
ह ॥ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगोयतोभवेत् ३६ भगवान्ब्रह्मकार्त्स्न्येनत्रिरन्वीक्ष्यमनीषया ॥ तदध्यवस्यत्कूटस्थोरतिरात्मन्यतोभवेत् ३७ भगवान्स
र्वभूतेषुलक्षितःस्वात्मनाहरिः ॥ दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणैरनुमापकैः ३८ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्हरिःसर्वत्रसर्वदा ॥ श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्म
र्तव्योभगवान्नृणाम् ३९

रण्येश्रद्धातपइत्युपासतेतेऽर्चिषमभिसंभवंतीत्यादिवेदंसूचयति वेदगीतत्वेप्यश्रद्धेयत्वेनहेयत्वंदृष्टमत्राह सनातनेइति नित्यास्थितिहेतुत्वादित्यर्थः ३५ अतोत्रानिःश्रेयसार्थिभिर्भागवतमेवाभ्यसनी
यमितिभावेनाह नहीति इहसंसृतौअतोभागवताख्यात्ग्रंथादविश्रुतःशिवःपंथानास्ति सज्जनकरुणयाभागवतोक्तत्वादितिशेषः। हेत्वंतरमाह वासुदेवइति ३६ एकस्यप्रतिभानंतुकृतकान्नविशि
ष्यतइत्यतआप्तमूलत्वेनतदुक्तंप्रमाणमेवेत्याह भगवानिति ब्रह्मवेदमन्वीक्ष्यआलोच्य । यतोग्रंथादभ्यस्तादात्मन्यात्मकूटस्थेनिर्विकारेहरौभक्तिलक्षणारतिर्भवेत् तद्भागवतंपुराणमपश्यदित्यन्वयःहिशब्दे
ननित्यज्ञानेनासिद्धश्चपुनःपुनरवेक्षतइत्यादिकंसूचयति ३७ उत्तमाधिकारिणांवेदादिनाभगवत्सद्भावसिद्धेऽपीतरेषांतदस्तित्वंकथमवगंतुंशक्यमित्याशंक्याह भगवानिति इतोपीदमेवनिःश्रेयसहेतुत्वात्
श्रवणादिनाभ्यसनीयमित्यतोवाह भगवानिति द्रष्टासाक्षीभगवाननुमापकैर्निश्चयज्ञानजनकैर्दृश्यैर्हरेःसर्वस्वातंत्र्यादिनाब्रह्मादिजीवराशेरस्वातंत्र्यादिनाचप्रमाणेनगृहीतव्याप्तिकैर्बुद्ध्यादिलक्षणैर्लिंगैःसर्व
भूतेषुनियामकत्वेनस्थितइति आत्मनाजीवेनास्मिन्पुराणेलक्षितोज्ञातइत्यतस्तदस्तित्वेसिद्धेतेनप्रोक्तत्वाद्वेदमूलत्वेनाप्तमूलत्वाच्चेदमवश्यमभ्यसनीयमित्यायातमितिभावः इदंबुध्येयंनचेदामित्यत्रबुद्ध्या
दीनांपरवश्यत्वदर्शनादन्योनियंतास्तीत्यस्यस्वानुभवसिद्धत्वात्सचान्योहरिरेवेत्यस्यावधारणायचशब्दः तदुक्तं । समाधावसमाधौचानिःस्वतंत्रस्यदेहिनइत्यादि ३८ उक्तमुपसंहरति तस्मादिति य
स्मात्सर्वैर्ज्ञेनव्यासेनैषनारायणएववेदवेद्येषुसर्वोत्तमत्वेनद्रष्टव्यत्वेनोक्तः तस्मात्सएवश्रोतव्यः ३९

श्रवणादिफलमाह पिबंतीति सतांसकाशात्श्रवणपुटेषुसंभृतंपूरितं विषयैर्विशेषेणदूषितम् ॥ ४० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ हरेःश्रवणा
दिजनितभगवद्भक्तिरेवापेक्षिताशेषपुरुषार्थसाधनंनान्यदन्यदेवतायागादिकंप्रातिस्विकफलदंतदपिहयैकायत्तमित्येतदस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रप्रथमतोवृत्तमनुवदति एवमिति भवान्मनुष्येषुमध्येम्रि
यमाणानांमनीषिणांनृणांयत्कर्तव्यत्वेनममसकाशेपृष्टवान्तदेतदेवंनिगदितं यद्वा मनुष्येषुम्रियमाणानांनृणांयत्कर्तव्यत्वेनमनीषिणांमतंपृष्टवानेतदिति १ इदानींप्रातिस्विकफलप्रदंयागप्रकारमाह
ब्रह्मेति ब्रह्मवर्चसकामोवृत्ताध्ययनसंपत्कामः । शिष्यप्रशिष्यादिषुवेदप्रणेतृत्वेन ब्रह्मणस्पतिंवेदस्यपतिंबृहस्पतिं बृहजातिजीवकमलासनशब्दराशिष्विति धातोश्च यजेत । तत्तत्तंत्रोक्ततत्तद्द्रव्यैरितिशे
षः तुनाब्रह्मणिवृद्धिंसूचयति इंद्रियकामश्चक्षुरादींद्रियपाटवकामःशुक्रस्तंभनकामोवा प्रजाकामःप्रजातुजनपुत्रयोरितियादवः प्रजापतीन्कश्यपादीन् २ मायांदेवींलक्ष्मीं विभावसुमग्निं तेजोबले
प्रभावेत्नेज्योतिष्यपिचरेतसीतिच वसुकामोहिरण्यकामः वीर्यकामः वीर्यंपराक्रमेतेजस्यन्नमाहात्म्ययोरपीतिच ३ विशांवैश्यानाम् ४ इलांभूमिं प्रतिष्ठाकामःस्वस्थानाभ्रंशेच्छुः लोकमातरौ

पिबंतियेभगवतआत्मनःसतांकथामृतंश्रवणपुटेषुसंभृतम् ॥ पुनंतितेविषयविदूषिताशयंव्रजंतितच्चरणसरोरुहांतिकम् ४० इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेद्वितीयस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवमेतन्निगदितंपृष्टवान्यद्भवान्मम ॥ नृणांयन्म्रियमाणानांमनुष्येषुमनीषिणाम् १ ब्रह्मवर्च
सकामस्तुयजेतब्रह्मणस्पतिम् ॥इंद्रमिंद्रियकामस्तुप्रजाकामःप्रजापतीन् २ देवींमायांतुश्रीकामस्तेजस्कामोविभावसुम् ॥ वसुकामोवसून्रुद्रान्वीर्यकाम
स्तुवीर्यवान् ३ अन्नाद्यकामस्त्वदितिंस्वर्गकामोदितेःसुतान् ॥ विश्वान्देवान्राष्ट्रकामःसाध्यान्संसाधकोविशाम् ४ आयुष्कामोऽश्विनौदेवौपुष्टिका
मइलांयजेत् ॥ प्रतिष्ठाकामःपुरुषोरोदसीलोकमातरौ ५ रूपाभिकामोगंधर्वान्स्त्रीकामोप्सरउर्वशीम् ॥ आधिपत्यकामःसर्वेषांयजेतपरमेष्ठिनम् ६
यज्ञंयजेद्यशस्कामःकोशकामःप्रचेतसम् ॥ विद्याकामस्तुगिरिशंदांपत्यार्थउमांसतीम् ७ धर्मार्थमुत्तमश्लोकंतंतुंतन्वन्पितॄन्यजेत् ॥ रक्षाकामःपुण्यजना
न्नोजस्कामोमरुद्गणान् ८ राज्यकामोमनून्देवान्निर्ऋतिंत्वभिचरन्यजेत् ॥ कामकामोयजेत्सोममकामःपुरुषंपुमान् ९ अकामःसर्वकामोवामोक्षकामउदा
रधीः ॥ तीव्रेणभक्तियोगेनयजेतपुरुषंपरम् १०

लोकस्यमातापितरौ मातापृथिवी द्यौःपिता मधुद्यौरस्तुनःपितेतिश्रुतिः ५ अप्सराश्चासावुर्वशीचेत्यप्सरउर्वशी । तां परमेष्ठिनंचतुर्मुखम् ६ यज्ञमिंद्रं फलभेदादनपुनरुक्तिः कोशकामोनि
धिकामःप्रचेतसंवरुणं गिरीशंदक्षप्रमूर्तिधरं दांपत्यार्थेऽखंडितदांपत्याय ७ धर्मार्थंभक्षयपुण्यफलार्थमुत्तमश्लोकंविष्णुं अकामोधर्मकामोवामोक्षकामोपियोभवेत् । अथवासर्वकामोयःसविष्णुंपुरुषंयजेदि
त्यनेनविष्णुरेवोत्तमइतिनिश्चीयते अकामःपुरुषंपुमानित्यत्रापिपुरुषोविष्णुरेवास्मादुक्तप्रमाणात् तंतुंसंतत्यविच्छेदंतन्वन्विततंकुर्वन् पुण्यजनान्यक्षान्मणिभद्रादीन् ८ अभिचरन्परोपद्रवकर्म
कुर्वन् निर्ऋतिंकोणदिक्पतिं सोमंचंद्रं अकामोनिषिद्धकामरहितः पुरुषंपूर्णषड्गुणम् ९ अकामोभगवत्प्रसादमंतरेणान्यत्राकामः सर्वकामाउक्तसर्वकामोन्यदेवतायजनमिच्छन्परंपुरुषं
यजेत विष्णुयजनेसाधनमाह तीव्रेणेति १०

काम्यानुष्ठानस्ययथामुक्तिसाधनतास्यात्तत्प्रकारमाह एतावानिति इहकर्मभूमौयजतांकाम्यानुष्ठानंकुर्वतांनिःश्रेयसोदयएतावान्भागवतानांसंगतसेवालक्षणात् भगवतिहरौअचलोभावोभक्तिलक्षणइ
तियत्सइति ११ भागवतसंगादचलोभावःकथंस्यादित्याशंक्यतेषांसदसिप्रसक्तानांहरिकथामृतानांश्रवणलक्षणपानादिनाप्रसन्नांतःकरणस्यपुंसोहरेरितरत्रविरक्तस्यज्ञानसाधनंभगवत्यचलाभक्तिस्त
याज्ञानंभविष्यतीत्याह ज्ञानमिति यदासत्सभासुप्रसक्ताभिःश्रुताभिर्याभिर्हरिकथाभिःपुंसःआत्मप्रसादोमनसःप्रसन्नतानैर्मल्यलक्षणा तदोभयत्रइहपरत्रचस्वर्गादौगुणेषुविषयेष्वसंगःफलस्नेहराहित्य
लक्षणवैराग्यंभवति अथभक्तिसाधनवैराग्यजन्मानंतरंकैवल्यसंभृतपथःसम्यक्संपादितमोक्षमार्गोभक्तियोगोजायते तुशब्दात्तद्भक्तेष्वपि अथात्मनोहरेःप्रसादःस्यादनंतरंहरेरपरोक्षज्ञानभवति कीदृशंप्र
तिनिवृत्तमपक्रांतंसत्त्वादिगुणनिमित्तानामस्तिजायतइत्यादिषडूर्मीणांचक्रंपुनःपुनरावर्तनंयेनतत्तथोक्तं यद्वापसारितसत्त्वादिगुणाएवऊर्मयस्तरंगास्तेषांचक्रंयेनतत्तथेति यद्वा यासांहरिकथानांश्रवणा
द्भगवदपरोक्षज्ञानंतदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रंसत्त्वादिगुणनिमित्ताशनापिपासाशोकमोहरागद्वेषलक्षणाऊर्मयस्तेषांचक्रंनिरस्तंभवतितस्मादात्मप्रसादस्तस्मादुभयत्रगुणेष्वसंगस्तस्माद्वैराग्यात् कैवल्यंसं
श्रियतेनेनेतिकैवल्यसंभृतमपरोक्षज्ञानंतदेवपंथामार्गोयस्यसतथोक्तः एवंविधोभक्तियोगोजायते अथकस्मात्कोनिवृत्तोरसज्ञःपुरुषस्तासुहरिकथासुरतिंनकुर्यादित्यर्थः १२ परीक्षित्पृष्टशुकोक्तभगवत्क

एतावानेवयंजतामिहनिःश्रेयसोदयः ॥ भगवत्यचलोभावोयद्भागवतसंगतः ११ ज्ञानंयदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसादउभयत्रगुणेष्वसंगः ॥ कैव
ल्यसंभृतपथस्त्वथभक्तियोगःकोनिर्वृतोहरिकथासुरतिंनकुर्यात् १२ ॥ शौनकउवाच ॥ इत्यभिव्याहृतंराजानिशम्यभरतर्षभः ॥ किमन्यत्पृष्टवान्
भूयोवैयासकिमृषिंकविम् १३ एतच्छुश्रूषतांविद्वन्सूतनोर्हसिभाषितुम् ॥ कथाहरिगुणोदर्काःसतांस्युःसदसिध्रुवम् १४ सवैभागवतोराजापांडवेयोम
हारथः ॥ बालक्रीडनकैःक्रीडन्कृष्णक्रीडांयआददे १५ वैयासकिश्चभगवान्वासुदेवपरायणः ॥ उरुगायगुणोदाराःसतांस्युर्हिसमागमे १६ आयुर्ह
रतिवैपुंसामुद्यन्नस्तंचयन्नसौ ॥ तस्यर्तेयःक्षणोनीतउत्तमश्लोकवार्तया १७ तरवःकिंनजीवंतिभस्त्राःकिंनश्वसंत्युत ॥ नखादंतिनमेहंतिकिंग्रामपशवोऽपरे
१८ श्वविड्वराहोष्ट्रखरैःसंस्तुतःपुरुषःपशुः ॥ नयत्कर्णपथोपेतोजातुनामगदाग्रजः १९

थातद्विगुणीभूतरसेवस्यादित्याशयवान्शौनकःसूतंपृच्छति इतीति ऋषिमात्रस्यत्रिकालदर्शित्वमस्तीत्यतःकविमितिभगवंतमपरोक्षतोजानातीति १३ शुश्रूषतांश्रोतुकामानां सत्सभायांकदाचित्प्रसं
गादितरकथापिसंभाव्यतइतिनेत्याह कथाइति ध्रुवमित्यनेननियमोयदर्शितः १४ अनयोरेकस्याप्यसत्त्वेनियमभंगःस्यादितिनेत्याह सवाइति तत्रहेतुमाह बालइति १५ अस्तूभयोःसत्त्वंततःकिं
तत्राह उरुगायेति उरुगायेत्यनेनहरिकथायाअवश्यसद्भावंदर्शयति उरुभिर्वेदविद्याविशारदैर्महद्भिर्गीयतइतिउरुगायःसतांसामितौप्राचुर्येणहरिकथासत्त्वेपिप्रसंगादन्यकथास्यात् । नतथाश्रीशुक
परीक्षितोरित्येतस्मिन्नर्थेहिशब्दः कथाइतिशेषः १६ वासुदेवकथामंतरेणजीवनंव्यर्थमित्याह आयुरिति उद्यन्अस्तंचयन्गच्छन्नसावादित्यःपुसांयदायुर्हरतिवै । आदित्यस्यगतागतैरहरहः
संक्षीयतेजीवनमितिवचनात् तस्यायुषोयउत्तमश्लोकवार्तयाक्षतोविनाक्षणःकालविशेषःसनीतएववृथेत्यन्वयः १७ हंतलोकेदीर्घकालंजीवन्पुमान्स्तूयतइतितत्राह तरवइति तद्वर्णांश्वासाद्यभावादि
त्यतउक्तंभस्त्राइति भस्त्राहृतयः । अयःसंतापनार्थाश्चर्मविशेषाः ॥ भस्त्राणांनिश्वैतन्यात्ततत्साम्यमत्राह नेति ग्रामपशवः सारमेयादयो मेहतिरेतोमूत्रादिकमुत्सृजति अपरेतिर्यग्जातिव्यतिरिक्ताःस्त्रीपुरु
षाः अनेनहरिचरितश्रवणाभावेचेतनत्वमप्रयोजकमित्युक्तंभवति १८ एतदेवविशिनष्टि श्वविडिति विड्वराहोऽमेध्यसूकरः पशुर्विवेकशून्यः गदाग्रजइतिपाठेगदाग्रजइतिपदार्थःग्रामंश्रितइतिवत् १९

हतोपिहरिकथाश्रावंश्रावंवर्तमानस्यपुंसःश्रोत्रादींद्रियसाफल्येनायुषःसाफल्यमन्यथाव्यर्थमित्याशयेनाह बिलेइति शृण्वतःशृणुतः बिलपर्वतस्येतिशेषः उरुगायगाथांनप्रगायतिचेत्ताहिंदार्दुरिकाद र्दुरस्यविद्यमानाजिह्वाऽसतीव २० वापदि शावौशवस्यविद्यमानौ २१ बर्हायितेपिच्छनेत्रवदाचरितेनिष्फलेइत्यर्थः लिंगानिप्रतिमाः द्रुमवत्जन्मभजतइति क्षेत्राणिपुण्यस्थानानि क्षेत्रंपु रेषुहदेहेकेदारेयोनिभार्ययोः । पुण्यस्थानेसमूहेचघृतमाज्यंबुसर्पिषोरितियादवः २२ भागवतस्यभगवद्भक्तजनस्यांघ्योरेणुं यद्वा भागवतयोर्भगवतोविद्यमानयोरंघ्योरेणुंनाभिलषेतनकांक्षेतजीवञ्छवो जीवन्मृतः श्रीविष्णुपद्याःश्रीविष्णुपदप्रियायाः । श्वसञ्छवःश्वासकृत्कुणपतुल्यः २३ पुरुषस्ययत्हृदयंकथारूपेणगृह्यमाणैर्हरिनामधेयैर्नविक्रियेतद्रवीभावात्मकंविकारंनाप्नोति तदिदमश्मसारवदति कठिनमयोघनंवा अथद्रवाद्यादिविकारः तस्येदंलक्षणं । मुखेविकासलक्षणोविकारः । नेत्रेजलंस्रवति । गात्ररुहेषुरोमसुहर्षो रोमांचलक्षणःस्यादितिशेषः २४ यतएवंहरिकथाश्रवणाभावेजन्या देर्नैष्फल्यमथतस्मात्नृपतिनासाधुपृष्टः आत्मविद्याविशारदःपरमात्मविद्यायांपटुतरोवैयासकिर्नृपतियदाहतन्मामभिधेहि हरिकथाभिधानेमदन्यःकिंनस्यादत्राह मनइति मनोनुकूलंयथाभवतित

बिलेबतोरुक्रमविक्रमान्येनशृण्वतःकर्णपुटेनरस्य ॥ जिह्वाऽसतीदार्दुरिकेवसूतनचेत्प्रगायत्युरुगायगाथाम् २० भारःपरःपट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगंन नमेन्मुकुंदम् ॥ शावौकरौनोकुरुतःसपर्यांहरेर्लसत्कांचनकंकणौवा २१ बर्हायितेतेनयनेनराणांलिंगानिविष्णोर्ननिरीक्षतोये ॥ पादौनृणांतौद्रुमजन्म भाजौक्षेत्राणिनानुव्रजतोहरेर्यौ २२ जीवञ्छवोभागवतांघ्रिरेणुंनजातुमर्त्योऽभिलषेतयस्तु ॥ श्रीविष्णुपद्यामनुजस्तुलस्याःश्वसञ्छवोयस्तुनवेदगंधम् २३ तदश्मसारंहृदयंबतेदंयद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ॥ नविक्रियेताथयदाविकारोनेत्रेजलंगात्ररुहेषुहर्षः २४ अथाभिधेह्यंगमनोनुकूलंप्रभाषसेभागवतप्र धानः ॥ यदाहवैयासकिरात्मविद्याविशारदोनृपतिंसाधुपृष्टः २५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ सूतउवाच ॥ वैयास केरितिवचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः ॥ उपधार्यमतिंकृष्णेऔत्तरेयःसतींव्यधात् १ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु ॥ राज्येचाविकलेनित्यंविरूढांम मतांजहौ २ पप्रच्छचेममेवार्थंयन्मांपृच्छथसत्तमाः ॥ कृष्णानुभावश्रवणेश्रद्दधानोमहायशाः ३

थाप्रभाषसे हेत्वंतरमाह भागवतेति अतस्त्वत्तएवश्रोतुमिच्छाप्रवर्ततइति २५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांतृतीयोध्यायः ३ सक्षेपतःश्रुतहरिचरितत्वात्तस्मिन्नेवावहि तांतःकरणस्यपरीक्षितोभक्त्यतिशयात्पुनर्विशेषतःश्रोतुकामस्यहरिसज्जनलीलाविलासविषयप्रश्नप्रकारःश्रीशुकाचार्यस्यगुरुदेवतानमस्कारपुरःसरंतत्प्रश्नप्रतिवचनप्रतिज्ञाप्रकारश्चास्मिन्नध्यायेप्रतिपाद्य ते तत्रप्रथमतःशुकोपदेशात्तस्यप्रवृत्तविज्ञानविरक्तीअनुवदति वैयासकेरिति आत्मनःसर्वगुणपूर्णस्यहरेस्तत्त्वस्यनिश्चयोयेनतत्तथा उपधार्यहृदिनिधायसतींमतिंभक्तिपरिप्लुताम् १ आत्मजायाराज्यादि चिंतामलकलिलांत,करणस्यतस्यकृष्णेसन्मतिविधानंकथमत्राह आत्मेति सऔत्तरेयआत्मजायादावन्येषांनित्यंनिरूढांममताजहावित्यन्वयः हरेःसर्वस्वातंत्र्यादिज्ञानविधुराणामहंममेतिनित्य निरूढामनेननित्यंतद्विदुषापुरैवत्यक्तामपितदाविशेषतस्त्यक्तवानित्यस्मिन्नर्थेचशब्दः आत्मादेहः स्वाम्यमात्यौपुरंराष्ट्रंकोशदंडौतथासुहृत् । सप्तैतानिसमस्तानिलोकेस्मिन्राज्यमुच्यतइतिमनुवचना दविकलेसप्तप्रकृतिपूर्णे २ किमन्यत्पृष्टवानितिप्रश्नंपरिहरति पप्रच्छेति ३

संस्थांमरणं । यत्त्रैवर्गिकंधर्मार्थकामसाधनंयत्कर्मतच्चस्त्यात्मास्वामीतिभावंभक्तिगतः एवमधिकारसामग्रीमान्राजायमर्थंयूयंमांपृच्छथइममेवार्थंपरिपप्रच्छ शुकमितिशेषः ४ स्वाभीष्टंप्रष्टुंशु कवचनंस्तौति समीचीनमिति यदिष्टसाधनावबोधकंतत्प्रतिबंधनिवर्तकंचतदेववचनंसमीचीनंदृष्टमेतत्कथमत्राह तमइति प्रह्वंममतम्आंतरमज्ञानंविशीर्यतइत्यनेनसमूलभूतमुच्छिद्यतइत्युक्तंभवति प्रह्वमित्यनेनस्वेष्टसाधनंज्ञानंचयेनदीयतइतिसूचितंभवति हेतुर्वाऽनेनोच्यते प्रह्वंतमोविशीर्यतइतियेनतस्मात्समीचीनमिति ५ आत्ममाययास्वेच्छयाखनियतयाप्रकृत्यावाऽन्यैर्दुर्विभाव्यं दुरुत्पाद्यमिदंविश्वंयथायेनप्रकारेणसृजते ६ येनप्रकारेणगोपायतिरक्षति पुनर्येनप्रकारेणसंयच्छतेसंहरतितंप्रकारंभूयःपुनरपिविवित्सामिज्ञातुमिच्छामिपुरुशक्तिरनंतशक्तिः परःपुमान् ७ आत्मानंजीवंसंसारेक्रीडयन्नवतारैश्चक्रीडयन्यांयांशक्तिमुपाश्रित्यविश्वस्यपदपेक्षितंतत्सर्वंसामान्यतोविशेषतश्चकरोति तदपिविवित्सामीति चशब्देनानिर्विकारःसदाशुद्धइतिवाक्यंप्रमाणयति भगव च्चेष्टाविषयस्यज्ञानस्यवक्ताज्ञानिष्वपिदुर्लभइतिभावेनाह नूनमिति अहोदुर्विज्ञेयमितिकिंवक्तव्यमित्यस्मिन्नर्थेचशब्दः ८ अथाप्येकःप्रश्नोस्तीत्याह यथेति एकोहरिर्जन्मभिर्वासुदेवाद्यवतारैर्भूरिशः सृष्ट्यादिकर्माणिकुर्वन्प्रकृतेःसत्त्वादिगुणान्बिभ्रद्यथाकथंबिभर्ति युगपत्क्रमशःक्रमेणवेति तुशब्देनगुणानांविरुद्धस्वभावत्वेनयुगपद्ग्रहणेऽनुपपत्तिंसूचयति अपिपदेनक्रमशोग्रहणंसं

संस्थांविज्ञायसंन्यस्यकर्मत्रैवर्गिकंचयत् ॥ वासुदेवेभगवतिस्वात्मभावंदृढंगतः ४॥ राजोवाच ॥ समीचीनंवचोब्रह्मन्सर्वज्ञस्यतवानघ ॥ तमोविशीर्यते मह्यंहरेःकथयतःकथाः ५ भूयएवविवित्सामिभगवानात्ममायया ॥ यथेदंसृजतेविश्वंदुर्विभाव्यमधीश्वरैः ६ यथागोपायतिविभुर्यथासंयच्छतेपुनः ॥ यांयांशक्तिमुपाश्रित्यपुरुशक्तिःपरःपुमान् ७ आत्मानंक्रीडयन्क्रीडन्करोतिविकरोतिच ॥ नूनंभगवतोब्रह्मन्हरेरद्भुतकर्मणः ॥ दुर्विभाव्यमिवाभातिक विभिश्चापिचेष्टितम् ८ यथागुणांस्तुप्रकृतेर्युगपत्क्रमशोपिवा ॥ बिभर्तिभूरिशस्त्वेकःकुर्वन्कर्माणिजन्मभिः ९ विचिकित्सितमेतन्मेब्रवीतुभगवान्य था ॥ शब्दब्रह्मणिनिष्णातःपरस्मिंश्चभवान्खलु १० ॥ सूतउवाच ॥ इत्युपामंत्रितोराज्ञागुणानुकथनेविभोः ॥ हृषीकेशमनुस्मृत्यप्रतिवक्तुंप्रचक्रमे ११ श्रीशुकउवाच ॥ नमःपरस्मैपुरुषायभूयसेसदुद्भवस्थाननिरोधलीलया ॥ गृहीतशक्तित्रितयायदेहिनामंतर्भवायानुपलभ्यवर्त्मने १२

भावितमिति ९ नकेवलंविवित्सामिकिंतुवक्तव्यमित्यपिप्रार्थयेइत्याह विचिकित्सितमिति यथायथावत् एतद्वक्तुंतवपांडित्यंचास्तीत्याशयेनाह शब्देति अनेनालौकिकमपिवस्तुयथाबोद्धुंशक्यंतथा वक्ताबोधयितुंत्वंसमर्थइत्युक्तंभवति १० परीक्षित्पृष्टःकिंचकारेतिसूतःशौनकस्यहार्दंशंकांपरिहरति इतीति इतिशब्दःप्रकारवचनः हृषीकेशमित्यनेनमुख्यतोवागादींद्रियशक्त्युद्बोधकत्वंहरेरित्यभिप्रे तिप्रतिवक्तुंप्रचक्रमेप्रारब्धवान् भागवतसंहितामितिशेषः ११ परीक्षित्प्रश्नोत्तररूपत्वेनभागवतपुराणंवक्तुकामःशुकःशिष्टाचारंपरिपालयन्स्वेष्टदेवतांप्रणमति नमःपरस्माइत्यारभ्यनमस्तस्मइत्यंतैः श्लोकैः । भूयस्त्वमुपपादयति सदित्यादिना सतःसत्यस्यजगतः उद्भवउत्पत्तिस्थानं पालनरूपस्थितिः निरोधोलयः एतन्निमित्तंलीलयागृहीतंशक्तीनामिच्छाज्ञानक्रियाख्यानांत्रितयंयेनसतथोक्तस्त स्मै इच्छाज्ञानंक्रियाचेतिनित्याःशक्तयईशितुरितिवचनान्नित्येतिपदमध्याहार्यंनित्यंगृहीतशक्तित्रितयायेत्यर्थः वेदादिरेवात्रप्रमाणंप्रत्यक्षमितिभावेनाह देहिनामितिदेहिनांजीवानांचक्षुरादिनानुपल भ्यवर्त्मनेदुर्ज्ञेयमार्गाय दूरस्थत्वादितिनेत्याह अंतर्भवायेति अंतर्यामित्वेनसततमंतःस्थिताय योवैभूमातत्सुखं द्वाविमौपुरुषौलोकेइत्यादिवाक्यमत्रप्रमाणम् १२

सर्वस्मान्नारायणप्रसादसाधनाद्भक्तिपूर्वकंपुनर्नमनमेवतत्प्रीतिजनकमितिभावेनाह भूयइति भूयोपिपरस्मैपुरुषायनमइत्यन्वयः यतइष्टावाप्तितत्प्रतिबंधकनिवृत्तीस्यातांसएववंद्योदृष्टोस्यकथमितित
त्राह । सदिति सतांनमनादिप्रशस्तकर्मणांपुंसांवृजिनंदुःखकारणंपापंछिनत्तिनिर्मूलयतीतिसवृजिनच्छित्तस्मै असतामप्रशस्तकर्मणामसुरादीनामसंभवायासत्तापादकाय सुखप्रतिबंधकजननिर्मूलका
येत्यर्थः । एतत्करणसामर्थ्यमस्यास्तीतिभावेनाह अखिलेति अखिलसत्त्वमूर्तयेपूर्णसाधुभावस्वरूपाय । निःशेषगुणपूर्णत्वात्सत्त्वइत्येवतंविदुरितिवचनात् साधुभावोगुणइतिज्ञायते अनेनसमस्तचरा
चरलक्षणप्राणिमूर्तयइत्येतन्निरस्त अथाप्यस्मादिष्टावाप्तिःकथमवगतेत्यत्राह पुंसामिति परमहंससंबंधिन्याश्रमेव्यवस्थितानासंन्यासधर्मवतांपुंसामनुमृग्यदाशुषेनिजानंदानुभवलक्षणमोक्षदात्रे । दाशृ
दानइतिधातुः अवधारणवाचिनापुनःशब्देनान्ययोगंनिवारयति एतेभ्यएवानुमृग्यंददातिनान्येभ्यइत्यर्थः १३ नन्वन्यशब्देनसंन्यासीतरज्ञानिविवक्षायांतमेवंविद्वानमृतइतीदमप्रमाणंस्यादज्ञविव
क्षायामज्ञानांज्ञानदोविष्णुरितिचातःकेत्रविवक्षिताइतिमंदाशंकापरिहरिष्यन्भागवतशास्त्रोक्ताविरुद्धयोगायेतइतिवक्ति नमोनमइति सात्त्वतसंहितोक्तविधिनाविष्णुमर्चयंतःसात्वंतस्तेषांसात्वता
ऋषंज्ञानंभासयतिदीपयतीत्यृषभः ज्ञानमुद्दीप्यमुक्तिददातीत्यर्थस्तस्मै सत्त्वंतुशोभनत्वंस्यात्तद्युक्ताःसात्वतामताइतिवचनात्सात्वताःशोभनत्ववंतःतेषामनुत्पन्नज्ञानानातद्योगपुण्यवताज्ञानंददाती
त्यृषभःतस्माइतिवाऽनेनोक्तंवाक्यद्वयमपिप्रमाणमित्यायातामिति यःपरस्मैपुरुषायेतिप्रक्रांतःतेतस्मै यद्वा स्वचित्तस्थंसंबोध्यतेतुभ्यंनमइति एवंविधफलदातृत्वेनतत्स्वामीतिवाक्यार्थः । भसभक्षर्सनदी

भूयोनमःसद्वृजिनच्छिदेसतामसंभवायाखिलसत्त्वमूर्तये ॥ पुंसांपुनःपारमहंस्यआश्रमेव्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे १३ नमोनमस्तेस्त्वृषभायसा
त्वतांविदूरकाष्ठायमुहुःकुयोगिनाम् ॥ निरस्तसाम्यातिशयेनराधसास्वधामनिब्रह्मणिरंस्यतेनमः १४ यत्कीर्तनंयच्छ्रवणंयदीक्षणंयद्वंदनंयत्स्मरणंयदर्ह
णम् ॥ लोकस्यसद्योविधुनोतिकल्मषंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १५ विचक्षणायच्चरणोपसादनात्संगंव्युदस्योभयतोंतरात्मनः ॥ विंदंतिहिब्रह्मगतिंगतक्ल
मास्तस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १६ तपस्विनोदानपरायशस्विनोमनस्विनोमंत्रविदःसुमंगलाः ॥ क्षेमंनविंदंतिविनायदर्पणंतस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनमः १७

ष्योरितिधातोष्टिलोपेनसलोपः । शास्त्रकुत्सितोयोगः ऐक्यध्यानलक्षणःसएषामस्तीतिकुयोगिनस्तेषांविदूरेकाष्ठापरिपूर्तिरपरिच्छिन्नलक्षणायस्यसतथातस्मै भगवदधिष्ठितदिङ्मात्रमपिनजानंतीत्य
तोवाविदूरकाष्ठायेति । दिशस्तुककुभःकाष्ठाइत्यमरः । स्वतस्तृप्तत्वेनस्वप्रयोजनमपेक्ष्यज्ञानादिदातृत्वमितिभावेनाह निरस्तेति निरस्तौसाम्यातिशयौयेनतथोक्तं तेनराधसासंसिद्ध्यास्वधामनिस्व
यंप्रकाशेब्रह्मणिअनवच्छिन्नचिदानंदैकरसेरंस्यतेरममाणाय सदातनोनुभावोयामितिशतृप्रत्ययः लोकविलक्षणेयंरतिरितिद्योतयितुंपरस्मैपदप्रयोगः प्रतिपदमनुसंधेयामितिनमसांबहुत्वम् १४ कीर्तना
दिनाविधूतकल्मषस्यनमस्क्रियासंपद्यतइतिभावेनाह यत्कीर्तनामिति सुभद्रश्रवसेसुमंगलकीर्तये सद्यइत्यनेनभक्तिपूर्वकमितिसूचयति भद्रोप्यस्त्रीतुमंगलइतियादवः १५ वैराग्येणदृढीभूतयाभक्त्या
भगवच्चरणनिषेवणंब्रह्मज्ञानसाधनंभवतीतिभावेनाह विचक्षणाइति यच्चरणोपसादनात् यच्चरणैकशरणप्राप्तिलक्षणनिषेवणादंतरात्मनोऽतःकरणस्य उभयत इहामुत्रविषयेषुसंगंस्नेहंव्युदस्यनिरस्य
ब्रह्मगतिंब्रह्मज्ञानंतेनमोक्षंचाविंदंति । यस्यगुरुरूपस्यहरेश्चरणोपसत्तेरंतरात्मनः क्षेत्रज्ञस्योभयतःसंगंस्थूलसूक्ष्मशरीरसंगंव्युदस्यापोह्यब्रह्मगतिंब्रह्मस्वरूपंविंदंत्यवगच्छंतीतियन्मतंतद्धेतुवाचिनाहिश
ब्देननिरस्तं यतोभेदःप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धोऽतोनुपपन्नऐक्यवादः । सुभद्रंश्रवःश्रवणंयस्यसतथातस्मै १६ १७

सज्जनसेवायाअप्येतादृशमाहात्म्यंकिमुतभगवत्सेवायाइतिभावेनतन्माहिमविशिष्टंनमति किरातेति । किरातादयोयेऽन्येपापास्तेसर्वेयदपाश्रयाश्रयाच्छुध्यंतीत्यन्वयः यस्मादन्यआश्रयोनारितये पातेयदपाश्रयाविभादयस्तेषामाश्रयात्सेवालक्षणात्शुध्यंतिविपापाभवंतीत्यर्थः शबरात्पर्णशबरीजाताःकिराताः आटविकाः वैदेहात्पुल्कसीजाताहुणाः । वैश्यात्ब्राह्मणीजातोवैदेहकः वैदेहकपुत्रा आंध्राः पुलिंवा अज्ञातविप्रादिभाषा मधुपायिनः । निष्ठ्यात्किरातीजाताःपुलिंदाः व्यभिचाराज्जातश्चौरस्तस्माज्जातावा शूद्राद्ब्राह्मणीजातश्चांडालस्तस्माज्जाताःपुल्कसाः ब्राह्मणाद्वैश्यायांजातोंबष्ठः ब्राह्मणात्तस्यांबष्ठस्यकन्यायांजाताआभीराः कंकाःकर्पराः नृपाद्वैश्यायांजातायवनाःश्मश्रुलाः शकास्तुरुष्कविशेषाः डोंबुकुरुविंदपूतिवपूर्वाआदिशब्दगृहीताः तथाचानुक्तैःसहचतुःषष्टिजात यस्तथाचोक्तं ब्राह्मणस्यत्रयःपुत्रावर्णास्त्रिष्वनुलोमजाः । शूद्रस्यचत्रयःपुत्रास्तेष्वेवप्रतिलोमजाः । त्रयस्त्रयःक्षत्रविशोःप्रतिलोमानुलोमजाः । एतेद्वादशवर्णानांपुत्राएकैकशस्तुतं । चातुर्वर्ण्यप्रसूयंतेचतुरश्च तुरःसुतान् । तेचत्वारिंशदष्टौचपूर्वैर्द्वादशभिःसह । ब्राह्मणाद्यैश्चतुर्भिश्चचतुःषष्टिर्हिजातयः । तेसर्वेदस्यवोदोषैःश्चौर्याद्यैःसद्भिःस्कृताइतिजातिवेकाभिधाने अन्येपापाब्रह्महत्यादिकर्तारःतस्मैप्रभविष्णवे प्रभ वनशीलायनमइत्यन्वयः १८ एएवंविधमाहिमत्वेनप्रसिद्धःसएषआत्मापरमात्माभगवान्प्रसीदतामित्यन्वयः किंविशिष्टः । आत्मवतांभक्त्याऽपरोक्षीकृतपरमात्मतत्वानांमुक्तानां प्रशंसायांमतुबिति प्रश स्तमनसांज्ञानिनांवाधीश्वरःवेदधर्मतपोनुसारिणांपुंसांवशगत्वात्त्रयीमयोधर्ममयस्तपोमयइत्यनेनभक्तवात्सल्यंदर्शितं । तदुक्तं वेदानुसारिवशगःस्वेच्छयेति तत्रप्रमाणमाह गतेति व्यलीकंत्वप्रियेनृतइत्य

किरातहूणांध्रपुलिंदपुल्कसाआभीरकंकायवनाःशकादयः ॥ येन्येचपापायदपाश्रयाश्रयाच्छुध्यंतितस्मैप्रभविष्णवेनमः १८ सएषआत्मात्मवतामधीश्वर स्त्रयीमयोधर्ममयस्तपोमयः ॥ गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्वितर्क्यलिंगोभगवान्प्रसीदताम् १९ श्रियःपतिर्यज्ञपतिःप्रजापतिर्धियांपतिर्लोकपतिर्धरा पतिः ॥ पतिर्गतिश्चांधकवृष्णिसात्वतांप्रसीदतांमेभगवान्सतांपतिः २० यदंघ्र्यभिध्यानसमाधिधौतयाधियानुपश्यंतिहितत्त्वमात्मनः ॥ वदंतिचैत त्कवयोयथारुचंसमेमुकुंदोभगवान्प्रसीदताम् २१

भिधानात् गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्ब्रह्मशिवादिभिर्वितर्क्यैविशेषेणानुमेयंलिंगंजगज्जन्मादिलक्षणंयस्यसतथोक्तः १९ चित्तीकृततत्तदभीष्टसिद्धयेतत्तद्गुणविशिष्टस्यहरेःप्रसादंप्रार्थयते श्रियःपति रिति श्रीधरयोःपतित्वकथनेनसर्वाधिपत्येसिद्धेऽपितदवांतरदेवानामाधिपत्यंनिवारयति वेदादिवाङ्मात्राभिमानित्वेनश्रीप्रसादोऽपिप्रार्थनीयइत्याभिप्रायेणाश्रियःपतिरितीतरविशेषणान्येवमनुसंधेया नीति । बहुजनाश्रयत्वेनक्षमागुणनिधित्वेनस्थिरायाधरायाःपतिः । मनआदींद्रियव्यापारसाध्यस्यदेहांतरभोग्यफलस्ययज्ञकर्मणःफलदातृत्वेनतत्फलपालकः । फलपालनंकिमर्थमित्यतआह प्रजापति रिति कर्मण्यधिकृतस्यजनस्यजीवनहेतुत्वेनपतिः । प्रजातुजनपुत्रयोरिति । प्रजापतिशब्दवाच्यत्वंमुख्यमस्येतिवा प्रवृत्तेर्ज्ञानपूर्वकत्वेनसंभवात्तदर्थंधियांपतिरिति । लोकपतिरित्यनेनपुरंदरादीनांतत्पति त्वंनिवारयति पतिर्गतिश्चेत्यादिनाभक्तवात्सल्यातिशयत्वंदर्शयति निरपेक्षत्वेनसतांस्वामित्वापेक्षानास्तीतिशंकांनिवारयति सतांपतिः २० उक्तार्थजातमिदंकिंप्रमाणकंकथंवाज्ञातुंशक्यमितितत्राह यदंघ्रीति कात्स्न्येनानिवृत्तविषयसंस्कारस्मरणमभिध्यानंनिवृत्तविषयसंस्कारोऽसंप्रज्ञाताख्यःसमाधिः यदंघ्रिविषयाभ्यांताभ्यांधौतयानिर्णिक्ताविद्याकाममलयाधियाआत्मनःपरमात्मनस्तत्त्वमनुपश्यं तिहियस्मात्तस्मात्तद्दर्शनंप्रमाणम् दृष्टाचयथारुचंयथारुचिशिष्यादिभ्यस्तत्तत्त्वंवदंतिचेत्यतस्तदुपदेशशास्त्रेणज्ञातुंचशक्यमित्यर्थः २१

ग्रंथारंभेसरस्वतीचतुर्मुखादिप्रसादश्चाभीष्टसाधनंभवतीत्यभिप्रायेणाह प्रचोदितेति पुरासर्गादौअजस्याऽऽपरब्रह्मणोजातस्यचतुर्मुखस्यहृदिसतींसर्वचेतनेभ्यउत्तमांस्थितिंसनियमलक्षणांवितन्वतासं स्कारोद्बोधद्वारेणविस्तारयतायेनभगवताप्रचोदिताप्रेरितास्वलक्षणास्वरूपभूतनित्यत्वांस्वलक्षणास्वरूपनिर्णायकषडंगाख्यलक्षणावा सरस्वतीवागृग्यजुरादिवेदरूपा तस्यास्यतआस्यचतुष्टयात्प्रा दुरभूदभिव्यक्ताभूत् चत्वारोनिर्गतावेदास्तववक्त्रचतुष्टयादित्यादेश्च ऋषीणाब्रह्मज्ञानिनामृषभोज्ञानप्रदःपरमवागीश्वरीपतिर्नारायणोमेप्रसीदतां प्रसन्नोभवत्वित्यन्वयः किलेत्यनेनसर्वश्रुत्यादिसंवादंद र्शयति वार्तासंवादयोःकिलेतियादवः । यद्वा पुराशास्त्रप्रबंधेऽधिकृतेनाजस्यममपितामहस्यपराशरस्यहृदिसतींज्ञानोपदेशलक्षणांस्थितिंवितन्वतायेनव्यासेनप्रचोदितासत्प्रास्वलक्षणास्वयोग्यसर्गादि दशलक्षणासरस्वतीभागवतसंहितारूपायस्यास्यतःप्रादुरभूत् सऋषीणामृषभोव्यासोमेप्रसीदतामित्यन्वयइति अजःपितामहेऽनादाविति प्रबंधेनिकटेतीतेपुराणेनागतेपुरेतिच । छागेविष्णौहरेब्रह्मजइत्य तोऽजस्यविष्णोःसतींस्थितिंवितन्वताहृदिलोकस्येतिशेषइतिवा २२ इदानींदेहेंद्रियादिप्रवर्तकंहरिंप्रसादयति भूतैरिति योविष्णुर्महद्भिर्व्याप्तैर्भूतैःपृथिव्यादिभिःपुरःशरीराणिनिर्मायामूषुपूर्षुआत्मादि रूपैः शेतेइतियत्ततएवयःपुरुषःपुरिशयनयोगेनपुरुषनामा । तस्येदमेवशिरइतिश्रुतेःगोलकात्मकदेहव्याप्तत्वाद्वाषोडशात्मकएकादशेंद्रियपंचभूतव्यापीषोडश गुणान्शब्दादिविषयसारान्भुंक्ते नदुःखा निसभगवान्स्वविषयपुराणंव्याकर्तुकामस्यमेवचांस्यलंकृषीष्टस्वप्रीतिजनकानिकुर्यादित्यन्वयः २३ इदानींभक्त्यतिशयेनदेवकीनंदनंकटाक्षीकृत्यनमति नमइति सौम्याज्ञानसोमार्हाः ब्रह्मादयोज्ञा

प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वताऽजस्यसतींस्थितिंहृदि ॥ स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यतःसमेऋषीणामृषभःप्रसीदताम् २२ भूतैर्महद्भिर्यइमाःपुरोवि भुर्निर्मायशेतेयदमूषुपूरुषः ॥ भुंक्तेगुणान्षोडशषोडशात्मकःसोलंकृषीष्टभगवान्वचांसिमे २३ नमस्तस्मैभगवतेवासुदेवायवेधसे ॥ पपुर्ज्ञानमयंसौ म्यायन्मुखांभोरुहासवम् २४ एतदेवात्मभूराजन्नारदायेतिपृच्छते ॥ वेदगर्भोभ्यधात्साक्षाद्यदाहहरिरात्मनः ॥ २५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वि तीयस्कंधेचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ नारदउवाच ॥ देवदेवनमस्तेस्तुभूतभावनपूर्वज ॥ तद्विजानीहियज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् १

नमयंज्ञानात्मकंयस्यहरेर्मुखांबुरुहादुत्पन्नमासवंमधुपपुस्तस्मैवेधसेकर्त्रेवासुदेवायभगवतेनमः सौम्या उद्धवादयोज्ञानमयंयन्मुखांभोरुहासवंपपुस्तस्मैवेधसेकंसाद्यसुरहंत्रेवासुदेवायशौरयेनमइतिवासौम्या नारदादयोज्ञानमयंज्ञानप्रतिपादकंभागवतपुराणंनामयन्मुखांभोरुहासवंपपुस्तस्मैवेधसेचतुर्मुखायनमः कीदृशायवासुदेवायनारायणपुत्राय शौरेःपुत्रःशौरिरितिवत्सौम्याः व्यासादयस्तस्मैवेधसेविधिपुत्रा यनारदायवासुदेवायवासुदेवभक्ताय सौम्यावैशंपायनादयः तस्मैवासुदेवायवासुदेवावतारायव्यासायनमःवेधसेभारतादिशास्त्रकर्त्रे २४ स्वाभीष्टदेवताप्रसादंप्रार्थयित्वासांप्रतंपरीक्षित्प्रश्नंप्रतिवक्तुमुपक्रमते एतदेवेति हरिरात्मनः स्वस्ययत्पुराणमाह आत्मभूःपरमात्मपुत्रोवेदगर्भोब्रह्मातदेतत्सर्वमितित्वत्प्रश्नप्रकारेणपृच्छतेनारदायाभ्यधादित्यन्वयः अर्थव्यत्यासोनास्तीत्येवशब्दः एतदुक्तंभवति आदौना रायणेनब्रह्मणेप्रोक्तं ब्रह्मणानारदाय नारदेनव्यासायव्यासेनमह्यंतदहंत्वत्प्रश्नपरिहारत्वेनवक्ष्यामीति २५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अस्मिन्नध्यायेवेदगर्भनारदाख्यायिकाकथनव्याजेनग्रंथादौप्रतिज्ञातंजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणंतदेकनिष्ठमितिसप्रपंचंप्रतिपाद्यते तत्रादौनारदप्रश्नप्रकारमाह देवदेवेति यदज्ञानमात्मनःपरमात्मन स्तत्त्वंनिदर्शयतीत्यात्मतत्त्वनिदर्शनंतज्ज्ञानंमह्यंविजानीहिविज्ञापय आत्मब्रह्मणोस्तत्त्वज्ञानेमहान्विशेषोस्तीतिभेदस्यपरमेश्वरप्रसादमंतरेणवागादींद्रियप्रवृत्तिरपिविपरीताभवतीतितत्स्वातंत्र्यस्य ब्रह्माकर्ताहंकरणमितिकरणस्यविलक्षणाव्यत्ययस्योक्तं जीवब्रह्मभेदोहरेःस्वातंत्र्यंनारदस्यकरणत्वमितित्रयव्यत्ययपार्थः तदुक्तं व्यत्ययाभेदेस्वातंत्र्यकरणेष्विति १

ज्ञेयंपृच्छति यद्रूपमिति इदंविश्वंयस्यरूपमिवरूपंनतुसाक्षाद्रूपंचित्त्वेनसत्त्वेनचसादृश्याच्छशत्वाच्च । तदुक्तं । तद्वशत्वादिदंरूपंहरेर्नैवस्वरूपतइति । योधिष्ठानंमूलाधारोयस्यतथदधिष्ठानंनत्वारोप्यमाणसर्पस्यरज्जुवदधिष्ठानं अधिष्ठानमितिप्रोक्तंमूलाधारंविचक्षणैरिति । इदंयतः सृष्टंसंभूत यतोवाइमानिभूतानिजायंतइतिश्रुतेः । पीठवद्यस्मिन्संस्थासंस्थानंपरयतद्यत्संस्थं । यत्रस्थंदृश्यते वस्तुसंस्थानंतदुदीरितमितिच पूर्वंपृथिवीवत् अत्रतुपीठवदितिविशेषान्नपुनरुक्तिः यःपरोयस्माज्जगतस्तद्यत्परं । हरिःपरोस्यजगतोह्यव्यक्तादेश्चकृत्स्नशइति यस्मात्संस्थामृत्युःसंहारोयस्यतद्यत्संस्थं येनपरंपालनंयस्यतद्यत्परं येनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंतीतिवा यद्वायदधीनंच यदधीनायस्यसत्तातत्तदित्येवमण्यतइति । विभेदेविद्यमानेपिमिथोनित्यस्वरूपतइतिच तस्यहरेरतत्त्वंतत्त्वतोयथावद्वदेत्यन्वयः २ ममवक्तव्यांशेभवतोज्ञानसामग्रीविद्यतइत्याह सर्वमिति हिशब्देन प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिंद्योतयति सर्वमेतदिति । प्रतिज्ञा भूतादिप्रभुरितिहेतुः हीतिव्याप्तिदर्शनं । करतलामलकवदितिनिदर्शनंविज्ञानेतिनिगमनं ३ नैतत्सामान्यज्ञानंकिंतुविशिष्टमेवहरिप्रसादायत्तत्वादितिभावेनाह यद्विज्ञानइति यस्यप्रसादाद्विज्ञानंयस्यतवसत्वंयद्विज्ञानः यआधारोयस्यसतथा यःपरोयस्मात्सतथा यआत्मास्वामीयस्यसयदात्मकः स्वंतंवेदेतिशेषः उक्तादधिकंज्ञातुंपूर्वपक्षंदर्शयति एकःसृजसीत्यादिना एकस्त्वमेवात्ममाययास्वेच्छयाभूतानिचराचराणिपृथिव्यादिपंचभूतैःसृजसि ४ कुलालादेःकालाद्यधिष्ठानंदृष्टं किमस्याधिष्ठानमत्राह आत्मन्निति अक्रमस्त्वंतानिभूतानिसूत्रनाभिरूर्णनाभिरिवात्मशक्तिंनिजसामर्थ्यमवष्टभ्यात्मन्यात्मनिभावयसेउत्पादयसिपालयसिच

यद्रूपंयदधिष्ठानंयतःसृष्टमिदंविभो ॥ यत्संस्थंयत्परंयच्चतत्तत्त्वंवदतत्त्वतः २ सर्वंह्येतद्भवान्वेदभूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ करामलकवद्विश्वंविज्ञानावसितंतव ३ यद्विज्ञानोयदाधारोयत्परस्त्वंयदात्मकः ॥ एकःसृजसिभूतानिभूतैरेवात्ममायया ४ आत्मन्भावयसेतानिनपराभावयंस्वयम् ॥ आत्मशक्तिमवष्टभ्य सूत्रनाभिरिवाक्लमः ५ नाहंवेदपरंत्वस्मान्नावरंनसमंविभो ॥ नामरूपगुणैर्भाव्यंसदसत्किंचिदन्यतः ६ सभवानचरद्घोरंयत्तपःसुसमाहितः ॥ तेनखेदयसेनस्त्वंपराशंकांचयच्छसि ७ एतन्मेपृच्छतःसर्वंसर्वज्ञसकलेश्वर ॥ विजानीहियथैवेदमहंबुध्येनुशासितः ८ ब्रह्मोवाच ॥ सम्यक्कारुणिकस्येदंवत्सतेविचिकित्सितम् ॥ यदहंचोदितःसौम्यभगवद्वीर्यदर्शने ९ नानृतंबतवत्तच्चापियथामांप्रब्रवीषिभो ॥ अविज्ञायपरंमत्तएतावत्त्वंयतोहिमे १०

पराकृत्वचोबाहिर्नभावयेः ५ भावयसेवर्धयसेचइतियत्तस्मादस्माद्भवतोविश्वस्यपरमुत्तमंकारणमहंनवेद अवरंहीनंसमंकारणंचनवेद तुशब्देनोक्तार्थमवधारयति । निगमयतिनामेति नाम्नावाचकेन रूपेणशुक्लादिना गुणैःसत्त्वादिभिःसत्स्थूलमसत्सूक्ष्मंचकिंचिद्वस्तुयद्भाव्यमुत्पाद्यंतत्त्वदन्यतइत्यपिगर्हितंनिंदितं अतस्त्वमेवसर्वकारणमित्यर्थः ६ ज्ञाततत्त्वेनत्वयाप्रश्नःकिमितिकृतइतितत्कारणमाह सभवानितितपोऽचरदितियत्तेनहेतुनात्वंनोऽस्मान्खेदयसे त्वय्यनल्पबुद्धिंप्रापयसित्वादितरकर्तृसद्भावेपराशंकांचयच्छसीत्यन्वयः तस्मात्प्रश्नःकृतइतिभावः ७ एतन्मेपृच्छतःसर्वंसर्वज्ञसकलेश्वरेतिविशेषणद्वयमुक्तार्थस्थिरीकरणायोक्तं यथाबुध्येजानामितथेतिशेषः त्वदधीनायतःसत्ताह्यवरस्यापिकेशवेत्यनेनपूर्वपक्षोयमितिज्ञायते ८ नारदप्रश्नपरिहरिष्यन्नृतज्जिज्ञासितस्तौति सम्यगिति अहंभगवतोहरेर्वीर्यस्यसृष्ट्यादिलक्षणस्यदर्शनेख्यापनेचोदितइतियद्यस्मादतस्तेचिकित्सितंसम्यक्समीचीनमित्यन्वयः कारुणिकस्येत्यनेनलोकोपकारकंचेदमितिलक्षयति ९ तत्रप्रथमतःपूर्वपक्षमाक्षिपति । नानृतमिति त्वमेकःसृजसीतियथामांप्रब्रवीषितथातदनृतंनकिं । अनृतमेव । बतत्वद्वचनंश्रुत्वाऽहंखिन्नः खेदानुकंपासंतोषविस्मयामंत्रणेबतइति [illegible] परमधिकमीश्वरमविज्ञायनाहंवेदपरंत्वस्मादितिमामात्थतच्चानृतंतदप्यनृतमेव कुतइतितत्राह अपीति अतिगर्हितत्वात् अपिःपदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेष्वितिसूत्रात् । गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपीत्यभिधानाच्च । कस्मान्मदुक्तमाक्षिपसीतितत्राह एतावत्त्वमिति हिशब्दएवार्थे मेएतावत्त्वंतद्रोचिषारोचितरोचकत्वंह्येव । नातोधिकमितियत्तस्मादितिशेषः १०

एतदेवस्पष्टयति येनेति तत्रप्रमाणमाह यथेति तमेवाभांतमनुभातिसर्वं यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलमित्यादेः ११ बुभूषुणादुर्मतश्रवणप्राप्तापराधोभगवन्नमनेनपरिहर्तव्यइतिभावेनभगवंतं
नमति नमइति तस्मैवासुदेवायभगवतेनमः वयंतंधीमहीत्यन्वयः अनेन ओंनमोभगवतेवासुदेवाय । नारायणायविद्महे वासुदेवायधीमहि तन्नोविष्णुःप्रचोदयात् । इतिद्वादशाक्षरीचतुर्विंशत्यक्षरीचेति
द्वेविद्येहिरण्यगर्भेणनित्यंसेव्येइतिदर्शितं यद्वा मत्तःपरमविज्ञाय यथा एकःसृजसीत्यादियंप्रकारंमांब्रवीषितच्चतत्प्रकारविषयवचनमेवानृतंनान्यत् यद्रूपमित्यादि तदेवानृतंकुतइत्यतआह नेति प्रमाणवि
रोधात् नाभावान्यविरोधेष्विवितिवचनात् अयंपक्षःसंभावितइत्याह अपीति वत्ससंतोषहेतुत्वात् कुतोनृतमिति तत्राह एतावत्त्वमिति यतोयस्माद्विष्णोर्मएतावत्त्वपरिच्छिन्नप्रभावत्वंहिप्रसिद्धं कथंप्र
सिद्धमित्यतउक्तमेवविशिनष्टि येनेति । अनेनहरेःकरणत्वंतवकर्तृत्वंप्रतीतं नतुहरेःस्वातंत्र्यकर्तृत्वमित्याशंक्य दासभावकथनेनतत्स्पष्टयति नमइति रामेणमुक्तःशरोरावणमवधीदित्यादाविवकरणत्वम
पिमुख्यकर्तृत्वंप्रयोजयतीत्यतःकरणत्वप्रयोगोनकिंचित्करः नन्वेवंचेत्तवकर्तृत्वप्रवादःकथमत्राह यन्माययेतित्रिविधामाया एकाहरेरिच्छामुख्या द्वितीयाऽमुख्याप्रकृतिस्तृतीयाऽमुख्यतमाजीवानांब
धकशक्तिरिति तत्रयस्याविष्णोरिच्छाधीनयादुर्जययाहरिभजनवर्जितैर्जेतुमशक्यया १२ यस्यहरेरीक्षापथेदृष्टिमार्गेस्थातुंविलज्जमानयाचित्प्रकृत्याऽभिमन्यमानयाशैवल्याख्ययाजीवस्वरूपाच्छादिका
याऽमुयामाययामोहिताअन्यथाज्ञानमाप्ताअतएवदुर्धियोजनाममवशेविश्वमस्ति । सर्वस्याहंकर्तेतिविकत्थंतेतंधीमहीत्यन्वयः मुख्यामायाहरेःशक्तिरमुख्याप्रकृतिर्मतेत्यादिनात्रैविध्यावगमान्नेंद्रजाल
लक्षणामायाऽत्रोच्यते १३ ननुविष्णोरितरत्कारणंनास्तीतिकथमुच्यते । पृथिव्यादीनांप्रातिस्विककारणत्वप्रतीतेरितितत्राह द्रव्यमिति द्रव्यंपृथिव्यादि कर्मपुण्यपापलक्षणं पृथिव्यादीनांप

येनस्वरोचिषाविश्वंरोचितंरोचयाम्यहम् ॥ यथार्कोग्निर्यथासोमोयथर्क्षग्रहतारकाः ११ तस्मैनमोभगवतेवासुदेवायधीमहि ॥ यन्माययादुर्ज
ययामांवदंतिजगद्गुरुम् १२ विलज्जमानयायस्यस्थातुमीक्षापथेमुया ॥ विमोहितादिकत्थंतेममाहमितिदुर्धियः १३ द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएव
च ॥ वासुदेवात्परोब्रह्मन्नैवान्योर्थोस्तितात्त्वतः १४ नारायणपरावेदादेवानारायणांगजाः ॥ नारायणपरालोकानारायणपरामखाः १५ नारायणप
रोयोगोनारायणपरंतपः ॥ नारायणपरंज्ञानंनारायणपरागतिः १६

रिणामविशेषोवा कालःपरिणामहेतुःत्रुटिलवात्मकः स्वभावःसात्त्विकादिः जीवःसुखदुःखाश्रयः द्रव्यंपुरोडाशादि कर्मऋत्विगादिव्यापारः कालोवसंतादिः स्वभावोब्राह्मणत्वादिः जीवोयज
मानसंज्ञइतिवा द्रव्याद्यन्यतरोअन्योर्थोवासुदेवात्परोधिकोनास्तितर्हितत्समःकश्चित्स्यादत्राह तात्त्वतइति नेत्यनुवर्तते तात्त्वतःतद्वदेवस्थितः समोपिनास्तीत्यर्थः तद्वदेवस्थितंयत्तुतात्त्वतंतत्प्रचक्ष
तइतिवचनात् अनेनद्रव्यादीनांप्रातिस्विककारणत्वस्यभगवदेकानियतत्वेनहरेरखंडकर्तृत्वंसुस्थिरमितिसिद्धम् १४ ननु हिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसीत् ब्रह्मादेवानांप्रथमःसंबभूव
विश्वस्यगोप्ताभुवनस्यकर्तेत्यादिश्रुतयस्तद्गुणप्रतिपादनपराःकथमन्यविषयाःस्युरित्याशंक्यमदंतस्थस्यमन्नाम्नोहरेर्गुणप्रतिपादकाइत्याशयेनाह नारायणपराइति स्वप्रतिपाद्येषुवस्तुषुनारायणएवप्रति
पाद्यत्वेनपरोऽधिकोयेषांतेतथोक्ताः सर्वस्मादुत्कृष्टंनारायणमेवप्रतिपादयंतीतिकुतइतितत्राह देवाइति नारायणस्यचक्षुराद्यवयवेभ्योजाताइत्यनेनदेवानामवरत्वंनारायणस्योत्कृष्टत्वमुक्तमितिज्ञायते
नारायणएवपालकत्वेनपरोयेभ्यस्तेतथोक्ताः अहंहिसर्वयज्ञानामित्यादेरिज्येष्विंद्रादिष्वयंपरइतिकृत्वानारायणपरामखाइत्युक्तम् १५ अष्टांगयोगेनयोज्यमानेष्वपिपरोहरिरेव कृच्छ्रचांद्रायणादि
तपसांविषयोपिसएवअत्रापितपसायुज्यमानानांपरइत्यर्थः नारायणपरंज्ञानंज्ञानेनपरमज्ञेयोहरिः नारायणपरागतिराश्रयेषुगम्येषुवामुख्याश्रयोमुख्यगम्यश्चायमेव तदुक्तं गम्येज्यज्ञेयवाच्येषुगोज्येष्वप
रोहरिरित्यादि अनेनहिरण्यगर्भादिशब्दानांचतुर्मुखादिविषयत्वमपहस्तितं सर्वेवेदायत्पदमामनंतीति १६

ननुभवतःस्रष्टृत्वाभावेकथंत्वन्नामलोकेख्यातंवर्ततइत्यतस्तत्प्रकारंदर्शयति तस्यापीति तद्दृष्टिप्रतिष्ठब्धुंकोपिसमर्थोनास्तीति । ईशस्येति ईशित्वंचवरादिप्रदानेनेति निर्विकारस्येति एतदपिनलब्धप्रतिबंध केनान्यथानभवतीत्यखिलस्वामिनइति एवंविधस्यतस्यहरेरपिशब्दात्त्वंश्रयश्चईक्षयैवकटाक्षवीक्षणेनैवाभिचोदितस्तेनस्रष्टोहंसृज्यंजगत्सृजामीत्यन्वयः एवशब्देनसृष्टौप्रयोजकांतरंनिवारयति १७ एवंहरेर्मुख्यकर्तृत्वंप्रदर्श्याधुनायुगपत्क्रमशोपिवेतिप्रश्नंपरिहरति सत्त्वंरजस्तमइति तेनहरिणानित्यंगृहीताअपिसत्त्वंरजस्तमइतित्रयोगुणानिर्गुणस्यसततंसत्त्वादिगुणरहितस्यविभोर्माययेच्छयास्थित्या दिषुनिमित्तभूतेषुक्रमशोयुगपच्चगृहीताइत्यन्वयः माययेतिविशेषणान्मूलसृष्ट्यादिषुक्रमशोदैनंदिनसृष्ट्यादिषुयुगपद्गृहीताइतिविशेषः तदुक्तं नित्यंगृहीताःसत्त्वाद्याःस्थित्यादिषुविशेषतःयुगपत्क्रमश श्चैवेति १८ रजोगुणमुपादानीकृत्यसृष्टिंवक्ष्यन्हरेःसत्त्वादिगुणैर्जीवबंधकत्वमहिमानमाह कार्येति पुरुषमितिजातावेकवचनं द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः द्रव्यंतामसाहंकारकार्यंशरीरं । ज्ञानंवैकारिकाहंका रकार्यंमनःश्रोत्रेंद्रियाणिच । क्रियातैजसाहंकारकार्यंवागादींद्रियजातं आश्रयोयेषांतेतथोक्ताः एवंविधाः प्रकृतेःसत्त्वादयोगुणाअभिमानमंतरेणानित्यदामुक्तंप्रकृतिसंबंधविधुरंमायिनंस्वतोज्ञानिनंपुरु षंजीवसमुदायंकार्यकारणकर्तृत्वेचबध्नंतीत्यन्वयः तत्रायंविभागः तमोगुणःकार्येशरीरेतद्गतदुःखाद्यनुभवेनबध्नाति रजोगुणःकर्मकारणैरिंद्रियैःकारणेषुकर्मसुबध्नाति सत्त्वगुणस्तुमनसाज्ञानेंद्रियैश्चांतरं यत्सुखमनुभवामीतितत्रकर्तृत्वेबध्नाति इदमुक्तंभवति । शरीरगतदुःखाद्यनुभवे तमोगुणः । कर्मसुरजोगुणोहंसुखीतिसुखानुभवेसत्त्वगुणःकारणं । गुणानामचेतनत्वेनस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेः तन्नियमनेषु

तस्यापिद्रष्टुरीशस्यकूटस्थस्याखिलात्मनः ॥ सृज्यंसृजामिसृष्टोहमीक्षयैवाभिचोदितः १७ सत्त्वंरजस्तमइतिनिर्गुणस्यगुणास्त्रयः ॥ स्थितिसर्गनिरो धेषुगृहीतामाययाविभोः १८ कार्यकारणकर्तृत्वेद्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ॥ बध्नंतिनित्यदामुक्तंमायिनंपुरुषंगुणाः १९ सएषभगवाँल्लिंगैस्त्रिभिरेतैरधोक्षजः ॥ स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषांममचेश्वरः २० कालंकर्मस्वभावंचमायेशोमाययास्वया ॥ आत्मन्यदृच्छयाप्राप्तंविबुभूषुरुपाददे २१

स्यकारणमीश्वरेच्छेति तदुक्तं ज्ञानेंद्रियैश्चमनसासत्त्वंबध्नातिपूरुषं । रजःकर्मेंद्रियैर्नित्यंशरीरेणतमस्तथेत्यादि १९ नकेवलमेतानिदेहेंद्रियमनांसिबंधकानि । हरिप्रसादसामग्र्यायोग्यानामुक्तिसाधकानि चेत्याह सएषइति योयेनस्वरोचिषाविश्वमित्यारभ्यकार्यकारणकर्तृत्वइत्यंतेनग्रंथेनप्रतिपादितःसएषोधोक्षजोभगवानेतैस्त्रिभिर्देहेंद्रियमनोभिर्लिंगैर्ज्ञानोपायलक्षणैर्यमादिसाधनैर्वर्तमानैरेतैर्जीवैःस्वलक्षि तगतिःप्रदर्शितस्वरूपोभवति एतदुक्तंभवति देहेंद्रियमनोजयिनस्तैरेवसाधनैर्भगवद्विषयैस्तंपश्यंतीति स्वप्रसादादिमंजीवःपश्येच्चेनस्वलक्षितामितिच अधःकृतेंद्रियजन्यज्ञानत्वेनमुक्तोप्यधोक्षजःस्यादि त्यतःसर्वेषामिति सर्वेषांमुक्तानां । स्वस्यसर्वांतर्भावेपिनारदस्यविशेषशंकापरिहारायममचेतिविशेष्योक्तम् २० सृज्यंसृजामिसृष्टोहमितीममर्थंस्पष्टयितुंसृष्टिप्रकारमाह कालमिति ब्रह्मज्ञानेमुख्यलक्षणंजग ज्जन्मादिकारणत्वमेवेतिज्ञापयितुमित्यतोवासृष्टिप्रकारमाह कालमिति मायेशोलक्ष्मीपतिःपरनामस्वानिमेषांतेसृष्टिकालेप्राप्तेविबुभूषुः बहुधाभवितुकामः अनादितएवात्मन्नात्मनियदृच्छयास्वेच्छयाप्राप्त मेवकालं । कर्मजीवानानानाविधादृष्टं । स्वभावंसात्त्विकादिलक्षणं । चशब्दात्सगुणत्रयांप्रकृतिंस्वमाययास्वशक्त्याविशेषतउपाददेइत्यन्वयः प्रकृतिंप्रविश्यस्वशक्त्याक्षोभयामासेत्युक्तंभवति । प त्रान्यहेत्वभावःस्यादीश्वरेच्छादिनाविना तदिच्छाहियदृच्छास्यादतस्तत्रयदृच्छयेति । कालकर्मस्वभावादिनित्यथेशेच्छयासदा । प्राप्तमेवविशेषेणसृष्ट्यादावुपयत्यजइतिच । ईशोबह्वीःपुरःसृष्ट्वातत्रैवब हुरूपतां । तत्तन्नियामकतयाप्राप्तंकालाद्युपाददइतिवचनेभ्योनमायामयीसृष्टिरत्रोच्यतइतिसिद्धम् २१

गुणव्यतिकरात्मकमूलप्रकृतेर्महत्तत्त्वोत्पत्तिप्रकारमाह । कालादिति । यदासिसृक्षुर्विष्णुःकालकर्मस्वभावरजोगुणानाविश्वसृष्टयेप्रेरकस्तमोगुणोरजोगुणंनचसंयुक्तोभूत्सःगुणवैषम्यात्मकोगुणव्यतिकरः तस्मात्कालादितिपंचमीतृतीयार्थे कालेनसृष्टिहेतुना । कर्मणःकर्मणाहिरण्यगर्भादृष्टेनतदुपकृतात् परिणामस्वभावतइतितसिःसतृतीयार्थे विकारस्वभावयामूलप्रकृत्याचसहितात्पुरुषाधिष्ठितादिति पुरुषे णविष्णुनाधिष्ठायक्षोभमाणान्महतोमहत्तत्त्वस्यचतुर्मुखदेहस्थानीयस्यजन्माभूदित्यन्वयः गुणानांव्यतिकरोविषमावस्थायस्मिन्तस्मादव्यक्तादितिवा । तदुक्तं गुणकालस्वभावेष्वईशनेनाधिष्ठितेष्वतः । जगदादिर्महत्तत्त्वमभूत्तस्येच्छयाहरेरिति २२ तुशब्देनकालादिकमनुकर्षतिकालकर्मस्वभावेभ्योविकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात्सत्त्वेनानुस्यूतरजोगुणेनप्रवृद्धान्महत्तत्त्वात्तमःप्रधानस्तत्त्वविशेषोभवदित्य न्वयः द्वितीयस्तुशब्दोमहत्तत्त्वमपेक्ष्यतमःप्रधानत्वंनेतरापेक्षयातदपेक्षयासत्त्वप्रधानएवेत्यस्मिन्नर्थे इतोपितमःप्रधानत्वमौपचारिकमितिभावेनाह द्रव्येति द्रव्याणिभूतानिज्ञानंज्ञानेंद्रियाणिक्रियाकर्मेंद्रियाणिचात्मास्वरूपंयस्यसतथा २३ किंनामकोसौपदार्थइतितत्राह सोहंकारइति तद्विभागमाह कुर्वन्निति त्रीणिदर्शयति वैकारिकइति यस्याहंकारस्यभिदाभेदः २४ प्रकारांतरेणतद्भेदमाह द्रव्यशक्तिरितिद्रव्यनामकपंचभूतोत्पादनशक्तिमत्त्वात्क्रियानामककर्मेंद्रियजननशक्तिमत्त्वाच्चथाज्ञाननामकज्ञानेंद्रियजननशक्तिमत्त्वान्मनोदिगादिदेवानाचोत्पत्तिशक्तिमत्त्वात्तस्याहंकारात्मनःप्रभोरुद्रस्यद्रव्यशक्तिरित्यादिभेदोऽवगंतव्यः । तथाचोक्तं भूतानिद्रव्यनामानिज्ञानंज्ञानेंद्रियाणिचेत्यादि । द्रव्याद्युत्पादनशक्तिमत्त्वात्द्रव्यादिशक्तिरित्युक्तं तंप्रकारमाह तामसादपीति अपिशब्दःकालकर्माद्यनुक

कालाद्गुणव्यतिकरात्परिणामस्वभावतः ॥ कर्मणोजन्ममहतःपुरुषाधिष्ठितादभूत् २२ महतस्तुविकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात् ॥ तमःप्रधानस्त्वभवद्द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः २३ सोहंकारइतिप्रोक्तोविकुर्वन्समभूत्त्रिधा ॥ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेतियद्भिदा २४ द्रव्यशक्तिःक्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरितिप्रभो ॥ तामसादपिभूतादेर्विकुर्वाणादभून्नभः २५ तस्यमात्रागुणःशब्दोलिंगंयद्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ तमसोथविकुर्वाणादभूत्स्पर्शगुणोऽनिलः २६ परान्वयाच्छब्दवांश्चप्राणओजःसहोबलम् ॥ वायोरपिविकुर्वाणात्कालकर्मस्वभावतः ॥ उदपद्यततेजोवैरूपवत्स्पर्शशब्दवत् २७ तेजसस्तुविकुर्वाणादासीदंभोरसात्मकम् ॥ रूपवत्स्पर्शवच्चांभोघोषवच्चपरान्वयात् २८

र्षणार्थः भूतादेर्भूतानांमूलकारणात् २५ तस्याकाशस्यमात्रागुणःपंचेंद्रियैर्मेयत्वान्मात्रागुणःशब्दोऽभूत्तस्मान्नभोप्यभूदित्युत्पत्तिविशेषोऽत्रज्ञातव्यः । तथावक्ष्यमाणत्वात्तत्प्रयोजनमाह लिंगमिति यच्छब्दरूपंद्रष्टृदृश्ययोर्द्रष्टुर्हरेर्दृश्यस्यविश्वस्यचलिंगंज्ञापकंप्रमाणं तदुक्तं पंचेंद्रियाभिमेयत्वान्मात्रागुणइतीरितः । शब्देनैवपरोद्रष्टाज्ञायतेजगदेवचेति चशब्दःक्वचिदाश्रितोगुणत्वादितिव स्पर्शाख्योगुणस्त्वगिंद्रियैकग्राह्योयस्यसतथा २६ परस्याकाशस्यान्वयात् संसर्गात्शब्दवान्शब्दगुणोपेतः वायोरौत्पत्तिकगुणानाह प्राणइति सर्वचेष्टयितृत्वात्प्राणः । अभिभवशक्तित्वात्ओजोऽवष्टंभशक्तिर्वा अनाभिभाव्यत्वात् सहःस्वेच्छाकरणशक्तिस्वरूपत्वाद्बलं तदुक्तं सर्वचेष्टयितृत्वात्तुप्राणाभिभवशक्तितः । ओजास्त्वित्यादि । ओजोऽवष्टंभबलयोरितियादवः । कालकर्मस्वभावतोविकुर्वाणाद्वायोस्तेजउदपद्यतउत्पन्नमभूत् तेजःस्वतोरूपवत्कारणानुस्यूतत्वात्स्पर्शादिगुणवत् उपाधिवशात्स्पर्शादिगुणवत्त्वंनस्वतइति वैशेषिककल्पितस्वकपोलकल्पितमितिदर्शितं वाइत्यनेन २७ विकुर्वाणात्तेजसइत्यादौकालकर्मस्वभावतइत्येतदनुवर्तनीयं तदन्वयात्कारणपरंपरान्वयात्रसगुणआत्मास्वरूपंयस्यतत्तथारसगुणोत्पत्तिपूर्वकमितिभावः घोषवच्छब्दवत् २८

---

१ मात्राशब्दःकर्मव्युत्पत्त्यामेयार्थः । पंचेंद्रियेतियोगतत्त्वा(ल?)न्तो । मेलनंतरंगुणेतिपूरणीयं त्वग्गादिवेद्यस्पर्शादिगुणेषुमूलकारणतयाशब्दस्यानुस्यूतत्वेनत्वगादिवेद्यत्वस्यापिसंभवात्पंचेंद्रियाभिमेयत्वगुक्तम् ॥

सर्वेगुणाः पृथिव्यांविशिष्यंतइतिविशेषः पृथिवी गंधवानितिगंधतन्मात्रागुणोत्पत्तिपूर्वकमित्यर्थः परान्वयात्करणसंसर्गात् २९ वैकारिकाहंकारात्सृष्टिप्रकारमाह वैकारिकादिति वैकारिकाहंका
[illegible]नोऽतःकरणं । शब्दज्ञानादिविशिष्टकार्यशक्तित्वाद्वैकारिकनामानोदेवाः तेअपितस्माज्जज्ञिरइतिशेषः । तदुक्तं । विशिष्टकार्यशक्तित्वाद्देवावैकारिकाःस्मृताइति । न्यूनाधिकसंख्या
[illegible] तेषांनामसंकीर्तनंकरोति दिग्वातेति प्रचेतावरुणः अश्वीइत्यश्विनौ । उपेंद्रोविष्णुस्तस्यनपादाभिमानित्वं किंतुपादाभिमानिनोयज्ञनाम्नोदेवस्यांतर्यामित्वेनपादांगुष्ठमधिष्ठायशरी
[illegible]नामसंकीर्तनं अनाद्यनंतोपिहरिर्वैकारिकगुणेष्वजः । अवतीर्णःपदांगुष्ठमध्यास्तेविश्वभुग्विभुरित्यादेः कोदक्षप्रजापतिः ३० तैजसाहंकारकार्याणिकिमितिनोच्यतइतिपक्षप्रयोतिभावेना
[illegible] तैजसादितिअत्रापिकालाद्यनुकर्षःकर्तव्यः । तेषांशक्तिवैषम्यात्कोडीकारेणाविभागमाह ज्ञानशक्तिरिति अचेतनानामिंद्रियाणांज्ञानादिजनकत्वंकथंघटतइतितत्राह बुद्धिरिति ज्ञानेंद्रियाणांज्ञाने
[illegible]जननेशक्तिर्यस्याःसाज्ञानशक्तिः बुद्ध्यभिमानिन्युमाबुद्धिः कर्मेंद्रियाणांक्रियायांक्रियाजननेशक्तिर्यस्य साक्रियाशक्तिः प्राणोऽहंकारिकश्चतैजसः तैजसाहंकारादुत्पन्नावित्यर्थः ज्ञानेंद्रियाणांदे
वानांज्ञानशक्तिरुदाहृतेत्यादावुदीर्यमाणेदेवानांज्ञानादिशक्तिरपिबुद्धिप्राणयोःप्रसादादित्यवगतव्यं इंद्रियाणांतैजसाभिधानमतिजाज्वल्यमानत्वात्भूतानांतामसत्वंचज्ञानाक्रियाशक्त्योरभावात् तदु
क्तं अतिजाज्वल्यमानत्वात्तैजसानींद्रियाण्यपीत्यादि भूतानांद्रव्यत्वंचद्रवणप्राप्त्यानिमित्तं अहंपूर्वमहंपूर्वमितिविवदमानयोर्द्विवास्थितयोर्द्वयोः पृथिव्यपोर्वायुतेजसोर्वावेगलक्षणसंस्कारसंपर्का

विशेषस्तुविकुर्वाणादंभसोगंधवानभूत् ॥ परान्वयाद्रसस्पर्शरूपशब्दगुणान्वितः २९ वैकारिकान्मनोजज्ञेदेवावैकारिकादश ॥ दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीं द्रोपेंद्रमित्रकाः ३० तैजसात्तुविकुर्वाणादिंद्रियाणिदशाभवन् ॥ ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिर्बुद्धिःप्राणस्तुतैजसः ३१ श्रोत्रंत्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपाय वः ॥ यएतेऽसंगताभावाभूतेंद्रियमनोगुणाः ॥ यदायतननिर्माणेनशेकुर्ब्रह्मवित्तम ३२ तदासंहत्यचान्योन्यंभगवच्छक्तिचोदिताः ॥ सदसत्त्वमुपादा यनोभयंससृजुर्ह्यदः ३३ वर्षपूगसहस्रांतेतदंडमुदकेशयम् ॥ कामकर्मस्वभावस्थोजीवोजीवमजीजनत् ३४

न्मिथोद्रवणंयुज्यते आकाशस्यव्याप्तत्वेनद्रवणाभावेऽपिप्रदेशात्मनातत्संभवात्द्रव्यत्वंयुक्तं तदुक्तं द्रव्यंतुद्रवणप्राप्त्यंद्वयोर्विवदमानयोः । पूर्ववेगादिसंबंधादाकाशश्चप्रदेशतइति ३१ इंद्रियाणाविशेष
नामान्याह श्रोत्रमिति श्रोत्रं त्वक्त्वगिंद्रियं दोषौहस्तौ मेढ्रंगुह्येंद्रियं बाह्यसृष्टिमुक्त्वातेभ्यस्तत्त्वेभ्योब्रह्मांडसृष्टिप्रकारमाह यएतेइति येएतेकथिता भूतेंद्रियमनोगुणाइत्युपलक्षणं पंचभूतदशेंद्रियदै
जसबुद्धिप्राणमनःशब्दादिसत्त्वादिगुणमहदहंकाराख्याभावाःपदार्था अन्योन्यमसंगता असंश्लिष्टाः यदायतननिर्माणेब्रह्मांडकरणेनशेकुःशक्तिमंतोनासन् ३२ तदाभगवंतमभिष्टूयशरणंगताः ततः
स्तुतिप्रसन्नस्यतस्यचेष्टकरूपेणतंगणंप्रविष्टस्यहरेःशक्त्याचोदितामिथःसंहत्यसंश्लिष्यसदसत्वंव्यक्ताव्यक्तत्वधर्मवत्पृथिव्यादिभूतत्रयमाकाशवाय्वाख्यभूतद्वयंचोपादायउपादानीकृत्य नोऽस्माकंसंसा
रभयजनकमदोब्रह्मांडं ससृजुरित्यन्वयः नोभयंसदसद्विलक्षणमित्येतदयुक्तं यतःसत्यत्वंप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमतइति हेतुवाचिनोहिशब्दाद्ब्रह्मांडेसंसारेनोभयकारणमितिभयहेतुत्वंप्रतीयते । तदुक्तं ब्र
ह्मांडंहियदंतस्तिजीवानांभयकारण । तत्रहिसंसृतिरिति । आकाशवायूत्वव्यक्तौइतरेऽडेप्रकाशिताइत्यादेर्भूतानांसदसत्त्वंयुक्तं ३३ ब्रह्मांडांतःसृष्टिंवक्तुंहरेस्तत्रव्यक्तिप्रकारमाह वर्षपूगेति कालाद्युद्बोधकत्वे
नकालकर्मस्वभावस्थोजीवःसंसारव्यतिरिक्तःपरमेश्वरःसहस्रवत्सरमुदकेशयमावरणजलमध्येस्थितंतदंडंवर्षपूगसहस्रांतेतैस्तत्त्वैःसहप्रविश्य तदंडंयदास्वात्मानंप्रसूतेतदापरिवृत्यजीवंस्वात्मानंतत्राजीज
नत् व्यंजयामास यःप्राणधारणंप्राणप्रसादात्कुरुतेनिशं । सजीवइतिसंदिष्टइत्यादेरजीवइत्येवपदच्छेदः कालकर्मस्वभावस्थोवासुदेवःपरःपुमान् । अकरोदंडमुद्भूयात्मप्रसन्नकारणमितिवचनात् अजी

वमित्येव यद्वा जीवःप्राणधारकःपरमात्माजीवंतथाविधार्थंस्वात्मानंतत्राजीजनदिति प्राणान्धारयतेयस्मात्सजीवःपरमेश्वरइतिच । जीवादत्युद्रिक्ततेजस्त्वादजीवोजगज्जीवहेतुत्वाज्जीवइतिहेतुद्वया दिवंयुक्तंच अजीवोपिमहातेजास्त्वथवाजीवयज्जगदितिवचनात् यद्वा अजीवःपरमेश्वरोजीवंसर्वजीवप्रधानंचतुर्मुखमुत्पाद्यतदंतर्यामित्वेनप्राणधारकंस्वात्मानमजीजनत् विरिंचस्यापिविराडाख्याडांत र्वर्तिरूपजननस्यात्राभिप्रेतत्वात् तदुक्तं । अंडेजातौपुमांसौद्वौहरिर्ब्रह्मातथैवचेत्यादि ३४ तामेवाभिव्यक्तिंस्फुटीकरोति सएषइति अयमर्थः योमहदादितत्त्वानिसृष्ट्वातदंतर्विष्टस्तदुपादानतयाडं निर्मायतदंतःप्राविशत्सएषपुरुषःकरचरणाद्यवयवत्वेनपुरुषनामाहरिरंडंनिर्भिद्यबृंहयित्वातस्मादंडान्निर्गतः प्रकाशितोभूत्पुरुषत्वेपिलोकविलक्षणोयमितिभावेनविशिनष्टि सहस्रेति अत्रसहस्रशब्द स्ययथासंभवमर्थोवक्तव्यः ३५ पुरुषाख्यविष्णोरवयवेभ्यएवचतुर्दशभुवनसृष्टिरन्येभ्यस्त्वमुख्येतिभावेनाह यस्येति इहपंचाशत्कोटिविस्तीर्णब्रह्मांडेआयामतोविस्तारतस्तावद्विपुलानंदादिदेहत्वे नावतीर्णस्यचतुर्दशभुवनेभ्योऽडाच्चभिन्नस्यपुरुषाख्यस्यहरेरवयवैर्निमित्तकारणैर्मनीषिणश्चतुर्दशलोकान्सृष्टान्कल्पयंतीतियत्यस्मात्तस्मात्तत्सृष्टेर्ज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् अन्यतःसृष्टिरमुख्येतिभावः हेत्ववयवैःसृष्टालोकाइतिविकल्पनमित्यादेश्च । तत्सृष्टिकल्पनाप्रकारमाह । ऊर्वादिभिरिति । ऊर्वादिभिःपादतलांतैरवयवैरतलादिपातालांताः । सप्तलोकानिर्मिताः । जघनादिभिर्मूर्धांतैरवयवैरूर्ध्वंभू

सएषपुरुषस्तस्मादंडंनिर्भिद्यनिर्गतः ॥ सहस्रोर्वंघ्रिबाह्वक्षिःसहस्राननशीर्षवान् ३५ यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयंतिमनीषिणः ॥ ऊर्वादिभिरधः सप्तसप्तोर्ध्वंजघनादिभिः ३६ पुरुषस्यमुखंब्रह्मक्षत्रमेतस्यबाहवः ॥ ऊर्वोर्वैश्योभगवतःपद्भ्यांशूद्रोऽभ्यजायत ३७ भूर्लोकःकल्पितःपद्भ्यांभुवर्लोकोस्यना भितः ॥ हृदास्वर्लोकउरसामहर्लोकोमहात्मनः ३८ ग्रीवायांजनलोकश्चतपोलोकःस्तनद्वयात् ॥ मूर्धभिःसत्यलोकस्तुब्रह्मलोकःसनातनः ३९ तत्क ट्यामतलंकॢप्तमूरुभ्यांवितलंविभोः ॥ जानुभ्यांसुतलंशुद्धंजंघाभ्यांतुतलातलम् ४० महातलंतुगुल्फाभ्यांप्रपदाभ्यांरसातलम् ॥ पातालंपादतलतइ तिलोकमयःपुमान् ४१ भूर्लोकःकल्पितःपद्भ्यांभुवर्लोकस्तुनाभितः ॥ स्वर्लोकःकल्पितोमूर्ध्निइतिवालोककल्पना ॥ ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापु राणेद्वितीयस्कंधेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ७ ॥

र्लोकादिसत्यांताःसप्तलोकाःसृष्टाइति ३६ इदानींपुरुषस्यमुखाद्यंगेभ्योब्राह्मणादिजातिजनिमाह पुरुषस्येति ब्राह्मणोमुखमित्येवमुखाज्जातत्वहेतुतइत्यादेर्मुखमित्यादिप्रथमापंचम्यर्थे । प्रमाणांतरगवेष णायत्नोनकर्तव्योऽत्रैवदर्शनादितिभावेनाह ऊर्वोरिति अनेनपुरुषनाम्नोहरेर्यथामुखाद्यंगेभ्योब्राह्मणादिजात्युत्पत्तिरेवलोकसृष्टिरपितदंगेभ्यःसिद्धानान्यतः ३७ तामेवसृष्टिंप्रपंचयति । भूर्लोकइति भू रितिभूरित्यव्ययंनामांतरं भूर्लोकःपद्भ्यांजातइति कल्पितइतिअन्वेतव्यं भुवइत्यंतरिक्षलोकः इदमव्ययं जघनपादयोःसामीप्याज्जघनादिभिरित्यनेननाविरोधः ३८ ३९ कट्योर्जघनांतर्भावे ऽप्यूर्वोस्तत्सामीप्यादूर्वादिभिरित्यस्याविरोधइति ४० उपसंहरति इतीति यतएवंहरेर्लोकनिर्मातृत्वंलोकव्याप्तत्वंलोकाधारत्वंलोकोत्तमत्वंच अतोवैराजाख्योविष्णुर्लोकमयइतिउपा सीतेतिशेषः ४१ प्रकारांतरेणपुरुषावयवेभ्योलोकसृष्टिप्रकारमाह भूर्लोकइति अत्रातलादीनांभूम्यंतर्भावेनमहरादीनांस्वर्लोकांतर्भावेनत्रिलोकविवक्षाज्ञेया अतोनोक्तविरोधः अत्रेदंतात्पर्यमुक्तंभवति च तुर्दशलोकपक्षस्त्वेकःसप्तलोकपक्षस्त्वपर त्रिलोकपक्षस्त्वन्योऽधिकारिभेदेनध्यानार्थत्वात्कल्पनायास्ततोविकल्पउपपन्नइति ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृत टीकायांपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ७ ॥

आध्यात्मिकाधिदैवाधिभौतिकादिरूपस्यजगताहरेर्मुखादिभ्यउत्पत्तिस्तस्यततोभिन्नत्वंतदुत्तमत्वंप्रतिमादिस्वरूपत्वंचप्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रप्रथममध्यात्मेंद्रियतदभिमानिदेवतादिसर्वपदार्थानां तदंगेभ्यउत्पत्तिप्रकारमाह। वाचइत्यादिना वाचोवागिंद्रियस्यवक्तव्यस्यचतदभिमानिनोवह्नेरग्निदेवस्यचपुरुषस्यमुखंक्षेत्रंयोनिःकारणमुत्पादकमित्यर्थः । क्षेत्रंपुरेगृहेदेहेकेदारेयोनिभार्ययोरितिमेदिनी । योनिःस्त्रीणांभगेस्थानेकारणेताम्रकेपणइतियादवः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीसंज्ञानांछंदसामस्यपुरुषस्यत्वङ्मांसरुधिरमेदोमज्जास्थ्याख्याःसप्तधातवः । क्षेत्रमित्यनुवर्ततेअत्रतदुत्पत्तिस्थानं तदाश्रितत्वंचेतितात्पर्यमुत्तरत्राप्यनुसंधेयं हव्यादिसर्वान्नानांजिह्वेंद्रियस्यचकषायमधुरादिसर्वरसस्यचतस्यपुरुषस्यजिह्वाक्षेत्रम् १ सर्वासूनांसर्वमारुतांमुख्यवायोश्चतन्नासेतस्यहरेर्नासापुटक्षेत्रेपरमायने चोत्तमाश्रयणेच अभिमानिनोरश्विनोर्व्रीह्याद्यौषधीनांचघ्राणेंद्रियस्यगंधस्यचसुरभ्यसुराभिलक्षणस्यचतस्यघ्राणंक्षेत्रं नपुंसकस्यघ्राणस्यपुंशक्तिमत्त्वद्योतनायघ्राणइत्युक्त क्लीबेघ्राणंगंधवहाघोणानासाच नासिकेत्यमरः २ चक्षुरिंद्रियस्यतद्विषयाणांचरूपाणांविषयप्रकाशकानांतेजसांज्योतिषांचहरेश्चक्षुःक्षेत्रं दिवोद्युलोकस्याभिमानिनःसूर्यस्यचहरेरक्षिणीचक्षुर्गोलकेक्षेत्रमितिशेषः दिशांदिग्देवतानां तीर्थानांशास्त्राणांचहरेःकर्णौक्षेत्रं तीर्थमंत्राद्युपाध्यायेशास्त्रेष्वंभसिपावनइत्यभिधानं श्रोत्रेंद्रियस्यतद्विषयस्यशब्दस्याकाशस्यचहरेःश्रोत्रेंद्रियंकारणम् ३ वस्तुसाराणांवस्तुश्रेष्ठानांवस्तुबलानांवा सौभाग्यस्यतस्यहरेर्गात्रमुत्पादकंभाजनंनिधानंनिधानपात्रंच । त्वगिंद्रियस्यस्पर्शगुणस्यस्पर्शाभिमानिनोवायोःसर्वमेधस्यसर्वज्ञस्यचास्यहरेस्त्वगिंद्रियंक्षेत्रम् ४ यैरुद्भिजजातिविशिष्टैः पालाशादिवृक्षै

ब्रह्मोवाच ॥ वाचोवह्नेर्मुखंक्षेत्रंछंदसांसप्तधातवः ॥ हव्यकव्यामृतान्नानांजिह्वासर्वरसस्यच १ सर्वासूनांचवायोश्चतन्नासेपरमायने ॥ अश्विनोरोषधीनां चघ्राणोगंधस्यचैवहि २ रूपाणांतेजसांचक्षुर्दिवःसूर्यस्यचाक्षिणी ॥ कर्णौदिशांचतीर्थानांश्रोत्रमाकाशशब्दयोः ३ तद्गात्रंवस्तुसाराणांसौभाग्यस्यच भाजनम् ॥ त्वगस्यस्पर्शवायोश्चसर्वमेधस्यचैवहि ४ रोमाण्युद्भिजजातीनांयैर्वायज्ञस्तुसंभृतः ॥ केशश्मश्रुनखान्यस्यशिलालोहाभ्रविद्युताम् ५ बाहवोलोकपालानांप्रायशःक्षेमकर्मणाम् ॥ विक्रमोभूर्भुवःस्वश्चक्षेमस्यशरणस्यच ६ सर्वकामवरस्यापिहरेश्चरणआस्पदम् ७ अपांवीर्यस्यसर्गस्यपर्जन्यस्यप्रजापतेः ॥ पुंसःशिश्नउपस्थस्तुप्रजात्यानंदनिर्वृतेः ॥ पायुर्यमस्यमित्रस्यपरिमोक्षस्यनारद ८

र्यज्ञःसंभृतःसंपादितः यज्ञकारिभिरितिशेषः तेषामुद्भिजजातीनांवृक्षाणांरोमाणिहरेरोममूलानिक्षेत्रं यैर्यज्ञःसंभृतोयज्ञादन्यःकार्यविशेषःसाधितस्तेषांहरेरोमांतभागाः अयंविकल्पोवाशब्दसूचितात् याज्ञिकारोममूलस्थारोमांतस्थास्तुतत्परा इतिवचनात्ज्ञायते तुशब्दउक्तार्थावधृतौवर्तते अस्यहरेःकेशाअभ्राणां । श्मश्रूणिविद्युतां । शिलालोहानां नखानिक्षेत्रं । पुनर्भवःकररुहोनखोस्त्रीनखरोस्त्रियामित्यमरः । हरेःश्मश्र्वाश्रयाविद्युच्छिलालोहानखाश्रयाइतिवचनात् ५ ब्राह्मणवैश्यादीन्वर्जयितुंप्रायशइत्युक्त भूर्भुवःस्वरितिभुवनत्रयमस्यहरेर्विक्रमःपादविक्षेपस्थानं क्षेमस्यमंगलस्यप्राप्तरक्षायावा शरणस्यमोक्षस्यच ६ सर्वकामवरस्यचसर्वाभिमतलाभस्यचहरेश्चरणआस्पदं दातृत्वेनेतिशेषः मोक्षःशांतिश्चशरणंनिर्वाणंचाभिधीयतइतिवचनात् । शरणंमोक्षः भेजेखगेंद्रध्वजपादमूलमित्यतोमोक्षोऽपिपादमूलमितिभावः स्वोत्पत्त्यंगेषुदेवानामन्येषांपादमूलतः मुक्तिस्तुविहिताविष्णोर्निर्दिष्टेषुयथावचइतिवचनाच्चशब्दसूचितान्नोक्तविरोधः ७ अपांजलस्यवीर्यस्यरेतसःसर्गस्यसृष्टेर्जलाभिमानिनःपर्जन्यस्य सर्गाभिमानिनोदक्षप्रजापतेःशिश्नस्यचपरस्यपुंसःशिश्नंक्षेत्रं प्रजातिःप्रजननमानंदःसुखंताभ्यांसहितायानिर्वृतिः अथवाप्रजातिर्मैथुनक्रिया तन्निमित्तादानंदाद्यानिर्वृतिस्तस्याः हरेरुपस्थंगुह्येंद्रियं तुशब्दाद्गुह्येंद्रियस्यचक्षेत्रं मित्रनाम्नोदेवस्यपाय्विंद्रियस्यतद्विषयस्यपरिमोक्षस्यगुदक्रियाविषयस्ययमनाम्नोदेवस्यचपुंसः पाय्विंद्रियंक्षेत्रमित्येतन्मंदमतीनांसुबोधनार्थमन्वीयते ८

हिंसादीनांपुंसोगुदोगुदमपानद्वारंक्षेत्रं पराभूतेःपराजयस्याऽलक्ष्म्यावाऽधर्मस्यपापस्यतदभिमानिनोऽधर्मस्यकलेश्चतमसस्तमोगुणस्यचपश्चिमःपृष्ठभागःक्षेत्रम् ९ नदनदीनांशोणगंगादीनांतुशब्दादे
तरनदीनांचपुंसोनाड्यःक्षेत्रं गोत्राणांपर्वतानांहरेरस्थ्नांसंहतिःक्षेत्रं । अव्यक्तस्यमूलप्रकृतेः । रसादीनांमधुरादीनां । सिंधूनांसमुद्राणां । भूतानांजीवानां । निधनस्यचसंसरस्य १० पुंसउदरंक्षेत्रमिति
विदितंमनसःपरस्यहृदयंपदंक्षेत्रं धर्मस्यसुकृतस्यतदभिमानिनोधर्माख्यदेवस्यचतुर्मुखनाम्नोममतुभ्यंतत्रकुमाराणांसनकादीनांचतुर्णांभवस्यरुद्रस्यच विज्ञानस्यतत्त्वस्यचतदभिमानिन्याःसरस्वत्या
श्च परस्यपुंसआत्मामध्यदेहःपरायणं कुमारब्रह्मरुद्राद्याहरेर्मध्यात्समुद्भूताइत्यनेनात्माजीवेधृतौदेहेइत्याद्यभिधानेनापिसिद्ध । सृजामितन्नियुक्तोहमितियत्सर्वस्वातंत्र्यंहरेरुक्तंतत्पुरुषसूक्तसंवादे
नविवृणोति अहंभवानित्यादिना अग्रजामुनयःसनकादयः ११ १२ १३ घटादिवन्नभातीतिनभआकाशोऽकारांतोप्यस्ति १४ यदेतदस्मदादिकमातृणंभूतंभव्यंभवज्जगदेतस्माद्धरेरुत्प
न्नंतादिदंसर्वंपुरुषएवपुरुषाधीनसत्ताद्येव । त्रिकालमपितदधीनमेवनतुतेनैकीभूतं यदधीनायस्यसत्तातत्तदित्येवभण्यतइतिवचनात् यद्वा पुरुषएवेदंपुरुषेणैवेदंव्याप्तं पुरुषएवेदंसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यमितिपुरु
षेणेवेदंव्याप्तमातृणादाकरीषात् सर्वंभगवानितिमिथ्यादृष्टिरेवेतिश्रुतेः । तामेवव्याप्तिंस्पष्टीकरोति तेनेदमिति वितस्तिमात्रंजीवहृदयमधितिष्ठतातेनपुरुषेण सर्वंपुरुषएवेतिभण्यतेभेदवज्जगत् ।
वितस्तिमात्रहृदयमास्थायव्याप्नुतेजगदित्यादेःसर्वंसिद्धम् १५ हृदयोपाध्यवच्छिन्नस्यहरेर्जीववैलक्षण्यमाह स्वधिष्ण्यमिति तपसंतापदर्शनयोरितिधातोः स्वधिष्ण्यंस्वस्थानंहृदयमधिष्ठायांतःसर्वंप्रतप

हिंसायानिर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्यगुदःस्मृतः ॥ पराभूतेरधर्मस्यतमसश्चापिपश्चिमः ९ नाड्योनदनदीनांतुगोत्राणामस्थिसंहतिः ॥ अव्यक्तरससिंधूनांभू
तानांनिधनस्यच १० उदरंविदितंपुंसोहृदयंमनसःपदम् ॥ धर्मस्यममतुभ्यंचकुमाराणांभवस्य च ११ विज्ञानस्यचतत्त्वस्यपरस्यात्मापरायणम् ॥
अहंभवान्भवश्चैवयइमेमुनयोग्रजाः १२ सुरासुरनरानागाःखगामृगसरीसृपाः ॥ गंधर्वाप्सरसोयक्षारक्षोभूतगणोरगाः १३ पशवःपितरःसिद्धाविद्याध्रा
श्चारणाद्रुमाः ॥ अन्येचविविधाजीवाजलस्थलनभौकसः १४ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्ताडितःस्तनयित्नवः ॥ सर्वंपुरुषएवेदंभूतंभव्यंभवच्चयत् ॥ तेनेदमावृतंवि
श्वंवितस्तिमधितिष्ठता १५ स्वधिष्ण्यंप्रतपन्प्राणोबहिश्चप्रतपत्यसौ १६ एवंविराजंप्रतपंस्तपत्यंतर्बहिःपुमान् ॥ सोमृतस्याभयस्येशोमर्त्यमन्नंयदत्य
गात् १७ महिमैषततोब्रह्मन्पुरुषस्यदुरत्ययः ॥ पादोऽस्यसर्वभूतानिपुंसःस्थितिविदोविदुः १८

न्पश्यन्असौप्रकृष्टचेष्टायोगात्प्राणनामापरमात्मादेहाद्बहिश्चबहिष्ठान्विषयानपिप्रतपतिपश्यति १६एवंविराजंविराडाख्यांडांतस्थान्बहिर्ब्रह्मांडाद्बहिष्ठान्विशेषादिमूलप्रकृत्यंतान्सर्वान्पदार्थानशेषावि
शेषाकारेणतपतिपश्यति पश्यन्स्वधिष्ण्यंदेहंसबाहिष्ठान्विषयानपि एवमंडांतरंपश्यन्बहिःसर्वंचपश्यतीतिवचनात् नन्वस्त्वमुक्तप्रपंचात्वैलक्षण्यंमुक्तप्रपंचवैलक्षण्यंकुतइतितत्राह सइति स
पुरुषोऽभयस्यजननादिभयरहितस्यामृतस्यानंतमुक्तसमुदायस्यईशःस्वामीसर्वाभीष्टदानेनेतिशेषः आत्मनोन्नंभोग्यंनित्यमुक्तलक्ष्मीतत्त्वंतदभिमन्यमानमव्यक्तंजडतत्कार्यंमर्त्यंदेहनाशादिनाविनाशिनं
महदादितत्त्वाभिमानिनंब्रह्मादिसर्वजीवसमुदायंतानितत्त्वादीनिचानाद्यनंतकालतोऽत्यगादितिशेषः १७ नानैकांतोऽयहेतुरितिभावेनाह महिमेति ब्रह्मादित्वंपक्षांतर्भूतमितियत्तत्इति अव्य
क्तमात्मनोन्नंचमहदादिविनाशिच । यदतीतःपरोविष्णुःसएवातोविमोक्षदइतिस्मृतेः जीवानांपरमांशत्वात्कथंदुरत्ययत्वंमहिम्नइतितत्राह पादइति स्वरूपांशोभिन्नांशइति द्विविधोऽशोहरेरस्तितत्रसर्वभू
तानिसर्वजीवाअस्यपुरुषस्यपादोभिन्नांशइतिस्थितिविदः सर्वस्ययथावत्स्थितिज्ञाविदुरतःखद्योतस्यकालाग्न्यंशत्वेपितन्महिमात्ययत्वंयथानास्तिप्रमाणविरुद्धत्वादेवंजीवानामपीतिभावः १८

तर्हिस्वरूपांशाःकेकुत्रसंतीतितत्राह अमृतमिति अमृतमनंतासनाख्यंक्षेमंवैकुंठाख्यमभयंश्वेतद्वीपाख्यमितिपुरत्रयंत्रिमूर्ध्नोहरेस्त्रिपुमूर्धस्वधायिधृतं रूपांतरेणेतिशेषः । नन्वनेनप्रश्नपरिहारःकथमागतइ स्यस्यापीदमेवोत्तरं तथाहि त्रिविधामूरोजीवास्तान्धत्तइतित्रिमूर्धातस्यहरेरमृतमनंतगतंरूपमनंतासनमितियावत् अनतेऋतंगतंरूपमिति अमनंतंविदुर्बुधाइत्येकाक्षरमालायाम् । विकुंठनाम्नोपमृत्यु लक्षणंक्लेशंक्षिणोतीतिक्षेमंवैकुंठाख्यं भादीप्तिविंतियातोदीप्तिविरोधित्वादंभानिजलानियात्याप्नोतिआश्रयत्वेनेत्यभयंनारायणाख्यमितिरूपत्रयम् । एषुत्रिषुमूर्धसूत्तमेषुबहुलक्षोच्छ्रितेषुपुरेष्वधायिनिहितं तस्मादनंतासनवैकुंठनारायणाःस्वरूपांशायेषुलोकेषुवसंतीतिभावः तदुक्तं स्वरूपांशोविभिन्नांशइतिद्वेधांशइष्यतइत्यादि । त्रिमूर्धासन्हरिर्धत्तेत्रयंमूर्धभिस्त्रिभिरित्यादिना ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्म नात्रयोमूर्धानोयस्यसत्रिमूर्धा तस्यमूर्धसुसत्यवैकुंठकैलासाख्यस्थानेषुतेषामेवनामांतरविशिष्टममृतमित्यादिरूपत्रयमधायीत्यपव्याख्यानमपहरितम् । तेचलोकास्त्रिलोक्याबहिरेवासन्नित्याह पादाइ तिपादयंतिप्रापयंतीत्यात्मानमितिपादाः येलोकायेचतेषुवसंतःस्वरूपांशाः अप्रजानामपुत्राणांमदाद्यादीनांब्रह्मादिदेवानामाश्रयास्तेभूम्यादित्रिलोक्याबहिरेवासन्नित्यन्वयः अत्रतुनासूचितमिदंप्रमाणं अनतासनवैकुंठनारायणपुराणित्वित्यादि १९ तस्यैवत्रिधाम्नोविष्णोस्त्रिलोक्यंतर्गतस्वरूपांशांतरमाह अंतरितिबृहदितिभावप्रधानः सएवत्रिष्णुस्त्रिलोक्याअंतरपरोयज्ञपुरुषाख्यः गृहमेधैर्गृह स्थैः । बृहत्त्वेनब्रह्मत्वेनब्रह्मार्पणबुद्ध्येतियावत् हुतोवसतीतिशेषः तुनातस्यस्थानस्यशक्रलोकसामीप्यंसूचयति तदुक्तं सएवान्यस्वरूपेणशक्रलोकसमीपगइत्यादि । नकेवलंशक्रलोकानिकटवर्ति लोकस्थएवपूज्यते अपितुत्रिलोक्यांअंतर्ध्रुवादिलोकस्थोपीति इममर्थमपितुशब्देनाह तदुक्तं यतीनांध्रुवलोकस्थोवनिनांमेरुमध्यगइत्यादि एतत्रयोपिस्वरूपांशाइतिनिर्णयापमूलकत्वाद्विज्ञांशे

अमृतंक्षेममभयंत्रिमूर्ध्नोधायिमूर्धसु ॥ पादास्त्रयोबहिस्त्वासन्नप्रजानांयआश्रयाः १९ अंतस्त्रिलोक्यास्त्वपरोगृहमेधैर्बृहद्व्रतः ॥ सृतीविचक्रमेविष्वक् साशनानशनेउभे २० यदविद्याचविद्याचपुरुषस्तूभयाश्रयः ॥ तस्मादंडाद्विराड्जज्ञेभूतेंद्रियगुणाश्रयः २१ तद्द्रव्यमत्यगाद्विश्वंगोभिःसूर्यइवाश्रयम् ॥ यदास्यनाभ्यान्नलिनादहमासंमहात्मनः २२

षुदेवादिसर्वजीवेषुतेषांव्याप्तिप्रकारमाह सृतीइति अनंतासनवैकुंठनारायणाख्यत्रिपादभगवान्विद्याब्रह्मविद्यातदविद्याचआश्रिते तेविरुद्धलक्षणत्वादुभेदेवमनुष्यसंज्ञेसृतीसरणीमार्गौविष्वक्सर्वतो विचक्रमेआप देवमनुष्यसंज्ञेकुतोवगतेइतितत्राह साशनानशनेइति साशनामनुष्याअनशनादेवास्तद्विषयवत्त्वाच्चथोक्ते यद्वायेविद्याविद्याचतेसृतीइत्यनेनतद्वंतःपुरुषालक्ष्यंते तेषुविक्रम्यस्थितः तदुक्तं त्रिपात्सएवभगवान्सर्वप्राणिषुसंस्थितः निरन्नेषुचविद्वत्सुत्रिदशेष्वितरेषुचेति ननुहरेराधेयत्वेनपारतंत्र्यमागतमत्राह पुरुषइति पुरुषोविष्णुरुभयोराश्रयआधारः तुशब्देनान्येमत्स्यादयः स्व रूपांशाअपिसर्वव्याप्तिमंतइतिसूच्यते । अंडव्याप्तचतुर्मुखोत्पत्तिमाह तस्मादिति पूर्वंमहदादितत्त्वोत्पादनायहरिणायदंडंनिरमायितस्मादंडाद्ब्रह्मनामाविराड्जज्ञे अंडव्यापिनंतंविशिनष्टि भूतेति भूतानांपृथिव्यादीनांजीवानांवा इंद्रियाणांश्रोत्रादीनांगुणानांशब्दादिविषयाणांविषयवृत्तौसहकारिणांदिगादिदेवानांवाऽऽश्रयआधारः यद्वा स्वसृष्टाच्चस्मादंडाद्विश्वासौराट्चेतिविराड्विष्णुः जज्ञेशे षशायित्वेनप्रादुर्भूतः किंचांडादभिव्यक्तात् तस्माच्छेषशायिनोहरेर्नाभिपद्मात्रूपांतरेणभूतेंद्रियगुणाश्रयोविराड्ब्रह्माजज्ञइत्यन्वयः तस्माद्धरेरंडमभूदंडादपिचतुर्मुखइत्यादेरुक्तार्थएवायंश्लोकः २० २१ एतस्माद्गुणयोगात्परमेष्ठिनामचास्याभूदितिभावेनाह तद्द्रव्यमिति यदाब्रह्मांडांतरुभयात्मकोब्रह्माजज्ञेतदैवसलोकपितामहोहरेःस्वस्माद्धायच्छत्पूर्वादिविश्वमुत्पन्नंतद्द्रव्यंगोभिर्भक्ति ज्ञानादिगुणलक्षणादिभिरत्यगादुद्रिक्तोभूत् कथमिवयथासूर्योदिगंतविश्रांतैरश्मिभिरंतरिक्षाद्याश्रयमत्येतितथेत्यन्वयः तदुक्तं यदोभयात्मकोजज्ञेब्रह्मालोकपितामहइत्यादि । प्रथमरूपस्यविरिंचस्या

इत्युक्तस्यवैराजपुरुषाभिधस्यहरेर्मुख्याधिष्ठानत्वाचस्येहावयवैरित्याद्युक्तलक्षणंचतुर्मुखेसंभवति तत्परिहारायाह यदेति यदास्यनाभ्यान्नाभिप्रदेशाज्जातान्नलिनादहमासंद्वितीयरूपेणोत्पन्नोऽभवं महात्म
नइत्यनेनतन्माहात्म्यात्स्वमाहात्म्यस्यात्यंतार्वाचीनत्वंसूचयति २२ तदाभक्त्यातांयिपक्षुरहंपुरुषावयवानृतेअंडस्यपुरुषप्रतिमात्वान् लोकादियागसंभाराणामुक्तप्रकारेणतदवयवोत्पन्नत्वात्तदवय
वव्याप्तत्वात्तदाश्रितत्वाच्चपुरुषावयवान्विहायलोकादियज्ञसंभारान्नाविदंनलब्धवानित्यन्वयः अनेनयज्ञकर्मणाभगवद्विषयेणशुद्धांतःकरणस्यपुंसःसमुद्रिक्तभक्तिज्ञानादिभिरतत्प्रसादातिशयोभवतीत्यु
क्तंभवति । पुनर्ब्रह्मणाकिमकारीत्याशंक्यतदर्थत्वेनतत्सृष्टत्वनतत्सन्निधानविशिष्टैस्तैस्तैर्हरियजनाद्धारिमीतिर्भवतीतिविमृश्ययज्ञसंभरणप्रकारमाह तेष्विति तेषुपुरुषावयवेषुतदाश्रितयज्ञसंभारोमया
संभृतःसाधितइत्यन्वयः । यज्ञाअग्निष्टोमादयः । पशवोऽजादयः । वनस्पतयोऽश्वत्थादयः । यैररण्यादिनिर्माणंक्रियते २३ देवयजनंयागभूमिः । कालोवसंतादिः । तस्यगुणाधर्माद्याः । वसूनिकांच
नादीनि । ओषधयोव्रीह्यादयः । स्नेहाआज्यादयः । रसाःक्षीरगुडादयः । लोहाअयःप्रभृतयः । मृदोवल्मीकमृदिष्टिकादयः । जलंगंगादिगतम् २४ नियतपादबद्धाऋचः । अनियतच्छंदोबंधोपेता
नियजूंषि । गानप्रधानानिसामानिचतुर्भिरध्वर्य्वादिभिःक्रियमाणंकर्मचातुर्होत्रं नामधेयानींद्रइत्यादीन्यग्निहोत्रदर्शादीनिवा मंत्रा द्विविधा बीजात्मका मालात्मकाः विंशद्वर्णादर्वाग्बीजमंत्राः । ततोधि
का मालारूपाः । तेचदेवताद्रव्यादिप्रकाशकाः । चंद्रकलावत् बिंदुमंडितशिरसोवर्णाबीजारूपाः चतुर्थ्यंताइंद्रादिनामविशिष्टा नमःस्वाहाफडंतामालामंत्राः उभयेचजपाधिकान्यूनजपाइति कर्मदक्ष

नाविंदंयज्ञसंभारान्पुरुषावयवानृते ॥ तेषुयज्ञाश्चपशवःसवनस्पतयःकुशाः २३ इदंचदेवयजनंकालश्चोरुगुणान्वितः ॥ वसून्योषधयःस्नेहारसलोहमृदोज
लम् २४ ऋचोयजूंषिसामानिचातुर्होत्रंचसत्तम ॥ नामधेयानिमंत्राश्चदक्षिणाश्चव्रतानिच २५ देवतानुक्रमःकल्पःसंकल्पःसूत्रमेवच ॥ गतयोमतयःश्रद्धाप्रा
यश्चित्तंसमर्पणम् २६ पुरुषावयवैरेतैःसंभाराःसंभृतामया ॥ इतिसंभृतसंभारःपुरुषावयवैरहम् ॥ तमेवपुरुषंयज्ञंतेनैवायजमीश्वरम् २७ ततस्तेभ्रातरइ
मेप्रजानांपतयोनव ॥ अयजन्व्यक्तमव्यक्तंपुरुषंसुसमाहिताः २८ ततश्चमनवःकालईजिरेऋषयोपरे ॥ पितरोविबुधादैत्यामनुष्याःक्रतुभिर्विभुम् २९

यंतीतिदक्षिणाः होत्रादिभ्योद्रव्यदानसंबंधाः व्रतानिब्रह्मचर्यादीनि २५ देवतास्तत्तन्मंत्रवाच्याअग्न्यादिकाः। अनुक्रमस्तासांतारतम्यंपौर्वापर्यलक्षणमनुपाठोवाकर्मक्रमोवा कल्पःप्रयोगविधिप्रतिपादको
बौधायनादिः संकल्पइदंकरिष्येइतिमनोवाग्भ्यांस्मरणकीर्तनलक्षणः सूत्रंमीमांसासूत्रचशब्दात्कर्मदेवमीमांसासूत्रेचगृहीते गतयःस्वर्गादिफलानिमतयोज्ञानानि ऋषिमतभेदभिन्नानिवा श्रद्धाआस्तिक्य
बुद्धिःइदंसत्यमस्मात्प्रयोजनमस्तीत्येवंरूपा प्रायश्चित्तमंतरालावाप्तांतरायपरिहारत्वेनयथोक्तकर्मफलसाधनंकर्म समर्पणंब्रह्मणीतिशेषः २६ इतिशब्दआदिवचनः एवमादिसंपादितयज्ञसाधनोऽहंपुरुषा
वयवैःकल्पितैःपश्वादिभिस्तमेवयज्ञपुरुषंतेनमय्यनुविष्टेनप्रेरितोदेशकालपश्वादिसाधनेषुवाहितेनमद्दृष्टिविषयेणवाऽयजमित्यन्वयः ईश्वरमित्यनेनस्वेनयष्टव्यमाहात्म्यंसूचयति २७ स्वकृतयज्ञ
स्यव्याप्तिकथयति ततइति अनेनस्वस्यसर्वस्मात् श्रैष्ठ्यंस्वकर्मणःप्रामाण्यंचदर्शितं तेतवभ्रातरोमरीच्यादयः नसनकादयइतिपरिच्छिनत्ति प्रजानांपतयइति व्यक्तंगम्यमव्यक्तमगम्यं अनेनसाधन
सामर्थ्यसामग्रीभ्यांहरेःकथनस्वभावोदर्शितः पुरुषंबहुफलप्रदंसमाहिता इदमेवश्रेयोनातोऽन्यदित्येकाग्रचित्तगुणाः २८ कालेवसंतादिसमये अपरेमरीच्यादिव्यतिरिक्ताः पितरोग्निष्वात्तादयः विबु
धा इंद्रादयः दैत्याःप्रह्लादादयः मनुष्याःप्रियव्रतप्रभृतयः क्रतुभिर्यागैः अत्राहंभवानित्यारभ्यततश्चमनवइत्यंतैर्ग्रंथैःपुरुषसूक्तार्थोविवृतइतिज्ञातव्यं । तथाहि सर्वंपुरुषइत्यनेनपुरुषएवेदंसर्वमित्यस्यार्थः
प्रदर्शितःत्वेनेदमित्यनेनसहस्रशीर्षेत्यस्य । सोऽमृतस्येत्यनेनउतामृतत्वस्येशानइत्यस्य।महिम्नैषइत्यनेनएतावानस्येत्यस्य। पादास्त्रयइत्यनेनत्रिपादूर्ध्वइत्यस्य।सृतीइत्यनेनततोविष्वङ्व्यक्रामदित्यस्य । तस्मा

दंडादित्यनेनतस्माद्विराळजायतेत्यस्य । तत्तद्द्रव्यमित्यनेनसजातइत्यस्यतेपुयज्ञादयइत्यनेनब्राह्मणोस्यमुखमासीदित्यस्य इतिसंभृतेसनेनयत्पुरुषेणेत्यस्य ततस्तेभ्रातरइत्यनेनयज्ञेनयज्ञइत्यादेः २९ तद्द्रव्यमत्यगादित्यनेनभक्त्यादिभिरेवोत्तमत्वमुच्यते नतुस्वरूपतइत्युक्तमेवार्थंस्फुटयन्नुपसंहरति । नारायणइति श्रीमत्पुंडरीकाक्षकटाक्षप्रेक्षणप्राप्तसर्वप्रभावोऽहंतमेवनारायणंयज्ञादिभिरयजमिति य स्मात्तस्मादिदमस्मदादिविश्वंतस्मिन्नारायणेएवाहितंतदाधारतयातदधीनतयातद्व्याप्ततयाऽवस्थितमित्यन्वयः आहितत्वेहेतुमाह गृहीतेति सत्वादिगुणाधीनंसर्वं तेचानेनगृहीताः । अतःसर्वंत स्मिन्नाहितं ग्रहउपादानइतिधातोः सर्गादावुपादानीकृतप्रकृत्युरुगुणे अन्यदासमीपावाप्तमायोरुगुणे ननुहरेर्जीववज्जडवद्गुणसंबंधःकिनस्यादितितत्राह अगुणइति जीवस्यस्वतोगुणराहित्येपिमिथ्याभि मानाज्जडस्यतुतन्मयत्वाद्गुणित्वंयुक्तं हरेस्तदुभयाभावादगुणित्वं गुणस्वातंत्र्यात्बहिःसमीपएवसदावस्थानात्गृहीतगुणत्वंयुक्तं उर्वित्यनेनहरेरतिशयितमाहात्म्यंसूचयति नित्यगृहीताःसत्वाद्याजीवव ज्जडवन्नतु । मिथ्याभिमानात्स्वरूपत्वात्स्वातंत्र्याद्धाहरेरेवास्तित्येतदत्रमानम् ३० येनस्वरोचिषाविश्वमित्याद्युक्तमुपसंहरन्हरस्यसंहारस्वातंत्र्यंमंदमतीनाप्रतीयमानंपरिहरति सृजामीति पुरुषरूपेणविष्णु रूपेण त्रिशक्तिधृक्सृष्टिपालनसंहारशक्तिधरोज्ञानबलक्रियाशक्तिधरोवा ३१ प्रश्नप्रतिवचनमुपसंहरति इतीति अथकुत्रापिकदाचिदपिमेजगतःस्वातंत्र्यबुद्धिर्नकुर्वीतिभावेनाह नान्यदिति सदसदात्म कव्यक्ताव्यक्तात्मकंज्ञेयाज्ञेयस्वरूपत्वाच्चतत्स्वभावंभाव्यमुत्पाद्यंमहदहंकारादियज्जगत्किंचिदपिहरेरन्यत्स्वतंत्रंनभवति किंतुतदधीनसत्ताकमतोयुज्यतेतदनन्यादित्यर्थः तदुक्तं सादितिव्यक्तमुद्दिष्टम सदव्यक्तमुच्यतइत्यादि ३२ एवंविधमाहात्म्यस्यहरेःप्रसादःकस्यस्यादित्याशंक्यभक्तिनदीस्नानेनविधूतमनोमलस्यसदाभगवदेकविषयेंद्रियव्यापारस्यस्यादितिभावेनाह नेति हृषीकाणींद्रियाणि अ

नारायणेभगवतितादिदंविश्वमाहितम् ॥ गृहीतमायोरुगुणेसर्गादावगुणेस्वतः ३० सृजामितन्नियुक्तोऽहंहरोहरतितद्वशः ॥ विश्वंपुरुषरूपेणपरिपातित्रिश क्तिधृक् ३१ इतितेभिहितंतातयथेदमनुपृच्छसि ॥ नान्यद्भगवतःकिंचिद्भाव्यंसदसदात्मकम् ३२ नभारतीमेंगमृषोपलक्ष्यतेनकर्हिचिन्मेमनसोमृषाग तिः ॥ नमेहृषीकाणिपतंत्यसत्पथेयन्मेहृदौत्कंठ्यवताधृतोहरिः ३३ सोहंसमाम्नायमयस्तपोमयःप्रजापतीनामभिवंदितःपतिः ॥ आस्थाययोगंनिपुणं समाहितस्तंनाध्यगच्छंयतआत्मसंभवः ३४ नतोस्म्यहंतच्चरणंसमीयुषांभवच्छिदंस्वस्त्ययनंसुमंगलम् ॥ यःस्वात्ममायाविभवंस्वयंगतोनाहंनभस्वां स्तमथापरेकुतः ३५

त्रहेतुमाह यन्मइति औत्कंठ्यंप्रियवस्तुनिमनोवृत्तिविशेषः स्नेहलक्षणभक्तिस्तद्वताहृदामनसाधृतइतियत्तस्मादित्यर्थः अनेनभगवत्प्रसादसामग्रीसंपादनेभक्तिरंगमित्युक्तंभवति ३३ इतोपिपुंसाभक्ति रेवसाध्यातत्प्रसादजननीअन्यथासौदुर्ज्ञेयइतिभावेनाह सोहमिति मद्भक्तिविषयोयोविष्णुस्तस्यानुग्रहेणतमंतरेणाम्नायमयोवेदप्रतिपाद्येषुप्रधानः समीचीनज्ञानसंप्रदायप्राचुर्योवा तपोमयस्तपस्विषुप्र धानः दक्षादिप्रजापतीना पतिस्तैरभिवंदितश्चसमाहितएकाग्रतयानिश्चलमनाभूत्वानिपुणंचतुरतमंयोगध्यानलक्षणमुपाय मास्थाययतआत्मनोममसंभवस्तंभगवतंनाध्यगच्छं । अधीतिविशेषणादनंत त्वेनाधिगतविशेषस्याधिक्यात्नाज्ञासिषमित्यर्थः ३४ नारदायैवंविधंहरिमहिमानंव्याचक्षाणःस्मारस्मारभक्तिप्रसरसिंधुनिमग्नःतन्नतिंकरोति नतोस्मीति योविष्णुःस्वात्ममायायाःस्वरूपभूतमहि म्नोविभवंविविधभवनमनंततास्वयंगतःस्वयमेवजानाति विशेषोक्तौनिमित्तमाह नाहमिति नभस्वान्वायुः । अपरेवाणीशेषाद्याः अथशब्दात्साकल्यज्ञानमेवनिषिध्यतेनतुतद्विषयज्ञानमात्रं सर्वजी वनिकायेषुब्रह्मवायुहरोविंद्यादित्यादिवाक्यसूचकादयंविशेषोबोद्धव्यः प्रेक्षावतेति । मंगलानंतरारंभप्रश्नकात्स्न्येष्वथोअथेत्यमरः अथातोनंतराप्यर्थविकल्पारंभमंगलेइतिच । समीयुषाशरणंप्राप्ताना १६ स्वस्त्ययनमलंवुद्धिगोचरस्वानंदानुभवप्रदं । सुमंगलंमंगलानांमंगलंतच्चरणंतस्यहरेश्चरणंनतोस्मीत्येतावदेवसुशकमितिभावः मंगलानांचमंगलमितिच ३५

---

१ तत्सत्ताया भगवदधीनत्वेनेतिभावः

इदानींस्वात्मानंनिदर्शनीकृत्यकस्यापिसाकल्यज्ञानंनास्तीत्याह नाहमिति लुप्तोपममिदं यथाहंसाकल्येनतद्गतिंनवेद्मि तथायूयंभवंतोपिनविदुः अत्रापिकृत्स्नयावत्साकल्यज्ञानमेवनिषिध्यते
उत्तरखंडेनस्वयोग्यज्ञानस्योक्तत्वादितिज्ञातव्यं त्रिपुरांतकःसर्वज्ञइत्यज्ञरूढिरेवनाविद्वद्रूढिरितिभावेनाह नवामदेवइति वामोनिर्दोषोदेवोनारायणोयस्यमतेसतथोक्तः वामंतुशुभंपेशलमित्यभिधानं अनेनै
वान्यस्यासद्भावंसिद्धमुद्गलयति किमुतेति अत्रहेतुमाह यन्माययेति यस्यहरेर्माययाबंधकशक्त्यामोहितबुद्धित्वादित्यर्थः । तत्फलमाह इदमितिविनिर्मितमिदंजगत् स्वात्मसमंपरमात्मसह
शविचक्षते ननुभवंतोप्यप्यज्ञेकेकिमित्याशंक्यसत्यविशेषोस्तीत्याह इदमिति वयंतुयेनेदंनिर्मितंतंस्वात्मसमंस्वयोग्यतानुसारंविचक्ष्महे नातोधिकंतदपितत्प्रसादायत्तमतोनविदुरितिबूमइत्ययंविशेषस्तु
शब्दादवगंतव्यइति तुःस्याद्भेदेवधारणइति स्वाप्नसममितिपाठेस्वप्नपदार्थवदनित्यमस्वतंत्रमिदमतएवतन्नियामकेनस्वतंत्रेणपरमनित्येनभवितव्यमितिविचक्ष्महइतिभावः ३६ इतोपितत्स्वरूपसाक
ल्यज्ञानमेवनिषिध्यते नतुतद्विषयज्ञानमात्रमन्यथावागिंद्रियप्रवृत्तिस्तद्विषयानोपपद्यते याचास्तितस्मादुक्तयुक्तमितिभावेनाह यस्येति एकदेशज्ञानमपिस्वातंत्र्येणेत्यभिमानेतदपिनस्यादितिभावेनपौ
नःपुन्येननमनमितिभावः ३७ युक्तंचातस्यरूपबाहुल्यंतन्नियमनलक्षणकर्मचातरेणान्यावतारांणांतत्कर्मणांचसद्भावोकिंप्रमाणमित्याशंक्यसंक्षिप्यतदाह सएषइति योमदादिभिःसर्वैःसाकल्येनाविज्ञा
तःसएषपुरुषःश्रीनारायणआत्मास्वयमेवकल्पेकल्पेआत्मनास्वेच्छयानियतमनसात्मानेस्वाधारतयात्मानंमत्स्यादिरूपेणसृजति दीपादीपांतरवद्व्यक्तंकरोति देवदत्तवन्नजायतइत्यजइति आद्यउ
पजीव्यइति व्यक्तीकरणं । उपजीव्यत्वमेवाह ससंयच्छतीति तैरवतारैः देवादिस्वजनंपातिहयग्रीवादिदैत्यान्संयच्छतीति चशब्दउक्तार्थसमुच्चयेव्यासाद्यवतारांतरसूचनेचवर्तते तथाच व्यासाद्य

नाहंनयूयंबततद्गतिंविदुर्नवामदेवःकिमुतापरेसुराः ॥ यन्माययामोहितबुद्धयस्त्विदंविनिर्मितंस्वात्मसमंविचक्ष्महे ३६ यस्यावतारकर्माणिगायंतिह्य स्मदादयः ॥ नयंविदंतितत्त्वेनतस्मैभगवतेनमः ३७ सएषआद्यःपुरुषःकल्पेकल्पेसृजत्यजः ॥ आत्मात्मन्यात्मनात्मानंससंयच्छातिचपातिच ३८ वि शुद्धंकेवलंज्ञानंप्रत्यग्सम्यगवस्थितम् ॥ सत्यंपूर्णमनाद्यंतंनिर्गुणंनित्यमद्वयम् ३९ ऋतंविदंतिमुनयःप्रशातात्मेंद्रियाशयाः ॥ यदातदैवासत्तर्कैस्तिरो धीयेतविप्लुतम् ४०

वतारैर्मांणमदादितामसजनवचनेनातिरोहितस्वरूपंशास्त्रप्रवर्तनेनप्रकाशयतीतिज्ञायते तथाचोक्तं स्वयमेवस्वरूपाणिमत्स्यकूर्मादिकान्यजः । स्वात्मन्येवेच्छयासृष्ट्वातैर्देवादीन्प्रपात्यसावित्यादि ३८ शा
स्त्रतःकीदृशंप्रकाशितमत्राह विशुद्धमिति । विशुद्धंनिर्दोषत्वात् केवलमद्वितीयं । ज्ञानंविषयनिरपेक्षसंविद्रूप । प्रत्यक्सर्वेषामंतरमभिमुखत्वेनास्थितं स्वतःशुद्धस्यापिपरतोदोषित्वंस्यादित्यतः
सम्यगवस्थितंदुष्टांशरहितत्वात् सत्यंनिर्दुःखनित्यनिरतिशयानदानुभवरूपं । पूर्णंदेशतःकालतोगुणतश्चापरिच्छिन्न अनाद्यंतमादिविनाशवर्जितं निर्गुणंसत्त्वादिगुणरहितं अतएवनित्यपरिणा
मस्वभाववर्जितं अद्वयंस्वगतभेदवर्जितं ३९ स्वतोविकराभावेपिनिमित्तेनस्यादित्यतः ऋतंशश्वदेकप्रकारं तदुक्तं ऋतंतदात्मनाज्ञतेःसत्त्वंसाधुत्वतःपरमित्यादि एतज्ज्ञानस्यमोक्षैकफलहेतुत्वा
दिदमेवशास्त्रेणप्रकाशितंनान्यदित्याशयेनाह विंदंतीति प्रकर्षेणशांताःअंगलीभूताआत्मामनःश्रोत्रादीद्रियाण्याशयोबुद्धिर्येषांतेतथोक्ताः यदाभगवदेकनिष्ठयानिर्मलीभूतमनआदींद्रियप्रवृत्तयोमुनयः
सर्वज्ञाब्रह्मादयएवंविधगुणोपेतंब्रह्मापरोक्षीकृत्यविंदंतिस्वानंदंलभंते तदैवासत्तर्कैर्विमतंमिथ्याहश्यत्वादिकैर्विप्लुतमुपहतमन्यथाभूतवाह्यांतःकरणसंसारबीजभूतंतिरोधीयेतदग्धबीजवद्भवतीत्यन्वयः अने
नावतारकर्मकीर्तनश्रवणादिनांकिफलमितिचोद्यमपिनिरस्तं किंचमूलरूपस्ययादृशंरूपंयादृशंकर्मयादृशोगुणस्तत्सर्वमवताराणामस्तीति अतस्तत्स्वरूपत्वंयुक्तमितिच ज्ञापितं यद्वा असत्तर्कैर्यादिगुण
ब्रास्त्वीदिदोषवान्यदिकर्तावाईश्वंतःस्यात् देवदत्तादौदृष्टत्वात् इत्यादिरूपैस्तिरोहितंविरुद्धत्वादिलक्षणंरूपंव्यासादिप्रणीतशास्त्रनिशितयाबुद्ध्यायदासम्यग्विदंतिमुनयस्तदैवदोषित्वादिरूपंतिरोधीयेत

तत्तद्विषयाबुद्धिर्निवर्ततइति । कदावतारप्रसंगइत्यतोवाह सएषइति यदावैल्द्याद्यसत्तर्कैर्विप्लुतंधर्मशास्त्रंतिरोधीयेत । अधर्मशास्त्रमुज्जृंभतेचतदात्मानंसृजतीत्यन्वयः कीदृशमात्मानमित्यतउक्तं वि शुद्धमित्यादि तत्रकिंप्रमाणमत्राह विंदंतीति मत्स्याद्यवतारविष्णोःस्वरूपांशाइत्यत्रतेषांप्रत्यक्षप्रमाणमवतारप्रसंगेचेत्यर्थः ४० तत्रप्रथमावतारःकइत्याशंक्यतमाह आद्यइति परस्यपरा यणस्यहरेराद्योवतारःपुरुषइतिवदंतीतिशेषः प्रलयोदकेशयानोमहाकृतिर्नराणामाश्रयत्वेननारायणःशून्यनामाभूत् सिसृक्षोस्तस्यदीपाद्दीपांतरंयथातथाद्वितीयंरूपमभूत् तत्त्वविदोजनास्तद्रूपं नाम्नापुरुषइतिसंवदंते । सपुरुषः प्रकृतिनाम्न्यारमायाद्वितीयेरूपेस्ववीर्यमाधत्त तस्माद्वीर्यान्नाम्नामहानभूत् यंहिरण्यगर्भःपुरुषइतिचसागिरंते तत्पत्नीश्रद्धेति । तौप्रलयेस्थूलशरीररहितत्वात् विश्लिष्टौपुरुषादेहंप्राप्यसंयोगंकृत्वा जगदंकुरंमहत्तत्त्वंपुनरुद्भावयतां स्वस्यैवपुत्रतांयातान्महतत्त्वादहंतत्त्वमजीजनादितीतिहासमाचक्षतेयःशेतेप्रलयेविष्णुःशून्यनामामहाकृतिरित्यादिवाक्यसिद्धं सन्निधानविशेषाधिष्ठानत्वादंशत्वंब्रह्मादीनांनसाक्षादितीममर्थंस्पष्टमाह कालइत्यादिना यद्यत्कालाद्यद्भुतार्णांतं । तत्परंविशिष्टंसर्वंनारायणस्यरूपवत्प्रतिमावदधिष्ठानं । तत्प्रीतिहेतुत्वात्स्वतोऽस्वरू पंप्राकृतत्वात् पुरुषाद्याहरेरूपंब्रह्माद्यास्तत्प्रियाःस्मृताः । प्रधानत्वेनसर्वस्मान्मत्स्यकूर्मादयोहरेः । अवताराःश्रुतौख्याताःसएवैतेततःस्मृताइत्यादेः । कालःपरमाण्वादिपरममहदंतः स्वभावोवस्तुस्वभा वःसत्प्राणः असत्सूक्ष्मत्वान्मूलप्रकृतिः मनोमनस्तत्त्वं कालोवस्तुस्वभावश्चप्रकृतिःप्राणएवचेत्यादेः सदितिप्राणइतिश्रुतेश्च द्रव्यंपंचभूतानि विकारोंड गुणःसत्त्वादिः विराट्गरुडः स्वराडिंद्रः ।

आद्योवतारःपुरुषःपरस्यकालःस्वभावःसदसन्मनश्च ॥ द्रव्यंविकारोगुणइंद्रियाणिविराट्स्वराट्स्थास्नुचरिष्णुभूम्नः ४१ अहंभवोयज्ञइमेप्रजेशादक्षा दयोयेभवदादयश्च ॥ स्वर्लोकपालाःखगलोकपालानृलोकपालास्तललोकपालाः ४२ गंधर्वविद्याधरचारणेशायेयक्षरक्षोरगनागनाथाः ॥ येवाऋषीणामृ षभाःपितॄणांदैत्येंद्रसिद्धेश्वरदानवेंद्राः ४३ अन्येचयेप्रेतपिशाचभूतकूष्मांडयादोमृगपक्ष्यधीशाः ॥ यत्किंचलोकेभगवन्महस्वदोजःसहस्वद्बलवत्क्ष मावत् ॥ ह्रीःश्रीर्विभूत्यात्मवदद्भुतार्णंतत्तत्परंरूपवदस्वरूपम् ४४

द्रव्यंतुपंचभूतानिविकारोंडमुदाहृतं । विराजंगरुडंप्राहुःस्वराडिंद्रउदाहृतइतिच । स्थास्नुचरिष्णुस्थावरंजंगमंच भूम्नइत्यनेनस्थावरादिव्यापित्वंयुक्तमित्याह ४१ अहमिति अहंचतुर्मुखः । भवःश र्वः । यज्ञोयज्ञाभिमानीरुद्रच्छिन्नः यज्ञशब्दोदितौह्यौतुदेवौलोकपुरस्कृतावित्यादेः भवदादयःपरमहंसाः । स्वर्लोकपाला इंद्रादयः । खगलोकपालागरुडादयः । नृलोकपालाःप्रियव्रतादयः । तललो कपालाअनंतबल्यादयः ४२ गंधर्वेशाविश्वावस्वादयः विद्याधरेशाश्चित्रकेत्वादयः । चारणेशाःपुष्पदंतादयः । यक्षनायकाःकुबेरादयः । रक्षोनाथानिर्ऋत्यादयः । उरगनाथावासुक्यादयः । नाग नाथाअनंतादयः । पूर्वोक्तोनंतएककुंडलः । ऋषीणामृषभावशिष्ठादयः । पितॄणामृषभोयमः । दैत्येंद्राःप्रह्लादादयः । सिद्धेशाःसनकादयः । दानवेंद्रावृषपर्वादयः ४३ प्रेतेशोपियमः । रूपांतरविवक्षया पुनर्वचनंव्यासवासुदेववत् । पिशाचेशाघंटाकर्णादयः। भूतेशाभैरवादयः। कूष्मांडेशाभृंगीरुक्मादयः । यादसामीशास्तिमिंगिलादयः। मृगाणामीशाःसिंहादयः। पशूनामीशानंदिकेश्वरादयः । भगवद्य शोज्ञानादिमत् । महस्वत्स्वतःमहत्त्ववत् । ओजस्वत्अवष्टंभवत् । सहस्वत्सहनगुणवत् । बलवत् इच्छाकरणशक्तिमत् । क्षमावत्क्रोधासमुत्थितिमत् । ह्रीमत्योग्यलज्जावत् । श्रीमत्लक्षणोन्ना हविभूतिमत् विशेषप्राप्तियोग्यतावत् । स्वतोमहत्त्वाच्चमहोविशेषप्राप्तिशक्तिता विभूतिर्लक्षणोन्नाहालक्ष्मीशब्देनभण्यतइति आत्मवत् धृतिमत् मनोजयवद्वा । अद्भुतार्णमाश्चर्यसमुद्रं । स्वेच्छयैषांविशि ष्टत्वंकुरुतेतच्चथास्मृतमित्यतोमिथ्याविभूतित्वंप्रत्युक्तम् ४५

पुरुषनामकएवस्वरूपांशावतारोनान्यइतिशंकांपरिहरन्निवतदवतारानुक्रमणंप्रतिजानीते प्राधान्यतइति ऋषयोब्रह्मादिज्ञानिनोभूम्नआनंदादिगुणपूर्णस्यपुरुषस्ययान्लीलावतारानामनंतिपठंति अभ्या
सेनोपासतेच तांस्तेतवप्राधान्यतोनुक्रमिष्येगणयिष्यामीत्यन्वयः भवतातदनुक्रमणरसःकर्णपुटेनापीयतांमभिगम्यतां यद्वापीयतांगायतांध्यायतांपश्यतांपिबतांजनानांकर्मकषायोदेहारंभहेतुःकर्मा
ख्यरसस्तस्यशोषोयैस्तेतथोक्तास्तान् पेयत्वेगुणमाह सुपेशलानितिमधुरेभ्योप्यतिमधुरानिमानितिस्वमनसिप्रकाशितत्वेनकालक्षेपंक्षिपति ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृ
तटीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ अस्मिन्नध्यायेप्रतिज्ञातान्परमपुरुषस्यावतारांस्तच्चरितानिचवक्ति तत्रप्रथमतोवराहकल्पमनुसृत्यवराहावतारंतत्कर्मचाह यत्रेति अत्रदंष्ट्राशब्देनसुदर्शनंगदाचोपलक्ष्यते
सकलयज्ञमयींस्रुक्स्रुवादिसर्वयज्ञोपकरणजननींतदाधारांक्रौडींक्रोडस्यवराहस्यविद्यमानांतनुंबिभ्रत् ब्रह्मादिभिःस्तुतोनंतोयत्रयदाक्षितितलोद्धरणायउद्यतःसमुद्रेनिमज्ज्यरसातलगतांमहीमुद्धृत्यदंष्ट्राग्रे
निधायोर्ध्वंगतोभवति तदांतर्महार्णवेतद्रोधायोपागतंतमादिदैत्यंहिरण्याक्षंवज्रधरइंद्रोवज्रेणाद्रिंयथातथादंष्ट्ययाददार गदयाविदीर्णगात्रंमुष्टिभिःकर्णमूलेहत्वागतासुमकरोदित्यर्थः दृविदारणइतिधा
तोः येनांतर्महार्णवेभूर्नीतातमितिवा १ सुपूज्यंयशोयस्यससुयशाः उत्तमश्लोकशिखामणिः स्वार्पणबुद्ध्याक्रियमाणःशोभमानोयज्ञोयस्यससुयज्ञःक्रियाभिमानीयज्ञनामेंद्रसूनुःशोभनोयस्मात्सइतिवा
सनारायणोरुचेःप्रजापतेःसकाशात्यज्ञइतिनाम्नाऽऽकूत्यांरुचिपत्न्यांजातोभूत् अथेंद्रपदस्थआकूतिसूनुर्यज्ञोदक्षिणायांरमावतारायांस्वपत्न्यांस्वायंभुवमन्वंतरेतुषिताख्यानमरानजीजनत् योराक्षसैरत्तुं

प्राधान्यतोयानृषयआमनंतिलीलावतारान्पुरुषस्यभूम्नः ॥ आपीयतांकर्मकषायशोषाननुक्रमिष्येतइमान्सुपेशलान् ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
द्वितीयस्कंधेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यत्रोद्यतःक्षितितलोद्धरणायबिभ्रत्क्रौडींतनुंसकलयज्ञमयीमनंतः ॥ अंतर्महार्णवउपागतमादिदैत्यंतंदंष्ट्र
याद्रिमिववज्रधरोददार १ जातोरुचेरजनयत्सुयशाःसुयज्ञआकूतिसूनुरमरानथदक्षिणायाम् ॥ लोकत्रयस्यमहतीमहरद्यदार्तिंस्वायंभुवेनमनुनाहरिरि
त्यनूक्तः २ जज्ञेचकर्दमगृहेद्विजदेवहूत्यांस्त्रीभिःसमंनवभिरात्मगतिंस्वमात्रे ॥ ऊचेययात्मशमलंगुणसंगपंकमस्मिन्विधूयकपिलःस्वगतिंप्रपेदे ३ अ
त्रेरपत्यमभिकांक्षतआहतुष्टोदत्तोमयाहमितियद्भगवान्सदत्तः ॥ यत्पादपंकजपरागपवित्रदेहायोगर्धिमापुरमयींयदुहैहयाद्याः ४

प्राप्तेनस्वायंभुवेनमनुनासंसारक्लेशसंहरणाद्धरिरितिज्ञात्वाईशावास्यमित्यादिनाऽनूक्तोवेदवचनेनस्तुतः त्रयीश्रुतिर्नित्यवाक्यंवेदोनुवचनंतथेत्यभिधानं किंच यश्चासुरजनादुत्पन्नांलोकत्रयस्यमहतीमार्तिं
महरदितियस्माच्चस्माद्धरिरितिज्ञात्वाऽनूक्तइतिवा । क्रियाभिमानाद्यज्ञोसावेंद्रसूनुःप्रकीर्तितः । यज्ञेशत्वात्स्वयंविष्णुर्यज्ञोरुचिसुतःस्मृतइत्यादेरयंयज्ञोहरिरेवेति २ चशब्दआनंतर्यार्थे । हेद्विज ।
अथसविष्णुःकर्दमप्रजापतिपत्न्यांनाम्नादेवहूत्यांनवभिर्मरीच्यादिपत्नीभिःसमंसहकपिलनामाजज्ञइत्यन्वयः तच्चरितमाह आत्मगतिमिति यःकपिलःस्वमात्रेआत्मगतिंतत्त्वसंख्यानरूपामात्मविद्या
मूचे सकपिलोऽस्मिन्सात्त्विकप्रकृतिचेतनगणेविद्यमानंगुणसंगपंकंशब्दादिगुणानांसंगात्निरंतरनिषेवणादुत्पन्नमविद्याकामकर्माख्यंपंकमात्मशमलंमनःकल्मषंसांख्यशास्त्रश्रवणजातज्ञानवारिणाविधू
यप्रक्षाल्यस्वगतिंदत्त्वास्वलोकंप्रपेदेइत्यन्वयः ३ हरिणासममपत्यमभिकांक्षत इच्छतोत्रेर्मुनेस्तपसातुष्टोभगवांस्तपसाप्रसन्नेनमयायंतवपुत्रत्वेनदत्तइत्याहेतियस्मात्सहरिरत्रेरनुसूयायामवतीर्णोनाम्नादत्त
इतिप्रसिद्धोभूत यस्यदत्तस्यपादपंकजपरागनिषेवयापवित्रदेहा यदुःकार्तवीर्यस्यपूर्वजः हैहयःकार्तवीर्यार्जुनःतौआद्यौयेषांतेतथा अमर्थांविष्णुप्रधानांयोगर्द्धिंअणिमादियोगसिद्धिमापुरित्यन्व
यः अइतिब्रह्मेतिश्रुतेः । मपाठोपिप्राधान्येप्रयोगदर्शनात् । उभयीमितिपाठेइहलोकपरलोकविषयां सगुणनिर्गुणविषयांचेतिव्याख्यानंचनाम्नायज्ञानामितिज्ञातव्यम् ४

आदाविस्युमपत्रसंबध्यते अत्रादौमयाविविधलोकासिसृक्षयातपस्तप्तंकृतं । तदामेममतपत तपःकुर्वतःसतः । सुतपसःसर्वपूज्यतपसःसनादादौसनोत्पत्ते पूर्वनोस्माकमर्थेसविष्णुनामाभूदित्यन्वयः अवतीर्यचयचत्त्वंमुनयः आत्मन्नात्मनिहृदयपद्मकर्णिकायामचक्षत प्राक्कल्पस्यसंप्लवेनजलीभावेनप्रलयेनइहजगतिविनष्टंतिरोहितमात्मतत्त्वंसम्यग्जगादसमोपदिदेशेत्यन्वयः । ब्रह्मणस्तपतःपूर्वविष्णुर्जातउरुक्रमइत्यादिवाक्यंचेममर्थमनुवदति । सनात्सभाजनात्समाराधनलक्षणान्सुतपसःसाधनात्ज्ञानभक्तिरूपात्करणादितियावत्सआराधितोदेवःचतुःसनोभूत् सनकःसनंदनःसनातनःसन

१८ त्कुमारइतिचतुर्मूर्तिरभवदितीदंपूर्वोक्ततुल्यमिति अस्याऽवतारस्यमुख्यप्रयोजनंजगद्रक्षणमात्मतत्त्ववचनप्रासंगिकमितिज्ञातव्यं तदभिप्रायेणोक्तमाचार्यैःसर्वज्ञैः यश्चपातिसदालोकानजितोजयतांवरइत्यादेः ॥ ५ ॥ धर्मस्यसकाशात्दक्षदुहितारिदक्षपुत्र्यांस्वमूर्त्यांसाच्चिदानंदलक्षणस्वदेहेननारायणोनरइतिनाम्नाऽजनि कीदृशःस्वतपसःस्वज्ञानस्यप्रभावोमाहात्म्यंयस्मिन्सस्वतपःप्रभावः प्रताप ७

माहात्म्ययोःप्रभावःस्यादित्यतोलोकशिक्षार्थंस्वतपसःप्रभावःप्रतापवान्वा अत्रेदंतात्पर्यं नारायणोहरिःकृष्णइतित्रयोविष्णोःसाक्षादवतारानरनाम्न्यंतर्यामितयानरनामावतीर्णइति तत्रलोकशिक्षार्थंतपःकुर्वाणोबदर्यांवसंतौसहैवतिष्ठतइति नारायणोनरइत्येतावेवोक्ताविितिज्ञातव्यंनरोनारायणश्चैवहारिःकृष्णस्तथैवचेत्यादिवचनात् । स्वतपःप्रभावइत्युक्तंविवृणोति दृष्टात्मनइतिदृष्टात्मनोनित्यमपरोक्षीभूतनिजस्वरूपस्यनरनारायणात्मनोभगवतोनियमावलोपंतपआदेर्भंगं अनंगस्यपृतनाःसेनास्थानीया देवस्त्रियोघटितुंकर्तुंनशेकुरित्यन्वयः किंच स्वतोप्यधिकसौंदर्यमंदिराणांभगवतातत्क्षण

तप्तंतपोविविधलोकसिसृक्षयामआदौसनात्सुतपसस्तपतःसनोभूत् ॥ प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वंसम्यग्जगादमुनयोयदचक्षतात्मन् ५ धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिस्वमूर्त्यांनारायणोनरइतिस्वतपःप्रभावः ॥ दृष्टात्मनोभगवतोनियमावलोपंदेव्यस्त्वनंगपृतनाघटितुंनशेकुः ६ कामंदहंतिकृतिनोननुरोषदृष्ट्यारोषंदहंतमुततेनदहंत्यसह्यम् ॥ सोयंयदंतरमलंनिविशन्बिभेतिकामःकथंनुपुनरस्यमनःश्रयेत ७ विद्धःसपत्न्युदितपत्रिभिरंतिराज्ञोबालोपिसन्नुपगतस्तपसेवनाय ॥ तस्माअदाद्ध्रुवगतिंगृणतेप्रसन्नोदिव्याःस्तुवंतिमुनयोयदुपर्यधस्तात् ८ यद्वेनमुत्पथगतंद्विजवाक्यवज्रनिष्प्लुष्टपौरुषभगंनिरयेपतंतम् ॥ ज्ञात्वाऽर्थितोजगतिपुत्रपदंचलेभेदुग्धावसूनिवसुधासकलानियेन ९

सृष्टानांस्त्रीणांदर्शनाल्लज्जितास्ततोन्ववर्ततेत्यस्मिन्नर्थेतुशब्दः यद्यप्यनंगपृतनास्तथापीत्यस्मिन्नर्थेवा ६ क्रोधवतएवमनसिकामःपदंलभते हरेस्तुसएवपदंनप्राप्नोतिनितरांकामोतस्तत्साधनंनकार्यक्षममभूदित्याह काममिति कृतिनोमहात्मानःशंकरादयोरोषाविष्टदृष्ट्याकामंदहंतिननुप्रसिद्धोयमर्थः उतशब्दोऽप्यर्थे तेऽपिदहंतंरोषंनदहंति तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह असह्यमिति सोयंरोषोमधुसूदनेअंतःमनोनिविशन्निवेष्टुमिच्छन्नलंबिभेति अत्रहेतुरमलमितिवा क्रोधनिवेशनसहकारिरागद्वेषलक्षणमलविधुरत्वादित्यर्थः कामोऽस्यहरेर्मनःकथंनुश्रयेतनकथमपि सहकारिणःक्रोधस्यप्रवेशसंदेहादित्यर्थः कंचनावसरमासाद्यापीत्यस्मिन्नर्थेपुनरिति ७ यदुत्तानपादनाम्नोराज्ञोंतिकेमुनीत्यासपत्न्याउदितपत्रिभिर्वाग्बाणैर्विद्धःसन्बालोपिपुरादुपगतोनिर्गतस्तपसेवनायाऽगमदितिशेषःतत्रनारदोपदिष्टविधिनातपश्चरतेप्रत्यक्षंदृष्ट्वाध्रुवगतेस्तुवतेतस्मैध्रुवायतपसाप्रसन्नोहरिर्वासुदेवनामविग्रहविशेषं गृहीत्वाध्रुवगतिंनित्यस्थानमदादित्यन्वयः । वैकुंठाद्यन्यतममदात्किमित्याशंक्यताद्विशिनष्टिदिव्याइति यदुपर्यधस्तात् यस्याध्रुवगतेरुपर्यधस्तात्स्थिताश्चरचारिणोमुनयोयांस्तुवंतितामितिशेषः अवतारोमहाविष्णोर्वासुदेवइतीरितइत्यादेःकिंनामायमवतारइतिशंकानिरस्तेति ८ अथोत्पथगतंमाभेव्यजव्यंमचोन्यदैवंनास्तीत्यद्वैतमार्गवर्तिनमतएवद्विजवाक्यवज्रेणनिष्प्लुष्टपौरुषभगविनाशिनपुरुषाकारभागधेयंमृत्वानिरयेपततंवेनंज्ञात्वापरमर्षिभिर्जगत्पालनायार्थितोजगतिभूलोकेपुत्र १९

---

१ नाम्नायज्ञानामिति २ इदमुपलक्षणहारिःकृष्णइतिच । तथाचचत्वारोधर्मतनयाइत्यर्थः ३ मूर्तिसंज्ञायामितिशेषः ।

पदंमथितवेनदक्षिणभुजोत्पन्नपृथ्वाख्यमहाराजस्थानंलेभइत्यन्वयः स्वयंचपृथुनामातत्राविष्णुरित्यर्थंचशब्देनानुवदति । पृथुर्नामममहाराजस्तत्रविष्णुःस्वयंविभुरित्यादेः । तत्कर्माह । दुग्धेति येनपृथ्वाविष्टेनपृथुनाम्नाहरिणावसुधाभूमिःसकलानिवसूनिअमृतादिद्रव्याणिचदुग्धेत्यन्वयः ९ असौनारायणोनाभेराज्ञःसकाशात्सुदेविसूनुरासेत्यन्वयः मेरुदेव्या सुदेवीतिनामांतरंराजकृतं तदवतारप्रयोजनमाह योवाइति ऋषभनामायोवैहरिःसमदृक्सर्वांतर्हृदिस्थितंसर्वंब्रह्मपश्यतीतितिनित्यापरोक्षीकृतस्वरूपइत्यर्थः योगचर्यांपरमहंसधर्मंचचार ऋषयोयद्रूपंपारमहंस्यंपरमहंसप्राप्यमामनंति यश्चस्वस्थःस्वाधारःप्रशांतकरणःप्रकृष्टसुखात्मकदेहेंद्रियः अतएवपरिमुक्तसंगोबाह्यसुखानपेक्षः । विधिनिषेधविमुक्तस्ययोगचर्याकरणं किमर्थमित्याशंकावाइत्यनेननिरस्ता लोकसंग्रहार्थत्वेनतदाचरणप्रसिद्धेरिति स्वस्थइत्यादिविशेषणबाहुल्याच्च प्राप्यप्रयोजनांतरंनास्ति १० साक्षात्तुर्यः । एषयज्ञपुरुषोममसत्रेयज्ञेनाम्नाहयशीर्षआसेत्यन्वयः तिर्यग्योनित्वेप्यैश्वर्यादिगुणसामग्रीमानित्याह भगवानिति तपनीयंरूप्यहेम्नोरित्यभिधानान्मूलावताररूपापेक्षयोभयवर्णत्वंयुक्तं अनेनसाक्षान्नारायणएवेतिनिरणायि हिरण्यश्मश्रुरित्यादिश्रुतेः इतोप्ययंनारायणएवेत्याह छंदोमयइति छंदआदीनामाधारत्वाद्विषयत्वादुद्देश्यत्वादंतर्यामित्वात्तन्मयत्वं तत्कर्मचाह वाचइति अस्यहयग्रीवस्यश्वसतःश्वासंकुर्वतोनस्तःनासिकाया उशतीर्भगवद्गुणप्रतिपादकत्वेनशुद्धाः श्वासरूपावाचोवेदादिलक्षणाबभू

नाभेरसावृषभआससुदेविसूनुर्योवैचचारसमदृग्जडयोगचर्याम् ॥ यत्पारमहंस्यमृषयःपदमामनंतिस्वस्थःप्रशांतकरणःपरिमुक्तसंगः १० सत्रेममासभगवान्हयशीर्षएषःसाक्षात्सयज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ॥ छंदोमयोमखमयोऽखिलदेवतात्मावाचोबभूवुरुशतीःश्वसतोस्यनस्तः ११ मत्स्योयुगांतसमयेमनुनोपलब्धःक्षोणीमयोनिखिलजीवनिकायकेतः ॥ विस्रंसितानुरुभयेसलिलेमुखान्मआदायतत्रविजहारहवेदमार्गान् १२ क्षीरोदधावमरदानवयूथपानामुन्मथ्नताममृतलब्धयआदिदेवः ॥ पृष्ठेनकच्छपवपुर्विदधारगोत्रंनिद्रेक्षणोऽद्रिपरिवर्तकषाणकंडूः १३ त्रैविष्टपोरुभयहारिनृसिंहरूपंकृत्वाभ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम् ॥ दैत्येंद्रमाशुगदयाभिपतंतमाराद्ऊरौनिपात्यविददारनखैःस्फुरंतम् १४ अंतःसरस्युरुबलेनपदेगृहीतोग्राहेणयूथपतिरंबुजहस्तआर्तः ॥ आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथतीर्थश्रवःश्रवणमंगलनामधेय १५

वुरित्यन्वयः छंदांसिचमखाश्चैवदेवालोकाश्चसर्वशइत्यादेर्नामपटोविकारार्थत्वंप्रयुक्तं ११ मेमुखाद्विस्रंसितान्निर्गतान्वेदमार्गान्हयग्रीवदैत्येनापहृतान्दृष्ट्वामत्स्योवतीर्यतंहत्वातान्समादायस्थितः पुनर्युगांतसमयेमन्वंतरप्रलयेसप्तऋषिभिःसहस्तुवतावैवस्वतमनुनोपलब्धोदृष्टः क्षोणीमयःक्षोणीमयनावाश्रयत्वादतएवनिखिलजीवनिकायानांकेतआश्रयः तत्रोरुभयेमहाभयंकरेसलिलेप्रलयसमुद्रजलेविजहारेत्यन्वयः १२ अमृतलब्धयेऽमरदानवयूथपानांक्षीरसमुद्रमुन्मथ्नतांसतामतिभारेणक्षीरोदधौमज्जंतंगोत्रंपर्वतं सआदिदेवःकच्छपवपुर्भूत्वापृष्ठेनविदधारेत्यन्वयः उपर्यधोनेत्रगोत्रयोरित्यर्थद्योतकोवीत्युपसर्गः तज्जातिस्वभावमाह निद्रेक्षणइति निद्रयेषन्मीलितनेत्रः निद्राहेतुमाह अद्रीति मंदराद्रेःपारिवर्तःपरिभ्रमणंतेनकषाणंविलेखनंतेनजातःकंडूःकंडूयनंयस्यसतथा १३ त्रिविष्टपानांदेवानांदैत्याद्यदुरुभयंतद्धारितद्धननशीलं भ्रमंत्यास्फुरंत्याभ्रुकुट्यादंष्ट्राभ्यांचकरालभयंकरंचवक्त्रंयस्यतत्तथा नृसिंहयोनरस्यसिंहस्यचरूपामिवरूपंकृत्वासहरिरारात्दूराद्गदयाभिपतंतंस्फुरंतंदैत्येंद्रंहिरण्यकशिपुंवेगेनोरौनिपात्यनखैर्विददारेत्यन्वयः दृविदारणइतिधातोः १४ यदायूथपतिर्गजेंद्रःसरस्युरुग्राहेणपदेगृहीतआर्तःसन्नंबुजहस्तः हेआदिपुरुष अखिललोकनाथ तीर्थश्रवःपावनकीर्ते श्रवणमात्रेणमंगलप्रदनारायणाद्यभिधान स्वमस्माद्रक्षइतीदमाह १५

सर्वंविष्णौस्थितायस्मादतःसर्वमयोह्यसौइतिमहासंहिताया २ अनेनमत्स्यावतारोद्विवारमितिज्ञायते

तदातापसोनामभगवानरणार्थिनंशरणार्थिनंस्मृत्वातत्रागत्यकृपयातंहस्तेप्रगृह्योज्जहार भगवच्छब्दवाच्यस्त्वगुण्यादीनामप्यस्तीतितत्तोऽव्यावर्तयति अप्रमेयइत्यादिना अप्रमेयइयत्तारहितः एतदाका शस्याप्यस्तीत्यतश्चक्रायुधइति नन्वनेनयोद्धाप्युच्यतइतितत्राह पतगेति पतगराजोगरुडस्तस्यभुजमधिरूढः भुजस्कंधयोरतिसामीप्यादेवमुक्तं किंकृत्वा चक्रेणसुदर्शनेननक्रस्यग्राहस्यवदनंविनिपा ट्याछित्त्वा हारिस्तापसनामासौजातस्तपसिवैमनुरित्यादेः कोयमवतारोनामेतिशंकानिरस्ता १६ वामनत्रिविक्रमावतारौतत्कर्मचाह ज्यायानित्यादिश्लोकद्वयेन अत्रपत्तच्छब्दावध्याहार्यौ त थाहि योधियज्ञोभगवान्गुणैर्ज्यायानप्यदितेःसुतानामवरजोऽभूत्तेनभगवता दैत्यानांगर्ववामयतिउद्गारयतीतिवामनः तेनवामनरूपेणात्रिपदच्छलेनक्ष्मांजगृहेइतियत्तदथोतस्मात्सएववामनइमांत्रीँल्लो कांस्त्रिभिःपदैर्विचक्रमे तस्मात्त्रिविक्रमश्चाभूदितिवाक्यशेषइत्यर्थः किमर्थमेवंहरिणाकृतमत्राह याच्ञामिति मार्गवर्तीपुमानप्रभुभिरप्युपायैर्विनानचाल्यइतिन्यायदर्शनार्थमेवंकृतमितिभावः य द्वा अधियज्ञःक्ष्मायामुर्व्यांवामनेनह्रस्वतरेणरूपेणजगृहेत्रिलोकीमितिशेषः कथंत्रिपदच्छलेनइमाँल्लोकान्विचक्रमेइतियत्तस्माददितेःसुतानांजन्मनाऽवरजोपिगुणैर्ज्यायान् । सममन्यत् १७ त्रिपद च्छलेनत्रैलोक्यंदत्तवतोबलेर्दानफलमिंद्रपदावाप्तिरितिसंगिरंतेकेचितन्न किंतुहरितोषणद्वारामुक्तावानंदोद्रेकताएव ऐंद्रंपदंनांतरीयंफलंतुहरितोषणमित्यादेरित्याशयेनाह नार्थइति अंगनारद । प्रति

स्मृत्वाहरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधःपतगराजभुजाधिरूढः ॥ चक्रेणनक्रवदनंविनिपाट्यतस्माद्धस्तेप्रगृह्यभगवान्कृपयोज्जहार १६ ज्यायान्गु णैरवरजोप्यदितेःसुतानांलोकान्विचक्रमइमान्यदथोधियज्ञः ॥ क्ष्मांवामनेनजगृहेत्रिपदच्छलेनयाच्ञामृतेपथिचरन्प्रभुभिर्नचाल्यः १७ नार्थोबलेर यमुरुक्रमपादशौचमंभःशिवंधृतवतोविबुधाधिपत्यम् ॥ योवैप्रतिश्रुतमृतेपिचशीर्षमाणमात्मन्यमंगमनसाहरयेऽभिमेने १८ तुभ्यंचनारदभृशंभगवा न्विवृद्धभावेनसाधुपरितुष्टउवाचयोगम् ॥ ज्ञानंचभागवतमात्मसुतत्त्वदीपंयद्वासुदेवशरणाविदुरंजसैव १९ चक्रंचदिक्ष्वविहतंदशसुस्वतेजोमन्वंत रेषुमनुवंशधरोबिभर्ति ॥ दुष्टेषुराजसुदमंविदधत्स्वकीर्तिंसत्येत्रिपृष्ठउशतींप्रथयंश्चरित्रैः २० धन्वंतरिश्चभगवान्स्वयमासदेवोनाम्नानृणांपुरुरुजांरुजआ शुहंति ॥ यज्ञेचभागममृतायुरवावरुंधआयुश्चवेदमनुशास्त्यवतीर्यलोके २१

श्रुतं पदत्रयमृतेपिचात्मन्यंस्वसंबंधिशीर्षमाणंशीर्यमाणमानंमनसामनःपूर्वकंहरयेऽभिमेनेसमर्पयामास तस्यास्योरुक्रमपादशौचमंभःशिवंशिरसाधृतवतोबलेर्यद्विबुधाधिपत्यलक्षणंफलमयमर्थोन । साक्षा त्फलंनभवति तन्नांतरीयकमेवेत्यन्वयः वाइत्यनेनास्यार्थस्यानन्यथात्वंवक्ति १८ महिदासनाम्नोहरेरवतारस्यचरित्रमाह तुभ्यमिति विवृद्धभावेनसमुद्रिक्तभक्त्यासाधुपरितुष्टोनाम्नामहिदासोभगवांस्तुभ्य मस्मदादिभ्यश्चभगवद्विषयंकर्मयोगंज्ञानयोगंचोवाचेत्यन्वयः आत्मेत्यनेनभागवतत्वंस्पष्टयति अत्रप्रमाणमाह यदिति यत्ज्ञानंवासुदेवशरणा ब्रह्मादयः अवैष्णवनिषेधार्थंएवशब्दः तदुक्तं ऐतरेयोहरिः प्राहनारदायस्वकांतनुं । यत्प्राप्तुंवैष्णवानान्येतद्दतेनसुखंपरमिति १९ राजराजेश्वरावतारंतच्चरितंचाह चक्रंचेति राजराजेश्वरइतिनाम्नाऽवतीर्णोहरिःस्वायंभुवादिमनुवंशधरःसन्दुष्टेषुराजसुदमंविदधत् सत्येत्रिपृष्ठेसत्यसंस्थानेवानिविष्टउशतींकमनीयांस्वकीर्तिंचरित्रैः प्रथयन्प्रख्यापयन्मन्वंतरेषुभगवान्प्रियव्रतादिचक्रवर्तिष्वप्यास्थितोदशसुदिक्षुअविहतमप्रतिहतंतेजःस्वरूपभूतप्रभावंचक्रमाज्ञालक्षणंबिभर्ती त्यन्वयःमन्वंतरेषुभगवांश्चक्रवर्तिषुसंस्थितइत्यादिकमत्रमानम् २० देवोभगवान्स्वयमेवविशेषावेशमंतरेणधन्वंतरिश्चासावववतीर्णश्च पुरुरुजांबहुरोगाणांरुजोरोगान्नाम्नोच्चारितेनहंति सएवामृतायुर्नि त्यमुक्तःसन्यद्वा । यज्ञभागंचावापआयुर्वेदंचबाहटंशास्त्रंचानुशास्तिकृत्वालोकेप्रवर्तयति २१

१ बाहटंतन्नामकंवैद्यशास्त्रं ।

भार्गवरामावतारंतत्कर्मचसंक्षिप्याह क्षत्रमिति उंरुद्रंग्रसतीतिउग्रंवीर्यंयस्यसउग्रवीर्यः आत्मभ्यःपुरुषेभ्योमहान्पुरुषोत्तमोऽसौ उर्वीधारानिशिताग्रंयस्यसउरुधारःसचासौपरश्वधःपरशुःतेनावनिःकंटक मतएवनरकार्तिलिप्सुनरकदुःखलिप्सुकामं उज्झितपथंत्यक्तसन्मार्गं ब्रह्मध्रुक्ब्राह्मणद्रोहि अतएवविधिनादैवेनक्षयायोपहृतंसमर्पितं क्षत्रंक्षत्रियकुलं उद्धंत्युन्मूलयतीत्यन्वयः त्रिःसप्तकृत्वएकविंशद्वारं २२ रामावतारंतद्विक्रमंचश्लोकत्रयेणाह कृत्स्नप्रसादेति दशकंधरोरावणोयस्मिन्विरुध्यआर्तिमरणलक्षणामार्च्छत्प्राप सःकलेशःप्राणःश्रद्धावायुरित्यादिश्रुत्युक्तानां कलानांस्वकार्यशक्तिप्रदः कृत्स्नःपूर्णः प्रसादआनंदोयस्यसतथा कार्येणकारणोपलक्षणं सुसुंदरंमुखंयस्यसतथा कृत्स्नप्रसादश्चासौसुमुखश्चेतिसमासः इक्ष्वाकुवंशेकलयास्वरूपांशेनावतीर्यगुरोर्दशरथस्यनिदेशेनियोगेतिष्ठन्सदयितानुजःसीता लक्ष्मणाभ्यांसहितोरामोवनमाविवेशेत्यन्वयः २३ दूरेस्थितासुहृत्सीतायस्यसः तस्यरामस्योज्ज्वलितोरोषएवसुशोषोऽग्निःतेनयुक्तयादृष्ट्या अग्निःसुशोषःकक्षवस्तितमिरारिर्हिरण्यदइति मकराश्चउरगाश्चनक्राश्चमकरोरगनक्राः तातप्यमानानांपुनःपुनःपच्यमानानांमकरोरगनक्राणांचक्राणियस्मिन्सतथा ऊढंभयंयेनसतथा अगेवेपःकंपोयस्यसतथाऊढभयश्चासावेपथुश्चएवंविधउदधिस्त्रिपुरंहरवदरिपुरंलंकादिधक्षोर्दग्धुकामायतस्मैरामायसपदिमार्गमदादित्यन्वयः २४ वक्षस्थलस्पर्शेनरुग्णाभग्नामहेंद्रवाहस्यैरावतस्यदंतायत्रस्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतास्तैर्विलंबितःककुभांजयः विलंबितककुब्ज

क्षत्रंक्षयायविधिनोपहृतंमहात्माब्रह्मध्रुगुज्झितपथंनरकार्तिलिप्सु ॥ उद्धंत्यसाववनिकंटकमुग्रवीर्यस्त्रिःसप्तकृत्वउरुधारपरश्वधेन २२ कृत्स्नप्रसादसुमुखः कलयाकलेशइक्ष्वाकुवंशअवतीर्यगुरोर्निदेशे ॥ तिष्ठन्वनंसदयितानुजआविवेशयस्मिन्विरुध्यदशकंधरआर्तिमार्छत् २३ तस्माअदादुदधिरूढभयांगवेपोमार्गंसपद्यरिपुरंहरवद्दिधक्षोः ॥ दूरेसुहृन्मथितरोषसुशोषदृष्ट्यातातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः २४ वक्षस्थलस्पर्शरुग्णमहेंद्रवाहदंतैर्विलंबितककुब्जयरूढहासः ॥ सद्योसुभिःसहविनेष्यतिदारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुषउच्चरितैःससैन्यः २५ भूमेःसुरेतरवरूथविमर्दितायाःक्लेशव्ययायकलयासितकृष्णकेशः ॥ जातःकरिष्यतिजनानुपलक्ष्यमार्गःकर्माणिचात्ममहिमोपनिबंधनानि २६

यस्तेनरूढ उत्पन्नोहासोऽट्टहासोयस्यसतथा सैन्येनसहितोरावणस्तस्यदारहर्तुःदारान्सीतामाहर्तुकामस्यरामस्य धनुषउच्चारितैर्नियतैर्विस्फूर्जितैरसुभिःसहविनेष्यति विनयंप्रदाविनाशंप्राप्स्यति पुनःसचस्तत्क्षणएवरामयुक्तैःशरैर्विनेष्यतिविनाशंप्राप्नोतीत्यन्वयः धनुर्विस्फूर्जितैर्नष्टोरावणःपूर्वमेवतु। पुनःशरैरामयुक्तैःसानुबंधोविनेष्यतीत्यनेनधनुर्विस्फूर्जितैर्विनाशःकथमभूदितीयमाशंकानिरस्तेति ससैन्यइत्यस्यविवरणंसानुबंधइति २५ कृष्णावतारमनन्यसाध्यंतत्कर्मचसंक्षेपकथयति भूमेरित्यादिश्लोकदशकेन सहरिःसितकृष्णकेशइतिनामकलयाजातःकर्माणिकरिष्यतीत्यन्वयः कर्मणातत्त्वज्ञानंकस्मान्नोदेत्यतउक्तं जनेति प्राकृतज्ञेयमार्गत्वादित्यर्थः अवतारप्रयोजनमाह सुरेतरेषामसुराणांवरूथेनसमूहेनसेनयावाविमर्दितायाःपीडितायाभूमेःक्लेशव्ययायेति कीदृशानिकर्माणिआत्ममहिमोपनिबंधनानिस्वमहिमनिमित्तानिपूतनावधादीनिहरेःकर्माणिपरकर्मनिबंधनानिनभवंति अन्येषांकर्माणितन्महिमनिबंधनानीतिचार्थः तदुक्तं विष्णोर्नान्येनकर्माणिपरेषांतन्निबंधनमिति अत्रानंतांशेरौहिणेयरामेशुक्लकेशात्मकरामाभिधानेनहरिस्तिष्ठन्जगद्रक्षतीत्येतद्रामएकोह्यनंतांशस्तत्ररामाभिधोहरिरित्यादिनोक्तं अतएवग्राह्यमितिभावः २६

---

१ षट्प्रश्नोक्तश्रुतिरित्यर्थः २ दारहर्तुःरावणस्येत्यन्यथाप्रतीतिवारणायप्रवृत्ततात्पर्यानुरोधेनरामपरत्वेनार्थमाह इतितात्पर्यदीपिका

तदातापसोनामभगवानरणार्थिनंशरणार्थिनंस्मृत्वातत्रागत्यकृपयातंहस्तेप्रगृह्योज्जहार भगवच्छब्दवाच्यत्वमृष्यादीनामप्यस्तीतितततोव्यावर्तयति अप्रमेयइत्यादिना अप्रमेयइयत्तारहितः एतदाका
शस्याप्यस्तीत्यतश्चक्रायुधइति नन्वनेनयोद्धाप्युच्यतइतितत्राह पतगेति पतगराजोगरुडस्तस्यभुजमधिरूढः भुजस्कंधयोरतिसामीप्यादेवमुक्तं किंकृत्वा चक्रेणसुदर्शनेननक्रस्यग्राहस्यवदनंविनिपा
ट्यछित्त्वा हरिस्तापसनामासौजातस्तपसिवैमनुरित्यादेः कोयमवतारोनामेतिशंकानिरस्ता १६ वामनत्रिविक्रमावतारौतत्कर्मचाह ज्यायानित्यादिश्लोकद्वयेन अत्रयत्तच्छब्दावध्याहार्यौ त
थाहि योधियज्ञोभगवान्गुणैर्ज्यायानप्यदितेःसुतानामवरजोऽभूत्तेनभगवता दैत्यानांगर्वंवामयतिउद्गारयतीतिवामनः तेनवामनरूपेणात्रिपदच्छलेनक्ष्मांजगृहेइतियत्तदथोतस्मात्सएववामनइमांस्त्रींल्लो
कांस्त्रिभिःपदैर्विचक्रमे तस्मात्त्रिविक्रमश्चाभूदितिवाक्यशेषइत्यर्थः किमर्थमेवंहरिणाकृतमत्राह याच्ञामिति मार्गवर्तीपुमानप्रभुभिरप्युपायैर्विनानचाल्यइतिन्यायदर्शनार्थमेवंकृतमितिभावः य
द्वा अधियज्ञःक्ष्मायामुर्व्यांवामनेनह्रस्वतरेणरूपेणजगृहेत्रिलोकीमितिशेषः कथंत्रिपदच्छलेनइमाँल्लोकान्विचक्रमेइतियत्तस्माददितेःसुतानांजन्मनाऽवरजोपिगुणैर्ज्यायान् । सममन्यत् १७ त्रिपद
च्छलेनत्रैलोक्यंदत्तवतोबलेर्दानफलमिंद्रपदावाप्तिरितिसंगिरंतेकेचितन्न किंतुहरितोषणद्वारामुक्तावानंदोद्रेकताएव ऐंद्रंपदंनांतरीयंफलंतुहरितोषणमित्यादेरित्याशयेनाह नार्थइति अंगनारद । प्रति

स्मृत्वाहरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधःपतगराजभुजाधिरूढः ॥ चक्रेणनक्रवदनंविनिपाट्यतस्माद्धस्तेप्रगृह्यभगवान्कृपयोज्जहार १६ ज्यायान्गु
णैरवरजोप्यदितेःसुतानांलोकान्विचक्रमइमान्यदथोधियज्ञः ॥ क्ष्मांवामनेनजगृहेत्रिपदच्छलेनयाच्ञामृतेपथिचरन्प्रभुभिर्नचाल्यः १७ नार्थोबलेर
यमुरुक्रमपादशौचमंभःशिवंधृतवतोविबुधाधिपत्यम् ॥ योवैप्रतिश्रुतमृतेपिचशीर्षमाणमात्मन्यमंगमनसाहरयेऽभिमेने १८ तुभ्यंचनारदभृशंभगवा
न्विवृद्धभावेनसाधुपरितुष्टउवाचयोगम् ॥ ज्ञानंचभागवतमात्मसुतत्त्वदीपंयद्वासुदेवशरणाविदुरंजसैव १९ चक्रंचदिक्ष्वविहतंदशसुस्वतेजोमन्वंत
रेषुमनुवंशधरोबिभर्ति ॥ दुष्टेषुराजसुदमंविदधत्स्वकीर्तिंसत्येनिविष्टउशतींप्रथयंश्चरित्रैः २० धन्वंतरिश्चभगवान्स्वयमासदेवोनाम्नानृणांपुरुरुजांरुजआ
शुहंति ॥ यज्ञेचभागममृतायुरवापचाद्धाआयुश्चवेदमनुशास्त्यवतीर्यलोके २१

श्रुतं पदत्रयमृतेपिचात्मन्यंस्वसंबंधिशीर्षमाणंशीर्षाख्यमानंमनसामनःपूर्वकंहरयेऽभिमेनेसमर्पयामास तस्यास्योरुक्रमपादशौचमंभःशिवंशिरसाधृतवतोबलेर्यद्विबुधाधिपत्यलक्षणंफलमयमर्थोन । साक्षा
त्फलंनभवति तत्रांतरीयकमेवेत्यन्वयः वाइत्यनेनास्यार्थस्यानन्यथात्वंवक्ति १८ महिदासनाम्नोहरेरवतारस्यचरित्रमाह तुभ्यमिति विवृद्धभावेनसमुद्रिक्तभक्त्यासाधुपरितुष्टोनाम्नामहिदासोभगवांस्तुभ्य
मस्मदादिभ्यश्चभगवद्विषयंकर्मयोगंज्ञानयोगंचोवाचेत्यन्वयः आत्मेत्यनेनभागवतत्वंस्पष्टयति अत्रप्रमाणमाह यदिति यज्ज्ञानंवासुदेवशरणा ब्रह्मादयः अवैष्णवनिषेधार्थंएवशब्दः तदुक्तं ऐतरेयोहरिः
माहनारदायस्वकांतनुं । यत्याप्तुवैष्णवानान्येतद्दतेनसुखंपरमिति १९ राजराजेश्वरावतारंतच्चरितंचाह चक्रंचेति राजराजेश्वरइतिनाम्नाऽवतीर्णोहरिःस्वायंभुवादिमनुवंशधरःसन्दुष्टेषुराजसुदमंविदधत्
सत्येधर्मेसत्यसंधानेवानिविष्टउशतींकमनीयांस्वकीर्तिंचरित्रैः प्रथयन्प्रख्यापयन्मन्वंतरेषुभगवान्प्रियव्रतादिचक्रवर्तिष्वप्यास्थितोदशसुदिक्षुअविहतमप्रतिहतंतेजःस्वरूपभूतप्रभावंचक्रमाज्ञालक्षणंबिभर्ती
त्यन्वयःमन्वंतरेषुभगवांश्चक्रवर्तिपुरुषस्थितइत्यादिकमत्रमानम् २० देवोभगवान्स्वयमेवविशेषावेशमंतरेणधन्वंतरिश्चासाववतीर्णश्च पुरुरुजांबहुरोगाणांरुजोरोगान्नाम्नोच्चारितेनहंति सएवामृतायुर्नि
त्यमुक्तःसन्नद्धा । यज्ञभागंचावापआयुर्वेदंचबाहटंशास्त्रंचानुशास्तिकृत्वालोकेप्रवर्तयति २१

१ बाहटंतन्नामकंवैद्यशास्त्रं ।

येप्रलंबादयःकृष्णाख्येनहरिणाऽदर्शनमिताः येचान्येमैंदादयस्तथाजरासंधादयः येचकुरुपांडवसेनागता कांबोजादयःबलपार्थभीमद्रोणद्रौण्यादिव्याजाह्वयनहारिणामरणंप्रापितास्तेसर्वेतदीयांनि
लयंयांतीत्यन्वयः द्वेषिणउदासीनाभक्ताइतित्रिविधाजीवास्तत्रद्वेषिणोनितरांलीयतेसुखंयास्मिंस्तदधंतमोयांति उदासीनानिरयंनरकं भक्तानिष्कामस्याभीष्टानंदस्यप्राप्तिर्यस्मिंस्तंवैकुंठादिकंयांतीत्य
र्थः सर्वंचस्थानंहरेर्विद्यमानं तदुक्तं विद्वेषिणोऽप्युदासीनाभक्ताअपिनसंशयः । हरेर्हिसदनंयांतिव्यक्तंभक्तैस्तुगम्यते । आरभ्यतमआमुक्तेःकृष्णस्यसदनंयतः । अव्यक्तहारिलोकत्वादन्येषामन्यलोकते
ति रामभीमादिनामानिहरेरेवमुख्यानि रमणशक्तयभयवर्णादीनांशक्तिवृत्तिहेतूनांहरेर्मुख्यत्वादन्यत्रामुख्यत्वात् व्यवहारार्थंसंकेतितत्वाद्वचाजानि तदप्युक्तं रामभीमार्जुनादीनिविष्णोर्नामानिसर्व
शः । रमणाभयवर्णाद्याःशब्दवृत्तेर्हिहेतवइत्यादि । रयगतावितिधातोःरलयोरभेदः न्यक्भावंनिरयंनीचगतितमइतिवा निन्यंग्भावनिकामयोरिति ३४ ३५ कालबलेनमीलितदृशामुत्सन्नज्ञानानांस्तो
कायुषांअल्पायुषांनृणांस्वनिगमःस्वविषयोवेदोदूरपारइत्यवमृश्यसविष्णुर्वतकृपयासत्यवत्यामाविर्हितोऽवतीर्णोवेदद्रुमविटपशःशाखोपशाखाभेदेनविभजिष्यतीत्यन्वयः कस्मिन्युगेइत्यतउक्तं अनुयुग
मित्तिएतदुक्तंभवति तृतीयेसप्तमेषोडशेपंचविंशेअष्टाविंशेचद्वापरेपूर्वेषुचान्यैर्व्यासनामभिर्विभजिष्यतीति अष्टाविंशेस्वयमेवविभजिष्यतीति । तृतीयेसप्तमेचैवषोडशेत्यादिवचनंच विशेषवाचिनातुशब्देनवृ
हीतंकृष्णावताराद्उपरिव्यासावतारकथनंतदुपरिवनमन्वंतरेष्वपिव्यासावतारसद्भावादविरुद्धमित्यस्मिन्नर्थेहिशब्दः पुराणप्रसिद्धेरिति ३६ देवद्विषांमतिविमोहंबुद्धिमोहजनकमतिप्रलोभंमतिवंचकंबालवे

येचप्रलंबखरदर्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाःकुजपौंड्रकाद्याः ॥ अन्येपिशाल्वकपिबल्वलदंतवक्रसप्तोक्षशंबरविदूरथरुक्मिमुख्याः ३४ येवामृधेसमि
तिशालिनआत्तचापाःकांबोजमत्स्यकुरुसृंजयकैकयाद्याः ॥ यास्यंत्यदर्शनमितावलपार्थभीमव्याजाह्वयेनहरिणानिलयंतदीयम् ३५ कालेनमीलितदृ
शामवमृश्यनृणांस्तोकायुषांस्वनिगमोबतदूरपारः ॥ आविर्हितस्त्वनुयुगंसहिसत्यवत्यांवेदद्रुमंविटपशोविभजिष्यतिस्म ३६ देवद्विषांनिगमवर्त्मनिनिवि
ष्ठितानांपूर्भिर्मयेनविहिताभिरदृश्यमूर्तिः ॥ लोकान्घ्नतांमतिविमोहमतिप्रलोभंवेषंविधायबहुभाषतऔपधर्म्यम् ३७ यर्ह्यालयेष्वपिसतांनकथाहरेः
स्युःपाषंडिनोद्विजजनावृषलानृदेवाः ॥ स्वाहास्वधावषडितिस्मगिरोनयत्रशास्ताभविष्यतिकलेर्भगवान्युगांते ३८ सर्गेतपोहमृषयोनवयेप्रजेशाःस्थाने
थधर्ममखमन्वमरावनीशाः ॥ अंतेत्वधर्महरमन्युवशासुराद्यामायाविभूतयइमाःपुरुशक्तिभाजः ३९

षंविधायबदौपधर्म्यंमुपधर्माणांपाषंडधर्माणांप्रतिपादकंशास्त्रंतदभाषतेत्यन्वयः नारायणइतिशेषः । एतेऽसुराःकेइत्याशंक्यपूर्वजन्मकर्मपूर्वकंतान्विशिनष्टि निगमेत्यादिना प्राग्जन्मनिमयेनविहिताभि
स्तिसृभिःपूर्भिःपूरीभिः लोकान्घ्नतांनाशयतांरुद्रेणहतानांपुनर्विप्रजन्मलब्ध्वानिगमेनाविहिताभिःक्रियाभिःनिगमवर्त्मनिनिविष्ठितानांवेदमार्गेप्रतिष्ठाय यज्ञादिविशिष्टकर्मानुष्ठानोस्थिराणामदृश्यामूर्तिर्य
स्यसतथा दैत्यैरज्ञेयस्वरूपइत्यनेनततोवेदमार्गाच्चलनायदेवैःप्रत्यक्षीकृत्यप्रार्थितइतिज्ञातव्यं बुद्धोक्तशास्त्रस्यवेदबाह्यधर्मप्रतिपादकत्वमज्ञजनदृष्ट्या वेदोप्रमाणमित्यादिरूपस्यतस्यैवविष्णोःप्रमाण
मित्यादिवेदप्रतिपाद्यार्थत्वेनदेवेभ्यःप्रशांतसहितायांहरिणोक्तत्वादितिद्योतनायाभाषतेत्युक्तं स्वसूत्राणांभाष्यंचकृतवानित्यर्थः ३७ यर्हियस्मिन्युगेसतामालयेष्वपिहरेःकथानस्युः द्विजजना
श्चपाषंडिनःपाषंडवर्तिनःस्युर्नृदेवावृषलाधर्मविनाशकाः । यत्रयस्मिन्युगेस्वाहादिगिरोनसंतिस्मवचनाभावेस्मरणमपिनास्ति इतिशब्दआद्यर्थे तदातस्यकलेर्युगस्यांतेऽवसानेभगवान्शास्ताभविष्यति
दुष्टानामितिशेषइत्यन्वयःइतिशब्दःस्वरूपावतारकथनसमाप्तिवचनोवेति ३८ मायाविभूतीराह सर्गइति योहंचतुर्मुख.येचकर्दमाद्याऋषयः येचमरीच्याद्यानवप्रजापतयः तेसर्वे । सर्गेसृष्टिसमये
प्राप्ते । पुरुशक्तिभाजःपूर्णशक्तिभाजोहरेर्मायाविभूतयः । अथयोधर्मः येमखाः येचतुर्दशमनवोयेचामरेशाश्चतुर्दशेंद्राः येचावनीशाःप्रियव्रतादयःतेसर्वेस्थानेस्थितिकालेप्राप्तेपालनायविष्णोर्माया

विभूतयः । योऽधर्मोयश्चहरोरुद्रोयेचमन्युवशाअसुराद्याः क्रोधवशाःसुरपुरःसरास्तेसर्वेअंतेतुसंहारकालेचभीमेसंहारायहरेर्मायाविभूतयइत्यन्वयः । सृष्टिपालनसंहारकालेषुमाययास्वेच्छयाविविधोभू त्वाऽस्मदादिषुस्थित्वासृष्टिपालनसंहारान्करोति यद्वा माययाभगवदिच्छयाऽस्मदादीनांसदाविभूतयोभवंतीत्यतोऽस्मदादयोहरेर्मायाविभूतयोन तुस्वस्वरूपविभूतयइत्यर्थविशेषस्तुशब्दसूचितया हरी च्छयाविभूतिर्पद्ब्रह्मादीनांसदाभवेत् । इच्छयावाबहुविधस्तेषुविष्णुःस्वयंस्थितः । अतोमायाविभूतित्वंतेषांमत्स्यादयःस्वयमितिस्मृत्यागृहीतइति ३९ ननुस्वरूपमाययाविभूतीनामेतावत्त्वंचेदिदंसर्वसु
२१ कमंज्ञानमित्याशंक्यानंतायुषापिविभूतीनांगणनंनसुशकमित्याह विष्णोर्न्विति यस्त्रिपृष्ठस्यसदनाद्विशरणाद्भाशादुरुकंपमानंमांनिशाम्यस्वरभसात्रिविक्रमक्रमणवेगेनस्खलितंचलितमासन्नपत नंत्रिपृष्ठं सत्यलोकंचस्कंभस्तंभितवांस्तस्यविष्णोर्वीर्यगणनांविभूतिलक्षणमाहात्म्यप्रसंख्यानंप्रतिकवीनांकतमोर्हति नकोपीत्यन्वयः आदिकविरपिनसमर्थइत्याह पार्थिवानीति यःकविःप्रतिभाविशेष संपन्नोऽपिब्रह्मापार्थिवानिरजांसिभूमिपरमाणून्विममेगणितवान् सोपिनशक्नोतीतिशेषान्वयः यदितिहेत्वर्थे अनंतानियद्यस्मात्तस्मादिति ४० अनंतत्वमुपपादयति नांतमिति विदामीतिविकरणव्य त्ययेनचतुर्मुखाद्ब्रह्मणःशेषस्यसहस्रमुखत्वकथनात्ज्ञानाधिक्यमस्तीत्यन्नशंकांनिवारयति नसमवस्यतिननिश्चिनोति माल्याक्षतादिदानेस्त्रीशेषइतिवैजयंतीकोशात् अक्षताद्याशीर्वचनवान्शेषः

विष्णोर्नुवीर्यगणनांकतमोर्हतीहयःपार्थिवान्यपिकविर्विममेरजांसि ॥ चस्कंभयःस्वरभसास्खलितंत्रिपृष्ठंयन्मांनिशाम्यसदनादुरुकंपमानम् ४० नांतं विदाम्यहममीमुनयःप्रजेशामायाबलस्यपुरुषस्यकुतोपरेये ॥ गायन्गुणान्दशशताननआदिदेवःशेषोऽधुनापिसमवस्यतिनास्यपारम् ४१ येषांसएवभ गवान्दययेदनंतःसर्वात्मनाश्रितपदोयदिनिर्व्यलीकम् ॥ तेवैविदंत्यतितरंतिचदेवमायांनैषांममाहमितिधीःश्वसृगालभक्ष्ये ४२ वेदाहमंगपरमस्यहियोग मायांयूयंभवश्चभगवानथदैत्यवर्यः ॥ पत्नीमनोःसचमनुस्तदपत्यभूताःप्राचीनबर्हिर्ऋभुरंगउतध्रुवश्च ४३ इक्ष्वाकुरैलमुचकुंदविदेहगाधिरघ्वंबरीषसग रागयनाहुषाद्याः ॥ मांधात्रलर्कशतधन्वनरंतिदेवदेवव्रताबलिरमूर्तरयोदिलीपः ४४ सौभर्युदंकशिबिदेवलपिप्पलादाःसारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः ॥ येन्येविभीषणहनूमदुपेंद्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेवमुख्याः ४५

कश्चित्पुमानितिसंशयंनिरस्यति दशशताननइत्यनेन अयमपिनागेष्वन्यतमःकश्चिदित्यतआह आदिदेवइति अपरेऽर्वाचीनाः अनेनश्लोकद्वयेनविष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचं नतेविष्णोजायमानइत्यृगर्थ मुदाहरति ४१ नन्वेवंचेत्कस्यापिज्ञानाभावेनपुरुषार्थप्राप्तिरित्याशंक्यतत्प्रसादेनसर्वंसुलभमित्याह येषामिति सोनंतोभगवान्स्वयमेवयेषांदययेत्दयांकरोति तेदेवस्यमायांस्वरूपशक्ति विदंति संसारहेतुंशैवलींमायांतरंतितत्साधनमंतरेणदययेच्चेत्तस्यवैषम्यनैर्घृण्येचस्यातामित्यत्राह सर्वात्मनेति तत्रेत्थंभावमाह नैषामिति येषांसेवकानांश्वसृगालभक्षणयोग्येदेहेममाहमितिधीर्नास्ति देहाद्यभिमानशून्यत्वेनभाव्यमितिभावः तत्तद्योग्यतानुसारेणतत्प्रसादोपिबहुविधइत्यस्मिन्नर्थेवैशब्दः ४२ ननुतर्हितत्प्रसादयोग्याःकेइतितानाह वेदाहमिति ऋतस्यतंतुंविततंनिवृत्त्यतदपश्यत्तदभव त्प्रजासुइतिश्रुतिद्योतकोहिशब्दः । प्रथमप्रक्रांतत्वाच्चतुर्मुखःसर्वस्मादधिकंवेत्ति तदन्येयथायोग्यतयोवत्तारइत्यर्थस्मारकोवा भगवानितिविशेषणाद्भवस्यनारदादेर्ज्ञानातिशयोस्तीतिसूचयति अथेत्य नेनदैत्येषुप्रह्लादस्यज्ञानेनैर्मल्यंसूचयति अंगोवेनस्यपिता ४३ ऐलइलायाःपुत्रःपुरूरवाःनाहुषोययातिः ४४ हरेःस्वरूपांशानामुपेंद्रदत्तादीनांनित्यबद्धगुणेषुसहयोगोदुष्टजनमोहनार्थः ४५ २१

अत्रकैमुत्यन्यायमाह । तेइतिये स्त्रीशूद्रहूणशबराः पापजीवास्तेपिदेवस्यमायांविदंतिसंसारमतितरंतिच किमुतास्मदादयइत्यन्वयः तर्हिकिमितिसर्वैर्निस्तीर्णाः संसारान्नाभूवन्नितितत्राह यदीति अद्भुत क्रमोविष्णुःसएवपरायणंतस्यशीलंतस्याशिक्षाचयेषांतेतथोक्ताः अद्भुतंजगत्क्रमतीत्यद्भुतक्रमः अत्रापिकैमुत्यन्यायमाह तिर्यगिति वृंदावनगताः पशुपक्ष्यादयोस्तिर्यग्जनाअपिदेवमायांविदंतितरंति च येश्रुतधारणास्तेविदंतीतिकिमुवक्तव्यमित्यन्वयः ४६ अद्भुतक्रमःकिंलक्षणकइतितत्राह शश्वदिति यत्शश्वत्सदैकप्रकारम् । प्रशांतंप्रकृष्टपूर्णसुखं अद्वितीयत्वादभयं द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः यच्चप्रतिबोधमात्रंनिर्दोषज्ञानस्वरूपं मात्रशब्दोवधारणार्थः प्रतिशब्दोमुख्यार्थः अतएवशुद्धंरागादिदोषरहितं यच्चसमंपरमाण्वादिपरममहदंतेषुपदार्थेषुनातिरेकेणगुणविधुरंवैषम्यादिरहितंवा सत् सतःपदंव्यक्ताव्यक्तजगतोविलक्षणमात्मतत्त्वमव्यक्तादिसर्वप्रपंचाहंभावरहितं पुरूणिबहूनिकारकशब्दानिकर्तृकर्मक्रियावाचीनियस्मिन्संतिसतथा अग्निष्टोमाद्यनेकक्रियार्थःशब्दोवाक्यलक्षणानंतवे दाख्योयत्रयस्मिन्साकल्येनवाचकत्वेननवर्तते तदुक्तं अव्यक्ताद्यनहंमानादात्मतत्त्वंहरिःस्मृतः । अशब्दश्चाप्रसिद्धत्वाच्छांतःपूर्णसुखत्वतइति हरिःस्वयंमायाधीनश्चेत्तदुपासकाःकथंतातरतीतितत्राह माये ति मायासंसारकारणंप्रकृतिर्यस्याभिमुखेस्थातुंविलज्जमानायस्मादुपासकेभ्यश्चपरैत्यपसरतिदृष्टिमार्गंविहायवर्ततइति ४७ यच्चसर्वगुणपूर्णत्वात्ब्रह्मेत्यजस्रसुखंनिरंतरसुखमितिविदुरतीतानागतवर्तमा नाःब्रह्मादयः श्रवणादिभिर्यतमानत्वाद्यतयः साधनपरिपाकेनयत्सम्यङ्क्शाम्य इंद्रःसुधांप्राप्यनिपानखनित्रंकूपखननसाधनकुद्दालादीव यमेनाधिकृतोलोकोनरकाख्यस्तस्यहेतुंसंसारंजह्युस्त्यजं

तेवैविदंत्यतितरंतिचदेवमायांस्त्रीशूद्रहूणशबराअपिपापजीवाः ॥ यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्यग्जनाअपिकिमुश्रुतधारणाये ४६ शश्वत्प्रशांतमभ यंप्रतिबोधमात्रंशुद्धंसमंसदसतःपरमात्मतत्त्वम् ॥ शब्दोनयत्रपुरुकारकवान्क्रियार्थोमायापरैत्यभिमुखेचविलज्जमाना ४७ तद्वैपदंभगवतःपरमस्यपुंसोब्रह्मे तियद्विदुरजस्रसुखंविशोकम् ॥ सम्यङ्क्शाम्ययतयोयमलोकहेतुंजह्युःसुधामिवनिपानखनित्रमिंद्रः ४८ सश्रेयसामपिविभुर्भगवान्यतोस्यभावस्वभाव विहितस्यसतःप्रसिद्धः ॥ देहेस्वधातुविगमेतुविशीर्यमाणेव्योमेवतत्रपुरुषोनविशीर्यतेऽजः ४९ सोयंतेभिहितस्तातभगवान्विश्वभावनः ॥ समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्चयत् ५०

ति परमस्यपुंसोनारायणस्यपदंस्वरूपंतद्ब्रह्मेतादृग्लक्षणंहीत्यन्वयः इंद्रईश्वरोधनवान्सुधाममृतंजलंप्राप्येतिवा ४८ इदानीमेवंविधभगवज्ज्ञानाधिकारीसत्पुरुषइत्याह सइति नकेवलंधर्मादिसर्वश्रेयसां विभुः । अपितुफलदाताच अधर्मादिसर्वाश्रेयसामपीतिवाभगवाननादिकालमारभ्यहरिप्रसादेनपरिवृद्धेनभावस्वभावेनभक्तिस्वभावेनविहितस्यनिर्मितस्यास्यसतोजीवराशेःप्रसिद्धः करतलामल कवत्प्रत्यक्षःस्यादितियतोतोत्रसात्त्विकप्रकृतिजीवराशिस्तादृशोज्ञानाधिकारी एतेनोक्तार्थेज्ञानिप्रत्यक्षंप्रमाणमुक्तंभवति । भावोभक्तिःप्रमाणश्चप्रावण्यमपिचादरइति । उत्पत्तिमतोस्यानित्यत्वेनकथंतस्यप रमात्माप्रसिध्येतइतितत्राह देहइति स्वारंभकाणांपृथिव्यादिधातूनांविगमेविनाशलक्षणविश्लेषेसतिदेहेतुविशीर्यमाणेस्वकारणेषुविलीयमानेसति तत्रदेहस्थःपुरुषःस्वकर्मानुसारेणपुराणिसरन्स्वतोज जननविधुरोपिकेवलदेहाभिमानेनजायमानोयथादेहस्थितंव्योमनशीर्यते तथाजीवोनविशीर्यते अतोदेहस्यैवोत्पत्तिमरणधर्मवत्त्वाच्चेतनस्यानित्यत्वादुचितस्तस्यप्रसिद्धःपरमइति । अनेनपरमात्मा पिव्याख्यातः तत्रजीववदभिमाननिमित्तजन्मादिमानपिनभवतीतिविशेषः अतएवदृष्टांतेनहरेःशश्वत्प्रतिबोधादिरूपत्वंनविघटनीयमितिभावः ४९ देवदेवनमस्तुभ्यमित्यारभ्यप्रश्नप्रतिवचनाभ्यामुक्त मर्थमुपसंहरति सोयमिति समासेनसंक्षेपेण एतावज्ज्ञानंसर्वथानविस्मर्तव्यमितिभावेनाह हरेरिति चशब्दएवार्थे यत्सदसत्कार्यकारणात्मकंजगत्तत्सर्वमस्मादन्यस्माद्विलक्षणाद्धरेर्नान्यद्भिन्नं एतदुक्तंभवति

स्वतोहरेर्भिन्नमपितदात्मत्वेनस्वातंत्र्याभावेनाभिन्नमिवोच्यते नस्वतोभेदाभावात्तस्मात्सहरिःस्वतंत्रोन्यदस्मदादिकंसर्वंतदधीनमितिविजानीहीति । तदधीनसत्तादिमत्त्वात्तदित्युच्यतेतत्रकिंमानमित्येत
च्चोक्तं सत्तादिर्यतस्वतोविष्णोस्तस्मादन्यःससर्वतइत्यादिनापरिहर्तव्यम् ५० भगवद्विभूतिसंग्रहरूपमिदंभागवतपुराणंनृलोकेप्रवर्तनायत्वयाव्यासायविज्ञापनीयमित्यभिप्रायवानाह इदमिति सर्गादौय
द्भगवतामेममोदितंतदिदंभागवतंनामप्रकाश्योपादेशोतिशेषःकस्माद्भागवतमितिप्रकाश्यमितितत्राह संग्रहइति यत्रोद्यतइत्युक्तविभूतीनां सर्गेतुपोहमित्याद्युक्तमायाविभूतीनांचसंग्रहःक्रोडीकारइतिहे
तुगर्भः संक्षिप्योक्तमितिनश्रद्धेयमितितत्राह तदेतदिति तदेतन्नृलोकेज्ञानप्रदानायावतीर्णव्यासरूपनारायणायविज्ञाप्यविपुलीकुरु एतदर्थंविस्ताररूपंभागवतंपुराणंकुर्विंतिविज्ञापयेत्यर्थः । नामप्रका
श्यसंभाव्यक्रोधापगमकुत्सनेइति ५१ एतदेवविशदयति यथेति यथासात्त्विकप्रकृतीनांनृणांसर्वात्मनिसर्वस्यात्मनिअतएवाखिलाधारेभगवति सर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकप्रेमलक्षणाभक्तिर्भविष्यति इत्थं
वैहेतुपूर्वकंसंकल्प्यसमर्थ्यसमाधिभाषयासम्यक्कृत्वाशुकादिशिष्येभ्योवर्णयेतिविज्ञापयेत्यन्वयः ५२ इतोपिहरिभक्तिजनकपुराणरचनमेवत्वावतारप्रयोजनंनान्यदित्यभिप्रेत्याह नृजन्मनीति भ
क्तिविषयोन्यस्तत्फलदोन्यइत्यतउक्तम् । अपवर्गेशेति । कृष्णेपूर्णब्रह्मप्राणात्मनिहरौ यद्यनपायिनीनित्याभक्तिर्नचेन्नजायतेचेन्नृजन्माप्युमान्यमनश्वरेपमादंतकान्नाशंगच्छतिनृजन्मनिनतुष्येत अलं
पुरुषार्थसाधनंबुद्धिंनाप्नुपात् धर्मादिफलमस्तीत्यत्राह किंफलमिति धर्मादेरनित्यस्वर्गादिफलंकिंनैवफलमल्पफलत्वादित्यर्थः तस्मात्कृष्णभक्तेरेवनृजन्मफलत्वात्तत्प्रतिपादकपुराणकरणेविज्ञापनंयुक्तमि

इदंभागवतंनाम यन्मेभगवतोदितम् ॥ संग्रहोयंविभूतीनांतदेतद्विपुलीकुरु ५१ यथाहरौभगवतिनृणांभक्तिर्भविष्यति ॥ सर्वात्मन्यखिलाधारइतिसं
कल्प्यवर्णय ५२ नृजन्मनिनतुष्येतकिंफलंचमनश्वरे ॥ कृष्णेयद्यपवर्गेशेभक्तिःस्यादनपायिनी ५३ किंस्याद्वर्णाश्रमाचारैःकिंदानैःकिंतपःश्रुतैः ॥ स
र्वाघघ्नोत्तमश्लोकेनचेद्भक्तिरधोक्षजे ५४ मायांवर्णयतोमुष्यईश्वरस्यानुमोदतः ॥ शृण्वतःश्रद्धयानित्यंमाययात्मानमुह्यति ५५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेद्वितीयस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मणाचोदितोब्रह्मन्गुणाख्यानेऽगुणस्यच ॥ यस्मैयस्मैयथाप्राहनारदोदेवदर्शनः १ एतद्वे
दितुमिच्छामितत्त्वंवेदविदांवर ॥ हरेरद्भुतवीर्यस्यकथालोकसुमंगलाः २

तिभावः ५३ किंफलमित्युक्तंविवृणोति । किंस्यादिति किंस्यादित्याक्षेपः । तदुक्तं । आक्षिप्यतेकिमित्येतच्चत्राल्पफलताभवेदिति । प्रश्नेक्षेपेविकल्पेकिमितियादवः ५४ भागवतपुराणोक्तप्रकारेण
भगवतिभक्तिंकुर्वतःपुंसःपुत्रकलत्रादिलक्षणामायासंसारहेतुर्नस्यादतएतत्पुराणकरणंविज्ञापनीयमितिभावेनाह मायामिति अमुष्येश्वरस्यजगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणंमायांमाहात्म्यंसद्गुरुमुखाच्छ्रुत्वा मनन
पूर्वकंसच्छिष्येभ्योवर्णयतः तथातांमायांश्रद्धयानुमोदतोऽनुमोदमानस्य तथाव्याख्यानाद्यशक्तयाशृण्वतोयावज्जीवंश्रवणैकपरायणस्यपुंसः आत्मामनोमाययाबंधकशक्त्यानमुह्यति अहंकारममका
राभ्यांनभ्रमतीत्यतःसर्वसज्जनपुरुषार्थकारणंभागवतकरणंविज्ञापनमितिभावः । अमुष्येश्वरस्येतिसंध्यकरणेनास्यभागवतस्यवेदसाम्यंसूचयति यद्वा ईश्वरशब्देनशिवोनोच्यते तद्विलक्षणशीलईल
क्ष्मीस्तस्याईश्वरोनारायणइतिद्योतयति अत्रसवर्णदीर्घत्वमनुसंधेयमिति ५५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमोऽध्यायः ॥७॥ अस्मिन्नध्यायेपरीक्षित्भागवतपुराण
प्रतिपाद्यंशुकंपृच्छति तत्रप्रथमंनारदेनविरिंचाज्ञापालनंकथमकारीतिभावेनपृच्छतिब्रह्मणेतिअगुणस्यनित्यनिर्मुक्तसत्त्वादिगुणस्यसर्वत्रप्रधानस्येतिवा गुणाख्यानइतिवादर्थ्येसप्तमीव्यासादन्यस्मैयस्मै
१ नारदव्याससंवादानंतरंव्यासमुखविगलितभागवतोक्तहरिकथाप्रथनमेवमदभीष्टमितीदमेवतत्त्वंवेदितुमिच्छामीत्युक्तमितिभावेनाह हरेरिति २

यथाप्रथितश्रुतगुणोपसंहारपूर्वकंनिःसंगंमनःकृष्णेनिवेश्याहमिदंकलेवरंत्यक्ष्येतथाप्रथयस्वेत्यन्वयः ३ श्रवणादिनेदंफलंस्यादित्याह शृण्वतइति ४ ततःकिंतत्राह प्रविष्टइति ५ तत्फलमाह धौतात्मेति पांथःपथिकःस्वशरणंस्वगृहं। शरणंगृहरक्षित्रोरित्यभिधानम् ६ इत्थंभागवतार्थकथनश्रवणादेःपुरुषार्थहेतुत्वमुक्त्वास्वतःचिद्रूपस्यादेहस्यदेहसंबंधहेतुंपृच्छति यदिति अधातुमतः स्वतःप्रकृत्यादिधातुसंबंधरहितस्यानित्यस्यजीवस्यास्यधातुभिःप्रकृत्यादिभिरुपादानकारणैःदेहारंभोस्तीतियत्तत्किंयदृच्छयाकेवलेश्वरेच्छया निमित्तभूतया।तान्येनहेतुनाकर्मणात्रहरीच्छैवहेतुस्तांवि नाहेत्वंतरमप्यस्तीतिप्रश्नतात्पर्यं भवंतस्तदेतद्यथायथावज्जानंतेतदस्माकंवदंत्वितिशेषः धातुभिर्नित्ययोगोनास्तीत्यधातुमतइत्युक्त। धातुर्वातादिशब्दादिगैरिकादिस्वगादिषु। महाभूतेंद्रियेषुशब्द योनिस्वभावयोरित्यभिधानम् ७ पुराणाधिकारिलब्धयेजीवानांबंधहेतुंपृष्टःश्रुतार्थमनुवदति आसीदिति आदौमहाप्रलयेश्रीसहायतयाशयानस्यतस्यनारायणस्यसिसृक्षोःपरमपुरुषतयावर्तीर्यतत्त्वसृष्टिपू र्वकमंडंसृष्ट्वातैस्तत्त्वैःसहांडोदंप्रविश्यांडोदेपिशेषपर्यंकेशयानस्यतस्योदराल्लोकसंस्थानलक्षणंचतुर्दशभुवनसन्निवेशरूपंपद्ममासीत् सएवांडात्वैराजाख्योऽवतीर्णइतियावत् अयंपुरुषोंडकोशःपुरुषाकारभ गवद्रूपेणअधिष्ठितत्वात्पुरुषइत्युच्यते पातालादिभिरियत्तावयवैरियत्तावच्छिन्नावयवैर्यावान्यावत्परिमाणः असावपिवैराजोविष्ण्वाख्यस्तावांस्तावत्परिमाणइतिप्रोक्तस्तथावयवानिवतदस्थितरवा

प्रथयस्वमहाभागयथाहमखिलात्मनि ॥ कृष्णेनिवेश्यनिःसंगंमनस्त्यक्ष्येकलेवरम् ३ शृण्वतःश्रद्धयानित्यंगृणतश्चस्वचेष्टितम् ॥ कालेनानतिदीर्घेणभ गवान्विशतेहृदि ४ प्रविष्टःकर्णरंध्रेणस्वानांभावसरोरुहम् ॥ धुनोतिशमलंकृष्णःसलिलस्ययथाशरत् ५ धौतात्मापुरुषःकृष्णपादमूलंनमुंचति ॥ मु क्तसर्वपरिक्लेशःपांथःस्वशरणंयथा ६ यदधातुमतोब्रह्मन्देहारंभोस्यधातुभिः ॥ यदृच्छयाहेतुनावाभवंतोजानतेयथा ७ आसीद्यदुदरात्पद्मंलोकसंस्थान लक्षणम् ॥ यावानयंवैपुरुषइयत्तावयवैःपृथक् ॥ तावानसाविविप्रोक्तस्तथावयववानिव ८ अजःसृजतिभूतानिभूतात्मायदनुग्रहात् ॥ ददृशेयेनतद्रू पंनाभिपद्मसमुद्भवः ९ सचापियत्रपुरुषोविश्वस्थित्युद्भवाप्ययः ॥ मुक्त्वात्ममायांमायेशःशेतेसर्वगुणाश्रयः १० पुरुषावयवैर्लोकाःसपालाःपूर्वकल्पि ताः ॥ लोकैरमुष्यावयवाःसपालैरितिशुश्रुम ११

तद्भिन्नत्वेपितथातादृशावयववानिवप्रोक्तइत्यन्वयः वाइत्यनेनप्रोक्तार्थस्यप्रमाणप्रसिद्धिंप्रथमाध्यात्मिकःशिरःपाण्यादिमानस्मदादिदेहःपृथगियत्तावयवैर्यावत्परिमाणोऽसावधिदैवकोविराड्देहोपि ताव त्परिमाणइत्यपव्याख्यानस्यपापहेतुत्वंचसूचयति। समुच्चयेवैचपापेवाक्यारंभप्रसिद्धयोरिति ८ आसीद्यदुदरादित्युक्तभगवद्रूपदर्शनप्रकारंतदवस्थितिप्रदेशंचपृच्छतिअजइति भूतात्मास्वसृष्टतत्तत्कार्य व्यापीसर्वविलक्षणाद्विष्णोर्जातस्वादजोब्रह्मा भूतान्यहंकारादिजीवांस्तदभिमन्यमानानिचतत्त्वानिसृजति सृष्टिरपिनस्वातंत्र्यादित्युक्तं यदनुग्रहादिति पाद्मकल्पेचनाभिपद्मभवोविरिंचःस्वकारणंपद्म नाभंदिदृक्षुर्येनप्रकारेणतद्रूपंददृशेतस्यास्योत्तरत्रान्वयः ९ विश्वस्यस्थित्युद्भवाप्ययाःयस्मात्सतथोक्तःलक्ष्म्याईशःज्ञानानंदादिसर्वगुणानामाश्रयः सृष्ट्यादौगुणभूतानांब्रह्मादीनामाश्रयोवा पुरुषः पुरुषाकारवान्सपद्मनाभ आत्ममायां स्वेच्छाधीनाबंधकशक्तिंमुक्त्वातत्प्रवर्तकत्वंविरम्यमुक्तप्रवर्तकत्वेनयत्रयस्मिन्लोकेशेते १० अधुनापुनरपिश्रुतार्थमनुवदति पुरुषेति अंडस्थितस्यवैराजाख्य स्यपुरुषस्यहरेर्निजावयवैःसपालाइंद्रादिलोकपालैःसहिताःपातालादयोलोकाः पूर्वकल्पिताःप्रथमंसृष्टाःपातालादिलोकैरमुष्यवैराजस्यहरेर्ब्रह्मावयवाःकल्पिताः प्रतिमात्मकब्रह्मांडावयवैःकृताइत्यन्वयः सपालैर्लोकैरमुष्यावयवाःप्रतिमावत्संकल्पिताइतिवा ११

श्रुतार्थमनूद्याधुनाप्रस्तुतपुराणार्थंपृच्छति यावानित्यादिना कल्पोब्रह्मकल्पःद्विपरार्धाख्यःब्रह्मणोदिनंवायावान्यावत्परिमितः । विकल्पोमन्वादिकालोवाराहादिर्वा भूतोभव्योभवन्निति शब्दोपरिम न्सतथोक्तः अतीतानागतवर्तमानाख्यइत्यर्थः यथायथार्थतयानुमीयतेज्ञायते । कथंवाऽऽयुषोमानंप्रमाणंचयेनकालेनकृतंसकालः १२ अण्वीपरमाणुलक्षणा । महतीपरमहत्परिमिताकालस्यग तिःसापिकथंलक्ष्यते कर्मगतयःकर्मफलानियावतीःकतिसंख्यानियादृशीःकीदृशानि १३ यस्मिन्कस्मिन्जीवेकिंकर्मसमवायः यथाकथंयेनकेनसकर्मसमवायउपगृह्यते कर्मसमवायकर्ताकः सत्त्वादिगु णानापरिमाणंगुणिनामहदादिजीवानांसामर्थ्यपरिमाणं गुणानांशब्दादीनांगुणिनामाकाशादीनामितिव्याख्यानंनयुक्तं परिमाणानुक्तेः देवासुरेभ्योमघवानित्यादिनोक्तेश्चान्यत्र १४ भूपातालादीना चपरिमाणं एतानिभूम्यादीनिओकांसियेषांतेतथातेषांसंभवमुत्पत्तिंच १५ बाह्याभ्यंतरेचवर्तमानस्यवस्तुनोहरेःपरमाण्वादिपरममहदंतानांरूपाणांचपरिमाणं सतएवेत्यादिनावक्ष्यमाणत्वात् महतांमरीचि प्रभृतीनामनुचरितंवर्णानामाश्रमाणांविशेषतोनिर्णयम् १६ यदाश्चर्यंतमन्येषामितिशेषः हरेरवतारानुचरितंतच्च कतियुगानियुगमानंवर्षैरियत्तयापरिच्छेदः अनुयुगंयोयोधर्मस्तंतच १७ साधारणो धर्मोजातिमात्रप्रयुक्तः अहिंसादिलक्षणोयोधर्मोविशेषसहितः यादृशःकीदृशःश्रेणीनामंगरक्षकाणांधर्मोयुद्धेषूच्यते राजर्षीणांप्रियव्रतादीनांकृच्छ्रेष्वापत्सुजीवताम् १८ तत्त्वानांमहदादीनांपरिसं

यावान्कल्पोविकल्पोवायथाकालोनुमीयते ॥ भूतभव्यभवच्छब्दआयुर्मानंचयत्कृतम् १२ कालस्यानुगतिर्यातुलक्ष्यतेण्वीमहत्यपि ॥ यावतीःकर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम १३ यस्मिन्कर्मसमवायोयथायेनोपगृह्यते ॥ गुणानांगुणिनांचैवपरिमाणंसुविस्तरम् १४ भूपातालककुब्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृताम् ॥ सरित्समुद्रद्वीपानांसंभवंचैतदोकसाम् १५ प्रमाणमंडकोशस्यबाह्याभ्यंतरवस्तुनः ॥ महतांचानुचरितंवर्णाश्रमविनिर्णयम् १६ अवतारानुचरितंयदाश्च र्यतमंहरेः ॥ युगानियुगमानंचधर्मोयश्चयुगेयुगे १७ नृणांसाधारणोधर्मःसविशेषश्चयादृशः ॥ श्रेणीनांराजर्षीणांचधर्मःकृच्छ्रेषुजीवताम् १८ तत्त्वानांपरिसं ख्यानंलक्षणंहेतुलक्षणम् ॥ पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्यच १९ योगेश्वरैश्वर्यगतिंलिंगभंगंचयोगिनाम् ॥ वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराण योः २० संभवःसर्वभूतानांविक्रमःप्रतिसंक्रमः ॥ इष्टापूर्तस्यकाम्यानांत्रिवर्गस्यचयोविधिः २१ योवानुशायिनांसर्गःपाखंडस्यचसंभवः ॥ आत्मनोबंध मोक्षौचव्यवस्थानंस्वरूपतः २२ यथात्मतंत्रोभगवान्विक्रीडत्यात्ममायया ॥ विसृज्यचयथामायामुदास्तेसाक्षिवद्विभुः २३

ख्यानंसामान्यविशेषसंख्या तेषांलक्षणंव्यावर्तकंधर्मं हेतोःकारणस्यब्रह्मणोलक्षणंस्वरूपंपुरुषस्यविष्णोः आध्यात्मिकस्यपरमात्मसंबंधिनोयमादियोगस्यभक्तियोगस्यचविधिः तंच १९ योगे श्वरैश्वर्यगतिंयोगेश्वराणामणिमाद्यष्टैश्वर्यप्राप्तिंतेषांस्वरूपंच योगिनांयमादियोगाभ्यासासिद्धानांवेदांतादिशास्त्राभ्याससिद्धानांचयोगतोलिंगभंगंसूक्ष्मशरीरनाशकप्रकारं । स्थिरंसुखंचेत्यादिनोक्तोयं पानेनतेदेवकथासुधायाइत्यादिपद्याच्च । ऋगादिवेदानामायुर्वेदाद्युपवेदानांवेदादिविहितवर्णाश्रमधर्माणांचयःसंभवउद्धारादिस्तंच इतिहासपुराणयोःसंभवउत्पत्तिः २० विक्रमोविविधचरि त्रलक्षणःप्रतिसंक्रमःसंहारः इष्टस्ययागादेः पूर्तस्यवापीकूपादेः काम्यानांकारीर्यादीनां त्रिवर्गस्यधर्मार्थकामलक्षणस्य २१ प्रकृतावनुशयनादनुशायिनःसंसारिणस्तेषांसर्गादेःपरिभ्रष्टानांस्वभा वंवा आत्मनोजीवस्यमोक्षंविशिनष्टि व्यवस्थानमिति यद्वा तारतम्येनावस्थानम् २२ आत्मतंत्रोभगवानात्ममायया्स्वेच्छयाचित्प्रकृत्याचजगत्सृष्ट्यादिनायथायेनप्रकारेणविक्रीडति द्विविधा त्ममायास्ति स्वरूपभूतातद्वयाचोति तत्रतद्वशयाजीवंसंसारयन् । स्वरूपभूतयाभक्त्यादिसाधनसंपन्नंसाधयन्संसाराद्विमोचयन्सुखेनरमयन्पुनस्तद्वशांबंधकशक्तिंविसृज्यसाक्षिरूपपुरुषवन्निर्लेपो

यथोदास्तेप्रकृतिंमुक्त्वातिष्ठति । द्वेधाचात्ममायातद्रूपातद्दृशाचेतितद्दृशयासंसारयतिस्वरूपयाविमोचयत्युदास्तेइत्यादिश्रुतेर्नोनिर्वाच्यामायात्रोच्यते २१ प्रश्नराशिमुपसंहरति सर्वमिति चशब्दादन्य दपृष्टंचयदनुपूर्वशःपूर्ववक्तव्यमितिप्रतीयतेतत्क्रमेणउदाहर्तुमर्हसीति प्रपन्नायेत्यनेन आनुकूल्यस्यसंकल्पःप्रातिकूल्यस्यवर्जनं। रक्षिष्यतीतिविश्वासोगोप्तृत्ववरणंतथा । आत्मनिक्षेपकार्पण्येषड्विधाशरणा गतिरित्युक्तमर्थमात्मनःसूचयति । महामुनेइत्यनेनशुकस्यस्वप्रतिवचनसामर्थ्यसद्भावंसूचयति २४ सर्वज्ञस्यापिकेनचिन्निमित्तेनान्यथावचनंसंभाव्यतइतिमंदमत्याशंकांपरिहरति अत्रेति यथात्मभूःपर मात्मनउत्पन्नःपरमेष्ठीसर्वजीवोत्तमोब्रह्मासर्वजनानांसर्वशास्त्रेषुप्रमाणंसम्यक्वक्तव्यत्वेनाप्ततमस्तथाव्यासपुत्रोभवानप्यत्रास्मदर्थेप्रमाणं हियस्माचस्मादुक्तंयुक्तमिति एतदेवोपपादयति अपरइति अपरे ऽप्येपूर्वेषांमरीच्यादीनामपिपूर्वजैर्ब्रह्मवादिभिःकृतंशास्त्रार्थमनुतिष्ठंतीतिहिप्रसिद्धं यद्यदाचरतिश्रेष्ठइत्यादौ अनेनापरेऽनुतिष्ठंतीतियस्माचस्मात्परमेष्ठीप्रमाणमतोभवानप्यत्रप्रमाणमितिवाक्यार्थउक्तोभव तीति २५ अनश्नतस्तवमनआदींद्रियदौर्बल्यादस्मदुक्तावधारणाशक्तेररण्यरोदनवद्वैयर्थ्यमापद्यतइतितत्राह नमइति नपरायंति नम्रतप्रायाभवंति अशनादप्यतिबलहेतुरसायनपानादित्याह पिबत इति अच्युतकथापीयूषं २६ सूतस्तावन्मुनिसंसदिराज्ञापृष्टःशुकःकिंप्रावोचदितिशौनकादिमुनीनांमानसींशंकांपरिहरति सइति मुनिसंसदि विष्णुरातेनविष्णुदत्तेनपरीक्षितासताब्रह्मादीनांपत्युर्हरेःकथा यामित्युपामंत्रितःसत्कृत्यव्याख्यातुंव्यापारितोऽतएवप्रशंप्रीतोब्रह्मरातःशुकोभागवतंनामपुराणंतत्प्रश्नोत्तरत्वेनाहेत्यन्वयः बालोपिसगुरुत्वेनमुनिभ्योब्रह्मणायतः । दत्तोतोब्रह्मरातेतिनामवैयासिके

सर्वमेतच्चभगवन्पृच्छतोमेनुपूर्वशः ॥ तत्त्वतोर्हस्युदाहर्तुंप्रपन्नायमहामुने २४ अत्रप्रमाणंहिभवान्परमेष्ठीयथात्मभूः ॥ अपरेचानुतिष्ठंतिपूर्वेषांपूर्वजैःकृ तम् २५ नमेऽसवःपरायंतिब्रह्मन्ननशनादमी ॥ पिबतोच्युतपीयूषंत्वद्वाक्याब्धिविनिःसृतम् २६ ॥ सूतउवाच ॥ सउपामंत्रितोराज्ञाकथायामितिस त्पतेः ॥ ब्रह्मरातोभृशंप्रीतोविष्णुरातेनसंसदि २७ आहभागवतंनामपुराणंब्रह्मसंमितम् ॥ ब्रह्मणेभगवत्प्रोक्तंब्रह्मकल्पउपागते २८ यद्यत्परीक्षिदृषभः पांडूनामनुपृच्छति ॥ आनुपूर्व्येणतत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे २९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ आ त्ममायामृतेराजन्परस्यानुभवात्मनः ॥ नघटेतार्थसंबंधःस्वप्नद्रष्टुरिवांजसा १

रभूत् इतिवचनाच्छुकस्यब्रह्मरातत्वंनान्यस्येति २७ आदिमूलत्वमाह ब्रह्मणइति अतीतब्रह्मप्रलयानंतरंब्रह्मकल्पेब्रह्मांतरोत्पत्तिनिमित्तेप्राप्तेसतिस्वपुत्रायब्रह्मणेभगवतानारायणेनप्रोक्तमाहेतिशेषः २८ परीक्षित्प्रश्नप्रतिवचनतयाशुकेनोक्तमुतान्यचत्किंचिदितिशंकांपरिहर्तुमाह यद्यदिति २९॥ इतिश्रीभा०महा०द्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायामष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ चतुर्मुखस्यभगवदनुग्रहेणत त्लोकदर्शनंतेन विनाभूतंतत्स्वरूपदर्शनंप्रकृतिजीवयोस्तदधीनत्वमित्यादिमाहात्म्यस्यवर्णनेहरेर्हृदयद्रवीभावहेतुर्भक्तिरेवेत्यतःसाहरौकर्तव्येत्यस्मिन्नध्यायेप्रतिपाद्यते तत्रादौयदधातुमतइत्यस्योत्तरंवक्ति आत्ममाययामिति परस्यधातुशब्दवाच्यार्थेभ्यःप्रकृत्यादिभ्योव्यतिरिक्तस्यानुभवात्मनोज्ञानात्मनोऽतएवस्वतोऽशरीरस्यजीवस्यात्ममायांहरेरिच्छांतदधीनांसत्त्वादिगुणरूपांप्रकृतिंचऋतेविनाअर्थसंबं धोदेहादिसंबंधोनघटेतयथास्वप्नेकरितुरगादिपदार्थानांद्रष्टुर्जीवस्यभगवदिच्छानियतैर्वासनोद्बोधकैरजस्तमोभावैर्विनातेस्वाप्नपदार्थसंबंधःकरितुरगादिदर्शनंनयुज्यते तस्माद्देहस्यजीवस्यदेहसंबंधेनभवादि च्छाप्रथमहेतुः द्वितीयास्वगुणैःसहप्रकृतिरित्युत्तरम् । अंजसेत्यनेनअशरीरस्यजीवस्यशरीरोत्पत्तिकारणम् । ईश्वरेच्छामाथमिकीताविनानहिकिंचनेत्यादिप्रमाणंसूचयति । यद्वाजसेऽमेवतत्त्वम् । स्व प्नस्यार्थक्रियाकारित्वेनसत्यत्वादसत्यस्यतद्योगान्मात्राघटितघटनापटीयस्यनिर्वाच्यलक्षणामायोच्यते किंत्वीश्वरेच्छैवसूचकश्चहिश्रुतेराचक्षतेच तद्विदइतिसूत्राच्चेति अंजसात्वरितंतत्त्वहृतिपादवः १

नन्वशरीरस्यजीवस्यभगवदिच्छानियतैःप्रकृतेर्गुणैर्देहारंभःकथमत्राह बहुरूपइति ईशेच्छयानादितएवास्याःप्रकृतेर्गुणेषुसृष्टइतिवत्गुणकार्येषुदेहेंद्रियेषुचरममाण.सत्त्वादिगुणात्मकलिंगशरीरब द्धतयावर्तमान.सृष्टिकालेमहदहंकारादिपंचभूतोपादानकत्वेनमानुषदेवासुरशरीरादिबहुरूपत्वेनबहुरूपतयाविकृतयाप्रकृत्यासहस्वयमविकृतोऽपितदभिमानाद्विकृतत्वेनात्मानंचमन्यमानोबहुरूपइवमा नुषादिरूपइवाभाति अहंमनुष्योऽहंदेवइत्यात्मानंमन्यते देहेदैहिकेषुत्रिगुणसंपातजयाहंमत्या०ममेतिमन्यतेचेत्यर्थः तदुक्तं तेषांसंपातजोभावोममाहमितियामतिरिति तस्मात्प्रकृत्यैवपुमान्मानुषादि विकारया मानुषादिरिवाभातिनित्यंचैतन्यरूपवानितिच तस्मादीशेच्छयानियतत्रिगुणात्मकलिंगशरीरेऽहंमानात्तन्मूलतयाधातुभिर्देहारंभोयुक्तइतिभावः २ एवंबंधप्रकारमुक्त्वाततोऽधुनाजीवस्य मुक्तिप्रकारमाह यर्हीति चशब्दएवार्थे यर्हियदायंजीवोवैराग्यादिसाधनसामग्र्यासमुत्पन्नभगवज्ज्ञानेनापरोक्षितनिजस्वरूपःकालमाययोः कालप्रकृत्योःपरस्मिन्विलक्षणेतच्छक्तिसंसर्गरहितेस्वेमहिस्वेस चिदानंदलक्षणस्वरूपेरमतेचाव्यवधानेनरमत्येव स्वस्वरूपेतदागतसंमोहोनिरस्ताविद्यातत्कार्यै। उभयंवाधंक्याद्यापादकांमायांदेहारंभहेतुभूतांचतन्मूलंसंसारंत्यक्त्वेतियावत् उदास्तेउत्कृष्टेवर्तते नीचत्वापादकात्संसारान्मुक्तोभवतीत्यर्थः तदुक्तं यदास्वरूपंजानातिकालप्रकृतिवर्जितं। वासुदेवप्रसादेनतदामुक्तोभवत्यसाविति अनेनसागुण्यंत्यक्त्वानैर्गुण्यमाप्नोतीत्यपव्याख्यानमपास्तं तत्रप्र माणाभावादिति ३ अत्रापिकिंप्रमाणमित्याशंक्यभगवदुक्तंभागवतमेवैतादृशमोक्षप्रमाणमित्याह आत्मेति आत्मनःपरमात्मनोजीवस्यवायत्तत्त्वमनारोपितंसच्चिदानंदलक्षणरूपंतस्यविशुद्ध्यर्थंनिर्दोषत्वे

बहुरूपइवाभातिमाययाबहुरूपया ॥ रममाणोगुणेष्वस्याममाहमितिमन्यते २ यर्हिचायंमहित्वेस्वेपरस्मिन्कालमाययोः ॥ रमेतगतसंमोहस्त्यक्त्वो दास्तेतदोभयम् ३ आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थंयदाहभगवानृतम् ॥ ब्रह्मणेदर्शयद्रूपमव्यलीकव्रतादृतः ४ सआदिदेवोभजतांपरोगुरुःस्वधिष्ण्यमास्थायसिसृ क्षयैक्षत ॥ तांनाध्यगच्छद्दृशमत्रसंमतांप्रपंचनिर्माणविधिर्ययाभवेत् ५ संचिंतयन्द्व्यक्षरमेकदांभस्युपाशृणोद्द्विर्गदितंवचोविभुः ॥ स्पर्शेषुयत्षोडशमे कविंशंनिष्किंचनानांनृपयद्धनंविदुः ६ निशम्यतद्वक्तृदिदृक्षयादिशोविलोक्यतत्रान्यदपश्यमानः ॥ स्वधिष्ण्यमास्थायविमृश्यतद्धितंतपस्युपादि ष्टइवादधेमनः ७

मनिश्चयार्थमनुभवार्थंवाव्यासोभवान्पद्मागवतंपुराणमाह तद्वत्तंयथोक्तंमुक्तिसाधनंज्ञानसाधनंशास्त्रं नव्यामोहकमतोभगवदुक्तत्वेनोक्तमुक्तौप्रमाणत्वात् त्वत्प्रश्नानामुत्तरत्वेनवदिष्यामीतिशेषइत्यर्थः अथमंतावत्पाद्मकल्पंविवक्षुर्देहश्रेयेनतद्रूपमितिप्रश्नप्रतिवक्ति ब्रह्मणइति अव्यलीकेनप्रियत्वेनप्रसन्नताहेतुनाव्रतेनभाक्तिलक्षणेनादृतोऽर्चितःसहरिः स्वनाभिपद्मादुत्पन्नायब्रह्मणेचतुर्मुखायरूपमदर्शयन्निज मितिशेषइत्यन्वयः ४ एतदेवाविवृणोति सइति भजतांसनकादीनां। स्वधिष्ण्यंनाभिकर्णिकास्थानमैक्षतांचिंतयत् ययादृशाअत्रप्रपंचनिर्माणे ५ ततःकिमत्राह संचिंतयन्निति कथनुसृष्टिविषयादृष्टिः स्यादितिसंचिंतयन्विभुर्ब्रह्माद्वेअक्षरेयस्मिंस्तत्द्व्यक्षरंवचः अक्षरयोःस्वरूपंलक्षयति स्पर्शेष्विति ककारादिमकारांतेषुस्पर्शेषुयत्षोडशमक्षरंतकारः। एकविंशंपकारस्तद्रूपंवचइतियावत् तद्वाच्यंस्पष्टं लक्षयति निष्किंचनानांपरमहंसानांयद्धनंविदुस्तद्वाच्यंवचनंतपोलक्षणमित्यर्थः कादयोमावसानाःस्पर्शाः ६ किमनेनमनिरणायीतितत्राह निशम्येति ब्रह्मातद्वचोनिशम्यश्रुत्वायेनैतद्वचउक्तं तद्व क्तृदिदृक्षयादशदिशोविलोक्यतत्रतासुदिक्षुअन्यदपश्यमानः पद्मनालनाडीभिराविश्यान्विष्यादृष्ट्वास्वधिष्ण्यंपद्ममेवारथायाध्यास्यतद्वचस्तच्छ्रुतवंचः आत्मनोहितंहितसाधनंविमृश्याहंमज्जनकेनप्रपंच निर्माणोपायेतवतपोनपूर्यंतेतस्मात्पुनस्त्वयातपःकर्तव्यं तपेतिवा तपस्युपादिष्टआज्ञप्तोस्मीतिवालोच्य तपसीवतपस्येवमनः आदधइत्यन्वयः ७

विमर्शफलमाह दिव्यमिति   अखिललोकतापनमखिललोकप्रकाशनंतपोज्ञानरूपंब्रह्मातप्यतालोचयामास दध्याविति यावत् । तपोरूपंपरंब्रह्मब्रह्माचिंतयदंजसेति । जितमनस्कत्वादिसर्वसाधारणमित्यतोविशिनष्टि तपीयानिति तपतांतपीयानत्युत्तमोत्तमः द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनावित्युत्तमार्थत्वेईयसुन् । किंप्रमाणमित्यतउक्तं स्मेति स्मृतौवृत्तौनिषेधेस्मेतिअभिधानात् अनेनसुमहान्महीयसामाविभूयादत्युत्तमोत्तममित्येतत्सूचयति   विजितोभयेंद्रियत्वाद्यपितपद्वयइतरेभ्यआधिक्यसूचनायोक्तमितिज्ञातव्यं । यत्राधिकंददेत्किंचित्क्षेपोर्थस्तत्रचाधिकइतिवचनात् अन्यथातपोतप्यतेत्येतावदेवालं अतउभयेंद्रियजयोऽपिब्रह्मणऔत्पत्तिकोगुणः पराञ्चिखानिव्यतृणात्स्वयंभूरितिस्मृतेः हरिमंतरेणामोघदर्शनत्वंचास्यैवाधिकं   प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरिताबभूवेतिश्रुतेः ८
इदानींसचापियत्रपुरुषइतिप्रश्नंपरिहरति तस्माइति प्रीतिजनकतपसासभाजितःपूजितः   यद्यतोलोकोत्परमधिकंपदंस्थानंनतस्मात्संदृष्टवद्भिःसम्यगपरोक्षज्ञानवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतमभितोमुख्यत्वेनस्तुतं अविद्यास्मितरागद्वेषादिनिवेशाःसंक्लेशा मौढ्यंविमोहः व्याकुलत्वंसाध्वसम् । व्यपेताःसंक्लेशादयोयस्मात्सतथातं ९ संक्लेशाद्यभावेकारणमाह नेति । तपोरजस्तमसोर्मिश्रंसत्त्वं । सत्त्वरजसोर्मिश्रंतमः । सत्त्वतमसोर्मिश्रंरजः । केवलंचित्प्रकृतिमयएवकालविक्रमःकालकृतोत्पत्तिनाशवृद्धिक्षयादिलक्षणः सत्त्वाद्यभावेकारणमाह नेति मायात्रिगुणात्मिकाजडप्रकृतिः अपरेमायाविकाराः तस्यलोकस्यमायातीतत्वात् तर्हियंशून्यागारतुल्यइतितत्राह हरेरिति असनादसुर्हरिस्तस्मिन्रमंतइत्यसुराः असुरत्वगुणोपेतैःसुरैरर्चिताः महद्देवानामसुरत्वमेकमितिश्रुतेः । तंलोकमित्यन्वयः १०

दिव्यंसहस्राब्दममोघदर्शनोजितानिलात्माविजितोभयेंद्रियः ॥ अतप्यतस्माखिललोकतापनंतपस्तपीयांस्तपतांसमाहितः ८ तस्मैस्वलोकंभगवान्सभाजितःसंदर्शयामासपरंनयत्पदम् ॥ व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसंसंदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ९ नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः ॥ नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः १० श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसः ॥ सर्वेचतुर्बाहवउन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः ११ प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसःपरिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनाम् ॥ भ्राजिष्णुभिर्यःपरितोविराजतेलसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् १२ विद्योतमानःप्रमदोत्तमाभिःसविद्युदभ्रावलिभिर्यथानभः ॥ श्रीर्यत्ररूपिण्युरुगायपादयोःकरोतिमानंबहुधाविभूतिभिः १३ प्रेंखंस्थितायाःकुसुमाकरानुगैर्विगीयमानाप्रियकर्मगायती ॥ ददर्शतत्राखिलसात्वतांपतिंश्रियःपतिंयज्ञपतिंजगत्पतिम् १४

श्यामवर्णाअवदातानिर्मलाश्च अवदातःसितेगौरेशुद्धइतियादवः । अतस्तइंद्रनीलवन्निर्मलाः दशदोषविनिर्मुक्तःश्यामइंद्रमणिःस्मृतइतिवा । शतपत्रंपद्मं सुष्ठुरुक्प्रभायेषांतेसुरुचः सुष्ठुपेशःसौंदर्यंयेषांते सुपेशसः मृदुपिंडश्चपेशःस्यादितिवचनात् सुकुमारतरशरीराइतिवा उन्मिषंतश्चक्षुष्मंतःमणिप्रवेका रत्नश्रेष्ठा येषुतेतथा तेचनिष्कहेमनिर्मितावक्षोलंकारायेषांतेतथा निष्कोस्त्रीहेम्निदीनारेसाष्टेकर्षशतेपले । वक्षोविभूषणेकर्षइति । सुवर्चसः सुतेजसः । अनेनसारूप्यादिभाजोमुक्ताअपिसंतीत्युक्तंभवति ११ पुनरपितंलोकंविशिनष्टि । प्रवालेति योलोकोमहात्मनां भ्राजिष्णुभिर्लसद्विमानावलिभिःसर्वतोविराजतइत्यन्वयः प्रवालवत्वैदूर्यवन्मृणालवद्वर्चःप्रभायेषांतेतथा   परिस्फुरंतःकुंडलमौलयःकुंडलानिमौलयश्चकुंडलमौलयस्तेषांमालाःपंक्तयोयेषांसंतीतिपरिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनः तेषां । परिस्फुरंतिकुंडलानिमौलयःकिरीटानिमालास्रजश्चयेषांसंतीतितेतथातेषामितिवा १२ तत्रदृष्टांतमाह सविद्युदिति १३ प्रेंखंस्थितायारत्नदोलामास्थितायाविभूतयस्ताभिर्विभूतिभिःस्वमूर्तिभिःसह । कुसुमाकरोवसंतस्तस्यानुगभृंगकोकिलादयस्तदाकारयिताब्रह्मादयस्तैर्विगीयमानाप्रियस्यभर्तुःकर्माणिगायतीति प्रयोजकपुरुषदर्शनंविनालोकमात्रदर्शनेनकिमस्यप्रयोजनमत्राह ददर्शेति तत्रैवंविधेप्येतद्वी

१ यत्तदित्यादयःशब्दाःपंचम्यंताःप्रकीर्तिताइतितात्पर्यानुसारेणव्याख्यानम् ।

पाभिधेलोकेमुक्तसभायदृष्टेमुक्तैःसेव्यमानमात्मनोबंधकशक्तिप्रवर्तनंविरम्यमुक्तप्रवर्तकत्वेनशयानंलक्ष्मीकांतंददर्शेत्यन्वयः अनेनमुक्त्वात्ममायामित्यस्यपरिहारोप्युक्तोभवति मुक्तश्चपार्षदैःपूर्वैर्ब्रह्माद्यैश्चैव संयुतं । ब्रह्माददर्शतपसाभगवंतंहरिंप्रभुमित्यनेनब्रह्मासगुणंब्रह्मददर्शेत्येतन्निरस्तं । सतःशोभनस्यभावःसत्त्वंतेनयुक्ताःसात्त्वतास्तेषांसात्त्वतांपातिंतदुक्तं सत्त्वंतुशोभनत्वंस्यात्तद्युक्ताःसात्त्वतामताइति १४ विभुंसर्वगतामिति अनेनपरिच्छिन्नरूपमत्रोच्यतइतिनिरस्तं विभुःसर्वगतेपत्यौचंद्रेरात्रिकुबेरयोरिति दृगासवैःनेत्राभ्यांयानिदर्शनानितान्येवामृतानितैः दृक्स्त्रीस्यादर्शनेबुद्धौनेत्रेद्रष्टरिचत्रिष्विति । प्रसन्नेन हासेनारुणाभ्यांसहितमाननयस्यसतथातम् १५ किरीटिनंकुंडलिनमित्यस्यइन्प्रत्ययस्यमतुबादित्वादयमिन्नित्ययोगार्थः । भूमनिंदाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने । संसर्गेस्तिविवक्षायांभवंतिमतुबादयइ तिवचनात् । वक्षसिस्थितयालक्षितमित्येतल्लक्षणंहरेरेवेत्यभिप्रायेणोक्तं नारायणत्वनिर्णयायलक्षणांतरमाह वृतमिति चतुःषोडशपंचशक्तिभिर्वृतं इच्छाज्ञानाक्रियाबलाख्याभिः प्रह्वीसत्येशानानुग्रहा ख्याभिः आत्मांतरात्मापरमात्माज्ञानात्माख्याभिरितिचतुःशक्तिभिर्वृतं मोचिकासूक्ष्मासूक्ष्मामृताज्ञानामृताप्यायिनीव्योमरूपिण्यनंताणिमामहिमालघिमाप्राप्तिप्रकाशेशित्वप्राकाम्याख्याभिःषोडशश क्तिभिश्चवृतं । वासुदेवादिदामोदरांताभिःषोडशशक्तिभिश्चवृतं । तथापंचांगाभिधाभिर्विमलोत्कर्षिणीज्ञानाक्रियायोगवशित्वाख्याभिःपंचशक्तिभिश्चपरिवृत । मोचिकाचैवसूक्ष्माचतथासूक्ष्मापरामृता । ज्ञा नामृताप्यायिनीचव्यापिनीव्योमरूपिणी । अनंताचैवसंप्रोक्तामोचिकाद्याश्चशक्तयः । इतिवायुप्रोक्ते । इच्छाद्यामोचिकाद्याश्चअणिमाद्याश्चशक्तयइत्यादेः १६ युक्तमित्यनेनस्वरूपभूतानभवंतीतिनाशं

सुनंदनंदप्रबलार्हणादिभिःस्वपार्षदमुख्यैःपरिसेवितंविभुम् ॥ भृत्यप्रसादाभिमुखंदृगासवैःप्रसन्नहासारुणलोचनाननम् १५ किरीटिनंकुंडलिनंचतुर्भु जंपीतांशुकंवक्षसिलक्षितंश्रिया ॥ अध्यर्हणीयासनमास्थितंविभुंवृतंचतुःषोडशपंचशक्तिभिः १६ युक्तंभगैःस्वैरितरत्रचाध्रुवैःस्वएवधामन्रममाणमी श्वरम् ॥ तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुतांतरोहृष्यत्तनुःप्रेमभराश्रुलोचनः १७ ननामपादांबुजमस्यविश्वसृग्यत्पारमहंस्येनपथाधिगम्यते १८ तंप्रीयमाणंसमुप स्थितंकविंप्रजाविसर्गेनिजशासनार्हणम् ॥ बभाषईषत्स्मितशोचिषागिराप्रियःप्रियंप्रीतमनाःकरेस्पृशन् ॥ १९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वयाहंतो षितःसम्यग्वेदगर्भसिसृक्षया ॥ चिरंभृतेनतपसादुस्तोषःकूटयोगिनाम् २० वरंवरयभद्रंतेवरेशंमाभिवांछितम् ॥ सर्वश्रेयःपरिश्रामःपुंसांमद्द र्शनावधिः ॥ २१ ॥

कनीयं योगशब्दस्यसंनहनेवृत्तेः तत्स्वरूपाश्चशक्तयइतिच इतरत्रपुरुषांतरेष्वध्रुवैरनित्यैःस्वैःस्वरूपैर्भगैरैश्वर्यादिभिश्चयुक्तं । स्वएवधामन्स्वरूपानंदएवरममाणंनान्यत्रेत्येवशब्दार्थः ब्रह्मैवंविधमी श्वरंददर्शेतिपूर्वेणान्वयः तस्यहरेर्दर्शनादुद्भूतेनाह्लादेनपरिप्लुतमार्द्रीभूतमांतरंयस्यसतथाहृष्यंतीरोमांचंकुर्वतीतनुर्यस्यसतथा प्रेमभरेणाश्रुपूर्णेलोचनेयस्यसतथा १७ यत्पादांबुजंपारमहंस्येनपरमहंस संबंधिनापथाज्ञानमार्गेणाहिंसादिधर्मजन्येनाधिगम्यतेज्ञायते १८ प्रीयमाणंहृष्यंतंकविंब्रह्माणं आदिकवयइत्युक्तेः । कविर्यःपुत्रःसईमाचिकेतेतिश्रुतेश्च । ईषद्बभाषेइत्यनेनशब्दतोल्पत्वमर्थतोगुरुत्वंद्यो त्यते । मकृत्यामितभाषिणइतिवचनात् । करेस्पृशन्नित्यनेनप्रीतमनस्कत्वंप्रकाशयति । मनसिप्रसन्नेतदितरेंद्रियाणांप्रसन्नत्वंकिंवक्तव्यमित्यर्थः १९ आवर्तांतःकरणप्रीतिंवाचोद्गलयति त्वयेतिकिंध नादिनेत्यतउक्तं तपसेति किमर्थेनेत्यतउक्तंसिसृक्षयेति । अनुराचितांगोपांगेनइत्यतउक्तं चिरमिति अहंनतपोमात्रेणतुष्यामिकिंतुत्वादृशानामधिकारिणामेवेतिभावेनाह दुस्तोषइति २० स्वतुष्टिफलमाह वरमिति पुंसासर्वश्रेयःपरिश्रामः तपआदिसर्वकल्याणानांपरिश्रामःपरिपाकोमद्दर्शनावधिर्मद्विषयावलोकएवावधिः पर्यवसानंयस्यसतथा मद्दर्शनमेवसर्वश्रेयसांफलमितियतोऽतोमद्दर्शनाख्यसर्वश्रेयः फलवांस्त्वमिष्टमायपादानीकृत्यवांछितंवरंवरयेत्यन्वयः तेतुभ्यंभद्रमस्त्विति वरेशमित्यनेनयाचितंदातुंसमर्थइतिद्योतयति २१

तपसःकर्तव्यत्वंश्रद्धापयति मनीषितेति यत्ह्यक्षरंतपइतिवचउपश्रुत्यरहासिमद्गुणालोचनरूपंपरमंतपस्त्वंचकर्थकृतवान् यन्ममलोकावलोकनंममावलोकनंचायंममनीषितस्याभिमतस्यतपसोनु
भावोमहिमेत्यन्वयः २२ तपसःस्वमनीषितत्वंकथयति प्रत्यादिष्टमिति तत्रतदात्वयिकर्मविमोहितेइदंकर्तव्यमित्यजानतिसतिमयातपःकुर्वितिप्रत्यादिष्टंत्वामुद्दिश्योक्तं तस्मान्मनीषितंतपइत्यन्वयः
त्वत्प्रसादजनकंतपएवेतिकुतोऽन्यत्किंनस्यादितितत्राह तपइति हृदयंप्रिय प्रियंहृदयमुद्रिक्तंकांतामित्य'भधीयतइति । तदुपपादयति साक्षादिति अहंसाक्षात्तपस आत्माज्ञानात्मेतियस्मात् २३
तस्मादिदंतपसैवसृजामि । पदार्थविषयाशेषविशेषज्ञानाभावेतदनुपपत्तेः उपसंहरति वीर्यमिति वीर्यंमाहात्म्य । जडोपचितज्ञानत्वात्सुतरामितरेषां । इदंतुनताहशमतोदुस्तरमित्यर्थः। कायक्लेशसा
ध्येनतपसासृष्ट्यादिकंचेद्धरेरपिक्लेशित्वमापद्यतइत्याशंका तपःप्रियंसदाविष्णोस्तपसैवाप्यतेहरिरित्यादिनापरिहृतेतिज्ञातव्यं साक्षादात्मावीर्यमितिकथनाच्च नाहिपूर्णानंदस्यहरे'क्लेशात्मकत्वयुज्यते
तस्मात्तपःशब्देनज्ञानमेवोच्यतइत्यर्थः २४ वरमादास्यतोब्रह्मणोहार्दंमतिविज्ञापनप्रकारमाह भगवन्निति भगवतावरंवरयेतिमांप्रतिपदादिष्टंतद्विडंबनंमन्ये तथाहि सर्वभूतानाहृदयगुहामध्यक्षोऽव
स्थितोभगवानप्रतिरुद्धेनाप्रतिहतेनज्ञानेनसर्वेषांचिकीर्षितंवेद हियस्मात्तस्मान्मच्चिकीर्षितमपिवेत्त्येव २५ तथापिवरंवरयेतित्वदाज्ञाकर्तव्यतयावरंयाचइतिविज्ञापयति अथापीति नाथमानायया‌च

मनीषितानुभावोऽयंममलोकावलोकनम् ॥ यदुपश्रुत्यरहसिचकर्थपरमंतपः २२ प्रत्यादिष्टंमयातत्रत्वयिकर्मविमोहिते ॥ तपोमेहृदयंसाक्षादात्माहं
तपसोनघ २३ सृजामितपसैवेदंग्रसामितपसापुनः ॥ बिभर्मितपसाविश्वंवीर्यंमेदुस्तरंतपः २४ ब्रह्मोवाच ॥ भगवन्सर्वभूतानामध्यक्षोवस्थितोगुहाम्
॥ वेदह्यप्रतिरुद्धेनप्रज्ञानेनचिकीर्षितम् २५ अथापिनाथमानायनाथनाथयनाथितम् ॥ परावरेयथारूपेजानीयांतेत्वरूपिणः २६ यथात्ममायायोगे
ननानाशक्त्युपबृंहितः॥ विलुंपन्विसृजन्गृह्णन्बिभ्रदात्मानमात्मना २७ क्रीडस्यमोघसंकल्पऊर्णनाभिर्यथोर्णुते॥ तथातद्विषयांधेहिमनीषांमयिमाधव
२८ भगवच्छिक्षितमहंकरवाणिह्यतंद्रितः ॥ नेहमानःप्रजासर्गंबध्येयंयदनुग्रहात् २९ यावत्सखासख्युरिवेशतेकृतःप्रजाविसर्गेविभजामिभोजनम् ॥
अविक्लवस्तेपरिकर्मणिस्थितोमामेसमुन्नद्धमदोजमानिनः ३०

मानाय नाथितंयाचितं तंवरं नाथयसमर्थय नाथृनाथृयाञ्चोपतापैश्वर्याशीःष्वितिधातुः । कोसौचित्तीकृतोवरइतितत्राह परावरेति अरूपिणःप्राकृतरूपरहितस्यतवचिदानंदाद्यात्मकवैराजाख्यंपरं
रूपंसनवावरणांडाख्यमवरमपरंरूपमितिद्वेपरावरेरूपेयथायेनप्रकारेणजानीयांतथातद्विषयांमनीषांमयिधेहि आधेहीत्यन्वयः तुशब्देनतेचरूपेसत्येइत्यवधारयतिद्वेवावब्रह्मणोरूपइतिश्रुतिसिद्धत्वा
त् । अनेनकार्यकारणरूपेव्यावर्तयति २६ किंच यथोर्णनाभिर्लूताकीट ऊर्णामूर्णुतेसृजतेबिभर्तिच ऊर्णामंडलमध्येक्रीडति अथवात्मन्येवलुंपतितथात्ममायायोगेनस्वरूपेच्छायोगेनाऽवियोगिन्या
श्रियाचजगत्सृजन्नात्मनास्वभावेनात्मानमवतारंगृह्णन्बिभ्रत्पालयन्विलुंपन् क्रीडसिच यथातथाचतद्विषयांमनीषांधेहीति नानाशक्त्युपबृंहितोऽमोघसंकल्पइत्याभ्यामूर्णनाभेर्हरेर्वैशिष्ट्यंदर्शयति
२७ २८ ताहशमनीषाप्रयोजनमाह भगवच्छिक्षितमिति यदनुग्रहाद्यस्यामनीषायाआनुकूल्येनग्रहणादतंद्रितोऽहंभगवताशिक्षितंकरवाण्यथयदनुग्रहाच्चप्रजासर्गमीहमानःकुर्वाणोनबध्येयं तादृशीं
मनीषां यस्यभगवतोनुग्रहाच्चनबध्येयंतेनभगवताशिक्षितमेवकरवाणीतिवरातत्प्रार्थनंवा २९ इदानींबंधमूलाहंकारनाशंप्रार्थयतेइत्याह यावदिति ईशयथासखाराजादिःस्वोक्तकारिणःसख्युर्जं
नपदाद्यधिकारंददाति तथातेत्वयाप्रजाविसर्गेकृतोऽधिकृतोऽविक्लवस्त्वत्प्रसादादैन्यहीनस्तेतवपरिकर्मणिजगत्सृष्ट्यादिशुश्रूषाकर्मणिस्थितोऽहंयावद्वृद्धादिप्रजानात्वदाज्ञयातवेदंपदंतवाधंभोगइत्यादि

रूपंभोजनंविभजामिविभज्यविभज्यददामि तावन्मच्छतायुःपर्यंतमजमानिनः आत्मसर्वविलक्षणात्त्वज्जातोऽहमित्यभिमानवतोमेसमुन्नद्धमदःसमुत्पन्नोहंकारोजगतःस्रष्टाहमित्यादिलक्षणोमाभूदित्यन्वयः। मोस्वामिन्यथासत्पुर्व्यापारेऽविकृतःसत्तात्पर्यान्तस्कार्यंकरोति तथाहमपित्वत्प्रजासर्गेऽविकृतोपावज्जन्यतइतिजनोजन्यपदार्थस्तंविभजामि सुरनरतिर्यगादिरूपेणोत्पादयामि तावत्समुन्नद्धमदो माभूदितिवा ३० यत्किंचित्पृष्टंयःकश्चित्परिहारइत्यतःपरावरेइतिप्रार्थितवरदानप्रकारंवक्ति ज्ञानमिति नियतमुक्तिप्रापकेणसर्वविषयेणविज्ञानेनसमन्वितंमेस्वरूपविषयंसरहस्यमुपनिषत्संवादसहितंयज्ज्ञानंतस्यज्ञानस्ययदंगंचतन्मयागदितंगृहाणेत्यन्वयः उपनिषदोबाह्यार्थरूपंचेदिदमनुपादेयंस्यादित्यतउक्तं परमेति ज्ञानंशास्त्रार्थविषयम् विज्ञानंस्वानुभवइत्यपव्याख्यानंगदितमित्यनेनसूचितयायेनयेनयथाज्ञात्वानियतंमुक्तिराप्यते। तद्विज्ञानमितिमोक्तंज्ञानंसाधारणंस्मृतमितिस्मृत्यानिरस्तम् ३१ यथात्ममायायोगेनेतियाचितवरप्रदानप्रकारमाह यावानिति देशकालव्याप्त्यायावाननंतपरिमाणोपेतोऽहं यथाभावोयादृशसत्तावान्निरुपाधिकसत्तोपेतः यद्रूपगुणकर्मकः यादृशावतार. यादृशगुणः यादृशकर्माचाहंमदनुग्रहात्तेतवतथैवतत्त्वविज्ञानमस्त्वित्यन्वयः एवशब्देनसोपाधिकरूपंव्यावर्तयति ३२ ज्ञानोपदेशप्रकारमाह अहमिति अग्रेसृष्टेःप्रागहमेवासं चशब्दात्सदसदासीत्कालप्रकृत्यादिकमभूत्तथापिप्रलयेयत्कालकर्मादिकमन्यत्तद्धरेर्भिन्नमभूत्तत्परंस्वतंत्रंनासीत् किंच माया वृतत्वेनमदधीनमेवाभूत् पश्चात्सृष्ट्यनंतरंस्थितिकालेत्वमहमेतज्जगच्चासीरासमासीत् फलितमाह यइति स्थितिकालेभोक्ताहंकर्ताहंइतिस्वातंत्र्यप्रतीतेः सृष्टेःप्राक्प्रलयानंतरंचास्यजगतःस्वातंत्र्यंस्यादितिचेन्नतत्प्रतीतेःबुद्धिमोहमूलत्वात् तदुक्तं विष्णोरधीनंप्राक्सृष्टेस्तथैवप्रलयादनु। अस्यसत्त्वप्रवृत्त्यादिविशेषेणाधिगम्यते। स्वातंत्र्यंस्थितिकालेतुकथंचिद्बुद्धिमोहतः। प्रतीयमानमपितुतस्माच्चैवेतिगम्यतामित्यादि।

श्रीभगवानुवाच ॥ ज्ञानंपरमगुह्यंमेयद्विज्ञानसमन्वितम् ॥ सरहस्यंतदंगंचगृहाणगदितंमया ३१ यावानहंयथाभावोयद्रूपगुणकर्मकः ॥ तथैवतत्त्वविज्ञानमस्तुतेमदनुग्रहात् ३२ अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परम् ॥ पश्चादहंयदेतच्चयोवशिष्येतसोऽस्म्यहम् ३३ ऋतेऽर्थंयत्प्रतीयेतनप्रतीयेतचात्मनि ॥ तद्विद्यादात्मनोमायांयथाभासोयथातमः ३४ यथामहांतिभूतानिभूतेषूच्चावचेषुच ॥ प्रविष्टान्यप्रविष्टानितथातेषुनतेष्वहम् ३५ एतावदेवजिज्ञास्यंतत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात्सर्वत्रसर्वदा ३६

अनेनकालत्रयेऽपिस्वतंत्रोहंत्वदादिकंसर्वंमदधीनमेवेत्युक्तंभवति ३३ अस्वतंत्रस्यप्रकृत्यादेःस्वरूपमुपदिशतीत्याह ऋतेर्थमिति यद्वस्तुआप्तकामस्यममार्थंप्रयोजनमृतेसर्वत्रवेदादिषुप्रतीयेत यच्चात्मनिमयिबाधकंनप्रतीयेत नहीश्वरस्यजीवप्रकृतिभ्यामर्थोबाधश्चस्तः तत्प्रकृत्यादिवस्तुआत्मनःपरमात्मनोमायांविद्यादित्यन्वयः। मायेतिनेंद्रजालमुच्यते। किंतु जीवप्रकृतीएवेत्याह यथेति यथायथार्थत्वेनैवसत्यत्वेनैवप्रतीयमान आभासोममप्रतिबिंबभूतोजीवोयथायथार्थत्वेनैवतमोग्लानिहेतुर्मूलप्रकृतिश्चमायेत्युच्यते। मुख्यतोविष्णुशक्तिर्हिमायाशब्देनभण्यते उपचारतस्तुप्रकृतिर्जीवश्चैवहिभण्यतइतिवचनात् एतदुक्तंभवति यथाछत्रधरावारथस्थाअपिरथिनोनोच्यंतेतथाजीवप्रकृतिकर्मकालाःसदामयिवर्तमानाअपिजीवेन जीवनाभावात्प्रकृत्याबंधाभावात्कर्मणाफलाभावात्कालतःपरिणामाभावाच्चमयिस्थिताइतिनोच्यंते सर्वंपरेस्थितमपिनैवतत्रेतिभण्यतइत्यादेरिति ३४ भगवान्स्वव्याप्तिंसोदाहरणामुपदिशतीत्याह यथामहांतीति यथामहांतिपंचभूतानिउच्चावचेषुभूतेषुस्वकार्यशरीरेषुप्रविष्टानिवर्तंते ततोऽप्यधिकरूपाप्तिसद्भावात्तेष्वप्रविष्टानिच तथाहमप्यनंतदेशकालव्यापीतेषुभूतेषुप्रविष्टस्तेभ्योबहिरपिस्थितत्वात्तेषुनप्रविष्टश्च यथामहांतिभूतानिशरीरेषुबहिस्तथेत्यादेः ३५ उक्तव्याप्तिस्फुटीकरणपूर्वकमुपदेशमुपसंहरति एतावदिति यद्वस्तुसर्वत्रसर्वदेशेसर्वदासर्वस्मिन्कालेचान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वयस्त्वन्वितानन्वितदेशकालस्वरूपाभ्यांव्याप्तंस्यादेतावदेवमत्स्वरूपमात्मनःपरमात्मनस्तत्त्वजिज्ञासुनात्वयाजिज्ञास्यंविचार्यंस्यादित्यन्वयः अनेनवस्त्वंतरसद्भावासद्भावरूपाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यांसर्वदेशकालयोरेकप्रकारेणगुणक्रियाभिर्व्याप्तमितिविचार्यमित्युक्तंभवति ३६

अस्मिन्नध्यायेवैराजाख्यहरेःसकलजगत्सृष्टिःप्रपंच्यते तत्रादौभागवतपुराणंदशलक्षणमित्युक्तं दशलक्षणानिकथयतीत्याह अत्रेति अत्रश्रीभागवतेसर्गादिदशलक्षणानिप्रतिपाद्यंतइतिशेषः १ मु
क्तामुक्तप्रपंचाधारस्यदशमस्यहरेर्माहात्म्यवर्णनस्यावश्यापेक्षितत्वात्सर्गादिनवानांवर्णनंकोपयुज्यतइतितत्राह दशमस्येति महात्मानोब्रह्मादयइहपुराणेदशमस्याश्रयस्यविशुद्ध्यर्थंसर्गादिनवानांलक्षणं
वर्णयंतीत्यन्वयःअनेनार्थात्ब्रह्मज्ञानलब्ध्यर्थत्वमुक्तंभवति अत्रकिंप्रमाणमत्राह श्रुतेनेति अंजसामुख्ययावृत्त्यानंतवेदार्थसंवादेनेत्यर्थः ब्रह्मणःसर्वगुणपूर्णत्वसर्वोत्तमत्वादिज्ञानार्थत्वेनतदुपयोगात्त
ल्लक्षणकथनंयुक्तमितिभावः २ तत्रप्रथमंसर्गंलक्षयति भूतेति सृष्टिकालेपरब्रह्मणःसकाशाज्जाताद्गुणवैषम्यात्तन्नामकान्महत्तत्त्वादहंकारद्वाराभूतमात्रेंद्रियधियापंचमहाभूतानांशब्दादितन्मात्राणां
श्रोत्रादिदशेंद्रियाणांधियोबुद्धेश्चांडपर्यंतंयज्जन्म सःसर्गउदाहृतइत्यन्वयः । विसर्गंलक्षयति विसर्गइति पौरुषोविसर्गःस्मृतइत्यन्वयः अंडांतर्गतपुरुषनाम्नोहरेर्भूतानांयद्विविधंजन्मसविसर्गःस्मृ
तःशास्त्रांतरोक्तइतिशेषः तदुक्तं महदाद्यंडपर्यंतःसर्गोंडेब्रह्मणस्तुयः । अनुसर्गइतिप्रोक्तःपौरुषश्चेतिकथ्यते । किंचपंचभूतसमूहेनजातःपुरुषोजीवःतद्विषयसर्गःपौरुषःसर्गइत्युच्यतेअत्राप्युक्तंस्मृतिःप्रमा
णं पंचभूतसमूहेनजातःपुरुषउच्यते । अंडांतर्हितजातानांनानाजीवानांसात्त्विकादिस्वभावानाव्यक्तिस्तेषुजीवेषुतैजसाप्यादिकार्यापेक्षयाभूतानांबहुत्वात्भूयस्त्वाच्चथाचभूतानांकाठिन्यादिस्वभावव्यंज
कत्वेनकृतार्थत्वाज्जीवतत्त्वमेकस्माद्भूतसमूहाज्जातत्वादेकजमित्युच्यते । बहुत्वात्तत्रभूतानांतावत्त्वात्तत्त्वमेकजमितिच ३ स्थानंलक्षयति स्थितिरिति वैकुंठस्यहरेर्दुष्टशिष्टनिग्रहानुग्रहलक्षणोविज

श्रीशुकउवाच ॥ अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थानंपोषणमूतयः ॥ मन्वंतरेशानुकथानिरोधोमुक्तिराश्रयः १ दशमस्यविशुद्ध्यर्थंनवानामिहलक्षणम् ॥ वर्णयंतिम
हात्मानःश्रुतेनार्थेनचांजसा २ भूतमात्रेंद्रियधियांजन्मसर्गउदाहृतः ॥ ब्रह्मणोगुणवैषम्याद्विसर्गःपौरुषःस्मृतः ३ स्थितिर्वैकुंठविजयःपोषणंतदनुग्र
हः ॥ मन्वंतराणिसद्धर्मऊतयःकर्मवासनाः ४ अवतारानुचरितंहरेश्चास्यानुवर्तिनाम् ॥ पुंसामीशकथाःप्रोक्तानानाख्यानोपबृंहिताः ५ निरोधोऽस्यानु
शयनमात्मनःसहशक्तिभिः ॥ मुक्तिर्हित्वान्यथारूपंस्वरूपेणव्यवस्थितिः ६ आभासश्चनिरोधश्चयतस्तत्त्रयमीयते ॥ सआश्रयःपरंब्रह्मपरमात्मे
तिशब्द्यते ॥ ७ ॥

यःस्थितिरित्युच्यतइत्यन्वयः तस्यवैकुंठस्यानुग्रहोऽनुकंपिताप्रसादविशेषःपोषणमित्युच्यते तत्तद्भक्तैकविषयत्वात्पूर्वस्माद्विशेषः मन्वंतरंलक्षयति मन्वंतराणीति सद्धर्मामन्वंतरेषुसतांधारकाध
र्माःमन्वंतराणीत्युच्यंते ऊतीराह ऊतयइति नानाजीवानामनादिकर्माणितत्संस्काराश्चनानासृष्टिहेतुभूताऊतयइत्युच्यते ४ ईशानुकथामाह अवतारेति हरेर्मत्स्याद्यवताराणामनुचरितमस्यहरे
रनुवर्तिनांब्रह्मादीनांपुंसामनुचरितंचनानाख्यानोपबृंहिताविविधेतिहासपूर्णाईशकथेत्युच्यते ५ निरोधंलक्षयति निरोधइति आत्मनइतिजातावेकवचनम् अस्यात्मनोजीवसमुदायस्यानभिव्यक्त
स्वरूपेच्छादिशक्तिभिः सहश्रीविष्णुमनुप्रविश्यानुशयनंस्वापोनिरोधइत्युच्यते अनुप्रविश्यपरमंजीवस्यशयनंतुयत् । सहैवशक्तिभिःस्वीयैरिच्छाद्यैरप्रकाशितैरित्यादेः मुक्तिंलक्षयति मुक्तिरिति अन्य
थारूपंप्राकृतवैकृतसूक्ष्मस्थूलेंद्रियादिकंहित्वा केवलचिदानंदात्मकेनस्वरूपेणव्यवस्थितिर्विशेषेणावस्थानंमुक्तिरित्युच्यते ६ आश्रयस्वरूपंलक्षयति आभासइति यतोयस्माज्जगतआभासोमुख्य
गौणवृत्त्यासृष्टिश्चशब्दात्स्थितिर्निरोधश्चभवति तत्त्रयमपि यदाधारतयाईयतेवेदान्तेषुज्ञायतेसआश्रयइत्युच्यते किंनामधेयोऽयमितितत्राह परंब्रह्मेति मुख्यावृत्त्यर्थंपरमात्मेति सृष्टिस्थित्य
प्ययाभासायद्गताचत्रचास्थिताइत्यादिनालक्ष्यतइत्यर्थः ७

प्रकारांतरेणाश्रयंलक्षयिष्यन्नाध्यात्मिकादिभगवद्रूपैक्यकथनपूर्वकंजीवानामीशतंत्रतामाह आध्यात्मिकइति आध्यात्मिकःशरीरसंबंधिषुचक्षुरादिषुतत्प्रेरकत्वेनास्थितःपुरुषोविष्णुः सोऽसावेवाधि
दैविकआधिदैवेष्वादित्यादिषुस्थितः यस्तत्राधिभूतेषुघटादिपदार्थेषुस्थित्वातयोरुभयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोश्चक्षुःप्रकाशयोर्विच्छेदः सम्यक्निश्चायकोविष्णुराधिभौतिकोहिस्मृतइत्यन्वयः ८ हि
त्वर्थवाचिनाहिशब्देनसूचितहेतुंव्यनक्ति एकादिति एतेषांत्रयाणांमध्येएकतमाभावे चक्षुराद्यभावे प्रकाशाभावेवा तद्विषयघटादिपदार्थाभावेवानोपलभामहेघटादिविषयानुपलब्धिज्ञानंनानुभवइतिय
दायस्मात्तस्मात्ज्ञानस्वातंत्र्याभावात् सर्वेवयमस्वतंत्राइत्यर्थः ननुकोऽसौज्ञानेस्वतंत्रइतितत्राह त्रितयमिति तत्रतेषामस्वतंत्राणांजीवानांमध्येयोऽध्यात्मादित्रितयंवेदस आत्माविष्णुराश्रयइत्यन्वयः
नन्वन्यदैवंविधंज्ञानमस्तुनसुषुप्त्यादावित्यस्येदमेवोत्तरम् तत्रसुषुप्त्यादावपींद्रियप्रकाशविषयाननपेक्ष्यैवयोजीवानांसर्वंस्वरूपज्ञानेनैववेत्ति सआत्माश्रयइति ननुप्राणस्याप्येतत्त्रयापेक्षाभावेनज्ञानसं
भवात् प्राणावाएवैतस्मिन्पुरेजाग्रतीतिश्रुतेः श्रियोपिनित्यमुक्तत्वान्मुक्तानांनिर्देहकत्वाच्च कथमेतल्लक्षणंलक्ष्यव्यावर्तयतीतितत्राह स्वाश्रयाश्रयइति मुक्ताश्रयाणांरमामुख्यप्राणादीनास्वाश्रयाणा
माश्रय आधारोऽनेनस्वातंत्र्येणप्रतीयमानंसर्वज्ञत्वंलक्षयन्लक्ष्म्यादिभ्योलक्ष्यंव्यावर्तयतीत्युक्तंभवति सुषुप्त्यादावीश्वरस्यसर्ववेत्तृत्वंच स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीतिश्रुतिसिद्धम्
९ एवंपुराणलक्षणमभिधायाधुनाविराडाख्यांविरिंचोत्पत्तिंवक्ष्यन्प्रथमतस्तत्स्रष्टृपुरुषाख्यहरेरवतारकथनपूर्वकमस्यसृष्टिमाह पुरुषइति यदासपुरुषःसृष्टैस्तत्त्वैःसहांडंप्रविश्यतानिभित्त्वाविभज्यविनिर्गतः

अध्यात्मिकोऽयंपुरुषःसोऽसावेवाधिदैविकः ॥ यस्तत्रोभयविच्छेदःसस्मृतोह्याधिभौतिकः ८ एतदेकतमाभावेयदानोपलभामहे ॥ त्रितयंतत्रयोवेदस
आत्मास्वाश्रयाश्रयः ९ पुरुषोंडंविनिर्भिद्ययदासौसविनिर्गतः ॥ आत्मनोयनमन्विच्छन्नपोस्राक्षीच्छुचिःशुचीः १० तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासुसहस्रप
रिवत्सरान् ॥ तेननारायणोनामयदापःपुरुषोद्भवाः ११ द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच ॥ यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षया १२ एकोना
नात्वमन्विच्छन्योगतल्पात्समुत्थितः ॥ वीर्यंहिरण्मयंदेवोमाययाव्यसृजत्त्रिधा १३ अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमितिप्रभुः ॥ पुनस्तत्पौरुषं
वीर्यंत्रिधाभिद्यततच्छृणु १४

प्रकाशितःपुरुषाभिधएवप्रादुर्भूतस्तदात्मनएवदीपाद्दीपांतरवत्रूपांतरेणशेषपर्यंकेशयनायायनमाश्रयमन्विच्छन्नित्यशुचिःसभगवानात्मनोऽयनभूताःशुचीःस्वपूजासाधनयोग्याअपोस्राक्षीदित्यन्वयः ।
अंडंप्रविष्टोयोविष्णुःसोऽडंभित्त्वाप्रकाशितइत्यादेः १० ततःकिंतत्राह तास्विति स्वसृष्टासुतास्वप्सुसहस्रपरिवत्सरानवात्सीदितियत् तेननारायणोनामाभूदित्यन्वयः ननुअनेनायनमप्स्वासेतिअबयनइ
तिवाजलायनइतिचांतरेणनारायणइतिनामकथमत्राह यदिति अनाशात्पुरुषोनरस्तदुद्भवाआपोनाराइतियद्यस्मात्तानाराअयनंयस्यसनारायणइति सोपोसृजत्ततोनारानरोऽनाशात्परांयतइतिच ११
हरेरियंसृष्टिःस्वाधीनसाधनांतरसहकृतेत्याशयेनाह द्रव्यमिति द्रव्यंपृथिव्यादि १२ ब्रह्मांडस्यांतस्त्रैविध्यमपिश्रीनारायणेनैवकृतमित्याह एकइति जलेशेषपर्यंकेशयानएकोनाराणएवस्वसृष्टतत्तद्वस्तु
नियामकतयांतर्यामिरूपैर्नानात्वंबहुत्वसंख्यागोचरत्वमाप्नुमन्विच्छन् योगतल्पात्समुत्थितोदेवोलीलालोलोहिरण्मयंस्ववीर्यमंडंमाययास्वेच्छयांतस्त्रिधाव्यधात् तत्तन्नियामकत्वेनबहुत्वंप्राप्नुमीश्वर
इत्यादेः किंच हिरण्मयंपूर्णसुखसंशतानंदवीर्यंस्वरेतोरूपंत्रिधाव्यसृजदित्यन्वयः अंतःस्थितहरेःकामादंडेब्रह्मतनोर्जनिरित्यादेः १३ अंडांतस्त्रैविध्यप्रकारंकथयति अधिदैवमिति प्रभुरितित्रिधाव्यसृज
दितिशेषः हरिवीर्यरूपस्यविराजोपित्रैविध्यमस्तीतिकथयति पुनरिति पुनर्यथातत्पौरुषंपुरुषाख्यस्यहरेर्वीर्यंविराण्नामब्रह्मात्मकंजातंत्रिधाभिद्यतइतित्रिविधमभवत् तथाशृण्वित्यन्वयः १४

तदेवविश्वंविवृणोति अंतरिति विराडाख्यब्रह्मशरीरेंतराकाशेविचेष्टतःपुरुषस्यहरेरोजःसहोबलंपराभिभवसहनस्वेच्छाकरणशक्तयोजाज्ञिरे ततस्तेभ्यओजआदिभ्योमहान्प्राणोमुख्यप्राणोजज्ञइत्यन्वयः अत्रांतर्यामिहयोजःसहोबलानुविष्टहिरण्यगर्भओजःसहोबलेभ्यःसर्वेंद्रियनायकः ओजःसहोबलात्मकोमुख्यप्राणोजातइत्युक्तंभवति एतेनचपूर्वप्रकृताध्यात्माधिभूताधिदैवानांब्रह्मस्थनारायणब्रह्मप्राणेभ्यःसृष्टिरितिज्ञातव्यं प्राणेनाक्षिपतेत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् १५ प्राणस्यसर्वेंद्रियप्रभुत्वंस्पष्टयति अनुप्राणंतीति पिंगलयानाड्याअपानंतमधश्चेष्टमानम् १६ इडापिंगलयोःप्राणापानचेष्टाफलमाह प्राणेनेति प्राणेनापानेनच विभोर्विरिंचस्य चतुर्मुखावयवोत्पत्तिकथनपूर्वकंतेभ्योऽध्यात्मादीनामुत्पत्तिप्रकारंप्रपंचयति पिपासतइति प्रागादौमुखंनिरभिद्यतव्यक्तमभवत् १७ मुखतोमुखे तत्रतालुनिरभिनत् जिह्वयाजिह्वेंद्रियेण १८ वाक्वागिंद्रियं। तयोर्वह्निवाचोरनंतरंव्याहृतमभिवादनं शरीरातस्थेनभस्वतिवायौदोधूयति पुनःपुनर्धुन्वतिकंपमानेसति जलेऽडोदकेवर्तमानस्यवायुर्विरिंचस्यनिर्गमद्वाराभावेननिरोधःक्लेशविशेषोभूत् १९ तदनंतरंनासिकेश्वासोच्छ्वासरूपवायुनिर्गमागमद्वारेव्यक्ते वायुरित्यनेनाद्यापिनिरोधोनुभवसिद्धइत्याह जिघ्रक्षतोघ्रातुमिच्छतोघ्रातुस्तत्रनासिनासिकायांघोनासिक्यःप्राणःसगंधग्राहीवायुर्घ्राणेंद्रियंतद्विषयोगंधश्चजातइतिशेषः २० यदासविरिंचआत्मनिनिरालोकोनिष्प्रकाशस्तदात्मानंस्वशरीरमन्यच्चादिदृक्षतस्तस्याऽक्षिणीगोलकेव्यक्तेततो

अंतःशरीरआकाशेपुरुषस्यविचेष्टतः ॥ ओजःसहोबलंजज्ञेततःप्राणोमहानभूत् १५ अनुप्राणंतियंप्राणाःप्राणंतंसर्वजंतुषु ॥ अपानंतमपानंतिनरदेवामिवानुगाः १६ प्राणेनाक्षिपताक्षुत्तृडंतराजायतेविभोः ॥ पिपासतोजक्षतश्चप्राङ्मुखंनिरभिद्यत १७ मुखतस्तालुनिर्भिन्नंजिह्वातत्रोपजायते ॥ ततोनानारसोजज्ञेजिह्वयायोधिगम्यते १८ विवक्षोर्मुखतोभूम्नोवह्निर्वाग्व्याहृतंतयोः ॥ जलेचैतस्यसुचिरंनिरोधःसमजायत १९ नासिकेनिरभिद्येतांदोधूयतिनभस्वति ॥ तत्रवायुर्गंधवहोघ्राणोनसिजिघृक्षतः २० यदात्मनिनिरालोकआत्मानंचदिदृक्षतः ॥ निर्भिन्नेअक्षिणीतस्यज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः २१ बोध्यमानस्यऋषिभिरात्मनस्ताजिघृक्षतः ॥ कर्णौचनिरभिद्येतांदिशःश्रोत्रंगुणग्रहः २२ वस्तुनोमृदुकाठिन्यंलघुगुर्वुष्णशीतताम् ॥ जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्नातस्यांरोममहीरुहाः ॥ तत्रचांतर्बहिर्वातस्त्वचालब्धगुणावृतः २३ हस्तौरुरुहतुस्तस्यनानाकर्मचिकीर्षया ॥ तयोस्तुबलवानिंद्रआदानमुभयाश्रयम् २४ गतिंचिकीर्षतःपादौरुरुहातेऽभिकामिनः ॥ पद्भ्यांहव्यंस्वयंयज्ञःकर्मयत्क्रियतेनृभिः २५

ज्योतिःसूर्योरूपगुणग्रहश्चक्षुरिंद्रियंतद्ग्राह्यंरूपंचोत्पन्नमितिशेषः २१ ऋषिभिर्ज्ञानसाधनैर्वेदादिभिरग्न्यादिभिर्वाबोध्यमानस्यवेदान्निबोधेतिविज्ञाप्यमानस्यतस्यविरिंचस्यात्मनस्ताद्विज्ञापनंजिघृक्षतःग्रहीतुकामस्यकर्णौजातौ तयोर्दिशोदिग्देवतागुणग्रहःश्रोत्रेंद्रियंचतद्विषयश्चशब्दः २२ वस्तुनोघटादिपदार्थस्यमृदुत्वादिगुणान्जिघृक्षतोज्ञातुमिच्छतस्तस्यविधेस्त्वगिंद्रियं तस्यांत्वचिरोममहीरुहास्तत्रत्वचिचांतर्बहिर्व्याप्तोऽपित्वचात्वगिंद्रियेणस्पर्शलब्धेनज्ञानेन स्पर्शगुणेनावृतोवातः स्पर्शवायुःस्पर्शश्चाभवदित्यन्वयः। गुर्वुष्णेतिछांदसः २३ उभौइंद्रियौद्रियाभिमानिनावाश्रयौयस्यतत्तथोक्तंआदानमुपादानाहानादिकर्मच २४ गतिंगमनलक्षणंकर्म यज्ञइंद्रपुत्रःस्वयं तदभिमानी गतिश्चपद्भ्यामभूतां तथानृभिर्यद्धव्यंहविःसंबंधिहवनादिकर्मक्रियते यमुद्दिश्यसउपेंद्रोभगवान्यज्ञाख्योमितयाभिव्यक्तइतिशेषः २५

प्रजासंततिस्तन्निमित्तापारातिस्तस्यांजातआनंदःसएवामृतंतदर्थयितुंशीलमस्येतिप्रजानंदामृतार्थिनस्तस्यविधेःशिश्नमिंद्रियस्थानं तस्मिन्शिश्नेकामानांप्रियंपरप्राप्यसुखसाधनं ताहशमुपस्थेंद्रियं तदुभयाश्रयंशिश्नोपस्थाश्रयंरतिःसुखंवासीत् कामानांभोगसाधनमितिवा २६ धातुमलंपुरीषसंज्ञमुत्सिसृक्षोस्त्यक्तुकामस्यगुदमपानद्वारंततस्तस्मिन्गुदेपायुनामेंद्रियं ततइंद्रियानंतरंमित्रनामादेवः उभयाश्रयःपायुमित्राश्रयोवा इत्यनेन मलादिकंकदाचित्तुब्रह्मलोकाभिपत्तये । आत्मनोनिर्ममेकामात्सर्वेषामभवत्तत इत्यादिवाक्यंस्मारयति२७ परकायप्रवेशप्रकारमाह आसिसृक्षोरितिपुरंत्वा धिष्ठितादेहात्पुर्यामन्यस्मिन्देहेपुरितत्वानमनाडीविशेषमासिसृक्षोःप्रवेष्टुकामस्य विरिंचस्येत्युपलक्षणं योगिनां नाभिद्वारमपावृतंविवृतं ततोनाभिद्वारादपानवायुस्तस्मान्मृत्युस्तदुभयाश्रयंपृथक्त्वंदे हांतरप्राप्तिलक्षणंचोत्पन्नं अत्रमृत्युर्मरणंतत्प्रापकश्चापानः इदंब्रह्मणोनांकिंतुदेहिनामित्यनुसंधेयम् २८ अन्नपानानामन्नपानानिआदित्सोरादातुकामस्यविरिंचस्यकुक्षिनाड्यावभूतां असृत्जोरुधिर स्यस्थानंकुक्षिरंत्रस्थाननाडीद्वासप्ततिभेदभिन्ना । तयोःकुक्षिनाड्योःसमुद्रानद्यश्चासन् तृप्तिःपुष्टिश्चतदाश्रयेतृप्तिःकुक्ष्याःश्रयापुष्टिर्नाड्याश्रया २९ आत्ममायांविष्णुसृष्ट्यादिमहिमानंनिदिध्यासोर्ध्या तुकामस्यहृदयंमनोनिवासस्थानमभूत् ततोहृदयान्मनोमनसश्चंद्रोऽधिदेवता संकल्पःकामश्चमनोवृत्तिविशेषावभूतां इतिशब्दोनिरुद्धग्रहणार्थः ३० त्वगाद्याःसप्तधातवःशरीरस्थितिहेतुभूताजाताइति शेषः तेषांनिदानमाह भूमीति मुख्यप्राणाभिमन्यमानजडरूपप्राणोपादानकारणमाह प्राणइति मुख्यप्राणेनाभिमन्यमानजडप्राणोव्योमांबुवायुभिःसृष्टइतिशेषः ३१ इंद्रियोपादानकारणमाह

निरभिद्यतशिश्नोवैप्रजानंदामृतार्थिनः ॥ उपस्थआसीत्कामानांप्रियंतदुभयाश्रयम् २६ उत्सिसृक्षोर्धातुमलंनिरभिद्यतवैगुदम् ॥ ततःपायुस्ततोमित्रउ त्सर्गउभयाश्रयः २७ आसिसृक्षोःपुरंपुर्यानाभिद्वारमपावृतम् ॥ ततोपानःस्वतोमृत्युःपृथक्त्वमुभयाश्रयम् २८ आदित्सोरन्नपानानामसृक्कुक्ष्यंत्रनाडिकाः ॥ नद्यःसमुद्राश्चतयोस्तुष्टिःपुष्टिस्तदाश्रये २९ निदिध्यासोरात्ममायांहृदयंनिरभिद्यत ॥ ततोमनश्चंद्रइतिसंकल्पःकामएवच ३० त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः ॥ भूम्यप्तेजोमयाःसप्तप्राणोव्योमांबुवायुभिः ३१ गुणात्मकानींद्रियाणिभूतादिप्रभवागुणाः ॥ मनःसर्वविकारात्माबु द्धिर्विज्ञानरूपिणी ३२ एतद्भगवतोरूपंस्थूलंतेव्याहृतंमया ॥ मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ३३ अतःपरंसूक्ष्मतममव्यक्तंनिर्विशेषणम् ॥ अना दिमध्यनिधनंनित्यंवाङ्मनसोःपरम् ३४

गुणेति गुणाःसत्वादयः गुणकारणमाह बुद्धिरिति विज्ञानरूपिणीनिश्चयज्ञानरूपिणी ३२ ब्रह्मशरीरस्यभगवत्प्रतिमात्वंस्पष्टयति एतदिति पंचभूताहंकारतत्त्वमहत्तत्त्वप्रकृत्याख्याष्टावरणा वृतमेतत्स्थूलंविराडाख्यंब्रह्मशरीरंभगवतोनारायणस्यप्रतिमारूपंतेतवमयाव्याहृतमित्यन्वयः तदुक्तं स्थूलंभगवतोरूपंब्रह्मदेहउदाहृतम् । तत्तंत्रस्वाच्चेति ३३ ननुतर्हिहरेर्निजरूपंकीदृशमत्राह अतइति अतोब्रह्मणोदेहाच्चपरंविलक्षणमपिस्थूलंकिंनेत्याह सूक्ष्मतममिति सूक्ष्माणामप्यतिशयेनसूक्ष्मं अणोरणीयानितिश्रुतेःमहत्परिमाणाभावेनाचाक्षुषत्वेनभक्तानांदिदृक्षोपासनाव्यर्थेत्यतउक्तम् अव्यक्तमिति महत्परिमाणवत्त्वेऽपिस्वप्रसादमंतरेणचाक्षुषंनस्यादित्यर्थः महतोमहीयानितिश्रुतिः यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेः सूक्ष्मंशंखचक्रगदाधरमितिच अन्यस्यकस्यचिदतिशयलक्षणवि शेषणसंभवेकथमेतदित्यतउक्तम् निर्विशेषणमिति निर्गतंविशेषणमतिशयलक्षणंयस्मात्तत्तथोक्तम् अस्यकाव्यस्यकवयोनसमर्थाविशेषणइतिदर्शनात् एवंविधस्यापिवस्तुत्वेनघटवदाद्यंतवत्त्वंकिंन स्यादितिमंदाशंकापरिहारायोक्तम् अनादीति आदिमध्यांतशून्यम्नैतदौपचारिकमतउक्तंनित्यमिति नित्यमविनाशि नित्योनित्यानामितिश्रुतिः चाक्षुषत्वभावाभावेऽपिवागादिविषयत्वस्यादतउक्तं वाङ्मनसोःपरमितिवाङ्मनसयोरगोचरं । सरस्वतीरुद्रोक्तमंवा ३४

प्रेक्षावद्गृहीतत्वेन ते उभे अपि ग्राह्ये इत्याशयेनोपसंहरति अमुनीइति स्थूलसूक्ष्मे अमुनी भगवद्रूपे मया ते तवानुवर्णिते मायासृष्टे भगवदिच्छया प्रकृत्या च विरचिते जगति ये ऽविपश्चितः ज्ञानदुर्बलास्ते जना उभे अपि रूपेन गृह्णंति नजानतीत्यन्वयः ३५ मायामये जगति विपश्चितउ येकार्यकार गरूपेन गृह्णंति नांगीकुर्वंतीत्येतदप०याख्यानंमत्याह सवाच्येति नामैववाचकत्वेन नामरूपक्रियाअपि । वाच्यत्वेन हरिर्देवोनियामयतिचैकराट् । कर्तृत्वात्तु सकर्मासौ निष्फलत्वादकर्मकइत्यनेनव्याख्यातोयंश्लोकः निष्फलत्वात्कर्मफलानपेक्षत्वात् नन्वेकस्यनानानामरूपक्रियाकारकत्वंमायामंतरेण कथंसंजाघटीत्य तउक्तं ब्रह्मेति अंतर्बहिर्व्याप्तं यद्ब्रह्मशब्दवाच्यंरूपंतस्यधारकत्वाद्घटतइत्यर्थः ब्रह्मवेदतपस्तत्त्वमित्यतोवेदादिशब्दराशिधृतत्वाद्वा अनेनप्रपंचस्यवेदादिसिद्धत्वेनसत्यत्वात्तस्यमायामयत्वेवेदादेरप्रमाणत्वेन तदुक्ततदैक्यस्यापितथात्वेनविश्वस्यैवसत्यत्वंन्यायप्राप्तमित्युक्तंभवति ३६ उक्तमेवविशदयति प्रजापतिरित्यादिना सर्वनामरूपक्रियायतःप्रजापत्यादिनामरूपक्रियाश्चयतइतिपूर्वेणान्वयः ३७ मातरोऽदित्यादयोब्राह्म्याद्यावा पिशाचाघंटाकर्णादयः भूताभृंगिरुद्रानुगाः विनायकाविघ्नादय' ३८ कूष्मांडारुक्मांड्वादयः । उन्मादा'कालकर्णादय. । यातुधानारक्षोविशेशभृगुकुत्सादयः । ग्रहाअष्टादशनवग्रहावा हेनृप नृपाःप्रियव्रतादयोवा सरीसृपाःसहस्रपादादयः ३९ संख्यातुमशक्यत्वात्सामान्यतोनिर्दिशति द्विविधाइति व्योमक्षेपथमाकशनभःशब्दगुणोंबरं । पुष्करं गगनंविष्णोःपदंद्यौरात्रमुच्यतइत्यभिधानान्नभःशब्दउभयलिंगः । तेषामुत्तमादित्वेकारणमाह कुशलेति उक्ताइमाजातयःकुशलादिकर्मणांगतयःफलानि ४० उक्तजातीस्त्रिधाविभजति सत्त्वमि

अमुनीभगवद्रूपेमयातेह्यनुवर्णिते ॥ उभेअपिनगृह्णंतिमायासृष्टेऽविपश्चितः ३५ सवाच्यवाचकतयाभगवान्ब्रह्मरूपधृक् ॥ नामरूपक्रियाधत्तेसकर्माकर्मकःपरः ३६ प्रजापतीन्मनून्देवानृषीन्पितृगणान्पृथक् ॥ सिद्धचारणगंधर्वान्विद्याध्रान्सुरगुह्यकान् ३७ किंनराप्सरसोनागान्सर्पान्किंपुरुषानपि ॥ मातॄरक्षःपिशाचांश्चप्रेतभूतविनायकान् ३८ कूष्मांडोन्मादवेतालान्यातुधानान्ग्रहानपि ॥ खगान्मृगान्पशून्वृक्षान्गिरीन्नृपसरीसृपान् ३९ द्विविधाश्चतुर्विधाश्चान्येजलस्थलनभौकसः ॥ कुशलाकुशलमिश्राणांकर्मणांगतयस्त्विमाः ४० सत्त्वंरजस्तमइतितिस्रःसुरनृनारकाः ॥ तत्राप्येकैकशोराजन्भिद्यंतेगतयस्त्रिधा ४१ यदैवैकतमोन्याभ्यांस्वभावउपहन्यते ॥ तदैवेदंजगद्धाताभगवान्धर्मरूपधृक् ॥ पुष्णातिस्थापयन्विश्वंतिर्यङ्नरसुरात्मभिः ४२

ति सत्त्वंरजस्तमइतिगुणत्रयहेतुकाःसुरनृनारकाइतितिस्रोज्ञेयाइत्यन्वयः सत्त्वहेतुकपुण्यफलासुरगतिः । रजोहेतुकपुण्यपापफलामनुष्यगतिः । तमोहेतुकपापफलानारकीगति. । अनेननरकयोग्याअसुराइत्युक्तंभवति अवांतरभेदोपित्रिधेत्याह तत्रापीति गुणत्रयमूलकर्मभ्यःप्राप्तसुरनरासुरगतयः प्रत्येकंसात्त्विकराजसतामसतयात्रिधाभवंति तथाहि कल्पादिप्रधानाअसुरास्तामसतामसाःप्रधानासुरभृत्यास्तामसराजसाः अप्रसिद्धासुरास्तामससात्त्विकाः केवलपापचारिणोमनुष्याराजसतामसा. मिश्रकर्मकृतोमनुष्याराजसराजसाः मनुष्येषुपुण्यैककर्मकृतउत्तमामनुष्याराजससात्त्विकाः । पृथगप्रसिद्धादेवाःसात्त्विकतामसाः अतत्त्वाभिमानिनोलोकेख्याताःसात्त्विकराजसाः तत्त्वाभिमानिनोदेवाःसात्त्विकसात्त्विकाः सात्त्विकेभ्योपिसात्त्विकाः गरुडादित्रिकतद्भार्याः तेभ्योपिसात्त्विकोब्रह्मभार्यासरस्वती ततोपिसात्त्विकोब्रह्मेतिभेदः एकैकशइतिशप्रत्ययेनज्ञायते तदुक्तं तामसास्तामसादैत्याःप्रधानादेवशत्रवइत्यादिना ४१ एवंजगत्स्वरूपंनिरूप्याधुनाभगवदवताराावसरमाह यदेति यदैकतमस्वभाव.सात्त्विकोन्याभ्यांरजस्तमोभ्यामुपहन्यते तदैवतस्मिन्नवसरएवधातापोषणादिकर्तावर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकरूपधरोभगवान् तिर्यङ्नरसुरात्मभिः मत्स्यकूर्मवराहरामकृष्णोपेंद्रादिरूपैरवतीर्येदंजगत्सत्त्वेनस्थापयन्पुष्णाति संवर्धयतिस्थितंरक्षतीत्यन्वयः तेषुत्रिष्वेकतमोभावःसात्त्विकतामसः सात्त्विकराजसःसात्त्विकसात्त्विकोवा तामसराजसाभ्यामुपहन्यते बद्धोतिवा यदीतस्तामसादिभीराजसतामसादिमिश्र दैत्यदानवराक्षसादिभिः ते त्रयः सात्त्विकभेदाबाध्यते सदावराहादिरूपैरितिवा तदुक्तं सात्त्विकेषुत्रिषुयदात्वेकस्यमतिबाधनमित्यादिना ४२

१४

ननुसंहारोन्यनियतश्चेत्तदुपद्रवेणजगद्रक्षणंदुःशकमित्याशंक्य स्वनियतरूपभेदेनसंहारस्याक्रियमाणत्वात् नतदुपरोधोजगद्रक्षणस्येतिध्वनयति ततइति ततःस्थित्यनंतरंप्रलयकालेप्राप्तेकालाग्निरुद्रा
ख्यात्मांतर्यामीसभगवानात्मनोब्रह्मणोंतर्यामिणःस्वोदराचत्सृष्टंजगत्तदिदंसर्वंनियच्छति कथमिव अनिलोघनानीकंमेघपटलमिवेत्यन्वयः तदुक्त मत्स्यादिरूपीपोषयतिनृसिंहोरुद्रसंस्थित इत्या
दिना। कालोयमः ४३ उक्तमर्थंप्रमाणइति इत्थंभावेनेति भगवंतोब्रह्मादयस्तेभ्योतिशयेनोत्तमोभगवत्तमोभगवानैश्वर्यगुणोनासर्वजगन्नेतापरमपुरुषः । इत्थंभावेनसृष्टिस्थितिसंहारादिकर्तृत्वेन
सर्वस्माद्भिन्नत्वेनसर्वदोषविवर्जितत्वेनकथितःप्रतिपादितः श्रुत्यादाविविशेषः यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादि । तथाकथनेकारणमाह इत्थमितिसूरयःपरंपरमात्मानमित्थंभावेनसर्ववैलक्षण्येनद्र
ष्टुमर्हंतिहि नाभेदज्ञानेनातस्तत्कथनंयुक्तमितिभावः यद्वाभगवान्जगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणविशिष्टत्वेनकथितइतियद्यस्मात्तस्मात्सूरयःपरमार्थदर्शिनइत्थंभावेऽचेतसिपरंद्रष्टुनार्हंतीतिन अर्हंत्येवेति अ
नेनज्ञानिप्रत्यक्षमपिप्रोक्तार्थेप्रमाणमितिसूचितम् ४४ अत्रोच्यमानंजन्मादिकर्तृत्वंमायामयंकिंनस्यादत्राह नचेति अस्यपरस्यकर्तृत्वंजन्मकर्माणियथाजीवानांबंधस्यप्रतिषेधार्थंभवंति तथानविधीयतइ
तिन वेदादौकर्तृत्वंजन्मकर्मचविधीयतएव अतोमाययास्वेच्छयारोपितंनित्याकूडम् । स्वरूपाविभिन्नत्वात् कर्तृत्वंनानिर्वाच्यम् । प्रतिषेधाय बंधस्यजीवानापरमोशितुः । स्वेच्छयैवतुकर्तृत्वंनित्याकू
टंचिदात्मकमितिवचनात् रुपउपरिभावइतिधातोः सुभद्रांरथमारोप्येतिप्रयोगाच्च स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेतिच अनेनमायाशब्दस्येच्छार्थत्वंनमिथ्यार्थत्वमित्युक्तंभवति हिशब्देननिरस्तकु

ततःकालाग्निरुद्रात्मायत्सृष्टमिदमात्मनः॥सन्नियच्छतितत्कालेघनानीकमिवानिलः४३इत्थंभावेनकथितोभगवान्भगवत्तमः ॥नेत्थंभावेनहिपरंद्रष्टुमर्हंति
सूरयः ४४ नचास्यजन्मकर्माणिपरस्यनविधीयते॥ कर्तृत्वंप्रतिषेधार्थंमाययारोपितंहितत् ४५ अयंतुब्रह्मणःकल्पःसविकल्पउदाहृतः॥ विधिःसाधारणो
यत्रसर्गाःप्राकृतवैकृताः ४६ परिमाणंचकालस्यकल्पलक्षणविग्रहम् ॥ यथापरस्ताद्व्याख्यास्येपाद्मंकल्पमिमंशृणु ४७ शौनकउवाच ॥ यदाहनोभवा
न्सूतक्षत्ताभागवतोत्तमः ॥ चचारतीर्थानिभुवस्त्यक्त्वाबंधून्सुदुस्त्यजान् ४८ कुत्रकौषारवेस्तस्यसंवादोध्यात्मसंश्रितः ॥ यद्वासभगवांस्तस्मैपृष्टस्तत्त्वमु
वाचह ४९ ब्रूहिनस्तदिदंसौम्यविदुरस्यविचेष्टितम् ॥ बंधुत्यागनिमित्तंचयथैवागतवान्पुनः ५० सूतउवाच ॥ राज्ञापरीक्षितापृष्टोयदवादीन्महामुनिः ॥
तद्वोऽभिधास्येशृणुतराज्ञःप्रश्नानुसारतः ॥५१ ॥ इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायांद्वितीयस्कंधेदशमोऽध्यायः॥ १० ॥ ॥ ६ ॥

हकमितिपूर्वोक्तंसूचयति ४५ संप्रत्युक्तब्रह्मकल्पेनान्यब्रह्मकल्पानांसाधारण्यमाह अयमिति अयंब्रह्मणःप्रथमःकल्पस्तवोदाहृतः मयेतिशेषइत्यन्वयःकीदृशः सविकल्पः मन्वंतरादिविविधकल्पे
नसहितः यत्रब्रह्मकल्पेऽन्यब्रह्मकल्पानामन्यकल्पानांचसाधारणःसमानोविधिः यत्रचप्राकृतवैकृताःसर्गाःसंतीत्यर्थः अनेनप्राकृतादिसर्गकथनंसाधारण्येकारणमित्युक्तंभवति ४६ श्रोतृप्रवृत्त्यर्थमुत्त
रस्कंधार्थंप्रतिजानीते परिमाणमिति कल्पानांलक्षणानिविग्रहमियत्तांचकल्पलक्षणस्वरूपंच परस्तात्पश्चाद्यथायथावद्व्याख्यास्ये प्रथमतइमंपाद्मंकल्पंशृण्वित्यन्वयः४७ अस्यग्रंथस्यशुकशिष्यसूत
शौनकसंवादत्वंस्पष्टयन् शौनकप्रश्नप्रकारमाह यदाहेति विदुरस्तीर्थयात्रायांमैत्रेयादात्मनोगतिमित्यादिना क्षत्ताबंधूंस्त्यक्त्वाभुवस्तीर्थानिचचार तत्रतीर्थसंचरणसमयेमैत्रेयादात्मज्ञानंचापेतियद्भ
वानाह ४८ ततःकिंतत्राह कुत्रइति तस्यविदुरस्याध्यात्मसंभवः आत्मनांपुरुषाणामधिकस्यहरेःकथायाःसंभवोयस्मात्सतथा यद्वात्मानशरीरमधिकृत्यवर्तमानंदेहेंद्रियादि तद्विषयोविदुरेणपृष्टःसभ
गवांस्तस्मैविदुराय यद्वा तत्त्वमुवाचह हेत्यनेनग्रंथांतरप्रसिद्धिमाह प्रत्यारंभेप्रसिद्धौहेतिपादवः ४९ ५० तत्रसूतःशौनकप्रश्नपरिहारप्रकारंप्रतिजानीते राज्ञेति यत्समाधानं राज्ञःप्रश्नानुसारत
इतिपुनरुक्त्याप्रश्नयोरेकविषयत्वेनपरिहारोपितदविनाभूतइतितत्प्रश्नप्रतिवचनमपिपुंप्रत्प्रश्नप्रतिवचनमेवेतिदर्शयति ५१ ॥ द्वितीयस्कंधगाहृषापदरत्नावलीमया। स्वार्पिताचरणांभोजेपद्मनाभस्यभास
ताम् ॥ १ ॥ इतिश्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थयतींद्रकृतायांश्रीमद्भागवतटीकायांपदरत्नावल्यांद्वितीयस्कंधेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ द्वितीयस्कंधःसमाप्तः ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते द्वितीयः स्कंधः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवते तृतीयः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ यल्लीलाजलराशिलोलल्हरीस्नानक्षमाणांनृणांसंसारोदावेराशुशुष्यतितरामङ्गयुग्मशुष्कैधवत् ॥ यस्माद्विश्वमशेषमुद्भवतियस्तत्त्वंपरंयोगिनांश्रीमंतंतमुपास्महेसुमनसामिष्टप्रदं विठ्ठलम् ॥१॥ अगाधश्रीमद्भागवतजलराशौमणिगणंतृतीयस्कंधोऽभ्रमयमनवगाहंमृगयति ॥ निमज्ज्योन्मज्ज्यार्थेऽनुपदमनुरक्तोऽमलधियःकृपालेशंसंतःखलुविदधतांमय्यनुपदम् ॥२॥ अत्रमुमुक्षूणांस्वस्व योग्यभगवदपरोक्षज्ञानोत्पत्तौप्रधानसाधनंभक्तिरेवतत्साधनमितरत्सर्वमितिप्रपंच्यते तत्रसूतःशौनकप्रश्नपरिहारायशुकपरीक्षित्संवादंकथयति एवमिति यथाहंचत्वयाएतत्प्रमेयंप्रतिपृष्टएवंतथाक्षत्रा पिविदुरेणापिभगवांस्त्रिकालज्ञोमैत्रेयःपृष्टइत्यन्वयः । ऋद्धिमत्स्वगृहंत्यक्त्वेत्यनेनवैराग्यंप्रथमसाधनमितिसूचितम् १ विदुरमैत्रेयसंवादंघटयितुंतीर्थयात्राकालप्रदेशेनप्रश्नबीजमुत्थापयति यदा त्विति वःपितामहानामर्थेमंत्रकृत्सांधिकृत् संधिकार्येऽनुत्पन्नेपौरवेंद्रपुरंहास्तिनापुरंत्यक्त्वा आत्मसात्कृतमुपप्लाव्याख्यपुरंयदाप्रविवेशतदाविदुरस्तीर्थयात्रार्थंगतइतिशेषइत्यन्वयः अत्रतुशब्देन यु द्धकालेतुविदुरस्तीर्थयात्रांगतोपिसन् । मायआस्तेगजपुरेपांडवानांहितेच्छयेतिवाक्यंविशिनष्टि अनेनविदुरेणतीर्थसेवाकदाचित्कृतानयुद्धकालमारभ्यतत्समाप्तिपर्यंतमित्युक्तंभवति २ तीर्थनिषेविणोविदु रस्यसामान्यतोज्ञातमैत्रेयसंगकालघटनोपिराजादेशविशेषबुभुत्सयापृच्छतिकुत्रेति कुत्रकस्मिंस्तीर्थविशेषे पुरान्निर्याणहेतुरपिवक्तव्यइत्यतोवर्णयेत्युक्तं ३ विविदिषालौल्यकारणमाह नहीति हिशब्दोहेत्व र्थः यस्मादल्पार्थोदयोनतस्माद्वर्णयेत्यर्थः अत्रापिहेतुमाह साध्विति साधुभिर्बहुमतेसौम्येसज्जनेवाङ्कुर्यापुमानितियादवः ४ सूतःशौनकप्रश्नपरिहारायतत्संवादंकथयति सएवमिति । बहुपूर्णतया

श्रीशुकउवाच ॥ एवमेतत्पुरापृष्टोमैत्रेयोभगवान्किल ॥ क्षत्त्रावनंप्रविष्टेनत्यक्त्वास्वगृहमृद्धिमत् १ यदात्वयंमंत्रकृद्वोभगवानखिलेश्वरः ॥ पौरवेंद्रपुरं हित्वाप्रविवेशात्मसात्कृतम् २ परीक्षिदुवाच ॥ कुत्रक्षत्तुर्भगवतामैत्रेयेणाससंगमः ॥ कदावासहसंवादएतद्वर्णयनःप्रभो ३ नह्यल्पार्थोदयस्तस्यविदुर स्यामलात्मनः॥ तस्मिन्वरीयसिप्रश्नःसाधुवादोपबृंहितः॥ ४ सूतउवाच ॥ सएवमृषिवर्योऽयंपृष्टोराज्ञापरीक्षिता ॥ प्रत्याहतंसुबहुवित्प्रीतात्माश्रूयतामिति ५ श्रीशुकउवाच ॥ यदातुराजास्वसुतानसाधून्पुष्णन्नधर्मेणविनष्टदृष्टिः ॥ भ्रातुर्यविष्ठस्यसुतान्विबंधून्प्रवेश्यलाक्षाभवनेददाह ६ यदासभायांकुरुदेव देव्याःकेशाभिमर्शंसुतकर्मगर्ह्यम् ॥ नवारयामासनृपःस्नुषायाअस्रैर्हरंत्याःकुचकुंकुमानि ७ द्यूतेत्वधर्मेणजितस्यसाधोःसत्यावलंबस्यवनागतस्य ॥ नयाच तोऽदात्समयेनदायंतमोजुषाणोयदजातशत्रोः ८

मितिधातोर्देवादिसज्जननिषेवितपूर्णभगवंतंवेत्तीतिसुबहुविदिति तज्ज्ञानफलमाह प्रीतात्मेति प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमितिस्मृतेः प्रसन्नमनावाश्रूयतामित्यनेनवक्तव्यार्थेआदरंजनयति उच्यमानंसहेतुकंचे च्छ्रद्धांजनयति अस्यकथंतदित्यतउक्तमितीति इतिहेतुप्रकरणप्रकारादिष्विततियादवः ५ विदुरस्यतीर्थयात्रायानिमित्तमाह यदात्विति अत्रयदाशब्दोहेत्वर्थे यदातदेतिहेत्वर्थेकालार्थेपिचभण्य तइतिवचनात् ।अधर्मेणेत्यस्यावधारणार्थेतुशब्दः विनष्टाभगवद्विषयादृष्टिर्यस्यसतथा असाधूनन्यायवर्तिनः। अधर्मेणधर्मविरुद्धकर्मणा । यविष्ठस्य कनिष्ठस्य । विबंधून्लौकिकबंधुरहितान् । लाक्षाभवने लाक्षोपगूढगृहेददाह यदायस्मात्तदातस्मादित्येकोहेतु ६ अयमेकोहेतुरित्याह यदेतिनृपोधृतराष्ट्रः कुचकुंकुमान्यस्रैर्नेत्रजलैर्हरंत्याः क्षालयंत्याः स्वस्यस्नुषायाः कुरुदेवस्ययुधिष्ठिरस्यदेव्याःपट्टाभि षिक्तायाद्रौपद्याःसभायागर्ह्यंनिंद्यं सुतस्यदुःशासनस्यकर्मकेशाभिमर्शकबरीभारपरामर्शलक्षणं नानिवारयामास यदायस्मात्तस्मात् ७ अयंतृतीयोहेतुरित्याह द्यूतेत्विति तुशब्दोऽवधारणार्थः अधर्मे णेत्यनेनसंबध्यते साधुत्वादीनिपितृधनदानयोग्यत्वहेतवइतिप्रकाशनायोक्तानीति अवलंबआधारयाष्टिः दायंस्वस्यप्राप्तियोग्यंपितृधनं वनवासावसानसमयेनाददादितियत्तस्मादितिशेषः तत्रहेतुः तमइ ति तमोयथार्थज्ञानग्लानिकारणंपुत्रवचनंजुषाणःसेवमानोऽङ्गीकुर्वाणइत्यर्थः ८

चतुर्थहेतुमाह यदात्विति पार्थेनयुधिष्ठिरेण प्रहितःप्रेषितः पुंसाममृतायनानिमोक्षादिसकलपुरुषार्थसाधनानि हतःपुण्यलेशोयस्यसतथा लिशअल्पीभावइतिधातुः अनेनपापंबहुलंपुण्यमल्पं तदपिनष्टमित्युक्तंभवति इदमेवसुखलेशविनाशकारणमित्यस्मिन्नर्थेतुशब्दः गुरुमात्रस्यापिवाक्यंग्राह्यंकिंपुनर्जगद्गुरोरित्यभिप्रायेणतथोक्तम् ९ ततःकिंविदुरस्यतीर्थयात्रायामित्यतोविशेषहेतुमाह यदेति पूर्वजेनज्येष्ठेनयदोपहूतोभवनंप्रविष्टोविदुरोमंत्रायस्वकर्तव्यतालोचनायपृष्टःकिंकार्यंतद्ब्रवीहीति अथतदामंत्रदृशांमंत्रज्ञानांवरीयांस्तंधृतराष्ट्रमाह मंत्रदृग्वरीयस्त्वंकुतइतितत्राह यदिति वैदुरिकंविदुरेणोक्तंयद्यस्मात्तस्मादितिशेषः कृष्णेसंधिकार्यमनुत्पन्नेचोपप्लाव्यंगतेसत्युपहूतइतिअस्मिन्नर्थेकिलशब्दः १० किमाहेतितत्राहअजातशत्रोरिति प्रतियच्छप्रदेहि प्रदानहेतुमाह सहानुजइति हिश ब्दोहेत्वर्थः यत्रयस्ययुधिष्ठिरस्याभिप्रेतसाधकइतिशेषः किमसौयमइतितत्राह यमिति यमीमंप्रति अत्रापिहेतुमाह स्वशत्रुहेति स्वस्यराज्यलक्षणद्रव्यस्यशत्रवोदुर्योधनादयस्तान्हतवानितिनिश्चि तत्वाच्चथाप्रयोगः ११ राज्यप्रदानेबलवद्धेत्वंतरंचाह यदात्विति क्षितिदेवाःब्राह्मणाःतेषादेवःपूज्यः मुक्तिमपिददातीतिमुकुंदइतिएवंविधसामर्थ्यवान्पार्थान्गृहीतवानिति यदातस्माच्च

यदातुपार्थप्रहितःसभायांजगद्गुरुर्यानिजगादकृष्णः ॥ नतानिपुंसाममृतायनानिराजोनुमेनेहतपुण्यलेशः ९ यदोपहूतोभवनंप्रविष्टोमंत्रायपृष्टःकिलपूर्वजे
न ॥ अथाहतंमंत्रदृशांवरीयान्यन्मंत्रिणोवैदुरिकंवदंति १० अजातशत्रोःप्रतियच्छदायंतितिक्षतोदुर्विषहंतवागः ॥ सहानुजोयत्रवृकोदरोहिस्वशत्रुहायं
त्वमलंबिभेषि ११ यदातुपार्थान्भगवान्मुकुंदोगृहीतवान्सक्षितिदेवदेवः ॥ आस्तेस्वपुर्यांयदुदेवदेवोविनिर्जिताशेषनृदेवदेवः १२ सएषदोषःपुरुषद्विडास्ते
गृहंप्रविष्टोयमपत्यमत्या ॥ पुष्णासिकृष्णाद्विमुखोगतश्रीस्त्यजाश्वशैवंकुलकौशलाय १३ इत्यूचिवांस्तत्रसुयोधनेनप्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण ॥ असत्कृ
तःसत्स्पृहणीयशीलःक्षत्तासकर्णानुजसौबलेन १४ कएनमत्रोपजुहावजिह्मंदास्याःसुतंयद्बलिनैवपुष्टः ॥ तस्मिन्प्रतीपःपरकृत्यआस्तेनिर्वास्यतामाशुपुरा
च्छ्वसानः १५ सइत्थमत्युल्बणकर्णबाणैर्भ्रातुःपुरोमर्मसुताडितोऽपि ॥ स्मयन्धनुर्द्वारिनिधायमायांगतव्यथोऽयादुरुमानयानः १६

सोपिनदूरस्थइत्याह आस्तइति स्वेषांपांडवानांपुर्यांमुपप्लाव्याख्यायामास्तइति यस्माच्चस्माच्च सांप्रतंसावसरइत्याह विनिर्जितेति १२ पुत्रसंवादाभावाद्युधिष्ठिरायराज्यंनदत्तमितिधृतराष्ट्राभिप्रायं विज्ञायविदुरोविष्णुवैष्णवद्वेषिणःपुत्रस्यापिपरित्यागःश्रेयानितिवक्ति सएषइति हेज्येष्ठत्वंयमपत्यमत्या नपतंतिकुलंयस्मात्तदपत्यमितिबुद्ध्यापुष्णासिसएषगृहंप्रविष्टः आस्तइत्यन्वयः कीदृशोदोषःपा पात्मा पुरुषंपूर्णंषड्गुणंविष्णुंद्वेष्टीतिपुरुषद्विट् कुतःकृष्णाद्विमुखः उपलक्षणमेतत्तद्भक्तविमुखश्चातएवगतश्रीःश्रीप्रसादरहितः यतएवंविधोयतस्मात्कुलकौशलायाशुकालक्षेपमंतरेणैनंदुर्योधनंत्यजेत्य न्वयः १३ स्ववचनादिकंधृतराष्ट्रेणनांगीकृतमित्येतावताविदुरस्यतीर्थयात्राकारणविरागहेतुःकःप्राप्तइतितत्राह इतीति इतिशब्दआदिवचनः एवमादिवाक्यमुक्तवान्प्रकारवचनोवा स्फुरणंसंचलनं तत्रज्येष्ठस्यपुरतःअसत्कृतोधिकृतः १४ धिक्कारप्रकारमाह कएनमिति दास्याःसुतमित्याक्रोशेषष्ठीउपजुहावाहूतवान् जिह्मंवक्रहृदयं यस्यपुंसोबलिनाऽपवर्जितान्नेन तस्मिन्पुंसिप्रतीपोविरोधी परे षांममविरोधिनांपांडवानांकृत्येकार्येआस्तेयस्मात्तस्मादितिशेषः निर्वास्यतांनिष्कास्यतां श्वसानःश्वासमात्रावशेषी स्वकृतोदोषःस्वस्यैवेतिसूचनायशानच्प्रयोगः १५ संभावितस्यताडनात्प्रागेवनिर्गमं नंश्रेयइतिभावंश्लोकद्वयेनसूचयन्नाह सइति भ्रातुर्धृतराष्ट्रस्य स्मयन्मंदस्मितंकुर्वन् मायांपुत्रइत्यादिस्नेहलक्षणांहरेर्बंधकशक्तिमुरुमानयानोबहुमन्वानःसोऽयाद्ययौ तीर्थंप्रतिशेषः १६

पुण्यलब्धइत्यनेनहास्तिनपुरमपिपुण्यक्षेत्रमितिसूचयति तीर्थपदोहरेःपदानिस्थानानि सहस्रमूर्तिरनंतमूर्तिः तदेतत्सहस्रंतत्सर्वमितिश्रुतिः १७ एतदेवविशिनष्टि वनेष्विति तीर्थानांशुद्धजला नामायतनेषुस्थानेषु नित्यशुद्धस्यहरेःसन्निधानस्थानेषुवा पुण्यशब्दःप्रत्येकमभिसंबध्यते उपवनेषुपुरोपकंठवनेषु अद्रिषुश्रीपर्वतादिषु कुंजेषुसिंहगिरिव्रजाद्यणुतरपर्वतेषु वनेषुवृंदावनेषु सेव्यत्वे हेतुमाह अपंकेति सरित्सुगोदावर्यादिनदीषुसरःसुपुष्करादिषु अनंतस्यहरेर्लिंगैःप्रतिमाभिःसम्यगलंकृतेषु १८ चरणंविशिनष्टि गामिति गांभूमिं मेध्यैःशुद्धैः विविक्तैःपृथग्भूतैःवृक्षात्पतितैःप त्रादिभिर्वृत्तिराजीविकाजीवनंयस्यसतथोक्तः यद्वाशुद्धएकांतस्थलेवृत्तिरवस्थानयस्यसतथा अधःशयनेनस्थंडिलेशयनेनावधूतोरजोरूषितदेहः स्वैःस्वकीयैरलक्षितोऽविज्ञातः अवधूतावायुनोद्धताःकेशा यस्यसतथा यद्वापाठांतरेअवधूतवेषवद्वेषोयस्यसतथाकीदृशानिव्रतानिहरितोषणानियानि यानिव्रतानिचेरेतानितानिसर्वाण्यपिहरिप्रसादजनकानीत्यर्थः अनेनोद्देश्यव्रतदेवतावशीकरणसमर्थानीतिव्र तशब्दनिर्वचनंसूचितं वृञ्वरणइतिधातोर्व्रियतेनेनैतादित्यस्मिन्नर्थेव्रतमितिरूपंसिध्यति १९ कर्मभूमित्वाद्भारतवर्षमेवाटितवान् नान्यदित्यस्मिन्नर्थेएवशब्दः केनचित्कालेनयावद्यदाप्रभासंतावत्तदापार्थोऽजिते नकृष्णेनोक्तविधिनैकचक्रामेकाज्ञां एकमेवातपत्रंश्वेतच्छत्रंयत्रसातथातां क्षिनिवासगत्योरितिधातोः सर्वत्रसन्निवासःसुगमनंचाराद्युपद्रवोनास्तीत्येतत्सूचनायक्षितिमितिप्रायोजि इत्थमित्यनेनानियम

सनिर्गतःकौरवपुण्यलब्धगजाह्वयात्तीर्थपदःपदानि ॥ अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयोर्व्यामधिष्ठितोयानिसहस्रमूर्तिः १७ वनेषुपुण्योपवनाद्रिकुंजेष्वपंकतोयेषुसरित्सरःसु ॥ अनंतलिंगैःसमलंकृतेषुचचारतीर्थायतनेष्वनन्यः १८ गांपर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिःसदाप्लुतोऽधःशयनावधूतः ॥ अलक्षितःस्वैरवधूतवेषोव्रतानिचेरेहरितोषणानि १९ इत्थंव्रजन्भारतमेववर्षंकालेनयावद्गतवान्प्रभासम् ॥ तावच्छशासक्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेनपार्थः २० तत्राथशुश्रावसुहृद्विनष्टिंवनंयथावेणुजवह्निनाश्रयम् ॥ संस्पर्धयादग्धमथानुशोचन्सरस्वतींप्रत्यगियायतूष्णीम् २१ तस्यांत्रितस्योशनसोमनोश्चपृथोरथाग्नेरसितस्यवायोः ॥ तीर्थंसुदासस्यगवांगुहस्ययच्छ्राद्धदेवस्यसआसिषेवे २२ अन्यानिचेहद्विजदेवदेवैःकृतानिनानायतनानिविष्णोः ॥ प्रत्यंकमुख्यांकितमंदिराणियद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरंति २३

भंगोनास्तीतिसूच्यते २० प्रभासतीर्थगमनेनकश्चिदर्थविशेषःसूचितः कोसावितितत्राह तत्रेति अथप्रभासक्षेत्रगमनानंतरं तत्रप्रभासेतिष्ठन्विदुरःसुहृदांयदूनांविनष्टिंविप्रशापनिमित्तविनाशं शुश्रावेत्यन्वयः । विदुरस्तुप्रभासस्थः शापंसक्षेपतोऽशृणोत् । यदूनाविस्तरात्पश्चादुद्धवाद्यमुनामनुइतिवचनात् । विप्रशापेनभविष्यंतंयदुविनाशंश्रुतवान् अन्यथामहाभारतविरोधःस्यादित्यर्थः त ज्जिज्ञासुस्तत्रागमत्किंनेत्याह यथेति वायुनोद्धतवेणुसंघर्षणलक्षणसंस्पर्शोत्थितवह्निनातदाश्रयंवनयथादग्धंभविष्यतितथाविप्रशापहेतुसंस्पर्धयान्योन्यमर्मस्पर्शनवचनोत्थितकलहवह्निनादहिष्यत्स्व कुलमनुशोचन्नथप्रत्यक्सरस्वतींपश्चिमवाहिनींनाम्नासरस्वतीं नदीमियायेत्यन्वयः तूष्णीमित्यनेनदुःखेनक्षेत्रवासिनोनापृच्छदितिसूचयति २१ दुःखाग्निसंतप्तस्तत्रसरस्वत्यामतुकिंगतइतितत्राह तस्या मितिअनेनविदुरस्यज्ञानाधिक्यंसूचयति यतःसंसारःक्षणभंगुरोऽतस्तीर्थस्नानादिनाशुद्धांतःकरणस्यभगवदपरोक्षज्ञानेनपुरुषार्थःस्यादित्यनेनतीर्थस्नानमकारि नान्योव्यापारइति २२ नकेवलं नदीतीर्थान्येवनिषेवितानिकिंतुतद्देशभवानिक्षेत्राणीत्याह अन्यानिचेतिइहनद्यांसुराष्ट्रेच कीदृशान्यायतनानिप्रत्यंकाःसम्यक्लक्षणवंतोब्रह्मादयस्तेषांमुख्योविष्णुस्तस्यप्रतिमाभिरंकितानिचिह्नितानि मंदिराणियेषुतानितथा । ब्रह्माप्रत्यंकवान्सम्यग्विष्णुर्लक्षणवत्तमइति । प्रत्यंकमुख्यमायुधश्रेष्ठंचक्रंतदंकितानीतिव्याख्यानांचित्यंनिघंटुकारैस्तथानभिहितत्वादिति येषांक्षेत्राणांदर्शनात् २३

विदुरस्यतीर्थसेवायांतात्पर्याधिक्यंसूचितमृद्धामित्यनेन अन्यथासमृद्धदेशत्यागेकारणाभावात् कालेनकेनचिदितिशेषः २४ तत्रतीर्थस्नानमंतरेणोद्धवंदृष्ट्वानेनकिमकारितन्मह्यंब्रूहीतिपरीक्षितोहार्दंचो
द्यंपरिहरति सइति प्रशांतमित्यादिविशेषणत्रयेणोद्धवस्यभगवन्निष्ठायावैराग्यस्यशास्त्रज्ञानस्यप्रख्यातेश्चाधिक्यंसूचयति भगवान्कृष्णःप्रजापुत्रोपेषांतेतथोक्तास्तेषां अपृच्छादितिद्विकर्मकोधातुः
तेनोद्धवमित्यन्वेतव्यम् २५ स्वोविष्णुस्तस्यनाभ्योनाभिजातःपद्मोब्रह्मातस्यानुवृत्त्यापार्थनालक्षणसेवयाकृतक्षणौकृतावसरौ कच्चित्कामप्रवेदनइतिवचनात्प्रश्नार्थेवर्ततेकच्चिच्छब्दः। पद्मोब्रह्मासमुद्दिष्टः
पद्माश्रीरपिचोच्यतइतिच । लोकानांसुखकर्तृत्वमपेक्ष्यकुशलंविभोः । पृच्छ्यतेसततानंदात्कथंतस्यैवपृच्छ्यतइतिवचनात् हरेःकुशलप्रश्नोलोकानांसुखकर्तृत्वमपेक्ष्येतिज्ञातव्यम् २६ भामःपूज्यः वदा
न्योदानशीलः वरतर्पणेनमर्तृतर्पणेन २७ यदूनांवरूथाधिपतिःसेनाधिपतिः आदिसर्गेपूर्वजन्मनि स्मरंकामं विप्रानाराध्येतिकथनंलोकवनितानांब्राह्मणप्रसादेनस्वाभीष्टावाप्तिरितिप्रदर्शनपरंनतुस्वार्थ
परमित्यभिप्रायः २८ सात्वतामामधिपउग्रसेनः शतपत्रनेत्रःपुंडरीकाक्षः नृपासनाधिंसिंहासनंममनाभूदितियआधिःमनस्तंपरिहृत्य आधिर्मनोवरूथंचआत्माख्यमपिचोच्यतइति २९ सद्दक्षःपुत्रत्व

ततस्त्वतिव्रज्यसुराष्ट्रमृद्धंसौवीरमत्स्यान्कुरुजांगलांश्च ॥ कालेनतावद्यमुनामुपेत्यतत्रोद्धवंभागवतंददर्श २४ सवासुदेवानुचरंप्रशांतंबृहस्पतेःप्राक्तनयंप्रतीतम् ॥ आलिंग्यगाढंप्रणयेनभद्रंस्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानाम् २५ कच्चित्पुराणौपुरुषौस्वनाभ्यपद्मानुवृत्त्येहकिलावतीर्णौ ॥ आसातउर्व्याःकुशलंविधायकृतक्षणौकुशलंशूरगेहे २६ कच्चित्कुरूणांपरमःसुहृन्नोभामःसआस्तेसुखमंगशौरिः ॥ योवैस्वसॄणांपितृवद्ददातिवरान्वदान्योवरतर्पणेन २७ कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनांप्रद्युम्नआस्तेसुखमंगवीरः ॥ यंरुक्मिणीभगवतोभिलेभेआराध्यविप्रान्स्मरमादिसर्गे २८ कच्चित्सुखंसात्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणामधिपःसआस्ते ॥ यमभ्यषिंचच्छतपत्रनेत्रोनृपासनाधिंपरिहृत्यदूरात् २९ कच्चिद्धरेःसौम्यसुतःसदृक्षआस्तेग्रणीरथिनांसाधुसांबः ॥ असूतयंजांबवतीव्रताढ्यादेवंगुहंयोंऽबिकयाधृतोऽग्रे ३० क्षेमंसकच्चिद्युयुधानआस्तेयःफाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः ॥ लेभेंऽजसाधोक्षजसेवयैवगतिंतदीयांयतिभिर्दुरापाम् ३१ कच्चिद्बुधःस्वस्त्यनमीवआस्तेश्वफल्कपुत्रोभगवत्प्रपन्नः ॥ यःकृष्णपादांकितमार्गपांसुष्वचेष्टतप्रेमविभिन्नधैर्यः ३२ कच्चिच्छिवंदेवकभोजपुत्र्याविष्णुप्रजायाइवदेवमातुः ॥ यावैस्वगर्भेणदधारदेवंत्रयीयथायज्ञवितानमर्थम् ३३ अपिस्विदास्तेभगवान्सुखंवोयःसात्वतांकामदुघोऽनिरुद्धः॥ यमामनंतिस्महिशब्दयोनिंमनोमयंसत्त्वतुरीयमर्थम् ३४

योग्यः दक्षइतिपाठेकर्तव्यत्वेनयुगपदनेकेषुकार्येषुप्राप्तेष्वव्यामोहेनक्रमेणकर्तादक्षइत्यर्थः अग्रेपूर्वजन्मनिअंबिकयापार्वत्या धृतो गर्भइतिशेषः ३० युयुधानःसात्यकिःफाल्गुनादर्जुनात् अनेनधनु
र्वेदज्ञानाधिक्यंभगवत्यियतमत्वंचमहत्त्वेहेतुरितिसूचयति एवमुत्तरत्राप्यूह्यम् ३१ अनमीवोनिष्पापःश्वफल्कपुत्रोऽक्रूरः प्रेम्णाभक्त्याविभिन्नंनष्टंधैर्यंरजोवेष्टनाहंकाररूपमनोयस्यसतथा ३२
विष्णुःप्रजापुत्रोयस्याःसाविष्णुप्रजातस्याः देवकश्चासौभोजश्चदेवकभोजः । नाम्नादेवकःकुलेनभोजःतस्यपुत्र्या देवक्यादेवमातुरदितेरिवविष्णुप्रजायाइतियोजना यज्ञोविष्णुर्वितानोविभूतिर्वि
ष्णुविभूतिरूपसर्थंप्रतिपाद्यंयागलक्षणमर्थंवा कदाचित्कंदेवक्यागर्भधारणंत्रय्याअर्थधारणंसनातनमतस्तन्निदर्शनंकथंस्यादित्यतउक्तंवाइति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरेकदेशसाम्येनालंतत्सिद्धेरिति
३३ अनिरुद्धोभगवान्वासुखमास्तेऽपिस्वित्किमित्यन्वयः अनिरुद्धशब्दार्थंलक्षयति यःसात्वतामिति नकेवलंकामेनरुणद्धि किंतुतत्तदिष्टदायकआश्रितानामतोऽनिरुद्धःपूज्यश्च कामदुघइति

प्रयोगेणसूचितंवैदिकत्वंस्पष्टमाह यामिति शब्दोवेदोयोनिर्ज्ञप्तिकारणंयस्यसतथोक्तस्तं भद्रंणोअपिवातयमनइत्येवंरूपःशब्दः।नुहेमनस्त्वंकर्तुंदक्षंदक्षंनभुतभद्रंमंगलंविष्णुंप्रतिपातयगमयेतिमनोविषय प्रतीतेःकथमस्यानिरुद्धविषयत्वमत्राह मनोमयामिति सर्वकार्येषुमनःप्रथयतीतिमनोभिमानित्वादनिरुद्धस्यमनःशब्देनसएवोच्यते मनसावाअग्रेसंकल्पयति मनएवमनुष्याणांकारणंबंधमोक्षयोरित्यादेः नोमनोभद्रंवातयेतिमनसःकर्मत्वप्रतीतेःकथमनेनउच्यतेइतिचेत्सत्यंसएवतर्ह्यनिरुद्धःस्यात् ननुहंततर्हिमनःशब्दाभिधेयत्वंगतमत्राह सत्त्वेति सत्त्वाच्चित्तात्तुरीयंचतुर्थंमनःशब्दार्थंमनिरुद्धमामनंति मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंतरात्मनः । यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यंहृषीकाणामधीश्वरम् । शारदेंदीवरश्यामंसंराध्यंयोगिभिःशनैरित्यादिना हेमनोनाथानिरुद्धनोस्माकंक्रतुंसंकल्पदर्शनंज्ञानंतत्त्वाविषयंकुरु हेभगव न्मनोदक्षंसमर्थंक्रतुमध्वरंचभद्रंत्वंवातयप्रापयेत्युभयथापिहितद्विषयत्वंसगच्छते दक्षौदर्शनपंडिताविति यादवः कामदुघत्वादिमाहात्म्यंहरेरितरत्रासंभावितंकथमस्मिन्नोच्यतइत्यतोवाह यामिति यंका मपुत्रंसत्त्वस्यबलविज्ञानपूर्णस्यचतुर्मूर्तेर्हरेस्तुरीयमर्थमनिरुद्धनामानंहरिमामनंतीत्यतोयुक्तंतदावेशित्वात्तादृशमाहात्म्यकथनंपृथ्व्यादौदर्शनादिति ३४ उक्तकुशलप्रश्नंप्रसिद्धाप्रसिद्धेष्वप्यतिदिशति अपिस्विदिति ३५ धर्मोधर्मपुत्रः । विजयाच्युताभ्यांस्वदोर्भ्यांधर्मेणधर्मशास्त्रमनतिक्रम्यधर्मसेतुंपरिपातिकिमित्यन्वयः यस्ययुधिष्ठिरस्यसभायांदिग्विजयेनानुवृत्तिरनुगमनंयस्याःसातथा विजयाद

अपिस्विदन्येचनिजात्मदैवमनन्यवृत्त्यासमनुव्रताये ॥ हार्दिक्यसत्यात्मजचारुदेष्णगदादयःस्वस्तिचरंतिसौम्य ३५ अपिस्वदोर्भ्यांविजयाच्युताभ्यां धर्मेणधर्मःपरिपातिसेतुम् ॥ दुर्योधनोऽतप्यतयत्सभायांसाम्राज्यलक्ष्म्याविजयानुवृत्त्या ३६ किंवाकृताघेष्वघमत्यमर्षीभीमोऽहिवद्दीर्घतमंव्यमुंचत् ॥ यस्यांघ्रिपातंरणभूर्नसेहेमार्गंगदायाश्चरतोविचित्रम् ३७ कच्चिद्यशोधारथयूथपानांगांडीवधन्वोपरतारिरास्ते ॥ अलक्षितोयच्छरकूटगूढोमायाकिरातोगिरिशस्तुतोष ३८ यमावुतस्वित्तनयौपृथायाःपार्थैर्वृतौपक्ष्मभिरक्षिणीव ॥ रेमातउद्धृत्यमृधेस्वरिक्थंसुधांसुपर्णाविववज्रिवक्त्रात् ३९ अहोपृथापिध्रियतेऽर्भकार्थेराजर्षिवर्येणविनापितेन ॥ यस्त्वेकवीरोऽतिरथोविजिग्येधनुर्द्वितीयःककुभश्चतस्रः ४० सौम्यानुशोचेतमधःपतंतंभ्रात्रेपरेतायविदुद्रुहेयः ॥ निर्यापितोयेनसुहृत्स्वपुर्याअहंस्वपुत्रानसमनुव्रतेन ४१ सोहंहरेर्मर्त्यविडंबनेनदृशोनृणांचालयतोविधातुः ॥ नान्योपलक्ष्यःपदवींप्रसादाच्चरामिपश्यन्गतविस्मयोऽत्र ४२

र्जुनादनुवृत्तिरुत्पत्तिर्यस्याःसातथा विजयस्यहरेरनुवृत्तिर्यस्याःसातथातयावा श्रीमदादितरेषाधर्मसेतुलंघनंसंभाव्यतेनास्यतदस्तीतिप्रश्नः ततएवधर्मइतिपायोजि ३६ भीमःकृताघेषुदुर्योधनादिषु अघंव्यमुंचात्किंवा पुनरपराधबुद्धिमुक्त्वास्तेकिं प्रश्ननिमित्तमाह अत्यमर्षीति तस्यपराक्रममाह यस्येति अंघ्रिपातेनिमित्तमाह मार्गमिति ३७ रथयूथपानांयशोदधातीतियशोधाः यच्छरकूटेनयस्य शरपंजरेणगूढोनिलीनः माययेच्छयाकिरातः गृहीतशबरवेषः ३८ पक्ष्मभिरावृतेअक्षिणीइवपार्थैरावृतौरक्षितौमाद्र्यास्तनयौयमौवज्रिणइंद्रस्यवक्त्रात्सुपर्णौगरुडौसुधामिवमृधेयुद्धेस्ववैरिमुखात्स्वरि क्थंनिजराज्याख्यंधनमुद्धृत्यरेमाते उतस्वित्किमित्यन्वयःसुपर्णाविति दार्ष्टांतिकापेक्षयाद्विवचनम् ३९ तेनराजर्षिवर्येणपांडुचक्रवर्तिनाविनारहितापिध्रियते पुत्रैरितिशेषः राजर्षिवर्यत्वंदर्शयति यस्त्वि ति चतस्रःचतस्रः ४० परेतायमृतायभ्रात्रेपांडवे क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानायंप्रतिकोपइतिचतुर्थी सुहृत्स्वपुराकारकर्ता ४१ विधातुःकृष्णस्यपदवींनिवृत्तिमार्गंचरामि पश्यन्संसारिणांक्लेशमितिशेषः ४२

ननुकंसादिवधवत्कुरूणांहननंझटितिकिमितिनकृतंनकारितंचेत्याशंक्यप्रयोजनांतरसद्भावादुपेक्षितमित्याशयेनाह नूनमिति भगवान्कुरूणामघमपराधमुपैक्षत नूनमुपेक्षितवानितिसंदर्भःयामि तर्कनिश्चयार्थो
नूनंनाम्नितिपादवः। तद्धननासामर्थ्यान्नेत्यतउक्तं ईशोपीति तर्हिकिंनिमित्तमितितत्राह नृपाणामिति त्रिमदाद्विद्याधनाभिजनैर्निमित्तान्मदादुत्पथानासत्पंथानमपहायवर्तमानानांचमूभिरक्षौहिणी
गणिताभिर्मुहुर्महींचालयतांनृपाणांकंसादीनांवधाद्धेतोः तद्वधमाथम्येपीदंनिमित्तमित्याह प्रपन्नेति प्रपन्नानांदेवावताराणांवसुदेवादीनामार्तिंजिहीर्षयाऽसह्यदुःखहरणेच्छयाद्वारेण अनेनहरेःप्रवृ
त्तिर्भक्ताभीष्टानुसारिणीतिदर्शितंभवति ४३ भक्ताभीष्टंचभूभारायितदुष्टजननिधनंयत्तदेवावतारप्रयोजनमितिभावेनाह अजस्येति अजस्यविष्णोर्जन्मावतारः उत्पथनाशनायकंसादिनिधनाय प्रयोज
नांतरंचास्तीत्याह कर्माणीति फलमननुसंधायाकर्तुःस्वतएवसृष्ट्यादेःकर्तुर्हरेःकर्माणिजगत्सर्जनादिलक्षणानि पुंसांशरणागतानांग्रहणायश्रवणमननादिरूपजिज्ञासायै हरिःकर्तापिअकर्तेतिफलाभा
वेनभण्यतइति बालवल्लीलार्थंदेहंगृह्णातीतिकिंनस्यादितीमंपक्षमाक्षिपति नन्विति अन्यथाभक्तजनग्रहणादिकमंतरेणस्वप्रयोजनमपेक्ष्यनैव कुतः। असंभवात् तथाहिकःपुरुषःशुक्रशोणितसपृक्तदेहम
र्हतीति नकोप्यर्हतीति हरिरर्हतीतिनेत्याह परइति गुणानांसकाशात्परस्तदतीतत्वेनोत्तमः गुणसंसर्गोपिनास्तीति गुणानामितिषष्ठी सदेहइतिहरेर्देहित्वप्रतीतेःकोर्हतीतिकथमाक्षिप्यतइत्यतउक्तंकर्मे

नूनंनृपाणांत्रिमदोत्पथानांमहींमुहुश्चालयतांचमूभिः ॥ वधात्प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशोप्युपैक्षताघंभगवान्कुरूणाम् ४३ अजस्यजन्मोत्पथनाशनायकर्माण्य
कर्तुर्ग्रहणायपुंसाम् ॥ नन्वन्यथाकोऽर्हतिदेहयोगंपरोगुणानामुतकर्मतंत्रम् ४४ तस्यप्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासनेस्वे ॥ अर्थायजातस्य
यदुष्वजस्यवार्तांसखेकीर्तयतीर्थकीर्तेः ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेप्रथमोऽध्यायः ॥१॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिभागवतः
पृष्टःक्षत्त्रावार्तांप्रियाश्रयाम् ॥ प्रतिवक्तुंनचोत्सेहेऔत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः १ यःपंचहायनोमात्राप्रातराशाययाचितः ॥ नैच्छत्तद्रचयन्यस्यसपर्यांबाललील
या २ सकथंसेवयातस्यकालेनजरसंगतः ॥ पृष्टोवार्तांप्रतिब्रूयाद्भर्तुःपादावनुस्मरन् ३ समुहूर्तमभूत्तूष्णींकृष्णांघ्रिसुधयाभृशम् ॥ तीव्रेणभक्तियोगे
ननिमग्नःसाधुनिर्वृतः ४ पुलकोद्भिन्नसर्वांगोमुंचन्मीलद्दृशाशुचः ॥ पूर्णार्थोलक्षितस्तेनस्नेहप्रसरसंप्लुतः ५

त्ति मनुष्यादिदेहयोगाद्यसंभवेपिदेवादिशरीरयोगःस्याद्धेत्यतउक्तं उतेति उताप्यर्थविकल्पयोरिति विकल्पोपिनघटतइत्यर्थः नदेहयोगादिजनिर्विष्णोःर्थेकिर्जनिःस्मृतेतिविशेषवचनाच्चदेहयोगांगी
कारपक्षोगर्हितइतिभावः ४४ किंबहुनोक्तेनेतिविदुरःस्वाभीष्टंवक्ति तस्येति ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ अत्राध्यायद्वयेउद्धवेनविदुरप्र
श्नप्रतिवचनायहरेःश्रीकृष्णावतारसंक्षेपकथानिरूप्यते तत्रप्रथमतउद्धवस्यभगवतिभक्त्युद्रेकलक्षणंशुकःपरीक्षितंकथयतीत्याह सूतःशौनकाय इतीति आत्मादेरपिप्रियःप्रेष्ठोहरिराश्रयोयस्याःसातथा
तां वार्तांकथामौत्कंठ्यं चित्तविद्रवणहेतुभूतौत्सुक्यं तस्माद्गद्गदकंठत्वादिविशेषः स्मारितेश्वरःप्रसंगविशेषादितिशेषः १ एकांतभक्तानामेतद्युक्तमितिभावेनाह यइति पंचहायनावत्सरायस्यसतथा
प्रातराशायप्रातर्भोजनायतस्मात्भोजनं सपर्यांपूजांरचयन्प्रपंचयन् २ तस्यहरेर्जरसंजरांवार्धकंवयः ३ कृष्णांघ्रिस्मरणसुधया तृतीयासप्तम्यर्थे तस्यांनिमग्नोनिर्वृतःपरमानंदंप्राप्तः ४ उद्धवस्यैवंविधाव
स्थांपश्यतोविदुरस्यमनसिकिमत्यभादत्राह पुलकेति तेनविदुरेण पुलकोरोमांचस्तेनोद्भिन्नमंकुरितंसर्वांगंयस्यसः मीलद्दृशाऽर्धोन्मीलितनेत्रेणाश्रुबाष्पकलांमुंचन्स्नेहप्रसरसंप्लुतोभक्तिनदीप्रवाहमग्नःसउ
द्धवः पूर्णार्थःकृतकृत्योलक्षितोलक्षणतोज्ञातइत्यन्वयः ५

ततःपरंविदुरस्य काभीष्टसिद्धिरभूदित्याशंक्य तत्प्रश्नप्रवचनोपक्रमसिद्धिरित्याह शनकैरिति भगवल्लोकादसंप्रज्ञातावस्थालक्षणान्नृलोकंमनुष्यदेहाभिमानमागतः उत्स्मयन्नुत्कृष्टंमंदस्मितंकुर्वन् ६
कींदृशीसेत्यत्राह कृष्णेति कृष्णएवद्युमणिःसूर्यस्तस्यनिम्लोचेअस्तमयेसति अतएवगतश्रीषुनष्टालोकेषु अतएवकालाजगरेणगीर्णेषुग्रस्तेषुअस्तंगतेषुविनाशंयातेषुनःसंबंधिषुयदुषु किंनुकुशलंब्रूयां हे
स्यनेनकुशलप्रश्नप्रवचनप्रत्यारंभोनकर्तव्योविप्रशापेनसन्निकृष्टनाशस्यप्रसिद्धत्वादितिदर्शयति प्रत्यारंभेप्रसिद्धेहेतियादवः ७ दुष्टनिधनव्याजेनज्ञानोपदेशार्थमवतीर्णस्यकृष्णस्यज्ञानेननाशंयास्य
तामपियदूनां त्रिलोक्याश्चश्रेयःसिद्धिःस्यादित्याशंक्यज्ञानेसतिश्रेयस्तदेवनास्तीत्यनुतपन्नुद्धवइत्याह दुर्भगइति लोकोजन बतशब्दःखेदवचनःहरिनविदुर्दुस्तरसंसारसंहारकत्वेनेतिशेषः ८
नकेवलमज्ञामिथ्याज्ञानिनोपिजाताइत्याह इंगितज्ञाइति अत्रेंगितशब्दोद्विरावृत्त्याव्याख्यातव्यः इगिचेष्टायामितिधातुः लोकस्येंगितेनचेष्टितेनेंगितंहृद्गतभावजानंतीतींगितज्ञाः इंगितंहृद्गतोभा
वइंगितंचांगचेष्टितमित्यभिधानं पुरप्रौढाःशरीराभिमानिनः गृहस्वामिनोवाएकारामाःकेवलक्रीडालोलाः एकेमुख्यान्यकेवलाइतिच एवंविधाःसर्वेसात्वताःयादवाःसात्वतांब्रह्मादिभागवतानामृष
भंस्वामिनंप्राकृतप्रधानपुरुषवत्भूतावासंकतिपयजनावासहेतुभूतममंसतामन्यंतेत्यन्वयः एकोदेवइतिप्रतिपाद्यत्वेनप्रसिद्धंभूतावासमविशेषेणसकलजगन्निवासभगवद्दसात्वतायादवानामेवऋषभममंसते
तिवा ९ प्रसंगाज्ज्ञानिलक्षणमाह देवस्येति देवस्यहरेर्माययाबंधकशक्त्यास्पृष्टाउपतप्तज्ञानत्वादन्ययाज्ञानिनोयेचान्येअसतांजनानाममंगलानांविषयाणांवाश्रयास्तद्वाक्यैस्तेषांनृणांवाक्यैरात्मनिपरमात्म
न्युप्तात्मनांसंततन्यस्तानिर्दोषमनसांज्ञानिनांधीर्नभ्राम्यते नान्यथाभवतीत्यनेनसम्यग्ज्ञानित्वमेवंविधमित्युक्तंभवति हराविच्यक्षरद्वयेन । ओहाङ्गतावितिहेविज्ञानं रमुक्रीडायामितिरीत्यातिशयितसुख

शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकंपुनरागतः ॥ विमृज्यनेत्रेविदुरंप्रत्याहोद्धवउत्स्मयन् ६ उद्धवउवाच ॥ कृष्णद्युमणिनिम्लोचेगीर्णेष्वजगरेणह ॥ किंनुनःकुश
लंब्रूयांगतश्रीषुयदुष्वहम् ७ दुर्भगोबतलोकोऽयंयदवोनितरामपि ॥ येसंवसंतोनविदुर्हरिंमीनाइवोडुपम् ८ इंगितज्ञाःपुरप्रौढाएकारामाश्चसात्वताः ॥
सात्वतामृषभंसर्वेभूतावासममंसत ९ देवस्यमाययास्पृष्टायेचान्येअसदाश्रयाः ॥ भ्राम्यतेधीर्नतद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनांहरौ १० प्रदर्श्यातप्ततपसामवित
प्तदृशांनृणाम् ॥ आदायांतरधाद्यस्तुस्वबिंबंलोकलोचनम् ११ यन्मर्त्यलीलौपयिकंस्वयोगमायाबलंदर्शयतागृहीतम् ॥ विस्मापनंस्वस्यचसौभगर्द्धेः
परंपदंभूषणभूषणांगम् १२ यद्धर्मसूनोर्बतराजसूयेनिरीक्ष्यदृक्स्वस्त्ययनंत्रिलोकः ॥ कार्त्स्न्येनचात्रोपगतंविधातुरर्वाक्सृतौकौशलमित्यमन्यत १३

मितिसाच्चिदानंदलक्षणोविष्णुरुच्यतइतिज्ञातव्यम् १० योज्ञानिबुद्धिविषयोहरिःसएवायंकृष्णइत्याह प्रदर्श्येति अतप्ततपसामस्मिन्जन्मनीतिशेषः अनेनपूर्वतनतप्ततपस्त्वसूच्यते स्वबिंबमिति
सच्चिदानंदलक्षणंस्वरूपंतत्प्रतिमाचदृश्यते तेनज्ञानिनांसाक्षादितरेषामितरंरूपमितिज्ञायते लोकस्यजनस्यलोचननेत्रयस्मिंस्तल्लोकलोचन जनरंजनंवा अधादितिलुङ्लडर्थे अंतर्धास्यतीत्यर्थः
बिंबोस्त्रीमंडलंसमं प्रतिमासुखलक्ष्मस्विति तुनाद्वैवावब्रह्मणोरूपेइत्यादिश्रुतिंसूचयति ११ पुनरपियद्वपुःस्वयोगमायाबलंस्वरूपेच्छासामर्थ्यंदर्शयताहरिणागृहीत यच्चमर्त्यलीलौपयिकंमानुषलीलाबा
लकौमारादिविषयामुपयातीति अनेनस्वतएकप्रकारलक्षणमुक्तंभवति स्वस्यकृष्णस्यचाविस्मापनंविस्मयकरं यच्चसौभगर्द्धेःसौंदर्यसमृद्धेःपरंपदस्थानं यच्चभूषणानामपिभूषणान्यंगानियस्मिन्तत् १२ पु
नरपिकीदृशं धर्मसूनोराजसूयेयज्ञे पश्यतोजनस्यदृशांस्वस्त्ययनं आनंदाश्रयं यद्वपुर्निरीक्ष्यत्रिलोकइत्यमन्यत कथंविधातुर्विरिंचस्यार्वाक्सृतावस्यसृष्टौकार्त्स्न्येनकौशलमत्रकृष्णवपुषिउपगतंप
र्याप्तमितिनैवतत्सत्यमित्याह बतेति अनेनत्रिलोकस्याज्ञानमाश्चर्यमितिविस्मयकरोति । आनंदरूपदृष्ट्वापिलोकोभौतिकमेवतु । मन्यतेविष्णुरूपत्वअहोभ्रांतिर्बहुरिभवेतिवचनात् ज्ञान्यज्ञानिनामुभयेष
कारः तथाचैवंयोजना अत्रजीवराशौ त्रिषुवेदादिषुलोकःप्रकाशोज्ञानयस्यसतथा वेदैकप्रमाणोजनोधर्मसूनोराजसूयेउपगतंसर्वाधिकत्वेनस्थितंयद्वपुर्निरीक्ष्यसृतौमनुष्यसृष्ट्यांगमवर्तमानस्यधातु
र्यत्कार्त्स्न्येनकौशलंमंगलविषयंनिर्माणपाटवंतदर्वाक्नूतनमित्यमन्यत श्रीकृष्णसौंदर्यस्याकृत्रिमत्वात् अतएवानंतत्वाद्यतज्ज्ञान्यज्ञानिनांज्ञानेऽज्ञानेवावैचित्र्यमहोइत्यास्वादयति १३

यस्यश्रीकृष्णस्यानुरागेणस्नेहेनप्लुतौहासरासौअनुस्मितहासरासक्रीडिताभ्यांसहितेनलीलावलोकेनप्रतिलब्धोमानोयाभिस्तास्तथोक्ताः हासरासशब्दौरसपरस्तेनहा रस.सीरोवरद्दनिबन्धनात् स्तएव
रासःवार्तासंभावयोःकिलेतिवचनात्संभावितोयमर्थःव्रजेगोष्ठे १४ अवतारप्रयोजनमाह स्वशांतेति स्वस्यशांतरूपेषुसात्विकप्रकृतिषुसुरादिषुइतरैरशांतरूपैरसुरैरभ्यर्द्यमानेषुसत्सु अनुकंपितात्मा
अनुकूलचित्तो महदंशयुक्तः महांश्चासावंशोमहदंशोमुख्यप्रतिबिंबभूतोनब्रह्मादेनप्रार्थितस्तेनयुक्तोविनियुक्तोपरावरेशो ऽजोविष्णुर्जातोभवतीत्यन्वयः यथाग्निर्दारुणइतिशेषः अनेनजनीप्रादुर्भावइतिधात्वर्थो
विवृतइति १५ ब्रह्मादीनामपिभगवद्विषयज्ञानंप्रध्याह्लाकंनरसंचलतिकिमुतास्मदीयमितिभावेनाह मांखेदयतीति वसुदेवस्यगृहेभार्यायांजन्मविडंबनंजातवदनुकरणं अरेःकंसाजरासंधश्च पुरा
न्मथुरापुरात् गोमंतद्वारकयोर्विवासःप्रवासः अनंतवीर्यइत्ययंलोकानुकरणस्मारयति १६ एतत्कंसवधानंतरंक्रियमाणंकर्म पित्रोर्देवकीवसुदेवयोःअकृतनिष्कृतीनामननुष्ठितकंसकृतप्रतिक्रियाणाम् १७
विस्फुरद्भ्रूविटपेनविस्फुरत्योर्भ्रमंत्योर्भ्रुवोर्विटपेनलेशेनकृतांतेनकालोपमेन १८ रसज्ञेनपुरुषेणहरोर्वैरहोनसोढुंयुक्तइतिभावेनाह दृष्टेति योगिनोयुक्त्युपक्रमादिलक्षणेनवेदतात्पर्यवेदिनोयांसिद्धिंस्पृहय
तिवांछंति राजसूयेभवद्भिश्चासुरप्रवेशात्कृष्णंद्विषतोपिचैद्यस्यकृष्णप्रवेशलक्षणासिद्धिर्दृष्टा अपिनार्नादितात्द्वेषात् भक्त्यैकलभ्यातत्प्रवेशलक्षणासिद्धिःकथंसंभवतीतिचोद्यंनन्वित्यनेनपरिहृतं त

यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः ॥ व्रजस्त्रियोदृग्भिरनुप्रवृत्तधियोवतस्थुःकिलकृत्यशेषाः १४ स्वशांतरूपेष्वितरैःस्वरूपैरभ्यर्द्यमा
नेष्वनुकंपितात्मा ॥ परावरेशोमहदंशयुक्तोह्यजोपिजातोभगवान्यथाग्निः १५ मांखेदयत्येतदजस्यजन्मविडंबनंयद्वसुदेवगेहे ॥ व्रजेचवासोऽरिभयादि
वस्वयंपुराद्व्यवात्सीद्यदनंतवीर्यः १६ दुनोतिचेतःस्मरतोममैतद्यदाहपादावभिवंद्यपित्रोः ॥ तातांबकंसादुरुशंकितानांप्रसीदतंनोऽकृतनिष्कृतीनाम् १७
कोवाअमुष्यांघ्रिसरोजरेणुंविस्मर्तुमीशेतपुमान्विजिघ्रन् ॥ योविस्फुरद्भ्रूविटपेनभूमेर्भारंकृतांतेनतिरश्चकार १८ दृष्टाभवद्भिर्ननुराजसूयेचैद्यस्यकृष्णंद्विष
तोऽपिसिद्धिः ॥ यांयोगिनःसंस्पृहयंतिसम्यग्योगेनकस्तद्विरहंसहेत १९ तथैवचान्येनरलोकवीरायआहवेकृष्णमुखारविंदम् ॥ नेत्रैःपिबंतोनयनाभिरामं
पार्थास्त्रपूताःपदमापुरस्य २० स्वयंत्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशःस्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः ॥ बलिंहरद्भिश्चिरलोकपालैःकिरीटकोट्येडितपादपीठः २१

थाहि प्रश्नावधारणेतिब्रह्मसमीहानुमतेनान्वितिवचनात् यथाप्रमाणेनानुमतंतथांगीकर्तव्यं प्रमाणंतु असुराअपियेविष्णुंशंखचक्रधरंरणे । भक्तिपूर्वंप्रवेक्षंतेज्ञेयाभागवताइति । विद्विषंतिनुयेविष्णुमृषिपुत्राअपिस्फुटम् । असुरास्तेपिविज्ञेयागच्छंतिचसदातमइति । अतएवसम्यग्योगेनेत्युक्तं सर्वथाभक्तितोमुक्तिर्द्वैपायनमुदीरितमित्यादेः ततःकितत्राह कइति यस्मात्जीवद्वयसमायोगेनजा
तान्जयादीन्भक्त्याद्दुष्टावेशाद्विमोच्यदुष्टांस्तमसिप्रापय्यप्रवर्तते तस्मात्कृपालोस्तस्यविरहंविस्मरणलक्षणंकःपुमान्सहेत भक्तिमानितिशेषः जीवद्वयसमायोगाद्धिरण्यकमुखाःपरइत्यादेः एकस्मिन्जीवद्व
यसमायोगोऽस्तीतिज्ञायते १९ चैद्यवदन्येपिस्वयोग्यांसिद्धिमापुरित्याह तथैवेति येभारतयुद्धेदुर्योधनपक्षपातिनोन्येनरलोकवीराःकर्णादयोनयनाभिरामंनेत्रोत्सवजनकंकृष्णमुखारविंदंनेत्रैःपिबंतः
पार्थास्त्रपूताःपार्थस्यपाशुपताद्यस्त्रेणपूताश्छिन्नशिरस्कामृतास्तेपितथैवचैद्यवदेवास्यकृष्णस्यप्रसादाचदधीनंस्वयोग्यंपदमापुरित्यन्वयः स्वपदप्राप्त्यनंतरंमुक्तिंचप्रापुरित्यस्मिन्नर्थेचशब्दः पुंछेदनइति
धातुः पूङ्पवनइतिधातुपाठेद्वेषंमुक्त्वाभक्त्याशुद्धाइत्यर्थः २० एवंविधस्यहरेर्भक्तानुकंपामंतरेणनान्यत्प्रयोजनंमत्स्यावतारादिनेत्याशयेनाह स्वयंत्विति नसाम्यातिशयौयस्यसतथोक्तः एकमेवा
द्वितीयमितिश्रुतेः स्वाराज्यलक्ष्म्यास्वरूपानुभवलक्ष्म्या स्वेमहिम्नीतिश्रुतेः बलिंपूजाम् २१

१ कोट्याहृत इतिपाठांतरम् ।

इदमपितन्माहात्म्यातिशयसूचकंयस्मादेवंविधज्ञानवतोस्मान्विग्लापयतितत्कैमितिभावेनाह तत्तस्येति तद्वचःकैंकर्यंदासत्वंविग्लापयति माहात्म्यविषयेऽज्ञानलक्षणांग्लानिमुत्पादयति तदितिकिंतत्रा इ यदिति परमेष्ठिधिष्ण्येसिंहासनेनिषण्णमुग्रसेनंस्वयमुत्तिष्ठन्यद्वचोन्यबोधयत्विज्ञापयामास हेदेवअस्मद्विज्ञापनंनिधारयचित्तेकुर्विति २२ एवंमर्थंतउक्तदयालुत्वमधुनावाक्यतःकथयति अहोइति ब कभक्षणइतिधातोर्भक्षणशीलत्वात्बकीपूतनाअपिनात्राटकागर्हयति धात्रीणांशुभानांयोग्यताभेदेनोचिता कंसपूतनिकाद्यश्चदांधवादियुतायतः । जीवद्वयसमारोपाद्रतिद्वयजिगीषवइतिवचनात् द यालुत्वमुपैशींपति २३ असुरयोनित्वमप्रयोजकंभागवतत्वेकिंतुनिर्दोषाभाक्तिरेवेत्याशयेनाह मन्यइतिसंरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तानिति यथाकीटःपेशस्कारिणाकुड्येनिरुद्धस्तस्मिन्भृंगेप्रथमंद्वेषयुक्तः पश्चाद्भयदानाच्चद्वेषंविहायस्नेहेनतंभृंगंस्मरन्तत्सरूपतांयाति तथातेप्यसुराःसंरंभमार्गेणस्मरंतस्तस्मिन्संरंभंविहायभक्त्यैवतस्मिन्नभिनिविष्टचित्ताः निरंतरंतन्मनस्काइत्यर्थः इदंतत्रहेतुगर्भविशेषणं सु नामायुधंचक्रायुधमचक्षतापश्यन् अतएव असुराअपियेविष्णुंशंखचक्रधरंरणइत्युक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्यगरुडस्यांसेस्थितम् २४ नातिचिरेणकृष्णस्ययादवानांचस्वलोकप्रयाणंभविष्यतीतिनिर्वेदभक्त्याति

तत्तस्यकैंकर्यमलंभृतान्नोविग्लापयत्यंगयदुग्रसेनम् ॥ तिष्ठन्निषण्णंपरमेष्ठिधिष्ण्येन्यबोधयद्देवनिधारयेति २२ अहोबकीयंस्तनकालकूटंजिघांसयापा ययदप्यसाध्वी ॥ लेभेगतिंधात्र्युचितांततोऽन्यंकंवादयालुंशरणंव्रजेम २३ मन्येसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशेसंरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान् ॥ येसंयुगेऽचक्षत तार्क्ष्यपुत्रस्यांसेसुनाभायुधमापतंतम् २४ वसुदेवस्यदेवक्यांजातोभोजेंद्रबंधने ॥ चिकीर्षुर्भगवानस्याःशमजेनाभियाचितः २५ ततोनंदव्रजमितःपि त्राकंसाद्विबिभ्यता ॥ एकादशसमास्तत्रगूढार्चिःसबलोऽवसत् २६ परीतोवत्सपैर्वत्सांश्चारयन्व्यचरद्विभुः ॥ यमुनोपवनेकूजद्द्विजसंकुलितांघ्रिपे २७ कौ मारांदर्शयंश्चेष्टाःप्रेक्षणीयाव्रजौकसाम् ॥ रुदन्निवहसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः २८ सएवगोधनंलक्ष्म्यानिकेतंसितगोवृषम् ॥ चारयन्ननुगान्गोपान्रर णद्वेणुररीरमत् २९ प्रयुक्तान्भोजराजेनमायिनःकामरूपिणः ॥ लीलयाव्यनुदत्तांस्तान्बालःक्रीडनकानिव ३० विपन्नान्विषपानेननिगृह्यभुजगाधिप म् ॥ उत्थाप्यापाययद्गावस्तत्तोयंप्रकृतिस्थितम् ३१ अयाजयद्गोसवेनगोपराजंद्विजोत्तमैः ॥ वित्तस्यचोरुभारस्यचिकीर्षन्सद्व्ययंविभुः ३२ वर्षतींद्रे व्रजःकोपाद्भज्यमानेतिविह्वले ॥ गोत्रलीलातपत्रेणत्रातोभद्रानुगृह्णता ३३

अथात्तस्यावतारलीलाअनुक्रमिष्यन्नादौतदवतारमाह वसुदेवस्येत्यादिना वसुदेवस्यसकाशाद्देवक्यांजातःप्रयोजनमाह भोजेंद्रेति भोजेंद्रेणतयोःकारागृहेबंधनेसतितंकंसंहत्वाबंधनादुन्मुच्यतयोःशर्म चिकीर्षुरितिहेतुगर्भं । निमित्तांतरंचाह अब्जजेनेति २५ ततोमथुरापुरात् गूढार्चिरप्रकाशितस्वमाहात्म्यः २६ कूजतोऽव्यक्तशब्दकुर्वतोद्विजाः पक्षिणस्तैःसंकुलिताअंघ्रिपावृक्षायस्मिन्तत्तथो क्तंतस्मिन् २७ कौमाराइत्यत्रजीवभावश्चेष्टानांवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थः बालसिंहस्यावलोकनमिवावलोकनंयस्यसतथोक्तः २८ लक्ष्म्यानिकेतंमंदिरं सितास्तंतूनांरज्जवानासिकायास्युताःप्रोतागोवृषाः ककुद्मंतोयस्मिन्तथोक्तं चारयंस्तृणानीतिशेषः २९ प्रयुक्तान्प्रहितान् मायिनः । माययावेषांतरधारिणस्तांस्तानितिजातिभेदायोक्तं क्रीडनकान्लीलासाधनानि ३० विपन्नान्मृतप्रायान् यमुनायाउ त्थाप्यगावोगास्तस्यायमुनायास्तोयंप्रकृतिस्थितंविषमिश्रणात्प्राग्यथाशुद्धंतथास्थितम् ३१ गोसवेनगोयज्ञेनउरुभारस्यबहुसंख्याविशेषविशिष्टस्य सत्प्रशस्तोव्ययस्त्यागविशेषस्तम् ३२ भज्यमाने नष्टाभिमानेअतएवातिविह्वले कर्तव्यमूढेगोत्रलीलातपत्रेणपर्वताख्यक्रीडाश्वेतच्छत्रेण भोभद्रकल्याणात्मन् ३३

१ अत्रत्यटीकास्थैकोनविंशतिश्लोकतात्पर्यमितिशेषः ।

शरदतादुदितःशशीशरच्छशीतस्यकरैर्मृष्टमलंकृतंरजनीमुखंप्रदोषं कलपदंयथाभवतितथा मंडलंमंडयतीतिमंडलमंडनः ३४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ततोवृंदावनात् आशादिगतितृष्णयोरितिस्वपित्रोराकांक्षितंचिकीर्षयाकर्तुमिच्छया व्यसुंगतप्राणम् १ ब्रह्मवेदं पंचजनोदरात्पंचजनाख्यदैत्योदरात् सांदीपिनेरधीत्यसकृत्प्रोक्तंवेनेति शेषः २ भीष्मककन्ययेतितृतीयातादर्थ्ये भीष्मककन्यायारुक्मिण्याअर्थे सवर्णैनक्षत्रियत्वमात्रयोग्यतयासमाहूताः एषांक्षत्रियाणांश्रियोजिहीर्षया तेषांमूर्ध्निपदंदधदित्यनेनश्रीहरणप्रकारः मिषतांपश्यतां सुपर्णःसुपरानंदात्काकुत्स्थोवाचिसंरिक्षतेरितिवचनात् सुष्ठुपरमानंदरूपः सुपर्णइत्यनेनसोप्यक्लेशेनेतिदर्शितं गांधर्ववृत्त्याकन्यासंवादलक्षणयाइत्यनेनबहवोविवाहविधयोदर्शिताभवंति स्वभागमित्यनेनस्वयोग्यामितिदर्शयति ३ अविद्धनसोऽच्छिद्रनासिकान्ककुद्मतोवृषभान् वृषभाणामाटोपसमयसूचनायस्वयंवरइत्युक्तं किंच स्वयमक्षतःसन्नृपेभ्यस्वयंवरार्थमागतास्तान्क्षत्रियान्जघ्नइत्यन्वयःकन्यायाःस्वालाभेनभग्नमानान्अभिगृध्यतःकन्यामाकांक्षमाणानज्ञान्कृष्णप्राप्तियोग्यामजानतः शस्त्रभृतइत्यनेनगृहीतक्षत्रियाएवनवृषाइतिज्ञापते चशब्दःसमुच्चये ४ ग्राम्योविषयभोगासक्तइवप्रियायाः

शरच्छशिकरैर्मृष्टंमानयन्रजनीमुखम् ॥ गायन्कलपदंरेमेस्त्रीणांमंडलमंडनः ३४ ॥ इतिश्रीभा०म०तृतीयस्कंधेद्वितीयोध्यायः ॥२॥ उद्धवउवाच ॥ ततःसआगत्यपुरंस्वपित्रोश्चिकीर्षयाशांबलदेवसंयुतः ॥ निपात्यतुंगाद्रिपुयूथनाथंहतंव्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्याम् १ सांदीपिनेःसकृत्प्रोक्तंब्रह्माधीत्यसविस्तरम् ॥ तस्मैप्रादाद्वरंपुत्रंमृतंपंचजनोदरात् २ समाहुताभीष्मककन्ययायेश्रियःसवर्णेनजिहीर्षयैषाम् ॥ गांधर्ववृत्त्यामिषतांस्वभागंजह्रेपदंमूर्ध्निदधत्सुपर्णः ३ ककुद्मतोविद्धनसोदमित्वास्वयंवरेनाग्नजितीमुवाह ॥ तान्भग्नमानानभिगृध्यतोऽज्ञान्जघ्नेऽक्षतःशस्त्रभृतश्चशस्त्रैः ४ प्रियंप्रभुर्ग्राम्यइवप्रियायाविधित्सुरार्च्छद्द्युतरुंयदर्थे ॥ वज्र्याद्रवत्तंसगणोरुषांधःस्वार्थंपुरातैर्यमयाचतानतः ५ सुतंमृधेखंवपुषाग्रसंतंदृष्ट्वासुनाभोन्मथितंधरित्र्याः ॥ आमंत्रितस्तत्तनयायशेषंदत्त्वातदंतःपुरमाविवेश ६ तत्राहृतास्तानरदेवकन्याःकुजेनदृष्ट्वाहरिमार्तबंधुम् ॥ उत्थायसद्योजगृहुःप्रहर्षव्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ७ आसांमुहूर्तएकस्मिन्नानागारेषुयोषिताम् ॥ सविधिंजगृहेपाणिंपुरुरूपःस्वमायया ८ तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानिसर्वतः ॥ एकैकस्यांदशदशप्रकृतेर्विबुभूषया ९

सत्यभामायाःप्रियमभीष्टंविधित्सुःकर्तुकामःप्रभुः । द्युतरुंस्वर्गवृक्षंपारिजातमार्च्छत् अहार्षीत् रुषांधःसगणोमरुद्गणेनसहितः वज्रीइंद्रः । यदर्थेयस्यद्युतरोरर्थे । तंकृष्णमाद्रवत् शच्यावचनादितिशेषः स्वार्थेस्वप्रयोजनायपंकृष्णंतैःसहानतःप्रणतिविशिष्टोभूत्वा ५ धरित्र्याःसुतंनरकंआमंत्रितस्तयेतिशेषः ६ तत्रांतःपुरे । कथंजगृहुरितितत्राह व्रीडेति प्रहर्षेणसहिताभ्यांव्रीडानुरागाभ्यांलज्जास्नेहाभ्यांप्रहितैःप्रेरितैरवलोकैर्गृहीतवत्यइत्यर्थः ग्रहणंचपतित्वेनेतिशेषः ७ भगवतापुनः किंकृतमत्राह आसामिति विधिनाशास्त्रोक्तकर्मणासहवर्ततइति एकस्यनानाविधगृहेपुस्त्रीणांकरग्रहणंकथंघटतइत्यतउक्तंपुरुरूपइति योगिवत्स्वसामर्थ्येनगृहीतबहुरूपेणघटतइत्यर्थः ८ उत्तमैःसर्वतःसाम्यंकिंचित्साम्यमुदीरितमितिवचनात् सर्वतआत्मतुल्यत्वंकिंचित्साहश्यविवक्षयेतिवाहहं पुत्रत्वेनपुत्र्यस्याशापूर्तिसंभवाद्दशत्वसंख्याकिमभिप्रायेणेत्यतउक्तं प्रकृतेरिति जडप्रकृतेर्विबुभूषयाविविधभावेच्छयाबहुत्वसंख्याविशिष्टत्वेच्छया ९

१. नतुरुक्मिणीप्राप्तियोग्यतयेतिमात्रशब्दार्थः । २ प्रार्थितः ।

पदर्थमवतीर्णस्तत्प्रयोजनमाह कालेति कालोगर्गनिर्मितः तेजःप्रभावं अनेनमुचुकुंदादिकृतंवधमप्यात्मनैवकृतंज्ञापयतिइत्यतोऽजीघनदित्यपंलौकिक. १० एतदेवांकंचिद्विवेचयति शंबरमिति शंबरंविविदीप्रद्युम्नबलभद्राभ्यामघातयत् मुरादीन्स्वयमेवावधीदितिविवेकः ११ अथदंतवक्त्रवधानंतरं तेतवभ्रातृपुत्राणांकुरूणांपांडवानांचकुरुक्षेत्रंप्रत्यापततांयेषांनृपाणां १२ श्रीकृष्णदुर्योधनपातेन भीमेप्रसादातिशयमाह सकर्णेति सकृष्णः सुयोधनंभग्नोरुमुर्व्यांशयानंपश्यन्ननंद भीमायेतिशेषइत्यन्वयः अनुचरैर्दुःशासनादिभिःशृगालादिभिर्वासहवर्ततइतिसानुचरस्तं हतेनष्टेश्रीश्चायुश्चयस्यसतथातं १३ कलियुगेसज्जनप्राचुर्यावस्थानस्यदुष्प्रभारस्यैवानभीष्टत्वात्सोपिसंहार्यइतियादवबलसंहरणोपायसंचिंतनप्रकारमाह कियानिति मत्सन्निधानविशेषयुक्तत्वान्मदंशैर्द्रोणभीष्मार्जुनभीमशल्यैः क्षपितोऽष्टादशाक्षौहिणिकोभुवोपचयोयंभारःसकियानल्पएव कुतःसुरासुरैर्दुर्विषहंयदूनांबलमास्तइति यस्मात्तस्मादित्यन्वयः १४ तत्रैषायदूनावधोपायइयानेतावानेव यदामाध्व्यावारुण्याःपानादुत्पन्नान्मदाद्भ्रष्टबुद्धीनांताम्रलोचनानांरक्तनेत्राणांरजोगुणोपरक्तज्ञानानांवायदूनांमिथोविवादोभवितातदासएववधोपायोभविष्यत्यतोन्योनास्ति तदर्थांकिंकर्तव्यमितिनचिंतनीयमित्याह मयीति

कालमागधशाल्वादीननीकैरुंधतःपुरम् ॥ अजीघनत्स्वयंदिव्यंस्वपुंसांतेजआदिशन् १० शंबरंविविदंबाणंमुरंबल्वलमेवच ॥ अन्यांश्चदंतवक्त्रादीनवधीत्कांश्चघातयन् ११ अथतेभ्रातृपुत्राणांपक्षयोःपतितान्नृपान् ॥ चचालभूःकुरुक्षेत्रंयेषामापततांबलैः १२ सकर्णदुःशासनसौबलानांकुमंत्रपाकेनहतश्रियायुषम् ॥ सुयोधनंसानुचरंशयानंभग्नोरुमुर्व्यांसननंदपश्यन् १३ कियान्भुवोयंक्षपितोरुभारोयद्द्रोणभीष्मार्जुनभीमशल्यैः ॥ अष्टादशाक्षौहिणिकोमदंशैरास्तेबलंदुर्विषहंयदूनाम् १४ मिथोयदैषांभवितािवादोमाध्व्यामदाताम्रविलोचनानाम् ॥ नैषांवधोपायइयानतोन्योमय्युद्यतेंतर्दधतेस्वयंस्म १५ एवंसंचिंत्यभगवान्स्वराज्येस्थाप्यधर्मजम् ॥ नंदयामाससुहृदःसाधूनांवर्त्मदर्शयन् १६ उत्तरायांधृतःपूरोर्वंशःसाध्वभिमन्युना ॥ सवैद्रौण्यस्त्रसंछिन्नःपुनर्भगवताधृतः १७ अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः ॥ सोऽपिक्ष्मामनुजैरक्षन्रेमेकृष्णमनुव्रतः १८ भगवानपिविश्वात्मालोकवेदपथानुगः ॥ कामान्सिषेवेद्वार्वत्यामसक्तःसांख्यमास्थितः १९ स्निग्धस्मितावलोकेनवाचापीयूषकल्पया ॥ चरित्रेणानवद्येनश्रीनिकेतेनचात्मना २० इमंलोकममुंचैवरमयन्सुतरांयदून् ॥ रेमेक्षणदयादत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः २१

मय्युद्यतेसतिस्वयंसर्वैंतर्दधतेतिरोधानलक्षणंमरणंप्राप्नुवंतिस्मस्मृतमित्यर्थः १५ स्वाराज्येस्वर्गसमराज्ये १६ यःपूरोर्वंशोऽभिमन्युनासाधूत्तरायांधृतःसन्द्रौण्यस्त्रेणसंछिन्नःसंछादितःपुनर्भगवताधृतोरक्षितोभूदित्यन्वयः १७ १८ अपीत्यनेनलोकसंग्रहणार्थंगृहस्थधर्मानुचरणंनतुस्वार्थंसत्यसंकल्पत्वादितीममर्थंसूचयति विषयसेवयापितल्लेपोनास्तीत्यसक्तइति तत्रहेतुगर्भंविशेषणमाह सांख्यमिति केवलंभगवज्ज्ञानंसांख्यमित्यभिधीयतइतिवचनात् नसांख्यशास्त्रोक्तविधिःकिंतुस्वरूपज्ञानमेवगृह्यते तद्ब्रह्मावेदाहंब्रह्मास्मीतिश्रुतेः १९ श्रियोनिकेतेनावासेनात्मनादेहेन २० क्षणदयारात्र्यादत्तक्षणोदत्तावसरः अनेनक्षणदाशब्दार्थोदर्शितः स्त्रीषुक्षणकालंसौहृदंयस्यसस्त्रीक्षणसौहृदः । स्त्रीक्षणोरुद्रस्तस्यसौहृदंयस्मिन्सतथावा अनेनरुद्रगणचरणयोग्यसमयेस्त्रीभिःसहरमणंकथमितिचोद्यंपरिहृतम् २१

१ अघातयदित्यनुवर्तते

गृहस्थधर्ममनुवर्तमानस्यहरेर्लोकशिक्षार्थंबाह्यविषयेषुवैराग्यप्रदर्शनमित्यभिप्रेत्याह तस्येति सर्वदाऽपिविरक्तःसन्प्रासर्यातविरागवत् । कदाचित्कःकुतस्तस्यकालाश्रयाप्रयत्न इतिस्मृत । पाग विषयसाधनेषुविरागःसमजायतवैराग्यमभूदितिदर्शयामास २२ नित्यविरक्तस्यकदाचित्कविरक्त्यनुपपत्तेर्लोकशिक्षार्थमेवदर्शितमित्येतत्स्पष्टयति दैवेति नित्यविरक्तेनापिभगवताविरागःप्रदर्शितः तेयस्मात्तस्मात्स्वयंदैवाधीनोयोगेनध्यानलक्षणोपास्त्यायोगेश्वरंकृष्णमनुव्रतःकःपुमान्दैवाधीनेषुकामेषुविषयेषुविश्रंभेत निश्चाइतिविश्वासंकुर्यात् नकोपीत्यर्थः अत्रदैवाधीनत्वहरेर्नित्यविरक्तत्वेन वैषयाणामागमापायित्वेननश्वरत्वेहेतुः २३ इत्थंभगवच्चरितमुक्त्वायदुकुलनाशनिमित्तमाह पुर्यामिति भगवन्मतकोविदाइत्यनेनमुनिशब्दार्थोदर्शितः २४ भविष्यद्यदुकुलनाशंवक्ष्यंस्तेषाप्रभा नयात्रामाह ततइति एष्यंतुनिश्चितंयत्तदतीतत्वेनभण्यते । चक्रवत्परिवृत्तेर्वादुष्टानामोहनायवेतिवचनाद्ययुरित्यादिप्रयोगोयुज्यते सुखहेतुत्वान्मासैरिवसंवत्सरैः २५ बहुगुणाःसौशील्यादिस गुणोपेतागावोगाः २६ नकेवलंगाएवददुःकिंतुपरलोकेयच्चस्वात्मनःपुण्यफलत्वेनप्राप्यंतत्तद्द्रव्यजातंददुरित्याह हिरण्यमित्यादिना । हिनोतिदुःखंराति सुखमितिहिरण्यं रजनंरागंलाति

तस्येत्थंरममाणस्यसंवत्सरगणान्बहून् ॥ गृहमेधेषुयोगेषुविरागःसमजायत २२ दैवाधीनेषुकामेषुदैवाधीनःस्वयंपुमान्॥ कोविश्रंभेतयोगेनयोगेश्वरमनुव्र तः २३ पुर्यांकदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः ॥ कोपितामुनयःशेपुर्भगवन्मतकोविदाः २४ ततःकतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजांधकादयः ॥ ययुःप्रभासंसंहृ ष्टारथैर्देवविमोहिताः२५ तत्रस्नात्वापितृन्देवानृषींश्चैवतदंभसा ॥ तर्पयित्वाथविप्रेभ्योगावोबहुगुणाददुः २६ हिरण्यंरजतंशय्यांवासांस्यजिनकंबलान् ॥ हयान्रथानिभान्कन्यांधरांवृत्तिकरीमपि २७ अन्नंचोरुरसंतेभ्योदत्त्वाभगवदर्पणम् ॥ गोविप्रार्थासवःशूराःप्रणेमुर्भुविमूर्धभिः २८॥ इतिश्रीभागवतेमहा पुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ उद्धवउवाच ॥ अथतेतदनुज्ञाताभुक्त्वापीत्वाचवारुणीम् ॥ तयाविभ्रंशितज्ञानादुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः १ तेषांमैरेयदोषेणविषमीकृतचेतसाम् ॥ निम्लोचतिरवावासीद्वेणूनामिवमर्दनम् २ भगवानात्ममायायागतिंतामवलोक्यसः ॥ सरस्वती मुपस्पृश्यवृक्षमूलमुपाविशत् ३

तीतिरजतं । अजितंनयतीत्यजिनं । कंसुखंबलयतीतिकंबलः । हयत्यनेनगंतव्यमितिहयः । पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतिघः हयगतावितिधातुः रथगतावितिरथातिचरति रातिस्थापयतीतिवा इभभास यंतीतिइभाः भादीप्ताविति धातुःकनंदीप्तिंपापयतीतिकन्या ध्रियतेनयेतिधरा २७ उरुरसंषड्रसोपेतं भगवदर्पणं ब्रह्मार्पणं गवार्थेविप्रार्थेअसवोजीवनंयेषांतेतथोक्ताः २८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे तृतीयस्कंधेपदरत्नावल्यांटीकायातृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अथतदनुज्ञातास्तैर्विप्रैर्भोजनायानुज्ञाताः तयावारुण्याविभ्रंशितंस्वःपरइतिज्ञानंयेषांतेतथोक्ताः पस्पृशुस्ताडितवंतः स्पृशउपतापे १ मैरेयदोष मैरेयाख्यमद्यपानदोषेण रवावादित्येनिम्लोचतिअस्तंगच्छतिसतिआसीत्भविष्यति विमर्दनंविनाशलक्षणःकलहोऽन्योन्यसंघर्षलक्षणः २ तदाभगवताकिमकारीतितत्राह भगवानिति आत्म मायायाआत्मसामर्थ्यस्यगतिमवलोक्यपूर्वमेवेतिशेषः तच्चयोग्यतयातत्तद्वस्तुप्राकट्येनयावर्ततेतां ज्ञात्वाकतिपयैर्वर्षैःपूर्वमेवजनार्दनः । मौसलंज्ञानसंतत्याउद्धवंबदरीनयदितिनयदनेपीत् ३

१ स्वर्गारोहणापेक्षयाषडिशत्यावत्सरेभ्यःपूर्वमित्यर्थः

संक्षिप्योक्तं विवेचयति अहंचेति संजिहीर्षुणा संहर्तुकामेन हेत्यनेन तज्ज्ञानं तत्रविस्तार्यपुनर्द्वारवतीमगादितिवचनात् स्वर्गारोहणात्पूर्वमपिभगवदाज्ञयाबदरीगमनंस्पष्टयति ४ हेअरिंदमविदुर तस्यकृष्णस्याभिप्रेतंज्ञानोपदेशलक्षणहार्दंजानन् अथापिपूर्वंदिष्टोऽहंपुनःस्वर्गारोहणकालेभर्तुःपृष्ठतोऽन्वगममनुगमिष्यइत्यन्वयःचर्वितचर्वणवत् अनुगमनंनिष्प्रयोजनमित्याह तदभिप्रेतमिति प्रयोजनांतरंचास्तीतिध्वनयति पादेति तदुक्तं पूर्वमेवोपदिष्टोपिहरिणाज्ञानमुद्धवः । स्वर्गारोहणकालेतुपुनःपप्रच्छकेशवमित्यादि ५ ननुअनुगमनवचनेनमौसलावस्थायामनवस्थानंप्रतीयतेतथाच तद्दर्शनाभावेनतज्ज्ञानोपदेशासंभवःस्यादित्युक्तमयुक्तमिति तत्राह अद्राक्षमिति विचिन्वन्मार्गमाणः । दयितंप्रेष्ठं पतिमात्मज्ञानदानेनपातारं सरस्वत्यांतत्तीरे । कृतकेतंकृतनिवासंकेतनम् अन्याधारम् ६ श्यामश्चायमवदातश्चनिर्मलश्चेतिश्यामावदातस्तं श्यामायांरात्र्यामप्यवदातमरुणंसूर्यवत्प्रकाशमानमित्यर्थः । अवदातःसितेरुणइत्यभिधानाद्योग्यतावशेदात्सितोरुणश्चाधिकारिणा भेदात्प्रतीयतइतिद्योतनायतथोक्तमितिवा प्रशांतेस्तिमितेअरुणेलोचनेयस्यसतथातं कृमिकोशेनरचितंकौशेयंतेनाम्बरेणचविदितंविशेषितं कौशेयंकामिकोशोत्थमित्यभिधानं छंदोभंगभयात्भ्रशि तं अण्प्रत्ययाद्वा ७ अपाश्रितार्भकावस्थमवतारदशायांयाऽवस्थातामाश्रितं अकृशंपूर्णं त्यक्तपिप्पलं त्यक्तकर्मफलं योगाद्वोत्सृष्टाश्वत्थफलम् ८ तस्मिन्नवसरेद्वैपायनस्यवेदव्यासस्यसुहृत्ससखाच

अथापितदभिप्रेतंजानन्नहमरिंदम ॥ पृष्ठतोऽन्वगमंभर्तुःपादविश्ले षणाक्षमः ५ अद्राक्षमेकमासीनंविचिन्वन्दयितंपतिम् ॥ श्रीनिकेतंसरस्वत्यांकृतकेतमकेतनम् ६ श्यामावदातंविरजंप्रशांतारुणलोचनम् ॥ दोर्भि श्चतुर्भिर्विदितंपीतकौशांबरेणच ७ वामऊरावधिश्रित्यदक्षिणांघ्रिसरोरुहम् ॥ अपाश्रितार्भकावस्थमकृशंत्यक्तपिप्पलम् ८ तस्मिन्महाभागवतो द्वैपायनसुहृत्सखा ॥ लोकाननुचरन्सिद्धआससादयदृच्छया ९ तस्यानुरक्तस्यमुनेर्मुकुंदःप्रमोदभारानतकंधरस्य ॥ आशृण्वतोमामनुरागहासस मी क्षयाविश्रमयन्नुवाच १० श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहमंतर्मनसीप्सितंतेददामियत्तद्दुरवापमन्यैः ॥ सत्रेपुराविश्वसृजांमुनीनांमत्सिद्धिकामेनवसोत्वयेष्टः ११ सएषसाधोचरमोभवानामासादितस्तेमदनुग्रहोऽयम् ॥ यन्मांनृलोकंरहउत्सृजंतंदिष्ट्याददृश्वान्विशदानुवृत्त्या १२ पुरामयाप्रोक्तमजायनाभ्ये पद्मेनिषण्णायममादिसर्गे ॥ ज्ञानंपरंमन्महिमावभासंयत्सूरयोभागवतंवदंति १३

अहंचोक्तोभगवताप्रपन्नार्तिहरेणह ॥ बदरींत्वंप्रयाहीतिस्वकुलंसंजिहीर्षुणा ४

हरिमितिशेषः ९ हरेरनुग्रहातिशयसूचनायमुनेराशृण्वतःसतइत्युक्तं समक्षनुरागहासाभ्यांस्नेहप्रदर्शनवाभ्यांस भूम्यादिलोकाननुचरन्पर्यटन्सिद्धोज्ञानीमैत्रेयोयदृच्छयाभगवदिच्छयाससाद हितयासमीचीनयाकटाक्षेक्षयाविश्रमयन्संसारक्लेशंपरिहृत्यानंदंजनयन् समभेदंसमीचीनइतियादवः १० किमित्याहहारिरितितत्राह वेदेति हेवसोमद्भक्ताशिखामणे तेतवमनस्यंतर्हृदियदीप्सितंतद हंवेदततःकिंतत्राह ददामीति तेतुभ्यंत्वदभीष्टंददामिदास्यामीतीच्छामि अन्यैःप्राप्यंचेत्किमनेनेत्यतउक्तं दुरवापमिति अन्यैर्मद्भक्तिरहितैः । त्वन्मुखारविंदादिःसृतंश्रोतुमहतापुण्येनभाव्यं अननु ष्ठितपुण्यकर्मणामेतत्कथंस्यादितितत्राह सत्रइति पुरापूर्वजन्मनिनित्यंभगवदुपासनशीलत्वान्मुनिशब्दवाच्यानांदेवानांसत्रेयज्ञविशेषेमत्सिद्धिकामेनमत्तोज्ञानादिसिद्धिकामेनत्वयेष्टःपूजितः ११ फलांतरं चाह सएषइति हेसाधोउद्धवतेत्वयाऽऽसादितोयोभवःशरीरसंयोगलक्षणःसएषभवानांजन्मनांचरमोभवः अयंमदनुग्रहः ईदृशोममचित्तद्रवीकरणलक्षणःप्रसादविशेषः कुतोवगतमेतदितितत्राह यन्मा मिति भवान्रहएकांतेनृलोकमुत्सृजंतंमांविशदानुवृत्त्यानिर्मलसेवयादादृश्वान्दिष्ट्याद्भुतइत्यन्वयः दिष्ट्येत्यव्ययंभद्रमित्येतस्मिन्नर्थेवर्तते १२ वक्तव्यार्थेप्रत्यागजननार्थंहृ... सुपदेक्ष्यामीत्यध्याहृत्यान्वयःकर्तव्यः मयापुरादिसृष्टौममनाभ्येनाभेरुत्पन्नेपद्मेनिषण्णायाजायब्रह्मणेप्रोक्तंयज्ज्ञानंपरमुत्तमंमन्महिम्नोवभासःप्रकाशोयस्मात्तत्सूरयोभागवतंवदंति...

इतिशब्देनज्ञानस्यविशेषणात्तत्त्वविशिष्टत्वं सूचयति । अमत्रंभाजनंपात्रमित्यभिधानं । स्नेहोत्थरोमाश्रुपालुत्यश्रुलोमाच्चः [illegible]

स्वत्वामपेक्ष्येतिज्ञापते सुमोहंकिलविलज्जापेत्यादौदृष्टत्वात् १४ भगवद्वरेभ्यज्ञानसाधनपादारविंदभक्तिमंतरेणनान्यच्छ्राक्षाद्रत्याह कोन्विति भवत्पदांभोजा [illegible]

अप्रवृणोमि उत्तरत्रकथमितिनजानइत्यपव्याख्यानंप्रयुक्तं अध्याहारस्याप्रामाणिकत्वात् उत्सुकत्वस्य सदातनत्वप्रतीत्यै १५ ज्ञानांतरंगगुणोपसंहारलक्षणोपाह [illegible]

त्याशंक्यहरेर्देवदत्तकर्मवत्कर्मप्रतीतेर्गुणानादुरवबोधत्वंनिमित्तमित्याह कर्माणीति अनीहत्वादिमतस्तत्वकर्तादिदर्शनंलोकादिदृष्टमतः [illegible]

तस्यभवोजन्म नित्यमुक्तस्यबंधोवा अदुर्गस्यनित्यानिकटवर्तिनोद्धारकादिदुर्गाश्रयः अतएवजरासंधादरिभयात्पलायनंगोपांतामिति शेषः कालकामधेनादि [illegible]

स्वात्मनिरतिःरमणंयस्यसतथातस्यप्रमदानामयुताश्रयइतियत्तत्सर्वंविरुद्धमदृशति अपिनालोकविडंबनमिदंनतुतत्त्वमितिसूचयति १६ इदमपिज्ञानदुर्बलानांबुद्धिव्यामोहकरमित्याह मंत्रेष्विति [illegible]

इत्यादरोक्तःपरमस्यपुंसःप्रतीक्षणानुग्रहभाजनोऽहम् ॥ स्नेहोत्थरोमास्खलिताक्षरस्तंमुंचन्शुचःप्रांजलिराबभाषे १४ कोऽन्वीशतेपादसरोजभाजांसुदु

र्लभोऽर्थेषुचतुर्ष्वपीह ॥ तथापिनाहंप्रवृणोमिभूमन्भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकः १५ कर्माण्यनीहस्यभवोभवस्यतेदुर्गाश्रयोथारिभयात्पलायनम् ॥

कालात्मनोयत्प्रमदायुताश्रयःस्वात्मन्रतेःखिद्यतिधीर्विदामपि १६ मंत्रेपुमांवाउपहूययत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबोधः ॥ पृच्छेःप्रभोमुग्धइवाप्रमत्तस्त

न्नोमनोमोहयतीवदेव १७ ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंप्रोवाचकस्मैभगवान्समग्रम् ॥ अपिक्षमंनोग्रहणायभर्तर्वदांजसायद्वृजिनंतरेम १८ इत्यावेदितहार्द

ायमह्यंसभगवान्परः ॥ आदिदेशारविंदाक्षआत्मनःपरमांस्थितिम् १९ सएवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः ॥ प्रणम्यपादौपरिवृत्य

देवमिहागतोऽहंविरहातुरात्मा २० सोहंत्वद्दर्शनाह्लादवियोगार्तियुतःप्रभो ॥ गमिष्येदयितंतस्यबदर्याश्रममंडलम् २१ यत्रनारायणोदेवोनरश्चभग

वानृषिः ॥ मृदुतीव्रंतपोदीर्घंतेपातेलोकभावनौ २२

दक्रूरादिकंआह्वयति अकुंठितोऽविमिश्रितः अखंडःपूर्णःसन्निर्दोषः आत्मबोधःस्वरूपज्ञानंयस्यसतथा १७ ज्ञानाद्व्याख्याकृताकाशस्तत्त्वयोग्यताभेदंज्ञानमात्मदोषयोग्योपदिशादिभवान् [illegible]

स्यादितिज्ञापयामीत्याह ज्ञानमिति स्वात्मरहःप्रकाशोयस्मात्तत्तथातत् कस्मैब्रह्मणेनोस्माकंतत्समग्रमपिग्रहणायक्षममपिकिंनोऽक्षमं योग्यताभेदात्तर्हिकीदृशमुपदिशामीतितत्राह वदेति [illegible]

धिकारिणोयोग्यंवद वयंचयद्येनज्ञानेनांजसावृजिनंसंसारदुःखंतरेमतदुपदिशेत्यन्वयः अनेनब्रह्मादुत्तमाधिकारिपुंपदिष्टज्ञानैकदेशंसंसारदुःखनिर्मूलनमस्मद्योग्यमुपदिशेत्युक्तंभवति १८ एतदेवोपदिष्टं

रिणानान्यदितिविवक्ति इतीति हार्दंहृद्गतं परमांस्थितिं ब्रह्मादिजीवराशेरुत्कृष्टतामन्येषामपकृष्टतामन्योन्यंतारतम्यंच १९ एवमित्यनेनदधीतेत्यनेनान्वेतव्यं आराधितंपादतीर्थपादोदकं [illegible]

त्श्रीकृष्णादेवमुक्तप्रकारेणाधीतोधिगतस्तत्त्वात्मनःअनारोपिताद्वितीयज्ञानानंदात्मनोहरेःविबोधमार्गोविशिष्टज्ञानमार्गोयेनसतथा परिवृत्यप्रदक्षिणीकृत्य विरहेणातुरः [illegible] २०

इतःकुत्रयास्यसीतितत्राह सोहमिति त्वद्दर्शनजाताह्लादेनकृष्णवियोगोत्पन्नार्त्याचयुतः बदर्याश्रममंडलंबदरिकाश्रमपरिसरवर्तिकलापग्रामम् २१ कृष्णप्रियत्वेनिदित्सयाह यत्रेति [illegible]

त्वेनावतीर्णःसाक्षान्नारायणांशोनारायणनामा शेषांशोनरोभगवांश्च मृदुलोकसुखदं [illegible] लोकभावनौलोकरक्षकौ [illegible] २२

परमात्मनोजीवात्मनश्चस्वातंत्र्यपारतंत्र्यादिविशेषज्ञानेन वधंभाविष्यतंम् २३ नन्वत्रविदुरेणयदूनामेष्यद्धवश्रवणेनोत्पन्नशोकशमनप्रयत्नएवकृतउतान्योपिप्रसंगइत्यत्राह सतमिति कृष्णपरिग्रहे कृष्णपरिवारजने विश्रंभादयमुद्धवोमदभीष्टंवक्ष्यतीतिविश्वासात् २४ इदमित्युक्तंविशिनष्टि ज्ञानमिति अत्रहेतुमाह यदिति हिशब्दोवधारणार्थः हिहेतावधारणइतियादवः स्वभृत्याःस्वदासास्ते षामर्थंप्रयोजनकुर्वतःस्वभृत्यार्थकृतश्चरंति २५ नन्वत्रोद्धवेनश्रुत्वातूष्णींगतमुतकिमप्यभिहितंतत्राह नन्विति ननुशब्दोहेत्वर्थः तत्त्वसंराद्धः तत्त्वज्ञानसिद्धः कौषारवोमैत्रेयः इदगुणनामापिवैशंपायन वद्लोकेप्रसिद्धत्वादुच्यते अंतिकेममसमीपेस्थितस्तेतवभगवताऽऽदिष्टः। तत्त्वज्ञानोपदेशायेतिशेषः जिहासताहातुकामेन तस्मात्त्वमयापृथग्वक्तव्यमितिशेषः २६ सूतःशौनकायेमाकथांकथयति इती ति गुणकथाख्ययासुधयाप्लुतोगतउरुस्तापोयस्यसतथा प्लुतगताविवितिधातुः यमस्वसुः यमुनायाःयस्याःपूर्वसंध्यायांविदुरदर्शनंतांनिशासमुषितःसुखमुषितऔपगविःउपगोरपत्यमुद्धवस्ततोयमुनायाः २७ परीक्षिद्धरस्त्वंमयाहीत्यादिश्रुतकथनत्वेनज्ञातोद्धवावशेषोविशेषबुभुत्सयापृच्छति निधनमितितुशब्दःएवार्थःतेषुवृष्ण्यादिषुनिधनंदेहत्यागलक्षणंनाशमुपगतेषुसत्सुसउद्धवएवकथमवशिष्टइत्य न्वयः अयोद्धमुख्यत्वादुर्वरितइतितत्राह अधिरथेति अधिरथानांयूथंपांतीतिअधिरथयूथपास्तेषांयूथंपांतीतिअधिरथयूथपयूथपास्तेषुमुख्योमुख्यतोयोद्धा हरेरवशिष्टत्वाच्चदपेक्षयेतितत्राहयद्धारिरिति

श्रीशुकउवाच ॥ इत्युद्धवादुपाकर्ण्यसुहृदांदुःसहंवधम् ॥ ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ताशोकमुत्पतितंबुधः २३ सतंमहाभागवतंव्रजंतंकौरवर्षभः ॥ विश्रंभाद भ्यधत्तेदंमुख्यंकृष्णपरिग्रहे २४ ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्रकाशंयदाहयोगेश्वरईश्वरस्ते ॥ वक्तुंभवान्नोर्हतियद्धिविष्णोर्भृत्याःस्वभृत्यार्थकृतश्चरंति २५ उद्ध वउवाच ॥ ननुतेतत्त्वसंराद्धऋषिःकौषारवोंतिके ॥ साक्षाद्भगवतादिष्टोमर्त्यलोकंजिहासता २६ सूतउवाच ॥ इतिसहविदुरेणविश्वमूर्तेर्गुणकथयासु धयाप्लावितोरुतापः ॥ क्षणमिवपुलिनेयमस्वसुस्तांसमुषितऔपगविर्निशांततोगात् २७ राजोवाच ॥ निधनमुपगतेषुवृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषुमु ख्यः ॥ सतुकथमवशिष्टउद्धवोयद्धरिरपितत्यजआकृतिंत्र्यधीशः २८ श्रीशुकउवाच ॥ ब्रह्मशापापदेशेनकालेनामोघवांछितः ॥ संहृत्यस्वकुलंनूनंत्य क्ष्यन्देहमचिंतयत् २९ अस्माल्लोकादुपरतेमयिज्ञानंमदाश्रयम् ॥ अर्हत्युद्धवएवाद्धासंप्रत्यात्मवतांवरः ३० नोद्धवोण्वपिमन्न्यूनोयद्गुणैर्नार्जितःप्रभुः ॥ अतोमद्वयुनंलोकंग्राहयन्निहतिष्ठतु ३१

हरिरप्याकृतिंपृथिवींतत्यजेतत्याजेत्यन्वयः इतियदतस्तदपेक्षापिदूरोत्सारिता त्रिलोकेशत्वमिंद्रस्याप्यस्तीति। त्र्यधीशइति अनेनभूलोकात्स्वर्गलोकंगतइत्यर्थःसंपद्यते आकृतिशब्दस्यपृथिव्य भिधेयत्वेसर्वमुपपद्यते तत्कथमितीयमाशंका शरीरमाकृतिर्देहःकुःपृथ्वीचमहीतथेत्यनेनपरिहृता अस्त्वाकृतेःपृथिवीपर्यायत्वं तथाप्यत्रतच्छब्देनशरीरमेवोच्यतइतिअंगीकर्तव्यं अनंतरमपिनिश्चेतनत्वेन सदाकारदर्शनात् अतोयुक्तिर्वक्तव्येतिचेन्न नित्यानंदस्वरूपत्वनदेहत्यागायोगात् अतोदेहत्यागोनामपृथिवीलोकत्यागएव तेनतदाकारदर्शनंदुष्टजनमोहनायकृतं तदुक्तं पृथिवीलोकसंत्यागोदहत्यागो हरेःस्मृतः। नित्यानंदस्वरूपत्वादन्योनैवोपलक्ष्यते। दर्शयन्जनमोहायसदृशींतत्तदाकृतिं। नटवद्भगवान्विष्णुःपरज्ञानाकृतिःसदेति राजन्परस्यतनुभृज्जननाप्ययेहांमायाविडंबनमवेहियथा नटस्येत्यत्राप्युक्तं २८ परिहारंवक्ष्यन्नृपंशुकोवक्ति ब्रह्मेति ब्रह्मशापापदेशेनविप्रशापाभिधानेनकालेनमृत्युना देहंपृथिवीं यस्यपृथिवीशरीरमितिश्रुतिः २९ परिहरति अस्मादिति अस्मात्पृथि वीलोकात्। उपरतेस्वर्लोकंगतेसतिअर्हति उपदेष्टुमितिशेषः। आत्मवतांब्रह्मज्ञानिनांमध्येपरः ३० एतदेवनिर्धारयति नेति प्रभुरहंयद्गुणैर्यस्यभक्त्यादिगुणैर्निर्जितोवशीकृतः सउद्धवोण्वपि

किंचिदपिमत्तःपूनोमत्तोहीनोनभवति किंतुममसमएव उच्चैराधिकत्वंवासाम्यंवापिजयोपिवा । उच्यतांपितुनीचानांमोहार्थंवाप्युपेक्षयेत्यादेर्दुष्टजनमोहार्थं तत्कालेस्वज्ञानोपदेष्टःपुरुषाधिक्यज्ञापना र्थंवा श्रीकृष्णेनस्वस्वाम्यमुद्धवस्योक्तं नतुतत्त्वार्थमितिज्ञातव्यं यतोमज्ज्ञानोपदेष्टृपुरुषाधिकोयमतःपुनर्मद्धस्तोकंजनंज्ञानादिकंग्राहयन्निहतिष्ठतु इत्यर्चितपादित्यन्वयः एतेनकारणेनोद्धवोविशिष्टइतिप्र श्नपरिहारः ३१ उद्धवेनाप्येतदाज्ञाकृतेत्याह एवमिति शब्दोवेदोयोनिर्ज्ञप्तिकारणंयस्यसतथा तेनईजेपूजयामास ३२ औद्धवींसमाप्यवैदुरींकथामाह विदुरोपीत्यादिना ३३ देहन्यासंपृथिवीलो कत्यागं पशूनामज्ञानाम् ३४ आत्मानंस्वमनसेक्षितंस्मृतम् ३५ द्युसरितंगंगां मित्रासुतोमैत्रेयः ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
अत्रगंगाद्वारेमैत्रेयंप्राप्यविदुरस्यप्रश्नप्रकारंकथयति द्वारीति क्षत्ताद्युनद्याद्वारिगंगाद्वारेआसीनमगाधबोधमनवगाह्यज्ञानं विदुरस्यसौशील्यादिगुणैरतितृप्तंमैत्रेयमभिसृत्यगुरूपसत्तिविधिनाप्राप्यपप्रच्छे त्यन्वयः अच्युतभावेनभगवद्भक्त्याशुद्धः । अच्युतभावतृप्तइतिपाठे अच्युतलीलामृतपानेनशरीरयात्रावानित्यर्थः । भावोलीलाक्रियाचेष्टेत्यभिधानम् । कुरूणामृषभइत्यनेनकुलीनत्वेनज्ञानप्र

एवंत्रिलोकगुरुणासंदिष्टःशब्दयोनिना ॥ बदर्याश्रममासाद्यहरिमीजेसमाधिना ३२ विदुरोप्युद्धवाच्छ्रुत्वाकृष्णस्यपरमात्मनः ॥ क्रीडयोपात्तदेहस्य कर्माणिश्लाघितानिच ३३ देहन्यासंचतस्यैवंधीराणांधैर्यवर्धनम् ॥ अन्येषांदुष्करतरंपशूनांविक्लवात्मनाम् ३४ आत्मानंचकुरुश्रेष्ठकृष्णेनमनसेक्षित म् ॥ ध्यायन्गतेभागवतेरुरोदप्रेमविह्वलः ३५ कालिंद्याःकतिभिःसिद्धअहोभिर्भरतर्षभ ॥ प्रापद्यतद्युसरितंयत्रमित्रासुतोमुनिः ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभा गवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ द्वारिद्युनद्याऋषभःकुरूणांमैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥ क्षत्ताभिसृत्याच्युतभावशु द्धःपप्रच्छसौशील्यगुणाभितृप्तः १ विदुरउवाच ॥ सुखायकर्माणिकरोतिलोकोनतैःसुखंवान्यदुपारमंवा ॥ विंदेतभूयस्ततएवदुःखंयदत्रयुक्तंभगवान्व देन्नः २ जनस्यकृष्णाद्विमुखस्यदैवादधर्मशीलस्यसुदुःखितस्य ॥ अनुग्रहायेहचरंतिनूनंभूतानिभव्यानिजनार्दनस्य ३ तत्साधुवर्यादिशशर्मवर्त्मसंरा धितोभगवान्येनपुंसाम् ॥ हृदिस्थितोयच्छतिभक्तिपूतेज्ञानंस्वसत्ताधिगमंपुराणम् ४

हणयोग्यत्वंसूचयति १ ननुपृच्छतेर्द्विकर्मकत्वेनभाव्यत्वादत्रतदप्रतीतेर्निरर्थकोयंप्रश्नइतितत्राह सुखायेति लोकोजनःसुखायसुखप्राप्तयेयागादिकर्माणिकरोतितैःकर्मभिःसुखमन्यस्यदुःखस्योपर मंविनाशंवानविंदेत किंचातोबहुतराअनर्थप्राप्तिरित्यादित्याह भूयइति ततःकर्मभ्योभूयोदुःखमेवाप्नोति तदस्तुतवकिमत्राह यदत्रेति अत्रसुखप्राप्तयेदुःखनिवृत्तयेचयद्युक्तमविप्रतिपन्नत्वेनयोग्यंत त्किंनोवदेदित्यन्वयः अनेनसुखप्राप्तिंदुःखनिवृत्तिंचपप्रच्छेत्युक्तंभवति २ नन्वत्रसुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्युपायप्रश्नएवक्रियतेनभगवत्तत्त्वविषयइतितत्राह जनस्येति स्वतोज्ञानाभावात् बोधकपुरुषालाभा च्चकृष्णाद्विमुखस्येत्याह नत्वयोग्यत्वादन्यथातस्यानुग्रहाय जनार्दनस्यभूतानिचरंतीत्युक्तिर्विरुद्धास्यात् भव्यानिमंगलानि एवंविधानिजनार्दनस्यभूतानिज्ञानोपदेशलक्षणप्रसादकार णायेहकर्मभुविदेहधारणंकृत्वावर्ततइतिभावः ३ फलितमाह तदिति यत्रोलोकानुग्रहायभवज्जीवनंतत्तस्मात्साधुवर्य शर्मवर्त्म सुखप्राप्तिमार्गमादिशेत्यन्वयः येनशर्मवर्त्मनास्वसत्ताधिग मंस्वरूपप्रतिज्ञापकंपुराणंसंप्रदायागतम् ४

सुखस्वल्पोंपिभगवत्सृष्ट्यादिगुणकर्मकथनश्रवणादिकमेव नातोन्यदित्याशयवान्तत्सृष्ट्यादिप्रकारंएच्छति करोतीति देवदत्तव्यावृत्तयेआत्मतंत्रइति स्वातंत्र्यंचकतिपयवस्तुष्वेवनसर्वत्रेत्यतउक्तंभग वांश्चधीशइति तानिकर्माणिदुष्टनिग्रहादीनिवर्णयेतिप्रत्येकमन्वेतव्यं किंचाग्रेआदिकालेयथाइदंजगत्ससर्जतप्रकारमितिसर्वत्रयोज्यं ततसेतौसंस्थाप्यन्यस्यपथाजगतोवृत्तिंजीविकांविधत्ते तवेयमिति प्रश्नोक्तोविक्ति ५ पुनःप्रलयेखेनिजोदराकाशेगुहायामिदंनिवेश्यनिवृत्तजगत्सृष्ट्यादिवृत्तिःसहरिर्यथाशेते एतज्जगत्सृष्ट्वातदनुप्रविष्टोहरिर्यथाबहुधासीत् अनायासेनबहुरूपंगृह्णातीतियोगेश्वराधी श्वरइत्युक्तम् ६ जगत्सर्जनादिकर्मकथनश्रवणादेरवतारभेदैःक्रियमाणकर्मकथनादौसम्यक्मनोनिर्विशतीत्यतस्तानिकर्माणिअवश्यंवक्तव्यानीत्याशयेनपुनरुक्तंकरोति क्रीडन्निति द्विजगोसुराणां क्षेमायेतिचतुर्थ्यातदेवप्रयोजनमित्यवधारयति भवताश्रुतपूर्वाणिहरेःकर्माणिपुनःप्रश्नस्यकोर्थइत्याशंक्यसत्यंकिंत्वलंबुद्ध्यभावाद्विशेषश्रवणेच्छार्थइत्याह मनोनेति चरितश्रवणपानंकुर्वतामित्य र्थः ७ ननुचतुर्मुखेनलोकादयःकल्प्यते सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयदित्यादिश्रुतेः अतःकथंहरेःसकाशात्लोकादिसर्जनादिकंतत्कथनीयमितिप्रश्नइत्याह यैरिति महदादितत्त्वभेदैः भे दोविशेषोदलनमित्यभिधानं भूरादिलोकान्प्रलोकान्पृथिव्यादिबाह्यावरणविशेषान् तत्त्वभेदैरित्युक्त्याप्रथमतोब्रह्मांडनिर्माणतदनंतरंलोकादिकल्पनमितिग्राह्यं तथावक्ष्यमाणत्वात् तेनयत्रब्रह्मांडेक्ष प्रलोकेषुसर्वसत्त्वानांसर्वप्राणिनांनिकायस्यदेवमनुष्यादिभेदोधिकृतः । तत्तत्पदाधिकारयोग्य तुयाक्षमःप्रतीतःप्रत्यक्षानुमानाभ्यामवगतःकथमित्येतदपिवर्णयेति ८ नारयणोयेनवाप्रजाना

करोतिकर्माणिकृतावतारोयान्यात्मतंत्रोभगवांस्त्र्यधीशः ॥ यथाससर्जाग्रइदंनिरीहःसंस्थाप्यवृत्तिंजगतोविधत्ते ५ यथापुनःस्वेखइदंनिवेश्यशेतेगुहा यांसनिवृत्तवृत्तिः ॥ योगेश्वराधीश्वरएकएतदनुप्रविष्टोबहुधायथासीत् ६ क्रीडन्विधत्तेद्विजगोसुराणांक्षेमायकर्माण्यवतारभेदैः ॥ मनोनतृप्यत्य पिशृण्वतांनःसुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि ७ यैस्तत्त्वभेदैरधिलोकनाथोलोकानलोकान्सहलोकपालान् ॥ अचीकॢपद्यत्रहिसर्वसत्वनिकायभेदोऽधिकृतः प्रतीतः ८ येनप्रजानामुतआत्मकर्मरूपाभिधानेनभिदांव्यधत्त ॥ नारायणोविश्वसृगात्मयोनिरेतच्चनोवर्णयविप्रवर्य ९ परावरेषांभगवन्कृतानिश्रुतानि मेव्यासमुखादभीक्ष्णम् नतृप्नुमःकर्णसुखावहानांतेषामृतेकृष्णकथामृतौघात् १०

मात्मनादेहेनस्वभावेनवाकर्मणाचेष्टालक्षणेनादृष्टेनवा रूपेणशुक्लनीलाद्याकारविशेषेणाभिधानेनघटादिनाम्नाभिदाव्यावृत्तिमुतापिव्यधत्तएतदप्यस्माकंवर्णयेत्यन्वयः सर्वसत्त्वनिकायेतिसामान्येनो क्तस्यविशेषोयं नारायणोदेवदत्तइवेत्यतउक्तंविश्वसृगिति स्वयमन्येनसृष्टःकथंविश्वसृक्स्यादित्यतउक्तमात्मयोनिरितिआत्मास्वयमेवयोनिःकारणंयस्यसतथा । स्रष्टाधातेति चतुर्मुखस्यस्रष्टृत्वप्र सिद्धेःकथमस्यविश्वसृक्त्वमित्यतोवेत्युक्तमात्मयोनिरिति आत्मनोविरिंचस्ययोनिरित्यर्थः ९ भगवज्ज्ञानोपयोगित्वेनापादनीयत्वाद्भवत्वेवंमनुष्यादिभेदज्ञानेनकिंप्रयोजनमित्याशंक्यतज्ज्ञानस्यभ गवज्ज्ञानोपयोगित्वेन युक्तमाप्यत्वमित्याह परावरेषामिति परावरेषांब्रह्मादिदेवमनुष्याणां कृतानिमेमयाव्यासमुखादभीक्ष्णंश्रुतानि ततःकिंतत्राह नेति श्रुतानांतेषांब्रह्मादिचारित्राणामृतेअ वगमेतात्पर्यज्ञानेसति ब्रह्मादिमहिम्नामपिभगवन्महिमावलंबित्वात्कृष्णकथामृतौघएवासौइतियतोऽतस्तेषांभागवतानांकृष्णस्यचकथामृतौघात्श्रुतात्नतृप्नुमः तात्पर्यज्ञानेसतिकृष्णकथामृतौघत्वंकु तइतितत्राह कर्णेति कृष्णकथामृतौघस्यैवकर्णसुखावहत्वंनान्यस्य तस्यकर्णकर्कशत्वमित्यर्थः ऋगतावितिधातोर्निष्ठांतमृतमितिरूप नतुऋतइत्यव्ययं तदंगीकारेतेभ्योनतृप्नुमइतिप्रयोगःस्यात् ननुतेषामितिग्रंथांतरभारतस्यप्रशंसानुपपत्तेश्च १०

इतोपिश्रीकृष्णस्य गुणगणकथामृतस्यपात्रीभूतात्भारतात् नकस्यापितृप्तिरित्याह कस्तृप्नुयादिति योयुष्माकंसत्रेषुसूतादिसूरिभिरीडयमानात् स्तूयमानात्तीर्थपदोहरेरभिधानात् भारतनामकीर्तना
त्रसज्ञःकःपुरुषः तृप्नुपादलमितिबुद्धिंकुर्यादित्यन्वयः। अलंबुद्ध्यभावेहेतुमाह यइति यस्तीर्थपात्पुरुषस्यकर्णनाडीद्वाराहृदयगुहांप्रविष्टःसंसारप्रदागेहरतिंगृहजायापुत्रादिस्नेहलक्षणांरतिंछिनत्तितस्ये
तिशेषः ११ यन्मोक्षसुखानुवादिशास्त्रंतदेवाभ्यसनीयंभारतस्यग्राम्यसुखानुवादित्वेनपुरुषार्थानुपयोगित्वादितितत्राह मुनिरिति गुणानामितिषष्ठीद्वितीयार्थे भगवद्गुणान्वक्तुकामस्तेतवसखामु
निःसर्वज्ञोपिकृष्णोभारतमाह। ननुगुणानुवक्तुमकामयतनत्वभ्यधायततोग्राम्यसुखानुवादेननृणांमतिर्गृहीतेतितत्राह यस्मिन्निति यस्मिन्भारतेश्रवणादिनाभ्यस्यमानेसतिनृणांमतिर्ग्राम्यसुखानुवादैर्न
गृहीता हरेःकथायामेवगृहीता भारतान्नपरंविष्णोर्महिमावाचकंक्वचित्। भारतान्नविरागायभारतान्नविमुक्तयइतिवचनात् सत्यकामेनहरिणाविवक्षितागुणाभारतेकथिताइत्यतइदमेवशास्त्रंमुमुक्षुणा
भ्यसनीयमित्यविगीतम् १२ अस्तुहरेःकथायांगृहीतानृणांमतिः ततःकिंफलंविधत्तइतितत्राह साश्रद्दधानस्येति ग्राम्यसुखानुवादैर्नगृहीता हरेःकथायांविवर्द्धमानाश्रद्दधानस्यपुंसोमतिरन्यत्रविषयेषुवि
रक्तिंकरोतीतिप्रथमंवैराग्यं द्वितीयंभक्तिलक्षणं तृतीयमुपासनाजनितापरोक्षज्ञानं चतुर्थंसमस्तसंसारदुःखोच्छेदेनपरमानंदलक्षणंमोक्षाख्यंफलंकरोति एतदेवाह हरेरिति सदानुस्मृत्याजातापरोक्षज्ञाने

कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोभिधानात्सत्रेषुवःसूरिभिरीडयमानात् ॥यःकर्णनाडींपुरुषस्ययातोभवप्रदांगेहरतिंछिनत्ति ११ मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानांसखापितेभारत
माहकृष्णः ॥ यस्मिन्नृणांग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीतानुहरेःकथायाम् १२ साश्रद्दधानस्यविवर्द्धमानाविरक्तिमन्यत्रकरोतिपुंसः ॥ हरेःसदानुस्मृतिनिर्वृ
तस्यसमस्तदुःखात्ययमाशुधत्ते १३ ताञ्छोच्यशोच्यानविदोनुशोचेहरेःकथायांविमुखानघेन ७ क्षिणोतिदेवोऽनिमिषस्तुतेषामायुर्वृथावादगतिस्मृती
नाम् १४ तदस्यकौषारवशर्मदातुर्हरेःकथामेवकथासुसारम् ॥ उद्धृत्यपुष्पेभ्यइवार्तबंधोशिवायनःकीर्तयतीर्थकीर्तेः १५ सविश्वजन्मस्थितिसंयमार्थेकृ
तावतारःप्रगृहीतशक्तिः ॥ चकारकर्माण्यतिपूरुषाणियानीश्वरःकीर्तयतानिमह्यम् १६ श्रीशुकउवाच ॥ सएवंभगवान्पृष्टःक्षत्त्राकौषारविर्मुनिः ॥ पुं
सांनिःश्रेयसार्थायतमाहबहुमानयन् १७॥ मैत्रेयउवाच ॥ साधुपृष्टंत्वयासाधोलोकान्साध्वनुगृह्णता ॥ कीर्तिंवितन्वतालोकेआत्मनोधोक्षजात्मनः १८
नैतच्चित्रंत्वयिक्षत्तर्बादरायणवीर्यजे ॥ गृहीतोनन्यभावेनयत्त्वयाहरिरीश्वरः १९

ननिर्वृतस्यासंप्रज्ञातसमाध्यवस्थासुखंप्राप्तस्याशुकालक्षेपमंतरेण १३ व्यतिरेकमुखेनहरेःकथायादुःखाप्ययहेतुत्वमाह तानिति अविदोज्ञानदुर्बलान् अघेनव्यसनेनआत्मनःशोकाधिकरणत्वं
यथार्थं नमिथ्याभूतमितिद्योतयितुमनुशोचइत्यात्मनेपदप्रयोगः अनिमिषोदेवः कालात्माविष्णुः वृथावादोवृथागतिर्वृथास्मृतिश्चयेषांतेतथातेषामायुर्वृथाक्षिणोतिइतिवावृथावादोविवादस्तत्सहितेगतिस्मृ
तीयेषांतेतथातेषां नहरिकथावर्तांवृथेतिविशेषद्योतकस्तुशब्दः १४ स्वार्थप्रश्नमुपसंहरति तदिति हरिकथाविमुखाव्यर्थायुषइतियस्मात्तस्मात्तीर्थंयथासेवमानानापापंक्षिणोति तथाहरेःकीर्तिरपि
तादृशी तीर्थरूपाकीर्तिर्यस्यसतथा तस्य नान्यकथाशिवसाधनमित्यस्मिन्नर्थेएवशब्दः १५ सारकथापिसृष्ट्यादिविषयलीलैवेत्याशयेनाह सइति पुरुषाब्रह्मादयस्तत्कर्मातिक्रांतानिअतिपुरुषाणिकृ
तवासुदेवाद्यवतारःसृष्ट्यादिकर्तारौब्रह्मरुद्राविति भ्रांतिनिवारणार्थमीश्वरइत्युक्तंब्रह्मशिवेशनशीलईश्वरइत्यर्थः प्रगृहीतसृष्ट्यादीच्छाशक्तिःवशीकृतप्रकृतिशक्तिर्वा १६ मैत्रेयोविदुरप्रश्नपरिहारंवक्तुमुपक्रम
तइत्याहशुकःसएवमिति निःश्रेयसार्थायमोक्षादिपुरुषार्थाय १७ बहुमानप्रकारंवक्ति साध्विति अधोक्षजेहरावात्मामनोयस्यसतथा तस्यआत्मनोममस्वस्यपरमात्मनोवा १८तवतद्विषयप्रश्नउचितएवेति
कथयति नैतदिति यादृशोभावोविष्णोरन्यस्मिन्वस्तुनिनास्तितादृशोभावोनन्यभावस्तेनसर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकबहुमानेनेत्यर्थः हरिरीश्वरइत्येतौशब्दौअन्योन्यव्यावर्तकत्वेनप्रवृत्तावितिज्ञातव्यम् १९

देवयोनित्वात्तवहरिकथाप्रश्नोनाश्चर्यकरइति भावेनकथयति मांडव्येति व्यासस्यभ्रातुर्विचित्रवीर्यस्यक्षेत्रेवीर्याधानयोग्यायांभुजिष्यायांदास्यांयःसत्यवतीसुताज्जातः प्रजासंयमनोयमोभवानितियस्मात् २० किंचस्वधामव्रजन्तवज्ञानोपदेशायमामादिशदितियस्मात्तस्मात्भवान्सानुगस्यभगवतोनित्यंप्रियत्वेनसंमतोतोयुक्तइतिभावः । हिशब्देनसंमतत्वेग्रंथांतरप्रसक्तिंद्योतयति २१ श्रोतुरभिमुखीकरणार्थं वक्तव्यार्थंप्रतिजानीते अथेति योगमायोपबृंहिताःस्वरूपसामर्थ्यैर्युताः २२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमोध्यायः॥५॥ भगवानेकइदमग्रेअस्याग्रेआत्मापरमात्मा

१० आत्मनांजीवानांविभुरधिपतिःआत्माआदानादिकर्ताआत्मेच्छांस्वरूपभूतांसृष्टीच्छामनुगत'सिसृक्षामीति भावमुपगतः तदुपकरणाभावेदेवदत्तेच्छावत्तदिच्छापिव्यर्थानेत्याह नानाशक्तीति स्वाधीन नानासाधनोपलक्षित'नानामत्युपलक्षितइतिपाठे । सदेवसौम्येदमग्रआसीदसदेवेदमग्रआसीदित्यादिश्रुतितात्पर्यार्थज्ञानिनानावादिमतोपलक्षितइत्यर्थः । सतोबंधुमसतिनिरविंदन्नित्यादिश्रुतेः । असत्त्वमतमासुरमतमितिप्रसिद्धेः १ एकस्यसतोहरेःसृष्टीच्छोत्पत्तिप्रकारमाह सवाइति योसावेकराडेकोराजाचक्रवर्तीसएषतदाप्रलयेविश्वंनापश्यत् सर्वकार्याणांमूलप्रकृतौलीनत्वादि विशेष'दर्शनशक्त्यभावादित्यतउक्तं द्रष्टेति नाहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतइतिश्रुतिर्वाइत्यनेनगृहीता असुप्तदृगित्यनेनएतदेवविव्रियते । जीवानांनित्यत्वेनालीनत्वाद्दर्शनसंभवात्कथंनापश्यदितितत्राह मेनइति आत्मानमितिजातावेकवचनं परमात्मायतोजीवंमेनेऽसंतमशक्तइतिवचनादसत्त्वमशक्तत्वमेवनतुस्वव्यतिरेकेणासत्त्वं पुरुषआसीदितिश्रुतेः क्षेत्रज्ञःपुरुषोह्यात्मासंसारीचेतनोमतइत्यभिधानं सु

मांडव्यशापाद्भगवान्प्रजासंयमनोयमः ॥ भ्रातुःक्षेत्रेभुजिष्यायांजातःसत्यवतीसुतात् २० भवान्भगवतोनित्यंसंमतःसानुगस्यहि ॥ ज्ञानोपदेशाय चमामादिशद्भगवान्व्रजन् २१ अथतेभगवल्लीलायोगमायोपबृंहिताः ॥ विश्वस्थित्युद्भवांतार्थावर्णयाम्यनुपूर्वशः २२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ भगवानेकआसेदमग्रआत्मात्मनांविभुः ॥ आत्मेच्छानुगतोह्यात्मानानाशक्त्युपलक्षितः १ सवाएषतदाद्रष्टानापश्यद्विश्वमेकराट् ॥ मेनेऽसंतमिवात्मानंसुप्तशक्तिरसुप्तदृक् २ सावाएतस्यसंद्रष्टुःशक्तिःसदसदात्मिका ॥ मायानाममहाभागययेदंनिर्ममेविभुः ३ कालवृत्त्यांतुमायायांगुणमय्यामधोक्षजः ॥ पुरुषेणात्मभूतेनवीर्यमाधत्तवीर्यवान् ४ ततोभवन्महतत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् ॥ विज्ञानात्मात्मदेहस्थंविश्वंव्यंजंस्तमोनुदन् ५

प्ताआत्मन्येवातीविरताशक्तिः शक्यत्वाद्वायारमायस्यससुप्तशक्तिः तदुक्तं शक्यत्वाच्छक्तयोभार्याःशक्तिःसामर्थ्यमुच्यतइति सुप्तिस्तुप्रकृतेःप्रोक्ताअतीवभगवद्रतिरितिच अनेनप्रकृतिदर्शनमपिप्रत्युक्तं पृथगनवस्थानात् हरिरपिनिद्रामुद्रितनेत्रत्वेननापश्यदितिकिंनस्यादित्यतउक्तं असुप्तदृगिति क्वापितथोच्यमानस्यगतिः अनास्थान्यत्रचप्रोक्ताविष्णोश्चक्षुर्निमीलनमितिवक्तव्या २ शक्तेर्नामाह सावा इति महान्भागोभाग्यसमूहोयस्यसतथामहतींभांप्रतिगच्छतीतिमहाभागोवा तस्यसंबुद्धिः महाभागेति एतस्यसंद्रष्टुःसर्वदर्शनशक्तिमतोनारायणस्ययाप्रलयेसायुज्यंप्राप्यरमतेसाशक्तिर्मायानामसर्व प्रधानत्वान्मयोविष्णुस्तस्येयंमाया चार्थेवैशब्दःसाजडात्मकाशक्तिश्चमायानाम सविभुर्ययेदंजगन्निर्ममे कीदृशी सदसदात्मिका आद्यामहदादिकारणव्यापिनी द्वितीयातद्रूपा ३ ययेदन्निर्ममेजग दित्युक्तंप्रपंचयति कालवृत्त्यामिति जगद्धेपौरुषंरूपमिसारभ्योक्तात्ममूलरूपाविर्भूतपुरुषरूपेणाधोक्षजः कालेनपुरुषाद्दृष्टाख्यफलपाचकेनवृत्तिःसिसृक्षुत्वादिलक्षणायस्याश्चेतनायाः सातथोक्ता अन्यत्रक्षोभलक्षणावृत्तिः गुणमय्यासत्त्वादिगुणाभिमानिन्या इतरत्रतद्रूपायां मायायांचेतनायामचेतनायांचवीर्यंरेतआख्यंपरिणामकरंसामर्थ्यंचाधत्त तुशब्देनउभयोर्महद्वैलक्षण्यंवक्ति वी र्यवानिति हरेर्नपुंसकरूपंनास्तीतिलक्षयति नैनंवाचास्त्रियंब्रुवन्नैनमस्त्रीपुमान्ब्रुवन्निति श्रुतेः यद्वा स्वेनाहितवीर्यस्यजनकत्वशक्तिंद्योतयति ४ नहिलोकेवंध्यायांमदधानाःकार्यजनयंतोदृश्यंते १०

नचैवमप्यंतत्कुतः कार्योत्पत्तिदर्शनादित्याह ततइति यत्रवीर्यमाहितं ततोमायाख्यवस्तुनोमहत्तत्त्वंचतुर्मुखशरीरमभवत्मायायानामांतरमाह अव्यक्तादिति अतिसूक्ष्मत्वाच्चमात्रः का लेनसकलप्राण्यदृष्टसाक्षिणापुरुषेणसृष्ट्युद्बोधकेनचचोदितात् प्रेरितात् । अभिमानिनोऽभिमानानुत्पादेशरीरोत्पादोऽव्यर्थइतितत्राह विज्ञानात्मेति विज्ञानात्माब्रह्माचततोव्यक्ताभिमानित्वात्तन्नाम्नोरूप्यात् कूटस्थादभूत्मदीयोयंदेहइत्यभिमानोत्पत्तिमानभूदित्यर्थः उत्पत्तेःप्रागपिज्ञाननाशोनास्तीतिद्योतनायविज्ञानात्मेतिपदं अभिमानोत्पत्तेःकिंलक्षणमत्राह आत्मदेहस्थमिति निरालोकेकथमिदंव्यज्यतइत्यतउक्तं तमोनुदन्निति नारायणप्रसादप्रादुर्भूतज्ञानलक्षणप्रकाशेनसूर्यइवतत्कालभवंतमोनुदन्नभिभूयसूर्यवद्वर्तमानइत्यर्थः शरीरनिमित्तग्लानिरहितोवात्माभिमानरहितोवा ५ प्रपंचपंचीकरणप्रकारंप्रपंचयति सोपीति सआत्मामहत्तत्त्वाभिमानीविरिंचोपि अंशोजीवो गुणाःसत्वादयः कालःफलपाचकः एषामात्माभिमानीभगवतोहरेर्दृष्टेःकटाक्षवीक्षणस्यगोचरोविषयोऽस्यप्रपंचस्यसिसृक्षयात्मानंस्वकीयत्वेनाभिमन्यमानंमहत्तत्त्वंव्यकरोत्परिणामोन्मुखंकृतवान्चैतन्यस्याविकारित्वेन । अत्रात्मपदनचैतन्यवाचि किंतुदेहवाच्येव कालजीवगुणादीनामभिमानीचतुर्मुखइतिवचनात् अंशगुणकालात्मेत्यत्रात्मपदेनाभिमानित्वमुच्यते नदेहः क्वचिच्चहिरण्यगर्भस्याशशब्दवाच्यत्वमंगीकर्तव्यम् । सर्वजीवाभिमानित्वादंशइत्येवचोच्यतइतिवचनात् ६ अहंतत्त्वमजायतेत्यत्रजडात्जडस्योत्पत्तिराभिमानिनोगरुडादयउदभूवन्नितितात्पर्यंग्राह्यं भूतभूताभिमानीचोतिवचनात्तत्स्वरूपमाह कार्येति कार्यंशरीरम् । कारणानींद्रियाणि । कर्तृमनः । एषामात्मादिकारणं । किमुक्तंतत्राह भूतेति भूतेंद्रियमनसाभवउत्पत्तिर्यस्मात्सतथा ७ भूतादीनांत्रयाणांकारणस्याहंकार स्यनामभेदेनत्रित्वमाह वैकारिकइति अधुनात्रित्वसंख्याविशिष्टाहंकारात् पृथ

सोप्यंशगुणकालात्माभगवद्दृष्टिगोचरः ॥ आत्मानंव्यकरोदात्माविश्वस्यास्यसिसृक्षया ६ महतत्त्वाद्विकुर्वाणादहंतत्त्वमजायत ॥ कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेंद्रियमनोभवः ७ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिधा ॥ अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनोवैकारिकादभूत् ८ वैकारिकाश्चयेदेवाअर्थाभिव्यंजनंयतः ॥ तैजसानींद्रियाण्येवज्ञानकर्ममयानिच ९ तामसोभूतसूक्ष्मादिर्यतःखंलिंगमात्मनः १० कालमायांशयोगेनभगवद्वीक्षितंनभः ॥ तामसानुसृतंस्पर्शंविकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ११ अनिलोपिविकुर्वाणोनभसोरुबलान्वितः ॥ ससर्जरूपतन्मात्रंज्योतिर्लोकस्यलोचनम् १२ अनिलेनान्वितंज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम् ॥ आधत्तांभोरसमयंकालमायांशयोगतः १३ ज्योतिषांभोनुसंसृष्टंविकुर्वत्परवीक्षितम् ॥ महींगंधगुणामाधात्कालमायांशयोगतः १४

क्पृथक्सृष्टिभेदमाह अहंतत्त्वादिति अंशगुणकालानामंशस्यचप्रेरणयाविकुर्वाणादहंतत्त्वाद्वैकारिकनाम्नोमनस्तत्त्वमभूदित्यन्वयः ८ येभ्योर्थानांविषयाणामभिव्यंजनंतद्विषयज्ञानंभवति येचेंद्रियाभिमानिनोवैकारिकनामानोदेवास्तेचवैकारिकादहंतत्त्वादभूवन्नितिसंबंधः ज्ञानकर्ममयानिज्ञानप्रधानानिश्रोत्रादीनिकर्मप्रधानानिवागादीनिचतैजसान्येव तैजसादहंकारादेवोत्पन्नानिनान्यस्मादहंकारादित्यन्वयः ९ तामसाहंकारोभूतसूक्ष्माणामादिःकारणं शब्दादितन्मात्रास्तामसाहकाराज्जाताइत्यर्थः तत्रकीदृशीशब्दतन्मात्रा यतःशब्दतन्मात्रायाआत्मनोहरेर्लिंगंगमकंप्रमाणंखमुत्पन्नमित्यन्वयः १० कालमायांशयोगेनकालस्यसृष्टिविशिष्टस्यमायायाःप्रकृतेरंशस्यजीवाभिमानिनश्चतुर्मुखस्यसन्निकर्षलक्षणसंबंधेनभगवतावीक्षितंकटाक्षितंतामसानुसृतंस्वकारणतामसाहंकारेणानुस्यूतमतएवविकुर्वन्नभःस्पर्शतन्मात्रांनिर्ममेतस्मात्स्पर्शादनिलंवायुंनिर्ममे ११ कालादिसहकारिणानभसास्वकारणेनानुस्यूतत्वादुरुबलान्वितोविकुर्वाणोनिलोरूपतन्मात्रंससर्ज तन्मात्रयालोकस्यलोचनंप्रकाशकं लुचप्रकाशनइतिधातोः ज्योतिस्तेजस्तत्त्वमसाक्षीत् १२ रसमयंरसतन्मात्राकार्यंपरेणहरिणावीक्षितंकालमायांशयोगतःकालात्परिणामात्मायायाःप्रकृतेरंशाद्धिरण्यगर्भाच्च १३ गंधाख्योगुणोयस्यास्तांगंधगुणकार्यामित्यर्थः १४

विशेषगुणत्वाच्छब्दादयोनभआदिव्यावर्तकाइतियद्वैशेषिकमतंतन्निराकरोति भूतानामिति नभआदीनांभूतानांमध्येयद्यत्परात्परस्मात्पूर्वस्मात्परंपश्चात्यद्वान्यमुत्पाद्यंतेषांपरानुसंसर्गात्पूर्वेषांकारणानामु परोत्तरकार्येषुअनुप्रवेशाद्यथासंख्यंएकद्वित्रादिसंख्याविशिष्टान्शब्दादीन्गुणान्विदुः वैशेषिकादितरइतिशेषः १५ ब्रह्मांडोत्पत्तिप्रकारंवक्तुंमहदाद्यभिमानिदेवानांस्तुतिप्रकारंकथयति एतेदेवाइति ये महदाद्यभिमानित्वेनहरिणासृष्टाएतेब्रह्मादयोदेवाविभुंप्रोचुरित्यन्वयः कीदृशाःविष्णोःकलाः भिन्नांशाः कालनिमित्तेनमायानिमित्तेनांशनिमित्तेनचलिंगशरीरंयेषामस्तीतिकालमायांशलिंगिनः अ त्रैकस्यैवविरिंचस्यकलांशाभिमानिरूपद्वयमस्तीतिग्राह्यं कालजीवाभिमानेनरूपद्वंद्वीचतुर्मुखइतिवचनात् स्तुतौनिमित्तमाह नानात्वादिति नानात्वादश्लिष्टत्वात्स्वक्रियायांब्रह्मांडोत्पादनक्रियायाम नीशाअसमर्थाः शिरसिप्रकृष्टोंजलिर्येषांतेतथा १६ किमूचुरितितत्राह नताःस्मेति तेतव प्रपन्नानांपुंसामाध्यात्मिकादितापोपशमायातपत्रमिवास्थितं आतपात्त्रायतइत्यातपत्रंछत्रं नकेवलंतात्कालिक तापनिवारणपटुअनादिसंसारदुःखनिवारणसमर्थमितिभावेनाह यन्मूलेति यत्पदारविंदमेवमूलकेतमधिष्ठानंगृहंयेषांतेतथा यतयोनिर्जितेंद्रियग्रामाअंजसाऋजुमार्गेणसंसाराख्यंदुःखंहृदयग्रंथिलक्षणंबहिरु त्क्षिपंति निर्मूलयंति १७ ईशअणिमादिपूर्णैश्वर्यमूर्तेऽस्मिन्भवेसंसारेजीवा बंधमोक्षोपायभूतपादारविंदमृतेतत्सेवांविनाआत्मन्आत्मनिशर्मनलभंते यदतोभगवंस्तवांघ्रिच्छायायाः ब्रह्मविद्यायाः अंश

भूतानांनभआदीनांयद्यद्भाव्यंपरात्परम् ॥ तेषांपरानुसंसर्गाद्यथासंख्यंगुणान्विदुः १५ एतेदेवाःकलाविष्णोःकालमायांशलिंगिनः ॥ नानात्वात्स्वक्रि यानीशाःप्रोचुःप्रांजलयोविभुम् १६ ॥ देवाऊचुः ॥ नताःस्मतेदेवपदारविंदंप्रपन्नतापोपशमातपत्रम् ॥ यन्मूलकेतायतयोंजसोरुसंसारदुःखंबहिरुत्क्षिपंति १७ कृतेयदस्मिन्भवईशजीवास्तापत्रयेणाभिहतानशर्म ॥ आत्मँल्लभंतेभगवंस्तवांघ्रिच्छायांसविद्यामतआश्रयेम १८ मार्गंतियत्तेमुखपद्मनीडैश्छं दःसुपर्णैर्ऋषयोविविक्ते ॥ यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाःपरंपदंतीर्थपदःप्रपन्नाः १९ यच्छ्रद्धयाश्रुतवत्याचभक्त्यासंमृज्यमानेहृदयेवधार्य ॥ ज्ञानेनवैराग्यब लेनधीराव्रजंतियत्तेंघ्रिसरोजपीठम् २० विश्वस्यजन्मस्थितिसंयमार्थेकृतावतारस्यपदांबुजंते ॥ व्रजेमसर्वेशरणंयदीशस्मृतंप्रयच्छत्यभयंस्वपुंसाम् २१ यत्सानुबंधेऽसतिदेहगेहेममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् ॥ पुंसांसुदूरंवसतोपिपुर्यांभजेमतत्तेभगवन्पदाब्जम् २२

विद्यामेकदेशविद्यामाश्रयेम ब्रह्मविद्याहरेश्छायातदंशोहिसुरेष्वपि । सर्वविद्याश्रयःप्रोक्तःप्रधानांशश्चतुर्मुखइतिवचनात् योग्यतातारतम्यमपेक्ष्यांशविद्यामित्युक्तमनेनव्यतिरेकन्यायोदर्शितः १८ इतो पिभगवत्पदज्ञानमेवस्वाभीष्टसाधनमितिभावेनस्तुवंति मार्गंतीति ऋषयोब्रह्मादिज्ञानिनोविविक्तेस्थित्वामुखपद्मनीडैः मुखपद्ममेवनीडंयेषांतेतथातैःछंदांसिवेदाएवसुपर्णाःपक्षिणस्तैः । तेतवयत्पदं मार्गंतिअन्विच्छंतिविचारयंति अद्यापिमृगयंतइतिवा यच्चयस्माच्चप्रपन्नानामघमर्षःदुःखनाशःस्यात् यच्चद्युसरितोधरायाश्चपरपदं वयंतीर्थपदस्तेतवपदंप्रपन्नाइत्यन्वयः १९ एतत्पदप्राप्तौसाधनमा हुःयच्छ्रद्धयेति संमृज्यमानेसम्यक्शोध्यमाने अवधार्यसंनिधाप्य वैराग्यमेवबलंयस्यसतथा तेनअंघ्रिसरोजाख्यपीठम् २० हरेर्विक्रमोलोकोपकाराय नस्वार्थाय यदतःस्मरणमात्रेणप्रीतोस्मद भीष्टंकरोतीतिभावेनस्तुवंति विश्वस्येति तवयत्पदांबुजंस्मृतंस्वपुंसामभयंप्रयच्छति सर्वेतच्छरणंव्रजेमेत्यन्वयः कृतावतारस्यगृहीतपुरुषादिप्रादुर्भावस्य २१ हरेःपदंविरक्तयैकलभ्यमितिभावेनस्तु वंति यत्सानुबंधइति सानुबंधेपुत्रादिपरिकरसहितेऽसत्यमंगलेदेहगेहेजातिभिन्नेदेहेऽहमितिगेहेममेदमितिचोढदुराग्रहाणांदुष्टज्ञानस्यचोढृणांपुंसांपुर्यांदेहेवसतोपितवयत्पदांबुजंसुदूरमत्यंतमगोचरं हेभगवन्तेपदांबुजंभजेमेत्यन्वयः २२

१ आत्मँल्लभंतेत्यत्रवोर्लीतिसूत्रात् विद्वाँल्लिखतीत्यादिवत्आत्मन्लभंते आर्षेचर्मन्चर्मणीतिप्राप्तेलुगितिवचनात् आत्मन्आत्मनि । इतिभागवतक्रोडेउक्त । २ ज्ञानभावेसंसारनिवृत्त्यभावरूपः ।

निकटवर्तिनोहरेर्दर्शनासंभवेकिंकारणमितितत्राह तंत्वामिति यस्त्वमेवमुक्तमहिमाअथोतस्मात्तेतंत्वांनूनंनिश्चयेननपश्यंतिइत्यन्वयः असद्वृत्तिभिराक्षिभिरिंद्रियैःपराहृतंबहिष्कारितमंतःस्थितंमनोये षांतैपराहृतांतर्मनसोयस्मात् अंतःस्थितंमत्यगात्मानंविषयीकर्तुंयोग्यामितिसूचनायांनरितिविशेषणंकीदृशम् न्यासेनसकलकर्मणांपरब्रह्मार्पणेनविलासोयेषांतैन्यासविलासास्तेषांलक्ष्म्यः लक्षदर्श नांकयोरितिधातोः दर्शनस्यपदंविषयं अनेनपरमहसाश्रमस्थाएनंपश्यंतीत्युक्तं मुडागमोऽडीप्। तज्ज्ञानस्यातिशयंसूचयतः पदयोर्न्यासोभुविक्षेपविशेषः तस्याविलासलक्ष्म्याःपदमितिद्विरावृत्त्यान्वेतव्यम् अनेनपदविषयास्तुतिरयुक्तेतिशंकानिरस्तेतिज्ञातव्यमितिवा २३ एवंविधस्यहरेरपरोक्षज्ञानसाधनोपासनाद्विविधा ध्यानरूपा वेदांतशास्त्रश्रवणादिलक्षणाच तत्रक्षिप्रप्रवृत्त्यर्थंप्रथमाक्लेशसाध्या द्वि तीयासुखसाध्येति उभेविशिनष्टिपानेनेतिहेदेवतेकथासुधायाःपानेनश्रवणादिलक्षणेनप्रवर्धमानयाभक्त्याविशदाशयानिर्मलांतःकरणाःवैराग्यसारंवैराग्यफलंबोधमपरोक्षज्ञानंप्रतिलभ्यप्राप्यअंजसाऋजु मार्गेणाकुंठधिष्ण्यमप्रतिहतवैकुंठादिस्थानंअपरिच्छिन्नस्वरूपंत्वात्वांयथाईयुः २४ तथापरेऽन्येयोगिनःयमनियमादियोगनिष्ठाः आत्मसमाधियोगबलेनपरमात्मचित्तैकाग्र्यलक्षणध्यानसामर्थ्येन बलिष्ठामन्यसाधनाजेयांप्रकृतिंबंधकशक्त्याभिमानिनीं प्रसादाज्जित्वाधीराधीपुरप्रमाणाअपरोक्षज्ञानिनःपुरुषंपूर्णषड्गुणंत्वामेवाविशंति तुःस्याद्भेदेऽवधारणइतिवचनात् तत्रतेषांयोगिनांश्रमःस्याद्य थातथातेतवश्रवणादिरूपयासेवयानतुनैवश्रमःस्यात्किंतुसुखमेवेत्यन्वयः अत्रप्रकृतिजयोनामतत्प्रसादैकलभ्योनान्यः तदुक्तं वायोश्चप्रकृतेर्विष्णोर्जयोभक्त्यैवनान्यथेति २५ स्तुत्याप्रसन्नीकृत्य

तंत्वामसद्वृत्तिभिरक्षिभिर्येपराहृतांतर्मनसःपरेश ॥ अथोनपश्यंत्युरुगायनूनंयत्तेपदंन्यासविलासलक्ष्म्याः २३ पानेनतेदेवकथासुधायाःप्रवृद्धभक्त्या विशदाशयाये ॥ वैराग्यसारंप्रतिलभ्यबोधंयथांजसात्वेयुरकुंठधिष्ण्यम् २४ तथापरेचात्मसमाधियोगबलेनजित्वाप्रकृतिंबलिष्ठाम् ॥ त्वामेवधीराः पुरुषंविशंतितेषांश्रमःस्यान्नतुसेवयाते २५ तत्तेवयंलोकसिसृक्षयाद्यत्वयाविसृष्टास्त्रिभिरात्मभिर्ये ॥ सर्वेवियुक्ताःस्वविहारतंत्रंनशक्नुमस्तत्प्रतिकर्तवे ते २६ यावद्बलिंतेऽजहरामकालेयथावयंचान्नमदामयत्र ॥ तथोभयेषांतइमेहलोकाबलिंहरंतोन्नमदंत्यनीशाः २७ त्वंनःसुराणामसिसान्वयानांकूट स्थआद्यःपुरुषःपुराणः ॥ त्वंदेवशक्त्यांगुणकर्मयोनौरेतस्त्वजायांकविमादधेऽजः २८

स्वाभीष्टंविज्ञापयंतीत्याह तत्तेवयमिति यस्मात्त्वंलोकदयालुस्तत्तस्मात्त्वयालोकासिसृक्षयात्रिभिरात्मभिःकालमायांशैर्विसृष्टायेतेवयमद्यसर्वेवियुक्ताविश्लिष्टाः स्वविहारतंत्रंस्वस्यतवक्रीडोपकरणं यत्ब्रह्मांडंतत्प्रतिकर्तवेप्रतिकर्तुंनशक्नुमइत्यन्वयः २६ ब्रह्मांडनिर्माणेप्रयोजनमाहुरित्याह यावदिति यावद्बलिंभक्त्याहराम तावत्पर्यंतंब्रह्मांडंसमुत्पाद्यतस्मिन्स्थित्वात्वद्विषयज्ञानकर्मलक्षणंबलि मुपहारंसमर्प्यतर्पयामः यत्रब्रह्मांडेस्थितावयंकालेकालेयथान्नमदामस्वविषयेषुव्यवहराम तथोभयेषामस्माकंयुष्माकंचबलिंहरंतःसमर्पयंतस्तइमेऽनीशाः अस्मत्प्रेरणामंतरेणप्रवृत्तावसमर्थालोका जनाःअन्नंज्ञानकर्मलक्षणमदंति तादृशब्रह्मांडनिर्माणोपायंकुर्वितिवाक्यशेषइत्यन्वयः तादृशमंडंकर्तुंनशक्नुमइतिपूर्वेणसबंधइतिवा अजाविष्णो। अजाविष्णुहरच्छागाइत्यभिधानम् २७ किमिति मांप्रत्येतद्विज्ञापनमन्यस्य स्यादितितत्रैवमूचुरित्याह त्वंनइति आद्यःआदेरुत्पत्तेःकर्तापितृत्वात् त्वांविज्ञापयामइतिभावः अस्मत्पदंविशिनष्टि सुराणामिति नकेवलमस्माकमेवजनयिताकिंत्व स्मत्संततीनामितिभावेनोक्तं सान्वयानामिति त्वंकइतिपुराणःपुरुषःश्रीनारायणःकूटस्थःविकारकूटेषुतिष्ठति नतुविकारवान् हरेःपितृस्थानीयत्वंस्पष्टयितुमाहुरित्याह त्वंदेवेति हेदेवत्वंकविरातिकां तदर्शीअजश्चदेवदत्तवत्भवतोगर्भाधानादिकर्माण्यसंभावितानितथापिभवान्शक्त्यांभार्यायांसत्त्वादिगुणानांकर्मणामदृष्टानांयोनौकारणभूतायामजायांजननधर्मरहितायांचिदचित्प्रकृतौरेतोगर्भमादधइ त्यन्वयःतुशब्देनोभयेषांमहान्विशेषोस्तीतिसूचयति २८

ततस्तस्याः प्रकृतेः । वयंसत्प्रमुखाप्रहत्तत्त्वप्रमुखाबभूविम ततः किंतत्राह यदर्थइति आत्मन्स्वामिन्यदर्थेयत्प्रयोजनायबभूविमतदर्थेतेतवकिंकरवामेत्युक्त्वाअस्वतंत्रायस्मात्तस्मात्सत्वंचक्षुर्ज्ञानमंड
निर्माणोपायविषयंपरिदेहि कीदृशंतत्राहुः शक्ताइतियस्यज्ञानस्यानुग्रहेणक्रियार्थेब्रह्मांडनिर्माणार्थशक्ताःस्यामेत्यन्वयः २९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांषष्ठोध्यायः ॥
॥ ६ ॥ अस्मिन्नध्यायेतदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्यधिकरणार्थःप्रपंच्यतइत्यभिप्रेत्यादौहरेस्तत्त्वेषुप्रवेशंवक्ति इतीति उरुक्रमस्त्रयोविंशतितत्त्वानागणयुगपदाविशदित्यन्वयः आकाशादिपंचभूता
निशब्दादिपंचतन्मात्राःश्रोत्रादिदशेंद्रियाणि मनोमहदहंकाराइतित्रयोविंशतितत्वानि तदुक्त शब्दाद्यानभआद्याश्चमनोयुक्तेंद्रियाणिच । अहंकारोमहांश्चैवत्रयोविंशतिकोगणइति । देवतेंद्रियाणामेकत्व
विवक्षयापृथङ्नोक्तंदेवतेंद्रिययोरैक्यान्नपृथग्गणनंतयोरिति प्रकृतिश्चतुर्विंशा तत्प्रवेशस्यपूर्वसिद्धत्वान्नोक्ता हरिराविशदितिपंचविंशत्वेनसूचितः अत्रापियदाजडांशस्वीकारस्तदाजीवःपंचविंशकःविष्णुः
श्रियासहषड्विंशकःसप्तविंशकोवायदाजडाशस्वीकारोजीवस्तत्पंचविंशकइत्यादेरिदसर्वमुरुक्रमपदेनसूचितं।प्रवेशेकारणमाह इतीतिसमेत्यासतीनामसमेतानांविश्लिष्टानांस्वशक्तीनांशक्यत्वात्स्वाधीन
त्वाच्छक्तिशब्दवाच्यानांप्रसुप्तलोकतंत्राणामनाविर्भूतलोकसृष्टिशक्तीनां प्रलीनलोकसृष्ट्युपकरणानांवा तनुते येनकार्यंयत्तंत्रंसाधनमुच्यते। करणानांस्वशक्तिर्वाप्रधानसाधनंयतइति तासामित्युक्तप्रकारां

ततोवयंसत्प्रमुखायदर्थंबभूविमात्मन्करवामकिंते ॥ त्वंनःसचक्षुःपरिदेहिशक्तादेवक्रियार्थेयदनुग्रहेण २९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेषष्ठो
ध्यायः ॥६॥ छ ॥ ऋषिरुवाच ॥ इतितासांस्वशक्तीनामसतीनांसमेत्यसः ॥ प्रसुप्तलोकतंत्राणांनिशम्यगिरमीश्वरः १ कालसंज्ञांतदादेवींबिभ्रच्छक्तिमु
रुक्रमः ॥ त्रयोविंशतितत्त्वानांगणंयुगपदाविशत् २ सोनुप्रविष्टोभगवान्चेष्टारूपेणतंगणम् ॥ भिन्नंसंयोजयामाससुप्तंकर्मप्रबोधयन् ३ प्रबुद्धकर्मादैवेनत्र
योविंशतिकोगणः ॥ प्रेरितोजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषम् ४ परेणविशतास्वस्मिन्मात्रयाविश्वसृग्गणः ॥ चुक्षोभान्योन्यमासाद्ययस्मिन्लोकश्चराचरः ५

गिरंनिशम्य शक्यत्वाच्छक्तयोविष्णोर्महदाद्यारमातथेतिवचनात् शक्तिशब्दवाच्यत्वंमहदादीनांयुक्तम् प्रवेशोपिरमयासहेतिभावेनाह कालसंज्ञामिति यदाप्रवेष्टुमैच्छत्तदा त्रयोविंशतितत्त्वानिप्राविश
द्रमयासह । कालाख्ययास्वयंविष्णुःशक्यत्वाच्छक्तिरूपयेतिवाक्यंमानं तत्रकाराग्रहप्रवेशवन्नायंप्रवेश' किंतु स्वातंत्र्येणेतिद्योतनायेश्वरइति १ २ निलयेनिलीनइवक्रियंतूष्णीमास्तेकिंचित्क
र्मकार्षीदितितत्राह सोनुप्रविष्टइति सर्वचेष्टकरूपेणस्वसामर्थ्येनकेशवः । तानिभिन्नानितत्त्वानियोजयामासचाशतइति अनेनचास्यार्थोदर्शितः भिन्नंविश्लिष्टं प्रलयेसुप्तंकर्माप्रतिबुद्धशक्तिकंसृष्टि
निमित्तमदृष्टंप्रबोधयन्कार्योन्मुखंकुर्वन् यद्यपीश्वरः स्वमनसैवाडंस्रष्टुंशक्तः तथापिकर्त्रापुरुषेणसोपकरणेनभाव्यमितिदर्शयितुंसंश्लिष्टोगणः३किंकार्यंचकारेतितत्राह प्रबुद्धकर्मेति प्रबुद्धमुन्मुखीकृतकर्मा
दृष्टंयस्यसःप्रबुद्धकर्मादैवेनहरिणामविश्यप्रेरितः । त्रयोविंशतिकोगणः स्वाभिर्मात्राभिरंशैःपुरुपस्यब्रह्मणःशरीरत्वात्पुरुषशब्दवाच्यंब्रह्मांडमजनयदित्यन्वयः धिपुरुषमितिपाठेअधिगतःपुरुषसूक्तवा
च्योयस्मिस्तत्तथेत्यर्थः ईश्वरोदैवमुद्दिष्टंसर्वस्यापिप्रभुत्वतइत्यतःपूर्वोक्तेश्वरोदैवशब्देनगृह्यते ४ एतदेवस्पष्टयति परेणेति चुक्षोभब्रह्माडाकारेणविकृतवन् यस्मिन्नंडेउत्पन्नः ५

१ तत्र च लोकदृष्ट्या घटवत् स्वतन्त्रसाधनापेक्ष्यमिति पूर्वपक्षे ' विप्रतिपन्ना सृष्टिः कर्तृव्यतिरिक्तस्वतंत्रसापेक्षा, सृष्टित्वात्, घटादिसृष्टिवत् इति युक्तिसिद्धानुमानात् । तन्निराकर्तुमिदमधिकरणम् । अध्यायः २ पा० अधिक० ६ सू० १५ यद्यपि घटादिसृष्टिः । स्वतन्त्रबहुसाधनसापेक्षा दृष्टा तथापि नैतदृष्टान्तेन ब्रह्मणो जगत्सृष्टिस्तथाकल्प्या किंतु स्वतंत्र साधनस्य तदनन्यत्व किमुक्त भवति स्वरूपसाम र्थ्यादेव तस्य सृष्टिः । कुतः यतः किंस्विदित्यादिश्रुतावधिष्ठानादिसाधनाद्याक्षेपः क्रियते आक्षेपस्य विपर्यये पर्यवसानात् । अनुमानं तु श्रुतिविरोधादप्रमाणमेवेति भावः । तत्त्व० ।

प्रथमम्ब्रह्मांडशरीरप्रवेशोहरेरनंतरंभोगिनश्चेतनस्येतिदर्शयितुकामस्यहरेरंडप्रवेशमाचष्टे हिरण्मयइति यस्यप्रेरणयातत्त्वगणोंडमजनयत् सहिरण्मयोज्ञानानंदात्मककरचरणाद्यवयववान्पुरुषाख्योहरिरं डकोशोंडकोशस्थाप्सुअंडकोशस्थोदकेशेषपर्यंकेसहस्रपरिवत्सरानुवासेत्यन्वयः प्रलयेसर्वचेतनानांपरमचेतनेनैकीभावइतिशंकांनिवारयति सर्वेति सर्वसत्त्वैःसर्वजीवैरुपबृंहितोवर्द्धितोलीनः [illegible] चेतनानांप्रलयेवस्थानंकथमितिशंकानिरस्ता परमात्मन्यवस्थानोपपत्तेः ६ सिसृक्षोर्हरेर्गर्भोदकेबहुकालव्यापकेननिवासेनसृष्टिकथोपरतेतिशंकांपरीक्षितोहार्दीपरिहरन्नंडांतर्वर्तिनोहरेर्विक्रमविशेष माह सवाइति योगर्भोदकेशेषपर्यंकेशयानःसविश्वसृजांब्रह्मांडस्रष्टवतांतत्त्वानांगर्भोंतर्यामीदैवंब्रह्मादिदैवतंप्वाधिकंकर्मप्राण्यदृष्टंसुखदुःखभोगसाधनमात्मशक्तिःप्रकृति नित्यमेतैर्युक्तत्वाद्दैवकर्मात्मश क्तिमान् ब्रह्मणोविराडाख्यशरीरंसृष्ट्वातत्प्रविश्यात्मनापरप्रेरणामंतरेणस्वेच्छयात्मानंतद्देहहृदयादिनियामकत्वेनएकधादिविबभाज विभक्तवानित्यन्वयः वाइत्यनेनोक्तार्थस्यग्रंथांतरप्रसिद्धिर्द्यो तकेनविश्वसृजांगर्भःकार्यात्माआत्मानमंडरूपमेकधादिभेदेनाविबभाजेत्येतदपव्याख्यानंप्रत्याख्याति स्वतोऽचेतनस्यकार्यकारणत्वशक्त्यदर्शनात् अप्रसिद्धत्वाच्चेति ७ ननुविसृजांगर्भआंडकोशए वभवेदेषह्यशेषसत्वानामात्मेतिसर्वप्राण्याधारत्वेनपरामर्शात्तदर्थंसृष्टत्वाच्चेतितत्राह एषहीति नायमंडकोशस्यपरामर्शःकिंतुपुरुषेणात्मभूतेनवीर्यमाधत्तवीर्यवानितियःपुरुषाख्योहरिरभिहितःसएषपरा मृश्यते परमात्मनोंशइत्युक्त्वाद्याद्योवतारइत्यवतारशब्देनविशेषितत्वाच्च नह्यंडकोशस्यहरेरवतरत्वानिर्देशःक्वचिद्दृष्टःश्रुतोवा तथाचायमक्षरार्थः योमहदादितत्त्वानिसृष्ट्वातेषामंडसृष्टावस्वातंत्र्यं प्रकाश्यात्मानंतैस्तावपित्वातदनुग्रहायसर्वचेष्टकरूपेणरमयासहप्रविश्यसंयोज्यक्षोभयित्वातदंशैरंडंसृष्ट्वातत्प्रविश्यअप्सुसहस्रपरिवत्सरानुषित्वावदंतंब्रह्मणोविराट्शरीरंसृष्ट्वा तद्देहेंद्रियादिनियामकत्वे

हिरण्मयःसपुरुषःसहस्रपरिवत्सरान् ॥ आंडकोशउवासाप्सुसर्वसत्वोपबृंहितः ६ सवैविश्वसृजांगर्भोदैवकर्मात्मशक्तिमान् ॥ विबभाजात्मनात्मानमेक धादशधात्रिधा ७ एषह्यशेषसत्वानामात्मांशःपरमात्मनः ॥ आद्योवतारोयत्रासौभूतग्रामोविभाव्यते ८ साध्यात्मंसाधिदैवंचसाधिभूतमितित्रिधा ॥ विराट्प्राणोदशविधएकधाहृदयेनच ९ स्मरन्विश्वसृजामीशोविज्ञापितमधोक्षजः ॥ विराजमतपत्स्वेनतेजसैषांविवृत्तये १०

नाविर्बभूव एषह्यशेषसत्वानामात्मानियामकःपरमात्मनःस्वरूपांशआद्योवतारएतादृशमाहिमेतिशेषइति कोसावितितात्पर्यात्श्रद्धातिशयजननार्थपूर्वोक्तमेवाह यत्रेति यत्रयस्मिन्नाद्यावतारेपुरुषना म्निभूतग्रामोभूतसमूहोविभाव्यतेसत्त्वांप्राप्यदृश्यतेसइत्यर्थः हिशब्दः आद्योवतारोविष्णोस्तुपुरुषोनामकीर्तितइत्यादौप्रसिद्धोयमर्थइतिदर्शयति ८ एकधेत्याद्युक्तंविवृणोति साध्यात्ममिति क्रमोल्लंघ नंप्राधान्यदर्शनाय आध्यात्मादित्रित्वस्यनित्यत्वात्द्वादशानींद्रियाण्याहुरितिश्रुतेरिंद्रियाणांदशविधत्वस्यप्रायिकत्वात् हृदयस्यज्ञानविवक्षयैकत्वादंतःकरणविवक्षयाचातुर्विध्यात् ।अध्यात्मसाहित्ये नवर्तमानरूपमित्यादियोज्यं विशेषणराजनाद्विराट् प्रकृष्टचेष्टकत्वात्प्राणनामाब्रह्मांतर्यामी । ब्रह्मदशेंद्रियांतस्थत्वेनदशविधः ब्रह्महृदयस्थरूपेणैकविधः । चशब्दस्त्वध्यात्मादिषुत्रिषुश्रोत्रादीद्रि येषुहृदयेचप्रवेशसंभवाद्धरेःसंख्याभेदःतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतिसिद्धत्वाद्युज्यतइतिदर्शयति प्राणादिनागादिदशप्राणाअपिअध्यात्मादिभेदेनत्रिधाज्ञातव्याः तदुक्तं प्राणादिपंचकंचैवतथानागा दिपंचकं । एवंतुदशधाप्राणाअध्यात्मादिस्त्रिधाऽखिलाइति अधिभूतमपिद्विधा प्रधानवायुस्त्वगादिभेदेन प्राणःप्रथमजोयस्तुप्रधानोवायुरीरितः । त्वगात्माद्यास्तुतत्पुत्राद्विधाभूतमुदाहृतमितिवचनादि दंप्रसंगादुक्तम् ९ इदानींतत्त्वानामस्याकमायतनानिर्माणेशक्तिंदेहीतियदुदितंतत्करणप्रकारमाह स्मरन्निति अधोक्षजोविराजंब्रह्मशरीरमंतर्यामिरूपेणप्रविश्यस्वेनतेजसातत्दैराजाख्यंब्रह्मशरीरमेषा मन्न्यादिदेवानांप्रथाआयतनानिभवंतितथाविवृद्धयेऽतपद्व्यकाशवदकरोदित्यन्वय, १०

तापकार्यमाह अथेति देवानांयान्यायतनानितस्याभितप्रस्यशरीरस्यसकाशान्निरभिद्यंतविवृतानि अथगदतोममसकाशाचानिशृण्वित्यन्वयः कतिचेत्येकंपदं चशब्दश्चित्पर्यायः हेत्यनेनसोद्गच्यए
वपुरुषंसमुद्धृत्याप्सूच्छंयत्तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्यमुखंनिरभिद्यतेत्यादिसमाख्यांसूचयति ११ शरीरावयवेभ्योमुखलक्षणावयवस्यप्राधान्यज्ञापनायतदुत्पत्तितदभिमान्यभिमानोत्पत्तिंचाह तस्येति त
स्यब्रह्मातर्यामिणोविवक्षोर्हरेरास्यंमुखसंज्ञायतनंयन्निर्भिन्नंविवृतंतत्पदंस्थानं लोकपालोग्निर्वाचावागिंद्रियाख्यस्वांशेनसहाविशदित्यन्वयः अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदितिश्रुतिः ययावाचायेनवा
गिंद्रियेणब्रह्मशरीरवर्तीहरिर्वक्तव्यंवागिंद्रियविषयंव्यवहाराख्यंप्रतिपद्यतेविज्ञायव्यवहरतीत्यन्वयः उत्तरग्रंथाएवमेवव्याख्येयाः १२ तालुजिह्वामूलंअसौहरिः प्रतिपद्यतेजानाति १३ नासे ना
सिके १४ १५ चर्माणित्वगिंद्रियस्थानानि १६ १७ ओषधीरोषध्यभिमानिदेवताः अस्यहरेःरोमभिरंशेन १८ कःप्रजापतिः रेतसागुह्येंद्रियेणानंदंमैथुनोत्थसुखम् १९ विसर्गंधातुमलो

अथतस्याभितप्तस्यकातिचायतनानिह ॥ निरभिद्यंतदेवानांतानिमेगदतःशृणु ११ तस्याग्निरास्यंनिर्भिन्नंलोकपालोविशत्पदम् ॥ वाचास्वांशेनवक्तव्यं
ययासौप्रतिपद्यते १२ निर्भिन्नंतालुवरुणोलोकपालोविशद्धरेः ॥ जिह्वयांशेनचरसान्ययासौप्रतिपद्यते १३ निर्भिन्नेअश्विनौनासेविष्णोराविशतांपदम्
॥ घ्राणेनांशेनगंधस्यप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् १४ निर्भिन्नेअक्षिणीत्वष्टालोकपालोविशत्प्रभोः ॥ चक्षुषांशेनरूपाणांप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् १५ निर्भिन्नान्यथ
चर्माणिलोकपालोनिलोविशत् ॥ प्राणेनांशेनसंस्पर्शंयेनासौप्रतिपद्यते १६ कर्णावस्यविनिर्भिन्नौधिष्ण्यंस्वंविविशुर्दिशः ॥ श्रोत्रेणांशेनशब्दस्यसि
द्धियेनप्रपद्यते १७ त्वचमस्यविनिर्भिन्नांविविशुर्धिष्ण्यमोषधीः ॥ अंशेनरोमभिःकंडूंयैरसौप्रतिपद्यते १८ मेढ्रंतस्यविनिर्भिन्नंस्वधिष्ण्यंकउपाविशत् ॥
रेतसांशेनयेनासावानंदंप्रतिपद्यते १९ गुदंपुंसोविनिर्भिन्नंमित्रोलोकेशआविशत् ॥ पायुनांशेनयेनासौविसर्गंप्रतिपद्यते २० हस्तावस्यविनिर्भिन्नाविंद्रः
स्वर्पतिराविशत् ॥ वार्तयांशेनपुरुषोययावृत्तिंप्रपद्यते २१ पादावस्यविनिर्भिन्नौलोकेशोविष्णुराविशत् ॥ गत्यास्वांशेनपुरुषोययाप्राप्यंप्रपद्यते २२
हृदयंचास्यनिर्भिन्नंचंद्रमाधिष्ण्यमाविशत् ॥ मनसांशेनयेनासौविक्रियांप्रतिपद्यते २३ आत्मानंचास्यनिर्भिन्नंवाचस्पतिरुपाविशत् ॥ बुद्ध्यास्वांशेन
येनासौनिश्चयंप्रतिपद्यते २४ अहंचास्यविनिर्भिन्नमभिमानोविशत्पदम् ॥ कर्त्रास्वांशेनयेनासौकर्तव्यंप्रतिपद्यते २५

त्सर्जनादिक्रियाम् इंद्रोवृषात्मशक्रोकेपुइत्यभिधानादिंद्रशब्दस्यपुरंदरादन्यविषयत्वनिरासायस्वर्पतिरित्युक्तं वार्तयाहस्तेंद्रियेणांशेन वृत्तिमादानाख्याम् २१ गत्यागतिसाधनपादेंद्रियेण २२
हृदयंमनोनिवासस्थानंमनसेंद्रियेणविक्रियांसंकल्पविकल्परूपाम् २३ आत्मानमात्मनाडीविशेषमुत्पन्नं वाचस्पतिर्बृहस्पतिः । बुद्ध्यास्वांशेनाविशत् ययाबुद्ध्याऽसौहरिर्नियतोब्रह्मानिश्चयं
प्राप्नोति आत्मनाड्यांतथाबुद्धिस्तत्रस्थश्चबृहस्पतिरित्यतआत्मशब्देनात्रनाड्येवोच्यते २४ अस्यब्रह्मणोदेहस्यनिर्भिन्नमहन्नामनाडीविशेषं अभिमानोहंकारोहर.पदंस्वस्थानमविशत् कर्त्रास्वा
शेनअहंकर्तृत्वाभिमानेनसहयेनकर्त्रंशेन २५

१ अत्रैवं—ब्रह्मनाडी द्विप्रकारा अहंनाडी सत्वनाडीति तत्राहंनाडीगोलकंइन्द्रियंतु मनोबुद्धिरहं काराश्चित्तमितिभेदभिन्नंअहकाररूपं मनएव अभिमानीतु कर्तातद्रूपोरुद्रः । एवं सत्वनाडीगोलकार्थींद्रियं
तु मनोभेदाश्चित्तम् अभिमानी तु चित्तनामाहर इत्यवधेयम् ।

महान्ब्रह्मासत्वंसत्वनाडीविशेषंधिष्ण्यंस्वस्थानंचित्तेनाविशत् असौब्रह्मांतर्यामीब्रह्माच शतंचैकास्यहृदयस्यनाड्यइतिश्रुते बहुत्वान्नाडीनांकिमेतेविशेष्योच्यंतइतिचेदुच्यते ब्रह्मनाड्याअवांतरत्व
ज्ञापनायएतयोर्मुख्याभिमानीब्रह्माचेति तदुक्तं । अहंसत्त्वमितिद्वेधाब्रह्मनाड्याअवांतरं । कर्तृनामात्वहंकारस्त्वहंनाड्यांव्यवस्थितः । सत्वनाड्यांतथाचित्तमभिमानोहरस्तथा । अहंनाड्यांसत्त्व
नाड्यांब्रह्मचैवव्यवस्थितइतिं २६ शीर्ष्णःशिरसः धराभूमिः खमंतरिक्षं येषुगणिषुसत्त्वादिगुणानांवृत्तयःसुखकर्मप्रमादलक्षणाःस्वतोदृश्यंते तेषुलोकेषुसुरासुरादयोवसंतीतिशेषः आदिशब्देनमनुष्या
रुद्रपार्षदगणागृह्यंते २७ एतदेवविवृणोति औत्पत्तिकेनेति औत्पत्तिकेनस्वाभाविकेनसत्वेनस्वाभाविकसात्विकत्वात् पणयोहानोपादानव्यवहारंकुर्वतोमनुष्याःयेचतान्पणीननुअनुगतास्तेपि२८ तार्तीं
येनतामसेनस्वभावेनभगवन्नाभिमंतरिक्षमाश्रितारुद्रपार्षदगणाः उभयोर्द्यावापृथिव्योरंतरंमध्यंव्योमाश्रिताइतिशेषः२९ इदानींवर्णोत्पत्तितदभिमान्युत्पत्तिचवक्ति मुखतइति पुरुषस्यब्रह्मांतर्यामिणोमुख
तोब्रह्मजातिरवर्तत अत्रब्रह्मशब्देनब्राह्मणजातिःतदुत्पन्नाब्राह्मणास्तज्जात्यभिमानिनउच्यंतइतिज्ञापनायब्रह्मेत्युक्तं उत्तरत्राप्येवमेवानुसंधेयं ब्रह्माभिमानीतुभृगुरजनिब्रह्मणोमुखात्।क्षत्राभिमानीतुमनुर्ब्रह्म
बाह्वोरजायतेत्यादिवचनेनाश्रुतव्याख्येयमितिअपवादंनिवारयति यत्रहराबुन्मुखत्वाद्ब्राह्मणात्रिवर्णानांमुख्योगुरुरभवत् तस्यपुरुषस्यैवतत्त्वोपदेशात् तत्त्वज्ञानदानेनाविद्यादिदोषनिगरणाच्चगुरुरित्यर्थः
गृशब्दे गॄनिगरणइतिधातुः ३०तंब्राह्मणमनुव्रतः क्षत्रशब्दंनिर्वक्ति यइति कंटकाःशत्रवः वेणौद्रुमांगेरोमांचेक्षुद्रशत्रौचकंटकइतियादवः क्षतात्त्रायतइतिक्षत्रम् ३१ विशोवैश्यजातयःतदभिमानीवास्तुश्च

सत्त्वंचास्यविनिर्भिन्नंमहान्धिष्ण्यमुपाविशत् ॥ चित्तेनांशेनयेनासौविज्ञानंप्रतिपद्यते २६ शीर्ष्णोस्यद्यौर्धरापद्भ्यांखंनाभेरुदपद्यत ॥ गुणानांवृत्तयो
येषुप्रतीयंतेसुरादयः २७ औत्पत्तिकेनसत्त्वेनदिवंदेवाःप्रपेदिरे ॥ धरांरजःस्वभावेनपणयोयेचताननु २८ तार्तीयेनस्वभावेनभगवन्नाभिमाश्रिताः ॥
उभयोरंतरंव्योमयेरुद्रपार्षदागणाः २९ मुखतोवर्ततब्रह्मपुरुषस्यकुरूद्वह ॥ यत्रोन्मुखत्वाद्वर्णानांमुख्योभूद्ब्राह्मणोगुरुः ३० बाहुभ्योवर्ततक्षत्रंक्षत्रिय
स्तदनुव्रतः ॥ योजातस्त्रायतेवर्णान्पौरुषात्कंटकक्षतात् ३१ विशोवर्ततस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः ॥ वैश्यस्तदुद्भवोवार्तांनृणांयःसमवर्तयत् ३२ पद्भ्यां
भगवतोजज्ञेशुश्रूषाकर्मसिद्धये ॥ तस्यांजातःपुराशूद्रोयद्वृत्यातुष्यतेहरिः ३३ एतेवर्णाःस्वधर्मेणयजंतेस्वगुरुंहरिम् ॥ श्रद्धयात्मविशुद्ध्यर्थंयज्जाताः
सहवृत्तिभिः ३४ एतत्क्षत्तर्भगवतोदैवकर्मात्मरूपिणः ॥ कःश्रद्दध्यादुदाहर्तुंयोगमायाबलोदयम् ३५

वार्ताकृषिगोरक्षणादिजीवनं आजीवोजीविकावार्तावृत्तिर्वर्तनजीवने । स्त्रियांकृषिःपाशुपाल्यंवाणिज्यंचेतिवृत्तयइत्यमरः । विष्णुब्रह्मवायुरुद्रेभ्योजातत्वाद्विशइतिबहुवचनं एतेपूर्वंहरेर्जाताब्राह्मणस्तदनं
तरमित्यादेः विरिंचादिभ्योजन्मचेत्यद्वृत्यातुष्यतेहरिरेतत्कथंयुक्तमितिचेन्न तदंतस्थस्यहरेर्जातत्वात् तदंतस्थहरेर्जनिरितिवा ३२ शूद्रजात्यभिमानीकृतिःकृतिनामाशुश्रूषाकर्मसिद्धयेशुश्रूषाख्यक
र्मसाधनायपुरादिसृष्टौयस्यशुश्रूषाख्ययावृत्त्या ३३ एतेषांस्वस्ववर्णविहितकर्मैवश्रीहरियजनात्मकत्वेनतत्तुष्टिकरंनान्यदितिभावेनाह एतइति तत्रहेतुमाह यज्जाताइति स्वस्वविहितवृत्तिभिःसहाविष्णो
र्जातायद्यस्मात्तस्मात्पितृत्वाद्गुरुत्वादिष्टदेवतात्वात्स्वामित्वाच्च आत्मविशुद्ध्यर्थमंतःकरणनैर्मल्याय ३४ एवंविधस्यहरेर्माहात्म्यंपुरुषायुषशतेनापिवर्णयितुंनकस्यापिशक्तिरित्याह एतदिति भगवानेवम
तीतानागतवर्तमानानंतब्रह्माडानानिर्मातेतियतोऽतोदैवकर्मात्मरूपिणः देवेष्वधिकत्वाद्दैवंसर्वस्यमूलकारणत्वात्कर्मव्याप्तत्वादात्माएवंविधरूपंस्वभावोस्यास्तीति रूपंशब्देयशौश्लोकेग्रंथावृत्तौहितादिषु
सौंदर्येचस्वभावेचेतियादवः तस्यभगवतोयोगमायायाःस्वरूपमहिम्नोबलोदयंशक्तिप्रसरंकःपुमानुदाहर्तुं सम्यक्तंवक्तुंश्रद्दध्यात्श्रद्धांकुर्यादनंतत्वादितिशेषः अधिकत्वाद्दैवशब्दोदैवतेष्वाधिक्योयतः । दै
वंहरिःकर्ममूलंकविरित्येवमण्यते । व्याप्तत्वादात्मशब्दश्चश्रीपतिर्वात्वमात्मवइतिवचनादुक्तएवार्थोदैवंदिष्टंभागधेयमित्याद्यभिहितोनभवति ३५

भगवन्माहात्म्यकथानुवर्णनसामर्थ्याभावेपिस्वप्रयोजनवशाद्वक्ष्यामीत्याह अथापीति यद्यप्यानंत्याद्वक्तुंनशक्तोस्मितथापिहेरन्यस्याभिधानंयस्याःसाअन्याभिधातांस्वांगिरंसंस्कर्तुमन्यशवापरित्यागेन सतीकर्तुमित्यर्थः ३६ वागादींद्रियाणांजन्मलाभोयमेवेत्याह एकांतलाभइतिपुंसोवचसोवागिंद्रियस्यसुश्लोकमौलेर्हरेर्गुणानुवादंगुणानामभिवंदनमेकांतलाभमव्यभिचरितपुरुषार्थंकवयआहुः प्रेक्षावंतइतिशेषः श्रुतेःश्रवणेंद्रियस्यचविद्वद्भिरुपाकृतायाव्याख्यातायाःकथासुधायाःसंप्रयोगएकांतचित्तत्वेनश्रवणमेकांतलाभः उतशब्दाच्चक्षुरादिग्रहणंकर्तव्यं उपुत्त्वोत्तारःपूर्व्यंयथाविदं । यन्नामसकृच्छ्रवणात्पुल्कसोपिविमुच्यते इत्यादिश्रुतिस्मृतयोप्यस्मिन्नर्थेप्रमाणम् ३७ नन्वादिकविनाहरेर्महिम्नःसमापितत्वादेषउदाहर्तुंकथंनशक्यतइतितत्राह आत्मनइति आदिनाकविनाविरिंचेनसंवत्सरसहस्रंयोगेनशमदमाद्युपायेनविपक्वयापरिपाकंप्राप्तयाधियासकलशास्त्रार्थावधारणशक्तिमत्याबुद्ध्याअवसितउपाश्रितः आत्मनःपरमात्मनोमहिमाऽवसितः परोक्षीकृत्यज्ञातोयदतोभगवतोमायामहिमा मायिनांज्ञानिनामपिमोहिनीबुद्धिभ्रंशकरीति ३८ ब्रह्मणाज्ञातत्वात्कथंमोहकरीत्याशंक्यतस्यापिसाकल्येनज्ञानंदुष्करमित्याशयेनाह यदिति आत्मवर्त्मपरमात्मज्ञानोपदेशाचार्यआत्माब्रह्मास्वयमपिभगवतोमायांनवेदेति यद्यस्मात्सर्वात्मनेतिशेषः अतोपरेस्मदादयोनविदुरितिकिमुत मायातुमहिमाप्रोक्तःप्राचुर्येतुमयड्च्यतइति । गुणपूर्तेरात्मशब्दोब्रह्माहीनत्वतोहरः । अहंशब्दस्तथाप्येतौनजानीतोहरिंपरमितिस्मृतिः अहंरुद्रः ३९ नैतच्चित्रमितिभावेनाह यतइति वाचोनंतवेदाभिमानिन्यःश्रियश्चानादिकालमारभ्यमनसागुणगणानुध्यायंत्योवागिंद्रियेणानिरंतरंव

अथापिकीर्तयाम्यंगयथामतियथाश्रुतम् ॥ कीर्तिंहरेःस्वांसंस्कर्तुंगिरमन्याभिधांसतीम् ३६ एकांतलाभंवचसोनुपुंसःसुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः ॥ श्रुतेश्चविद्वद्भिरुपाकृतायाःकथासुधायाउतसंप्रयोगः ३७ आत्मनोवसितोवत्समहिमाकविनादिना ॥ संवत्सरसहस्रांतेधियायोगविपक्वया ३८ अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनी ॥ यत्स्वयंचात्मवर्त्मात्मानवेदकिमुतापरे ३९ यतोप्राप्यनिवर्तंतेवाचश्चमनसासह ॥ अहंचान्यइमेदेवास्तस्मैभगवतेनमः ४० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंब्रुवाणंमैत्रेयंद्वैपायनसुतोबुधः ॥ प्रीणयन्निवभारत्याविदुरःप्रत्यभाषत १ ॥ विदुरउवाच ॥ ब्रह्मन्कथंभगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ॥ लीलयाचापियुज्येरन्निर्गुणस्यगुणाःक्रियाः २

र्पर्यंत्योगुणकथावसानमप्राप्यनशक्यमितियतोनिवर्तंतेअनंतगुणपूर्णइतिनिश्चित्यनित्यपरिचितगुणकथनेचानितरांवर्ततइति अहंचाहंकाराभिमानिनोरुद्रगरुडशेषाअन्येइमेदेवाइंद्रियाभिमानिनइंद्रादिदेवायन्मायांनविदुरितियतस्तस्मैभगवतेनमइत्यन्वयः वाचइतिबहुवचनंश्रियोबहुरूपानंत्याद्युज्यते श्रीर्यत्ररूपिण्युरुगायपादयोःकरोतिमानंबहुधाविभूतिभिरितिच अहंत्रिधेत्यहंशब्दस्याहंकारेप्रयुक्तत्वान्मैत्रेयोनोच्यते अहीनत्वतोहरः अहंशब्दस्तथाप्येतौनजानीतोहरिंपरमितिच ॥ ४० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ दुर्भगशरीरस्थस्यहरेर्दैववत्तस्यैवमाहात्म्यातिरोभावोदुःखभोगश्चनास्तीत्ययमर्थः विदुरस्यवक्ष्यमाणार्थप्रश्नग्रामश्चास्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रादौविदुरप्रश्नोपक्रमंवक्ति एवमिति भारत्यमुच्यमानस्यप्रियवाचा १ कालवृत्त्यातुमायायामित्यादिनानिर्गुणोपि सत्त्वादिगुणैरुपादानकारणैर्जगत्सृष्ट्यादिकरोतिईश्वरइत्युक्तं तत्रचोदयति विदुरइत्याह ब्रह्मन्निति हेब्रह्मन् शमदमादिगुणबृंहितचिन्मात्रस्यज्ञानैकरसशरीरस्यातएवनिर्गुणस्यसत्त्वादिगुणरहितस्यातएवाविकारिणोभगवतऐश्वर्यादिगुणसमुद्रस्यहरेःसत्त्वादिगुणास्तन्निमित्तजगत्सृष्ट्यादिक्रियाश्च कथंयुज्येरन्कथमपिउक्तहेतोरित्यन्वयः लीलार्थंयद्यतइतितत्राह लीलयेति बालकश्चिल्लीलयाकंटकाग्रेपादंनिक्षिपति अपितुप्रत्युतदूरादेवपरिहरति ऐश्वर्यादपियुज्यतइत्यतोवापीतिनिरंजनोनिरवद्यइतिश्रुतेर्गर्हितत्वात् करोतिचातइदंतत्त्वतोबूहीतिप्रश्नार्थः२

कोलूपावानपुज्यतइतितत्रकिंबाधकमत्राह क्रीडायाइतिक्रीडायामुत् कीडासंबंधिसुखमर्हस्यापूर्णसुखस्यघतोयस्मात्तस्मान्नघटतइति तत्रकैमुत्यमाह कामंति यथेष्टंक्रीडितुमिच्छापि अन्यतोऽरातेत स्संद्भवासंभवति अन्येनसमेनपुरुषेणवासह एतद्रूपमप्याक्षिपति स्वतइति शब्दादिविषयनिमित्ततृप्तिमंतरेणस्वभावेनैवालंबुद्धिगोचरानंदसमुद्रमग्नस्यातएवनिर्वृतस्यरोमांचितगात्रस्यारत्यसंभवात् सत्वासावात्माचसदात्मातस्य सदेवसौम्येदमग्रआसीदात्मावाइदमेकएवाग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतेरसमत्वाच्चपुरुषांतरेणसहक्रीडेच्छायाएवासंभवात् किमुतलीलासंभवइति । सदानिर्वृतस्य आत्मनइतिभिन्नंवापदं समस्तगुणपूर्णत्वेनलीलाप्राप्यप्रयोजनानवकाशादित्यर्थः तुनाप्रकारांतरंनिवारयति ३ ननुहरेर्गुणैःसृष्ट्यादिक्रीडायांसत्यामियंचिंतासैवनास्ति निष्क्रियमितिश्रुतेरिति तत्राह अस्राक्षीदिति आत्ममाययास्वाधीनयाप्रकृत्याभूयःपुनस्तयारजोरूपयाऽस्राक्षीत् सत्वरूपयासंस्थापयति तमोरूपयातद्विश्वंप्रत्यभिधास्यतिसंहरिष्यतीत्यतोगुणक्रियासंसर्गदर्शनान्मममायंसं शयइत्यर्थः ४ इतोपिसंशयोदुरुत्सादइत्याह देशतइति देशादिनिमित्तत्वेनस्वतोन्यतःपरतोविलुप्तावबोधात्माअविनष्टज्ञानस्वरूपोयोसौभगवान्सोऽजयाप्रकृत्याकथंयुज्येत युक्तयागुणरूपप्रकृतिसं सर्गोनसंभवति दृश्यतेतथा तुच्छयेनाभ्वपिहितमितिश्रुतेःअतःसंदेहइत्यर्थः अवस्थानोजाग्रदाद्यवस्थानिमित्तेन ५ विदुरःप्रकारांतरेणसंशयतेइत्याह भगवानिति नित्यनिरतिशयसकलैश्व र्यादियोगोस्तिहरेरित्याशयेनोक्तं भगवानिति तथादेवदत्तस्यदुर्भगत्वमैश्वर्यादिराहित्यमविद्यास्थितरागद्वेषाभिनिवेशात्मकसंसारजन्यदुःखलक्षणःक्लेशोवादृश्यते तथादुर्भगसर्वक्षेत्रेषुसत्वादमुष्यापि

क्रीडायामुद्यतोर्हस्यकामंचिक्रीडिषान्यतः ॥ स्वतस्तृप्तस्यतुकथंनिर्वृतस्यसदात्मनः २ अस्राक्षीद्भगवान्विश्वंगुणमय्यात्ममायया ॥ तयासंस्थापयत्येतद्भूयःप्रत्यभिधास्यति ४ देशतःकालतोयोसाववस्थातःस्वतोन्यतः ॥ अविलुप्तावबोधात्मासंयुज्येताजयाकथम् ५ भगवानेषएवैकःसर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः ॥ अमुष्यदुर्भगत्वंवाक्लेशोवाकर्मभिःकुतः ६ एतस्मिन्मेमनोविद्वन्खिद्यतेज्ञानसंकटे ॥ तन्नःपराणुदविभोकश्मलंमानसंमहत् ७ श्रीशुकउवाच ॥ सइत्थंचोदितःक्षत्त्रातत्त्वजिज्ञासुनामुनिः ॥ प्रत्याहभगवच्चित्तःस्मयन्निवगतस्मयः ८ मैत्रेयउवाच ॥ सेयंभगवतोमायान्यायेनविरुध्यते ॥ ईश्वरस्यविमुक्तस्यकार्पण्यमुतबंधनम् ९

तत्संसर्गःसंभाव्यःसनयुज्यते कुतोभगवत्त्वादतःसंशयइत्यर्थः ६ युक्तिज्ञानपूर्वकत्वादयंसंशयःस्वयमेवश्लथितोभवतीत्याशंक्यज्ञानदाढ्याभावात्स्थाणुवदवस्थानात्त्वयैवनिर्मूलनीयइतिभावेना ह एतस्मिन्निति ज्ञानसंकटेज्ञानसंबाधेनिश्चितज्ञानाभावइत्यर्थः पराणुदनिराकुरु मूर्छातुकश्मलंमोहइत्यभिधानं । संतआत्मनिअल्पमपिदोषंमहत्त्वेनभावयंतीत्याशयेनमहादित्युक्तं नतुतत्त्वेन अतएवमानसंनतुबुद्धिसंस्थम् ७ शुकस्तस्यप्रश्नंपरिहरतीत्याह सइति गतस्मयोगताहंकारःस्मयन्मंदहसन्निव ८ दुर्भगशरीरस्थस्यापिदुःखादिकर्दमास्पर्शोमहात्म्यातिशयादितिपरिहर ति सेयमिति ईश्वरस्यैश्वर्यमूर्तेर्हरेःकार्पण्यंदैन्यंविमुक्तस्यनित्यमुक्तस्यापिबंधनंविरुध्यते प्रमाणतोयुक्तितश्चविरुद्धमितियेनतेनतन्न्यायंन्यायोपेतमेवकथं सेयंभगवतोमायाअयंहिहरेर्महिमा यत्प्रमाणयु क्तिभ्यामुपपन्नंतत्परमार्थवस्तु यत्ताभ्यांदुर्घटंतथापिप्रतीयतेशुक्तिरजतवत् सामायेत्यनुभवसिद्धमित्यभिप्रेत्यप्रश्नंपरिहरति सेयमिति यन्नयेनन्यायेनविरुध्यतेसाभगवतोमायाअनिर्वाच्याऽवि द्यालक्षणेयमितिसर्वानुभवसिद्धत्वान्नापाकरणयोग्येतिन्यायविरोधंदर्शयति ईश्वरस्येति इत्येतद्भगवतइत्युक्त्यापदस्तितमितिज्ञायते तथाहि समस्तैश्वर्यादिमतोभगवच्छब्दार्थत्वेनप्रथितत्वात्तस्य कार्यंकारणेयामायेक्षा अशक्ताहिसाल्वादयोमायामपेक्षंते अशक्ताःसत्यसृष्टौहिमायासृष्टिंवितन्वतेइतिच । कथंदेहेपरोदेवोनलिप्यतेहबंधनैः । कथंनदुःखीसभवेदुःखीचेदीश्वरःकुतः । इहिसापरमस्यैषय देहस्थोनबाध्यते इत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वादुक्तएवार्थइति प्राकृतदेहवत्त्वात् देवदत्तवन्मायायोगोघटतइतीयमाशंकाअलुप्तबोधरूपत्वान्नासौप्राकृतदेहवानितिवाक्यमदत्तरसत्वात्वंदैवपरिहृता अविलुप्ताव

वोवाल्पेति अतएवमायासृष्टयाथर्थतद्योगइतिवचनमुक्तं यच्चिकेतसत्यमित्रमोघमितिसत्यत्वावधारणात् एवमपितदंगीकारेदानवमतप्रवेशःस्यात्तदुक्तं नचसृष्ट्यादिकभ्रांतिश्रीतिवादाहिदानवाः । अतोभ्रांत्यादिसंबंधोनास्यकचनयुज्यतइति ९ तर्हिकस्यभ्रांत्यासंसारइत्याशंक्य प्रकांतेसंबंधात्तयाजीवस्यैवसंसारइतीम मर्थंसदृष्टांतमाह यथेति अमुष्यपुंसोजीवस्योपद्रष्टुः स्वप्नंपश्यतोऽर्थेनविनाप्रयो जनादृतेस्वप्नेस्वशिरश्छेदनादिकआत्मविपर्ययः आत्मनोदेहस्यविपर्ययोदृष्टश्रुतवासनयाऽविद्यमानएवप्रतीयते अत्रेदंनात्पर्यं अस्मिन्जन्मनिजन्मांतरेवाशिरश्छेदःस्कंधारोहणंवादृष्टःश्रुतोवासत्रप्येका

१५ धिकरण्येनदर्शनभ्रांत्यादृश्यते तद्दर्शनेनचप्रयोजनवदतएवार्थेनविनेत्युक्तं नचतावतास्वप्नस्यमिथ्यात्वमर्थक्रियाकारित्वात् सूचकश्चहिश्रुतेराचक्षतेचतद्विदइतिसूत्रात् निमित्तकारणेशेच्छानियतोपादा नकारणभूतजीवमनोगतवासनाजन्यत्वाच्चेति वैदिकाधिकारविवक्षयापुंसइत्युक्तं स्वाधीनज्ञानाभावादुपद्रष्टुरिति १० यथाचजलेचंद्रप्रतिबिंबस्यतत्कृतोजलचलनादिकृतःकंपादिर्जलगुणोसन्नपिद्र ष्टुःपश्यतःपुरुषस्यदृश्यते एवमेवात्मनोजीवस्यातत्त्वज्ञानादीशेच्छयाऽनात्मनोदेहस्यजननमरणादिगुणोजातोहंमृतोहंकर्ताहमित्यादिप्रतीयते अतःस्वतोद्रष्टुर्ज्ञानादिरूपस्यजीवस्येशेच्छयातत्स्वातं त्र्यस्वपारतंत्र्याद्यज्ञानाज्जातयाभ्रांत्यासंसारस्तस्माद्यथाजपाकुसुमसंपर्ककृतस्फटिकलौहित्यंतथाप्रकृतिसंबंधकृतःसंसारःसत्यएवनानिर्वाच्याविद्याजन्यत्वेनभ्रांतिः । तदुक्तं भ्रांत्याजीवस्यसंसारइति । स्वप्नस्यवासनाजन्यत्वेनास्पष्टत्वात्तद्दृष्टांतेनसंसारस्यसत्यत्वंदुष्प्रतिपादमितिद्वितीयदृष्टांतकथनम् ११ ननुसंसारस्यसत्यत्वेनिवृत्त्यभावेनकदापिमोक्षोनस्यादितितत्राह सवाइति इहजीवेदृश्यमानः भगवद्भक्तियोगेनजातयावासुदेवानुकंपयायस्यप्रसादादितिश्रुतेःतिरोधत्तेविलीयतेवाइत्यनेनईशज्ञानाद्विलीयतइतिमानदर्शयति यथागरुडध्यानाद्विषनाशइति सत्यस्यापिनाशोघटतइत्यस्मिन्नर्थेवाईश

यथार्थेनविनामुष्यपुंसआत्मविपर्ययः ॥ प्रतीयतउपद्रष्टुःस्वशिरश्छेदनादिकः १० यथाजलेचंद्रमसःकंपादिस्तत्कृतोगुणः ॥ दृश्यतेसन्नपिद्रष्टुरात्मनो नात्मनोगुणः ११ सवैनिवृत्तिधर्मेणवासुदेवानुकंपया ॥ भगवद्भक्तियोगेनतिरोधत्तेशनैरिह १२ यदेंद्रियोपरामार्थोद्रष्टात्मनिपरेहरौ ॥ विलीयंतेतदा क्लेशाःसंसुप्तस्येवकृत्स्नशः १३ अशेषसंक्लेशशमंविधत्तेगुणानुवादश्रवणंमुरारेः ॥ किंवापुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवारतिरात्मलब्धा १४ ॥ विदुरउवाच ॥ संछिन्नःसंशयोमह्यंतवसूक्तासिनाविभो ॥ उभयत्रापिभगवन्मनोमेसंप्रधावति १५

स्वातंत्र्याज्ञानादुत्पन्नकर्तृत्वाभिमानलक्षणभ्रांतिविलयईशज्ञानाद्युज्यते भ्रांतिर्हिदेहाभिमतिरीशज्ञानाद्विनश्यतीतिच । बहूनांजन्मनामंतइतिवचनाच्छनैरिति १२ सर्वनामसंज्ञाभावात्परइति सर्वोत्तमे हरौसंसारकारणदुरितदूरीकरणसमर्थेभगवतिदृष्टात्मनि अपरोक्षीकृतस्वरूपेसतियदेंद्रियाणाविष्णुसमीपरमणाख्यपुरुषार्थोमुक्तिस्तदासर्वेक्लेशाविलीयंते संसुप्तस्यसम्यक्सुप्तस्यजीवस्यसुप्त्यवस्था यांकृत्स्नशःक्लेशायथाविलीयंतेतथेत्यर्थः १३ क्लेशनिवृत्तौकैमुत्यन्यायमदर्शनव्याजेनसुगमोपायंदर्शयति अशेषेति गुणानामनुवादयुक्तश्रवणं यद्वा गुणानामनुवादोयेषुतेगुणानुवादाभागवतादयस्ते षांश्रवणमेवाशेषसंक्लेशविनाशंकरोति किंपुनर्व्याख्यानमितिसिद्धत्वात्पृथक्नोक्तं आत्मनिलब्धातस्यमुरारेश्चरणारविंदपरागसेवायांरतिक्लेशशमंविधत्तेइति किंवाकिंवक्तव्यंपुनरितिसंदेहनिवारयाति पुनरप्रथमेप्रश्नेव्यावृत्तावधारणइतिवचनात् अनेनश्रवणमननव्याख्यानोपासनानामुत्तरोत्तरप्राबल्यमुपायांतराभावश्चेतिदर्शितम् १४ विदुरोमैत्रेयस्यावश्यवक्तव्यस्वेतात्पर्यंजनयितुमुक्तार्थेवक्तव्यां शोनास्तीत्याह संछिन्नइति सूक्तमेवासिःखड्गः । तेनात्रसंशयपदेनान्यथाज्ञानंग्राह्यमन्यथोभयत्रेत्युत्तरार्धमनुपपन्नंस्यादज्ञानंवा शीङ्स्वप्नइतिधातुजत्वात् स्वप्नस्वज्ञानशब्दोक्तोविपरीतमथापिचेति वचनात् दुर्भगदेहस्थस्यापिहरेस्तद्गतदुःखादिभोगःसंभाव्यतइति अन्यथाज्ञानंनिरस्तमित्यर्थः मह्यंममेतिव्यत्यासः चिरकालस्थायीनस्यादित्याशयेनोक्तं नन्वन्यथाज्ञानस्यच्छिन्नत्वात्किमुत्तरग्रं येनेतितत्राह उभयत्रेति उभयत्रदेहाद्यहंममतादौहरौचान्यथाज्ञाननाशादिदमदोवेतिसंदेहोजायतेइतिभावः अपिशब्दःसमुच्चयार्थः १५

अत्यद्भुतवचनैश्चित्याभावात्तवसंशयःकिंनेत्याह साध्विति हेविद्वन् ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यज्ञानवन् हरेरात्ममायायनंस्वरूपसामर्थ्याश्रयमयांहिभगवन्माहिमेतियद्व्याहृतंत्वयोक्तंतत्साधुसंशयनिरासनौशि
स्योचितं आत्मेत्यनेनमायाशब्दस्येंद्रजालाभिधेयत्वंदूरोत्सारितं यद्यप्येवंतथाप्यपार्थप्रयोजनशून्यं अतएवनिर्मूलं पूर्वादृष्टमंतरेणकारणांतरशून्यंदेहात्मत्वादिप्रवृत्तस्यानाद्यविद्यामूलत्वात्
उहेर्नभवति यद्यस्मात्तस्मादंतरितउभयभ्रष्टइवास्मीतिशेषः १६ एतदेवस्पष्टयति यश्चेति लोकेब्रह्मणासृष्टेजनेयोमूढतमः अत्यंतज्ञानविवेकशून्यः यश्चबुद्धेःप्रकृतेःपरंगतः तावुभौमुखमेधेतेसु
खवत्सुखमेधेतेअंतरितस्तयोर्मध्यवर्तीजनःस्वप्नदर्शिवत्क्लिश्यति क्लेशंप्राप्नोति तथाहमपिक्लिश्यामीत्यर्थः १७ त्वमंतरितजनेष्वेकश्चेत्संशयानुपगमेनमुक्तोनस्यास्तत्त्वसंशययुक्तायेसर्वेतेनिरयोपगा
इतिवचनादित्याशंक्यस्थाणुर्वापुरुषोवेतिसंदिहानोयथाप्तवाक्याद्वक्रकोटरादिदर्शनाद्वासंशयप्रतीतिंपराहृत्यस्थाणुरेवायंनपुरुषइतिनिश्चयज्ञानंप्रतिपद्यते तथाहमपियुष्मच्चरणसेवाप्रसन्नयुष्मदुपदेशाद
नात्मनोदेहस्यसंबंधिनोहंममतादेःमोहात्मत्वेनप्रतीतस्यापिअर्थाभावंजीवस्वरूपपर्यालोचनयाप्रयोजनाभावंनिश्चित्यचोभयविषयांतांप्रतीतिंनिरस्यपुरुषार्थोपयोगिज्ञानंलभत इत्यभिप्रायवानाह अर्था
भावमिति द्वितीयापिशब्देनसेवायाःप्राधान्यंवक्ति चशब्दःसंशयनिरासनिश्चयज्ञानलब्ध्योःसमुच्चयेवर्तते पराणुदइत्यनेनानियतपरस्मैपदेनान्यथाप्रयुक्तेनाविद्यमानमपिअनुभवमन्यथावदतीतिविदुरइतिसूच्य
तेनचशूद्रयोनौजातस्ययथार्थज्ञानमेवनास्तीतिवाच्यं द्रोणद्रौणिकृपाःपार्थाभीष्मोविदुरसंजयौ । येचान्येतत्रदेवांशाःसम्यक्तत्त्वापरोक्षिणइतिवचनात्सम्यक्तत्त्वापरोक्षत्वात् तद्वचनृतभाषित्वेनदोषित्व

साधुतद्व्याहृतंविद्वन्नात्ममायायनंहरेः ॥ आभात्यपार्थंनिर्मूलंविश्वमूलंनयद्बहिः १६ यश्चमूढतमोलोकेयश्चबुद्धेःपरंगतः ॥ तावुभौसुखमेधेतेक्लिश्यत्यंतरि
तोजनः १७ अर्थाभावंविनिश्चित्यप्रतीतस्यापिनात्मनः ॥ तांचापियुष्मच्चरणसेवयाहंपराणुदे १८ यत्सेवयाभगवतःकूटस्थस्यमधुद्विषः ॥ रतिरा
सोभवेत्तीव्रःपादयोर्व्यसनार्दनः १९ दुरापाह्यल्पतपसःसेवावैकुंठवर्त्मसु ॥ यत्रोपगीयतेनित्यंदेवदेवोजनार्दनः २० सृष्ट्वाग्रेमहदादीनिसविकाराण्यनुक्र
मात् ॥ तेभ्योविराजमुद्धृत्यतमनुप्राविशद्विभुः २१ यमाहुराद्यंपुरुषंसहस्रांघ्र्युरुबाहुकम् ॥ यत्रविश्वइमेलोकाःसविकाराःसमासते २२

मापन्नमितिचेन्नपृष्टमेववक्तव्यंनापृष्टमिति अपृष्टार्थप्रवचनोपरमार्थत्वेनगुणत्वात् आत्मनस्तुगुणाभावंवदतोनत्वसत्यता । अपृष्टस्यदमार्थंचगुणायैवभवत्यपीतिवचनात् १८ श्रीनारायणचरणार
विंदनिषेवासंसारव्यथानिरासकत्वेनपुरुषार्थोपयोगिनीस्यात्किमस्मच्चरणसेवाकरिष्यतीतिशंकामाभूदित्याह यत्सेवयेति येषांहरिस्वरूपद्रष्टृणांयुष्माकंसेवया भगवतःपादयोः तीव्रःपटुतरोरतिरा
सोरतिरूपाक्रीडारतिलक्षणोरागोवाभवेदित्यन्वयः मधुद्विषइत्यनेनहरेर्बहिरेवावस्थानंप्रतीयतेतन्निरासार्थंकूटस्थस्येति चेतनाचेतनराशिनियामकत्वेनतदंतस्थस्यक्रोधादिविकारबाह्यस्यवा १९
पूर्वसंचितपुण्यैरेवभवादृशानांमहतांसेवालभ्यानान्यैरित्याह दुरापेति वैकुंठस्यवर्त्मज्ञानोपदेशमार्गोयेषांतेषुमहत्सुसेवा हिशब्दएवार्थे दुष्प्रापत्वेनिमित्तमाह यत्रेति यत्रयेषांभवादृशानांपरिसरेभग
वद्विमुखानांजनार्दनप्रसंगोदुःसहइतियस्मादतस्तत्कथाप्रसंजकेषुसत्सुदुःसहत्वेनसेवादुरापेत्यर्थः जनोजननमुपलक्षणंमरणंचार्दयतिनाशयतीतिजनार्दनः अर्दहिंसागत्योरितिधातुः २० विदुरो
विशेषंश्रोतुमनुवदति सृष्ट्वेति अग्रेजगदादौषोडशविकारास्तैःसहितानितेभ्योमहदादिभ्योंडसृष्ट्वांडांतर्वर्तिविराजंब्रह्माणमुद्धृत्य सृष्ट्वातंब्रह्माणमनुप्राविशत् तत्त्वप्रवेशानंतरंब्रह्मप्रवेशइतिज्ञापनाया
न्वितिं विभुर्व्यापिः २१ नन्वंतर्बहिर्व्याप्तस्यपरिच्छिन्नयोस्यःप्रवेशःकथमित्याशंक्यतत्तद्वस्तुपरिमितरूपग्रहणेनसुकरइतिभावेनाह यमाहुरिति यत्रयस्मिन्पुरुषेइमेपातालादयः २२

यस्मिन्ब्रह्मांतर्यामिणिपुरुषे प्राणापानौतथाव्यानस्तथोदानसमानकौ । नागःकूर्मोथकृकलदेवदत्तधनंजयाइतिदशविधः सेंद्रियार्थेंद्रियइंद्रियार्थैःशब्दादिभिश्चक्षुरादींद्रियैश्चसहितः । त्रिवृदोजःसहोबलरूपोवर्ततइतिशेषः श्रुतमनूद्यवक्तव्यांशंप्रार्थयते त्वयेरिताइति त्वयायेब्राह्मणादिवर्णायतांब्रह्मांतर्यामिणःसृष्टाईरिताःतद्विभूतीस्तेषांवर्णानांतस्यब्रह्मांतर्यामिणश्चविभूतीर्नोऽस्माकंवदस्व यथाज्ञातुंशक्यंतेतथाब्रूहीत्यन्वयः भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषुवदइत्यात्मनेपदम् २३ यत्रयेषुवर्णेषुजातैर्नृभिःपुत्रपौत्रैर्विचित्राकृतयः परस्परव्यावृत्तलक्षणाऐताकाराः विभुर्ब्रह्माविराजंब्रह्मांडजलादुद्धृत्यावकाशवत्कृत्वानुप्राविशदितिप्रतीतार्थंपरित्यज्याप्रतीतार्थांगीकारोर्कानियामकसृष्टेश्चब्रह्मणइतिप्रसिद्धिरितिचेन्न ब्रह्माणमाविशद्विष्णुःसहस्राक्षःसहस्रपात् । अनुप्रविश्यब्रह्माणंप्राणंदशविधंतथा । इंद्रियाणींद्रियार्थांश्चवर्णांश्चैवासृजद्धरिरितिप्रमाणद्वयेनानियतत्वादज्ञरूढेर्दुर्बलत्वाच्च २४ २५ आसतेतिष्ठंति संस्थांव्यवस्थां २६ सरीसृपाःसर्पादयःसहस्रपादादयोवा सर्गसंव्यूहंसृष्टिनिरतारं गर्भजस्वेदजोद्भिजामितिवापाठःअस्मिन्पक्षेपुनरुक्तिर्नास्ति २७ ब्रह्मांतर्यामिणो विभूतीर्वदस्वेतिउक्तंविशेषतःप्रार्थयते गुणावतारैरिति सर्गस्थित्यप्ययात्मनोविश्वस्यजगतोर्थेसृजतः आत्मानमितिशेषः । ज्ञानादिगुणयुक्तावतारैःसत्त्वादिगुणनिमित्तावतारैर्वा यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत । अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजाम्यहमित्यादेर्वीर्यादिगुणप्रकाशैर्वा

यस्मिन्दशविधःप्राणःसेंद्रियार्थेंद्रियस्त्रिवृत् ॥ त्वयेरितायतोवर्णास्तद्विभूतीर्वदस्वनः २३ यत्रपुत्रैश्चपौत्रैश्चनप्तृभिःसहगोत्रजैः ॥ प्रजाविचित्राकृतयआसन्याभिरिदंततम् २४ प्रजापतीनांसपतिश्चिक्लृपेकान्प्रजापतीन् ॥ सर्गांश्चैवानुसर्गांश्चमनून्मन्वंतराधिपान् २५ एतेषामपिवंशांश्चवंशानुचरितानिच ॥ उपर्यधश्चयेलोकाभूमेर्मित्रात्मजासते ॥ तेषांसंस्थांप्रमाणंचभूर्लोकस्यचवर्णय २६ तिर्यङ्मानुषदेवानांसरीसृपपतत्रिणाम् ॥ वदनःसर्गसंव्यूहंगर्भस्वेदद्विजोद्भिदाम् २७ गुणावतारैर्विश्वस्यसर्गस्थित्यप्ययात्मनः ॥ सृजतःश्रीनिवासस्यव्याचक्ष्वोदारविक्रमम् २८ वर्णाश्रमविभागांश्चरूपशीलस्वभावतः ॥ ऋषीणांजन्मकर्माणिवेदस्यचविकर्षणम् ॥ यज्ञस्यचवितानानियोगस्यचपथःप्रभो २९ नैष्कर्म्यस्यचसांख्यस्यतंत्रंवाभगवत्स्मृतम् ॥ पाषंडपथवैषम्यंप्रतिलोमनिवेशनम् ३० जीवस्यगतयोयाश्चयावतीर्गुणकर्मजाः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांनिमित्तान्यविरोधतः ३१ वार्तायादंडनीतेश्चश्रुतस्यचविधिंपृथक् ॥ श्राद्धस्यचविधिंब्रह्मन्पितॄणांसर्गमेवच ३२ ग्रहनक्षत्रताराणांकालावयवसंस्थितिम् ॥ दानस्यतपसोवापियच्चेष्टापूर्तयोःफलम् ३३

श्रीनिवासस्योदारविक्रमंप्रख्यातचरितंव्याचक्ष्वेत्यन्वयः । उदारोमहतिख्यातइत्यभिधानं । सर्वस्मादिदंश्रीहरिचरितंविस्तृत्यवदेत्यतोव्याचक्ष्वेतिश्रियासहनिवासोस्यास्तीतिश्रीनिवासस्तस्य अनेनद्वावेतौनित्यमुक्तावितिश्रुतिःसूच्यते श्रीर्निवसत्यस्मिन्नितिवा अकर्तरिचकारकेसंज्ञायामिति घञ् २८ रूपतःशीलतःस्वभावतः विकर्षणंविभागंयज्ञस्यवितानानिविस्तारान् योगस्याष्टांगयोगस्य । पथोमार्गान् २९ नैष्कर्म्यस्यसांख्यस्यमोक्षसाधनज्ञानस्य स्मृतंप्रणीतं तंत्रंशास्त्रं पाषंडपथवैषम्यं पाषंडमार्गोत्पत्तिविशेषं गुणानांविषमावस्थासंभवःपरिकीर्तितः । साम्यंतुप्रलयोज्ञेयइतितत्त्वविदोविदुरितिवचनात् यद्वा पाषंडस्यपापलिंगस्यधर्मस्यसकाशाद्बुद्धिवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनंब्राह्मणादिकन्यकानांक्षत्रियादिविवाहलक्षणं ३० यावतीर्यावत्यः तावतीरितिशेषः सत्त्वादिगुणकर्मभ्योजाताः निमित्तानिसाधनानिअविरोधतःपरस्पराविरोधेन ३१ वार्तायावाणिज्यादेः दंडनीतेरर्थशास्त्रोक्तस्यराजधर्मस्य श्रुतस्यश्रुत्युक्तस्यविधिंप्रकारम् ३२ ग्रहाःसूर्यादयः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि ताराध्रुवादयःकालावयवानांपरमाण्वादीनांसंस्थितिः इष्टंयागादि पूर्तंतडागखननादि ३३

धर्मात्पुण्यात् योनिराविर्भावलक्षणोत्पत्तिर्यस्यसतथा धर्मस्ययोनिःकारणंलोकसंग्राहकत्वेनकर्तेत्यर्थः ३४ ३५ प्रतिसंक्रमःप्रलयः ३६ तत्रप्रलयेइमंहरिं उनाहृत्तापंसृजपाति पश्नप्रदचनत्यर्थं सोस्तीति उतापेव्ययमीशानेइतियादवः चेत्यस्मिन्नर्थेवापुरुषस्यावतारसंस्थानंपरस्यपरमात्मनःस्वरूपं अवतारेष्वपिनिजावतारःकइत्यर्थः यद्वा पुरुषस्यजीवस्यएकत्वादिविषयं परस्यमुक्तस्यस्वरूपं मुक्तिर्हित्वान्यथारूपंस्वरूपेणव्यवस्थितिरितिवक्ष्यति ३७ गुरुशिष्ययोःप्रयोजनंव्याख्यानश्रवणाभ्यांनैशित्यनिश्चयलक्षणं यद्वा गुरुशिष्यौप्रयोजयतीतिवा नैगमंवेदातज्जन्यज्ञानं इहशास्त्रेतस्य ज्ञानस्योपायानिनिमित्तानिसाधनानितान्यपि ३८ पुंसास्वतःसाधनानिविनाज्ञानंकुतोभवेत् भक्तिर्वैराग्यंवाकुतःस्यातामितिशेषः ३९ कर्मविवित्सयावेत्तुमिच्छया पृच्छतइतिशेषः वक्तव्यत्वे निमित्तमाह मित्रत्वादिति आपत्सुमित्रंजानीयादितिवचनात् कातवआपदितितत्राह अजयेति अजयाप्रकृत्या पुरुषस्यांधत्वाधिकापन्नास्तीत्यर्थः अंधकारेणनष्टचक्षुःशक्ते पुंसोयथामित्रंसूर्यःप्रयोजकः तथात्वमपीतिभावेनोक्तं मित्रत्वादिति ४० त्वदभीष्टत्वेकुतएतदेववक्तव्यमन्यत्किंनस्यादत्राह सर्वइति जीवाभयहेतुज्ञानप्रदानस्यकलांषोडशीं । अपिनावेदादिज्ञानप्रवक्तृप्रयोक्तृपुरुषसंतरेणेति

प्रवासस्थस्ययोधमायश्चपुंसउतापदि ॥ येनवाभगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः ३४ संप्रसीदतिवायेषामेतदाख्याहिमेनघ ॥ अनुव्रतानांशिष्याणां पुत्राणांचद्विजोत्तम ३५ अनापृष्टमपिब्रूयुर्गुरवोदीनवत्सलाः ॥ तत्त्वानांभगवंस्तेषांकतिधाप्रतिसंक्रमः ३६ तत्रेमंकउपासीरन्कउस्विदनुशेरते ॥ पुरुषस्यचसंस्थानंस्वरूपंवापरस्यच ३७ ज्ञानंचनैगमंयत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ निमित्तानिचतस्येहप्रोक्तान्यनघसूरिभिः ३८ स्वतोज्ञानंकुतः पुंसांभक्तिर्वैराग्यमेववा ३९ एतान्मेपृच्छतःप्रश्नान्हरेःकर्मविवित्सया ॥ ब्रूहिमेऽधस्यमित्रत्वादजयानष्टचक्षुषः ४० सर्वेवेदाश्चयज्ञाश्चतपोदानानि चानघ ॥ जीवाभयप्रदानस्यनकुर्वीरन्कलामपि ४१ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ सइत्थमापृष्टपुराणकल्पःकुरुप्रधानेनमुनिप्रधानः ॥ प्रवृद्धहर्षोभगवत्कथायांसं चोदितस्तंप्रहसन्निवाह ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेअष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ सत्सेवनीयोबतपूरुवंशोयल्लोकपालोभगव त्प्रधानः ॥ बभूविथेहाजितकीर्तिमालांपदेपदेनूतनयस्यभीक्ष्णम् १ सोहंनृणांक्षुल्लसुखायदुःखंमहद्गतानांविरमायतस्य ॥ प्रवर्तयेभागवतंपुराणंयदा हसाक्षाद्भगवानृषिभ्यः २

सूचयति ४१ शुकःपृष्टेनमैत्रेयेणपृष्टमेवोक्तमन्यद्वेतिपरीक्षितोहार्दाशंकांपरिहरति सइत्थमिति प्रश्नाख्यपुराणविषयःकल्पःविकल्पः कल्पोन्यायसुरद्रुमेविकल्पेचेतियादवः बालकथाप्रश्नवद्धाकिं यसारभूतानभगवत्कथापृष्टेतिमंदाशंकापरिहरति भगवत्कथायामिति अनेनसर्वोपिप्रश्नाभगवत्कथाविषयाइतिसूचितंभवति ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेतृ०टी०अष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ अस्मिन्नध्यायेसर्व जीवोत्तमहिरण्यगर्भसृष्ट्यभिधानेन हरेःसर्वोत्तमोत्तमत्वमाहात्म्यमवधृतमतस्तज्ज्ञानमवश्यमापाद्यंमुमुक्षुभिरितिनिरूप्यते तत्रादौप्रश्नान्परिहरिष्यन्तंविदुरंमानयन्स्वस्यपुराणागतिप्रकारंकथयति सत्सेवनीयइति बतानुकंपायां यद्यस्मिन्पूरोर्वंशेभगवानेवप्रधानःसर्वोत्तमोयस्यसतथालोकपालस्त्वंलिटालोकाविडंबनार्थंगर्भवासानुभवंपरोक्षयति भगवत्प्रधानत्वप्रकाशयति इहेति इहलोकेऽजि तस्यहरेःकीर्तिपुष्पमालांनूतनयसिनवांकरोषि यस्मात्तस्मादित्यध्याहार्यौ १ अधुनाप्रश्नप्रतिवचनंप्रतिजानीते सोहमिति योहंकृष्णेनतवज्ञानोपदेशायादिष्टोयश्चममज्ञानमुपदिशेतित्वयाप्रार्थितः सोहंक्षुल्ल सुखायाल्पसुखायमहद्दुःखगतानांनृणांदुःखस्यविरामायनिर्मूलनायसाक्षात्संकर्षणोभगवान्सनत्कुमारादिभ्यःऋषिभ्योयदाह तद्भागवतंपुराणंत्वत्प्रश्नपरिहारत्वेनप्रवर्तयइत्यन्वयः २

सूचितयामिमूलत्वंप्रपंचयति आसीनमुर्व्यामिति उर्व्यांपाताले त्रिलोकीविवक्षयाभूमिपदेनपाताळाभिधेयत्वंयुक्तं अतःसंकर्षणात्परस्यहरेस्तत्त्वंविवित्सवोज्ञातुकामाः कुमारमुख्यामुनयःऊर्व्यांपाताले विस्तृतायांवृस्यामासीनमाद्यंसनकादिभ्यःपूर्वजातंदेवंश्रीहरिस्तुल्यामेवप्रकाशमानं अकुंठसत्वमप्रतिबद्धज्ञानशक्तिं नकुंठोपस्यतदकुंठं अकुंठसत्वंवैष्णवस्वभावोयस्यसोकुंठसत्त्वस्तमितिवा संकर्षणंभगवंतमन्वपृच्छन्नित्यन्वयः ३ भगवदुपास्तिमंतरेणान्योव्यापारोस्यनास्तीतितादृशैर्विशेषणैस्तंविशिनष्टि स्वमेवेति प्रेक्षावंतोयंवासुदेवाभिधमामनंतितंस्वंसदानंदरूपंस्वतंत्रंवा धिष्ण्यंस्थानमाधारंभगवंतमेवबहुमानयंतं भक्त्योपासमानं पुनरपिकीदृशं प्रत्यगात्मनिस्वांतर्यामिणिधृतमाहितमक्षाख्यमंबुजकोशं विबुधानामुदयायईषदुन्मीलयंतंविकसितंकुर्वाणं अनेन संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वंदिशश्चानवलोकयन्नितिवचनादवनतजनानुग्रहायोन्मीलनमन्यदानयुक्तमित्युपास्त्वावित्थंभावोदर्शितः आधारआश्रयोधिष्ण्यंनिधानंचाभिधीयतइतिवचनात् । धिष्ण्यंशुक्रानिलौधिष्ण्यमृक्षेस्थानेबलेगृहइत्युक्तशुक्रादिकंनग्राह्यमनुपयोगात् वासुदेवाभिधमित्युक्तत्वाच्च ४ पथिकस्यार्थप्रश्नवन्नायंप्रश्नोऽवश्यंज्ञातव्यत्वेनेतिबहुमानंवक्ति स्वर्धुन्युदारैरिति सप्रेमेतिक्रियाविशेषणं अहिराजकन्याः नानाबलिभिर्बहुविधपूजासाधनैर्यंत्पदमर्चयंति वराहांवरप्राप्तियोग्याइत्यनेनोत्तमभर्तृप्राप्तयेपूजेतिसूच्यते स्वर्धुन्याभागीरथ्याउदस्यउदकस्यारास्नानलक्षणाप्राप्तिर्येषांतेस्वर्धुन्युदारास्तैः ऋगताविविधातोर्घञ्प्र

आसीनमुर्व्यांभगवंतमाद्यंसंकर्षणंदेवमकुंठसत्त्वम् ॥ विवित्सवस्तत्त्वमतःपरस्यकुमारमुख्यामुनयोन्वपृच्छन् ३ स्वमेवधिष्ण्यंबहुमानयंतंयंवासुदेवाभिधमामनंति ॥ प्रत्यक्धृताक्षांबुजकोशमीषदुन्मीलयंतंविबुधोदयाय ४ स्वर्धुन्युदारैःस्वजटाकलापैरुपस्पृशंतश्चरणोपधानम् ॥ पद्मंयदर्चंत्यहिराजकन्याःसप्रेमनानाबलिभिर्वरार्हाः ५ मुहुर्गृणंतोवचसानुरागस्खलत्पदेनास्यकृतानितज्ज्ञाः ॥ किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणासहस्रम् ६ प्रोक्तंकिलैतद्भगवत्तमेननिवृत्तिधर्माभिरतायतेन ॥ सनत्कुमारायसचाहपृष्टःसांख्यायनायांगधृतव्रताय ७ सांख्यायनःपारमहंस्यमुख्योविवक्षमाणोभगवद्विभूतीः ॥ जगादसोस्मद्गुरवेन्वितायपराशरायाथबृहस्पतेश्च ८ प्रोवाचमह्यंसदयालुरुक्तोमुनिःपुलस्त्येनपुराणमाद्यम् ॥ सोहंतवैतत्कथयामिवत्सश्रद्धालवेनित्यमनुव्रताय ९ उदप्लुतंविश्वमिदंतदासीद्यन्निद्रयामीलितदृङ्न्यमीलयत् ॥ अहींद्रतल्पेधिशयानएकःकृतक्षणःस्वात्मरतावनीहः १०

त्ययेनारइतिरूपंपद्भ्यास्वर्धुन्यावगाहेनउदारैर्महद्भिः उदारंदातृमहतोरित्यभिधानं एवंविधैःस्वजटाकलापैस्तस्यसंकर्षणस्यचरणयोरुपधानंपीठायमानंतत्पद्ममुपस्पृशंतः यावत्प्रसादंस्पृष्ट्वानमंतइत्यर्थः ५ नमस्कारस्याष्टांगविशिष्टत्वंसूचयतीत्याह मुहुर्गृणंतइति अस्यशेषस्यकृतानिकर्माणि अनुरागेणभक्त्यास्खलितपदानियस्मिंस्तत्तथोक्तं तेनवचसातज्ज्ञानमननप्रकारंकर्मप्रकारंचजानंतइत्यर्थः देवाःकिरीटाद्यलंकारवंतःश्रूयंतेकोस्यालंकारोयेनदेवमित्युक्तिःसार्थास्यादितितंविशिनष्टि किरीटेति सहस्रमेवसाहस्रंकिरीटानांसहस्रंप्रत्युप्तानांमणीनांप्रवेकैःश्रेष्ठैःप्रद्योतितंप्रकाशितमुद्दाममुत्कृष्टंचफणानांसहस्रंयस्यसतथोक्तस्तम् ६ तेनसंकर्षणेनसनत्कुमारायप्रोक्तं इदंपुराणंत्वत्प्रश्नपरिहारत्वेनवक्ष्यामीत्येतावतापूर्णत्वात् सांख्यायनायेत्यादिकथनेनकिंप्रयोजनमित्याशंक्यपुराणाध्येतृगुरुपरंपराकथनंश्रोतृणामतिशयबुद्ध्यातच्छ्रवणादौक्षिप्रंनिरंतरंप्रवृत्तिःस्यादितिमहाप्रयोजनमस्तीतिमत्वानाह । प्रोक्तमित्यादिना । निवृत्तिधर्माभिरतत्वादिकंपुराणश्रवणाद्यधिकारसंपत्त्यर्थमुच्यतइतिज्ञातव्यम् ७ ८ ९ तदेवंशुकःपाद्मकल्पमिमंशृण्वित्युक्तंपाद्मंकल्पंमैत्रेयेणविदुरप्रश्नपरिहाररूपत्वेनकथयति उदप्लुतमिति अनीहोऽक्लिष्टकारी अनःप्राणोस्यास्तीतिअनीप्राणीतदर्थमीहाचेष्टावतार।

१ तात्पर्यानुसारेणेदं अतएवप्रमाणमव्यग्रे न निवासस्थानमर्थः ।

द्विचरितंयस्यसोनीहः उपरतसर्गादिव्यापारोवा स्वात्मनिरतौकृतक्षणोलब्धावसरःअहींद्रस्यानंतस्यतल्पेभोगाख्यशय्यायामेकोधिशयानोयद्यदामीलितदृक्विनिद्रोपिनिद्रामीलितलोचनोन्यमीलयत् योगनिद्रामुद्रितनेत्रःअभूत् तदेदंविश्वंउदरस्थंतंउदेजलेसुतंगतंमग्नंकल्पप्रलयेजलशायिश्रीनारायणोदरगतमासीदित्यर्थः १० तदोदरीकृतलोकयात्रोहरिःकिंचकारेतितत्राह सोंतरिति एधानलोदारुणिकाष्ठेरुद्धवीर्यःप्रतिबद्धदाहकत्वशक्तिर्वसतितथाहरिरपिशरीरांतर्हृदयाकाशेर्पितानिस्थूलकार्यदेहस्यलीनत्वाद्भूतानांसूक्ष्माणिरूपाणियस्यसतथा यद्वाशब्दादितन्मात्रारूपाणि एतदात्मकत्वात्सव स्येतिचराचरात्मकंसर्वंश्वत्तेकालात्मिकांप्रलयकालमात्राख्यांशक्तिं यद्वाप्रलयकालाभिमानिनींशक्तिंभार्यांसुखेप्रेरयन्स्वेपदेस्वस्थानेसलिलेउवासेत्यन्वयः उदीरयाणउदीरयमाणइति शानचास्त्वात्म नीतिसूचयति ११ स्वाप्नावधिमाह चतुर्युगानामिति चशब्देनोवासेतिपदमनुकर्षति चतुर्युगानांसहस्रमितिसंख्यातंकालंस्वपन्नप्सुवासेति ततउत्तरकालेकाक्रियाभूदितितत्राह तयेति सृष्टिसंहारशक्त्यो रेकत्वद्योतनायतयेतिपरामृष्टं सृष्टिकालाख्ययोदीरितयाप्रेरितयास्वशक्त्याऽऽसादितकर्मतंत्रःसृष्ट्यर्थमुपस्थापितजगत्सर्गादृष्टाख्यसाधनःनित्यज्ञानगोचरत्वादिमान्लोकान्स्वदेहेहृदयाकाशेददृशे अपिशब्दान्निविधानपश्यदितिग्राह्यं दृष्ट्वासिसृक्षुरभूदितिवा अपीतानित्यपपाठः १२ सिसृक्षोस्तस्यादावेकिमभूद्येनतद्विशेषणोपादानंप्रयोजकंस्यादितितत्राह तस्येति यदासिसृक्षुरभूत्तदार्थोगर्भोद कलक्षणस्तस्यहरेर्नाभिदेशादभिद्यतनाभिदेशंभित्त्वाप्राकाशतेत्यन्वयः हरेःस्वातंत्र्यद्योतनार्थंभावप्रयोगः हरेःसृज्येष्वशेषविशेषज्ञानमस्ति नकेवलंकुलालवद्युक्तिज्ञानमेवेतिभावेनाह आत्मेति आत्मनि स्थितेषुसूक्ष्मेषुयोगिप्रत्यक्षविषयेषुआकाशादिभूतेषुइंद्रियेषुजीवेषुवाभिनिविष्टासम्यक्विषयीकृताहाष्टिरपरोक्षज्ञानंयस्यसतथातस्य घटकारणादिवत्बाह्यार्थोनेत्याह अंतर्गतइति अनेनाऽभूतस्योदरेस

सोंतःशरीरेर्पितभूतसूक्ष्मःकालात्मिकांशक्तिमुदीरयाणः ॥ उवासतस्मिन्सलिलेपदेस्वेयथानलोदारुणिरुद्धवीर्यः ११ चतुर्युगानांचसहस्रमप्सुस्वपंस्त
योदीरितयास्वशक्त्या ॥ कालाख्ययासादितकर्मतंत्रोलोकानपीमान्ददृशेस्वदेहे १२ तस्यात्मसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरंतर्गतोर्थोरजसातनीयान्॥ गुणेनका
लानुगतेनविद्धःशुष्यंस्तदाभिद्यतनाभिदेशात् १३ सपद्मकोशःसहसोदतिष्ठत्कालेनकर्मप्रतिबोधितेन ॥ स्वरोचिषातत्सलिलंविशालंविद्योतयन्नर्कइवा
त्मयोनिः १४ तल्लोकपद्मंसउएवविष्णुःप्रावीविशत्सर्वगुणावभासम् ॥ तस्मिन्स्वयंवेदमयोविधातास्वयंभुवंयंस्मवदंतिसोभूत् १५

त्वमुक्तंभवति इतोपिवाह्योदकंनेत्याह तनीयानिति परमाणुत्वंप्राप्तः। गर्भोदकस्यप्रागेवसत्त्वात् किमितिकार्यानुत्पत्तिरितितत्राह रजसेति रजसागुणेनविद्धोऽनुस्यूतःरजसोपिसत्त्वात्किमितितत:पू र्वमनुत्पत्तिरित्यतःकालेति सृष्टिकालशक्त्याअनुत्पन्नइत्यनुत्पन्नइतिभावः । अनेनेश्वरस्येच्छामुख्यंकारणमित्युक्तंभवति वायुमंतरेणकथमुत्पत्तिर्घटतइत्यतउक्तं शुष्यन्निति शुष्यन्घनीभवन्वायु नेतिशेषः उदकंवायुनाशुष्यद्भिन्नपद्मभूद्धरेरिति १३ उक्तकारणानांबहुत्वात्किमस्यमुख्यंकारणंकिंवास्यनामधेयमितितत्राह सपद्मकोशइति लयोदकंविनान्यस्यवस्तुनोभावादनिरूपितत्वेनैतद्द र्शनात्सहसेत्युक्तं आत्माविष्णुर्योनिर्मुख्यंकारणंयस्यसआत्मयोनिः कर्मणाऽदृष्टेनप्रतिबोधितेनफलदानायप्रेरितेनकालेनेरितइतिशेषःउदतिष्ठत् यथाचतुर्दशभुवनंस्यात्तथाप्रवृद्धोभूदित्यर्थः १४ चेतन संबंधमंतरेणाचेतनस्यपद्मस्यसूर्यवत्प्रकाशकत्वंकथंमण्यादीनामीश्वरेच्छयातेजःपरमाणूनांप्राचुर्येणसंयोगसंभवात्कथंचिद्युज्यते अस्यतुरजसेतिपार्थिवपरमाणुभ्यउत्पत्तिकथनात्तेषांताहशशक्त्यदर्शनाद तःकारणांतरेणभाव्यं तत्किंतत्राह तल्लोकेति यस्मात्पद्मभूत्सएवविष्णुस्तल्लोकविभागकारणंपद्मंप्राविशत् यथापूर्वंतत्प्रकाशकत्वमाहात्म्यंस्यात्तथाविष्टवान् उकारेणरूपांतरेणप्रवेशःसूचयति एवका रेणाणुमात्रमपिभेदोनास्तीतिनिर्धारयति भेददर्शनेनसंतापलक्षणंदुःखंस्यादित्यर्थंशाचीनोकारः उतापेत्ययमीशानेइतिपादवः विष्णोरेवप्रकाशकत्वंनपद्मस्यतस्यपृथिव्यात्मकत्वादितिभावः

सर्वेति सर्वेषांशब्दादिगुणानामवभासःप्रतीतिर्यस्यांपृथिव्यांसासर्वगुणावभासा तदात्मकत्वात्पद्ममपिगुणावभासमित्युच्यते तदुक्तं तस्यासनविधानार्थंपृथिवीपद्ममुच्यतइति तत्प्रवेशप्रयोजनमाह तस्मिन्निति तस्मिन्पद्मेसन्निविष्टात्स्वयंप्रधानात्सर्वोत्तमाद्धरेःसविधाताभूदित्यन्वयःप्रधानवाचकस्स्वेक स्त्वनन्यःकेवलःस्वयमिति अतःस्वयंशब्दस्यप्रधानवाचित्वेपिविष्णोर्जातत्वंकथमवगतमितीयंशंका पद्मसंस्थाद्धरेस्तत्रब्रह्माजज्ञेचतुर्मुखइत्येनेनपरिहर्तव्येति ननुविधातेतिकइतितत्राह स्वयंभुवमिति अनेनाजत्वमपिव्याख्यातं आत्विष्णोर्जातइति पद्मेस्वयंसंभूतइतिचप्रत्युक्तं उक्तप्रमाणादन्यथाजनिकर्तुःप्रकृतिरितिसूत्रविरोधश्च सर्वस्याग्रेहरेर्जातश्चतुर्मुखइतिनिश्चेतुंतस्यनामांतरंध्वनयति वेदमयइति मयगताविति धातोर्वेदैर्नगम्यइतिवेदमयः लक्ष्मीनारायणावंतरेणवेदप्रतिपाद्येषुप्रधानत्वाद्धा हिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रेभूतस्येतिश्रुतिः योब्रह्माणंविदधातिपूर्वमितिच पद्मभूतत्वमपिपद्मस्थितविष्णुभूतत्वमेवार्थइत्यंगीकर्तव्यम् १५ नन्वत्रजातःस्वयंभूर्विष्णुःस्यात्स्वभूरितिप्रसिद्धेर्नब्रह्माविष्णोःपद्मप्रवेशाच्चेतितत्राह तस्यामिति लोकंपृथिव्यादिकंस्वेतरंजनंवाऽपश्यमानः विवृत्तनेत्रःपर्यस्तलोचनः अत्रजातोब्रह्मैवभवेत्तस्यचतुर्मुखत्वोक्तेः १६ इतोपिब्रह्मैवोच्यतइत्याह तस्मादिति युगांतश्वसनःप्रलयवायुः तेनावघूर्णक्षुब्धंमहतीनामूर्मीणांचक्रंमंडलंयस्मिंस्तत्तथातस्मात्सलिलाद्विरूढमुत्पन्नंलोकतंत्रंपृथिव्यादिलोकनिर्माणकारणंकंजंपद्मं उएवआदौउत्पन्नोदेवआदिदेवः आत्मानंस्वंपरमात्मानंचाद्धाप्रत्यक्षंनाविदत्नज्ञातवान् अनेनविष्णुःस्वयंब्रह्मासमभूदित्याशंकापरिहृता तस्याज्ञानासंभवात् अद्धाप्रत्यक्षसत्ययोरितियादवः १७ ब्रह्मणःसंशयप्रकारंदर्शयति कएषइति योसा

तस्यासचांभोरुहकर्णिकायामवस्थितोलोकमपश्यमानः ॥ परिक्रमन्व्योम्निविवृत्तनेत्रश्चत्वारिलेभेनुदिशंमुखानि १६ तस्माद्युगांतश्वसनावघूर्णमहोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् ॥ अपाश्रितःकंजमुलोकतंत्रंनात्मानमद्धाविददादिदेवः १७ कएषयोसावहमब्जपृष्ठएतत्कुतोवाब्जमनन्यदप्सु ॥ अस्तिह्यधस्तादिहकिंचनैतदधिष्ठितंयत्रसतानुभाव्यम् १८ सइत्थमुद्वीक्ष्यतदब्जनालनाडीभिरंतर्जलमाविवेश ॥ नार्वाग्गतस्तत्खरनालनालीःसर्वैर्विचिन्वंस्तदविंदताजः १९ तमस्यपारेविदुरात्मसर्गंविचिन्वतोभूत्सुमहांस्त्रिनेमिः ॥ योदेहभाजांभयमीरयाणःपरिक्षिणोत्यायुरजस्यहेतिः २०

वब्जपृष्ठेनिषण्णः एषोहंकःअप्स्वनन्यत्प्रधानमेतदब्जंकुतउत्पन्नंकारणाभावेचपद्मलक्षणकार्यस्याप्यसंभवात् केनचित्कारणेनभवितव्यमितियुक्त्यानिरचिनोद्ब्रह्मेत्याह अस्तीति हिशब्दोवधारणार्थः इह जलेअधोदेशेकिंचनपृथिव्यादिविलक्षणंकारणंवस्तुअस्तिह्येव। एतत्पद्मंयत्राधिष्ठितंयत्कारणंपृथिव्याद्यन्यतमंनस्यात्तेषामनुत्पन्नत्वात् अतोब्रह्मैवमूलकारणमितिपारिशिष्टमाह सतेति सताब्रह्मणाऽनुभाव्यमनुभवसिद्धत्वेनांगीकार्यमित्यर्थः सब्रह्माचिंतयत्कुतोनुपद्मंब्रह्मणःस्यादितिश्रुतेः कुतोनुपद्ममितिसंदिह्यब्रह्मणउत्पन्नंस्यादितिनिश्चितवानित्यर्थः अनेनचतुर्मुखस्याज्ञानंक्षणिकंजीववन्नस्वरूपसबद्धंदुर्बलहाष्टिभिःकल्प्यमानंमध्यंदिनार्कक्षोभवदितिज्ञायते १८ युक्त्याज्ञातपद्मकारणोब्रह्मापुनःकिमकार्षीदितितत्राह सइत्थमिति इत्थंपरिशिष्टप्रमाणेन उद्ब्रह्म तस्योदितिनामेतिश्रुतेः वीक्ष्यालोच्यतस्याब्जस्यनालस्यदंडस्यनालीभिःनाडीभिःसुषिरैः ततश्चाकितत्राह नेति खरनालस्यपद्मस्यनालसंबंधिनीर्नालीर्विचिन्वन्नान्विच्छन्मार्गमाणइत्यर्थः तत्कारणंनाविंदत चक्षुर्विषयंनलब्धवान् १९ भगवत्प्रसादमंतरेणपुरुषायुषेणापितदर्शनंदुःशकंतादृग्माहात्म्योपेतत्वादितितत्कालस्यानेकसंख्ययाविशिष्टत्वमाह तमसीति अपारेऽनवसानेतमसिस्वरूपाच्छादकमायालक्षणांधकारे आत्मनःसर्गोयस्मात्सआत्मसर्गःतंस्वकारणं विसन्नेमयश्चतुर्मास्यलक्षणायस्यसात्रिनेमिः अजस्यविष्णोर्हेतिश्चक्राख्य. २०

एतद्दर्शनमपिनस्वप्रयत्नेनसाध्यंकिंतुतत्प्रसादेनैवतत्प्रसादश्चतत्समाधियोगेनेतितंकरवाणीति तदुपास्तिप्रकारंकथयति ततइति अप्रतिलब्धाअदृष्टाकाष्ठोत्कर्षोब्रह्मलक्षणोयेनसतथा अदृष्टस्वरूपः
ब्रह्मरूपइत्यर्थः ततोनिमार्गणात् स्वधिष्ण्यंपद्ममास्थायारुह्यशनैःप्राणंकुंभकेनिरुध्यजितश्वासोभूत्वाविषयेभ्योनिवृत्तचित्तःसन्आरूढसमाधियोगः असंप्रज्ञातचित्तैकाग्र्यलक्षणध्यानपद्धतिं
पाचैलाजिनलक्षणायान्यषीदत् स्वनासाग्रावलोकनोतिष्ठदित्यन्वयः पुनःशश्वन्निरंतरमित्यर्थः २१ योगफलमाह कालेनेति पुरुषायुषाशतवर्षावधिनाकालेनतत्कारणरूपश्वेतेत्यादि
पासनाजनितज्ञानफलमिदंदर्शनमितिभावेनाह अभिप्रवृद्धेति अनुदिनंचंद्रोदयेनसमृद्धसमुद्रवत्प्रवृद्धयोगेनप्रकर्षेणसमृद्धेनध्यानापरपर्यायोपासनयाविरूढबोधःसमुत्पन्नापरोक्षज्ञानः
सादेनेतिभावेनाह अंतर्हृदयइति अवभातंप्रकाशितं स्वयंप्रधानंअनेनतस्मिन्स्वयमित्युक्तत्वात् ब्रह्मोत्पादकमेवापश्यन्नान्यदितिसिध्यति अवभातमितिविशेषणंविशिनष्टि अपश्यतेति पूर्वपद्मनालमार्गे
मार्गणसमयेयन्नापश्यत्तदितिशेषः आत्मनेपदप्रयोगेणप्रमेयमेवेष्टदेवतानान्येतिध्वनयति २२ कीदृशंहरिमपश्यदित्याशंक्यनवभिःश्लोकैस्तंविशिनष्टि मृणालेति फणानांसहस्राणामयुतेपुञ्ज
विमिश्रितेषुअन्योन्यसंपर्करहितेषुमूर्धसु औत्पत्तिकानांरत्नानांद्युभिर्द्युतिभिर्हतंनष्टंध्वांतंयस्यतद्धतध्वांतंतच्चयुगांततोयंहतध्वांतयुगांततोयंतस्मिन्कल्पप्रलयजलस्थितेमृणालगौरायतशेषभोगपर्यंकेशया
नं शेषस्यानंतस्यनागस्यभोगोदेहःशेषभोगः अहेःशरीरंभोगःस्यादित्यभिधानं मृणालवद्गौरश्चायतश्चमृणालगौरायतःसचासौशेषभोगश्चमृणालगौरायतशेषभोगः सएवपर्यंकःशयनीयतस्मिन्पुरुषं

ततोनिवृत्त्याप्रतिलब्धकाष्ठःस्वधिष्ण्यमास्थायपुनःसदेवः ॥ शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तोन्यषीददारूढसमाधियोगः २१ कालेनसोजःपुरुषायुषाभिप्रवृद्धयो
गेनविरूढबोधः ॥ स्वयंतदंतर्हृदयेवभातमपश्यतापश्यतयन्नपूर्वम् २२ मृणालगौरायतशेषभोगपर्यंकएकंपुरुषंशयानम् ॥ फणासहस्रायुतमूर्धरत्नद्युभि
र्हतध्वांतयुगांततोये २३ प्रेक्षांक्षिपंतंहरितोपलाद्रेःसंध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः ॥ रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवनस्रजोवेणुभुजांघ्रिपांघ्रेः २४ आयामतोवि
स्तरतःस्वमानदेहेनलोकत्रयसंग्रहेण ॥ विचित्रदिव्याभरणांशुकानांकृतश्रियोपाश्रितदिव्यवेषम् २५ पुंसांस्वकामायविविक्तमार्गैरभ्यर्चतांकामदुघांघ्रिप
द्मम् ॥ प्रदर्शयंतंकृपयानखेंदुमयूखभिन्नांगुलिचारुपत्रम् २६

पुरुषाकारं एकंकेवलमप्राकृतमित्यर्थः २३ ध्यानसौकर्यायनीलपर्वतसाधर्म्येणवर्णयति प्रेक्षामिति हरितोपलाद्रेर्नीलपर्वतस्यप्रेक्षांदर्शनीयकांतिंक्षिपंतंनिराकुर्वंतं कीदृशस्यनीलगिरेःसंध्या
भ्रनीवेःसंध्याकालीनाभ्रमेवनीवीर्वस्त्रंयस्यसतथातस्य उरूणिबहूनिरुक्माणिसुवर्णानिमूर्ध्निशृंगेयस्यसतथातस्य रत्नैरुदधिस्तस्यरत्नाकरस्येत्यर्थः ओषधयःसौमनस्यानिसुमनसांसमूहएवएवनस्रजोवन
मालायस्यसतथातस्य वेणवएवभुजायस्य अंघ्रिपावृक्षाएवांघ्रियस्यसतथातस्य अनेनहरिरपिनीलद्युतिदेहः पीतांबरधरःसुवर्णकिरीटालंकृतमूर्धाकौस्तुभरत्नकंधरःवनमालाचितोदीर्घदोर्दंडमंडितः
प्रणतार्तिहारिश्रीपादपद्मइत्युत्प्रेक्षितंभवति संध्याभ्रवन्नीवियस्येत्यादिव्याख्यानेप्रेक्षांक्षिपंतमित्यनेनानन्वितंस्यात् २४ लोकत्रयंसंगृह्णातीतिलोकत्रयसंग्रहस्तेनाऽऽयामतोविस्तरतः दैर्घ्यपरिम
डलाभ्यांसमानेनन्यग्रोधपरिमंडलत्वादिलक्षणवतादेहेनविचित्रदिव्याभरणाद्यानांकृतश्रियापूर्णश्रिया उपाश्रितःसमाश्रितः दिव्यऔत्पत्तिकोवेषःसौंदर्यंयस्यसतथातं यद्वा आभरणादीनांकृतश्रियाउ
पगम्याश्रितःसेवितोदिव्यवेषोयस्यसतथातमिति २५ कामंदोग्धीतिकामदुघंतच्चांघ्रिपद्मंपुंसांप्रदर्शयंतमित्यन्वयः नन्वेवंतर्हिंकिमितिसर्वेपुरुषार्थभाजोनाभूवन्नितितत्राह स्वकामायेति विचिर्
पृथग्भावइतिधातोर्विविक्तैर्वैदिकादिभेदेनपृथक्कृतैर्मार्गैरभ्यर्चतांयथाभिमुखोभवति तथाचैनंकुर्वता नखाएवेंदवस्तेषांमयूखारश्मयस्तैर्भिन्नाइतरेतरविलक्षणाअंगुलयस्ताएवचारूणिपत्राणियस्यांघ्रिपद्म
स्यसतथातत् अज्ञजनबुद्ध्यारोहार्थंएवमुक्तंस्वतइतरपद्मविलक्षणमिदमंघ्रिपद्ममित्यर्थः २६

मुखेनप्रत्यर्हयंतंशरणागतजनान्सम्मानयंतमिवस्थितमितिशेषः लोकार्तिहरस्मितेनेत्यादिनामुखंविशिनष्टि अधरबिंबभासाशोणायितेनरक्तभ्द्रवर्तमानेनसुनसेनशोभमाननासिकेनसुशोभनाभ्रूर्यस्यत त्सुभ्रुतेनसुभ्रुवा नपुंसकश्चसुवालुशब्दवदयंशब्दः २७ किंजल्कःकेसरःकदंबेतितत्पुष्पं मेखलाकांचीअनंतधनेनेतिहारस्यानर्घ्यत्वंवक्ति हेवत्सविदुर श्रीवत्सलक्षणस्यवक्षस्थलस्यवल्लभेनाप्रिये ण २८ अधुनावृक्षसाधर्म्येणहरिंवर्णयति परार्ध्येति परार्ध्यैरनर्घैःकेयूरैः मणीनांप्रवेकाःश्रेष्ठाःयेषुतैःकंकणैश्चपर्यस्तंपरितोन्यस्तमलंकृतं दोर्दंडसहस्रमेवशाखायस्यसतथोक्तस्तं अव्यक्तंप्रधानंत्रिगुणंमू लेपादेयस्यसतथातं प्रकृतेःकारणंवा तस्मादव्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तमेतिवचनात् अविज्ञाताधःप्रदेशामितिवा प्रधानेव्यक्तमव्यक्तोब्रह्मण्यस्पष्टमूर्खयोरितियादवः भुवनेषुविद्यमानानामंघ्रिपाणामिंद्रं यद्वा चतुर्दशभुवनाख्यांघ्रिपाणामिंद्रंश्रेष्ठं अहींद्रस्यशेषस्यभोगैःशरीरविशेषैरधिवीतवल्कंसंवीतत्वचं उभयत्रसममिदम्. २९ पुनरपिपर्वतसाधर्म्येणवर्णयति चराचरौकइति भगवन्महीध्रंश्रीनाराय णाख्यपर्वतमपश्यदित्यन्वयः चराचरस्यजगतओकोमंदिर ओकसीमंदिराश्रयावितिव प्रलयसलिलेन किरीटानांसहस्राण्येवहिरण्यशृंगाणियस्यसतथातं कंठेआविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भप्रकाशमानकौ स्तुभं कुस्तुभात्समुद्राज्जातं तत्रामरत्नंगर्भआभरणंयस्यसतथातं गर्भोपचारकेतुंदेनेपथ्येप्रसितेपिचेत्यभिधानम् ३० आम्नायाएवमधुव्रताभृंगास्तेषामाश्रययास्वरूपकीर्तिमय्यावनमालया निवीतंसंवीतकंठइतिशेषः इयंतंकालंअमुक्तंशबलंब्रह्मब्रह्माददर्श ननित्यमुक्तंनिर्गुणमितितत्राह सूर्येति त्रिधाम्नोविष्णोरगच्छद्भिर्नसंततसमीपएवतिष्ठद्भिर्मुक्तैःसूर्येंदुवाय्वग्निभिर्वृतं अत्रव्यत्यासादादि

मुखेनलोकार्तिहरस्मितेनपरिस्फुरत्कुंडलमंडितेन ॥ शोणायितेनाधरबिंबभासाप्रत्यर्हयंतंसुनसेनसुभ्र्वा २७ कदंबकिंजल्कपिशंगवाससास्वलंकृतंमे खलयानितंबे ॥ हारेणचानंतधनेनवत्सश्रीवत्सवक्षस्थलवल्लभेन २८ परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखम् ॥ अव्यक्तमूलंभुवनांघ्रिपेंद्रम हींद्रभोगैरधिवीतवल्कम् २९ चराचरौकोभगवन्महीध्रमहींद्रबंधुंसलिलोपगूढम् ॥ किरीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भम् ३० निवीत माम्नायमधुव्रताश्रयस्वकीर्तिमय्यावनमालयाहरिम् ॥ सूर्येंदुवाय्वग्न्यगमंत्रिधामभिःपरिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदम् ३१ तर्ह्येवतन्नाभिसरःसरोजमा त्मानमंभःश्वसनंवियच्च ॥ ददर्शदेवोजगतोविधातानातःपरंलोकविसर्गदृष्टिः ३२ स्वकर्मबीजंरजसोपरक्तःप्रजाःसिसृक्षन्नियदेवदृष्ट्वा ॥ अस्तौद्विसर्गाभि मुखस्तमीशमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ३३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

शब्दप्रक्षेपोज्ञातव्यः सूर्येंदुवाय्वग्न्यादिभिरित्याचार्यवचनाच्चपरिक्रमद्भिःप्रदक्षिणंकुर्वद्भिःप्राधनिकैःप्रधानस्यहरेर्भृत्यैःपुरपालकैश्चवृतमितिशेषः तदुक्तं मुक्तंवाय्वादिभिर्विष्णुंवृतंब्रह्माददर्शहेत्यादिविशि ष्टवचनाच्च दुरासदमित्यनेनापिमुक्तैर्निषेवितंविष्णुमपश्यदितिगम्यते ३१ अनेनैतच्चलब्धमित्याह तर्हीति यदेवंविधंहरिमपश्यत्तर्हितदैवनाभिसरसिउत्पन्नेसरोजेस्थितमात्मानंस्वं। ब्रह्मणोलोकविसर्ग दृष्टिःलोकेनज्ञानेनाविशिष्टमुक्तस्वभावोयेषांसूर्यादीनांलोकविसर्गास्तेषांदर्शनं । लोकेविसर्गाःसृष्टिरहितालयोदकवाय्वादयएवतेषांदर्शनमभूदतःएतद्दर्शनात्परमन्यद्दर्शननाभूत्मुक्तसूर्यादिकंप्रलयजलादि कमेवब्रह्माददर्श परंनददर्शेत्युक्तंभवति यद्वा लोकस्यज्ञानस्यविसर्गस्यसृष्ट्यादिव्यापारशून्यस्यानिर्गुणस्यदृष्टिरतःपरंनभवति इदमेवनिर्गुणदर्शनमितिभावः ३२ यदर्थमहंहरिणासृष्टस्तत्कर्तुंतदनुग्र हमंतरेणनशक्नोम्यतःस्तुत्यातंप्रसाद्यतत्कटाक्षैधितज्ञानवीर्योभीष्टंकार्यंशुश्रूषालक्षणंकरोमीतिभावेनतंस्तौतीत्याह स्वकर्मबीजमिति सब्रह्मातमीशमस्तौदस्तौषीदित्यन्वयः कीदृशंस्वकर्मबीजंसृष्टौस्व निमित्तकारणादृष्टस्यव्यंजकम् कीदृशोब्रह्मारजसागुणेनउपरक्तः उपरागफलमाह प्रजाइति सृष्टिसाधनमियदंभआदिकंदृष्ट्वाविसर्गाभिमुखःविविधसृष्ट्यभिमुखःअव्यक्तवर्त्मनिब्रह्मलक्षणमार्गेअभिनिवेशि तात्मानिर्विषयात्निविष्टमनाः ॥ ३३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ब्रह्मणःस्तुतिप्रकारोस्माकमपिश्रवणगोचरः किमितिमनःशंकामाभूदितिभावेनतत्स्तुतिप्रकारंकथयति ज्ञातोसीत्यादिना नन्वित्यवधारणार्थोनुनयार्थोवा मेननुममसुचिरात्तपआद्यनुनयेनअद्यज्ञातो सि नन्वेवंमेअव्यक्तस्वभावस्यज्ञानंकथंघटतइतितत्राह देहभाजामिति भगवतोगतिः स्वरूपंदेहभाजामनुनयेननज्ञायतेइतियत्तदवद्यंदुष्टम् अतोऽव्यक्तस्वभावोपिभक्त्यादिसाधनसामर्थ्याज्ज्ञायत एवेत्यर्थः ननुतर्हिकस्मात्सर्वैपुरुषार्थभाजःकिनाभूवन्नित्यस्येदमेवोत्तरम् तवगतिर्नज्ञायतेइत्यत्रावद्यंपापंकारणंनन्विस्यर्थः देहभाजामितिस्वस्वामिसंबंधज्ञापनायषष्ठीस्वस्वामिभावज्ञानाभावात्नज्ञा यतइतिभावः ननुस्वव्यतिरिक्तवस्तुनोऽसत्त्वान्नज्ञायतइतिकिंनस्यादत्राह नेति त्वदन्यद्वस्तुअस्तिस्वतोनास्तित्वदधीनसत्ताकत्वात् द्रव्यंकर्मचकालश्चेत्यादेस्तर्हितेनज्ञायेतेतितत्राह तदितितुशब्दोभे देऽवधारणेवा त्वत्तोभिन्नंतज्जगदशुद्धंसदोषमेवातःसदोषत्वान्निर्दोषोभवान्नज्ञायतइत्यर्थः त्वदन्यस्यसदोषत्वंभवतोनिर्दोषत्वंचकथमत्राह मायेति मायायाःप्रकृतेःसत्त्वादिगुणानांव्यतिकराद्विकारा द्वाऽवधारणेवा त्वत्तोभिन्नं... एकोपि व्यक्तेषुमहदादितत्त्वेपुअंतर्यामिरूपैरवतारैश्चउरुर्बहुत्वसंख्याविशिष्टोविभासीतियत्तस्मादितरत्सर्वंसदोषंत्वंनिर्दोषइत्यतोविभासीत्युक्तम् अन्नयत्स्वनानात्वंतदपिस्थानभेदादसदेवभाति एकोपि व्याप्तेषुमहदादितत्त्वेषुअंतर्यामिरूपैरवतारैश्चउरुर्बहुत्वसंख्याविशिष्टोविभासीतियत्तस्मादितरत्सर्वंसदोषंत्वंनिर्दोषइत्यतोविभासीत्युक्तम् स्याननानात्वान्नानेवहरिरीयते । सर्वांतर्यामिणस्तस्यनभेदोविद्यतेक्वचिदितिवचनात् १ इत्थोपिवाङ्मनसागोचरंभवतःस्वरूपमित्येतदवद्यमित्याह रूपमित्यादिश्लोकद्वयेन अवबोधरसोदयेनअपरो क्षज्ञानरससमुद्रेकेण शश्वन्निवृत्ततमसःनित्यनिरस्तप्रकृतिगुणासक्तेः तवयदेतदवतारशतैकबीजं मत्स्याद्यवतारशतानांव्यंजकंरूपमादौगृहीतमनादितएवनेदानींगृहीतं यत्तद्दिव्यंहररूपंक्षीरसागरम

ब्रह्मोवाच ॥ ज्ञातोसिमेद्यसुचिरान्ननुदेहभाजांनज्ञायतेभगवतोगतिरित्यवद्यम् ॥ नान्यत्त्वदस्तिभगवन्नपितन्नशुद्धंमायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि १ रू पंयदेतदवबोधरसोदयेनशश्वन्निवृत्ततमसःसदनुग्रहाय ॥ आदौगृहीतमवतारशतैकबीजंयन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासम् २ नातःपरंपरमयद्भवतःस्वरू पमानंदमात्रमविकारमविद्धवर्चः ॥ पश्यामिविश्वसृजमेकमविश्वमाद्यंभूतेंद्रियात्मकमदस्तउपाश्रितोस्मि ३ यद्वाइदंभुवनमंगलमंगलंयद्ध्यानात्मनो दर्शितंतउपासकानाम् ॥ तस्मैनमोभगवतेनुविधेमतुभ्यंयोनादृतोनिरयभाग्भिरसत्प्रसंगैः ४

द्यगं । इत्यतःक्षीरसमुद्रशायियन्नाभिपद्मभवनाद्यन्नाभिकमलाख्यगृहादहमाविरासंजातोस्मि अनादिनित्यादव्यक्तात्तस्माज्जज्ञेचतुर्मुखइतिवचनात् २ हेपरमयदानंदमात्रसत्ज्ञानानंदैकरसमतएवाऽवि कारंषड्विकाररहितं अतएवाविद्धवर्चः अप्रतिहतार्चीरूपंभवतःस्वरूपं पश्यामिअतःपरंनिर्गुणंनास्तीतिपश्यामि सज्ज्ञानानंदैकमात्रंनततःपरमंकचिदितिवचनाच्च यच्चविश्वसृजंविश्वस्यस्रष्टृ एकंस्रष्टृंतरर हितं अविश्वंप्रपंचविलक्षणं आद्यंसर्वस्यादिभूतं उपजीव्यंवा भूतेंद्रियाणामात्मकंव्यापकं यच्चाप्नोतीत्यादेः तेतवादोरूपमुपाश्रितोस्मीत्यतोनज्ञायतेवाङ्मनसागोचरत्वादित्येतदवद्यं अवस्तुअभद्रंमत अ स्युत्तमाधिकार्यपेक्षयोक्तंनदेवदत्ताद्यधमापेक्षयेतितत्त्वं अनेनप्रकृतिगुणविकृतपदार्थेपुतिष्ठतोहरेरज्ञानादिकथंनस्यात् कथंवोदासीनस्याद्वितीयस्यरूपांतरग्रहणं कथंवाविकारिसृज्यंसृजतोविकाराभाव इत्येतच्छंकात्रयमुन्मीलितमुक्तयुक्तेरितिभावः अदइत्यनेनदूरस्थवस्तुवाचिना पूर्णमदःपूर्णमिदमितिश्रुतेः जगद्व्यापिरूपेणस्वदृक्विषयरूपस्यएकत्वंध्वनयति ३ नकेवलंमयैवज्ञातोसित्वत्प्रसादेना न्यैरपिज्ञायमानत्वान्नज्ञायतइत्यवद्यमितिभावेनाह यद्वाइति ध्यानात्मनोज्ञानरूपस्यतत्तद्ध्यानानुगुणरूपस्यवा तेतवोपासकानांयदिदंदर्शितंतादृक्रूपंविगिश्यानुविधेमकुर्मः तर्हिदुर्ज्ञेयाहिहरेर्गतिरि त्यादेःकोभिप्रायइतितत्राह यइति असत्सुविषयेषुप्रकर्षेणसंगोयेषांतेतथा तैः इदानीमभावेपिजन्मांतरेपितत्संगस्यासद्वृत्तिःस्यात्तत्राह निरयेति अयगतावितिधातोःअयनंगमनंनिरस्तंयस्मात्सनि रयोनिर्गमशून्यमंधंतमइत्यर्थः तद्भजंतीतिनिरयभाजस्तैरंधंतमःप्राप्तियोग्यैरित्यर्थःयैश्चानादृतःसादरंनार्चितस्तैर्दुर्ज्ञेयइतिविशेषः तस्मैनमः वाइत्यनेनसाधनसामर्थ्यादर्शनंभवत्येवेतिसूचयति ४

बलिसमयेयक्षप्रत्यक्षवद्भरैःप्रत्यक्षस्त्वंनसाक्षादतोनज्ञायतइतितत्राह येत्विति उपासकत्रैविध्यसूचकस्तुशब्दः तत्रयेतउपासकामहांतोगुरुमुखेभ्यः श्रुतिवातनीतमुपनिषदुक्तप्रकारेणश्रवणाख्यवायुना कर्णविवरैःप्रापितंत्वदीयचरणांबुजकोशस्यक्षीराब्ध्यादिस्थितमूलरूपाख्यपद्ममुकुलस्यगंधं हृदि व्यक्तरूपंजिघ्रंतिअपरोक्षीकृत्यानुभवंति हृदिव्यक्तंतुयद्रूपहरेर्गंधःसउच्यतइति । उत्तमानांतुपादेनसर्वं रूपंतुकथ्यतइतिवचनाच्चचरणःपादइतिपर्यायः गंधगंधवतोर्यस्मान्नभेदःक्वचनेष्यतइतिवचनात् गंधोलेशोविनिर्दिष्टइतिभेदशंकाऽपिनकार्येत्यर्थः हेनाथतेषांस्वपुंसांहृदयांबुरुहान्नापैषिनाऽपसरासिनातिरोभवसि तत्रनिमित्तमाह भक्त्येति भक्तिलक्षणदृढपाशेनगृहीतचरणः प्रबद्धपादइत्यर्थः अनेनभगवद्वशीकरणेभक्तिरेवप्रधानमित्युक्तंभवति ५ द्रविणादिनिमित्तभयंयावत्तावन्नज्ञायतइतिमतंनिर्मूलयितिभावेनाह तावदिति ६ कस्मात्तर्हिनज्ञायतइत्याग्रहोननिवर्ततइत्याशंक्यभवदनुग्रहापात्रत्वादित्याशयेनाह दैवेनेति अंधःतमःप्राप्तिपर्यंतंशश्वदकुशलकरणान्नज्ञायतइत्याग्रहोनानिवर्ततइतिभावः दैवेनसर्वोत्तमेनहरिणाविमुखवागादींद्रियाःसुखलेशलवायाल्पादल्पसुखाय लुभगार्ध्यइतिधातोर्लोभो गार्ध्यमभिलाषस्तेनाभिभूतंमनोयेषांतेतथा यद्वासद्ब्रह्मयानिच्छुत्वंतेन ७ त्वयिज्ञातेसर्वमिदंज्ञायतेअविज्ञातंविज्ञातमितिश्रुतेः अतस्तवगतिर्नज्ञायतइत्यत्यंतसाहसमितिसूचनायब्रह्मादुर्ज्ञानफलभोगिप्रजानुकंपाव्याजेनसज्ज्ञानोत्पत्तौप्रथमंवैराग्यमेवसाधनीयंबुभूषुणेतिभावेनाह क्षुत्तृडिति क्षुधातृषात्रिभिर्धातुभिर्वातादिभिराध्यात्मिकैरिमाः प्रजा शीतोष्णवातवर्षैराधिदैविकैः इतरेतरादन्योन्यनिमित्तादाधिभौतिकैःसुदुर्भरेणकामाग्निनासुदुर्भरयारुषाच ८ त्रिविधोजीवसंघोमुक्तियो

येतुत्वदीयचरणांबुजकोशगंधंजिघ्रंतिकर्णविवरैःश्रुतिवातनीतम् ॥ भक्त्यागृहीतचरणःपरयाचतेषांनापैषिनाथहृदयांबुरुहात्स्वपुंसाम् ५ तावद्भयंद्रविणगेहसुहृन्निमित्तंशोकःस्पृहापरिभवोविपुलश्चलोभः ॥ तावन्ममेत्यसदवग्रहआर्तिमूलंयावन्नतेंघ्रिमभयंप्रवृणीतलोकः ६ दैवेनतेहतधियोभवतःप्रसंगात्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेंद्रियाये ॥ कुर्वंतिकामसुखलेशलवायदीनालोभाभिभूतमनसोऽकुशलानिशश्वत् ७ क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमामुहुरर्द्यमानाःशीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च ॥ कामाग्निनाच्युतरुषाचसुदुर्भरेणसंपश्यतोमनउरुक्रमसीदतेमे ८ यावत्पृथक्त्वमयमात्मनइंद्रियार्थमायाबलंभगवतोजनईशपश्येत् ॥ तावन्नसंसृतिरसौप्रतिसंक्रमेतव्यर्थापिदुःखनिवहंवहतीक्रियार्था ९

ग्यःसंसारयोग्यस्तमोयोग्यइतितत्रभगवतोगतिर्नज्ञायतइत्यादिरूपा मुक्तियोग्यानांसंसृतिःकदानिवर्ततइतितत्राह यावदिति चशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थोवाधारणार्थोवा यावद्यदाआत्मनःस्वस्यभगवतःसकाशादिंद्रियार्थइंद्रियविषयभोगार्थमयमुक्तियोग्योजनोध्यायामिपश्यामिशृणोमीत्यादिपृथक्त्वंविभागलक्षणंमायाबलंभगवदिच्छाबलं भगवदिच्छया प्रणीतंचेष्टितमित्यर्थः बलप्राणनइतिधातोः पश्येत् चशब्दान्मुक्तावपि ध्यायेमस्येतथापश्येशृणोमीतिविभक्तता । जीवस्यतुहरेरिच्छाबलादिंद्रियभुक्तयइत्यतोनानिर्वाच्यलक्षणोभेदःपृथक्त्वम् पश्येदिति दृग्विषयत्वेनज्ञेयत्वोक्तेर्हरेरिच्छैवमायानानिर्वाच्याविद्या तदुक्तम् ज्ञेयत्वंदुर्घटस्यापिघटनाधिकशक्तिता । अभेदईश्वरेणापिसृष्ट्यादावंतरंगता । उच्यतेयस्याःसामायाहरेरिच्छाथवाबलमिति ननुतर्हिमायाशब्दवाच्ययोर्लक्ष्मीबंधकशक्त्योर्विभागज्ञानंकथंचेतनप्रकृतेश्चेतिप्रसक्ताशंका भगवत्तंत्रतायस्यास्तद्रूपत्वंसुरूपता । उच्यतेमायासातुश्रीर्दोषयुक्ताजडास्मृता । परिणामिनीचयस्यास्तुदोषाश्चेतनतातथा । शैवलीनामसामायाजगद्बंधात्मिकासदेत्यनेनपरिहर्तव्या इत्यभिप्रायेणाचार्यैःशेषोदाहरणंकृतम् तावत्तदा व्यर्थापिआत्यंतिकप्रयोजनशून्यापि धर्मादिक्रियार्था दुःखनिवहंदुःखपरंपरावहतीसंसृतिःप्रतिसंक्रमेतनाशंगच्छेदित्यन्वयः अघटितघटकशक्तिरस्तीतिद्योतनायईशेतिसंबोधनम् एतदभिप्रायेणोक्तम् ज्ञेयत्वंदुर्घटस्यापिघटनाधिकशक्तितेति ९

नित्यंसंसारिणांसंसरणप्रकारंनिरूपयति अध्याहृतेति अध्याहृतार्थानिआकृष्टशब्दादिविषयाणिकरणानींद्रियाणियेषांतेतथाऽन्योन्याकर्षणत्वज्ञापनायैवमुक्तम् । तत्रनिमित्तमाह निशीति अज्ञानंतुनिशामेवोदिवाज्ञानमुदीर्यतइतिवचनान्निश्यज्ञानेनितरांशयानाःपरमतत्त्वाज्ञानंकारणमित्यर्थः नानामनोरथाधियइतिहेतुगर्भविशेषणम् तस्मात्प्रतिक्षणंभंगयुक्तानिद्राः निद्रातुमध्यवसरोनास्तीत्यर्थः नित्यलुप्तकर्मानुष्ठानत्वेनदैवादनुदितप्रसादाद्धतार्थरचनाः । विनाशितार्थाभीष्टवस्तुचमत्काराऋषयोपिऋषिकुलप्रसूताअपि अत्रसर्वत्रस्पष्टंनिमित्तमाह युष्मदिति इहजीवलोकेस्वर्गेनरकेच १० पृथक्त्वंमायाबलपश्येदितियदपरोक्षज्ञानमुक्तंतदुत्पत्ताविथंभूतसाधनमाह त्वद्भावेति पुंसांनाथपुरुषोत्तम सतोलोकमान्यात्श्रेष्ठादाचार्यात्श्रुतेनशास्त्रश्रवणेनईक्षितोदर्शितःपंथाविष्णुभक्त्यादिलक्षणोयेषांतेतथोक्ताः अतएवत्वद्भावयोगेनत्वद्विषयेणचभक्तियोगेनभावितमधिवासितंहृत्सरोजमंतःकमलंयेषांतेतथोक्तामनइत्युपलक्षणम् वेदांतादिसच्छास्त्रश्रवणसंजातत्वद्भक्तियोगेननिर्मलीकृतेंद्रियग्रामायेमुक्तियोग्याजनाः हेउरुगायविष्णो तेपुरुषास्तवयद्वपुर्नन्वनुमतंयथायथास्वस्वयोग्यज्ञानानंदादिगुणत्वेनानुज्ञातंधियाविभावयंति तदनुग्रहायतेषामनुग्रहायतत्तद्वपुस्तादृशंशुभाकारंप्रणयसेऽध्यक्षीकरणेनाभिव्यंजयसीत्यन्वयः नन्वित्यनेनैतिह्यवाचिना यादृशोभावितस्त्वीशस्तादृशोजीवआभवेत् तंयथायथोपासतेतदेवभवतीतिवाक्यद्वयंप्रमाणयति एतदुक्तंभवति सद्गुरुमुखात्सच्छास्त्रश्रवणेतरविरक्तिद्वाराहरौभक्तिस्तयास्वयोग्यगुणोपसंहारलक्षणोपासनातयास्यहरेरपरोक्षज्ञानम् तेनपृथक्त्वस्यमायाबलविषयत्वम् तस्माद्धरेःप्रसादस्तेननज्ञायतेभगवतोगतिरित्यादिलक्षणाद्दुष्टजनसंग

अध्याहृतार्थकरणानिशिनिःशयानानानामनोरथधियाक्षणभंगनिद्राः ॥ दैवाहतार्थरचनाऋषयोपिदेवयुष्मत्प्रसंगविमुखाइहसंसरंति १० त्वद्भावयोगपरिभावितहृत्सरोजायेसच्छ्रुतेक्षितपथानतुनाथपुंसाम् ॥ यद्यद्धियातउरुगायविभावयंतितत्तद्वपुःप्रणयसेतदनुग्रहाय ११ नातिप्रसीदसितथोपचितोपचारैराराधितःसुरगणैर्हृदिबद्धकामैः ॥ यःसर्वभूतदययाऽसदलभ्ययैकोनानाजनेष्ववहितःसुहृदंतरात्मा १२ पुंसामतोविविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेनचोग्रतपसाव्रतचर्ययाच ॥ नाराधनंभगवतस्तवसत्क्रियार्थोधर्मोर्पितःकर्हिचिक्रियतेनयत्र १३ शश्वत्स्वरूपमहसैवनिपीतभेदमोहायबोधधिषणायनमःपरस्मै ॥ विश्वोदयस्थितिलयेषुनिमित्तलीलारामायतेनमइदंचकृमेश्वराय १४

संजातासंसृतिर्ननिवर्ततइति ११ धियायद्यद्विभावयंतीत्यत्रसकामैरेवोपासतइत्यन्यथाप्रतीपत्ते सामुक्तिपरिपंथिनीतिसानकर्तव्येतिभावेनाह नेति हृदीत्युभयत्रान्वेतव्यम् सर्वभूतदयायाःकर्तव्यत्वेहेतुर्नानाजनेष्ववहितइतिदुर्भगशरीरस्थत्वेप्यणुमात्रंदुःखमस्यनास्तीत्यत्रहेतुरंतरात्मेति अंतःस्थित्वापरोतरूपइत्यर्थः अतएवसुहृदनिमित्तबंधुः एवंविधोयस्त्वमसद्भिरसुरप्रकृतिभिरलभ्ययालब्धुमशक्ययासर्वभूतदययासुरगणैर्हृद्याराधितोयथातिप्रसीदसि सत्वंतथाहृदिबद्धकामैर्जनैरुपचितोपचारैराराधितोनातिप्रसीदसि मंत्रगुरुदेवताशक्त्यात्वन्नियततयाकिंचित्फलदानाभिमुखोपिनात्यंतिकमुक्तिफलदत्वेनप्रसन्नोभवसीत्यतोतीत्युक्तं आराधितोयोब्रह्माद्यैर्भक्तिज्ञानदयादिभिः । किंतस्यकामुकजनैःकृतयापरिचर्ययेतिवचनादुक्तएवार्थः इतरेषांसेवानुगुणफलदत्वेप्येवमेकएवंविधस्वभावइत्येकइति १२ नकेवलंनिष्कामतयाकृतंभगवत्प्रसादजनकंकिंतुभगवदर्पणसहितमित्याह पुंसामिति पुरुषैर्यत्रयेषुयज्ञादिषुसत्क्रियार्थस्तवपूजाप्रयोजनाहष्टाख्योधर्मोयत्रयस्मिन्त्वय्यर्पितोनक्रियतेतेषांपुंसामध्वराद्यैःक्रियमाणंभगवदाराधनंप्रसादजनकंनभवतीत्यन्वयः १३ हरेस्तत्वाज्ञानादुत्पन्नोयोनज्ञायतेगतिरित्यादिरूपःसंसारस्तन्निवर्तकोपास्तौतादृग्गुणोपसंहारःकर्तव्यइत्याह शश्वदिति देवदत्तवदेकदापिभेदमोहोस्तीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायशश्वदिति परोपदेशमंतरेणस्वरूपज्ञानेनैव तद्ब्रह्मावेदअहंब्रह्मास्मीतिश्रुतेर्निपीतभेदमोहायसम्यग्डिरस्तेशापूर्णतादिषड्विधभेदमोहाय ईशस्यापूर्णताज्ञानंविष्णोरन्यस्यचेशता । भेदस्तस्यावतारेषुजीवस्येशत्वमेवच । तथाजीवत्वमीशस्यजडाभेदस्तयोरपि । भेदमोहइतिप्रोक्तःससदानहरेःक्वचित् । अन्येषांतत्प्रसादेनशनैर्यातिसतामपि । इत्यादिवचनात्स्वतोमोहाभावेपिप्राकृतबुद्ध्यासस्या

दितित्राह बोधेति अप्राकृतज्ञानरूपबुद्धये नन्वेतज्जीवस्याप्यस्तीत्यतउक्तं परस्माइति स्वानियतकालप्रकाशितत्वेनतदुत्तमत्वेनततोविलक्षणत्वेनदूरीकृतबहुपद्रवत्वेनजीवस्यतद्वशत्वात्कर्मवशत्वात्तन्यप्रत्वा त्अलौकिकंतद्वस्तुलक्षणमंतरेणज्ञातुमशक्यमितिमन्वानोजगत्कर्तृत्वादिलक्षणविशिष्टत्वेननमति विश्वेति निमित्तभूतालीलाशृंगारचेष्टातस्याआरामायक्रीडावनाय तेनुभ्यंएवंविधलक्षणवतःकिनामेत्यतउ क्तंईश्वरायेति प्राक्कालीनजन्मप्रचितपुण्यराशेरिदानीमपिभगवद्दर्शनंप्राप्तमितिसूचयितुंचक्रमेविलिट्प्रयोगः १४ भगवतोवताराणांगतिरपिनज्ञायतइत्येतदपिमतंदुष्टं यतोमूलस्वरूपवदवताराणामपि मुक्त्यादिदानसामर्थ्यंदृश्यतेतस्मादितिभावेनाह यस्येति यथाहरावतारभेदमोहोनास्तीतितथातत्प्रसादात्तदीयेष्वपिनास्तीतिद्योतयन्नतिवास्तौति यस्यति असुविगमेप्राणप्रयाणकालेविवशाभक्तिवि वशाः अनेनपूर्वाभ्यासपाटवंदर्शयति । येभक्त्याविवशाविष्णोर्नाममात्रैकजल्पकाः । तेपिमुक्तिंव्रजंत्याशुकिमुतद्ध्यायिनःसदेति कैमुत्यन्यायासिद्धत्वाद्बलवत्प्रतिबंधकात्तत्कालमुक्त्यभावेपिकालांतरे निश्चितेति सहसेति अपावृतंस्वाच्छादिकमायावरणरहितं सृष्टिप्रलयादिषुविकारराहित्याहतं ऋतत्वेहेतुरजमिति १५ सृष्टिप्रलयहेत्वोर्भवतःशिवस्यचजाग्रतो.सतोहरेर्विश्वोद्भवादिलीलारामत्वं कथमितितटस्थशंकापरिहर्तुमाह योवाइति चशब्दाःसमुच्चयार्थाः अनंतासनवैकुंठक्षीराब्धिस्थोहरीस्त्रिपादिति एकोहरिरात्मानारायणोमूलंकारणंयेषांतेआत्ममूलाः । योवाविभुःस्वयंविष्णुर्योवाअ हंमदंतर्यामीब्रह्माख्योयश्चगिरिशाख्यःशिवांतर्यामीस्थित्युद्भवप्रलयहेतवोभूत्वावर्तीयंसृज्यपदार्थानांनानाविधत्वात्तेषुअंतर्यामित्वेनोरुप्ररोहोबहुरूपोववृधेतस्मैभुवनद्रुमायनमइत्यन्वयः वृक्षसाधर्म्यं

यस्यावतारगुणकर्मविडंबनानिनामानियेऽसुविगमेविवशागृणंति ॥ तेनैकजन्मशमलंसहसैवहित्वासंयांत्यपावृतमृतंतमजंप्रपद्ये १५ योवाअहंचगिरि शश्चविभुःस्वयंचस्थित्युद्भवप्रलयहेतवआत्ममूलाः ॥ भित्वात्रिपाद्ववृधएकउरुप्ररोहस्तस्मैनमोभगवतेभुवनद्रुमाय १६ लोकोविकर्मनिरतःकुशलेप्रम त्तःकर्मण्ययंत्वदुदितेभवदर्चनेस्वे ॥ यस्तावदस्यबलवानिहजीविताशांसद्यश्छिनत्त्यनिमिषायनमोस्तुतस्मै १७ यस्माद्बिभेम्यहमपिद्विपरार्धधि ष्ण्यमध्यासितःसकललोकनमस्कृतंयत् ॥ तेपेतपोबहुतपोवरुरुत्समानस्तस्मैनमोभगवतावसखायतुभ्यम् १८

कथनेनविकारित्वमुक्तमितिबिभ्यच्चतुर्मुखोभगवतइत्याह नायंलोकद्रुमवद्विकारीकिंतुऐश्वर्यादिगुणाविग्रहइति तस्माद्बुद्ध्यवतारायतथोक्तमितिभावः वाइत्यनेनब्रह्मादिभावोविष्णोस्तुतन्नियामकता भवेत् । मत्स्यादितास्वभावस्तुनान्यथाक्वचिदिष्यतइतिप्रमाणसिद्धिंसूचयतामत्स्यादिवदेतौनसाक्षात्स्वरूपेइतिज्ञापितं १६ शतंवर्षसहस्राणांजीवामितदनंतरेपुण्यसंचिनोमिकिमिदानींतत्करणमिति मत्वाभगवदुपासनादिसत्कर्मण्यालस्यंनकर्तव्यमितिभावेनकालांतर्यामिणंभगवंतंनमति लोकइति तावत्तदाबलवान्योरयजनस्येहजीविताशांसद्य.कालक्षेपमंतरेणछिनत्तिअपराधमंतरेणजीविताशा छेदनंसाहसमितिनमंतव्यमित्यतउक्तंविकर्मेति विहिताकरणादिनात्महत्यादिदोषापत्तेरतोधिकोपराधोस्तीत्यतोनवैषम्यनैर्घृण्येहरेरितिभावः स्वेस्वविहिते तस्मैअनिमिषायानित्यज्ञाननेत्रेणनित्यं पश्यतेकालांतर्यामिणेनित्यंतुभ्यंनमइत्यन्वयः नित्यज्ञानदृशानित्यंलवकालमपीश्वरः। पश्येत्तात्कालिकंचेवतस्मादनिमिषोहरिरित्यादेर्नमात्रमत्रग्राह्यं कालांतर्यामिणोनिमिषत्वंनित्यंलवादिकालनिरीक्ष णात्तच्चोक्तं कालस्यानिमिषत्वंचलवादेर्नित्यवीक्षणात्इति इतरस्यतच्छब्दवाच्यत्वंतन्नियतत्वात् १७ क्षमकालोहमपियस्माद्बिभेमिकिंत्वितरेतस्मात्कालांतर्यामिहरिप्रसादोवश्यंसंपादनीयःपुण्यानि चयंसंपादयिषुभिरितिभावेनकालांतर्यामिणंविशिनष्टि यस्मादितिधिष्ण्यमध्यासितइतिसप्तम्यर्थेद्वितीया द्विपरार्धधिष्ण्यब्रह्मशतवर्षकालावस्थायिस्थानंसत्याख्यं स्वस्यभीतिश्चानेनज्ञातव्येत्या शयेनाह तेपइति मुक्तावानंदवृद्धिकरंबहुतपःपूर्णज्ञानंचावरुरुत्समानःप्राप्तुमिच्छन्नृतपस्तेपे गुणोपसंहाररूपामुपास्तिमकरवमित्यर्थःस्वक्रियमाणेकर्मणिसहायांतरमनपेक्षणाद्भगतःसखायस्य सतथातस्मै १८

तिर्यगादिजीवयोनिषुविज्ञानविलोपहेतुष्ववतरन्नित्योदितज्ञानानंदत्वेनानन्यसाध्यंविक्रमंकुर्वन्क्रीडतीतिपक्षेनैवतत्त्वज्ञानंसुलभंपुंसामतोपिनज्ञायतेगतिरित्यहोदुराग्रहोदुष्टानामितिभावेनश्रीहरिंस्तौति तिर्यगिति आत्मेच्छयास्वेच्छया प्रयोजनमाह आत्मेति परीप्सयापालनेच्छया तिर्यगादिजीवयोनिष्वप्यनिरस्तरतिः अन्यत्रनित्यरतिरपितु किमु अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह उपलब्धकाष्ठइति नित्यानंदानुभवलोपेहि दुःखानुभवःसंभाव्यतेनान्यथा नित्यानुभूतानंदोत्कर्षत्वादित्यर्थः १९ हरेःश्रमोद्रेकोत्थनिद्रादिदर्शनाच्चद्रातिर्दुःखबोधेतितत्राह यइति दशार्धेनपंचसंख्यया वृत्तिर्यस्या स्तथातयापंचपर्ववत्येत्यर्थः एवंविधयाविद्ययानुपहतोऽबाधितोपीत्यनेनएकमेवब्रह्माविद्ययासंसरतीतिविद्ययामुच्यतइतिमतदूरादुत्सादितं भीमाभयकर्यऊर्मीणांमालाअस्यसंतीतिभीमोर्मिमालीतस्मिन्नंतर्जले अहिकशिपुस्पर्शानुकूलमितिक्रियाविशेषणं अहिःशेषएवकशिपुरुत्तरवस्त्रास्तृतशय्यातस्यस्पर्शानुकूलंस्पर्शसुखानुगुणंयथाभवतितथा नस्वार्थेयंनिद्रा किंतुपरार्थेत्याशयेनाह जनस्येति अनेनापिनिद्रामुद्रितनेत्रत्वमेवनसर्वेंद्रियोपरमत्वमुक्तंभवति २० पितृनमस्कारोपिपुत्रेणावश्यंकार्यइत्याशयेनतंनमति यन्नाभीति यदनुग्रहेणेत्युभयत्रान्वयः अहंयदनुग्रहेणयन्नाभिपद्मभवनाद्यसंपदनुग्रहेणलोकत्रयोपकरणश्चासमिति लोकत्रयसृष्टौसहकारीत्यनेनमुख्यसृष्टौमुख्यस्रष्टासएवेत्युक्तंभवति शिवोपिभवदाज्ञानियतइतिभावेनाह उदरस्थेति उदरेतिष्ठतीत्युदरस्थः उदरस्थो भवोरुद्रोयस्यसतथातस्मैअनेनसर्वसंहर्तृत्वमपिरुद्रकृतमप्युपचारमात्रं मुख्यंतुहरेरित्युक्तंभवति रुद्रस्याखिलसंहर्ताकिमुतजगतइतिवा ब्रह्मरुद्रौनारायणात्मानाविति प्रतिपद्यास्तितेतिचज्ञात

तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषुजीवयोनिष्वात्मेच्छयात्मकृतसेतुपरीप्सयायः ॥ रेमेनिरस्तरतिरप्युपलब्धकाष्ठस्तस्मैनमोभगवतेपुरुषोत्तमाय १९ योऽविद्ययानुपहतोपिदशार्धवृत्त्यानिद्रामुवाहजठरीकृतलोकयात्रः ॥ अंतर्जलेहिकशिपुस्पर्शानुकूलंभीमोर्मिमालिनिजनस्यसुखंविवृण्वन् २० यन्नाभिपद्मभवनादहमासमद्यलोकत्रयोपकरणोयदनुग्रहेण ॥ तस्मैनमस्तउदरस्थभवाययोगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय २१ सोयंसमस्तजगतांसुहृदेकआत्मासत्त्वेनयन्मृडयतेभगवान्भगेन ॥ तेनैवमेदृशमनुस्पृशताद्यथाहंस्रक्ष्यामिपूर्ववदिदंप्रणतप्रियोसौ २२ एषप्रपन्नवरदोरमयात्मशक्त्यायद्यत्करिष्यतिगृहीतगुणावतारः ॥ तस्मिन्स्वविक्रमइदंसृजतोपिचेतोयुंजीतकर्मशमलंचयथाविजह्याम् २३

एवं योगनिद्रावसानेविकसन्नलिनेक्षणायेत्युक्तिर्नित्यविकसन्नलिनेक्षणस्यकादाचित्कविकासोक्तिरज्ञजनदृष्ट्यपेक्ष्योक्ता अतोभगवतोगतिर्नज्ञायतइतिमतमवद्यात्मकत्वाद्बुभूषुभिर्नग्राह्यमितिसिद्धम् २१ अधुनास्वाभीष्टंप्रार्थयतइत्याह सोयमिति सइति ज्ञातोसीत्युक्तःपरामृश्यते सुहृच्छब्दादेकत्वात् सुहृदंतररहितत्वादात्मत्वादुत्कृष्टत्वादिमंवरंप्रार्थयइतिभावः आत्मशब्दस्यमुख्यार्थोविष्णुरेकःसनातनः । संदोहदेहमनसोबुद्धिर्जीवाःस्वयंतथा । ब्रह्माप्यमुख्यःक्रमशउत्कर्षोप्यात्मताभवेदितिवचनान्मुख्यार्थोविष्णुरेवतस्यैवग्राह्यत्वात् यद्येनभगेनऐश्वर्यादिरूपेणसत्त्वेनात्मभावेनपराक्रमेणवामृडयतेरक्षति विश्वमितिशेषः स्पृशदानइतिधातोः अनुस्पृशतात्ददातु दृशंविशिनष्टि यथेति एवंप्रपन्नतःप्रतिदानमिदमेवेतिभावेनाह प्रणतेति अनेनेश्वरस्यस्वतस्तृप्तस्यतर्पकातरानपेक्षांसूचयति २२ उक्तमेवार्थंविशेषणांतरप्रक्षेपेणप्रार्थयते एषइति आत्मशक्त्यास्वभार्ययारवसामर्थ्येनवा स्वसामर्थ्यात्सकर्माणिरमयासहकेशवः । कुरुतेस्वयमेवैषकानिचित्पुरुषोत्तमइतिवचनात् । यद्यत् यंयंविक्रमं तस्मिन्स्वविक्रमेस्वव्यापारेवीर्यलक्षणेजगत्सर्जनव्यापरमग्नस्यापिमेचेतः स्मृतिकारणंज्ञानंयुंजीत अपुष्टंपुष्टंकुर्वीष्ट इयदेवनालमित्याह कर्मेति ज्ञानप्रतिबंधकंपापात्मदैत्यादिसृष्टिपापकर्मणाप्राप्तंशमलंयथायेनजह्यामिवादृशमितिशेषःसत्त्वादिगुणार्थीनेज्ञानाज्ञानेकिमनेनस्यातामित्यतउक्तं गृहीतेति स्वनियतसत्त्वादिगुणप्रकाशः हयग्रीवादिप्रसादप्राप्यंज्ञानमस्मात्कथंस्यादित्यतोवेत्युक्तं गृहीतेति स्वप्रकाशितज्ञानादिगुणहयग्रीवाद्यवतारः । एतत्प्रार्थनयारूपांतरप्राप्यफलमपिस्यादित्यर्थः २३

वैदिकप्रतिपाद्यवस्तुनोज्ञानविशेषोवेदार्थतात्पर्यज्ञानांतरीयकइतितद्विषयकज्ञानमपिनविनष्टंस्यादितिप्रार्थयते नाभिह्रदादिति इहअंभसि सतोस्यहरेः रूपंगातिमास्थानीयंनिगमस्यसंबंधिनीनां गिरांवाचोविसर्गोविशिष्टनिश्चयोविष्णुरेवसर्वोत्तमइत्यादिलक्षणोमारीरिषीष्टक्षीणोनष्टोमाभूदित्यर्थ. २४ अनुग्रहमात्रेणाभिप्रायसिद्धावपिसंलापेनाधिकविश्वासोभवतीतिसृष्टिविषादापनयनप्रार्थनव्याजेनसंलापमभिप्रैति सोसाविति योसौमयावर्णितगुणोऽदभ्रकरुणःपूर्णदयासमुद्रः सपुराणपुरुषोभगवान्विश्वविजयायशेषपर्यंकादुत्थायविवृद्धप्रेमस्मितेनपूर्णस्नेहप्रसरप्रादुर्भूतमंदहासेनसहनयनांबुरुहंविजृंभन्नुन्मीलयन् माध्व्या मदिरावद्रोमांचंजनयंत्यागिरानोमनोविषादंभयमपनयतादित्यन्वयः हेवेदगर्भभयंमाभूत् सर्गोद्यमंकुर्वित्यादिवचनेनप्रीतिमावहेत्यर्थः २५ हरिगुणानंत्यात्स्वात्रेनविरिंचेनयावदायुःस्तुतोहरिःकिमितिमंदाशंकांपरिहरति मैत्रेयइति स्वसंभवंस्वजनकंविद्यामंत्रलक्षणानिष्ठास्तुतेरुपरमोगुणानामानंत्यादप्रतिभानात् स्वाभीष्टसिद्धेरित्यनेकविधोहष्टोत्रतुप्रथमपक्षएवेतिभावेनाह यावदिति खिन्नवदलंबुद्धिरहितवत्इत्यनेनपुनरपिस्तोतुमिच्छांसूचयति २६ तद्दर्शनयास्वाभीष्टंनसेत्स्यतीतितत्राह अथेति कल्पव्यतिकरःप्रलयस्तदंभसा २७ आत्मनःस्वस्य लोकानांसंस्थानस्यावयवशोविन्यासविशेषस्यविज्ञानेपरिखिद्यतोऽलंबुद्धिमकुर्वतस्तस्यब्रह्मणोऽभिप्रेतमालक्ष्यलक्षणतोज्ञात्वा कश्मलंज्ञानसंकटम् २८ तंद्रीलोकसंस्थानविज्ञानविषयंपरिखेदंमागाः भवान्य

नाभिह्रदादिहसतोंभसियस्यपुंसोविज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः ॥ रूपंविचित्रमिदमस्यविवृण्वतोमेमारीरिषीष्टनिगमस्यगिरांविसर्गः २४ सोसावद्भ्रकरुणोभगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेननयनांबुरुहंविजृंभन् ॥ उत्थायविश्वविजयायमनोविषादंमाध्व्यागिराऽपनयतात्पुरुषःपुराणः २५ मैत्रेयउवाच ॥ स्वसंभवंनिशाम्यैवंतपोविद्यासमाधिभिः ॥ यावन्मनोवचःस्तुत्वाविरराम सखिन्नवत् २६ अथाभिप्रेतमालक्ष्यब्रह्मणोमधुसूदनः ॥ विषण्णचेतसस्तेनकल्पव्यतिकरांभसा २७ लोकसंस्थानविज्ञानआत्मनःपरिखिद्यतः ॥ तमाहागाधयावाचाकश्मलंशमयन्निव २८ श्रीभगवानुवाच ॥ मावेदगर्भगास्तंद्रींसर्गउद्यममावह ॥ तन्मयाचोदितंह्यग्रेयन्मांप्रार्थयतेभवान् २९ भूयस्त्वंतपआतिष्ठविद्यांचैवमदाश्रयाम् ॥ ताभ्यामंतर्हृदिब्रह्मन्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् ३० ततआत्मनियोगेनभक्तियुक्तःसमाहितः ॥ द्रष्टासिमांततंब्रह्मन्मयिलोकांस्त्वमात्मनि ३१ यदातुसर्वभूतेषुदारुष्वग्निमिवस्थितम् ॥ प्रतिचक्षीतमांलोकोजह्यात्तर्ह्येवकश्मलम् ३२

लोकसंस्थानविज्ञानंप्रार्थयतेतन्मयापूर्वमेवतपइतिद्व्यक्षरकथनेनचोदितं तत्प्रार्थनमपिनस्वार्थीनंकिंतुमत्प्रेरणयैवेतीममर्थंहिनासूचयति २९ नैतावतालमित्याह भूयश्चेति तपआलोचनंप्रोक्तंविद्यानिष्ठाप्रकीर्तितेतिवचनात्तपआलोचनगुणोपसंहारलक्षणंध्यानं विद्यांनिष्ठांभक्तिलक्षणां ततःकिस्यादितितत्राह ताभ्यामिति ३० लोकदर्शनमेवाविशिनष्टि ततइति भक्तियुक्तःसमाहितः एकाग्रचित्तस्त्वंततःस्वेनयोगेनध्यानेनात्मनिदेहमध्येहृदिततंसर्वगुणपूर्णमांद्रष्टासिआत्मनित्वयिस्थितेमयिलोकान्द्रष्टासीत्यन्वयः देहेदेहेहरिस्तस्मिन्सर्वेलोकाःप्रतिष्ठिताः । अंगुष्ठमात्रोपिपरेपरशक्तिर्यतोविभुरितिवचनात् इत्थंतल्लोकदर्शनंयुक्तमितिभावः ३१ लोकसंस्थानविज्ञानयोगमुपदिश्याधुनाब्रह्मणःसर्वेषांगुरुत्वात्तदुपदिष्टज्ञानस्यमुक्तिसाधनत्वाल्लोकोपकारकंतज्ज्ञानप्रकारमुपदिशति यदात्विति तुशब्दोज्ञानविशेषसूचकः लोकोयोग्यजनोदारुष्वग्निमिवनिःसंगतयासर्वभूतेषुस्थितं तुशब्दात्सर्वभूतेषुस्थितेंगुष्ठमात्रेमय्यपिलोकान्यदाप्रतिचक्षीतप्रतिदेहंपश्येत् तर्हितदानीमेवकश्मलंजीवेश्वराभेददर्शननिमित्तदुःखंअज्ञानंजह्याति देहेदेहेहरिस्तस्मिन्नित्येवदत्राप्युदाहर्तव्यम् ३२

नैतावतापिपूर्यतइतिपूर्वोपदिष्टज्ञानमुपचिनोति यदेति यदात्मानंभूतेंद्रियगुणाशयैराहितंपश्यतिस्वाराज्यमृच्छतीत्यन्वयः किंतुविशेषोप्यस्तीत्याह स्वरूपेणेति स्वरूपेणमयोपेतंहृदिस्थितंजीवस्वरूपं पश्यन्मुक्तोभवति अयंभावः यदात्मानंस्वरूपंजीवसंज्ञंभूतेंद्रियादिरहितंदेहादिष्वात्मभावंत्यक्त्वाहृदिस्थितेजीवरूपेआत्मभावंदृष्ट्वाहृदिस्थितेनस्वरूपेणस्वांविवरूपेणमयोपेतंसमीपेस्थितं ममपादाब्जरते भक्तत्वेनवर्तमानंपश्यतितदास्वरूपानंदानुभवमुपैतीति तदुक्तं त्यक्त्वादेहाद्यात्मभावंजीवरूपेहृदिस्थिते । दृष्ट्वात्मभावंतंचापिहरिपादाब्जसंस्थितं । यदापश्यत्यापरोक्ष्यात्तदामुक्तिंव्रजत्यसाविति ३३ इदानींतस्मिन्स्वविक्लवइतिप्रार्थितंतद्दानप्रकारमाह नानेति अस्मिन्सृष्टिकर्मणिनानाविधादृष्टाख्यकर्मणांविपाकेनफलदानोन्मुखेनकालेनबह्वीःप्रजाःसिसृक्षतस्तेतवात्माबुद्धिर्नावसीदति नजडइति तत्रनिमित्तमाह वर्षीयानिति वर्षीयान्बहुसंवत्सरकालसंपन्नः मदनुग्रहोस्तीतियत्तस्मादितिशेषः वर्षीयान्ज्यायानितिवा ३४ एतदेवस्पष्टयति ऋषिमिति ऋषिस्त्रिकालदर्शीस्यादितिवचनात् ज्ञानित्वादाद्यमादौभवंतंत्वां प्रथमोत्पन्नत्वेनतवश्रेष्ठत्वात् हेत्वंतरमाह यन्मनइति प्रजाःसंसृजतस्तेतवात्माबुद्धिर्नावसीदतिवेतिअन्यव्यापारग्रस्तस्यान्यत्रमनोनिधानंदुष्करतथापितन्कृतमतइत रान्प्रतिपापीयानपिरजोगुणस्त्वांनबध्नातीत्यर्थः ३५ मनोनिबंधनफलमाह ज्ञातइति यथास्थितवस्तुज्ञानमेवमत्प्रसादजनकंतत्तवास्तीत्याह यन्मामिति त्वंभूतेंद्रियगुणात्मभिर्भूतेंद्रियत्रिगुणमनोबु द्धिभिर्नियामकतयायुक्तंमांमन्यसेनतुतदात्मकत्वेनेतियत्तस्माद्यथार्थज्ञानित्वादित्यर्थः भूतेंद्रियमनोबुद्धित्रिगुणादिषुसर्वशः । युक्तंनियामकतयापश्यञ्जानातिकेशवमितिवचनात् भूतेंद्रियानियाम

यदारहितमात्मानंभूतेंद्रियगुणाशयैः ॥ स्वरूपेणमयोपेतंपश्यन्स्वाराज्यमृच्छति ३३ नानाकर्मविपाकेनप्रजाबह्वीःसिसृक्षतः ॥ नात्मावसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्मदनुग्रहः ३४ ऋषिमाद्यंनबध्नातिपापीयांस्त्वांरजोगुणः ॥ यन्मनोमयिनिर्बद्धंप्रजाःसंसृजतोपिते ३५ ज्ञातोहंभवतात्वद्यदुर्विज्ञेयोपिदेहिना म् ॥ यन्मांत्वंमन्यसेयुक्तंभूतेंद्रियगुणात्मभिः ३६ तुभ्यंमद्विचिकित्सायामात्मामेदर्शितोबहिः ॥ नालेनसलिलेमूलंपुष्करस्यविचिन्वतः ३७ यच्च कर्थममस्तोत्रंमत्कथाभ्युदयांकितम् ॥ यद्वातपसिनिष्ठाचसएषमदनुग्रहः ३८ प्रीतोहमस्तुभद्रंतेलोकानांविजयेच्छया ॥ यदस्तौषीर्गुणमयंनिर्गुणंमा नुवर्णयन् ३९ यएतेनपुमान्नित्यंस्तुत्वास्तोत्रेणमांभजेत् ॥ तस्याहंसंप्रसीदेयंसर्वकामवरेश्वरः ४०

कतयात्वद्युक्तज्ञानमेवज्ञानमितिभावः ३६ इतःपूर्वंस्वरूपानाविष्करणमपितवानुग्रहविशेषार्थमित्याशयेनाह तुभ्यमिति प्रलयसलिलेपुष्करस्यपद्मस्यनालेननालनाडीद्वारापुष्करस्यमूलंकारणंमांवि चिन्वतस्तवमद्विचिकित्सायांमद्दिदृक्षाजिज्ञासायामात्मासच्चिदानंदलक्षणस्तुभ्यंत्वदर्थंबहिर्दृग्विषयत्वेनदर्शितः ३७ त्वत्कथातपोनिष्ठावलाच्चंप्रत्यक्षोभूर्नतुस्वतइतिदर्पोमाभूदितिभावेनाह यच्चकर्थेति कथवाक्यप्रबंधइतिधातोः स्तोत्रलक्षणोवाक्यप्रबंधःकथातस्याःसम्यगुदयउत्कर्षस्तेनांकितंयुक्तं । वागिंद्रियव्यापारस्यमदनुग्रहमंतरेणानुपपत्तेस्तेनशुभविषयाप्रवृत्तिरभूत्तव । सएवमदनुग्रहइत्युच्यते योवाचीतिष्ठन्योमनसितिष्ठन्नित्यादेः ३८ कथापिस्तोत्रलक्षणानप्रहेलिकाबालप्रियेतिभावेनोक्तंस्फुटयति प्रीतइति लोकानांसृष्टिविजयेच्छयागुणमयंसार्वज्ञ्यादिगुणपूर्णंनिर्गुणंसत्वादिगुणरहितं मामनुवर्णयन्नस्तौषीरिति यत्तेनाहंप्रीतोस्मितेभद्रंकल्याणमस्तुइत्यन्वयः । सार्वज्ञ्यादिगुणैर्युक्तंसत्वादिगुणवर्जितं । योजानातिहरिंतस्यप्रीतोभवतिकेशवइतीदंप्रमाणंगुणोत्कर्षज्ञानमेवप्रीतिजनकंन निर्गुणज्ञानमितिभावेनोदाहृतम् ३९ त्वत्कृतस्तोत्रेणमांभजमानोयस्तस्मैप्रसन्नोभीष्टंददामिकिमुतुभ्यमित्याभिप्रेत्याह यएतेनेति आधिकारिकदेवानांस्वाधिकारामिकामनं । भवतिप्रीतयेविष्णो र्भक्त्यादेरपिप्रियस्सदेत्यनेनसृष्टिस्वाधिकारकामेनब्रह्मणाकृतमिदंस्तोत्रंकथंहरिप्रीतिजनकंस्यादितीदंचोद्यंनिर्मूलनीयं अतएवसर्वकामवरेश्वरइत्युक्तंसर्वकामितवराणामीश्वरइत्यर्थः ४०

मत्प्रीतेरेवसर्वपुरुषार्थोत्तमत्वंनान्यस्येत्याह पूर्तेनेत्यादिना तुत्रापुरुषादिहिरण्यदानैःपुंसांमत्प्रीतिःनिःश्रेयसंराज्यंरंजनीयं तत्त्वविन्मतंतत्त्वज्ञानिभिर्मतं रंजनीयमित्यनेनमोक्षेपिरंजनीयामत्प्रीति रेवेतिध्वनयति तदुक्तं मुक्तस्यापिहरेःप्रीतिःसर्वतोप्यनुराजइतइति ४१ मुक्तावपिमत्प्रीतिरेवरंजनीयेत्युक्तं तत्रमुख्यसाधनंभक्तिरेवेत्याह अहमिति हेधातश्चतुर्मुख अहमात्मनांसर्वजीवानामा त्मांतर्यामित्वेनानंदादिनिर्मातातएवप्रेयसामतिशयेनप्रियाणांस्वात्मादीनामपिसन्नभ्यर्हितःप्रेष्ठःप्रियतमः सर्वस्मात्प्रियादेहादेस्तवप्रेष्ठत्वंकथमित्यतउक्तं देहादिरिति देहादिर्यस्यस्वात्मनःकृतेर्थेप्रियः अस्यस्वात्मनोदेहादिःप्रियःस्यादितिमय्येवापादितत्वादितियदतःस्वात्मादिभ्यःप्रियतमत्वान्मयिरतिंभक्तिंभवान्कुर्यादित्यन्वयः सर्वतोपिप्रियोह्यात्मातस्यापिप्रियतमोहरिः । आपादयतिचत्तस्मात्स्वात्म नोपिप्रियोहरिरितिच ४२ सृष्टावेवाधिकृतत्वात्ब्रह्मणःसृष्टिकामनंनदोषहेतुः किंतुहरेःप्रीतिहेतुस्तदाज्ञाकारित्वादितिसूचितं तदिदानींस्पष्टमाह सर्वेति सर्वंवेदमयेन प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योवि श्वाजातानिपारितावभूवेत्याद्यखिलवेदप्रतिपाद्येनात्मनोमत्तोयोगःसंबंधोस्यास्तीतिआत्मयोगीतेनमत्तोजातेनात्मनादेहेनात्माब्रह्मात्वयामय्यनुशेरतेताइमाःप्रजायथापूर्वंयथापूर्वकल्पेसृष्टास्तथासृजेत्य

पूर्तेनतपसायज्ञैर्दानैर्योगैःसमाधिना ॥ राध्यंनिःश्रेयसंपुंसांमत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ४१ अहमात्मात्मनांधातःप्रेष्ठःसन्प्रेयसामपि ॥ अतोमयिरतिंकुर्याद्दे हादिर्यत्कृतेप्रियः ४२ सर्ववेदमयेनेमात्मनात्मात्मयोनिना ॥ प्रजाःसृजयथापूर्वंयाश्चमय्यनुशेरते ४३ मैत्रेयउवाच ॥ तस्माएवंजगत्स्रष्टाप्रधानपुरु षेश्वरः ॥ व्यज्येदंस्वेनरूपेणकंजनाभस्तिरोदधे ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेदशमोध्यायः ॥ १० ॥ विदुरउवाच ॥ अंतर्हितेभगवतिब्र ह्मालोकपितामहः ॥ प्रजाःससर्जकतिधादैहिकीर्मानसीर्विभुः १ येचमेभगवन्पृष्टास्त्वय्यर्थाबहुवित्तम ॥ तान्वदस्वानुपूर्व्येणछिंधिनःसर्वसंशयान् २ ॥ सूतउवाच ॥ एवंसंचोदितस्तेनक्षत्त्राकौषारवोमुनिः ॥ प्रीतःप्रत्याहतान्प्रश्नान्हृदिस्थानथभार्गव ३ मैत्रेयउवाच ॥ विरिंचोपितथाचक्रेदिव्यंवर्षश तंतपः ॥ आत्मन्यात्मानमावेश्ययथाहभगवानजः ४ तद्विलोक्याब्जसंभूतोवायुनायदधिष्ठितम् ॥ पद्ममंभश्चतत्कालकृतवीर्येणकंपितम् ५ तपसाह्येधमाने नविद्ययाचात्मसंस्थया ॥ विवृद्धविज्ञानबलोन्यपाद्वायुंसहांभसा ६ तद्विलोक्यवियद्व्यापिपुष्करंयदधिष्ठितः ॥ अनेनलोकान्प्राग्लीनान्क ल्पितास्मीत्यचिंतयत् ७

न्वय. त्वदन्यस्यानधिकृतत्वात्त्वमेवैतत्कुर्वित्यवधारणार्थेचशब्दोरुद्राद्युपसंग्रहार्थोवा ४३ एवंविधमहिम्नोब्रह्मणोप्यदृश्योभून्नारायणइतिमाहात्म्यातिशयप्रकटनायहरेस्तिरोधानंकथयति तस्माइति प्रधानपुरुषयोःप्रकृतिब्रह्मणोरीश्वरः यद्ब्रह्मणोमनसिसन्निहितमिदंव्यज्यव्यक्तीकृत्य ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांदशमोध्यायः ॥ १० ॥ अस्मिन्नध्यायेनवविधसृष्टि कथनेननिरतिशयमहिमाहरेरुच्यते तत्रशुकोमैत्रेयंप्रतिविदुरःपृच्छतीतिपरीक्षितमाह अंतर्हितइति दैहिकीर्मानसीरितिदेहमनोभ्यांसृष्टाः १ २ हृदिस्थान्विदुरस्येतिशेषः ३ भूयश्चतपआतिष्ठेतिहारि णायदुक्तंतदाज्ञाकरणप्रकारमाह विरिंचोपीति आत्मनिपरमेश्वरेआत्मानमनआविश्यनिधाय ४ यदात्मनाधिष्ठितंतत्पद्मंतत्कालकृतवीर्येणप्रलयकालकृतपराक्रमेणतीव्रेणेत्यर्थः वायुनाकंपितमंभ श्चकंपितंविलोक्य ५ मूलोन्मूलनन्यायेनअंभसासहवायुंन्यपादित्यन्वयः निपानमुदपानंस्यादापानंपानगोष्ठिकइतिहलायुधः ६ हरिणास्रष्टुमुपदिष्टोब्रह्मासंहर्तुमुपक्रमते किमिदंहंतेत्याशंक्यसर्वावि रोधित्वात्तयोःपानंयुक्तमितिभावेनाह तद्विलोक्येति वियद्व्यापिआकाशवन्महत्परिमाणोपेतम् ७

एकेनपद्मेनत्रित्वादिसंख्याविशिष्टंलोकरचनंकथमितितत्राह पद्मकोशमिति यदाविंतयत्तदैवचतुर्दशभुवननिर्माणनिमित्तेनकर्मणादृष्टेनचोदितःकर्मणाविषयभूतेनहारिणाप्रेरितोभगवान्ज्ञानवैराग्या
दिगुणशालीपद्मकोशमाविश्यएकत्वसंख्याविशिष्टमुरुधाबहुत्वसंख्याविशिष्टत्वेनव्यभांक्षीद्विभक्तवान् किमनंतसंख्याविशिष्टमकरोन्नेत्याह त्रिधेति भूम्यंतरिक्षस्वर्गात्मनात्रिधाभाव्यकत्वात्तत्रयंपुनर्द्वि
सप्तधाचतुर्दशभुवनात्मनाविभक्तवानितिशेषः ८ न्यूनातिरेकसंख्यांनिषेधयति एतावानिति जीवानांलोकस्यावस्थानस्यसंस्थाभेदोव्यवस्थाविभागःसमासतःसंक्षेपतोमयातवकथितइतिशेषःइद
मपिनस्वशक्त्याकृतमित्याह धर्मस्येति परमेष्ठिनोब्रह्मणोऽनिमित्तस्य अनिषेधेपुमान्विष्णावित्यभिधानादःपरमात्मानिमित्तंयस्यसोऽनिमित्तस्तस्यब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृतस्येत्यर्थः धर्मस्यकृतस्यविपाको
विशिष्टफलमितिविद्धीतिशेषः अइतिब्रह्मेतिश्रुतेः निर्निमित्तोनार्थः तपआदीनांभगवद्विषयत्वोक्तेः ९ श्रुतहरिमहिमाविदुरः कथांतरप्रसंगेनमैत्रेयोभगवत्कथांसमापयतीतिभीत्यामैत्रेयंपृच्छति यदि
ति बहुरूपस्यानंतरूपस्यहरेःकालाख्यंलक्षणंस्वरूपंयथायथावत् । लक्षणंलक्ष्ययात्माचस्वरूपमितिकथ्यतइत्यभिधानान्नान्योर्थःकिंतुस्वरूपमेव १० कालस्यसर्वप्रवर्तकत्वेनप्रधानत्वात् सूचीकटाह
न्यायेनतत्स्वरूपंवक्ष्यन्मैत्रेयआदौजगत्सृष्ट्याद्यर्थंगुणत्रयोपादानकर्तृभगवद्रूपत्रयप्रादुर्भावमकारंवक्ति गुणेति प्रलयेगुणानांद्रष्टृत्वेनास्थितोगुणानांव्यतिकरंविकारविशेषंसम्यक्करोतीतिगुणव्यतिकरा
कारः कर्मण्यण्प्रत्ययः पुरुषःपूर्णषड्गुणः अतएवनिर्विशेषः निर्विकारः अधिकांतररहितोवा अतएवाप्रतिष्ठितः अन्यत्रेतिशेषः सभगवान्कस्मिन्प्रतिष्ठितइतिस्वेमहिम्नीतिश्रुतेः तस्यगुणव्यति
करस्योपादानंस्वीकारोयेनसतथातंगुणव्यतिकरोपादानकर्तारमित्यर्थः त्रिरूपत्वेनात्मानंलीलयासृजत्आविरभावयत् ११ स्वार्थाभावेप्यन्यस्यकिंप्रयोजनमुद्दिश्यरूपांतरग्रहणंहरेरितिवे

पद्मकोशंतदाविश्यभगवान्कर्मचोदितः ॥ एकंव्यभांक्षीदुरुधात्रिधाभाव्यंद्विसप्तधा ८ एतावान्जीवलोकस्यसंस्थाभेदःसमासतः ॥ धर्मस्यह्यनिमित्त स्यविपाकःपरमेष्ठिनः ९ विदुरउवाच ॥ यदात्थबहुरूपस्यहरेरद्भुतकर्मणः ॥ कालाख्यंलक्षणंब्रह्मन्यथावर्णयनःप्रभो १० मैत्रेयउवाच ॥ गुणव्यति कराकारोनिर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः ॥ पुरुषस्तदुपादानमात्मानंलीलयासृजत् ११ विश्वंवैब्रह्मतन्मात्रंसंस्थितंविष्णुमायया ॥ ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्य क्तमूर्तिना १२ यथेदानींतथाचाग्रेपश्चादप्येतदीदृशम् ॥ सर्गोनवविधस्तस्यप्राकृतोवैकृतश्चयः १३

तत्राह विश्वमिति सृष्ट्याद्यर्थत्वेनतस्यपुरुषस्यब्रह्माविष्णुरीश्वरइतित्रीणिरूपाण्यात्मनासृष्टानीत्यनेनोच्यते तथाहि विश्वंब्रह्मतन्मात्रंवैब्रह्माणंसृष्ट्वाचतुर्मुखत्वेनतंप्रविश्यसृष्टिबृंहणाद्ब्रह्मनाम्नातेनवि
ष्णुनामितंत्रातंचेतितथोक्तं विष्णुनाम्नोहरेर्मायया सामर्थ्येनसंस्थितंव्यवस्थापितंस्वस्वाधिकारइतिशेषः अत्रपदीश्वराख्यंसंहर्तृरूपंतत्कालाख्यंतेनरुद्रंसृष्ट्वापंचमुखत्वेनतंप्रविश्य कालेनसंहर्त्राव्यक्तमूर्ति
नाचक्षुराद्यगम्यस्वरूपेणहरिणापरिच्छिन्नंसंहृतमित्यन्वयः चतुर्मुखंसृष्ट्वातंप्रविश्यस्वयंचतुर्मुखोब्रह्मनामाहरिःसृष्टयेरजोगुणमुपादत्ते अन्यरूपप्रवेशमंतरेणस्वयंविष्णुनामारक्षार्थंसत्वमुपादत्ते पंचमुख
मीशानंसृष्ट्वापंचमुखस्तंप्रविश्येश्वरनामाहरिःसंहारार्थंतमोगुणमुपाददातीतितात्पर्यार्थोऽपिवाइत्यनेनश्रुतिप्रसिद्धिद्योतकेनज्ञायते अथत्रयीवावप्रकृतिःसत्वंरजस्तमइति तानारायण पर्यपश्यत्पनन्यप्रति
ष्ठस्तंवाएनमाहुः पुरुषइतिपूर्णोह्येषभवति सत्रेधाबभूवैषांगुणानामुपादानायविष्णुर्वैसत्वस्यरजसोब्रह्मेशोनामतमसः सआविवेशब्रह्माब्रह्माणंचतुर्मुखमीशईशानंपंचमुखंयोवावईशईशानमाविवेशतकाल
इत्याचक्षतेकालइत्याचक्षतेइतिसौकरायणश्रुतिः १२ तदुपादानंसोव्यक्तलक्षणोबोधउपादानंकार्याधिकरणंयस्यसतथातंतदुपादानंआत्मानमेवचेतनाचेतनस्वरूपेणासृजदात्मानमसृजदित्युक्त
त्वादाकाशादेरविद्यमानस्यैवोत्पत्तिर्नैवतत्सारं यतोविश्वमाकाशादिब्रह्मतन्मात्रंप्रलयकालेऽभूत् तत्कथं संस्थितंप्रलीनंनष्टमितियावत्विष्णुमाययाव्याप्तस्यब्रह्मणोमायया अव्यक्तलक्षणंवाईश्वरेणब्रह्मणा
परिच्छिन्नंविषयीकृतंकालेनकलनात्मकेनज्ञानस्वरूपेणसाक्षिणाऽव्यक्तमूर्तिना चक्षुराद्यगम्यस्वरूपेणेतित्रैकालिकामत्त्वेनव्याख्यानमयुक्तं प्रपंचत्रैकालिकाबाध्यत्वस्यानुमानासिद्धत्वादित्याह यथेति

यथेदानींसृष्टिकालेअर्थक्रियाकारित्वात्सत्यत्वमनुभूयतेतथाग्रे सृष्टेःपूर्वंप्रलयेपश्चादुत्तरत्राप्येतज्जगदीदृशंसत्यमित्यनुमातव्यंयथेदानींकारणरूपेणसच्चैतन्यंदृश्यआकशादिकार्यमुपलभ्यतेतथाअग्रेप्रलय
कालेचकारणरूपेणसच्चैतन्यंदृश्यमितिचानुमातव्यमितित्रैकालिकासत्त्वेऽयंदृष्टांतइतिचेन्नअस्मदुक्तस्यप्रमाणानुकूल्यादन्यस्याननुकूल्यादनर्थहेतुत्वाच्च तदुक्तं सृष्टिश्चप्रलयश्चैवसंसारोमुक्तिरेवच ।
देवर्षिप्रभृतयोलोकालोकाभूरादयस्तथा । आनाद्यनंतकालीनाःसर्वदैकप्रकारतः । जगत्प्रवाहःसत्योयंनैवमिथ्याकथंचन । येत्वेतदन्यथाब्रूयुःसर्वेहंतारएवते इत्यादिप्रवाहरूपेणसत्यस्यविश्वस्यसर्गस्यन
वविधत्वाच्चसत्यत्वंसिद्धं नहींद्रजालवन्मिथ्याभूतस्यानियतसंख्याविषयत्वमनेकविधत्वाच्चस्येतिभावेनाह सर्गइति तस्यविश्वस्य विधाविधौप्रकारःस्यादित्यभिधानं प्रकृतिविकृतत्वाच्चनानिर्वाच्यमाया
कृतमित्याह प्राकृतइति यःसर्गःप्राकृतोवैकृतश्चेत्यन्वयः । अव्यक्ताद्याःपृथिव्यंताःसर्गाःप्रकृतयःस्मृताः । तदुपादानकःसर्गःप्राकृतःपरिपठ्यते । अंडंतुविकृतंज्ञेयंतज्जोवैकृतउच्यतइतिवचनात् । अं
डाद्बहिःसर्गःप्राकृतः विकृतांडांतस्थःसर्गोवैकृतइतिज्ञातव्यं चशब्देनमायामयस्यपरिणामादर्शनांलिंगाभितिसूचयति स्वरूपादप्रच्युतादन्यथास्फुरणंमायेत्यंगीकारात् १३ प्रतिपन्नोपाधौसत्त्वमति
षेधवद्बाधाभावाच्चसत्यइतिभावेनाह कालेति अस्यविश्वस्यप्रतिसंक्रमःप्रलयाख्योनाशः कालद्रव्यगुणनिमित्तभेदेनत्रिविधोज्ञेयः शतवर्षादिसंख्याज्ञातःकालतः घटादेर्मुसलादिनाद्रव्यतःप्रवृद्धेनसत्त्वे
नतामसज्ञानमुल्वणेनतमसा सात्त्विकंसुखं क्वचिदुद्रिक्तेनरजसा सात्त्विकतामसयोरपि क्वचित्सत्त्वेनराजसतामसयोरपीत्यादिकोविलयोगुणतः । रजस्तमश्चाभिभूयसत्त्वंभवतीत्युदाहृतंतामसस्यपदार्थ
स्यसत्त्वांहिलयकारणम् । सात्त्विकस्यतमश्चैवतयोरपिरजःक्वचित् । गुणतोयंलयःप्रोक्तोद्रव्यतस्तुविरोधिना । कालतःकालसंख्याकोलयःसर्वस्यवस्तुनः । इतिवचनाच्चविश्वस्यत्रैकालिकासत्त्वलक्ष
णोबाधोनोपपन्नइति तत्रप्राकृतवैकृतयोर्मध्येप्राकृतसर्गमाह आद्यइति आत्मनःपरमात्मनःसकाशाद्गुणवैषम्यंगुणवैषम्यनामकोमहतश्चतुर्मुखदेहस्यतदभिमन्यमानमहत्तत्त्वरयचप्राकृतेष्वाद्यःसर्गउच्यते

कालद्रव्यगुणैरस्यात्रिविधःप्रतिसंक्रमः ॥ आद्यस्तुमहतःसर्गोगुणवैषम्यमात्मनः १४
द्वितीयस्त्वहमस्तत्रद्रव्यज्ञानक्रियादयः ॥ भूतसर्गस्तृतीयस्तुतन्मात्रद्रव्यशक्तिमान् १५

अत्रेदमाकूतम् तमोगुणाद्रजोगुणोद्विगुणः रजोगुणात्सत्त्वगुणोद्विगुणः एवंप्रकृतिजानांगुणानांपरिमाणंस्यात्तत्रत्रिगुणेषुसत्त्वगुणः केवलोरजस्तमोभ्यामविमिश्रः रजोगुणस्तुत्रिविधः तथाहि
मूलंरजसिरजोगुणाच्छताधिकःसत्वगुणःरजःशतांशस्तमोगुणइतिरजोराशिः मूलतमोगुणोपित्रिविधोमूलतमसि तमोगुणाद्दशगुणाधिकःसत्त्वगुणः रजस्तमसएकादशधाविभक्तादेकांशसंमितम् एवंगु
णानांनिजस्थितिःतत्रप्रलयेमूलरजएकादशधाविभक्तंदशांशेनशुद्धसत्वेनामिश्रितंभवति एकांशेनमूलतमस्यपिमिश्रितंस्यादेतांगुणानांसाम्यावस्थामाहुः तत्रयदामूलसत्त्वेनसंगतंदशांशंतद्रजःसर्वंतन्मूल
तमसासहसंगतंसंयुक्तंभवति तदामहत्तत्त्वंसमुत्पन्नमाहुः तत्केवलसत्वगुणमुच्यते प्रलयेमूलसत्त्वेनसंगतंमूलरजः मूलतमसिसंगतंमूलरजः मूलरजसिस्वाभाविकरजइतिरजांस्येवत्रिभागाएकांशस्त
मइतिचतुर्भागाएषांसंयोगेनोत्पन्नगुणवैषम्यनामकंमहत्तत्त्वंब्रह्मणोरूपमिति तदुक्तं तमसोरजस्तुद्विगुणंरजसःसत्त्वमेवच । परिमाणतएवंस्युस्त्रयःप्रकृतिजागुणाः । तत्रसत्वंकेवलंस्याद्रजस्यापिश
ताधिकम् । सत्वंरजःशतांशंतुतमस्तत्रप्रकीर्तितम् । तमस्यपितथासत्वंतमसस्तुदशोत्तरम् । तद्दशांशेनतुरजोमूलजंयद्रजस्तुतत् । विलयेदशाशतःसत्वएकांशेनतमस्यपि । मिश्रितंभवतिह्येतांसाम्यावस्थां
विदुर्बुधाः । यदातुतद्रजःसर्वंतमसासहसंगतम् । तदात्वाहुर्महत्तत्त्वंतच्चतुर्भागसंभवम् । तत्रत्रिभागोरजसएकांशस्तमसस्तथा । तदाहुर्ब्रह्मणोरूपंगुणवैषम्यनामकम् । तदेवकेवलसत्त्वमितरापेक्षयाभवे १४
त् । श्रीर्मूलसत्त्वंविज्ञेयाभूर्मूलंरजउच्यते । मूलतमस्तथादुर्गामहालक्ष्मीस्त्रिमूलिका । गुणेभ्योगुणमूलाच्चयोतीतःसजनार्दनइति १४ द्वितीयसर्गमाह द्वितीयइति द्वितीयोहंकारस्यसर्गः तत्राहंकार
सर्गेद्रव्याणिवियदादिभूतानिज्ञानक्रियाज्ञानेंद्रियाणिकर्मेंद्रियाणि आदिशब्दगृहीतामनइंद्रियाभिमानिदेवाश्चजायंतइतिशेषः भूतादीनांसर्गक्रमेणतृतीयादित्येनाह भूतसर्गइति भूतानामाकाशादीनांसर्ग

स्तन्मात्रद्रव्यशक्तिमान् तन्मात्राःशब्दादयः आकाशादीनांशब्दादिस्वरूपत्वात्तन्मात्रशक्तिमान् द्रवणशक्तिमत्त्वाद्द्रव्यशक्तिमान्अहंकारतत्त्वेपिगुणवैषम्यमस्तीतिज्ञातव्यम् तथाहि मूलेरजांसि यद्वद्भो
मूलेतमांसियत्तम एतदात्मकंमहत्तत्त्वंब्रह्मणोरूपमेकादशधाविभज्यदशांशाःसत्वंस्युः एकांशोरजः । रजएकादशधाविभज्यैकांशस्तमस्तस्मात्तमसउत्पन्नोहंकारस्तदाभिमन्यमानमहंकारतत्त्वंचेतिमहत्ताहं
कारसर्गः सोहंकारोपित्रिविधः तस्मिन्नहंकारेपिदशांशाःसत्वमेकांशोरजस्तद्रजएकादशधाविभज्यैकांशस्तमस्तमोंशात्तामसाहंकारः रजोंशात्तैजसाहंकारःसत्वांशाद्वैकारिकाहंकारइति तत्रापितामसा
द्भूतसर्गः तैजसादिंद्रियसर्गः । वैकारिकाद्देवसर्गः यद्रजोमूलरजांसिमूलेतमांसियद्रजः । तमश्चमूलेतमांसिमहत्तत्त्वंतदात्मकम् । दशांशास्तत्रसत्वंस्युरेकांशोरजएवतु । तद्दशांशतमोज्ञेयमहंकार
स्तदात्मकः । सरुद्रस्तामसोज्ञेयोविरिंचापेक्षयैवतु । इतरापेक्षयासत्वंसत्वाद्यास्तद्वदस्यतु । तत्तमोंशात्सात्विकांशोमनआद्यःप्रकीर्तितः । रजसोंशास्त्विंद्रियाणितामसांशाश्चखादयः । इतिवचना
दिदंतात्पर्यमवगम्यते १५ ज्ञानक्रियात्मकोज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियात्मकःपंचमोवैकारिकाहंकाराद्वैकारिकनामादेवसर्गः इंद्रियप्रेरकत्वेनातिविकारित्वाद्वैकारिकनामवत्त्वतेषां यस्माद्वैकारिकाहंकराडु
त्पन्नत्वान्मनश्चयन्मयमित्युच्यते भूतानिद्रव्यशक्तीनिभूतेषुद्रवणंयतः । तथातन्मात्रशक्तीनिशब्दाद्यात्मकतायतः । क्रियाशक्तीनिवागाद्यानींद्रियाणीतराणिच । ज्ञानशक्तीनिमनसादेवाश्चज्ञानशक्त
यः । एतेषांमूलभूतत्वादहंकारस्त्रिशक्तिमान् । मानुषापेक्षयादेवाःसात्त्विकाःपरिकीर्तिताः । तत्रापिसात्त्विकाःप्रोक्ताःसात्विकायास्तुदेवताः । तत्रापिसात्विकोरुद्रस्तत्रापितुचतुर्मुखः । अविकारौब्रह्मरुद्रौ
देहभेदादिसंभवे । विकारवंतइंद्राद्यास्तस्माद्वैकारिकामताः । तएवेंद्रियरूपेणयतस्त्वतिविकारिणः । ज्ञानमात्रगुणोद्रिक्तास्तस्मात्तैजसनामकाः । अविकारित्वयोग्यत्वंनिवृत्तंहींद्रियेषुतु । वैकारिक
त्वनामापिततस्तेषांनविद्यते । यथाविप्रकुलेमूर्खोमूर्खइत्यभिधीयते । विद्यायोग्यत्वतःशूद्रोनमूर्खोमूर्खएवसन् । तामसानीहभूतानिकिंचिद्व्यवहितत्वतः । ज्ञानस्यसुष्ठुज्ञत्वेपिपूर्णज्ञानोहरिःस्वयं । इतिव

चतुर्थऐंद्रियःसर्गोयस्तुज्ञानक्रियात्मकः ॥ वैकारिकोदेवसर्गःपंचमोयन्मयंमनः १६ षष्ठस्तुतमसःसर्गोयस्त्वबुद्धिकृतःप्रभो ॥ षडिमेप्राकृताःसर्गावै
कृतानपिमेशृणु १७ रजोभाजोभगवतोलीलेयंहरिमेधसः ॥ सप्तमोमुख्यसर्गस्तुषड्विधस्तस्थुषांचयः १८

चनात्तुशब्दचतुष्टयसूचितएषांविशेषोज्ञातव्यः १६ तमसोऽविद्यायाःतुशब्दएवार्थे अःविष्णुस्तस्मिन् बुद्धिरबुद्धिस्तत्पूर्वमेवकृतःसदाविष्णुबुद्धित्वेपितमःसंसर्गेणस्वबुद्धिभ्रंष्टाभवतिइतिभीत्याविशेषत
स्त्वद्बुद्ध्येवेत्युक्तं सर्वदातद्बुद्धिद्योतनायैवेति योभूतानांतामसोंशस्तस्मादंशादविद्याब्रह्मणोत्पादिताइतिद्योतनायप्रथमस्तुशब्दः तदुक्तं । अबुद्धिपूर्वमिवतुब्रह्मणोहरिबुद्धितः । तामसानातुभूतानांसहस्रं
सत्त्वभागिनां । शतांशरजसामेकतमसांसर्ववेदिनां । केवलस्तामसोयोंशःसोविद्यापंचपर्विका । जातातिकृष्णातद्देहाद्दैत्यरक्षःपिशाचका इति । अबुद्धिपूर्वकस्तस्यप्रादुर्भूतस्तमोमयः । तमोमोहोमहामो
हस्तामिस्रोह्यंधसंज्ञितः । अविद्यापंचपर्वैषाप्रादुर्भूतामहात्मन इतिश्रीविष्णुपुराणे । पंचपर्वात्वविद्यातुभूतेभ्योहरिणापुरा । उद्धृताब्रह्मणिक्षिप्तासापुनस्तेननिःसृता । तत्स्रष्टत्वज्ञापनायतस्मात्सातामसाम
तेतिच मयाइमेषट्प्राकृताःसर्गास्तवकथिताइतिशेषः प्राकृतसर्गकथनानंतरमन्यःप्रसंगोमाभूदितिपरीक्षिद्वाक्यस्यानवकाशवांक्ते वैकृतानिति १७ प्राकृतवैकृतसर्गकथनश्रवणेनाकिंफलमित्या
शंक्यभगवल्लीलात्वाच्छ्रवणेनमुक्तिरेवफलमितिभावेनाह रजोभाजइति सृष्ट्यर्थंरजोगुणप्रवर्तकस्यहरिवत्सूर्याग्निवन्मेधायस्यसतथातस्यजाज्वल्यमानबुद्धेरित्यर्थः भगवतोनारायणस्येयंसृष्टिर्लीला
नस्वार्थपरा योग्यजनमुक्त्यर्थेत्यर्थः विरिंचविषयत्वेहरौमेधायस्यतससतथातस्यअनेनाबुद्धिकृतइतिपदंविवृतं विरिंचस्यापिश्रीनारायणानुग्रहेणसृष्टिरियंनश्रमजननोकिंतुलीलारूपेत्यनेनाप्यबुद्धिकृतंस्या
च्छ्रमकरीत्यन्यथाप्रतीतिर्निरस्ता सृष्ट्यादावेतेगुणाहरेरेवमुख्याः तदुक्तं एतेगुणाहरेःसम्यक्स्वातंत्र्यविषयाःसदेत्यादि । यस्तस्थुषांस्थावराणांमुख्यःसर्गःससप्तमः । सचषड्विधः स्थास्नुभिर्निम्न
मान्मुख्यास्थितेर्गतिरवाप्यते । प्रायःपरोपकर्तृत्वाच्चेमुख्यस्रोतसस्ततः । इतिमुख्यस्रोतस्त्वंस्थावराणांयुक्तम् १८

षड्विधमाह वनस्पतीति फलंतियेविनापुष्पैस्तान्वदंतिवनस्पतीन् । इत्यतःपनसादयोवनस्पतयः । ओषधयः फलपाकांताव्रीह्यादयः । लताःपराश्रयबलाः । त्वक्सारावेण्वादयः । वीरुधःकांडरुहा णिगुल्मानि । द्रुमाश्चूतादयः । प्रमाणवचनेनयन्मुख्यस्रोतसइत्युक्तंतदेवोत्स्रोतसइतिकथ्यते उत्स्रोतसइत्यस्यार्थऊर्ध्वस्रोतसइतिकिंनस्यान्नस्यादसंभवात्तथाहि ऊर्ध्वगंतारोदेवामोक्षैकभागित्वात् त दुक्तं नियमादूर्ध्वगंतारोदेवामोक्षैकभागिनः । ऊर्ध्वस्रोतसइत्येवंतस्मात्तेपरिकीर्तिता इति तर्हिदेवानामयमर्थःकथंसंपत्स्यतेउच्यते उच्चतमत्वमूर्ध्वत्वंतदेवोच्छ्रब्दस्यापीति तदुक्तं ऊर्ध्वइत्येवयस्तू च्चतमएवाभिधीयते । ऊर्ध्वस्रोतसएतस्मादेवाएवनतत्परइति स्थावराणामेतच्छब्दवाच्यत्वमुच्चंवर्धमानेषुमुख्यत्वात् तदुक्तं उच्छब्दउच्चमात्रेपितस्मात्स्थास्नुषुभण्यते इति । अनेनमुख्यशब्दस्या र्थांतरंदर्शितं तत्स्वभावमाह तमःप्रायाइति तमःप्रायाअज्ञानप्रचुराःकल्पवृक्षादिव्यावृत्त्यर्थंप्रायःशब्दःअतःस्पर्शाःस्पर्शनेसत्यंतर्ज्ञानवंतःविशेषिणःछेदनेसातिसपदिशोषवंतः १९ तिरश्चांतिर्य क्स्रोतसां । नाधोनोर्ध्वंतिरश्चांतुपुनस्तत्रैवयज्जनिः । यज्ञोपयोगंचसतामुपकारंविनापिवा । तिर्यक्स्रोतसइत्येवप्रोच्यतेज्ञानिभिस्ततइति । अनेनातिरश्चांतिर्यक्स्रोतस्त्वंविवृतमितिज्ञातव्यं तिरश्चांलक्ष णमाह अविदइति अविदःकार्याकार्यविशेषज्ञानशून्याः भूरितमसः शरीरमात्रेहंममाभिमानवंत्यः यद्वा आहारनिद्राव्यतिरिक्तविषयेज्ञानरहिताः । घ्राणेनैवजानंतीइतिघ्राणज्ञाः । हृद्येववेदो ज्ञानंयेषांतेतथोक्ताः । इदमुभयेषांतस्थुषांतिरश्चांसमंलक्षणं । तदुक्तं । तिरश्चीनाःस्थावराश्चअतस्पर्शाइतीरिताः । यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यांहृद्गंज्ञानंनशास्त्रतइति । पदप्रयत्नात्हृदयंगमंतदेवजानंति नशास्त्रेषु

वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावीरुधोद्रुमाः ॥ उत्स्रोतसस्तमःप्रायाअंतस्पर्शाविशेषिणः १९ तिरश्चामष्टमःसर्गःसोष्टाविंशद्विधोमतः ॥ अविदोभूरितम सोघ्राणज्ञाहृद्यवेदिनः २० गौरजोमहिषःकृष्णःसूकरोगवयोरुरुः ॥ द्विशफाःपशवश्चेमेअविरुष्ट्रश्चसत्तम २१ खरोश्वोश्वतरोगौरःशरभश्चमरीतथा ॥ एतेचैकशफाःक्षत्तःशृणुपंचनखान्पशून् २२ श्वाशृगालोवृकोव्याघ्रोमार्जारःशशशल्यकौ ॥ सिंहःकपिर्गजःकूर्मोगोधाचमकरादयः २३ कंकगृध्रबकश्ये नाभासवल्लूकबर्हिणः ॥ हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयःखगाः २४ अर्वाक्स्रोतस्तुनवमःक्षत्तरेकविधोनृणाम् ॥ रजोधिकाःकर्मपरादुःखेचसुखमानिनः २५

त्विष्यामित्यर्थः अष्टाविंशद्विधत्वंप्रतिज्ञायाधिकोक्तिर्विशेषतोयज्ञेपूपकृतत्वाभिप्रायेणयोयस्यसदृशःसतत्रांतर्गतइतिज्ञापनंवोतिनदुष्यति तदुक्तं अष्टाविंशद्वि शेषेणयज्ञेषूपकृतंयतः । तिरश्चांतावदेत स्माद्गण्यतेशास्त्रवेदिभिरिति अष्टाविंशत्प्रधानास्तुतिरश्चांयास्तुजातयः । योयस्यसदृशस्त्वन्यःसतत्रांतर्गतोभवेत् । जलजांतर्गताःसर्पाःकीटाद्याद्याश्चजातयः । तेषांजलप्रधानत्वाच्छरीरस्यतुसर्वशः इतिच २० गवादिगोधांतैःषड्विंशत्कूर्ममकरादिभिःसप्तविंशत्कंकादिभिरष्टाविंशत्तदुक्तं गौरजोमहिषःकृष्णःसूकरोगवयोरुरुः । अव्युष्ट्रौचखरश्चैवतथैवाश्वतरोपरः । गौरश्चशरभश्चैवचमरीश्वसृगाल कौ । वृकोव्याघ्रश्चमार्जारोहरिश्चशशशल्यकौ । कपिर्गजश्चगोधाचाजलजाःपक्षिणस्तथेति २१ २२ तत्रकूर्मोजलत्वेनाष्टाविंशत्त्वंतर्भूतोपिपंचनखत्वप्रदर्शनार्थंपृथगुक्तः । तत्तदाकारसंयुक्तान्सृज्या न्स्रष्टारमेवच । यःसदासंस्मरेद्योगीनसभूयोभिजायतइतिवचनात् प्रसिद्धानामपिद्विशफादीनांस्मरणविधानार्थमुक्तिः उच्यतेसुप्रसिद्धंचस्मरणार्थंचकुत्रचित् । अप्रसिद्धज्ञापनार्थंद्विधाशास्त्रवचःस्मृत मितिच वल्लूरोनृत्तपक्षीचसभल्लूकश्चकथ्यतइत्यभिधानम् २३ २४ नवमःसर्गोवार्क्स्रोतोनामकेषांनृणांविषयः तुशब्दादेकविधोपिद्विविधः । असुराद्यामानुषाइति मानुषाणांस्वभावमाह रजोधिकाइ ति भौतिकरजोंशजातत्वाद्रजोनिष्ठाः तदुक्तं यद्रजोभौतिकंतेनमानुषाणांसदाजनिः । तमोगूढेनरजसासात्विकरस्यानुचारिणामिति । अनेनभूरितमसइतिपदंविवृतं । रजोनिष्ठत्वादेवकर्मपराः । नाहिकश्चि त्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदितिवचनात् किंच रजोनिष्ठास्तमोनिष्ठाद्वेधार्वाक्स्रोतसःस्मृताः । असुराद्यास्तमोनिष्ठामानुषास्तुरजोधिकाइतिवचनाच्च । मानुषलक्षणमुक्त्वाअसुरादिलक्षणमाह दुःखेचे

ति चशब्दएवार्थे दुःखएवसुखमानिनः अनेनसर्वार्थेषुविपरीतज्ञानित्वमासुरलक्षणमुक्तंभवति सर्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसापार्थतामसीतिवचनात् । सुखेसुखैकभावास्तुदेवानैवतुदानवा इतिचशब्दान्मानु षाउभयात्मकाइतिज्ञातव्यंतर्हिअर्वाक्स्रोतस्त्वंमानुषाणांकथमितिचेत् शुभप्रयत्नमंतरेणाधोगमनात् तदुक्तं प्रायोधोगमनंयस्मात्प्रयत्नेनविनाभवेत् । अर्वाक्स्रोतसइत्येवमानुषाःपरिकीर्तिताइति । तिरश्चांस्थावराणांचबुद्धिपूर्वप्रवर्तिनाम् । असुराणांरक्षसांचपिशाचानांतथैवच । अर्वाक्स्रोतस्त्वमुद्दिष्टंनियमादसुरादिनामितिवचनात् तिर्यगादिसाधारणमपिअसुरादीनामर्वाक्स्रोतस्त्वंनियतमिति ज्ञातव्यम् २५ सत्तम सत्सुश्रेष्ठ एतेत्रयस्तस्थुस्तिर्यङ्मानुषविषयाएववैकृताअडांतरसर्गाउक्ताइतिशेषः एवसाम्येवधारणइत्यभिधानादेवशब्दस्यसाम्यार्थमाह देवसर्गइति देवसर्गःप्राकृतोवैकृतश्चेत्यर्थः तदेवविशदयति वैकारिकश्चेति योवैकारिकोदेवसर्गःप्राकृतत्वेनप्रोक्तःसकौमारश्चेत्युभयात्मकः प्राकृतोवैकृतश्चेति कौभूमौमामानंनिर्माणंतस्यारःप्राप्तिर्यस्यसतथोक्तः अंडाद्बहिर्जातानांदेवानांपुनरंडांतर्भूमौ जन्मकौमारइत्युच्यतइत्यर्थः मानिर्माणइतिधातुः कुमारतीतिकौमारोदेवानामंडजोद्भवः । वैकारिकाणांजननात्प्राकृतोवैकृतश्चसः । वैकारिकेष्वेवान्येषामीषद्भोगित्वहेतुतः । उभयात्मकत्वेनैवप्रोच्यंतेसगुणा अपीतिवचनात् २६ देवसर्गंविभजतिदेवसर्गश्चेति चशब्देनसंख्याविशेषंकेषांचिदंतर्भावंसूचयति तदुक्तं प्रोक्ताअष्टविधादेवाविबुधाःसर्वएवतु । पितॄणांशतमेवात्रअसुरास्त्रिंशदेवतु । गंधर्वाप्सरसांचैवद्वि शतंपरिकीर्तितम् । सप्ततिर्यक्षरक्षःसुत्रिंशच्चारणजातिषु । शतंसिद्धास्तथान्यासुसप्ततिःसर्वजातिषु । ऊर्ध्वस्रोतसएवैतेअन्येर्वाक्स्रोतसःस्मृताः । वैकारिकेषुदेवेषुएतेवैमुख्यभोगिनः । अभोगिनस्तदन्येतु देवाएतेततःस्मृताः । सर्वज्ञास्तैःसहाराध्यभक्तास्तेष्वंतरेषुच । नृत्तगानादिकर्तारोवाहनादिकृतस्तथा । सिद्धासिद्धेतिवक्तारश्चाराश्चैषांक्वचित्क्वचित् । सेवाकराइतिह्येतैर्भेदैरष्टविधामताः अन्येचयेतुसर्वज्ञावि बुधास्तेप्रकीर्तिताः । तथान्येकर्मभिस्तैस्तैरष्टभेदांतरंगताइति । अंडांतर्भूमौजायमानानांदेवानांभूतगतगुणत्रयादुत्पत्तियोग्यतामेदेनानेकविधा तदुक्तं भौतिकेनतुसत्त्वेनगूढंब्रह्मणआंडजम् । रूपंतत्रापि

वैकृतास्त्रयएवैतेदेवसर्गश्चसत्तम ॥ वैकारिकस्तुयःप्रोक्तःकौमारस्तूभयात्मकः २६ देवसर्गश्चाष्टविधोविबुधाःपितरोऽसुराः ॥ गंधर्वाप्सरसःसिद्धायक्षरक्षांसिचारणाः २७ भूतप्रेतपिशाचाश्चविद्याध्राःकिन्नरादयः ॥ दशैतेविदुराख्याताःसर्गास्तेविश्वसृक्कृताः २८ अतःपरंप्रवक्ष्यामिवंशान्मन्वंतराणिच ॥ एवं जःस्रुतःस्रष्टाकल्पादिष्वात्मभूर्हरिः ॥ सृजत्यमोघसंकल्पआत्मैवात्मानमात्मना २९

तुतमःशतांशेनप्रकीर्तितम् । तज्जोरुद्रस्ततस्त्वेवमिंद्रादीनांपुनर्जनिः । गूहितंभूतरजसाततसत्त्वंमानुषायदा । देवाएवंगुणास्त्वेतेसर्वेऽप्यप्यवस्थिताः । गुणातीतंचयद्रूपंब्रह्मादीनांसुखात्मकम् । विष्णुरूपंतस्यसत्त्वस्यैवोत्कर्षोपत्रविद्यते । तत्रोत्कृष्टंतमोपत्रहीनंततुस्वभावतः । उपगूहनेतुनैवास्तिविशेषोनित्यचिन्मये । प्रकृतेर्गुणरूपायामूलिकायाश्चनकाचित् । विशेषःपरमेतत्त्वेवासुदेवेकुतःपुनरिति । देवानांशापादिदोषाद्भूमौजननेपिभूतगुणस्वभावेनदेवत्वमासुरत्वंज्ञायतेतदुक्तं यादिदेवादयोदोषाज्जायेरन्मानुषादिषु । तथापिदेवाविज्ञेयाअसुराद्यास्तथाध्रुवमिति प्रकृतमुपसंहरति दशेति देवसर्गस्यप्राकृतवैकृतभेदेनोक्तसर्गाणांदशत्वंयुज्यते २७ २८ मूलसृष्टिर्हरिणैवास्तुमन्वंतरेष्ववांतरसृष्टिरन्यैरितिशंकामाभूदित्याशयेनाह एवमिति आत्मभूरजोहरिरात्मनास्वेच्छयाकल्पादिष्वात्मैवस्व यमेवस्वतंत्रोभूत्वाप्रकृत्युपादानेनदेवादिदेहान्सृष्ट्वातन्नियंतृतयात्मानंसृजति । प्रादुर्बभूवबहुरूपत्वेनेतिशेषः कीदृशोहरिरेवमुक्तप्रकारेणस्रष्टा अनेनविरिंचादीनांस्रष्टृत्वद्वारमात्रमुक्तंभवति कथंस्रष्टे त्यतउक्तं रजःप्लुतइतिरजआदिगुणानांमध्यवर्तित्वाद्रजोगुणप्लुतोनतुगुणाधीनत्वादभिमानाच्च देवदत्तवद्धरिरिंद्राद्यन्यतमःकिंनस्यादित्यतउक्तमात्मभूरिति । कामोनेत्याह स्रष्टेति तर्हिविरिंचःकिमि त्यतउक्तंहरिरिति रजोगुणेनद्रवीभूतोरजःप्लुतइतिप्रसिद्धार्थंपरित्यज्याप्रसिद्धार्थकल्पनेकिंप्रमाणमित्यतआचार्यैरिदमानमुदाहृतं । गुणाप्लुतोहरिर्नित्यंगुणानामभ्यगोयनः । अनर्हवेदनात्तस्यगुणासं स्पर्शएवचेति । सृष्ट्वादेवादिदेहान्सआत्मानंबहुधाकरोत् । तन्नियंतृतयात्मानंप्रकृतिदेहभेदतः । इतिवचनंस्रवहुत्वेप्रमाणं एकत्वेऽस्यकर्तृकर्मादिभावःकथमितीदंचोद्यं । कर्ताचकरणंचैवकर्मचैवस्वयंहरिः । आत्मनोबहुधाभावेप्रकृतेस्तुस्वतंत्रतइतिवाचापरिहर्तव्यं एतदभिप्रायेणामोघसंकल्पइत्युक्तम् २९

तर्हि कथं सृष्टिःअथमेत्याशंक्यतान्नियमोनास्तीनिसदृष्टांतमाह गुणेति एतस्मिन्गुणव्यत्ययेगुणव्यतिकरे पौर्वापर्यंपूर्वापरीभावंनेच्छंतिविपश्चिनइतिशेषः कुतः अधीशितुरखंडैश्वर्यस्यहरेर्मायावत्त्वात् इच्छानियतत्वात् नद्यांभ्रमंत्याःपुनःपुनरावर्तमानायाभ्रमेरावर्तस्येव ३० एतत्कल्पसृष्टेभ्योन्यस्मिन्कल्पेन्येसृज्यंतइतिभ्रांतिंनिवारयति देवेति इंद्रादिनाम्नासहस्राक्षशुक्रादिरूपेणच ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेतृ०दि०टीकायामेकादशः ॥ ११ ॥ हरेरुभयानंत्यज्ञानंमोक्षैककारणमित्ययमर्थोस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते। तत्रकालाख्यंलक्षणंब्रह्मन्नितिविदुरप्रश्नपरिहारंप्यन्परमाणुकालज्ञानायद्रव्यं परमाणुपरिमाणमाह चरमइति तुशब्दएवार्थे एकस्यार्थैयोविशेषाणांपार्थिवादिपदार्थानांचरमोंत्योविशेषः तर्हिनिरवयवःकिनत्याह अनकाति यश्चानेकैरवयवैरासमंतात्सम्यक्युत अनेकावयवत्वेचरमइ तिविशिष्योक्तिःकथमित्यतस्तुशब्देनविशिनष्टि देवलोकेस्थितामनुष्याविशेषेणसौक्ष्म्येणदर्शनेयस्यांशांशित्वविशेषंद्रष्टुंनशक्ताः सएवचरमोविशेषइत्याचक्षतेप्रेक्षावंतः नृणांकाणादनायतायस्मादैक्य भ्रमःयतःपरिमाणुर्नास्ति सपदार्थःपरमाणुरितिभ्रांतिः तेषांभ्रांतिज्ञानंयुक्तमितिदर्शयितुंनृणामित्युक्तं नाम्नापरमाणुर्विज्ञेयइत्यर्थः मनुष्यादेवलोकेपिविशेषेनैवदर्शने । अंशांशित्वविशेषंतुयस्यद्रष्टुंनश क्नुयुः । चरमोविशेषइतितंमुनयोब्रुवंरंजसा । परमाणुःसविज्ञेयःकाणादाद्यानिरांशिनम् । अनंतांशयुतत्वेपियंब्रूयुर्भ्रांतिदर्शनात् । ततोपिरमाणुत्वंतदंशानांतुयद्यपि । अनतत्वाद्विवेकार्थमस्योक्तप रमाणुतेतिवचनात् अस्यैवपरमाणुत्वंनान्यस्येतिज्ञायते अतएवविज्ञेयइति १ अणुपरिमाणंनिरूप्यमहत्परिमाणंदर्शयति सतइति सतःपरब्रह्मणएवयत्कैवल्यपःकेवलभावःसपरममहानित्यन्वयः काल तोदेशतोगुणतश्चानंतत्त्वं सतःपरब्रह्मणएवमुख्यमित्यर्थः सन्घटइत्यादौसच्छब्दवृत्तिदर्शनादित्यतःपदार्थस्येति सदित्यनुवर्ततेसत्पदमुख्याभिधेयस्य मुख्याभिधेयस्त्वर्थःस्याद्वाच्यमन्यच्चभण्यते अमु ख्येष्वर्थशब्दस्तुनीचोपरिहितोभवेदितिवचनात् मुख्यस्योपपत्तावमुख्यस्वीकारायोगात् अणुतरवस्तुनिस्थितस्यसत्पदमुख्याभिधेयस्यतत्परिणामत्वेनभाव्यं यद्देवसमःप्लुषिणेत्यादौदर्शनादित्यतःस्वरू

गुणव्यत्ययएतस्मिन्मायावत्त्वादधीशितुः ॥ नपौर्वापर्यमिच्छंतिनद्यांभ्राम्यद्भ्रमेर्यथा ३० देवासुरादयःक्षत्तःकल्पेस्मिन्येप्रकीर्तिताः ॥ तएवनामरूपा भ्यामासन्मन्वंतरांतरे ॥ ३१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ चरमस्तुविशेषाणामनेकासंयुतःसदा परमाणुःसविज्ञेयोनृणामैक्यभ्रमोयतः १ सतएवपदार्थस्यस्वरूपावस्थितस्ययत् ॥ कैवल्यंपरममहानविशेषोनिरंतरः २

पावस्थितस्येतिस्वरूपमेवावष्टभ्यस्थितस्य स्वेमहिम्नीतिश्रुतिः जगदावरकस्यवासुदेवाख्यस्यहरेर्जगत्प्राविष्टरूपात् किंचिन्महत्त्वात्स्वरूपावस्थितत्वाच्चतद्व्यावृत्तिःकथमित्यतःकैवल्यमितिजगदावरण व्यापारोदासीनतयास्थितं तादृशरूपाणामनेकत्वात्कथंनिर्णयइत्यतोऽविशेषइति तादृग्रूपविशेषराहितःसर्वगतस्यापिप्रादेशमात्रतयास्थितत्वेनविशेषवत्त्वात्कथमविशेषइत्यतोनिरंतरइति प्रादेशमात्रादि विशेषरहितः एतदुक्तंभवति परब्रह्मणःयःकेवलभावोंडांतःप्राविष्टंतदावरकंतस्यैवपरमपुरुषादिरूपांतरतदेकदेशप्रादेशमात्रादिविशेषचविनायत्सर्वगतंस्वरूपंतदेवपरममहानित्युच्यते। कालकोटिविहीनत्वं कालानंत्यंविदुर्बुधाः। देशकोटिविहीनत्वंदेशानंत्यंतथैवच। गुणानामप्रमेयत्वंवस्त्वानंत्यंविदोविदुः। आनंत्यंत्रिविधंनित्यंहरेर्नान्यस्यकेनचित् ।तस्यसर्वस्वरूपेष्वप्यानंत्यंतुत्रिलक्षणम्। तथापिदेशतस्तस्य परिच्छेदोपिविद्यते। परिच्छेदस्तथाव्याप्तिरेकरूपेपियुज्यते। तस्याचिंत्याद्भुतैश्वर्याद्व्यवहारार्थमेवच। गुणतःकालतश्चैवपरिच्छेदोनकुत्रचित्। व्याप्तत्वंदेशतोप्यस्तिपूर्वरूपेषुयद्यपि। नचभेदःक्वचि त्तेषामणुमात्रोपिविद्यते। तथापिविद्यतेऽणुत्वंतस्मादैश्वर्ययोगतः। तस्माद्व्यवहारार्थमव्याप्तत्वंचभण्यते। यत्तस्यव्यापकंरूपंपरंनारायणाभिधम्। शून्यंब्रह्मेतियत्प्राहुर्द्वितीयंसृष्टयत्ततः। परमंपुरुषो नाभिमितंतद्देशतोविभोः। तृतीयंवासुदेवाख्यंजगदावरकंमितम्। देशतोजगदाविष्टतुरीयंविष्णुनामकमितिवचनेनमंदमतीनांशंकोपद्रवाःपरिहृताइतिज्ञातव्यं किंच सर्वगतस्यापिब्रह्मरूपस्यकालादिरूप याप्रकृत्यासमव्याप्तावपिदार्ष्टांतिकेतभावात् तदन्यस्मिन्ननवस्थानात्स्वरूपावस्थितस्येत्युक्तं। देव्यांकालादिरूपिण्यांस्थितंब्रह्मापिसर्वगम्। उच्यतेनान्यगंयस्मादात्मवत्साहरेर्विभोः। महदादिगतंयत्तु तदन्यगतमुच्यतइतिच २

१ तस्यचरमत्वंनामप्रमाणोक्तरीत्यादेवलोकस्थमनुष्याणाविशेषाकारेणप्रत्यक्षत्वप्रयोजकमहत्त्वाभावरूपंवैवक्षिकमितिदर्शयितुंतुशब्दः । २ शक्ताअपीतिशेषः ।

उक्तमर्थंदार्ष्टांतिकेकरोति एवमिति सौक्ष्म्येपरमाणुत्वेस्थौल्येपरममहत्त्वेवर्तमानकालोप्येवमनुमितः कलामुहूर्तादित्यादिशास्त्रेणसाक्षिप्रत्यक्षानुगृहीतव्याप्तिमल्लिंगज्ञानवताजनेनानुमितः ज्ञातइत्यन्वयः अनुमेतिद्वयंप्राहुर्यथाज्ञानंचलिंगजमित्यभिधानादर्थद्वयंसंस्त्याते यावंतंदेवलोकस्थोमानुषस्त्ववधारयेत् । महाप्रज्ञोदेवजूकःसकालःपरमाणुकः । सर्गाद्यैरनवच्छिन्नस्तदनंतरइत्यपि । तथैवपरमाण्वादिविशेषात्माफिनोभवेत् । पूर्वापरादिभेदेनसकालःपरमोमहानितिशास्त्रवचनंचात्रप्रमाणं । यज्ञादिकर्मणाप्रीतदेवताप्रसादेनप्राप्तैश्वर्योमानवोदेवजूकइति । नकेवलमुभयविधःकालोनुमितःकिंतु तदंतर्यामीतदाख्योहरिरपिअनुमितइत्यभिप्रेत्याह संस्थानभुक्त्येति विभुर्व्याप्तोभगवान्संस्थानभुक्त्यासंस्थानयोःपरमाणुत्वेनपरममहत्त्वेनव्यवच्छिन्नयोःस्थित्यातदंतर्यामित्वेनाव्यक्तोऽदृश्यःपरमाणुःपरममहानित्यनुमितइत्यन्वयः तत्रस्थित्वाकिंकरोतीत्यतउक्तं व्यक्तभुगिति व्यक्तंतत्कालवृत्तिजगत्सृजतिपातिसंहरतीतिव्यक्तभुगिति यद्वा स्वसमानधर्मवत्त्वादव्यक्तंप्रकृतिरूपंसृष्ट्यादौप्रवर्तयतीति अत्रविशेषस्तु देशतःकालतश्चैववस्तुतश्चात्रिधाहरेः । यथानंत्यंनचान्यस्यप्रकृतेर्देशकालतः । तथाशब्दस्यकालस्यदेशानंत्यंचकालतः । कालशब्दात्मिकासैवतथापितुहरेःसदा । नास्याःसामर्थ्यलेशोपिज्ञानानंदगुणेष्वपि । ज्ञेयस्तदवरोवायुःशेषवींद्रहरास्ततः । अवरास्ततइंद्राद्यागुणैःसर्वैर्नसंशयः । इतिवचनादवगंतव्यः । किंच कालांतर्यामिणः परमाण्वादिनामवाच्यत्वंतत्ताद्विशेषभोक्तृत्वात्तदुक्तं अण्वादिकालसंस्थानभोक्तृत्वात्परमेश्वरः । अण्वादिनामवाच्योसौकालश्चेत्यभिधीयतइति ३ सामान्यतउक्तंविशिनष्टि सकालइति यःकालःकालांतर्यामीहरिश्चपरमाणुतांचरमस्तुविशेषाणामित्याद्युक्तलक्षणवस्तांभुंक्तेसकालः हरिश्चपरमाणुर्वैइतिपरमाणुनाम्नावाच्यइत्युक्तस्मृतिप्रसिद्धमित्यर्थः सतोब्रह्मणोऽविशेषंस्वरूपंस्वरूपावस्थितकैवल्याद्यविशेषंनिरंतरलक्षणंपरममहद्रूपंयःकालःकालांतर्यामीचभुंक्ते

एवंकालोप्यनुमितःसौक्ष्म्येस्थौल्येचसत्तम ॥ संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुग्विभुः ३ सकालःपरमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुताम् ॥ सतोऽविशेषभुग्यस्तुसकालःपरमोमहान् ४ अणुर्द्वौपरमाणूस्यात्त्रसरेणुस्त्रयःस्मृतः ॥ जालार्करश्म्यवगतःखमेवानुपतन्नगात् ५ त्रसरेणुत्रिकंभुंक्तेयःकालःसात्रुटिःस्मृता ॥ तच्छतभागस्तुवेधःस्यात्तैस्त्रिभिस्तुलवःस्मृतः ६ निमेषस्त्रिलवोज्ञेयआम्नातास्तेत्रयःक्षणः ॥ क्षणान्पंचविदुःकाष्ठांलघुतादशपंचच ७ लघूनिवैसमाम्नातादशपंचचनाडिका ॥ तेद्वेमुहूर्तःप्रहरःषड्यामःसप्तवानृणाम् ८

सकालःकालांतर्यामिब्रह्मरूपंपरममहानितिनाम्नावाच्यं तस्यकालांतर्यामिणोपित्रिधापरिच्छेदाभावात् तदुक्तं सर्वत्रसर्वभोक्तापिविशेषादेवभोक्तृवत् । स्थितोहरिरचिंत्यात्मानिजैश्वर्यादजोविभुरिति । अनेनसतएवपदार्थस्येत्यादिनायानिविशेषणानिपरममहतोब्रह्मणःकथितानितानिमहत्कालांतर्यामिणोपिसंतीत्युक्तंभवति तथाहि यःसच्छब्दस्यमुख्यार्थःपरमाण्वादिकालांतर्यामिस्वरूपव्यावृत्तस्तथामन्वंतरादिकालांतर्यामिस्वरूपव्यावृत्तस्ततोपिस्थूलपरार्धपरादिकालांतर्यामिस्वरूपव्यावृत्तोयश्चाखंडतत्त्वेपितदेकदेशाद्यवतारभेदव्यावृत्तत्वेनपरममहद्रूपभोक्तासपरममहानिति यावताकालेनपरमाणुपरममहतोरुत्पत्तिप्रलयौस्यातांतौकालौपरमाणुपरममहांतावित्ययमर्थःप्रमाणशून्यत्वादुपेक्षणीयः ४ इदानींपरमाणुपरममहतोरंतरालकालावयवानांसंख्यायोगेननामान्याह अणुर्द्वाविति द्वौपरमाणूमिलितौद्व्यणुकनामकालःस्यात् उत्तरत्राप्येवमेवज्ञातव्यानि त्रयोद्व्यणुकामिलितास्त्रसरेणुरूपणुकःकालः सोयमयोगिप्रत्यक्षसिद्धइत्याह जालेति जालंगवाक्षंतत्रवर्तमानार्करश्मिनावगतःखमेवानुपतन्नगात् दृष्टिविषयंप्राप्यगतइत्यर्थः अत्रसर्वत्रतत्तत्कालावयवातर्यामित्वेनतत्तच्छब्दवाच्यत्वेनतत्तत्कालवर्तिद्रव्यप्रवर्तकत्वेनस्थितंसच्चिदानंदलक्षणमनंतसंज्ञंस्वरूपमनुभवतीतिज्ञातव्यं अतएवसर्वत्रसर्वभोक्तेत्युक्तं ५ तासांत्रिसृणांत्रुटीनांभागोभजनंयस्यसशताभागः तिस्रस्त्रुट्योवेधइत्युक्तंभवति ६ निमेषाअंगुलिस्फोटेनज्ञेयाः ताःकाष्ठाःपंचदशलघु ७ पंचदशलघूनिनाडिका तेद्वेनाडिकेमुहूर्तंविदुः षण्नाडिकाःप्रहरःसप्तनाडिकायामः सूर्यगतिलक्षितराशिभेदादूनातिरेकाद्वेतिविकल्पः ८

नाडिकावधिवक्तुंतत्पात्रलक्षणमाह द्वादशेति द्वादशार्धैःषड्भिःपलैःकृतमुन्मानमुत्कृष्टमानंयस्यतत्द्वादशार्धपलोन्मानंचतुर्भिश्चतुरंगुलैः । चतुरंगुलदीर्घैःस्वर्णमाषै कृताच्छिद्रंकृतद्वारमेवंरचितंनाडिपात्रं यावत्प्रस्थंजलंपिबेत्तावताकालेनप्रस्थंजलेस्थापितंतज्जलंपीत्वा निमज्जतिसानाडिकेत्यन्वयःइदमुक्तंभवति चतसृभिःकाकिणिकाभिःकृतोविंशांशः तैश्चतुर्भिर्यतोमाषश्चतुरंगुलदीर्घैर्माषचतुष्टयेकृतेसति यावान्परिणाहःस्यात्तावतातत्कृतद्वारचतुष्टयेनषट्पलरूपंनाडिपात्रमतिशैत्यकलंकमांद्यादिदोषवर्जितंनिर्मलंसमोष्णंनित्यसूर्यरश्मिसुतप्तंप्रवाहगतं वसंतकालीनंप्रयागगतंवाजलंपिबतिसकलोनाडिकेत्यु च्यते तदुक्तं काकिणिकाचतुष्कंचविंशांशेत्यभिधीयते । कृष्णलेत्यपितंप्राहुस्तैश्चतुर्भिस्तुमाषकः । चतुरंगुलदीर्घैतुकृतेमाषचतुष्टये । यावान्स्यात्परिणाहेनतावद्द्वारंविधीयते । प्रस्थस्यनाडिपात्रस्यष ट्पलस्यशुभेजले । भाराधिक्येनोदकेनाक्षिप्रंपूर्तिर्भविष्यति । अतिशैत्यकलंकेचमांद्येनैवतुपूरणं । तस्माद्वसंतकालेचप्रयागस्थोदकेनच । नाडिशुद्धेःपरीक्षास्यादन्यथानैवसंभवोदिति । निर्मलेनसमोष्णे ननित्यंसूर्यांशुवारिणा । प्रवाहगेनकार्यास्यात्कालशुद्धिःसदैवहिविच ९ उभेअहनीअहोरात्रे अहनीत्युक्तेह्नोद्वित्व रात्रिर्नसिध्यतीत्यतउभेति । यत्रोभयोःसशब्दःस्यात्तत्द्विवचनेप्युभइत्यभिधानात् १० उत्तरलिंगापेक्षयातदित्युक्तं समनुष्यमासःपितृणामहोरात्रे तौद्वौमासावृतुः षट्ऋतवोदक्षिणायनमुत्तरायणमितिसंज्ञिताः ११ दिविस्वर्गेदेवानांद्वेअयने अहनीअहोरात्रे रात्रिंक्रियाभवाद्रात्रिरप्य हःशब्देनोच्यतइत्यहनीइत्युक्तं मानुषद्वादशमासावत्सरः १२ सूर्यादिनवग्रहाणामश्विन्यादिनक्षत्राणांध्रुवादितारकाणांचक्रस्थोमंडलस्थप्राणिनांपुण्यपापकर्मदर्शनादानिशंमिषणाद्गमनाद्वाविकसना

द्वादशार्धपलोन्मानंचतुर्भिश्चतुरंगुलैः ॥ स्वर्णमाषैःकृतच्छिद्रंयावत्प्रस्थंजलंपिबेत् ९ यामाश्चत्वारश्चत्वारोमर्त्यानामहनीउभे ॥ पक्षःपंचदशाहानिशु क्लःकृष्णश्चमानद १० तयोःसमुच्चयोमासःपितॄणांतदहर्निशम् ॥ द्वौतावृतुःषडयनंदक्षिणंचोत्तरंदिवि ११ अयनेअहनीप्राहुर्वत्सरोद्वादशस्मृतः ॥ सं वत्सरशतंनृणांपरमायुर्निरूपितम् १२ ग्रहर्क्षताराचक्रस्थःपरमाण्वादिनाजगत् ॥ संवत्सरावसानेनपर्येत्यनिमिषोविभुः १३ संवत्सरःपरिवत्सरइडावत्सर एवच ॥ अनुवत्सरोवत्सरश्चविदुरैवंप्रभाष्यते १४ यःसृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्यापुंसोऽभ्रमायदिविधावतिभूतभेदः ॥ कालाख्ययागुणम यींक्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मैबलिंहरतवत्सरपंचकाय १५

द्वा मिषणतौविकासेचा । निमिषोविभुःपरमाण्वादिसंवत्सरावसानेनकालेनपर्येतिजगदितिशेषः सर्वदादर्शनात्तस्यानिमिषत्वंविदुर्बुधाः । सततंगमनाद्वापिकालस्थस्यमहात्मनइति अनेनापिमुख्यतः कालशब्दवाच्योहारीरितिसिद्धम् १३ तत्तत्संज्ञकालस्थत्वेनतन्नियंतृत्वेनतत्तन्नामवानित्याह संवत्सरइति सौरद्वादशमासाःसंक्रमणावसानास्तेषुद्वादशमासेषुस्थितः संवत्सरः द्वादशराशिषुबृह स्पतेरावृत्त्यायःकालः तस्यद्वादशेभभोगयास्तिष्ठति सपरिवत्सराख्यः सप्तविंशन्नक्षत्राणितद्वादशमासेषुस्थितइडावत्सरनामा तिथीनांद्वादशावर्तोयोद्वादशमासरूपस्तत्रस्थितोहारिरनुवत्सरः अह्नां षष्ट्युत्तरशतत्रयात्मद्वादशमासेषुस्थितोहरिर्वत्सरनामाकालांतर्यामीहारिरेवंरूपोभाष्यतइत्यन्वयः तदुक्तं इडावत्सरनामासौनक्षत्रद्वादशेस्थितः । तिथीनाद्वादशावर्तेयोहरिःसोनुवत्सरः । वत्सरोह्न स्थितस्त्वह्नांषष्ट्युत्तरशतत्रये । गुर्वावर्तद्वादशांशेयःस्थितःपरिवत्सरः । सौरद्वादशमासेषुयस्थःसंवत्सरोहरिः । एवंसकालनामापिकालस्थःपरमेश्वरः । इतिस्मृतिसिद्धत्वादिदंग्राह्यम् १४ वत्सरा दिनामकरणप्रयोजनमाह यइति कालांतर्यामीहरिःक्रतुभिः स्वप्रज्ञाभिःस्वेच्छानुरूपाभिःकालाख्ययास्वशक्त्याप्रकृत्यागुणमयींसत्त्वादिगुणविकाररूपांसृज्यशक्तिंस्रष्टव्यपदार्थविषयांप्रकृतिमुरुधोच्छ्वसय न्जृंभयन्पदार्थान्वितन्वन्विस्तारयन्पुंसोऽभ्रमायाज्ञाननिवृत्तयेभूतानांभेदोज्यैष्ठ्यकानिष्ठ्यविवेकज्ञानंयस्मात्सतथोक्तः भूतानाज्यैष्ठ्यकानिष्ठ्यज्ञप्त्यैयज्ञादिवृत्तये । बोधयन्सृज्यशक्तिंचकालस्थो वर्ततेहारीरितिच दिविव्योम्नि धावति सूर्यस्थोभूत्वावेगेनगच्छति तस्मैवत्सरपंचकायसंवत्सरादिपंचकांतर्यामिणेबलिंहरतकुरुतेत्यन्वयः अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् १५

विदुरउक्तार्थमनूद्यवक्तव्यार्थंविज्ञापयतिपितृदेवेति येविदोज्ञानिनः कल्पात्लोकत्रयात् बहिर्महर्लोकादिषुवर्तमानाः स्युस्तेषांपरेषामुत्तमानांगतिंस्थितिमाचक्ष्वेत्यन्वयः १६ मैत्रेयस्यवक्तव्यार्थेज्ञानपाटवमस्तीत्याह भगवानिति कालस्यकालांतर्यामिणोभगवतोगतिंगमनंवर्तनंवेद ननुकुतःधीराधीःसुरममाणाज्ञानिनोयोगराद्धेनाष्टांगयोगसिद्धेनचक्षुषाविश्वंविचक्षतेभगवदानपितेष्वेकइतिपत्तस्यादितिशेषः १७ महर्लोकादिस्थितानामायुर्वक्ष्यन्कृतादिचतुर्युगतत्संध्याकालपरिमाणंवक्ति कृतमिति दिव्यैर्देवानांविद्यमानैः १८ एतदेवविवेचयति चत्वारीति एवंकृतादिषुदशसहस्राणिएकैकह्रासक्रमेणसंख्यातानिद्विगुणानिशतानिअवशिष्टद्विसहस्रगतशतानिकृतादिपूर्वापरसंध्यारूपाणिकलियुगपूर्वापरसंध्यामारभ्यद्विगुणानिज्ञेयानि तथाहि कलियुगपूर्वापरसंध्येशत द्वापरपूर्वापरसंध्येद्विशतं त्रेतायुगपूर्वापरसंध्येत्रिशतं कृतयुगपूर्वापरसंध्येचतुःशतमेवंविंशच्छतानायुगेभ्योद्विगुणित्वम् १९ एवंतर्हिकृतादियुगत्वंकस्यकालस्येतितत्राह संध्येति शतसंख्ययोःसंध्यासंध्यांशयोरंतरस्थोयः कालोयत्रतत्तद्युगधर्मोविधीयतेतमेवयुगज्ञायुगमानमाहुः कृतादिषुसंध्याकालाःपूर्वापरकोटिसंबद्धदूरस्थाःकालविशेषाःसंध्यांशाख्याइति २० कृतादिषुयोधर्मोविधीयतेसाकिमवयवोवर्ततइतितद्वृत्तिप्रकारंवक्ति धर्मइति तपःसत्यंदयाशौचमितिचतुष्पान्मनुजानुदिश्येतिशेषः अन्येषुत्रेतादिषुस्वनामानुसारेणतपोविरोधिनावर्धतावर्धमानेनाधर्मेणव्येतिह्रसतिक्रमेणेतियोज्यम् २१ तत्रयेस्युःक

विदुरउवाच ॥ पितृदेवमनुष्याणामायुःपरमिदंस्मृतम् ॥ परेषांगतिमाचक्ष्वयेस्युःकल्पाद्बहिर्विदः १६ भगवान्वेदकालस्यगतिंभगवतोननु ॥ विश्वंविचक्षतेधीरायोगराद्धेनचक्षुषा १७ मैत्रेयउवाच ॥ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्युगम् ॥ दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैःसावधानंनिरूपितम् १८ चत्वारित्रीणिद्वेचैकंकृतादिषुयथाक्रमम् ॥ संख्यातानिसहस्राणिद्विगुणानिशतानिच १९ संध्यांशयोरंतरेणयःकालःशतसंख्ययोः ॥ तमेवाहुर्युगंतज्ज्ञायत्रधर्मोविधीयते २० धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृतेसमनुवर्तते ॥ सएवान्येष्वधर्मेणव्येतिपादेनवर्धता २१ त्रैलोक्याद्युगसाहस्रंबहिराब्रह्मणोदिनम् ॥ तावत्येवानिशातातयन्निमीलतिविश्वसृक् २२ निशावसानआरब्धोलोककल्पोनुवर्तते ॥ यावद्दिनंभगवतोमनून्भुंजंश्चतुर्दश २३ स्वंस्वंकालंमनुर्भुंक्तेसाधिकामेकसप्ततिम् ॥ मन्वंतरेषुमनवस्तद्वंश्याऋषयःसुराः ॥ भवंतिचैतेयुगपत्सुरेशाश्चानुयेचतान् २४ एषदैनंदिनःसर्गोब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः ॥ तिर्यङ्नृपितृदेवानांसंभवोयत्रकर्मभिः २५

ल्पाद्बहिर्विदइतिप्रश्नपरिहारमारभते त्रैलोक्यादिति त्रैलोक्याद्बहिराब्रह्मणोब्रह्मपर्यंतंतल्लोकपर्यंतमित्यर्थः तावत्पर्यंतंवर्तमानंचतुर्युगसहस्रंब्रह्मणएकंदिनमाहुः तावत्येवचतुर्युगसहस्रीतस्यनिशायस्यांनिशायांविश्वसृक्ब्रह्मानिमीलतिनिद्रामुद्रितलोचनोभवति २२ चतुर्युगसहस्ररूपनिशावसानेपुनर्ब्रह्मणोर्थायारब्धोलोककल्पःलोकानांजनानांतथाभूरादिलोकानांकल्पःसृष्ट्यादिलक्षणस्तावदनुवर्तते यावद्भगवतोब्रह्मणश्चतुर्दशमनून्भुंजन्भुंजानंदिनंस्यादितिशेषः दिनस्यभोक्तृत्वंनामोपचारमात्रं तत्रयज्ञादिमूर्त्यावतीर्णस्यहरेर्मुख्यभोक्तृत्वमित्येतज्ज्ञापनायभुंजन्नितिलिंगव्यत्ययः २३ प्रत्येकंभोज्यमन्वंतरकालमाह स्वंस्वमिति साधिकैकसप्ततिर्मनोःकालइत्यन्वयः सार्धाष्टदशलक्षवर्षाधिकैकसप्ततिचतुर्युगावसानमनुकालइत्यर्थः तदुक्तं युगैकसप्ततेरूर्ध्वंसार्धाष्टादशलक्षकं । वत्सराणांमनोर्भुक्तिःसहस्रंचतुरुत्तरं । शतानांप्रलयश्चैवपंचोत्तरमथापिच । आद्येपुषट्सुप्रथमेद्विसाहस्रंप्रकीर्तितं । वत्सराणांमनोरतएवामिंद्रादीनांभवोदिति । मन्वंतरेष्वाधिकृतमन्वादीनाह मन्वंतरेष्विति तद्वंश्याःमनुवंशभवाराजानः सुरेशाइंद्रादयःयेचतानतुइंद्रादीननुचरंतोगंधर्वाद्याः एतेसर्वेयुगपदेककालएवभवंतीत्यन्वयः २४ ब्राह्मोब्रह्मकृतःदैनंदिनोब्रह्मणोदिनेदिनेक्रियमाणः त्रैलोक्यंवर्तयतीतित्रैलोक्यवर्तनःयत्रयस्मिन्दैनंदिनसर्गेतिर्यगादीनांसंभवउत्पत्तिः २५

मन्वादयोजगत्पालनादिकुर्वंतीतियत्तद्भगवदनुगृहीतमेवेत्याह मन्वंतरेष्विति सत्वंसत्वगुणं उदितपौरुषोनित्योदितपराक्रमः २६ जगत्पालनमेवभगवान्नियतंनप्रलयइतिमंदाशंकांनिवारयाति त
मोमात्रामिति दिनात्ययेब्रह्मदिनापगमेरात्रिसमयेभगवांस्तमोमात्रांस्वनियततमोगुणप्रवर्तककालसंकर्षणरुद्रादिरूपमुपादायप्रतिसंरुद्धविक्रमःकालेनकालनाम्नाब्रह्मणानुगतःकल्पप्रलयोदकेशेषेअनं
१ तभोगपर्यंकेतूष्णींनिवृत्तजगद्व्यापारआस्तेशेतइत्यर्थः ब्रह्मणाकालनाम्नातुसहशेतेहारीर्निशि । इतिवचनात्कालेनेतिनप्रलयकालोत्रविवक्षितस्तस्यदिनात्ययइत्यनेनगतार्थत्वात् २७ देवदत्तस्वापविल
क्षणाभगवत्स्वापःकुतोस्मिश्चराचराणामनवशेषंविनाशादित्याशयेनतल्लयप्रकारंवक्ति तमेवेति लोकेनिर्मुक्तशशिभास्करेसति ब्रह्मणिचशयानइवहरिंप्रविष्टेसातितन्निशायामनुवृत्तायांसत्याभूरादयो
लोकास्तंब्रह्माणमनुविलीयंते । अनुविधीयंतइतिपाठेशयानंहरिं अनुविधीयंतेब्रह्मणासहसुप्ताःक्रियंतइत्यर्थः २८ तमेवलयंस्पष्टयाति त्रिलोक्यामिति संकर्षणमुखनिर्गताग्निनाशक्त्याज्वालन
याऋभ्वादयोमहर्लोकनिवासिनः तस्मान्महर्लोकाज्जनलोकंयदायांति २९ तावत्तदाविषसिंधवःसंकर्षणमुखविषसंमिश्राःसप्तसिंधवः उत्कटआटोपोपस्यसतथा अतएवचडःउत्कटाटोपश्चासौ

मन्वंतरेषुभगवान्बिभ्रत्सत्वंस्वमूर्तिभिः ॥ मन्वादिभिरिदंविश्वमवत्युदितपौरुषः २६ तमोमात्रामुपादायप्रतिसंरुद्धविक्रमः ॥ कालेनानुगतःशेषआ
स्तेतूष्णींदिनात्यये २७ तमेवानुविलीयंतेलोकाभूरादयस्त्रयः ॥ निशायामनुवृत्तायांनिर्मुक्तशशिभास्करे २८ त्रिलोक्यांदह्यमानायांशक्त्यासंकर्षणा
ग्निना ॥ यांत्यूष्मणामहर्लोकाज्जनंऋभ्वादयोर्दिताः २९ तावत्त्रिभुवनंसद्यःकल्पांतेविषसिंधवः ॥ प्लावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः ३० अंतःसत
स्मिन्सलिलेआस्तेनंतासनोहरिः ॥ योगनिद्रामीलिताक्षःस्तूयमानोजनालयैः ३१ एवंविधैरहोरात्रैःकालगत्योपलक्षितैः ॥ अपेक्षितमिवास्यापिपरमा
युर्वयःशतम् ३२ यदर्धमायुषस्तस्यपरार्धमभिधीयते ॥ पूर्वःपरार्धोपक्रांतोह्यपरार्धोद्यवर्तते ३३ पूर्वस्यादौपरार्धस्यब्राह्मोनाममहानभूत् ॥ कल्पोय
त्राभवद्ब्रह्माशब्दब्रह्मेतियंविदुः ३४ तस्यैवचांतेकल्पोभूद्यंपाद्ममभिचक्षते ॥ यद्धरेर्नाभिसरसआसील्लोकसरोरुहम् ३५ अयंतुकथितःकल्पोद्वितीयस्या
पिभारत ॥ वाराहइतिविख्यातोयत्रासीत्सूकरोहरिः ३६

चंडश्चोत्कटाटोपचंडस्तादृशेनवातेनेरिताउन्नमिताऊर्मयोयेषुतेतथोक्ताः । आटोपःकोलाहलः ३० कल्पप्रलयोदकेहरेःस्थितिप्रकारंवक्ति अंतरिति अनंतासनइत्यनेनहरेःस्वापःप्रलयार्थमुपचर्यते नतुता
त्विकइत्युपगम्यते ३१ एवंविधाहोरात्रवर्णनेनकिंप्रयोजनमत्राह एवमिति अस्यब्रह्मणोप्येवंविधैरहोरात्रैर्वर्षःशतंपरमायुस्तथापिपुनरपेक्षितमिवेत्यन्वयः कीदृशैःकालनाम्नःसूर्यांतर्यामिणोहरेर्गत्योपल
क्षितैः ब्रह्मकालस्यसूर्यगत्योपलक्षणं मनुष्यकालस्यतुदर्शनमितिविवेकः अस्येतिनपरमात्मनउच्यते। नायुर्मानंभगवतःकस्मिन्नूपेपिविद्यते । अनादित्वादमध्यत्वादनंतत्वाच्चसोव्ययइतिवचनेनहरेःक
ल्पितायुर्निषेधाद्बहिराब्रह्मणोदिनमिति तस्यप्रस्तुतत्वाच्च ३२ ब्रह्मणआयुरधुनैवतावद्गतमितिज्ञापयितुतदायुर्विभजति यदर्धमिति ३३ यत्रयस्मिन्कल्पेसब्रह्मासर्वस्मात्प्रथमभवत् पाद्मादिकल्पेषुप
द्मात्पत्त्यनंतरंब्रह्मोत्पत्तेर्यंब्राह्मंब्रह्माणंवाशब्दब्रह्मेतिवेदवेद्यमितिविदुर्ज्ञानिनइतिशेषः ३४ प्रथमपरार्धावसानेकल्पमाह तस्यैवेति यद्यस्मिन्कल्पे ३५ द्वितीयपरार्धस्याद्यकल्पमाह अयमिति द्वितीय
परार्धस्यायंवाराहइतिविख्यातः प्रथमःकल्पः ३६

हरेःकालमितायुर्मानंनास्तीतिध्वनितमिदानींस्पष्टयति कालइति निमेषत्रिलवइत्युपचर्यते नतुपरमार्थः हरेरितिशेषः तस्यनिमेषोस्तिचेत्तद्धर्मत्वेनकालाभिभूतत्वमायातमितिमंदाशंकांप्रत्याह अव्याकृत स्येति यःपरमाण्वादिर्द्विपरार्धांतस्तत्त्वेरितःकथितःयश्चधाम्नांलोकानांमानिनांममाहमित्यभिमानवतांब्रह्मादीनाप्रभुरन्यथाकर्तेश्वरः सकालोभूम्नोदेशतःकालतोगुणतश्चपूर्णस्यनवैष्टेनैवेश्वरोनप्रभुर्नान्यथा कर्तुंसमर्थश्चेतियस्मात्तस्मादज्ञबोधनायनिमेषइत्युक्तमतएवोपचर्यतइत्युक्तं। भूमत्वमुपपादयति अव्याकृतस्येत्यादिना अव्याकृतस्यनिमेषादिविकाररहितस्य परिच्छिन्नत्वेनविकारसंभवःस्यादित्यतउक्तं अनंतस्येति देशार्चंतत्रपरहितस्य आकाशेनीलिमोदेतीति श्रुतेरनंतस्याप्याकाशस्येवजनिमत्त्वंकिंनस्यादतउक्तं अनादेरिति कारणशून्यस्यविचित्रजगत्सुएकंकिंकारणंनस्यादतउक्तं जगदात्मनइति जगत्स्वामिनः हीत्यनेनानादित्वादमध्यत्वादनंतत्वादितिहेतुत्रयंस्मृत्युक्तंसूचितं अत्रकालशब्देनबहूनामभिधेयत्वेपिसर्वसंहर्त्रीश्रीदुर्गैवाभिधीयते तस्याएवब्रह्मादिप्रभुत्वादन्यथाचेतनसन्निधानरहित स्यपाषाणादेरपिप्रभुत्वंस्यान्नचेदंकापिदृष्टमित्यभिप्रायेणाचार्यैः यमःकालोमानुषाणांतस्यकालःसुदर्शनः। तस्यापिरुद्रस्तत्कालोब्रह्मादुर्गापितस्यत्वित्याद्युदाहृतम् ३७ ३८ प्रकारांतरेणभगवन्माहात्म्यंक थयति विकारैरिति अंतर्दशेंद्रियपंचभूतमनआख्यैःषोडशविकारैर्युक्तः दशेंद्रियाणिचमनोभूतान्यंडगतानितु विकाराइतिवचनात् बहिर्द्विगुणयाविशेषनाम्न्यापृथिव्यावृत ततःपरतआदिशब्दगृहीतैः दशोत्तरैःअप्तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहत्तत्त्वप्रकृतिभिःपृथिव्यासहाष्टप्रकृतिसंज्ञांगतैरावृतः।पृथ्वीविशेषइत्याहुःशब्दादीनांबहुत्वतः।सासूक्ष्मत्वाद्गुणोत्यंडंद्विगुणातुदशोत्तराः। अबादयःप्रकृत्यंताअष्ट

कालोयंद्विपरार्धाख्योनिमेषउपचर्यते ॥ अव्याकृतस्यानंतस्यह्यनादेर्जगदात्मनः ३७ कालोयंपरमाण्वादिर्द्विपरार्धांतईरितः ॥ नैवेष्टेसप्रभुर्भूम्नईश्वरोधा ममानिनाम् ३८ विकारैःषोडशभिर्युक्तोविशेषादिभिरावृतः ॥ आंडकोशोबहिरयंपंचाशत्कोटिविस्तृतः ३९ दशोत्तराधिकैर्यत्रप्रविष्टःपरमाणुवत् ॥ ल क्ष्यतेंतर्गताश्चान्येकोटिशोह्यंडराशयः ४० यमाहुरक्षरंब्रह्मसर्वकारणकारणम् ॥ विष्णोर्धामपरंसाक्षात्पुरुषस्यमहात्मनः ४१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे तृतीयस्कंधेद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ छ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ इतितेवर्णितःक्षत्तःकालाख्यःपरमात्मनः ॥ महिमावेदगर्भोथयदस्राक्षीन्निबोधमे १

प्रकृतयःस्मृता। इतिच। कियत्संख्याविस्तारइत्यतउक्तं पंचाशदिति एवंविधोंडकोशोऽयंयत्रहरौप्रविष्टःपरमाणुवल्लक्ष्यते तस्मिन्नंडकोशेंतर्गताश्चान्येचकोटिशोहरेःशरीररूपाअंडराशयोलक्ष्यंते ३९ ४० परमाणुपरममहच्छब्दवाच्यः पदार्थःसाक्षान्नारायणएवनपार्थिवाद्यन्यतमइत्याह यमिति यमंडाधारंभगवंतंअक्षरंब्रह्मसर्वकारणानांब्रह्मादीनामपिकारणमाहुः तस्यमहात्मनोमहत्परिमाणोपेतस्य साक्षात्पुरुषस्यात्यंताणुतरशरीरेषुसरणाद्वर्तमानात्पुरुषनाम्नोविष्णोरयमांडकोशःपरंधामकेवलगृहवद्वर्तते। हिशब्देनतदंतर्गताअंडराशयोपिगृहवद्वर्तमानाः एकमेवांडंबहुत्वेनप्रत्येकंरोमकूपगतत्वाद नंतमित्यादिविशेषस्मृतिप्रसिद्धंसूचयति तदुक्तं अंतर्गतांःशरीराणि शरीराणाबहुत्वेनअतीतानागतैस्तथा। अस्यैवदेवकार्येषुप्रतिप्रतिचदर्शनात्। विष्णुसामर्थ्यतोंडानांबहुत्वंनान्यथाभवेदिति। एकमंडंबहुत्वेनप्रत्येकंरोमकूपगम्। ब्रह्मापश्यत्तथात्मानंहरेस्तेषुपृथक्पृथगितिच। अतोतीतानागतवर्तमानानतब्रह्मादिपरमभागवतैरनवरतागणितात्चिंत्यमहिमत्वादायुर्मानहीनत्वात्तस्यदेशकालगुणानं त्यज्ञानस्यानंतकालीनतत्सामीप्यादिनिर्वाणमुख्यसाधनत्वात्तस्मिन्निरतिशयभक्त्यातज्ज्ञानंसर्वथासंपाद्यं मुमुक्षुणेतिभावः ४१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वादशो ध्यायः॥१२॥ अत्रहरेरानंत्यज्ञानंयथाप्रीतिजनकत्वेनमुक्तिसाधनंतथाब्रह्मादितारतम्यज्ञानंचेत्येतदर्थंसृष्टिप्रकारःकथ्यतेतत्राविद्यायाःहेयेषुप्राथम्यात्तत्सृष्टिंवक्तुंवृत्तमनूद्यवक्तव्यार्थंप्रतिजानीते इतीति १

१ तात्पर्यगतंस्वव्याख्यमिदं तथाचशरीराणि अंतर्गताः प्रविष्टाः विष्णुशरीरबहुत्वेनतद्गतानामंडानांबहुत्वमित्युक्तंभवति ॥

आदिकृद्ब्रह्माअग्रेतमःससर्जेत्यन्वयः अथमोहादिकमत्रैकवचनंनयथातारतम्येनसृष्टिरितिज्ञापनायेतिज्ञातव्यं। क्रमस्तु। तमस्तुशार्वरंप्रोक्तंमोहश्चैवविपर्ययः। तदाग्रहोमहामोहस्तामिस्रःक्रोधउच्यते। मरणं त्वंधतामिस्रमविद्यापंचपर्विकेत्युक्तएव। तमोज्ञानंविपर्यासोमोहोऽन्येतुतदाग्रहाइतिवचनात्। एषांमूलकारणमाह अज्ञानेति आज्ञानाद्वृत्तिर्येषांतेतथा २ अविद्याहयेत्याशयेनाह दृष्ट्वेति ततस्तद्विसृष्टि निवृत्ताकिंनेत्याह भगवद्ध्यानेति अनेनसर्वप्रायश्चित्तरूपोपायःभगवद्ध्यानमितिसूचितम् ३ आत्मभूर्ब्रह्मावसिष्ठादिव्यावृत्त्यर्थंनिष्क्रियानितिपरमहंसान् ४ ऊर्ध्वरेतसइत्यनेनैवस्वाज्ञाविमुखा एतइतिजानन्नपिब्रह्मासृष्ट्यंतरकरणाशयोवक्ति तानिति स्वोविष्णुस्तस्मादुद्भूतवानितिस्वभूस्तत्सृष्टिकर्म मोक्षधर्माणोनिवृत्तिमार्गस्थाः ५ कथमवज्ञातइत्यतउक्तं प्रत्याख्यातेति निरस्तमनुशासनमाज्ञा करणंयैस्तेतथातैःचुक्रोधेतिशेषः क्षणिकोयंकोपश्चतुर्मुखस्यनदीर्घकालीनइतिभावेनाह क्रोधमिति ६ प्रजापतेर्ब्रह्मणःसचासौमन्युःक्रोधःतन्मन्युःसद्योनियमनात्पूर्वक्षणमेवक्रोधसमयेभ्रुकुटीनीलशि

सससर्जाग्रेंधतामिस्रमथतामिस्रमादिकृत् ॥ महामोहंचमोहंचतमश्चाज्ञानवृत्तयः २ दृष्ट्वापापीयसींसृष्टिंनात्मानंबह्वमन्यत ॥ भगवद्ध्यानपूतेनमनसान्यांस्ततोसृजत् ३ सनकंचसनंदंचसनातनमथात्मभूः ॥ सनत्कुमारंचमुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ४ तान्बभाषेस्वभूःपुत्रान्प्रजाःसृजतपुत्रकाः ॥ तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणोवासुदेवपरायणाः ५ सोवज्ञातःसुतैरेवंप्रत्याख्यातानुशासनैः ॥ क्रोधंदुर्विषहंजातंनियंतुमुपचक्रमे ६ धियानिगृह्यमाणोपिभ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः ॥ सद्योजायततन्मन्युःकुमारोनीललोहितः ७ सवैरुरोददेवानांपूर्वजोभगवान्भवः ॥ नामानिकुरुमेधातःस्थानानिचजगद्गुरो ८ इतितस्यवचःपाद्मोभगवान्परिपालयन् ॥ अभ्यधाद्भद्रयावाचामारोदीस्तत्करोमिते ९ यदरोदीःसुरश्रेष्ठसोद्वेगइवबालकः ॥ ततस्त्वामभिधास्यंतिनाम्नारुद्रइतिप्रजाः १० हृदिंद्रियाण्यसुर्व्योमवायुरग्निर्जलंमही ॥ सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैवस्थानान्येकादशैवते ११ मन्युर्मनुर्महानासोमहाञ्छिवऋतध्वजः ॥ मरुरेताभवःकालोवामदेवोधृतव्रतः १२ धीर्वृत्तिरशलोमाचनियुत्सर्पिरिलांबिका ॥ इरावतीसुधादीक्षारुद्राण्योरुद्रतेस्त्रियः १३ गृहाणैतानिनामानिस्थानानिचसयोषणम् ॥ आभिःसृजप्रजाबह्वीःप्रजानामसियत्पतिः १४ इत्यादिष्टःसगुरुणाभगवान्नीललोहितः ॥ सत्वाकृतिःस्वभावेनससर्जात्मसमाःप्रजाः १५ रुद्राणांरुद्रसृष्टानांसमंताद्ग्रसतांजगत् ॥ निशाम्यसंख्यशोयूथान्प्रजापतिरशंकत १६ अलंप्रजाभिःसृष्टाभिरीदृशीभिःसुरोत्तम ॥ मयासहदहंतीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्बणैः १७

रानेत्रंरोहितंस्यादित्यतोनीललोहितइति कारणगुणाःकार्येसमवयंतीतिन्यायात् अनेनसद्योजातोनीललोहितइतिनामद्वयंनिरुक्तम् ७ लोकेबालस्वभावप्रवर्तनायतस्यतंवक्ति सवाइति इंद्रादिदेवानांपूर्वजः ८ पाद्मोब्रह्मा मारोदीरितिपदम् ९ प्रधाननामाह यदिति १० हृन्मनः ११ नामानीतिनामबहुत्वस्यप्राधितत्वात्कथंरुद्रेत्येकनामकरणमितितत्राह मन्युरिति मरुरेताःमरुराग्निः। मरुरग्निः कृष्णवर्त्माशुचिर्वह्निरुषर्बुधः। धूमध्वजश्चित्रभानुर्दहनोहव्यवाहनइत्यभिधानात् वह्निवीर्यइत्यर्थः ऊर्ध्वरेतस्त्वादिव्रतधारणाद्धृतव्रतः। ऊर्ध्वरेतंविरूपाक्षंशंकरंनीललोहितमितिश्रुतेः १२ रुद्राण्योरुद्रभार्यास्तेतुभ्यंदत्ताइतिशेषः १३ सयोषणमितिक्रियाविशेषणं पुष्णात्यनयागार्हस्थ्यधर्ममितियोषणाभार्या प्रजानांपतिरसियद्यस्मात्तस्मात्प्रजाभवेत्पतित्वमपिगच्छतीति १४ गुरुणाब्रह्मणासत्वाकृतिर्वापाकृतिःसत्वंबलमाकृतिर्मूर्तिःस्वभावेनोग्रत्वादिगुणैरात्मसमाः १५ १६ १७

प्रवृत्तंकर्मनिवार्यपुनःकिंव्यधत्तेतितत्राह तपइतितपोबहुविधंतत्रेदंकीदृशमत्राह सर्वेति भगवद्गुणस्मरणलक्षणंतपआतिष्ठेत्यर्थः तपआलोचनइतिधातोः सृष्टावनुपयुक्तेनानेनकिमितिमाभूच्छंकेतिव
क्ति तपसेति भवांस्तपसैवयथापूर्वंतथेदंविश्वंस्रष्टासंभविष्यतीत्यन्वयः १८ निर्विषयेनानेनकिमितितत्राह तपसेति स्वविषयेणतपसोपलब्धस्यहरेः प्रसादेनलब्धज्ञानोभवान्स्रष्टाभविष्यतीतिभा
वः सूर्यादिज्योतिर्वैलक्षण्यात्परं तर्हिनिराकारंकिनेत्याह भगवंतमिति ऐश्वर्यादिगुणशालिनंतर्हिकिंनदृश्यतइत्यतउक्तं अधोक्षजमिति अबाह्येंद्रियज्ञानविषयं तर्हिशशशृंगतुल्यमित्यतउक्तं सर्वेति
नन्विदंजीववदतत्त्वंकिनेत्याह अंजसेति इदमेवतत्त्वं नान्यदित्यर्थः । अंजसात्वरितेतत्त्वेप्यहहोद्भुतखेदयोरितियादवः । तत्त्वेप्यद्धांजसाद्वयमित्यमरश्च १९ सत्वाक्रांतिःस्वभावेनेत्युक्तसत्त्वस्वभावो
स्यस्पष्टः गुर्वाज्ञाकरणादितिभावेनाह एवमिति वनंजलम् २० तपस्तप्त्वारुद्रएवसृष्टिशेषंकरिष्यतीतिमत्वाब्रह्मणातूष्णींस्थितंकितत्राह अथेति भगवतोहरेरजोमिश्रसत्वशक्त्यायुक्तस्यचतुर्मुखस्यअंगे
भ्यइतिशेषः २१ किंनामानस्तइतिचोद्यानवकाशायाह मरीचिरित्यादिना २२ कस्मात्कस्मादंगादेषांजन्मेतितत्राह उत्संगादितिउत्संगादूरोः सकलतत्त्वनिर्णायकेस्मिञ्छास्त्रेऽपथातारत
म्यसृष्टिकथनंदुष्टजनमोहनायतस्यापिशास्त्रतात्पर्यार्थत्वात् महतांप्रियत्वाच्चसृष्टेश्चबहुविधत्वात्तत्सृज्यानांचबहुरूपत्वादतोनिर्णायकग्रंथांतरानुसारेणास्यतात्पर्यमवगंतव्यं । तदुक्तं । कालतोबलतश्चै

तपआतिष्ठभद्रंतेसर्वभूतसुखावहम् ॥ तपसैवयथापूर्वंस्रष्टाविश्वमिदंभवान् १८ तपसैवपरंज्योतिर्भगवंतमधोक्षजम् ॥ सर्वभूतगुहावासमंजसाविंदतेपु
मान् १९ मैत्रेयउवाच ॥ एवमात्मभुवादिष्टःपरिक्रम्यगिरांपतिम् ॥ बाढमित्यमुपामंत्र्यविवेशतपसेवनम् २० अथाभिध्यायतःसर्गंदशपुत्राःप्रजज्ञिरे
भगवच्छक्तियुक्तस्यलोकसंतानहेतवः २१ मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ भृगुर्वसिष्ठोदक्षश्चदशमस्तत्रनारदः २२ उत्संगान्नारदोजज्ञेदक्षोंगुष्ठा
त्स्वयंभुवः ॥ प्राणाद्वसिष्ठःसंजातोभृगुस्त्वचिकरात्क्रतुः २३ पुलहोनाभितोजज्ञेपुलस्त्यःकर्णयोर्ऋषिः ॥ अंगिरामुखतोक्ष्णोत्रिर्मरीचिर्मनसोभवत्
२४ धर्मःस्तनाद्दक्षिणतोयत्रनारायणःस्वयम् ॥ अधर्मःपृष्ठतोयस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः २५ हृदिकामोभ्रुवःक्रोधोलोभश्चाधरदच्छदात् ॥ आस्याद्वा
क्सिंधवोमेढ्रान्निर्ऋतिःपायोरघाश्रयः २६ छायायाःकर्दमोजज्ञेदेवहूत्याःपतिःप्रभुः ॥ मनसोदेहतश्चेदंजज्ञेविश्वसृजोजगत् २७

ज्ञानानंदादिकैरपि।सर्वैर्गुणैर्विष्णुरेवश्रेष्ठस्तदवरारमा।अनंतांशेनकालात्तुसमातस्याश्चतुर्मुखः।अत्ररेबहुलांशेनतत्समोवायुरुच्यते।नियमाद्वायुरेवैकोब्रह्मत्वंयातिनापरः।तस्मात्समानतामुक्तौवायुस्त्वोर्क्
त्विन्यूनता।दशवर्षंतुतत्पश्चाज्जननंतत्त्वियोरपि।आनंदादिस्तदृशांशःकालःसंवत्सरात्परः।यावत्पश्चाज्जनिस्तावत्पूर्वंदेहक्षयोभवेत्।ब्रह्मवाय्वोस्तयेदेव्यौतद्दशांशःसुखादिकः।शेषस्यगरुडस्यापिकालो
द्दिव्यसहस्रकः।शेषरुद्रौब्रह्मवायूयथातद्वत्परस्परम्।तद्देव्यस्तद्दशांशाःस्युस्ततस्त्विंद्रादयोमताः।एवंमुक्तौचपूर्वंचनान्यथाकचिदिष्यते।अन्यथोक्तिर्यत्रचस्यात्तन्मोहार्थंभविष्यति।पूर्वापरविपर्यासो
बहुरूपत्वहेतुतइतिवचनात्।इंद्राद्याःसनकाद्याश्चदक्षाद्यायेपिचापरे।ऋषयोमनवोदेवास्तद्वंश्यायेचकेचन।उमायाअवराःसर्वैर्गुणैःसर्वैरसंशयः।तत्समोनभविष्योवानभूतोद्यतनोपिवा।ऋतेहरिंब्रह्मवायु
शेषवींद्रान्सभार्यकान्।शंकरंचेतिवक्तव्यमन्यन्मोहार्थमुच्यतइत्यन्यत्रापि २३ २४ यत्रयस्यधर्मस्यगृहेनारायणःस्वयंहरिर्नरनारायणकृष्णनाम्नाजातइतिशेषः यस्मादधर्मान्मृत्युर्देहवियोगलक्षणः
२५ उत्पत्त्यनंतरमपिस्वकारणंमुक्त्वानतिष्ठतीति हृदीति अधरदच्छदादधरोष्ठात् वाङ्मानुषी पायोर्गोलकात् अघाश्रयःदुःखाद्यभिमानी २६ शरीरच्छायायाःकर्दमोप्यन्योस्तीतिदेवहूत्याः
पतिरिति संक्षिप्यफलितमाह मनसइति २७

भगवन्महत्तत्त्वविद्भिर्महद्भिरसुरजनमोहनंकर्तव्यमितिनियममवेक्षमाणस्यब्रह्मणःकामिजनविडंबनप्रकारमाह वाचमिति दुहितरंशृंगाररसदोग्ध्रींतन्वींसुंदरींअकामामकुत्सितांवाचंमानुषीं नोस्माकं श्रुतंवार्तामात्रंनतुतथ्यमित्यर्थः २८ भगवदुपासनयातेनतत्रनित्यसन्निहितमनरकत्वाददुष्टमनसःस्वयंभुवोदुष्टजनमोहनरीतिमाह तमिति २९ कथमब्रुवन्नितितत्राह नैतियोंगजंकाममनिगृह्यस्वां दुहितरंगच्छेत्तस्यएतत्कर्मपूर्वैस्त्वदन्यैर्नकृतं येअपरेपश्चात्तनास्तेपिनकरिष्यंतीत्यन्वयः ३० ननुपामरस्येदंदुष्करमग्निवत्दुष्कर्मेधनभस्मीकरणसमर्थस्यनमद्विधस्येतितत्राह तेजीयसामिति एकस्य चेदिदंदुष्कीर्तिकरंनबहूनामितिमंदाशंकानिरासायतेजीयसामितिबहुवचनं बहुभिरनुष्ठितमपिसुरापानंयथानिंद्यंतथापीतिहिशब्देनलोकप्रसिद्धिंसूचयति इतोप्यनुपपन्नमित्याह यद्वृत्तमिति अनेनजग द्गुरुत्वेनैतत्त्वद्वृत्तकरणेनतेरेषामनर्थःस्यादितिध्वनितम् ३१ क्रोधमीत्यासांत्वयंतोनमंतीत्याशयेनाह तस्माइति संलापेनप्रार्थयमानाइतिभावेनाह यइति स्वेनस्वयंप्रतिभासमानेनरोचिषाज्ञानेना त्मस्थंपरमात्मस्थमिदंविश्वंव्यंजयामाससब्रह्मास्वसृष्टंधर्मंपातुमर्हतीत्यन्वयः ३२ त्यागात्यागौत्वितरप्रार्थनयामहतांस्वभावइतिभावेनाह सइत्थमिति अद्यापिसहास्थितत्वान्नेयंनिजासरस्वतीकिंत्वन्यैव त्यक्तासाकेतिमंदाशंका । यांतत्याजविभुर्ब्रह्मामानुषींवाकृतुसास्मृता । सरस्वतीनिजाभार्यादेवींवाचंतुतांविदुरिति वाक्येनपरिहर्तव्या , ३३ दिशइतिदिक्स्थाजनालक्ष्यंते अन्यथामानुषीविविशेष्योक्ति

वाचंदुहितरंतन्वींस्वयंभूर्हरतींमनः ॥ अकामांचकमेक्षत्तःसकामइतिनःश्रुतम् २८ तमधर्मेकृतमतिंविलोक्यपितरंसुताः ॥ मरीचिमुख्यामुनयोविस्रं भात्प्रत्यबोधयन् २९ नैतत्पूर्वैःकृतंत्वद्यनकरिष्यंतियेपरे ॥ यस्त्वंदुहितरंगच्छेदनिगृह्यांगजंप्रभुः ३० तेजीयसामपिह्येतन्नसुश्लोक्यंजगद्गुरो ॥ यद्वृत्त मनुतिष्ठन्वैलोकःक्षेमायकल्पते ३१ तस्मैनमोभगवतेयइदंस्वेनरोचिषा ॥ आत्मस्थंव्यंजयामाससधर्मंपातुमर्हति ३२ सइत्थंगृणतःपुत्रान्पुरोदृष्ट्वा प्रजापतीन् ॥ प्रजापतिपतिस्तन्वींतत्याजव्रीडितस्तदा ३३ तांदिशोजगृहुर्घोरांनीहारंयद्विदुस्तमः ॥ कदाचिद्ध्यायतःस्रष्टुर्वेदाआसंश्चतुर्मुखात् ३४ कथंस्रक्ष्याम्यहंलोकान्समवेतान्यथापुरा ॥ चातुर्होत्रंकर्मतंत्रमुपवेदनयैःसह ॥ धर्मस्यपादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ३५ ॥ विदुरउवाच ॥ सवैवि श्वसृजामीशोवेदादीन्मुखतोसृजत् ॥ यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मेब्रूहितपोधन ३६ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ शस्त्रमिज्यांस्तुतिस्तोमंप्रायश्चित्तंव्यधात्क्रमात् ३७

व्यर्थःस्यात् तथाचयद्यस्याउत्पन्नंनीहाराख्यंतमोविदुरित्यर्थः वेदादितदभिमानिनीनांसृष्टिरुक्तेतिसुप्तप्रतिबुद्धइवतत्सृष्टिंकथयति कदाचिदिति चतुर्मुखादिति चतुर्भ्योमुखेभ्यइत्यर्थः ३४ चातुर्होत्रकर्मादिकमपिभगवद्ध्यानपूर्वकंसृष्टवान्ब्रह्मेतिभावेनाह कथमिति कर्मणासमवेतानुपपन्नाँल्लोकान्कथंस्रक्ष्यामिद्रक्ष्यामीतिध्यायतोब्रह्मणोवाचाकर्मतंत्रंकर्मशास्त्रंसमुत्पन्नंउपवेदस्मृतिलक्ष णैर्नयैरुपोद्घातग्रंथैःसह अत्रविशेषस्तु अभिमानिनःशब्दतश्चब्रह्मावेदान्ससर्जह । यज्ञादींश्चक्लृपेवाचातथासर्वाभिमानिनः । इतिहासपुराणेतुश्रुत्वाहरिमुखात्स्वयम् । भारतादीन्विनापश्चाद्धारिणान्यै श्चनिर्मितान् इत्यनेनज्ञातव्यः आश्रमवृत्तयः आश्रमाश्चतदाचाराश्च ३५ विदुरःस्वयविभागंजानन्नपिलोकहितार्थंविविच्यवक्तव्यमितिपृच्छतीत्याह विदुरइति ३६ मैत्रेयोपिलोकहितायविस्तर तोविदुरप्रश्नंपरिहरतीत्याह ऋग्यजुरिति पूर्वादिभिःपूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिक्भेदाभिन्नैः शस्त्रंमंत्रंऋग्वेदगतामिज्यामंत्रंयाजुषं स्तुतिस्तोमत्रंत्रौसामवेदगौ स्तोम.क्रियमाणकर्मपुरत.क्रियमाणस्तु तिविशेषः अन्यदाक्रियमाणास्तुतिः प्रायश्चित्तमाथर्वणंव्यधात्विभागंकृतवान् वेदानांपूर्वमेवोद्भूतत्वात् ३७ ३०

आयुर्वेदंवाहदं धनुर्वेदमायुधविद्यां गांधर्वंभरतशास्त्रं स्थापत्यंतक्षशास्त्रं ३८ इतिहाससहितंपुराणं शब्दतएवरचनंनत्वर्थतःतस्यवैदिकत्वात् वेदस्यव्यक्तिमात्रमेवकरणं नचजनिवादिव्येव,कथं स्याविषयत्वेनाप्रामाण्यं तस्यस्वाभिमान्युत्पत्त्याचारितार्थत्वात् अभिमानिनःशब्दतश्चब्रह्मावेदानूससर्जेहेत्यादेः । सर्वदर्शनःसर्वज्ञः अनेनब्रह्मोक्तस्याप्रिमूलत्वंदर्शितं सर्वाणिदर्शनानिपवस्माद्रुत्पन्नानिस तथोक्तइतिवा ३९ षोडश्यादयोयज्ञविशेषाःतद्भेदःकल्पतोबोद्धव्यः अथपुरीष्याग्निष्टुतादिकंद्वंद्वंपंचदक्षिणादिवक्त्रेभ्यउत्पन्नम् ४० तपआदिधर्मपादानामपिचतुष्टयाज्जन्मेतिज्ञातव्यं श्रमा रूपंब्रह्मचर्याद्याश्रमांश्चपूर्वादिवक्त्रेभ्यःससर्ज भैक्ष्यचर्यादिवृत्तिभिःसह ४१ यथासंख्यमित्यनेनाश्रमचतुष्टयावान्तरभेदोपिविवक्षितस्तत्रब्रह्मचर्याश्रमावान्तरभेदमाह सावित्रमिति गुरुकुलेब्रह्मचारिणो द्वादशवर्षपर्यंतमध्ययनकर्मसावित्रं । प्राजापत्यंब्रह्मचर्यएकभार्यर्तुगमनं । प्राजापत्यंब्रह्मचर्यमेकभार्यर्तुगामितिवचनात् । ब्राह्मंब्रह्मचर्यंयावद्विवाहमध्ययनं बृहन्नामब्रह्मचर्यंयावज्जीवंनैष्ठिकं । गृहेगृहस्था श्रमेपीत्येवंचातुर्विध्यं । वार्तायायावरंभैक्ष्यचर्याविशेषः । असंचयएकाहिकत्वं तत्तद्दिनार्जितव्रीह्यादेस्तद्दिनएवव्ययः । शालीनंतु वत्सरपर्यंतंस्ववृत्तिहेतोःकुसूलमंजूषादिषुव्रीहिधान्यादिग्रहणं शिलोंच्छ स्तुव्रीहिसस्यक्षेत्रेषुगलितव्रीह्यादिनादेहयात्रावर्तनं । वार्तायायावरंज्ञेयमेकाहिकत्वमसंचयइति ४२ वनेवानप्रस्थाश्रमे । वैखानसामूलभक्षाःफलभक्षाउदुंबराः । वालखिल्याःसर्वभक्षाःफेनपावत्सफेनपा । इत्यनेनव्याख्यातोयंश्लोकः । वत्समुखगलितपयःफेनपानेनजीवंतः । न्यासेयत्याश्रमेपूर्वंकुटीचकःकुट्यांस्वगृहएवपुत्रादिदत्तान्नादिनाचकतेतृप्यति अलंबुद्धिमाप्नोतीति । चकतृप्तावितिधातुः । द्वितीयो

आयुर्वेदंधनुर्वेदंगांधर्ववेदमात्मनः ॥ स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ३८ इतिहासपुराणंचपंचमंवेदमीश्वरः ॥ सर्वेभ्यएववक्त्रेभ्यःससृजेसर्वद र्शनः ३९ षोडश्युक्थ्यौपूर्ववक्त्रात्पुरीष्याग्निष्टुतावथ ॥ आप्तोर्यामातिरात्रौचवाजपेयंसगोसवम् ४० तपःशौचंदयासत्यंधर्मस्येतिपदानिच ॥ आश्रमां श्चयथासंख्यमसृजत्सहवृत्तिभिः ४१ सावित्रंप्राजापत्यंचब्राह्मंचाथबृहत्तथा ॥ वार्तासंचयशालीनंशिलोंच्छइतिवैगृहे ४२ वैखानसावालखिल्योदुंब राःफेनपावने ॥ न्यासेकुटीचकःपूर्वंबहूदोहंसनिष्क्रियौ ४३ आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादंडनीतिस्तथैवच ॥ एवंव्याहृतयश्चासन्प्रणवेनास्यदंगताः ४४ त स्योष्णिगासील्लोमभ्योगायत्रीचत्वचोविभोः ॥ त्रिष्टुप्मांसात्स्नुतोनुष्टुब्जगत्यस्थ्नःप्रजापतेः ४५ मज्जायाःपंक्तिरुत्पन्नाबृहतीप्राणतोभवत् ॥ स्पर्शास्त स्याभवन्जीवात्स्वरोदेहउदाहृतः ॥ ऊष्माणइंद्रियाण्याहुरंतस्थाबलमात्मनः ४६

बहूदःसवनत्रयस्नानंविनात्वकालेतीर्थजलदर्शनेतत्रस्नानंकुर्वंस्त्रिदंडी । तृतीयचतुर्थौहंसएकदंडीयज्ञोपवीतीच । निष्क्रियएकदंडी । हिंसादिक्रियारहितःपरमहंसः ४३ आन्वीक्षिकीवेदानुसारिणीतंत्र विद्या त्रयीत्रयोवेदाः वार्तावाणिज्यादि दंडनीतिःराजधर्मः एतेयथाब्रह्मणोवक्त्रचतुष्टयादासन् । एवंभूरादिव्याहृतयश्च । अजस्यमुखचतुष्टयादपिव्यक्ताःप्रणवेनसहतद्वक्त्रस्थास्पदंगताश्चेत्यन्वयःत्र य्यासहपाठान्नशिवप्रोक्तान्वीक्षिकी तस्यावेदबहिष्कराद्विष्णुप्रोक्तेयं । तदुक्तं । आन्वीक्षिकीतंत्रविद्यासाचवेदानुसारिणी । विष्णुप्रोक्ताशिवाद्युक्ताज्ञेयावेदबहिष्कृता । दंडनीतीराजधर्मस्त्रयीवेदाःप्रकीर्ति ताइति । आन्वीक्षिक्यात्रय्याचब्राह्मणानांजीवनं । दंडनीत्याराज्ञां । वार्तयावैश्यादीनामित्येतत्ख्यापयितुंचपुनस्त्रयीग्रहणं । वार्तावाणिज्यकादिस्यादेताभिर्यत्तुजीवनं । तदान्वीक्षिक्यादिनामब्राह्मणानिर्मि तंपुरेतिच । यद्वाप्रणवेनसहास्पदंब्रह्मगतास्तत्प्रतिपादकत्वेनतदेकविषयत्वंप्राप्ताइत्यर्थः । प्रणवेनेतितृतीययाप्रणवस्याप्राधान्यंनशङ्क्यं तस्यपूर्ववक्त्रजत्वात्तदुक्तं । प्रणवःपूर्ववक्त्रेगभूराद्याश्चमुखत्रयात् । प्रदक्षिणमवर्तंतवेदाश्चैवाश्रमास्तथेति । तस्मात्प्रणवंमुखीकृत्यब्रह्मप्राप्ताइत्येवमर्थंतृतीयेति ४४ तस्यब्रह्मणोरोमादिभ्यःसप्तच्छंदसांसर्गप्रकारमाह तस्येति अत्रक्रमव्यत्ययस्तस्योष्णिग्लोमानीत्यादिश्रु त्यनुसारात्कारणानुगुण्याच्च ४५ पंचाशद्वर्णानामपिब्रह्मणोभिव्यक्तिप्रकारमाह स्पर्शाइति कादयोमावसानाःस्पर्शास्तस्यब्रह्मणोजीवाच्चैतन्यादभवन्नभिव्यक्ताआसन्वर्णानांनित्यत्वादभिव्यक्तिरेव स्वरो

काराविर्देहः देहादुद्धाहृतउद्धृतः शषसहाऊष्माण. श्रोत्रादींद्रियाणिइंद्रियेभ्यउत्पन्नाइत्याहुः यरलवाअंतस्थाआत्मनोब्रह्मणोबलंबलादभिव्यक्ताः। अत्रसामानाधिकरण्यवचनं यस्माद्यज्जायतेचांगात्तत्तदं गाभिधंभवेदितिवचनाद्युक्त प्रथमापंचम्यर्थे अकुहविसर्जनीयानांकंठइत्यादिस्थानभेदवत्ग्रंथांतरेस्थानभेदसंभवेकथमत्रोक्तंएवंस्थानमितिनिर्णयइतीदंचोद्यं स्पर्शास्तस्याभवन्जीवात्स्वरादेहात्प्रजज्ञिरे। ऊष्माणइंद्रियेभ्यश्चअंतस्थाबलतोविभोरित्यनेनपरिहर्तव्यम् ४६ निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः। पंचमश्चेत्यमीसप्ततंत्रीकंठोत्थिताःस्वराइतिसप्तस्वराःप्रजापतेर्विहारेणशरीरसंचरणविशेषेणभवंति स्मअभवन्नित्यन्वयः। स्वराणांसप्तविशेषत्वाचत्सामग्रीमतस्तदुत्पादनसामर्थ्यंस्यात्तदस्यकथमितितत्राह शब्देति। शब्दब्रह्मात्मकोब्रह्मासर्वशब्दाभिधेयतः। ऋतेनारायणादीनिनाम्नांसविषयोयतइतिवच नान्नारायणादिनाम्नांव्यतिरेकेणसर्ववेदादिशब्दराशेर्विषयत्वात्तदुत्पादनसामर्थ्यमस्तीत्यर्थः नित्यवर्णात्मकवेदानांनित्यत्वेनव्याप्तत्वात्परिच्छिन्नस्यब्रह्मणस्तद्विषयएवकथमत्राह व्यक्तेति व्यक्तंब्रह्मांड मुदिष्टमव्यक्तंमहदादिच। तद्व्यापकत्वाद्ब्रह्मातुव्यक्ताव्यक्तात्मकःस्मृतइत्यतोव्याप्तिमत्त्वात्तद्विषयत्वंयुक्तं उक्तादन्यत्रापिव्याप्तिशक्तिमत्त्वात्प्रभोरित्युक्तम् ४७ देहात्तदवयवेभ्योब्रह्मणःसृष्टिमुक्त्वाऽधुना

स्वराःसप्तविहारेणभवंतिस्मप्रजापतेः॥ शब्दब्रह्मात्मनस्तातव्यक्ताव्यक्तात्मनःप्रभोः ४७ ब्रह्मानुभावविततोनानाशक्त्युपबृंहितः॥ ततोपरामुपादाय ससर्गायमनोदधे ४८ ऋषीणांभूरिवीर्याणामपिसर्गमविस्तृतम्॥ ज्ञात्वातद्धृदयेभूयश्चिंतयामासकौरव ४९ अहोअद्भुतमेतन्मेव्याप्तस्यापिनित्यदा॥ नह्येधंतेप्रजानूनंदैवमत्रविघातकम् ५० एवंयुक्तिमतस्तस्यदैवंचावेक्षतस्तदा॥ यस्यरूपमभूद्द्वेधायत्कायमभिचक्षते ५१ ताभ्यांरूपविभागाभ्यांमि थुनंसमपद्यत ॥ यस्तुतत्रपुमान्सोभून्मनुःस्वायंभुवःस्वराट् ५२ स्त्रीयासीच्छतरूपाख्यामहिष्यस्यमहात्मनः ॥ तदामैथुनधर्मेणप्रजाएधांबभूविरे ५३ सचापिशतरूपायांपंचापत्यान्यजीजनत् ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौतिस्रःकन्याश्चभारत ५४ आकूतिर्देवहूतिश्चप्रसूतिरितिसत्तम ॥ आकूतिंरुचये प्रादात्कर्दमायतुमध्यमाम्॥ दक्षायादात्प्रसूतिंचयतआपूरितंजगत् ५५॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥ ॥ छ ॥

प्रकारांतरेणतस्मात्सृष्टिंवक्ति ब्रह्मेति। ब्रह्माततःपूर्वस्मादपरांस्त्रीपुरुषीकरणशक्तिमुपादायसर्गायमनोदधइत्यन्वयः। परतंत्रस्यब्रह्मणःस्वाधीनसृष्टिःकथमतउक्तं अनुभावेति अनुभावेनपरब्रह्मणा विततः तस्यानुग्रहामृतेनपूर्णइत्यर्थः। ब्रह्मानुभावविततइत्येकंवापदं परब्रह्मणःप्रभावेणविततः हरेरनुकूलेनभावेनसत्तयाविततोधिकृतोविशेषसन्निधानवानितिवा अतएवनानाशक्त्युपबृंहितः नानावि धसृष्टिसामर्थ्यपूर्णः ४८ तत्रसिंहावलोकनप्रकारेणापरांसृष्टिंचिंतयतीत्याह ऋषीणामिति यत्रपश्चात्तनःश्रेष्ठस्तत्रसिंहावलोकनमितिवचनात् पश्चादुत्पत्स्यमानस्यमनोःश्रैष्ठ्यादत्रसिंहावलोकनंकृतमित्य र्थः। मरीच्यादिऋषीणांसकाशादपि तत्तस्मादविस्तृतत्वादेव अनेनमहतापिपुरुषेणकरिष्यमाणंकार्यमालोच्यकर्तव्यंनसहसेतितिनिदर्शितम् ४९ चिंतनविधादर्शयति अहोइति सृष्टौव्यापृतस्यकुतस्तत्राह नहीति चिंतयानिश्चितमाह दैवमिति दैवानुग्रहोस्तिचेत् सृष्टिःपूर्वंतइतिनिराचिनोदित्यर्थः ५० फलितमाह एवमिति युक्तिमतो ध्यानवतः दैवानुग्रहमप्यपेक्षमाणस्यकस्यब्रह्मणोरूपंद्विधाभूत्यद्रू पंकेनब्रह्मणाप्राप्तत्वात्कायनामाभिचक्षतेनिरुक्तज्ञाइतिशेषः ५१ तद्रूपद्वयंकिमभूदितितत्राह ताभ्यामिति तयोर्नामविशेषमाह यस्त्विति स्वराट्चक्रवर्ती ५२ अस्यमनोरर्थयोगोविभूतिकरइ त्याह तदेति तदातन्मिथुनसृष्टिकालमारभ्य ५३ अनेनमनुनाकान्यपत्यान्युत्पादितानीतितत्राह सचेति तन्नामान्याह प्रियव्रतेत्यादिना यतःकन्यात्रयात् ५४ ५५॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृती यस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

अस्मिन्नध्यायेहरेरवतारकथाश्रवणादिनासाक्षात्पुरुषार्थःस्यादितिनिरूप्यते श्रीशुकःपरीक्षितेपुनरापविदुरप्रश्नप्रकारंवक्ति निशम्येति १ स्वधर्माचारैःस्वपतिंस्वर्गंनयतीतिपत्नीतांप्रतिलभ्य ततइत्यने

नव्यापारांतरंनिषेधति २ कोसौवैदुरिकःप्रश्नइत्यत्राह चरितमिति मेमह्यं वक्तव्यत्वेहेतुमाह विष्वक्सेनेति विष्वक्सर्वत्रसेनाज्ञानलक्षणायस्यसतथोक्तः ३ विष्वक्सेनचरितंतद्भक्तचरितंचेतिद्वयमेवपु

रुषार्थांतरंगत्वेनमुमुक्षुणाश्रोतव्यंसूरिभिरीडितत्वादित्याह श्रुतस्येति सुचिरंश्रमआयासोयस्यसतथा तस्यपुंसांश्रुतस्यवेदाद्यर्थश्रवणस्यअंजसातत्त्वेनसूरिभिरीडितार्थोयं ननुइदंकुतःहियत्तस्यहरेर्गुणा

नुवादश्रवणंयेषांहृदयेषुमुकुंदस्यपादारविंदंलसतीतिशेषः तेषांपुंसांचरितश्रवणंवा ज्ञानिभिरभिष्टुतोर्थः इतियस्मात्तस्मात्स्वायंभुवमनोर्विष्वक्सेनकथाविनाभूतत्वात्तत्कथांब्रूहीतिभावः ४ श्रीशुकःपरी

क्षितेविदुरप्रश्नप्रकारंवक्तीतिवक्तिसूतःशौनकादिभ्यइत्याह इतिब्रुवाणमिति सहस्रशीर्ष्णोहरेश्चरणोपधानंपादपीठायितं भगवत्कथायांप्रणीयमानःप्रेर्यमाणः अभ्यचष्टाहेत्यन्वयः विदुरमितिशेषः ५

संभाषणानंतरमन्यकथाप्रसंगोनास्तीतिभावेनाह यदेति नायमंजलिर्दांभिकइतिभावेनोक्तं प्रणतइति ६ ननुकिमियंभाषागुह्याद्यन्यतमा सांकेतिकीवा नह्वितीयः अप्रस्तुतत्वादसंभवाच्च प्रथमाचसमापि

श्रीशुकउवाच ॥ निशम्यवाचंवदतोमुनेःपुण्यतमांनृप ॥ भूयःपप्रच्छकौरव्योवासुदेवकथादृतः १ ॥ विदुरउवाच ॥ सवैस्वायंभुवःसम्राट्प्रिय पुत्रःस्वयं

भुवः ॥ प्रतिलभ्यप्रियांपत्नींकिंचकारततोमुने २ चरितंतस्यराजर्षेरादिराजस्यसत्तम ॥ ब्रूहिमेश्रद्दधानायविष्वक्सेनाश्रयोह्यसौ ३ श्रुतस्यपुंसांसुचिरश्रम

स्यनन्वंजसासूरिभिरीडितोर्थः ॥ यत्तद्गुणानुश्रवणंमुकुंदपादारविंदंहृदयेषुयेषाम् ४ श्रीशुकउवाच ॥ इतिब्रुवाणंविदुरंविनीतंसहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानम् ॥

प्रहृष्टरोमाभगवत्कथायांप्रणीयमानोमुनिरभ्यचष्ट ५ मैत्रेयउवाच ॥ यदास्वभार्यया साकंजातःस्वायंभुवोमुनिः ॥ प्रांजलिःप्रणतश्चेदंवेदगर्भमभाषत ६

त्वमेकःसर्वभूतानांजन्मकृद्वृत्तिदःपिता ॥ अथापिनःप्रजानांतेशुश्रूषाकेनवाभवेत् ७ तद्विधेहिनमस्तुभ्यंकर्मस्विज्यात्मशक्तिषु ॥ यत्कृत्वेहयशोविष्व

गमुत्रचभवेद्गतिः ८ ब्रह्मोवाच ॥ प्रीतस्तुभ्यमहंतातस्वस्तिस्याद्वांक्षितीश्वर ॥ यन्निर्व्यलीकेनहृदाशाधिमेत्यात्मनार्पितम् ९ एतावत्यात्मजैर्वीरकार्याह्यपचितिर्गुरौ ॥ शक्त्याप्रमत्तैर्गृह्येतसादरंगतमत्सरैः १० सत्वमस्यामपत्यानिसदृशान्यात्मनोगुणैः ॥ उत्पाद्यशाधिधर्मेणगांयज्ञैःपुरुषंयज ११

परंशुश्रूषणंमह्यंस्यात्प्रजारक्षयानृप ॥ भगवांस्तेप्रजाभर्तुर्हृषीकेशोनुतुष्यति १२ येषांनतुष्टोभगवान्यज्ञलिंगोजनार्दनः ॥ तेषांश्रमोह्यपार्थाययदा

त्मानादृतःस्वयम् १३ मनुरुवाच ॥ आदेशेहंभगवतोवर्तेयामीवसूदन ॥ स्थानंत्विहानुजानीहिप्रजानांममचप्रभो १४

रैवेतिभावेनाह त्वमेकइति अथजन्मकृत्त्वाद्वृत्तिदत्वात्पितृत्वाच्च पोष्यैःशुश्रूषाकर्तव्यासाकेनयेनकर्मणास्यादित्यर्थः अपिशब्देनकार्याकरणेपातकंसूचयति ७ तदिति तत्कर्म इतोपिभगवच्छुश्रूषाक

र्तव्येत्याह कर्मस्विति आत्मशक्तिषुस्वकेषुनित्यनैमित्तिकेषुकर्मस्विज्यापूजा तत्कर्मविशिनष्टि यत्कृत्वेति इहलोकेसर्वत्रयशोमुत्रपरलोकेगतिःसुखप्राप्तिलक्षणास्याचाहशमितिशेषः ८ सच्छिष्येसद्गुरु

णाएवमनुग्रहःकर्तव्यइतिभावंध्वनयन्ब्रह्मावक्ति प्रीतइति तद्यस्माच्छाधिशिक्षस्व आत्मनापरप्रेरणामंतरेण ९ इयमेवगुरोःक्रियमाणापूजेत्याह एतावतीति अपचितिःपूजा एतावतीतिकेयमित्य

त्राह शक्त्येति अथगुरुनियोगानंतरमेवशक्त्याशासनमाज्ञागृह्येतेतियत्सेयमित्यर्थः १० आज्ञामाह सत्वमिति अस्यांशतरूपायां ११ केनवेत्यस्यप्रश्नंपरिहरति परमिति अनेनाज्ञाग्रहणमेकमितरत्प्र

जापालनमितिद्वयंशुश्रूषणमुक्तंभवति पुरुषस्यपुरुषार्थायश्रीनारायणप्रसादएवततःप्रजापालनेनकिंतत्राह भगवानिति १२ बाधकमाह येषामिति यज्ञोलिंगंज्ञापकोयस्यसतथा श्रमःइदंनःश्रेयः

साधनमित्यनुष्ठानाद्यायासः आत्मापरमात्मा १३ ब्रह्मणाप्रजापालनायोपदिष्टोमनुस्तदाज्ञामादायब्रह्माणंप्रार्थयते आदेशेहमिति कामादिवैरिसूदन अनुजानीहिअनुज्ञापयादिशेत्यर्थः १४

३१

भूम्याख्येस्थानेस्थितिंविधायप्रजापालनंकर्तव्यमित्याज्ञांतावदाशंक्यपरिहरति यदोकइति सर्वसत्त्वानांपिपीलिकादिसर्वप्राणिनांयदोकआवासस्थानंसामहीमहांभसिप्रलयजलेमग्नाभूत् हेदेवअस्यादे व्याभूमेरुद्धरणेयत्नःक्रियतामित्यन्वयः १५ पूर्वमेवभूमेरभावंजानन्नपिब्रह्माप्रार्थनापूर्वकंकृतमेवोपकृतंस्यादितिमन्वानोभूमेरुद्धारमालोचयतीत्याह परमेष्ठीति यथोक्तेतुमशक्यातथःसन्नामग्नाम् १६ मज्जनेनिमित्तमाह पीतमिति यावतापीतेनजलस्योद्रेकःशाम्यति तावत्सर्वमित्युच्यतेनतुनिःशेषत्वेन अन्यथावार्भिःप्लाव्यमानेत्यसंगतंस्यात् निवेशितानिवेशनीकृता १७ १८ वार्भिर्जलैः प्लाव्यमानाचंचलीक्रियमाणालयंगतामग्ना प्रजानांभारेणेतिशेषः सृजतःसतः अत्रास्यामवस्थायाम् १९ इदमेवानुष्ठेयमित्याह यस्येति सत्यसंकल्पस्यहरेर्भक्तत्वात्ब्रह्मापिसत्यसंकल्पइतीमम र्थंध्वनयन्हरेःप्रादुर्भावप्रकारमाह इतीति नासाविवरान्नासाबिलात्सहसासद्योनिर्दृष्टितत्वेनवराहतोकोवराहशिशुः २० तस्यब्रह्मणः खस्थआकाशेस्थितः २१ कुमारैःसनकादिभिः २२ सौकरंसूकरस्यविद्यमानंतर्कयामासमीमांसितवान् मीमांसाप्रकारंवक्ति किमेतदिति अहोइत्यनेनानिकटवर्तिनोमुनीनुन्मुखीकरोति बतखेदयन् २३ किंबहुनेदंमहाश्चर्यं अंगुष्ठशिरोमात्रःअंगुष्ठा

१४

यदोकःसर्वसत्वानांमहीमग्नामहांभसि ॥ अस्याउद्धरणेयत्नोदेवदेव्याविधीयताम् १५ मैत्रेयउवाच ॥ परमेष्ठीत्वपांमध्येतथासन्नामवेक्ष्यगाम् ॥ कथ मेनांसमुन्नेष्यइतिदध्यौधियाचिरम् १६ पीतंमयाजलंपूर्वंपृथिवीचनिवेशिता ॥ तथापिकिमिदंसाद्यप्लाव्यतेपुनरंबुभिः १७ प्रजादेवासुरपितृमनुष्यप शुपक्षिणः ॥ सरीसृपान्नगान्नागान्भूतान्युच्चावचानिच १८ सृजतोमेक्षितिर्वार्भिःप्लाव्यमानालयंगता ॥ अथात्रकिमनुष्ठेयमस्माभिःसर्गयोजितैः १९ यस्याहंहृदयादासंसईशोविदधातुमे ॥ इत्यभिध्यायतोनासाविवरात्सहसानघ २० वराहतोकोनिरगादंगुष्ठपरिमाणतः ॥ तस्याभिपश्यतःखस्थःक्षणेन किलभारत २१ गजमात्रःप्रववृधेतदद्भुतमभून्महत् ॥ मरीचिमुख्यैर्विप्रैश्चकुमारैर्मनुनासह २२ दृष्ट्वातत्सौकरंरूपंतर्कयामासचित्रधा ॥ किमेतत्सौकर व्याजंसत्वंदिव्यमवस्थितम् ॥ अहोबताश्चर्यमिदंनासायामेविनिःसृतम् २३ दृष्टोंगुष्ठशिरोमात्रःक्षणाद्गंडशिलोपमः ॥ अपिस्विद्भगवानेषयज्ञोमेखेदयन्म नः २४ इतिमीमांसतस्तस्यब्रह्मणःसहसूनुभिः ॥ भगवान्यज्ञपुरुषोजगर्जागेंद्रसन्निभः २५ ब्रह्माणंहर्षयामासहरिस्तांश्चद्विजोत्तमान् ॥ स्वगर्जितेन ककुभःप्रतिस्वनयताविभुः २६ निशम्यतद्घर्घरितंस्वखेदक्षयिष्णुमायामयसूकरस्य ॥ जनस्तपःसत्यनिवासिनस्तेत्रिभिःपवित्रैर्मुनयोऽगृणन्स्म ॥ २७ तेषांसतांवेदवितानमूर्तिर्ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादम् ॥ ननर्दभूयोविबुधोदयायगजेंद्रलीलोजलमाविवेश २८

ग्रपरिमाणः गलिताःस्थूलपाषाणागंडशैलाइवविस्मृताः। एषवराहोमेमनःखेदयन्यज्ञोभगवानपिस्वित् २४ ब्रह्मणःसहसोत्पन्नाज्ञाननिरासप्रकारमाह इतीति मीमांसतोमीमांसमानस्यसतः मरीच्यादिसूनुभिः २५ गर्जितफलमाह ब्रह्माणमिति प्रतिस्वनयताप्रतिध्वनिमतीःकुर्वतागर्जितेन २६ अयंहरिरितिज्ञात्वाएतैःकिमकारीतितत्राह निशम्येति मायामयसूकरस्येच्छामयवराह स्य स्वखेदक्षयिष्णुस्वखेदविनाशकरं घर्घरितंसूकराणांनादविशेषंश्रुत्वाजनादिलोकनिवासिनोमुनयस्त्रिभिःपवित्रैर्निर्दोषवेदैस्त्वंयज्ञपुरुषमगृणन्नित्यन्वयःस्मेत्यनेनगुणानुपूर्वकस्तुतिंसूचयति जनस्त पइति छंदोभंगभयाद्वेदानुकारित्वाद्वाविसर्गोक्तं २७ स्तुतिस्तत्प्रसादजननीसमभूदितिभावेनाह तेषामिति वेदानांवितानेनविस्तारेणप्रतिपादितामूर्तिर्यस्यसतथा यद्वा वेदएववितानमुल्लोचमुप रिपतद्रवकरनिवारणवस्त्रंयस्याःसावेदवितानाताद्दशीमूर्तिर्यस्यसतथा यज्ञवितानमूर्तिरितिपाठेयज्ञविस्तारेषुगृहीतमूर्तिरित्यर्थः आत्मनोज्ञानानंदादिगुणानामनुवादोयस्मिंस्तत्तथा ब्रह्मस्तुतिलक्षणंवेदमव धार्यननर्दननाद भूयइत्युभयत्रसंबध्यते प्रलयजलम् २८

३२

तत्तद्योनिजानांतत्तत्क्रियार्थांतत्तद्भावोऽनिवार्यइतिजलप्रवेशेतद्भावंवक्ति उत्क्षिप्तेति सभगवान्महीध्रः नारायणाख्यःपर्वतः कंप्रलयजलमविशदित्यन्वयः तंविशिनष्टि उत्क्षिप्तवालउद्धृतपुच्छः। अन्यत्रोन्नतकपोलः वालंतुकपिलंवज्रंह्रीबेरंदीर्घरोमकमित्यभिधानात् ह्रीबेरंवा खेआकाशेचरतीतिखचरः उभयत्रसमानं कठोराःपरिदृढाःसटाबहलकेसरान्धुन्वन्कंपयन् अन्यत्रसटालताविशेषाः खराःपरुषारोमशारोमवतीत्वग्यस्यसतथोक्तः अन्यत्ररोमशःपिचुमंदःखरापिचुमंदस्यत्वग्यस्मिन्सतथा खुरैराहतमभ्रंयेनासौखुराहताभ्रःसंताडितमेघः अन्यत्रखुरैःशृंगैःसितशृंगोधवलदंष्ट्रः अन्यत्रस्पष्टं ईक्षायानेत्रस्यज्योतिस्ताराकनीनिकातयाविभासोविभासनंदीप्तिर्यस्यसतथोक्तः यद्वादर्शनाख्याभिज्ञालयाशोभमानः २९ घ्राणेनेंद्रियेणविजिघ्रन्गंधोपादानंकुर्वन्क्रोडापदेशोदेवकायोनिमित्तेनवराहः नतुसाक्षाद्वराहः किंतुस्वयंस्वतोध्वरांगोयज्ञमूर्तिःश्रीनारायणःपूर्वत्रपर्वतोपमत्वेनश्लेषोक्तिरत्रतु अशांतत्वद्योतनायेतिनपुनरुक्तिःअध्वरस्ययज्ञस्यअंगानिकुशादीनिसाधनानियस्मिन्सोध्वरांगइतिवा। अपदेशोलक्षणेस्यान्निमित्तव्याजयोरपीतियादवः ३० जलप्रवेशसमयेसमुद्रेणस्तुतिरेवाकारिनत्वाक्रोशइत्याशयेनाह सवज्रेति सउदन्वान्समुद्रो हेयज्ञेश्वरमांपाहीतिभावेनचुक्रोशाजुहावोन्नादेत्यर्थः रक्षाप्रार्थनायांकःक्लेशःप्राप्तइत्यतउक्तं वज्रकूटइवयोघनवद्वरिम्णोपेतस्यांगस्यनिपातवेगेनविशीर्णोतिनिष्पिष्टःकुक्षिर्यस्यसतथा अतएवोदरवेदनयास्तनयन् शब्दंकुर्वन् आवर्तवउत्सृष्टाऊर्ध्वंगताअतएवदीर्घाऊर्मयएवकरास्तैःउदरादिवेदनार्तःपुरुषोयथाशिरसिकरंनिधायआक्रोशति तथेतिलौकिकार्थः अध्यात्मस्तुतिरेवकृतेत्यर्थः ३१ खरतरतरणिकिरणपरितप्तलोकवराहवत्प्रह

उत्क्षिप्तवालःखचरःकठोरसटाविधुन्वन्खररोमशत्वक्॥ खुराहताभ्रःसितदंष्ट्रईक्षाज्योतिर्बभासेभगवान्महीध्रः २९ घ्राणेनपृथ्व्याःपदवींविजिघ्रन्क्रोडापदेशःस्वयमध्वरांगः॥ करालदंष्ट्रोप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्यविप्रान्गृणतोविशत्कम् ३० सवज्रकूटांगनिपातवेगविशीर्णकुक्षिस्तनयन्नुदन्वान्॥ उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्तश्चुक्रोशयज्ञेश्वरपाहिमेति ३१ खुरैःक्षुरप्रैर्दरयंस्तदापउत्पारपारंत्रिपरूरसायाम्॥ ददर्शगांतत्रसुषुप्सुरग्रेयांजीवधानींस्वयमभ्यधत्त ३२ स्वदंष्ट्रयोद्धृत्यमहींनिमग्नांसउत्थितःसंरुरुचेरसायाः॥ तत्रापिदैत्यंगदयापतंतंसुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः ३३ जघानरुंधानमसह्यविक्रमःसलीलयेभंमृगराडिवांभसि॥ तद्रक्तपंकांकिततुंडगंडोयथागजेंद्रोजगतींविभिंदन् ३४

रैर्जलप्रवेशःकिंतुयद्दर्शनार्थंप्रावेशितद्दर्शनमनेनकृतमित्याह खुरैरिति उत्पारपारमितिक्रियाविशेषणं पारेतीरांतरेस्थितंजलंवापथोद्गतंभवतितथाक्षुरप्रैःक्षुरसाधर्म्यंपूरयंतीतिक्षुरप्रैर्निशितैरित्यर्थः यदास्वर्धचंद्रैः अर्धचंद्रःक्षुरप्रःस्यादितियादवः। खुरैस्तस्यसमुद्रस्यापोदरयन् भिंदन्त्रिभिर्वेदैर्वेयतइतित्रिपरुः त्रिषुयुगेषुअवतारंवृणोतीतिवा गुरुशब्दवत्प्रक्रिया दूलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिदीर्घः अग्रेसर्गेविकाप्युसुषुप्सुर्निद्रांकर्तुकामःसहरिर्यांजीवधानींसर्वप्राण्याधारभूतामभ्यधत्तजलस्योपरिनिहितवान् तांगांतत्ररसायांपातालेददर्शेत्यन्वयः वरुःसुगलरेखास्याद्वराहस्यचविस्तृतेत्यभिधानाद्वलित्रयांकितप्रकोष्ठवा पारंवृणोतीतिपारवारः कर्मण्यणित्यण्प्रत्ययः पश्वादिप्राणिजातंतद्यथोद्गतंस्यात्तथेतिवा ३२ भगवतामहींदंष्ट्राकिमकारीतितत्राह स्वदंष्ट्रयेति विलग्नांरसातलेबंदीगृहवत्स्थितांमहींस्वदंष्ट्रयोद्धृत्यरसायाउत्थितःसआदिवराहः संरुरुचेउपर्यारुरोह रसालयैरसुरैःस्वभूतभूम्युन्नयनसमयेनिद्रितांकितत्राह तत्रापीति सहरिस्तत्रभूम्युद्धरणसमयेपिस्वंरुंधानंगदयापतंतंदैत्यमादिहिरण्याक्षंदंष्ट्रयाजघानेत्यन्वयः कीदृशः सुनाभचक्रवत्संदीपिततीव्रमन्युःप्रज्वलितात्युग्रकोपोऽतएवासह्यविक्रमःमृगराट्सिंहइभंगजंयथातथा अंभसीत्यनेनरसातलात्किंचिदूर्ध्वमागत्येतिसूचयति तस्यदीप्तिविशेषमाह तद्रक्तेति यथाजगतींतटभूमिंविभिंदन्तिर्यग्दंतप्रहारेणसोल्लिखन्तत्पंकांकिततुंडगंडोभवति तथादंष्ट्रयाहिरण्याक्षंहत्वा तस्यरक्तपंकेनांकिततुंडगंडउच्चकाशइतिशेषःअनेननविशेषणेनहिरण्याक्षीद्वौतत्रैकोदंष्ट्रयाहतइतरस्त्वन्येनापुषेनेति ज्ञायते ब्रह्मजस्तुहिरण्याक्षःप्रथमंदंष्ट्रयाहतः। सएवपार्षदाविशोद्वितीयःकर्णताडनात्। पूर्वेलयोदकेमग्नाद्वितीयंतेनमज्जिताम्। भुवमुद्धरतेवासौ

हरिणाक्रोडमूर्तिनेत्यवगंतव्यः अत्रैवोत्तरग्रंथेविदुरप्रश्नंपरिजिहीर्षुणाहरिणाहिरण्याक्षएकएवव्यत्यस्योच्यते तद्दुष्टमोहनार्थमविविच्यकथनंदेवानांप्रियार्थंचेति तदुक्तं व्यत्यासेनापिचोच्यंतेअविवेकेन कुत्रचित्। दुष्टानांमोहनार्थायतत्रयत्रकथाःक्वचिदिति अविवेकोनामनवकुर्हैरेरज्ञानं । सर्वज्ञस्यकुतोज्ञानंव्यासस्योदारकर्मणइतिवचनात् ३४ अयंहरिरेवनलोकवराहइतिज्ञापनायविरिंचप्रमुखानांदेवाना मुपपत्तिविधिवाक्ति तमालेति उत्क्षिपंतमुद्धरंतं अनुवाकैरियत्संख्याविशिष्टैर्वेदवाक्यैः ३५ उपस्थायकिंकृतंतत्राह जितंजितमिति त्रयीतनुंत्रिवेदप्रतिपाद्यांमूर्तिंपरिधुन्वते रोमजलत्यागायकंपमाना य निलिल्युर्निलीनाः तेतुभ्यम् ३६ अनेनाविष्णुरयंनलोकवराहइत्यस्यकिमायातमितितत्राह रूपमिति दुष्कृतात्मनामितिविशेषणेनसुकृतात्मनांसुदर्शनमितिध्वनितं अतइदमेवास्यपरब्रह्मत्वे मानंसूचितं अध्वरात्मकंयज्ञसाधनप्रसूतिकारणं अनेनापिनकेवलभूम्युद्धरणार्थकिंतुसकलयज्ञसाधनप्रसूतयेइदंरूपमितिसूचितं यद्वा यज्ञाख्यपरमात्मरूपं यज्ञोविष्णुर्देवतेतिश्रुतेः अनेनब्रह्मत्वंस्पष्टमुक्तंभ वति अयमात्माब्रह्मेतिच अस्ययज्ञात्मकत्वंस्पष्टयति छंदांसीत्यादिना सप्तच्छंदांसीत्यादयोयस्यतवत्वगादिषुवर्ततेतेतुभ्यंनमइत्यन्वयः बर्हिर्दर्भाः हविश्चक्षुषिचतुर्भिर्होतृभिःक्रियमाणंकर्मचातुर्होत्रं ३७ इडायज्ञपात्रं चमसश्चतुष्कोणसंनिवेशोयज्ञपात्रं प्राशित्रंयज्ञपात्रंपुरोडाशादिर्वा द्वादशसोमग्रहाः रसनेजिह्वायांक्रियायांच चर्वणंदंतैश्चर्वणं । चर्वणचूर्णनंदंतैरितियादवः ३८ आत्मजन्मतवजननं

तमालनीलंसितदंतकोट्याक्ष्मामुत्क्षिपंतंगजलीलयांग ॥ प्रज्ञायबद्धांजलयोनुवाकैर्विरिंचमुख्याउपतस्थुरीशम् ३५ देवाऊचुः ॥ जितंजितंतेऽजितयज्ञभा वनत्रयींतनुंस्वांपरिधुन्वतेनमः ॥ यद्रोमगर्तेषुनिलिल्युरध्वरास्तस्मैनमःकारणसूकरायते ३६ रूपंतवैतन्ननुदुष्कृतात्मनांदुर्दर्शनंदेवयदध्वरात्मकम् ॥ छंदांसियस्यत्वचिबर्हिरोमस्वाज्यंदृशित्वंघ्रिषुचातुर्होत्रम् ३७ स्रुक्तुंडआसीत्स्रुवईशनासयोरिडोदरेचमसःकर्णरंध्रे ॥ प्राशित्रमास्येरसनेग्रहास्तुतेयच्च र्वणंतेभगवन्नग्निहोत्रम् ३८ दीक्षात्मजन्मोपसदःशिरोधरस्त्वंप्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः ॥ जिह्वाप्रवर्ग्यस्तवशीर्षकंक्रतुःसभ्यावसथ्यंचितयोऽसवोहिते ३९ सोमस्तुरेतःसवनान्यवस्थितिःसंस्थाविभेदास्तवदेहधातवः ॥ सत्राणिसर्वाणिशरीरसंधिस्त्वंसर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः ४० नमोनमस्तेखिलमंत्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवेक्रियात्मने ॥ वैराग्यभक्त्यात्मजयानुभावितज्ञानायविद्यागुरवेनमोनमः ४१

दीक्षाव्रतसंग्रहः उपसदः उपसन्नामानोयज्ञविशेषाः उपसत्तिविशेषावाशिरोधोग्रीवात्वंप्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः यस्यदंष्ट्रयोरुपक्रमावसानकर्मणीइष्टीप्रायणीयोदयनीयसंज्ञेवर्तेतेसतथोक्तः । क्रतुःसंकल्पः क्रतोरितिपाठेक्रतोःसत्यसंकल्पस्यसर्वक्रत्वाधारस्यवातवशीर्षकंशिरः सभ्यावसथ्यौ अग्निचितय सप्तक्रतवस्तवासवः प्राणाजन्मभूमयःचितयइतीष्टकाचयनविशेषावा ३९ सोमोलता प्रातरादित्रीणिसवनानि अवस्थितिर्निश्चलत्वेनगतिनिवर्तनं संस्थाविभेदाअग्निष्टोमादयःसप्त । अग्निष्टोमादयःसंस्थाभेदाःसप्तास्यतंतवइतियादवश्च । त्वगादिसप्तदेहधातवः । अत्रश्लोकद्वयेसप्त सुप्रथमेतिसूत्रात् प्रथमायाःसप्तमीत्वंयुक्तं त्वचीत्यादिसप्तमीप्रयोगाच्च । सर्वाणिसत्राणिबहुभिःसंभूयकर्तव्यानिदीर्घकालीनानियज्ञविशेषकर्माणि । किंबहुनोक्तेनेत्युपसंहरति त्वंसर्वेति एकाहिकद्व्याहि कादिसर्वयज्ञस्थापकेच्छावान् इष्टिबंधनः तवदेहबंधनेसंहननेइष्टिःप्रतिपत्तिथ्यादिषुक्रियमाणकर्मविशेषोवर्ततइत्यर्थः ४० उक्तानुक्तविशेषणानिसमुच्चीयविशिनष्टि अखिलेत्यादिना सत्ताप्रदत्वे नमंत्रादिषुसन्निहितत्वादखिलमंत्रदेवताद्रव्यायसर्वक्रतवःसंकल्पायस्माद्भवंतिससर्वक्रतुःतस्मैक्रियात्मनेकर्मकारयितृत्वेनतद्रूपाय आत्मजयात्मनस्तवप्रसादाज्जातयावैराग्यजृंभितभक्त्यानुभावितंस्व स्वयेत्थ्यतानुत्तारेणसमुत्पादितंस्वविषयंज्ञानंयेनसतथातस्मै वेदादिपरविद्यागुरवे ४१

पूर्वंयत्नाथत्वेनविलग्नामित्यनेनस्त्रीणांमप्यवत्कृशत्वंध्वनितमधुनासनाथत्वेनपर्वताद्यवयवपुष्टाभूमिर्विराजतइतिस्तुवंतीत्याह दंष्ट्राग्रकोटयेति दतादंतेन मतंगजेंद्रस्यसपत्रपद्मिनी सपत्राबिसिनी नलि
न्यांतुबिसिनीपद्मिनीमुखाइत्यमरः अनेनहरेर्धरणीधरेतिनामसार्थकमितिसूचितं ४२ इतरसंयोगेनेतरेषांविराजनंहरेस्त्वात्मनैवेतिभावेनस्तुवंतीत्याह त्रयीमयमिति रूपंस्थूलं धृतेनदंष्ट्राग्रेण
स्त्वविराजते चकास्तिदीप्ताविति धातुरदादिः शृंगेणोढेनघनेनविभ्रमः कांतिविशेषः ४३ ब्रह्माद्यभीष्टंजानताप्येनाकिंकरोमीतिहरेःप्रश्नात्प्रागेनंस्वाभीष्टंविज्ञापयंतीत्याह संस्थापयेति जगतांजंग
मानां तस्थुषांस्थावराणां मातरंतवपत्नीमेनांसंस्थापयजलस्योपरीतिशेषः कीदृशस्त्वंपितासिसर्वस्येतिशेषः यद्वा त्वंजगतांपितासि तस्थुषांमातरमेनामितित्वत्कृतोपकारप्रत्युपकारमन्यथयन्तो
यमिमंनमस्कारंकुर्मइतिविज्ञापयंतीत्याह विधेमेति उभयोर्मातृत्वंपितृत्वंचतस्मादितिव्यंजयंतोविशिंषंतीत्याह यस्यामिति अनेनभूमेर्माहात्म्यंचसूचितं अरणिरग्निमथनदारुविशेषः ४४ त्वदन्येनेदं
कर्मनिरूपयितुमशक्यं किंपुनःकरणमितिविज्ञापयंतीत्याह कइति उद्विबर्हणमुद्धरणमिदमस्माकमेवाश्चर्यंनतवेतिश्रावयंतीत्याह नेति इतोप्यधिकविस्मयोस्तीतिविज्ञापयंतीत्याह यइति अतिविस्म
योतिशयितविस्मयः ४५ वाचातवगुणगणानांसंकीर्तनेनमनसासंस्मरणेनअंतःशुद्धाः बहिस्तवसटाग्रसमुद्भूतशुद्धजलबिंदुभिः पावितावयमितिविज्ञापयंतीत्याह विधुन्वतेति तृतीयाषष्ठ्यर्थे विधुन्व

दंष्ट्राग्रकोटयाभगवंस्त्वयाधृताविराजतेभूधरभूःसभूधरा ॥ यथावनान्निःसरतोदताधृतामतंगजेंद्रस्यसपत्रपद्मिनी ४२ त्रयीमयंरूपमिदंचसौकरंभूमंड
लेनाथदताधृतेनते ॥ चकास्तिशृंगोढघनेनभूयसाकुलाचलेंद्रस्ययथैवविभ्रमः ४३ संस्थापयैनांजगतांसतस्थुषांलोकायपत्नीमसिमातरंपिता ॥ विधे
मयस्यैनमसासहत्वयायस्यांस्वतेजोग्निमिवारणावधाः ४४ कःश्रद्दधीतान्यतमस्तवप्रभोरसांगतायाभुवउद्विबर्हणम् ॥ नविस्मयोसौत्वयिविश्वविस्मये
योमाययेदंससृजेतिविस्मयः ४५ विधुन्वतावेदमयंनिजंवपुर्जनस्तपःसत्यनिवासिनोवयम् ॥ सटाशिखोद्धूतशिवांबुबिंदुभिर्विमृज्यमानाभृशमीशपावि
ताः ४६ सवैबतभ्रष्टमतिस्तवैषतेयःकर्मणांपारमपारकर्मणः ॥ त्वद्योगमायागुणयोगमोहितोविस्रंसतांनोभगवन्विधेहिशम् ४७ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ प्रत्युप
स्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ सलिलेस्वखुराक्रांतउपाधत्तावितावनिम् ४८ सइत्थंभगवानुर्वींविष्वक्सेनःप्रजापतिः ॥ रसायालीलयोन्नीताम
प्सुन्यस्ययर्यौहरिः ४९ यएवमेतांहरिमेधसोहरेःकथांसुभद्रांकथनीयमायिनः ॥ शृण्वीतभक्त्याश्रवयेतवोशतींजनार्दनोऽस्याशुहृदिप्रसीदति ५० त
स्मिन्प्रसन्नेसकलाशिषांप्रभौकिंदुर्लभंताभिरलंलवात्मभिः ॥ अनन्यभक्त्याभजतांगुहाशयःस्वयंविधत्तेस्वगतिंपरःपुमान् ५१

तस्तव यद्वा विधुन्वतात्वयापाविताःतत्कथमित्यतोविशिंषंति सटेति त्वयापाविताइतियत्सटाग्रशिवांबुबिंदुभिरिति ४६ वराहस्यगंडशैलाद्युपमत्वेनपरिच्छिन्नत्वात्कर्मणोपितथात्वान्नायंविष्णुरित्या
शंक्यतथामन्वानोभ्रष्टमतिरित्याह सवाइति यःपुरुषोऽपारकर्मणोनंतविक्रमस्यतवकर्मणांभूम्युद्धरणादिलक्षणानांपारमंतमेषतेसम्यगिच्छति सभ्रष्टमतिर्वाइत्यनेननरकपातंलक्षयति नोस्माकंतादृश
ज्ञानेनदुःखोदर्कोलोकोमाभूत्किंतुसुखोदर्कएवस्यादितिप्रार्थयंतइत्याह त्वद्योगेति तवबंधकशक्त्याभ्रष्टमनस्कत्वेनविस्रंसतांगलिततत्त्वज्ञानानांनःशंसुखसाधनज्ञानसाध्यंलोकंविधेहीत्यन्वयः ४७ भक्तव
त्सलोहंमितिभावयंस्तदुक्तंकरोतिहरिरित्याह प्रत्युपस्थीयमानइति ४८ हरिस्ततःपरंकिंचकारेतितत्राह सइत्थमिति प्रजापतिःप्रजापालनशीलः उन्नीतामुद्धृताम् ४९ अस्यवराहस्यविक्रमस्यपु
रुषार्थैकहेतुत्वादयंहरिरेवेतिभावेनतच्छ्रवणादिफलमाह यइति हरिमेधसःसंसारसंहारिबुद्धेःकथनीयमायिनःकथनयोग्यसामर्थ्यस्य उशतीमभीष्टदोग्ध्रीम् ५० तत्प्रसादफलमाह तस्मिन्निति लवात्म
भिर्लवकालरूपाभिःपक्षाप्रम्परीभिस्ताभिःस्वर्गाद्याशीर्भिःप्रसादोपिगाथावच्छ्रवणादिनानस्यादितिध्वनयन्नाह अनन्यभक्त्येति ५१

ननुकंचित्कालंहरिकथांनिषेव्यपश्चान्मुंचंतोदृश्यंतेतत्रसारत्वंकथमित्याशंक्यतेपशुकल्पाइत्याह कोनामेति नामशब्दःकुत्सनेकोनाम कःकुत्सितः। पुराशब्दःपुराणेनिकटातीतेअनागतेचवर्त्तते पुराणकथा नांनिकटातीतकथानामनागतकथानांचमध्येसारभूतांतामितिशेषः। प्रबंधेनिकटातीतेपुराणेनागतेपुरेतियादवः। सुपूजितेमोक्षेधत्तेसुसुखंधापयतीतिवा सुधा। डुधाञ्धारणपोषणयोर्धेट्पानइतिधातुः। भवापहांसंसारविनाशनींभद्रावहांच पर्पौशशाविविप्राच्याइतिसूत्रात्पकारवकारः भवोभद्रइतियादवः नरेतरंपशुं ॥ ५२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ रुद्रादीनांहर्याज्ञाकारित्वेनतद्वशान्निरूपयचरितस्वातंत्र्यगुणाकरेहरौमनोरतिः कर्तव्यापुरुषेणेतिविधीयतेस्मिन्नध्याये। तत्रादौविदुरःपुनर्मुनिनावर्णितंवराहचरितमाकर्ण्यहरिकथायामलंबुद्धिरहितोविशेषतःश्रोतुकामोमैत्रेयंपृच्छतीतिशुकःपरीक्षितंकथयाति निशम्येति समुद्यतांजलिर्हरिमुद्दिश्येतिशेषः कुतएवमवगतमित्यतउक्तं नचेति अनेनहरिकथाश्रवणतृष्णातिशयंध्वनयातिततोहरिप्रसादेनहरिकथाश्रवणंस्यादिति शिरसिमुकुलितकरकमलइत्यर्थः कथाश्रवणविघ्नपरिहारायधृतव्रतइति १ उक्तकथांशेवक्तव्यंनास्तीतिद्योतयितुंश्रुतमनुवदतिविदुरइत्याह तेनेति येनलयोदकेमग्नाभूरुद्धृता

कोनामलोकेपुरुषार्थसारवित्पुराकथानांभगवत्कथासुधाम् ॥ आपीयकर्णांजलिभिर्भवापहामहोविरज्येतविनानरेतरम् ५२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ निशम्यकौषारविणोपवर्णितांहरेःकथांकारणसूकरात्मनः ॥ पुनःसपप्रच्छसमुद्यतांजलिर्नचातितृप्तोविदुरोधृतव्रतः १ विदुरउवाच ॥ तेनैवचमुनिश्रेष्ठहरिणायज्ञमूर्तिना ॥ आदिदैत्योहिरण्याक्षोहतइत्यनुशुश्रुम २ तस्यचोद्धरतःक्षोणींस्वदंष्ट्राग्रेणलीलया ॥ दैत्यराजस्यचब्रह्मन्कस्माद्धेतोरभून्मृधः ३ मैत्रेयउवाच ॥ साधुवीरत्वयापृष्टमवतारकथांहरेः ॥ यत्त्वंपृच्छसिमर्त्यानांमृत्युपाशविशातनीम् ४ ययोत्तानपदःपुत्रोमुनिनागीतयार्भकः ॥ मृत्योःकृत्वेहमूर्ध्न्यंघ्रिमारुरोहहरेःपदम् ५ अथात्रापीतिहासोयंश्रुतोमेवर्णितःपुरा ॥ ब्रह्मणादेवदेवेनदेवानामनुपृच्छताम् ६ दितिर्दाक्षायणीक्षत्तर्मारीचंकश्यपंपतिम् ॥ अपत्यकामाचकमेसंध्यायांहृच्छयार्दिता ७ इष्ट्वाग्निजिह्वंपयसापुरुषंयजुषांपतिम् ॥ निम्लोचत्यर्कआसीनमग्न्यागारेसमाहितम् ८ दितिरुवाच ॥ एषमांत्वत्कृतेविद्वन्कामआत्तशरासनः ॥ दुनोतिदीनांविक्रम्यरंभामिवमतंगजः ९

रितिनैवरूपांतरेण २ तद्धश्रोतव्यांशंपृच्छति तस्येति रणोत्पत्तौमहतापराधेनभवितव्यं तादृशोपराधःकइतिप्रश्नार्थः ३ मैत्रेयोविदुरप्रश्नंस्तौतीत्याह साध्विति साधुसत्सभासूचितं वेहरेरिच्छायां रमतइतिवीरः पुरुषार्थोपयोगित्वात्साधुत्वमस्येत्याह यत्त्वमिति ४ नकेवलंसंसारलक्षणमृत्युपाशविच्छेदनीहरिकथापित्वैहिकामुष्मिकसिद्धिकरीतिनिदर्शयति ययेति मुनिनानारदेनार्भकः पंचवर्षः अस्याःप्रपंचश्चतुर्थेवक्ष्यते ५ श्रोतॄणांश्रद्धातिशयजननार्थंविदुरप्रश्नपरिहारत्वेनपुरावृत्तंकथयति अथेति अथशब्देनपूर्वत्रब्रह्मपुत्रोहिरण्याक्षोवराहहरिणाहतोनतुदितिपुत्रः सएवपार्षदाविष्टोनिहन्यतइतिकथाविशेषआरभ्यतइतिसूचयति वधस्यैककर्तृत्वाद्दुष्टजनमोहनार्थत्वाच्च एवंकथनंसंभावितमित्यपिपदेनवक्ति श्रुतोवक्ष्यतइतिशेषः ६ कोयमितितत्राह दितिरिति दाक्षायणीदक्षस्यपुत्री नाम्नादितिः मारीचंमरीचेःपुत्रं रामवैरिमारीचव्यावृत्त्यर्थंकश्यपमिति हृच्छयःकामः ७ मारीचंविशिनष्टि इष्ट्वेति अग्निरेवजिह्वायस्यसतथातंयजुषांपतिंयजुर्वेदगतमंत्राणांविषयत्वेनस्वामिनं निम्लोचतीति अस्तंगच्छति अग्न्यागारेऽग्निगृहे ८ मनसैवचकमेनतुवाक्पूर्वकमितितत्राह एषइति त्वत्कृतेत्वामुद्दिश्य रंभाकदलीम् ९

नकेवलंविषयभोगेच्छुरहंत्वांयाचेकिंतुप्रयोजनांतरेच्छयापीत्याह तद्भवानिति प्रजावतीनांपुत्रवतीनां मयिअयुंक्ताभितिपदच्छेदः संभ्रमादिकाराशिराअकारोनलुप्तः १० अस्मदनुग्रहात्किंतवप्रयोजन मितितत्राह भर्तरीति सप्तपीपंचम्यर्थे भर्तुरासोरुमानानामित्यर्थः मानमपिपुत्राद्वाशिक्षणमित्याशयेनाह पतिरिति ११ श्रुतगुणत्वेनस्नेहोदर्कयामयाभवान्वृतइत्यतोपिमदनुग्रहःकार्य इत्याशयेनाह पुरेति १२ भावंहृद्गताभिप्रायं अददाददात् १३ उपसंहरति अथेति अथतस्मात्भवतोमहत्त्वमत्वान्ममभवच्छरणगमनंसफलंस्यात् तथाहृष्टत्वादितिभावेनाह आर्तेति महीयसि पुरुषे आप्तत्वेनोपसर्पणंशरणगमनम् १४ एवंप्रार्थ्यमानाभेनामगणय्यमारीचःकिंतूष्णीमभूत्किंचिदुत्तरमवददुतेतिसंशयोमाभूदितिभावेनाह इतीति १५ यतोयस्याभार्यायास्त्रैवर्गिकीत्रयाणां धर्मार्थकामानांसंबंधिनीसिद्धिः १६ एतदेवविशदयति सर्वाश्रमानिति कलत्रवान्प्रशस्तभार्यायुक्तः स्वाश्रमेणगार्हस्थ्याश्रमेणान्नदानादिनाब्रह्मचर्यादिसर्वाश्रमानुपादायसंभाव्यसंसाराख्यव्यसनसमुद्र

तद्भवान्दह्यमानायांसपत्नीनांसमृद्धिभिः ॥ प्रजावतीनांभद्रंतेमय्यायुंक्तामनुग्रहम् १० भर्तर्यासोरुमानानांलोकानाविशतेयशः ॥ पतिर्भवद्विधोयासां प्रजयाननुजायते ११ पुरापितानोभगवान्दक्षोदुहितृवत्सलः । कंवृणीतवरंवत्साइत्यपृच्छतनःपृथक् १२ सविदित्वात्मजानांनोभावंसंतानभावनः ॥ त्रयोदशाददात्तासांयास्तेशीलमनुव्रताः १३ अथमेकुरुकल्याणकामंकंजविलोचन ॥ आर्त्तोपसर्पणंभूमन्नमोघंहिमहीयसि १४ इतितांवीरमारीचःकृपणांबहुभाषिणीम् ॥ प्रत्याहानुनयन्वाचाप्रवृद्धानंगकश्मलाम् १५ एषतेऽहंविधास्यामिप्रियंभीरुयदिच्छसि ॥ तस्याःकामंनकःकुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकीयतः १६ सर्वाश्रमानुपादायस्वाश्रमेणकलत्रवान् ॥ व्यसनार्णवमत्येतिजलयानैर्यथार्णवम् १७ यामाहुरात्मनोह्यर्धंश्रेयस्कामस्यमानिनि ॥ यस्यांस्वधुरमध्यस्यपुमांश्चरतिविज्वरः १८ यामाश्रित्येंद्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः ॥ वयंजयेमहेलाभिर्दस्यून्दुर्गपतिर्यथा १९ नवयंप्रभवस्तांत्वामनुकर्तुंगृहेश्वरि ॥ अप्यायुषावाकार्त्स्न्येनयेचान्येगुणगृध्नवः २० अथापिकाममेतंतेप्रजायैकरवाण्यलम् ॥ यथामांनातिवाचंतिमुहूर्तंप्रतिपालय २१ एषाघोरतमावेलाघोराणांघोरदर्शना ॥ चरंतियस्यांभूतानिभूतेशानुचराणिह २२ एतस्यांसाध्विसंध्यायांभगवान्भूतभावनः ॥ परीतोभूतपर्षद्भिर्वृषेणाटतिभूतराट् २३ श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः ॥ भस्मावकुंठामलरुक्मदेहोदेवस्त्रिभिःपश्यतिदेवरस्ते २४

मत्येतीत्यन्वयः स्वधुरंस्वव्यापारभारमध्यस्यनिक्षिप्य १८ इतोपित्वंसंभाव्येत्याह यामिति इंद्रियाण्येवारातयःशत्रवइंद्रियारातयस्तान्इंद्रियाणामरातयोविषयास्तानितिवा एवंचेदृष्टांतोपिसंगच्छ तेउभयेषामपिबाह्यत्वात् पूर्वत्रसंभावनामात्रतयोक्तम् १९ वक्ष्यमाणस्ववाक्यार्थंकारयितुंमुनिःस्तुतिंकरोति। नवयमिति भवंतोनप्रभवश्चेदन्योभवादृशोनेतितत्राह येचेति येन्येचगुणगृध्नवोगुणलुब्धाः पुरुषास्तेपिभार्यामनुकर्तुंनप्रभवइत्यर्थः २० किमितिस्तोत्रेणनिःप्रयोजनेनेतिमाभूच्छंकेत्याह अथापीति यद्यप्येवमथापितर्हिकिमितिकालःक्षिप्यतेइतितत्राह यथेति अतिवाचंतिनिंदांतितर्हिदंवच नगुडजिह्विकाकल्पामत्यतउक्तं मुहूर्तमिति प्रतिपालयप्रतीक्षस्व २१ प्रतीक्षायांकिंकारणमत्राह एषेति घोराणांवेलेत्युक्तंस्पष्टयति चरंतीति २२ भवत्सामर्थ्येनभूतानिकिंकुर्वंतीतितत्राह ए तस्यामिति २३ अस्मात्पशुपतेरपिकिंभयमित्याशंक्यतस्यादस्मदवधदर्शनेभयमित्याशयवानाह श्मशानेति श्मशानेविद्यमानश्चक्रानिलोवात्यावायुःश्मशानमडलवर्तीवातस्तस्माद्रुत्पन्नयाधूल्याधू

श्रोधूमवर्णः विशीर्णश्चविद्योतश्चजटाकलापोयस्यसतथा विशिष्टोद्योतःप्रकाशोयस्यसतथा भस्मनावकुंठोऽवरूषणंयस्यसतथोक्तः अमलरुक्ममंजतंभस्मावकुंठश्चरजतवद्धवलोदेहोयस्यसतथा त्रिभिर्नेत्रैरितिशेषः तेतवदेवरःसहोदर्याःसत्याःपतिः २४ गर्भिणीवधनोदार्थपिशाचचर्यायाह यांज्ञाकारित्वेनहरेःप्रियत्वादतस्तदप्रियंतस्याप्यप्रियमितीदानीमिदंनकार्यमित्यभिप्रेत्यतस्यहरेरतिशायितयाहात्म्यमाह नयस्येति ब्रतैर्हरिप्रीतिकरैर्यस्यचरणापविद्धांपदातिर्यक्प्रहतांभुक्तभोगामप्यजांगृहभार्यापुत्रादिरूपांप्रकृतिशब्दवाच्यांश्रियमाशास्महेइच्छामःबतेत्यनेनहरिमाहात्म्यमाश्चर्यमित्यास्वादयति २५ अविद्यालक्षणंपटलंदर्शनप्रतिबंधकनेत्रदोषंविभित्सवोभेत्तुकामामनीषिणोयस्यानवद्याचरितंजगत्सृष्ट्यादिकर्मगृह्णंति श्रवणादिनेतिशेषः यश्चहरिर्निरस्तसाम्यातिशयस्तस्यहरेराज्ञयादेवेंद्रादिसतामाश्रयोहरःपिशाचचर्यामचरादित्यन्वयः। पिशाचचर्यामचरद्रुद्रोविष्णवाज्ञयैवतु। गर्भिणीवधनोदार्थमहोविष्णुर्विडंबकदितिवचनवलान्मध्यहयाज्ञयेतिपदमध्याहियते पशुपतावुक्तगुणानामसंभवाच्च अहंरुद्रायधनुरातनोमीतिपराधीनतामतीतेश्च २६ ननुकेचिद्धरेश्चरितमपिनिंदंतितत्कथमित्याशंक्य तेतमःप्राप्तियोग्याअसुरजनाइति भावेनाह हसंतीतियैःशुनोभोजनमन्नमिदशरीरंवस्त्रादिभिःस्वात्मतयानिजस्वरूपतयाउपलालितंतेपुरुषाःसमीहितंविडंबनरूपचेष्टाविशेषमविदुषोऽविद्वांसोऽज्ञानवंतोऽतएवदुर्भगादुःखरूपतमआप्तुंयोग्याःस्वात्मनिस्वरूपएवरतस्याचरितमुपनयात् ज्येष्ठविवाहाच्चपूर्वपुत्रोत्पत्त्यादिरूपंहसंति नदेवचारितंचरेदितिद्योतकोहिशब्दः २७ इतोपिब्रह्मरुद्राद्यार्चित्यमाहिमापरमात्मेत्याह ब्रह्मादयइति ब्रह्मादयोदेवायेनहरिणाकृतंधर्मसेतुंतदाज्ञयापालयंति इतितत्कृत

नयस्यलोकेस्वजनःपरोवानात्याद्दतोनोतकश्चिद्विगर्ह्यः ॥ वयंव्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महेजांबतभुक्तभोगाम् २५ यस्यानवद्याचरितंमनीषिणोगृह्णंत्यविद्यापटलंबिभित्सवः ॥ निरस्तसाम्यातिशयोहरेःस्वयंपिशाचचर्यामचरत्सतांगतिः २६ हसंतियस्याचरितंहिदुर्भगाःस्वात्मन्रतस्याविदुषःसमीहितम् ॥ यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैःश्वभोजनंस्वात्मतयोपलालितम् २७ ब्रह्मादयोयत्कृतसेतुपालायत्कारणंविश्वमिदंचमायया ॥ आज्ञाकरीतस्यपिशाचचर्याअहोविभूम्नश्चरितंविडंबनम् २८ मैत्रेयउवाच ॥ एवंसंवेदितामर्त्राम्न्मथोन्मथितेंद्रिया ॥ जग्राहवासोब्रह्मर्षेर्वृषलीवगतत्रपा २९ संविदित्वाथभार्यायास्तन्निर्बंधंविकर्मणि ॥ नत्वादिष्टायरहसितयाथोपविवेशह ३० अथोपस्पृश्यसलिलंप्राणानायम्यवाग्यतः ॥ ध्यायन्जजापविरजंब्रह्मज्योतिःसनातनम् ३१ दितिस्तुव्रीडितातेनकर्मावद्येनभारत ॥ उपसंगम्यविप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत ३२

सेतुपालाःइदंविश्वंयोहरिःकारणंनिमित्तंयस्यतद्यत्कारणंतत्कारणत्वंचमाययास्वेच्छयानपराधीनतयाहिशब्देनसाहिकर्मफलोज्झितइतिनानंसूचयति तस्यहरेराज्ञांकरोतीतिआज्ञाकरी केयंशिवस्यपिशाचचर्या हरेराज्ञयाशिवःपिशाचचर्यामकरोदित्युक्तंभवति ततःकिंतत्राह अहोइति विभूम्नःपरिपूर्णस्यहरेर्विडंबनंलोकानुकारिरूपंचरितमहोजगत्पूज्यान्रुद्रादीनपिस्वाज्ञाकर्मणिप्रवर्तयतीति अत्ररुद्रविषयत्वेनयथास्थितव्याख्यानस्यानुपपत्तिरुक्तेतिनेहप्रपंच्यते २८ हरेर्माहात्म्यंदुरवबोधंयदेवंज्ञापितयादित्यापापकर्मणिप्रवृत्तामितिभाववान्मैत्रेयएवमुक्तपातयाकिमकारीतिविदुरोमनःशकांपरिहरन्नाह एवमिति संविदितासम्यग्ज्ञापिता वासःपरिधानम् २९ निर्बंधंदुराग्रहं दिष्टायकर्मसाक्षिणेदेवाय। निर्वेशउपभोगःस्यादुपवेशस्तुमैथुनमित्यभिधानं। मत्यारंभेप्रसिद्धेहेत्यभिधानाद्धेत्यनेनमत्यारंभंसूचयति ३० अप्सरोमुग्धमुनिवदाकल्पंमारीचेनतयोपविष्टंकिंनेत्याह अथेति अथवीर्यपातानंतरमेवाचम्यसुप्तंतेनकिमत्राह ध्यायन्निति ज्योतिःस्वज्योतीरूपंविरजंकज्जलादिरजोमलविधुरंब्रह्मध्यायन्नूतनावनंप्रणवनादेनसहितंब्रह्मगायत्र्यात्मकंमंत्रंजजापेत्यन्वयः ३१ दित्यापुनश्चकिंकार्यमभूदथाकिमितिगर्वीभूयास्थितंक्रियांतरमारब्धमुतेतितत्राह दितिस्त्विति स्वकर्मणावद्येनावद्येन ३२

स्वकृतपापकर्मप्रतीकारोपायमाह नमइति भूतानामृषभइत्यस्यव्याख्यानंपातीरिति अंहसमपराधम् ३३ समस्तापराधानांप्रतीकारोनमस्कारादन्योनास्तीतिमत्वातमेवतदोषनिरासपटुगुण
विषयत्वेनकरोति नमइति रुद्रीयापराधलक्षणरोगद्रावकाय रोदनाद्रुद्रइतिशिशुस्वभावोनयुक्तइत्याह महतइति तस्यलोकानुकरणार्थत्वान्नदोषायस्यादितिभावः पक्षादेरपिमहत्त्वादितिअ
तउक्तं देवायेति तस्यापिदेवयोनित्वादित्यतउक्तं उग्रायेति उद्भूतंसर्वंग्रसतीत्युग्रस्तस्मै तर्ह्ययंसर्वभक्षकोनतुनिजाभीष्टवर्षीत्यतउक्तं मीढुषइति मिहसेचनइतिधातुःस्वयंसुखित्वेनवर्ततेचेन्निजायसुखद
द्रातीति तत्कथमित्यतःशिवायेति अनेनप्रसिद्धनामकरणेनकृत्यकर्तरिन्यस्तदंडायतद्विरुद्धकर्तरिधृतदंडायेतितत्तद्योग्यतातिरेकेणक्रियांनकरोतीत्युक्तं उभयार्थसूचकविशेषणमाह मन्यवेमननशी
लायक्रोधात्मनेवा गुणदोषौमत्वानिग्रहानुग्रहौकरोतीति अनेनइमारुद्रायस्थिरधन्वनेगिरःक्षिप्रेषवेदेवायस्वधाम्नेइत्यादिमंत्रोदर्शितः ३४ फलितमाह सनइति भामीरितिभीमःप्रसादकर्तृत्वेहेतु
माह व्याधस्येति व्याधहिंसायामितिधातोःसंततहिंसाशीलस्य अपिपदेनकैमुत्यलक्षणोहेतुरुक्तः ॥ ३५ ॥ गर्भःसर्वथारक्षणीयइतिलौकिकीलोक्यातामनुसरंतीमाशासानांकामयमानांप्रवेपतींकंपमा

नमेगर्भमिमंब्रह्मन्भूतानामृषभोवधीत् ॥ रुद्रःपतिर्हिभूतानांयस्याकरवमंहसम् ३३ नमोरुद्रायमहतेदेवायोग्रायमीढुषे ॥ शिवायन्यस्तदंडायधृत
दंडायमन्यवे ३४ सनःप्रसीदताद्भामोभगवानुर्वनुग्रहः ॥ व्याधस्याप्यानुकंप्यानांस्त्रीणांदेवःसतीपतिः ३५ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ स्वगर्भस्याशिषंलो
कयामाशासानांप्रवेपतीम् ॥ निवृत्तसंध्यानियमोभार्यामाहप्रजापतिः ३६ ॥ कश्यपउवाच ॥ अप्रायत्यादात्मनस्तेदोषान्मौहूर्तिकादुत ॥ मन्निदे
शातिचारेणदेवानांचैवहेलनात् ३७ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रेजाठराधमौ ॥ लोकान्सपालांस्त्रींश्चंडीमुहुराक्रंदयिष्यतः ३८ प्राणिनांहन्यमानानांदी
नानामकृतागसाम् ॥ स्त्रीणांनिगृह्यमाणानांकोपितेषुमहात्मसु ३९ तदाविश्वेश्वरःकुद्धोभगवान्लोकभावनः ॥ हनिष्यत्यवतीर्यासौयथाद्रीन्छतप
र्वधृक् ४० ॥ दितिरुवाच ॥ वधंभगवतासाक्षात्सुनाभोदारबाहुना ॥ आशासेपुत्रयोर्मह्यंमाकुद्धाद्ब्राह्मणात्प्रभो ४१ नब्रह्मदंडदग्धस्यनभूतभयदस्य
च ॥ नारकाश्चानुगृह्णंतियांयांयोनिमसौगतः ४२ कश्यपउवाच ॥ कृतशोकानुतापेनसद्यःप्रत्यवमर्शनात् ॥ भगवत्युरुमानाच्चभवेमय्यपिचादरात् ४३

नाम् ३६ आत्मनोमनसोऽप्रायत्यात् उपशमनलक्षणप्रयत्नाभावात्तव्यवायाख्यदोषान्मन्निर्देशातिचारेणमदाज्ञातिक्रमणेनहेलनादवज्ञानात् ३७ जाठराधमौपुत्राधमौअधमत्वमुपपादयति लोकानिति
३८ प्राणिनांहन्यमानानांसनामकृतापराधानांस्त्रीणांनिगृह्यमाणानांसतीनांमहापुरुषेषुकोपितेषुसत्सु ३९ शतपर्वधृक्देवेंद्रः ४० भर्त्रैवमुक्तादितिःकिमाहेतितत्राह वधमिति सुनाभेनचक्रेणयुक्तःउदा
रोमहान्बाहुर्यस्यसतथोक्तः । उदारोमहतिख्यातइतियादवः । तेनमह्यंममाशासेइच्छामि किंतुविशेषोस्तीत्याह माकुद्धादिति ४१ ब्रह्मशापेनहतस्यकोदोषइतितत्राह ब्रह्मेति एतादृशःकोप्यस्तीतितत्राह
नभूतेति नारक्याःनरकेपच्यमानाःप्रजाःअसौब्रह्मशापदग्धभूतभयदोवा चशब्दोवार्थे ४२ सुनाभायुधात्पुत्रयोर्वधंसद्गतिमाशासइतिपक्षाभिलषितंतत्तद्भक्तस्य नत्वभक्तस्यायोग्यस्यासुरस्य तदुक्तं । विष्णु
हस्तवधाल्लोकोभक्तस्यान्यस्यनकचित् । तथाप्यसुरयोहायनविविकंकचित्कचिदित्याशयवान्कश्यपःप्रकारांतरेणतयोःसद्गतिःस्यादितिध्वनयन्नुत्तरंवक्ति कृतशोकेति कृतपापकर्मनिमित्तशोकाज्जाते
नानुतापेनपश्चात्तापेनतवपुत्रस्यहिरण्यकशिपोःपुत्राणांमध्येसतांसंमतएकःपुत्रोभवितासतवपुत्रस्यसद्गतेर्हेतुःस्यादितिशेषः तदुक्तं हिरण्यकशिपुश्चापिभगवान्निंदयातमइत्यादि । नपुनर्मात्रादिपित्रादेःसद्गतिः
किंतुनिर्वैरादिगुणविशिष्टादितिभावेनतद्गुणमाह गायंतीति भगवद्यशसोविनाभूतत्वात्समामित्युक्तम् ४३

४४ साधवोयस्यप्रह्लादस्यशीलंशमादिस्वभावमनुवर्तितुमात्मनिकर्तुंनिर्वैरादिभिर्यथास्थितवस्तुदर्शनादिगुणैरात्मानमंतःकरणं भावयिष्यंतिशमादिमत्कुर्वंति दोषानपनीयकथमिवयोगैरौषध्याद्युपायै दुर्वर्णं दुष्टवर्णं हेमेवयथाभावयंति अष्टादशदोषान्निरस्यस्वस्वरूपास्थितिंकुर्वंति तथेत्यर्थः अनेननिदर्शनेनात्रेदंतात्पर्यमवगंतव्यं तथाहिहिरण्यकशिपौद्वौचेतनौतत्रैकःसद्गतियोग्यएकोन्यगतियोग्यः अनादिभक्तिलक्षणयोग्यतौषधेनदुःसंगदोषलक्षणदुर्वर्णमपनीयपुत्रादिःसच्चेतनस्यसद्गतिहेतुःस्यान्नविष्णुभक्तिविधुरस्यातोन्यद्दुष्टजनमोहनार्थं तदुक्तं। स्वतःसद्गतियोग्यस्यपुत्रदेहेतुताभवेत्। योग्यतानादिभक्तिःस्यादयोग्यस्यकुतोगतिरिति ४५ तवपौत्रस्यप्रह्लादस्यमाहात्म्यंभगवत्प्रसादायत्तमितिभावेनाह यत्प्रसादादिति यस्यहरेःप्रसादात् प्रसन्नत्वेहेतुमाह यदात्मकमिति यदात्मकंयत्स्वामिकंयेनव्याप्तंचशश्वद्दृक्सर्वदैकप्रकारज्ञानोभगवान्यस्यानन्यपासर्वोत्तमोहरिरेतत्सदृशोन्योनास्तीत्येवंविशिष्टयादृशाज्ञानेनतोष्यते ४६ सवाइति सएवपौत्रोमहात्माएतादृशमहिमा अतत् तस्माद्दूरेरन्यत्सर्वमनित्यमसारंहीनंचेतिनिरूप्यविहास्यतित्यक्ष्यतीत्यन्वयः महानुभावोमहाप्रभावःवैष्णवसिद्धांतेमहानिश्चयोवा वैकुंठंनारायणम् ४७ निर्वैरादिभिरित्यत्रादिशब्दोक्तान्गुणानाह अलंपटइत्यादि

पुत्रस्यैवचपुत्राणांभवितैकःसतांमतः ॥ गायंतियद्यशःशुद्धंभगवद्यशसासमम् ४४ योगैर्हेमेवदुर्वर्णंभावयिष्यंतिसाधवः ॥ निर्वैरादिभिरात्मानंयच्छीलमनुवर्तितुम् ४५ यत्प्रसादादिदंविश्वंप्रसीदतियदात्मकम् ॥ शश्वद्दृक्भगवान्यस्यतोष्यतेऽनन्ययादृशा ४६ सवैमहाभागवतोमहात्मामहानुभावोमहतांमहिष्ठः ॥ प्रवृद्धभक्त्याह्यनुभाविताशयेनिवेश्यवैकुंठमतद्विहास्यति ४७ अलंपटःशीलधरोगुणाकरोहृष्टःपरर्ध्याव्यथितेदुःखितः ॥ अभूतशत्रुर्जगतःशोकहर्तानैदाघिकंतापमिवोडुराजः ४८ अंतर्बहिश्चामलमब्जनेत्रंस्वपूरुषेच्छानुगृहीतरूपम् ॥ पौत्रस्तवश्रीललनाललामंद्रष्टास्फुरत्कुंडलमंडिताननम् ४९ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ श्रुत्वाभागवतंपौत्रममोदतदितिर्भृशम् ॥ पुत्रयोश्चवधंकृष्णाद्विदित्वासीन्महामनाः ५० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेदितिकश्यपसंवादेपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ प्राजापत्यंतुतत्तेजःपरतेजोहनंदितिः ॥ दधारवर्षाणिशतंशंकमानाऽसुरार्दनात् १ लोकेतेनहृतालोकेलोकपालाहतौजसः ॥ न्यवेदयन्विश्वसृजेध्वांतव्यतिकरंदिशाम् २

ना अलंपटोविरक्तः शीलधरःशीलसमाधावितिधातोःसमाधिंकुर्वाणः गुणाकरोगुणनिधिःव्यथितेषुदुःखितेषुपरेषुदुःखितस्तद्दुःखमात्मीयंकरोतीत्यर्थः अभूतशत्रुरजातशत्रुःनैदाघिकमुष्णकालजातम् ४८ अतद्धास्यतीत्यनेनब्रह्मेतरजगद्धास्यतिनतुब्रह्मेतिध्वनितमर्थंस्पष्टयति अंतर्बहिरिति श्रियोललनायाःस्त्रियोललामंतिलकस्थानीयंद्रष्टाद्रक्ष्यति ४९ एतच्छ्रुत्वादित्याकिमकारीतितत्राह श्रुत्वेति अमोदतेत्यनेनदितिरपिसद्गतियोग्येतिनिरूपितामिति ५० ॥ इतिश्रीभागवतेम०तृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ जयविजययोःशापमोक्षयोःप्रदानरूपसनकादिमाहिम्नावर्णनेनतेषांभगवत्समाधिसमुद्रेकसमुद्भूतमाहात्म्येनानिरुपमचरितमहिमाहरिरितिनिरूप्यतेस्मिन्नध्याये तत्रादौदित्यापुनःकिमकारीतिविदुरस्यहार्दप्रश्नंपरिहरति प्राजापत्यमिति प्रजापतेःकश्यपस्येदमितियथाविहितप्रत्ययः परेषांतेजस्विनांतेजोहन्तिहरतीतिपरतेजोहनं असुरार्दनाद्धरेर्वधंशंकमाना १ किमतस्तत्राह लोकइति तेनगर्भेणलोके हृतालोकेअपहृतप्रकाशेसति तत्परिहारार्थंहतौजसोन्ष्टसामर्थ्याः इंद्रादिलोकपालाः दिशांध्वांतव्यतिकरमंधकारेणप्राप्तंव्यत्ययमुपद्रवमित्यर्थः २

यद्येनसंविग्नाभ्रांतावयमेतत्तमोवेत्थजानासि तत्रनिमित्तंवदंति नहीति कालादिव्यवधानेनाज्ञानंस्यादित्यतउक्तं कालेनेति अस्पृष्टमव्यवहितंज्ञानवर्त्मयस्यसतथातस्याप्रतिबद्धज्ञानमार्गस्येत्यर्थः ३ त
देवविवृणोति देवदेवेति परेषामुत्तमानामपरेषामधमानामतीतानागतानांवाभूतानांभावविद्दृदयज्ञोसीतियदतोव्यक्तंजानासीतिभावः ४ सर्वस्मात्प्रणतिरेवप्रसादजननीतिमत्वातत्पूर्वकंस्तुवंति नमइति
विज्ञानवीर्यायाप्रतिबद्धज्ञानाय तदेवविशदयति माययेति माययाश्रीनारायणानुगृहीतप्रज्ञाबलेनइदंविश्वमुपेयुषेज्ञातवते रजआदिगुणेनज्ञानप्रतिबंधःसंभाव्यतइत्यतउक्तं गृहीतेति इयाज्ञायाउपद्राव
कत्वेनगृहीतरजआदिगुणविशेषाय इतोपिज्ञानवीर्यंतवैवेतिभावेनस्तुवंति नमस्तइति व्यक्तंब्रह्मांडंतस्ययोनयेकारणाय सृज्येषुवस्तुषुब्रह्मांडसर्जनस्यातिबहुलज्ञानसापेक्षत्वात्तस्यस्रष्टुर्ब्रह्मणोतिशयि
तज्ञानमस्तीतिकिंवक्तव्यमितिनिरूपितं सर्वेषांज्ञानादिगुणप्रतिबंधकारजआदिगुणाःकथमस्यनविरोधकाहरिप्रसादादितिचेत्तत्प्रसादसंभवोपिकथमित्यतोवाह अव्यक्तेति अव्यक्तंब्रह्मतद्योनिःका
रणंयस्यसतथातस्मै। योब्रह्माणंविदधातीतिश्रुतेः। तेनेब्रह्महृदायआदिकवयइतिच। अतःस्वपुत्रत्वेनसर्वानुग्रहपात्रत्वान्नतस्यसत्त्वादिगुणाः परिपंथिनइति ५ यस्यपदमीप्सितंतत्प्रापयेतेनतथानुष्ठेयमिति
मन्वानादितिगर्भनिमित्ततिमिरप्राप्तपराभवपरिहरणायताद्दशगुणविशिष्टत्वेनस्तुवंतीत्याह यइति येपुरुषाअनन्यभावेनहरेरन्यःस्वतंत्रोनास्तीतिज्ञानदृढीकृतभक्त्यात्वांभावयंतिनिरंतरोपासनयावशीकु
र्वंतितेषांपुंसांनकुतश्चित्पराभवइत्यन्वयः पराभवकर्तॄणांत्वत्सृष्टजीवांतर्गतत्वेनत्वन्नियतत्वान्नतेतावकान्द्रुह्यंतीतिभावेनोक्तं आत्मभावनमिति आत्मनोजीवान्भावयत्युत्पादयतीत्यात्मभावनस्तं आत्म

देवाऊचुः ॥ तमएतद्विभोवेत्थसंविग्नायद्वयंभृशम् ॥ नह्यव्यक्तंभगवतःकालेनास्पृष्टवर्त्मनः ३ देवदेवजगद्धातर्लोकनाथशिखामणे ॥ परेषामपरेषां
त्वंभूतानामसिभावविद् ४ नमोविज्ञानवीर्यायमाययेदमुपेयुषे ॥ गृहीतगुणभेदायनमस्तेव्यक्तयोनये ५ येत्वनन्येनभावेनभावयंत्यात्मभावनम् ॥ आत्म
निप्रोतभुवनंपरंसदसदात्मकम् ६ तेषांसुव्यक्तयोगानांजितश्वासेंद्रियात्मनाम् ॥ लब्धयुष्मत्प्रसादानांनकुतश्चित्पराभवः ७ यस्यवाचाप्रजाःसर्वागावस्तं
त्येवयंत्रिताः॥ हरंतिबलिमायत्तास्तस्मैमुख्यात्मनेनमः ८ सत्वंविधत्स्वशंभूमन्तमसालुप्तकर्मणाम् ॥ अदभ्रदययादृष्ट्याप्रपन्नानर्हसीक्षितुम् ९

नःपरमात्मनोभावनयानिरंतरोपासनयाप्रवृद्धतदनुग्रहस्यतवासाध्यंनास्तीत्यतोवात्मभावनमिति आत्मनोभावनंयस्यसतथातं नकेवलंजीवजातंत्वदुत्पन्नत्वेनत्वदधीनं किंतु चेतनाचेतनात्मकंसर्वमपि
त्वयाधृतमित्याहुरित्याह आत्मनीति त्वमपिजीवेष्वेकइतिमंदाशंकांनिवारयति परमिति परंसर्वोत्तमं अनेनजीवोत्पादकत्वेऽनुपपत्तिःपरिहृता । महदादिकार्यकारणव्यापित्वेनसर्वोत्तमत्वंयुक्तमिति
भावेनोक्तंसदसदात्मकमिति । नकेवलंभारधरदेवदत्तवज्जगद्धारकत्वमस्यकिंत्वंतर्बहिर्व्याप्तत्वेनापीत्यतोवेत्युक्तं सदसदात्मकमिति ततोविशेषंप्रतिपद्येत्यादिद्वितीयेसर्वव्याप्तिमत्त्वमुक्तं मुक्तामुक्तप्रपंचस्यसु
खादिदातृत्वादुक्तंयुक्तमित्यतोवेत्युक्तं सदसदात्मकमिति संतआत्मानोमुक्ताअसंतःआत्मानोऽमुक्तायेषामुभयेषामपिकंसुखंयस्मात्तत्तथोक्तम् ६ विशिष्टध्यानमनसएवैवंविधफलवत्त्वंननुतन्मात्रस्यतन्मा
त्रेणयोगादीनांपरिपाकाभावेनयुष्मत्प्रसादानुत्पत्तिरितिभावेनतान्विशिंषंतीत्याह सुव्यक्तेति अष्टांगलक्षणोयोगः ७ विधिनिषेधलक्षणयावेदवाचाप्रवर्तमानाःप्रजाःस्वस्वकर्मानुसारेणसुखादिकम
श्नंति तत्रायंकुत्रोपयुज्यते इत्याशंक्यतयात्वदीययानियतास्त्वदुक्तप्रकारेणत्वत्पूजांकुर्वंतितदनुसारेणभवान्फलंप्रयच्छतीत्यतस्त्वंसर्वोत्तमइत्याहुरित्याह यस्येति यस्यतवतंत्यागोवंधनोपराचितयादी
र्घयारज्ज्वायंत्रिताबद्धाः यत्रिबंधनइतिधातुः हरंतिनयंति मुख्यात्मनेसर्वेभ्योजीवेभ्योमुख्याय ८ भवतामहतासंरंभेणस्तवनाभिप्रायःकइत्यतस्तमाहुरित्याह सत्वमिति सइतितच्छब्दे
नपूर्वोक्तवैशिष्ट्यंस्मारयति दितिगर्भनिमित्ततिमिरेणलुप्तसंध्यादिकर्मणां । तदर्थमयमेवोपायइतिविज्ञापयतीत्याह अदभ्रेति अदभ्रापूर्णादयायस्यांसातथोक्तातयादृष्ट्याईक्षितुंद्रष्टुम् ९

किमिदानींभयानिमित्तमितितद्विज्ञापयंतीत्याह एषइति काश्यपंकश्यपस्यविद्यमानंदित्यामर्पितमोजस्तेजःएषगर्भःसर्वादिशस्तिमिरयन्अंधकारयन्लोकप्रदीपानांसूर्यादिग्रहाणांतेजोवष्टंभनंदिशामंधकारि
त्वमतोस्यतेत्वयापरिहारोद्रष्टव्यइतियावत् १० स्वप्रज्ञाधिगमंस्तुवतामेषामुत्तरंप्रतिजानीते ब्रह्मेति मैत्रेयोविदुरंवक्ति सप्रहस्येति शब्दगोचरोमिथोव्यवहारविषयः वेदवेद्योवा प्रीणन्प्रीणयन्
३७ प्रत्याचष्टभवदुक्तस्योत्तरंवक्ष्यामीत्याह ११ स्ववचनमध्येतत्प्रश्नोमाभूदितिभगवानआदितएववक्तुमारभतेमानसाइति ममममनसोजाताः अंतरिक्षादिलोकान् किंप्रयोजनवंतइत्यतआह लोकेष्विति १२ १६
ततःकिमत्राह तइति विकुंठाख्यंनिलयंग्रहंनितरांलीयतेस्मिन्सर्वमिति १३ शून्यागारत्वंनिवारयति वसंतीति येनित्यमनिमित्तेन अःविष्णुर्निमित्तंयस्यसोऽनिमित्तःतेनाविष्ण्वर्पणबुद्ध्याक्रियमाण
नेत्यर्थः धर्मेणहरिमाराधयंस्तेयत्रवसंतीत्यन्वयः वैकुंठवन्मूर्तिर्येषांतेतथोक्ताःसारूप्यभाजइत्यर्थः १४ यत्रलोकेवृषःश्रेष्ठआद्य सर्वैरुपजीव्यःभगवान्स्वैर्भगैर्मूर्तिमद्भिरुपेतःशब्दगोचरोऽनं
तानांमूर्तिधराणांवेदानांविषयःपुमान्नारायणो विरजंदूरीकृतरजोगुणं सत्वंबलज्ञानसमाहाराख्यत्वमवष्टभ्यस्वानांनोयदस्तितत्सर्वंमृडयन्रक्षन्आस्तइत्यन्वयः १५ कैवल्यंत्रह्मकैवल्यममृतमक्षरं
ब्रह्मेत्यभिधानं ज्ञानपुण्यसाध्यत्वान्नैःश्रेयसम् १६ सललनाललनाभिःस्त्रीभिःसहितावैमानिकाविमानेनचरंतःपुरुषाः लोकस्यजनस्यशमलक्षपणानिपापनाशनानिभर्तुर्हरेश्चरितानियत्रगायति नन्वत्रगा

एषदेवदितेर्गर्भओजःकाश्यपमर्पितम् ॥ दिशस्तिमिरयन्सर्वावर्धतेऽग्निरिवैधसि १० मैत्रेयउवाच ॥ सप्रहस्यमहाबाहोभगवाञ्छब्दगोचरः ॥ प्रत्याच
ष्टात्मभूर्देवःप्रीणन्रुचिरयागिरा ११ ब्रह्मोवाच ॥ मानसामेसुतायुष्मत्पूर्वजाःसनकादयः ॥ चेरुर्विहायसालोकान्लोकेषुविगतस्पृहाः १२ तएकदाभ
गवतोवैकुंठस्यामलात्मनः ॥ ययुर्वैकुंठनिलयंसर्वलोकनमस्कृतम् १३ वसंतियत्रपुरुषाःसर्वेवैकुंठमूर्तयः ॥ येनिमित्तनिमित्तेनधर्मेणाराधयन्हरिम्
१४ यत्रचाद्यःपुमानास्तेभगवान्शब्दगोचरः ॥ सत्वंविष्टभ्यविरजंस्वानांनोमृडयन्वृषः १५ यत्रनैःश्रेयसंनामवनंकामदुघैर्द्रुमैः ॥ सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्रा
जत्कैवल्यमिवमूर्तिमत् १६ वैमानिकाःसललनाश्चरितानियत्रगायंतिलोकशमलक्षपणानिभर्तुः ॥ अंतर्जलेनुविकसन्मधुमाधवीनांगंधेनखंडितधियो
प्यनिलंक्षिपंतः १७ पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरबर्हिणांयः ॥ कोलाहलोविरमतेचिरमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपेहरिकथाम
नुगायमाने १८

नैवदनव्यादानेननघटतेपुष्पसौरभ्यसमावेशादिंद्रियक्षोभसंभवादित्याशंक्यपरिहरतिअंतर्जलइति अत्रांतःशब्दःसमीपवचनः जलसमीपेतटेविलसंतीनांमधौवसंतेविद्यमानानांमाधवीनांवासंतीलतापु
ष्पाणांगंधेनखंडितधियोविक्षुब्धबुद्धयोप्यनिलंगंधप्रापकंवायुंक्षिपतःपरिहरंतः तुशब्देनभेदवाचिनामुक्ताअमुक्ताश्चेत्युभयेसंति तत्रमुक्तानांकचिदपिपुष्पगंधवहवायुनेंद्रियक्षोभलक्षणोभ्रमोनास्तिअमुक्ता
नांकचित्स्यादितितात्पर्यंनिरूप्यते । मुक्ताश्चैवाधिकारस्थाद्विधावैकुंठलोकगाः । अमुक्तानांभ्रमःकापिनमुक्तानांकचिद्भवेदितिवचनात् १७ तत्रत्यानांभक्तानांहरेश्चरणारविंदार्चनावसरःकदात्विति ३७
तत्राह पारावतेत्यादिना भृंगाधिपेहरिकथामनुगायमानेसप्तस्वरसमाहारेणगातुमुपक्रांतेसति तद्गानमकूजद्भिःपारावतादिपक्षिगणैश्चिरमात्रयात्रिमात्रादिस्वरेणकोलाहलेकलकललक्षणेकूजनेविरचिते
सत्ययंसमयइतिमत्वायस्मिन्वैकुंठेतुलसीदलेमंदारादिपुष्पराशौचभक्तैरंघ्रिमूलेर्चितेसतितुलसिकाभरणेनतुलसीमालाधारिणाहरिणान्यपुष्पदलमपहायइस्तेनतुलसीदलमुद्धृत्यतद्गंधघ्राणेनार्चितेसंभाविते
सति मंदाराद्याःसुमनसोमंदारादिशब्दवाच्यास्तद्देवतास्तस्यास्तुलस्यास्तपोबहुमानयंति । गंधार्थंकृतमितिशेषः । तिरश्चीनास्थावराश्चसर्वेज्ञानाद्विकुंठगाः । अमुक्तामुक्तिमायांतिनियमात्कर्मणः

क्षपइतिवचनात् ज्ञानान्मुक्तत्वात्तत्समयज्ञानेंगानंप्रशंसनंचभृंगाधिपानांतिर्यंचांमंदारादीनांस्थावराणांचयुज्यते यद्वा तुलसिकाभरणेनतुलसिकाभरणेकृतेसति गंधार्थंतपोबहुमानयंति गंधइतितादर्थ्येसप्तमी ऊर्णं करवीरपुष्पं नागोनागकेसरः पुन्नागः सुरकर्णिकारः १८ १९ बृहंतःकटितटाःश्रोणीभागायासांतास्तथोक्ताः स्मितशोभिमुख्यःस्मितेनशोभमानवक्त्राःस्त्रियः उरस्मयाद्यैर्मदहासशृंगारादिरसविशेषैःकृष्णेहरावात्मामनोयेषांतेतथातेषांयेषांरजोरागंनआदधुर्नाकुर्वंस्तेषांविमानैर्यद्वैकुंठाख्यंस्थानंसंकुलंव्याप्तं मंचस्थपुरुषन्यायेनविमानानिविशिनष्टि हरीति हरिपदयोरानतिमात्रेणतृप्तैःकृतार्थावयमितिभाववद्भिः यद्वा हरिपदेव्योम्नि आनतिमात्रतृप्तैःसंचरणमात्रप्रयोजनैः वैदूर्यपद्मरागंमरकतमिंद्रनीलंहेमसुवर्णंएतैर्विराजितैः २० वैकुंठस्येतोधिकंमाहात्म्यंकिंवक्तव्यमितिभावेनाह श्रीरिति अन्येषामुपासकानामस्मदादीनामुपासनादिप्रयत्नायस्या अनुग्रहणेऽनुग्रहार्थंस्युःसानूपुरालंकृतचरणारविंदंक्वणयतीशब्दयंतीजननादिसमस्तदोषैर्मुक्तारूपिणीसौंदर्यसागरमूर्तिः श्रीर्यत्रवैकुंठेहरिवेश्मनि अंतःपुरे उपेतहेम्निसुवर्णखचितेस्फटिककुड्येलीलांबुजेनावस्करधूननसाधनरथानीयेनसंमार्जयंतीवसंलक्ष्यतइत्यन्वयः । कुड्यंगृहभित्तिः २१ अंगहेदेवाः यद्यत्रप्रेष्याभिर्दासीभिरन्वितानिजवनेकमलवनेतुलसीभिरीशमभ्यर्चतीरूपिणीसौंदर्यसागरमूर्तिःश्रीरमलामृताप्सुविद्रुमरत्नबद्धतटासुवापीषुसुखावतारकूलासुप्रतिबिंबितस्वलकंशोभनकुंतलमुन्नसंकिंचिदुन्नतनासिकवक्त्रमुद्वी

मंदारकुंदकुरबोत्पलचंपकार्णपुन्नागनागबकुलांबुजपारिजाताः ॥ गंधेर्चितेतुलसिकाभरणेनतस्यायस्मिंस्तपःसुमनसोबहुमानयंति १९ तत्संकुलंहरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैदूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः ॥ येषांबृहत्कटितटाःस्मितशोभिमुख्यःकृष्णात्मनांनरजआदधुरुत्स्मयाद्यैः २० श्रीरूपिणीक्वणयतीचरणारविंदंलीलांबुजेनहरिसद्मनिमुक्तदोषा ॥ संलक्ष्यतेस्फटिककुड्यउपेतहेम्निसंमार्जतीयदनुग्रहणेऽन्ययत्नः २१ वापीषुविद्रुमतटास्वमलामृताप्सुप्रेष्यान्वितानिजवनेतुलसीभिरीशम् ॥ अभ्यर्चतीस्वलकमुन्नसमीक्ष्यवक्त्रमुच्छेषितंभगवतेत्यमतांगयच्छ्रीः २२ यन्नव्रजंत्यघभिदोऽरचनानुवादाःशृण्वंतियेन्यविषयाःकुकथामतिघ्नीः ॥ यास्तुश्रुताहतभगैर्नृभिरात्तवीर्यास्तास्तान्क्षिपंत्यशरणेषुतमःसुहंत २३ येभ्यर्थितामपिचनोनृगतिंप्रपन्नाज्ञानंचतत्त्वविषयंसहधर्मयत्र ॥ नाराधनंभगवतोवितरंत्यमुष्यसंमोहितावितत्तयाननुमाययाते २४ यन्नव्रजंत्यनिमिषामृषभानुवृत्त्यादूरेयमाह्युपरिनःस्पृहणीयशीलाः ॥ भर्तुर्मिथःसुयशसःकथनानुरागवैक्लव्यबाष्पकलयापुलकीकृतांगाः २५

क्ष्य हरिणेदंचुंबितमित्यमतेत्यन्वयः २२ स्वर्गादीनामसुरादिगम्यत्वादस्यतदभावात्ततोतिशयमाहात्म्यमस्तीतिभावेनाह यन्नव्रजंतीति अघभिदःसंसारदुःखहेतुभूतपापानांभेत्तुःकृष्णस्यरचनानांबालक्रीडादिचरितानांजगत्सृष्ट्यादिकर्मणांवानअनुवादायेषांतेअरचनानुवादाअसुरायत्स्थानंनव्रजंति अनुवादःश्रवणमननादिलक्षणः येचान्यविषयाः । मतिघ्नीर्यथार्थज्ञाननाशनीःकुकथाःकुत्सितरतिवर्णनादिरूपाःकथाःशृण्वंतितेयत्स्थानंनयांति तासांकथानामेतत्स्थानप्राप्तिप्रतिबंधकत्वमेवनफलंकिंतुतमःप्रापकफलमपीत्याह याइति हतभगैर्विनष्टभक्त्यादिभाग्यैर्नृभिःश्रुतायाःकथास्ताअशरणेपुनिराश्रयेषुतमस्सुक्षिपंति आत्तवीर्याः तमःपातनेबहुभ्यासेनसमुन्नद्धशक्तयः हंतअहोकष्टं तुशब्दोअघपतितानांतारतम्यद्योतकः २३ केचिज्ज्ञानसाधनयोग्यांमनुष्ययोनिंप्राप्यापितत्साधनंनकुर्वंतितत्रकिंकारणमित्याशंक्यासुरत्वमितिभावेनाह येभ्यर्थितामिति येपुरुषानोस्माकमभ्यर्थितांज्ञानादिप्राप्तियोग्यत्वादाकांक्षितांनृगतिंमनुष्ययोनिंप्राप्ययत्रयस्यांनृगतौसहधर्मंधर्मेणसहवर्तमानंतत्त्वविषयंज्ञानंचनप्रपन्नास्तेअमुष्यहरेर्जगतिविततयामाययाबंधकशक्त्याधर्मज्ञानप्राप्तावयोग्यत्वेनसंमोहिताः नभगवतआराधनंकुर्वंति नवितरंत्यर्थिभ्योनोपदिशंत्यतोधर्मज्ञानादिवर्जिताअसुरत्वात्ते नमनुष्याइतीयमर्थध्वननयतिनन्वित्यनेन २४ संतोदेवप्रकृतयएवभगवतआराधनंकृत्वातज्ज्ञानेनयत्रस्थितंहरिंप्राप्नुवंतीत्याह यत्रेति यन्नोस्माकमुपरिस्थितंवैकुंठास्थितंहरिंप्रयांतीत्यन्वयः येअनिमिषादेवानामृषभ

स्यस्वामिनोहरेरनुवृत्त्यानिरंतरसेवयादूरेयमाःदूरीकृतयमलोकाःअतएवसर्वैःस्पृहणीयशीलाःसुयशसोभर्तुर्हरेर्गुणगणानांमिथःकथनेयोनुरागस्तस्मादुत्पन्नंयद्वैक्लव्यंपारवश्यंतन्निमित्तेनजातायावाष्पकला नंदाश्रुधारातयापुलकीकृतान्यंगानिशरीरतदवयवायेषांतेतथोक्ताः सुयशसइतिभागवतानांविशेषणंवा वैकुंठादप्युपरिशिवलोकइतिकेचिदाचक्षतेतत्स्यामस्तुतत्वादनुपपन्नत्वादितिहेतुद्वयंहीत्यनेनसूचय ति २५ प्रकृतमनुसरति तद्विश्वगुर्वधिकृतमिति अथमुनयःपरांमुदमापुरित्यन्वयः भगवत्समाधिनानित्यतृप्तानांमुनीनांकादाचित्कमोदप्राप्तौकिंकारणमुच्यतेतत्त्वविकुंठस्थानमुपेत्य कीदृशं। उतामृतत्वस्ये शानोयदन्नेनातिरोहति । इत्यादिनायोमुक्तामुक्तप्रपंचाधारत्वेनश्रुतःसचासौविश्वगुरुस्तेनमुक्तामुक्तप्रपंचगुरुणाहरिणाधिकृतविशेषतः स्वामित्वेनाभिमतं भुवनशब्देनतत्स्था.पुरुषालक्ष्यंतेतैःशिवलोको त्तमतयावंद्यंदिव्यमप्राकृतं विचित्राणिनानावर्णानिविबुधाग्र्याणांविमानानिशोचयतिदीपयतिइतिविचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः । शुचिदीप्ताविति धातुः । अपूर्वंपूर्वमदृष्टंयोगमायाबलेनभगवदुपा सनालब्धज्ञानबलेनप्राप्येत्यर्थः २६ मुदमुपेत्यबहिरेवावतिष्ठंतउतांतराविशन्आविश्यचकिंचक्रुरितितत्राह तस्मिन्निति तस्मिन्वैकुंठेषट्कक्ष्या.गोपुरद्वाराण्यतीत्यतत्रासज्जमानाअनिवार्य माणाःसप्तमायांकक्ष्यायांस्थितौदेवावचक्षतापश्यन्नित्यन्वयः केयूरादिभिर्विटंकोऽलंकृतोवेषोययोस्तौतथोक्तौ २७ तयोर्भाववर्णयतिमत्तेति असितानांश्यामानांबाहूनांचतुष्टयस्यमध्येवक्षसिवि न्यस्तयामत्ताद्विरेफाभृंगायस्यांसामत्तद्विरेफावनमालिकावनमालातयानिवीतौपरिवृतौ कुटिलयावक्रयावक्रास्थितयाभ्रुवासहस्फुटंनिर्गतेनरक्तेक्षणेनरक्तांतकटाक्षनिरीक्षणेनमनाक्किंचिद्भ्रमसंकोपंद

तद्विश्वगुर्वधिकृतंभुवनैकवंद्यंदिव्यंविचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः ॥ आपुःपरांमुदमपूर्वमुपेत्ययोगमायाबलेनमुनयस्तदथोविकुंठम् २६ तस्मिन्नतीत्यमु नयःषडसज्जमानाःकक्ष्याःसमानवयसस्त्वथसप्तमायाम् ॥ देवावचक्षतगृहीतगदौपरार्ध्यकेयूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ २७ मत्तद्विरेफवनमालिकयानिवी तौविन्यस्तयाऽसितचतुष्टयबाहुमध्ये ॥ वक्रभ्रुवाकुटिलयास्फुटनिर्गतेनरक्तेक्षणेनचमनाग्रभसंदधानौ २८ द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वापूर्वायथापु टवज्रकपाटिकायाः ॥ सर्वत्रतेऽविषयामुनयःस्वदृष्ट्यायेसंचरंत्यविहताविगताभिशंकाः २९ तान्वीक्ष्यवातरशनांश्चतुरःकुमारान्वृद्धान्दशार्धवयसोवि दितात्मतत्त्वान् ॥ वेत्रेणचास्खलयतामतदर्हणांस्तौतेजोविहस्यभगवत्प्रतिकूलशीलौ ३० ताभ्यांमिषत्स्वनिमिषेषुनिषिध्यमानाःस्वर्हत्तमाह्यपिहरेःप्रति हारपाभ्याम् ॥ ऊचुःसुहृत्तमदिदृक्षितभंगईषत्कामानुजेनसहसातउपप्लुताक्षाः ३१

धानौअनुसंधानंकुर्वंतौअंतःप्रविशतोनिर्गच्छतश्चजनान् ज्ञात्वातिष्ठतइत्यर्थः २८ येमुनयःसर्ववस्तुषुस्वस्यस्वतंत्रस्यहरेर्दृष्ट्यांतर्यामित्वदर्शनेनअविषयानिस्पृहाः अतए.विगताभिशंकाः । अविहताःअप्रतिहतगतयः सर्वत्रसंचरंतिहियस्मात्तस्मा त्तेमुनयःतावपृष्ट्वामिषतोःपश्यतोस्तयोर्द्वारितथाप्रविविशुरित्यन्वयः । यथापूर्वाःषड्द्वारःप्रविविशुःनिःशंकतया कीदृशीद्वारिः याआरपुटवज्रकपाटिकाआरेणापिचलेनालंकृतंपुटंयस्याःसाआरपुटा वज्र शिल्पाकृताकपाटिकाआरपुटाचवज्रकपाटिकायासांतास्तथा । लोहमप्यारकूटंस्यात्पित्तलंचारमाश्रियामितियादवः २९ ततःकिमभूदितितत्राह तानिति वातोवायुरेवरशनावस्त्रंयेषांतेतथातान् कुमारान्वि त्युक्तंविवृणोति दशार्धवयसइतिदृष्ट्यापंचवर्षान्विदितात्मतत्त्वान्ज्ञातपरमात्मस्वरूपान् वेत्रेणयष्ट्याऽस्खलयतांप्रवेशप्रतिरोधंचक्रतुः अतदर्हणान्स्खलनायोग्यान् तेजस्तेषांप्रभावंविहस्याऽग णय्य तत्रनिमित्तमाह भगवदिति भगवतोहरेः प्रतिकूलंविरुद्धंशीलंययोस्तौतथाते । जयस्यविजयस्यापिकदाचिद्ब्रह्मशापतः । कृष्णावतारपर्यंतंप्रातिकूल्यंचजायतइतिवचनेनशापनिमित्त प्रातिकूल्यंसावधिकंचेतिज्ञायतेअन्यथातयोस्तत्राहस्थानमेवनयुज्यते रजआद्यभावस्योक्तत्वात् ३० न्यस्तदंडत्वात्प्रतिषिद्धास्तेतूष्णींयथागतंययुःकिमत्राह ताभ्यामिति सुष्ठुअर्हत्तमाःपूज्यतमाःसुहृत्त मस्यहरेर्दिदृक्षितस्यदर्शनेच्छायाभंगोविघ्नेसतिईषत्कामानुजेनाल्पकोपेनउपप्लुतानिअतिकलुषीकृतान्यक्षीणियेषांतेतथोक्ताः प्रतिहारपाभ्यामनिमिषेषुदेवेषुमिषत्सुपश्यत्सुनिषिध्यमानाऊचुरित्यन्वयः ३१

क्रोधाकुलितनेत्रत्वाद्धितंनाकित्वहितमेवतत्कीदृशमूचुरितितत्राह कोवेति भगवतउच्चैःपरिचर्ययासमुन्नतपूजादिसेवयाइहवैकुंठेस्वयोग्यंस्थानमेत्यतद्धर्मिणांतस्यहरेर्ध्यानादिधर्मवतांसतांभागवतानाम पिमध्येकःपुमान्विषमस्वभावःशत्रुरयमिदंमित्रमितितामसशीलः वाइत्यनेनात्यंतानुपपत्तिंसूचयति भगवद्विषयेशंकनीयोस्तीतिभवन्निषेधःक्रियतइतितत्राह तस्मिन्निति कुहकयोर्मिथ्याद्दष्टिमतोर्युव योरात्मवत्यथात्मापरिशंकनीयस्तथेहतस्मिन्भगवतिविषयेपरिशंकनीयोविरुद्धस्वभावः कोवास्तिनकोपीत्यन्वयः कुतोनास्तीत्यतआह प्रशांतेति लोकेअप्रशांतस्यपरेणसहोत्पादितवैरस्यचशंकनी योदृष्टस्तथानायंपुरुषेषुप्रशांतत्वात्अनुत्पादितवैरत्वाच्च किंचप्रकृष्टानंदस्वरूपत्वादनुपहतैश्वर्यादिषड्गुणपूर्णत्वात्सर्वशरीरेषु गतत्वादप्रतिद्वंद्वत्वादप्राकृतशरीरत्वाच्चातोस्मिन्निषेधोव्यर्थइत्यर्थः ३२ आ पादितदोषएवपुरुषोदंडयोग्यइतितयोर्दोषित्वमुपपादयंति नहीति इहास्मिँल्लोकेस्थितधीराज्ञानिनःसमस्तस्यमुक्तामुक्तप्रपंचस्यकुक्षयःशरीरकुहराणियस्यावासभूतानिससमस्तकुक्षिस्तस्मिन् यद्वा समस्तकुक्षौस्थितेभगवतिअंतरंछिद्रंभेदंनपश्यंतिकिंतुयत्रयस्मिन्लोकेनभसिमहाकाशेनभोघटाकाशमिवात्मानंस्वात्मस्थंभगवद्रूपमात्मनिव्याप्तेभगवद्रूपेपश्यंतितयोरैक्येनेत्यर्थः ततःकिमत्राह यु वयोरिति एवंज्ञानिप्रत्यक्षेजाग्रतिसुरलिंगिनोर्देवलक्षणवतोर्युवयोर्मनसायतोभेददर्शनादस्यभेदस्यद्रष्टुःपुंसःसर्वत्रदुःखप्राप्तिरूपंभयंभवति तादृशमुदरभेदि उद्गताअरादोषायस्मात्तदुदरंब्रह्मतस्यभे ददर्शननिमित्तंभयंव्युत्पादितंकिंप्रतिशरीमंतर्यामित्वेनस्थितस्याभयस्यहरेरन्यस्माद्भयमस्तीतिबुद्धिःकृता अन्यथास्मन्निवारणंकिमितिकृतम् । हिशब्देनतत्स्वानुभवसिद्धंदर्शयंति । यद्वा । सर्वोदरगतं

कोवाइहैत्यभगवत्परिचर्ययोच्चैस्तद्धर्मिणामपिसतांविषमस्वभावः॥ तस्मिन्प्रशांतपुरुषेगतविग्रहेवांकोवात्मवत्कुहकयोःपरिशंकनीयः३२नह्यंतरंभगवती
हसमस्तकुक्षावात्मानमात्मनिनभोनभसीवधीराः॥ पश्यंतियत्रयुवयोःसुरलिंगिनोःकिंव्युत्पादितंह्युदरभेदिभयंयतोस्य ३३ तद्वाअमुष्यपरमस्यविकुंठभ
र्तुःकर्तुंनयुक्तमितिधीमहिमंदधीभ्याम् ॥ लोकानितोव्रजतमंतरभावदृष्ट्यापापीयसस्त्रयइमेरिपवोस्ययत्र ३४तेषामितीरितमुभाववधार्यघोरंतंब्रह्मदंडमनि
वारणमस्त्रपूगैः॥ सद्योहरेरनुचरावुरुबिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकातरेण ३५ भूयानघाद्भिभगवद्भिरकारिदंडोयोनौहरेतसुरहेलनमप्यशेषम्॥
मावोनुतापकलयाभगवत्स्मृतिघ्नोमोहोभवेदिहतुनौव्रजतोरधोधः॥ ३६॥

ब्रह्मयेभेदेनविचक्षते । सर्वत्रापिभयंतेषांभूतानांतमएवचेतिवाक्यंप्रमाणयंति । युवयोरितितृतीयार्थेषष्ठी । तयातद्द्वारपालत्वेनस्वस्वामिसंबंधस्यस्वानुभवसिद्धत्वेनतदपलापेनसर्वापलापप्रसंगात्भगवदपराधएवकृतइतिद्योतयंति ३३ एवंदोषानुपपाद्यतद्योग्यंदंडंकर्तुमुपक्रमं ते तद्वाइति मंदधीभ्यांकपटबुद्धिभ्यांयुवाभ्याममुष्यविकुंठभर्तुर्मूलरूपस्यपरंपश्चादस्यावतारांतर्याभिरूपस्यचयद्भेददर्शनंतत्कर्तुंनयुक्तमितिधीमहिचिंतयामः । तद्युवाभ्यांकृतमतोंतरभावदृष्ट्याभेददर्श नेनेतोवैकुंठलोकाद्यत्रयेषुत्रिष्वमेत्रयोस्यहरेरिपवःस्युःतान्पापीयसोऽतिपापाज्जन्मयोग्यान्लोकान्देहान्व्रजतमित्यन्वयः त्रीनासुरान्देहान्यातमित्यर्थः । वाइत्यनेनयथोदकंदुर्गैर्वृष्टंपर्वतेषुविधावती त्यादिश्रुतिंप्रमाणयति ३४ स्वतोजयविजयौसचेतनावितिध्वनयति तेषामिति । तावुभौहरेरनुचरौजयविजयौउरुबहुबिभ्यतइत्यन्वयः । ब्रह्मास्त्राद्यस्त्रपूगैरनिवारणंप्रतिषेद्धुमशक्यंघोरंतेषामिती रितंब्रह्मदंडंब्रह्मशापमवधार्यहृदिकृत्वाकिंचतेषांपादौगृह्णीवइतितत्पदग्रहावपततांभूमाविविशेषः अतिकातरेणेतिभयातिरेकंदर्शयति सद्यइतिनिर्दोषत्वम् ३५ पादयोःपतित्वाताभ्यांपुनःकिंकृतमत्रा ह भूयानिति हेचतुर्थाश्रमाशिखामणयोभगवद्भिर्भवद्भिरस्मत्कृतादघादपराधाद्धिहेतोर्भूयान्महान्दंडोऽकारियुक्तएवायमितिब्रुवाते यद्वाते योदंडोनावावयोः नकेवलंपुण्यदपराधमेवहरति किंत्व शेषंयथातथासुरहेलनंश्रीब्रह्मादिदेवावज्ञानमपिहरेत्हर्तुंसमर्थोभवति तत्रेदंभगवतः प्रार्थयावहे नावावयोरिहवैकुंठेस्थितयोरंशिनोर्वांयुष्माकमनुतापकलयापश्चात्तापलेशेनपुनःपूर्ववत्भगवत्स्मृति घ्नोभगवतोयथास्वरूपज्ञाननाशकोमोहोमाभवेत्माभूत कीदृशयोर्युष्मच्छापेनाधोधालोकादप्यधरलोकमासुरंव्रजतोरंशेनेतिशेषः ३६

जयविजययोःसनकादीनांसंलापोहरेःकर्णताडितःकिंनाभूदत्राह एतावीति द्वयोरप्यंशांशिविवक्षयाबहुत्वात्स्वानामितिबहुवचनं एवंस्वानांस्वपार्षदानांसत्सुसनकादिषुअतिक्रमंप्रतिघातलक्षणमपराधंनि शम्यनिलयात्मुक्तस्थानात्तदैवतस्मिन्सप्तमकक्ष्यास्थानेस्थितांस्तान्ययावित्यन्वयः स्वानांस्वभक्तानांसदतिक्रमविद्यमानमपराधमितिवा आर्याणांज्ञानिनांहृद्योहृदयंगमः भगवदागमनंसनका दीनांपुण्याधिक्यंध्वनयति परमेति ३७ शेषकलुषितशेमुषित्वात्स्तुत्यापराधंतत्स्वामिन्यारोप्यतस्मिन्नागतेतेमुनयस्तिर्यक्दृष्टयोभूवन्किमत्राह तंत्विति तुशब्दोरोषस्तात्कालिकोमध्यंदिनचल नार्कवन्नतुचिरकालभावीतिनिरूपयति स्वपुंभिःस्वभृत्यैःप्रतिहृतंप्रत्यर्पितमौपयिकमुपायनादिसत्कारद्रव्यंयस्मैसतथोक्तस्तं सहसोत्थायागमनात्संक्षिप्तवाहनादिगमनयोग्यसाधनंवा चक्षुर्विषयमित्य नेनप्राप्तांमायारूपभ्रांतिमुन्मूलयति स्वसमाधिगम्यमितिसच्चिदानंदलक्षणमपश्यन्नित्यर्थः तदानींतनवैभववैशिष्ट्यंवर्णयति हंसश्रियोरितिहंसवद्धवलश्रियोर्व्यजनयोःशिववायुनासुखस्पर्शवायुनालोलं चंचलंशुभ्रंधवलंचातपत्रमुष्णनिवारणच्छत्रंतदेवशशीचंद्रमास्तस्यकेसरेभ्योरश्मिभ्योनिःसृतानिशीकराणिवातास्तएवचांबूनिवारीणियस्मिन्सशिववायुलोलशुभ्रातपत्रशशिकेसराम्बुस्तम् ३८ कृत्स्नः पूर्णःप्रसादःप्रपन्नतायस्यसतथासुप्रशस्तमेवंविधंमुखंयस्यसतथातत्स्पृहणीयधामकमनीयतेजःपुंजमिच्छाविषयस्थानंवा स्नेहोद्भूतयावलोककलयाकटाक्षकलयाभक्तानांहृदिसंस्पृशंतंत्वगिंद्रियसुखंकु

एवंतदैवभगवानरविंदनाभःस्वानांविबुध्यसदतिक्रममार्यहृद्यः ॥ तस्मिन्ययौपरमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौचलयन्सहश्रीः ३७ तंत्वागतंप्रति हृतौपयिकंस्वपुंभिस्तेचक्षताक्षविषयंस्वसमाधिगम्यम् ॥ हंसश्रियोर्व्यजनयोःशिववायुलोलशुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकरांबुम्३८ कृत्स्नप्रसादसुमुखंस्पृ हणीयधामस्नेहावलोककलयाहृदिसंस्पृशंतम् ॥ श्यामेपृथावुरसिशोभितयाश्रियास्वश्रीवामणिंसुभगयंतमिवात्मधिष्ण्यम् ३९ पीतांशुकेपृथुनितंबम धिस्फुरंत्याकांच्यालिभिर्विरुतयावनमालयाच ॥ वल्गुप्रकोष्ठवलयंविनतासुतांसेविन्यस्यहस्तमितरेणधुनानमब्जम् ४० विद्युत्क्षिपन्मकरकुंडलमंडनार्हगं डस्थलोन्नसमुखंमणिमत्किरीटम् ॥ दोर्दंडखंडविवरेहरतापरार्ध्यहारेणकंधरगतेनचकौस्तुभेन ४१ अत्रोपसृष्टमितिचोत्स्मृतमिंदिरायाःस्वानांधिया विरचितंबहुसौष्ठवाढ्यम् ॥ मह्यंभवस्यभवताचभजंतमंगंनेमुर्निरीक्ष्यनवितृप्तदृशोमुदाकैः ४२

र्वतं श्यामेइंद्रनीलरत्नकांतिनिभेपृथौविस्तीर्णेउरसिशोभितयाश्रियाश्रीवत्सरूपयात्मनश्चतुर्मुखस्यधिष्ण्यंगृहस्थानीयरूपं कौस्तुभोब्रह्मणोरूपंप्राणश्चूडामणिस्तथेतिवचनात् स्वश्रीवायांस्थितंमणिं कौस्तुभंनामसुभगयंतमिवविकासयंतमिवस्थितम् ३९ पीतांशुकेपृथुनितंबमधिपीतांबरावीतविस्तीर्णकटितटोपरिस्फुरंत्यासहस्रगुणयाकांच्याअलिभिर्विरुतयाशब्दितयावनमालयाचशोभमानंवल्गु निसुंदरेप्रकोष्ठेमणिबंधस्थानेवलयःकंकणोयस्यसतथातं इतरेणदक्षिणेनकरेणाब्जंकमलंधुनानंकंपयंतम् ४० कांत्यादिगुणैर्विद्युतंक्षिपतीनिरस्यतीमकराकारकुंडलेविद्युत्क्षिपन्मकरकुंडलेतयोर्मंडना र्हेअलंकारयोग्येगंडस्थलेयस्मिंस्तत्तथा तच्चोन्नसमुन्नतनासिकंमुखंचयस्यसतथातं प्रशस्तामणयोस्यसंतीतिमणिमत्तादृशकिरीटंयस्यसतथातदोर्दंडानांखंडस्यसमूहस्यविवरेमध्येचरतावर्तमानेन परार्ध्यहारेणअनर्घ्यमुक्तामालयाकंधरगतेनकंठालंबिनाकौस्तुभेनमणिनाचयुक्तं एवंविशिष्टभगवंतमचक्षतेतिपूर्वेणान्वयः ४१ यौंतर्गर्भितभक्त्युद्रेकोभगवद्दर्शनानंतरंबहिरपिनिर्गतइतिभावेनाह अत्रे ति तेमुनयोहरेरंगंवीक्ष्यमुदानवितृप्तदृशः । अलंबुद्ध्यभावनेत्राःकैःशिरोभिर्नेमुरनाधारदंडवत्भुविपेतुरित्यर्थः अंगांगिनोरणुरपिभेदोनास्तीतितस्येतिविशेष्यावचनमित्यतस्तदंगंविशिनष्टि अत्रेति चश ब्दोप्यर्थः यथाब्रह्मादिभिराराध्यंदिरायालक्ष्म्याअपिअत्रास्मिन्कालेउपसृष्टमुद्भूतमित्युत्स्मृतं यद्वात्रकेशादिपादावयवविशिष्टेवपुषिइदंमयोपसृष्टमवसितंनिश्चितंनातःपरमिति तथापिस्वानांस्वभक्तानांधि

पाविरचितंसंस्मृतं केचित्स्वदेहांतर्हृदयावकाशेप्रादेशमात्रंपुरुषंवसंतमित्यादिना। अविद्यमानकरणंविद्यमानस्मृतिस्तथा। उभयंरचनंप्रोक्तंपूर्वंसिद्धेषुतुस्मृतिरित्यभिधानाच्च। तस्माद्रचनाशब्दस्यस्मरणा र्थत्वंसिद्धं इतोपिभक्तधियास्मृतंनकृतंकृतस्यन्यूनातिरेकसंभवादितिभावेनाह वह्वितिति विपुलानेकयोर्बहुरितिवचनादनंतसौंदर्यादिगुणपूर्णं इतोपिमायारचितंनेत्याह महाविदि महत्स्वमत्स्वदर्शित मितिवा ४२ अर्थक्रियाकारित्वान्नेदंमायारचितमित्याह तस्येति स्वविवरेणस्वनासिकारंध्रेणांतर्गतःप्रविष्टस्तस्यहरेःपदारविंदयोःकिंजल्कैःकेसरैरिवस्थितैरजोभिर्मिश्रासंपृक्तायातुलस्यास्तस्य मक रंदेनमधुनायुक्तोमंदोवायुस्तेषांसनकादीनांचित्ततन्वोः संक्षोभंकंचनविकारंचकारेत्यन्वयः। विकारानुत्पत्तौकाउपपत्तिरितितत्राह अक्षरजुषामिति वैराग्यादिगुणैरक्षरजुषांब्रह्मसेवतां[illegible] येनयेषामप्यपूर्वविकारसंभावनाप्रसिर्नास्तितथापिहरिचरणार्पिततुलसीमहिमातिशयद्योतनाय मनोविकासलक्षणविकारादानंदाश्रुधारासंपातस्तदनुसंक्षोभाद्रोमांचइतिसूचितं। क्षुभसंचलइतिधातोः ४३ मनश्चलनेनेंद्रियचलनंतस्मात्तनोःसचलनमितिनियमादतोऽयमपिकश्चनसंक्षोभइतिध्वनयन्नाह तेवाइति योनित्यंस्वहृदिअंतरेऽपरोक्षीक्रियतेसएवायमित्यतोमुष्येति। षिञ्बंधनइतिधातोःसितंब द्धंमुकुलितंअसितंनवोत्फुल्लंवदनमेवासितपद्मकोशमन्यथासितंशुक्लंअसितंकृष्णमितिवाशापप्रदानस्यानभीष्टत्वेनमुखस्यकार्ष्ण्यंजातंतदयुक्तमुत्तरत्रशापानुमतिप्रतीतेः। यद्वानेत्रयोर्नीलिनवर्णत्वेनतदुक्तंस्वा त्ववदनाख्यनीलपद्मकोशमुद्वीक्ष्यस्वयंवामनत्वाद्धरेःप्रांशुत्वादूर्ध्वमुखाः दृष्ट्वालब्धाशिषोभगवदवयवेषुमुख्यमुखदर्शनात् प्राप्तपुण्योच्चयाः सुंदरतराधरश्चकुंदवद्धवलोहासश्चयस्मिन्स्तथातंपुनर्मुखदर्शनानं

तस्यारविंदनयनस्यपदारविंदकिंजल्कमिश्रतुलसीमकरंदवायुः ॥ अंतर्गतःस्वविवरेणचकारतेषांसंक्षोभमक्षरजुषामपिचित्ततन्वोः ४३ तेवाअमुष्यवद नासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्यसुंदरतराधरकुंदहासम् ॥ लब्धाशिषःपुनरवेक्ष्यतदीयमंघ्रिद्वंद्वंनखारुणमणिश्रयणंनिदध्युः ४४ पुंसांगतिंमृगयतामिहयोगमा र्गैर्ध्यानास्पदंबहुमतंनयनाभिरामम् ॥ तेतद्वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैःसमगृणन्युतमष्टभोगैः ४५ कुमाराऊचुः ॥ योंतर्हितोहृदिगतोपिदुरात्मनां त्वमद्यैवनोनयनमूलमनंतराद्धः ॥ यर्ह्येवकर्णविवरेणगुहांगतोनःपित्रानुवर्णितरहोभवदुद्भवेन ४६ तंत्वांविदामभगवन्परमात्मतत्त्वंसत्त्वेनसंप्रतिरतिंर चयंतमेषाम् ॥ यत्तेनुभावविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रंथयोहृदिविदुर्मुनयोनुरागाः ४७

दंनखाएवारुणारक्तमणयस्तेषांश्रयणमाश्रयणमाश्रयं तदीयमंघ्रिद्वंद्वमवेक्ष्यावाङ्मुखाद्दृष्टामुखमारभ्यपादाद्यंतंसर्वांगमवलोक्यानितरांदध्युरित्यन्वयः हृदिचानिदध्युः आलोकयन्नितिवा बहिष्ठस्य हृद्गतस्यचैकत्वमपश्यन्नित्यर्थः ४४ मनःसंकल्पेनवागिंद्रियप्रवृत्तिदर्शनादयमपिकश्चनसंक्षोभःसंजातइत्यभिनयंतःस्तुवंतीत्याह पुंसामिति ध्यानास्पदमुपासनाविषयं बहुपूर्णतायामितिधातो र्बहुत्वेनपूर्णत्वेनमतंज्ञातंनयनान्यभिरमयतिसुखयतिइतिनयनाभिराममेवंविधंतद्वपुर्दर्शयानंदर्शयंतमनन्यसिद्धैरन्यैरननुभूतैरौत्पत्तिकैःसहजैरष्टभोगैरणिमाद्यष्टैश्वर्यैर्युतमिश्रितमभिन्नंहरिसमगृणन्नित्यन्व यः। गृस्तुताविति धातुः ४५ गुरूपदिष्टगुणानुसंकीर्तनरूपत्वादियंस्तुतिःपारमार्थिकीनलौकिकीत्याशयेनाह योंतर्हितइति त्वंदुरात्मनामशुभमनस्कानांहृदिगतोपिअंतर्हितोसिअत्यंतसमीपवर्तिनोऽदर्श नवचनंस्तुतित्वाद्युज्यतांनामनपरमार्थतइत्यतउक्तमनंतराद्धइति अनवसितमाहात्म्यादिदमपिकिंचनमाहात्म्यमित्यर्थः सत्वमद्यनोनयनमूलमपिचक्षुर्विषयंगतोसि किंगुणविशिष्टत्वेनेत्यतआह यर्हीति भवतउद्भवोजननंयस्यसतथा तेननःपित्रानाम्नाब्रह्मणायार्हियेनलक्षणेनानुवर्णितरहःयथावदुपदिष्टरहस्यः हरिरस्मत्कर्णविवरेणहृदयगुहांगतोभूत्तल्लक्षणविशिष्टत्वेनेतिशेषः। अनेनस च्चिदानंदलक्षणंभगवंतमद्राक्ष्मनतुमायामयमिति एवकारेणोपदिष्टदृष्टयोरूपयोरैक्यत्वंद्रढयति ४६ इतोपिनेदंतत्कालोपपन्नमायामयरूपंकिंतुसाक्षाज्जगज्जन्मादिकारणमितिभावेनस्तुवंतीत्याह तंत्वा मिति हेभगवन्नःपित्राजन्मादिकारणत्वेनोपदिष्टःतथेदानींचक्षुर्विषयश्चतंत्वांपरमात्मनःपरब्रह्मणस्तत्त्वमनारोपितंरूपंविदामविद्मः। कीदृशंत्वांसंप्रतीदानीमेषांलोकानांसत्त्वेनगुणेनरतिंसुखं

रचयंतमुत्पादयंतं सृष्ट्यादौप्रवर्तमानस्यानारोपितरूपत्वेकिंप्रमाणमित्याशंक्यसम्यग्ज्ञानिज्ञानंमानमित्याहुरित्याह यन्नइति तवानुभावस्यजगत्सृष्ट्यादिमाहिम्नोनुभावेननिश्चयज्ञ.नेनविदितैर्ल
ब्धैर्दृढैरचलैर्भक्तियोगैर्विरागाविषयेषुशोभनाध्यासबुद्धिविधुराअतएवोद्ग्रथयउन्मीलिताहंकारबंधा उत्पाटितपुत्रभार्यादिस्नेहरूपहृदयग्रंथयोवामुनयःसर्वज्ञाःपरमहंसा यत्तत्त्वंविदुरूप.रूपापरोक्षीकुर्वंते
ताहक्तत्त्वात्मकंत्वांविद्मइत्यन्वयः ४७ इतोप्युपनिषत्कामिन्यापरिष्वक्तंब्रह्मत्वमेवयतोभगवत्कथारसायनस्वादुज्ञामुक्तावानंदसमृद्धिहेतुभूतभक्तिज्ञानमंतरेण दर्शनमात्रेणापरिपक्वभक्तिज्ञानानांपुंसां
योग्यांमुक्तिनाकांक्षत्तइत्याह नात्यंतिकमिति आत्यंतिकंप्रसादंभवगवद्दर्शनमात्रेणालिंगशरीरात्ययसमयेविद्यमानभक्तिज्ञानपरिपाकाभावात्सम्यगनभिव्यक्तानंदंमोक्षमपिनविगणयंतिविशिष्टोयामितिनब
हुमन्यंते । भक्तिज्ञानपरिपाकात्किंचित्पूर्वंचमुच्यते । दर्शनेनहरेस्तत्रनानंदःपूर्णतांव्रजेदितिवचनात् । तवभक्त्याकथामृतपानतृप्तत्वात् भ्रुवउन्नयैरुज्जृंभणविशेषैरार्पितभयमन्यत्पारमेष्ठ्यादिपदंकिंचाकि
मुवक्तव्यं कुशलाइत्यनेनमुमुक्षोःकेवलोभक्तोमुक्तावपिसुखीभवेदित्यतोमोक्षेच्छुभ्योनापेक्षकाणांमुक्तावानंदोद्रेक स्यादितिभक्त्यापादनमेवसाधीयानितिबुद्धिपाटवंसूचयति कीर्तन्यकीर्तनीयंतीर्थंशुद्धंय
शोयस्यसतथातस्यअत्रमुक्तीनांबाहुविध्याच्चदधिकारिणांचतथात्वान्मुक्तावपिभेदःपारमार्थिकः तदातुरेकत्वेनाणुरापिस्वगतोभेदोनास्तिअनेकत्वेमिथोवैषम्येणनाश्यत्वापत्तेःप्रमाणविरोधाच्चेतिद्योतितं

नात्यंतिकंविगणयंत्यपितेप्रसादंकिंचान्यदर्पितभयंभ्रुवउन्नयैस्ते ॥ येंगत्वदंघ्रिशरणाभवतःकथायाःकीर्तन्यतीर्थयशसःकुशलारसज्ञाः ४८ कामंव्रजेम
वृजिनैर्निरयेषुनश्चाश्चेतोलिवद्यदिनुतेपदयोरमेत ॥ वाचश्चनस्तुलसिवद्यदितेंघ्रिशोभाःपूर्येततेगुणगणैर्यदिकर्णरंध्रः ४९ प्रादुश्चकर्थयदिदंपुरुहूतरूपंतेने
शनिर्वृतिमवापुरलंदृशोनः ॥ तस्माइदंभगवतेनमइद्विधेमयोनात्मनांदुरुदयोभगवान्प्रतीतः ५० ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेषोडशो
ध्यायः ॥ १६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ इतितद्गृणतांतेषांमुनीनांयोगधर्मिणाम् ॥ प्रतिनंद्यजगादेदंविकुंठनिलयोविभुः १ श्रीभगवानुवाच ॥ एतौवैपार्षदौ
मह्यंजयोविजयएवच ॥ कदर्थीकृत्यमांयद्वोबह्वक्रातामतिक्रमम् २ यस्त्वेतयोर्धृतोदंडोभवद्भिर्मामनुव्रतैः ॥ सएवानुमतोस्माभिर्मुनयोदेवहेलनात् ३

४८ वयमपित्वदंघ्र्येकशरणत्वादिदमेवाकांक्षामहेनान्यदितिविज्ञापयंतीत्याह काममिति अंघ्रीशोभयंतीत्यंघ्रिशोभाःस्तुतिद्वारेणेतिशेषः निरयेषुपश्वादियोनिषुवृजिनैर्दुःखैर्नष्टाःक्लिष्टाः । यावत्परमभक्तैस्तु
भुज्यतेदुःखमुल्बणम् । तावन्मुक्तौसुखोद्रेकस्तत्रचेद्भक्तिवर्धनमितिवचनार्थमभिप्रेत्यनिरयप्राप्तिप्रार्थनाक्रियतेइत्यभिप्रायः ४९ सत्याभक्तौसर्वत्रानंदोद्रेकःस्याद्यथातवापरोक्षसंभवोवृतस्तथेहा
स्मदपराधमविगणय्येतिभावेनाहुरित्याह प्रादुरिति पुरुविस्तीर्णंहुतंयशोयस्यसतथाहेपुरुहूतअलंनिर्वृतिमापुरित्यनेनातदृष्टेर्बाह्यदृष्टेःस्पष्टत्वसूचयति तस्येयंप्रत्युपक्रियेत्याहुरित्याह तस्माइतियोभगवा
न्प्रतीतःप्रेक्षितोभक्तैरितिशेषः यश्चदुरात्मनादुरुदयःदुःप्रकाशस्तस्मैभगवतेइदमुत्कृष्टंनमःविधेमकुर्मइत्यर्थः ॥ ५० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापु०तृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
दुस्तरापत्तिपरिहारायभक्त्याहारिरेवप्रार्थनीयइत्ययमर्थःप्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्यायेतत्रादौभक्तपराधीनोहमितिप्रकटयिष्यतोहरेःसनकादीन्प्रतिस्नेहवचनप्रकारमाह इतीति । योगोभक्तियोगः सएवधर्मएषां
मस्तीतियोगधर्मिणःतेषामिदंवक्ष्यमाणं तत्स्तवनं प्रतिनंद्यवैकुंठनिलयइत्यनेनप्रतीतपरिच्छिन्नत्वंनिवारयति विभुरिति विभुःसर्वगतेपत्याविवियादवः १ मह्यमिति । व्यत्ययेनजयविजययोःपार्षद
प्राधान्यंसूचयति माकदर्थीकृत्याविगणय्याप्रयोजनीकृत्येतिवा तत्कुतइतितत्राह यद्वइति बह्विति क्रियाविशेषणं यथाबहुःपूर्णोभवतितथातिक्रममपराधमक्रातामकुर्वता यच्चस्मादितिशेषः २ तर्हिभगव
त्याप्येतौदंड्याविति शंकित्वायुष्माकमस्माकंवैकमनस्कत्वाद्युष्माभिर्दत्तएवदंडोस्माभिर्दत्तइत्याह यस्त्विति ३

किंवात्वइतितत्राह तद्वइति तत्तेनदंडानुज्ञानेन किमेषांप्रसादनमत्राह ब्रह्मेति सर्वेषामितिपदमध्याहृत्यान्वेतव्यं मेममभक्तियुक्तंब्रह्मविप्रकुलंसर्वेषांपरदैवंपूज्यंहिप्रसिद्धं मेपरंमत्तात्पर्ययुक्तमिति वा अन्यकृतापराधस्यस्वात्मन्यारोपणंकथमत्राह तद्धीति ४ एतदेवोपपादयति यन्नामानीति ततःकाहानिरित्यतआह सइति आमयःकुष्ठलक्षणः। अमरोगइत्यस्माद्धातोःस्वार्थेयत्प्रत्ययः रोगमंगभंगंवाययतीतिअस्मिन्नर्थेणिचिवा ५ लोकेपूज्यत्वायहरिर्ब्राह्मणेषुपरमप्रियत्वंप्रतिपादयति यस्येत्यादिना यस्यममामलामृतत्वप्रदयशःश्रवणादिलक्षणोवगाहःस्नानरूपप्रवेशःसद्यस्तत्क्षणादे वाश्वपचंजगत्पुनाति भवद्भ्यउपलब्धाविस्तृतासुतीर्थासुपावनीकीर्तिर्यस्यसतथा सोहंविकुंठःवोयुष्माकंप्रतिकूलवृत्तिंस्वबाहुमपिछिंद्यामित्यन्वयः सर्वोत्तमोपिभगवान्विप्रादेःपूजनायच। गु णलब्धितत्तोभूतेनित्यपूर्णगुणोपिसन्। भूपुश्चान्येकांचित्तुतदुक्तेरनुसारतः। उपादत्तेवरांश्चापिलोकानांमोहनायचेतिवचनेनकथपूर्णगुणस्यस्वतस्तृप्तस्यहरेरन्यतोगुणलब्धिरितिचोद्यंनिरस्तम् ६ विप्राणांचरणपद्मपवित्ररेणोःसेवयासेवाविडंबनेनप्रतिलब्धशीलंविडंबिततत्स्वभावमिदंकेवलंविडंबनार्थंमोहनार्थमुच्यतइतिभावेनात्मानंविशिनष्टि सद्यइति नामसंकीर्तनादिनासद्यस्तत्क्षणादेवक्षतंनष्ट मखिलंजनस्यमलंअघंयेनसतथातं। मलंक्लिष्टाघयोर्नस्त्रीतियादवः। स्वरतत्त्वेनविरक्तंतदपेक्षयारहितमिवास्थितमपिमांश्रीर्नजहातीतियद्यस्मात्स्वबाहुमपिछिंद्यामितिपूर्वेणान्वयः। अनुक्ताश्चगुणाविष्णोरुक्तादोषानतस्यतु। अज्ञानाद्दोषविज्ञानंगुणज्ञानंयथार्थतइतिश्रुत्याविप्रचरणसेवयाहरेर्नष्टमलत्वंकिंनस्यादितिचोद्यंनिरस्तं संदिग्धवचनंतुमोहार्थत्वादितिज्ञायते विप्राणांचापिभक्तानामन्येषांच

तद्वःप्रसादयाम्यद्यब्रह्मदैवंपरंहिमे ॥ तद्धीत्यात्मकृतंमन्येयत्स्वपुंभिरसत्कृताः ४ यन्नामानिचगृह्णातिलोकोभृत्येकृतागसि ॥ सोसाधुवादस्तत्कीर्तिंहंति त्वचमिवामयः ५ यस्यामृतामलयशःश्रवणावगाहःसद्यःपुनातिजगदाश्वपचंविकुंठः ॥ सोहंभवद्भ्य उपलब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिंद्यांस्वबाहुमपिवःप्रतिकूलवृत्तिम् ६ यत्सेवयाचरणपद्मपवित्ररेणोःसद्यःक्षताखिलमलंप्रतिलब्धशीलम् ॥ नश्रीर्विरक्तमपिमांविजहातियस्याःप्रेक्षालवार्थमितरेनियमोर्हंतेतत् ७ नाहंतथाद्मियजमानहविर्वितानैश्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन ॥ यद्ब्राह्मणस्यमुखतश्चरतोनुघासंतुष्टस्यमय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ८ येषांबिभर्म्यहमखंडविकुंठयोगमायाविभूतिरमलांघ्रिरजःकिरीटैः ॥ विप्रांस्तुकोनविषहेतयदर्हणांभःसद्यःपुनातिसहचंद्रललामलोकान् ९

जनार्दनः। ब्रह्मणःशंकराद्वापिदेवताभ्यस्तथैवच। आत्मनश्चश्रियश्चैवसकाशात्प्रीयतामपि। पूज्यतामत्ययुक्तंवदेत्कापिविमोहयन् इत्यनेनपरिहर्तव्यंस्त्रीत्वविशेषात्मांनजहातीतिकिंमाहात्म्यंविशि ष्योच्यतइतितत्राह यस्याइति मदितरेषांब्रह्मादीनांनियमस्तपोलक्षणोयस्याःश्रियःप्रेक्षालवार्थंकटाक्षनिरीक्षणलेशार्थमर्हतइत्यन्वयः यद्वा मदितरेषांनियमोयस्याःप्रेक्षालवार्थमर्हतेसाश्रीर्मम चरणपद्म पवित्ररेणोःसेवयाप्रतिलब्धशीलोनिरंतरंमदुपासनास्वभावमितिक्रियाविशेषणं मांनजहातीतियत्तस्मादेवंविधमाहात्म्योहंयुष्मद्विरोधकरंस्वबाहुमपिछिंद्यामिति विप्रेभ्यःकिमपिप्रयोजनमनपेक्षमाणंकिंने त्याह सद्यइति सद्यइत्यनेनेतरसेवकेभ्यःस्वसेवकानाकालक्षेपमंतरेणफलप्राप्तिंध्वनयति श्रियोमत्तःप्रयोजनसद्भावेपिनममतस्याअर्थंइत्याह विरक्तमिति वीविशिष्टेमयिरक्तंस्वरतमित्यर्थः स्वरतस्यान्यतः प्रयोजनापेक्षांधिक्करोति अपीति ७ वदान्यान्पुरुषान्शिक्षमाणइवपुनरपिविप्रान्स्तौतीत्याह नाहमिति अहंवितानैरुत्तमकल्पैर्यज्ञैःकरगैश्च्योतद्गलद्घृतंतेनाज्येनप्लुतंस्यंदमानंयजमानस्यहविर्हुतभुङ् मुखेनादंस्तथातृप्तिंनयामि अहंयथामय्यवहितैरर्पितैर्निजकर्मणांपाकैःफलैस्तुष्टस्यचरतोभुंजानस्यब्राह्मणस्यमद्भक्तिलक्षणस्यविप्रस्यानुघासंप्रतिकवलंमुखेनाद्मिअदनेनप्रीतोभवामीतियत्तस्मान्मेतेवि प्रास्त्वाद्विप्राःपूज्याइतिभावः ८ इदानींस्पष्टमसुरजनमोहकवचनमिदमितिप्रकटयन्विप्रान्स्तौतीत्याह येषामिति अखंडापूर्णाविकुंठाविगतभेदाचयोगमायास्वरूपेच्छातयाविभूतिर्विविधभवनं आविर्भावःनामहंविष्णुरित्यादिस्वरूपंयस्यसतथोक्तः अहंकिरीटैर्येषांविप्राणाममलांघ्रिरजोबिभर्मिकोनुपुमान्तान्विप्रान्नविषहेतसोढानभवेदित्यन्वयः एकस्मिन्नवतारेपिविप्रावज्ञाननास्तीतिद्यो

तनापाकिरीटैरितिबहुवचनं केवलंविप्रबहुमानार्थंतदंघ्रिरजोभरणमित्याशयेनात्मानंविविनष्टि यदहंणेति यदर्हणांभोयस्यममब्राह्मणाकृतपादप्रक्षालनोदकंगंगाख्यमंभः चंद्रलक्ष्मणेनचंद्रशेखरेण सहवर्तमानान्लोकान्जनान्पुनाति ९ इदमपियदिमांतरकथनंविप्रद्वेषोपिमद्वेषएवाधःपातहेतुत्वादित्याह येमइति येपुरुषामेतनूःप्रतिमास्थानीयान्मदीयान्भक्तान्द्विजवरान्तथा। शरणंग्रहराश्रि श्रोस्त्यभिधानादलब्धशरणानिरक्षकरहितानिभूतानिभेदबुद्ध्यावैलक्षण्यबुद्ध्यादुदुहुःपीडयांचक्रुःयेचाधेनक्षतदृशोऽधीकृतदृष्टयोमितोमन्युर्येषांतेतथाद्रक्ष्यंतितान्ममाधिनेतुर्दंडनायकस्ययमस्यगृध्रा स्येनाःक्रुष्यंतिनेत्राण्युत्पाट्यभक्षयंतीत्यन्वयः १० इदानींमद्भक्तब्राह्मणसत्कारपरिपाकंवच्मीत्याह येब्राह्मणानिति तुष्यद्धृदःहृष्यन्मनसःस्मिताख्यसुधयाउक्षितमासिक्तपद्मवक्त्रंयेषांतेतथाअनुराग कलयास्नेहवद्धया। कलबंधनइतिधातोः। वाण्याआत्मजवत्गृणंतःप्रशंसंतः अहमिवयथाहंविप्रान्संबोधयामितथासंबोधयंतियेमद्भक्ताःरुषाक्षिपतोमत्स्वयतः ब्राह्मणानर्चयंतिकथंभाविधियाहरिरेषुविशेषतः संनिहितइतिबुद्ध्याहंतैर्विप्रार्चकैरुपाकृतोवशीकृतइत्यन्वयः ११ नन्वेवमुभयेषांयुष्माकंशापोभिमतश्चेत्कदापिशापमोक्षोनेत्यतस्तन्मोक्षमाह तन्मेस्वभर्तुरिति विप्राणांममात्यंतंप्रियत्वात्तद्विरोधिनो मद्विरोधिनएवेतियस्मात्तथापियुष्मद्व्यतिक्रमगतिंयुष्मदपराधफलमसुरत्वादिलक्षणंप्रतिपद्य सद्योभूयोममांतिकमितायागच्छतामित्यन्वयः भगवतोक्तमिदंतात्कालिकंनतुतत्त्वमित्यत्राह येस्व भर्तुरितिस्वभर्तुर्मेअवसायंविप्रानुरागलक्षणंनिश्चयंअलक्षमाणौविप्रार्चनादिलक्षणैरप्यजानंतौ अज्ञानंचब्रह्मशापनिमित्तंतयोरितिध्वनयति नहिवैकुंठेअज्ञानादिसंभवोस्ति ननुममांतिकमितामित्यनेनशा

येमेतनूर्द्विजवरान्दुदुहुर्मदीयान्भूतान्यलब्धशरणानिचभेदबुद्ध्या ॥ द्रक्ष्यंत्यघक्षतदृशोह्यहिमन्यवस्तान्गृध्रारुषाममकुषंत्यधिदंडनेतुः १० येब्राह्मणा न्मयिधियाक्षिपतोर्चयंतितुष्यद्धृदःस्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः ॥ वाण्यानुरागकलयात्मजवद्गृणंतःसंबोधयंत्यहमिवाहमुपाकृतस्तैः ११ तन्मेस्वभर्तुरव सायमलक्षमाणौयुष्मद्व्यतिक्रमगतिंप्रतिपद्यसद्यः ॥ भूयोममांतिकमितांतदनुग्रहोमेयत्कालतोप्यविरसोहृतयोर्विवासः १२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अथत स्योशतींदेवीमृषिकुल्यांसरस्वतीम् ॥ आस्वाद्यमन्युदष्टानांतेषामात्माप्यतृप्यत १३ सतींव्यादाय शृण्वंतोलघ्वींगुर्वर्थगह्वराम् ॥ विगाह्यागाधगंभीरं नविदुस्तच्चिकीर्षितम् १४ तेयोगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् ॥ प्रोचुःप्रांजलयोविप्राःप्रहृष्टाःक्षुभितत्वचः १५

पमोक्षलक्षणःकोनुग्रहविशेषोध्वनितःस्यादितितत्राह तदनुग्रहइति हृतयोर्युष्मच्छापेनसुरेतरगतिंगमितयोरेतयोर्विवासः वैकुंठादसुरादिव्यवस्थानंकालतोबहुनाकालेनाप्याविरमोवसानराहितामि तिमत्तस्मात्समेनुग्रहःपुनर्ममलोकप्राप्तिलक्षणःशापमोक्षइत्यर्थः मदनुग्रहाभावेबलवताब्राह्मणशापेनकदाप्यसुरयोनिमोक्षोनस्यादितिभावः हिशब्देनसनकादीनामपिशापमोक्षानुमतिरस्तीतिद्योतय ति यतःस्वामिनोभिमतंभृत्यैरप्यनुमंतव्यम् १२ कोपाहिदष्टानांतेषांशापमोक्षानुमतिःकथंसंगच्छतइति तत्राह अथेति तस्यहरेरुशतीमभीष्टप्रदामृषिकुल्यामृषिकुलस्तुतिपरामन्यत्रमुनिकुलप्रियांदे वीमभिधेयमणिभिर्द्योतमानामन्यत्रदेवादिस्नानक्रीडायोग्यांसरस्वतीं वाचमन्यत्रनदीमास्वाद्य श्रवणादिनाऽन्यत्रस्नानादिना भवदिदृक्षाभंगांकुरितेनमन्युनासर्पेणदष्टानांतेषांसनकादीनामात्मामनोन्य त्रबाह्याभ्यंतराविशिष्टोदेहोतृप्यत कोपापगमेनभगवदुक्त्युद्भूतानंदपूर्णोभूदन्यविषयापगमेनप्रकृतिस्थितोभूदित्यर्थः १३ वचनमाधुर्यास्वादनेनमनसस्तृप्तिर्नत्वर्थज्ञानेनतस्यानवगाह्यादितिभावेनाह स तीमिति सुसंव्यावादायशृण्वंतःशब्दतोलघ्वींमितांगुरुणामहतार्थेनगह्वरामप्रवेश्यांवाचंविगाह्यावचार्यगाधप्रतिष्ठायामितिधातोरगाधमतलस्पर्शमतएवगंभीरमवगाहुमशक्यंतस्यहरेश्चिकीर्षितंकिंचनकर्तु मिष्टंकंचनक्षेप्तुंवेतिनाविदुः। क्षिपक्षेपइतिधातुः १४ तर्हियावत्ज्ञानयपिकिंचननोचुःकिमितितत्राह तेयोगेति सनकादयःयोगमाययास्वरूपेच्छयाजातेनभ्रूभंगेनारब्धउत्पादितःपारमेष्ठ्यमहोदयोब्र ह्मपदसंबंधिप्रभूतैश्वर्ययस्यतत्तथाविधंहरिंप्रोचुरित्यन्वयः कंपितत्वचोरोमांचितगात्राः १५

किमूचुरित्याशंक्यनविदुस्तच्चिकीर्षितमितिहृद्गतंवाचोद्गलयंतीत्याह नवयमिति अध्यक्षः सर्वेश्वरस्त्वंसएवानुमतोदंडस्तदनुग्रहोमेइत्यादिनाममानुग्रहःकृतइतिप्रभाषसइतियत्तस्मात्तवचिकीर्षितंनावि
द्मइति १६ अस्मदुक्तेरन्यथाकरणासंभवात्कस्माद्ज्ञानंभवतामित्याशंक्यास्माद्वचनादित्याहुरित्याह ब्रह्मण्यस्येति किलेत्यनेनास्मदितरेषांमोहकं अस्माकंतुस्तुतिपरमिदमितिसूचितं तत्कथमि
त्यत्राहुरित्याह विप्राणामिति हेदेवआत्मदैवतंकुलदेवता १७ कुतोहेतोरित्यतउक्तं त्वत्तइतिविप्रादिसर्ववर्णैर्ब्रह्मचर्याद्याश्रमिभिश्चानुष्ठेयःसनातनोवेदवेद्यत्वेनानित्योधर्मस्त्वत्तोभूत्वावर्तते क्षेत्रादि
तस्कालतोद्रव्यतोनोत्साद्यते कथंवृत्तिरत्राहुरित्याह रक्ष्यतइति तनुभिर्मत्स्याद्यवतारैः यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारतेत्यादेर्लटासनातनत्वमवधारयति भवान्कइतितत्राहुरित्याह धर्म
स्येति वायुनावैगौतमसूत्रेणेत्यादिश्रुत्यासर्वधारकत्वेनमतोधर्मोवायुस्तस्यमातृत्वेनपरोत्तमामाश्रीर्यस्यसतथोक्तः लक्ष्म्यादिमुक्तसमुदायात्वाय्वाद्यमुक्तजगतोपिश्रेष्ठोभवानित्यर्थः अत्रकिंप्रमाणमि
त्युक्तंगुह्यइति धर्मस्येत्यनुवर्तते अपीतिपदमध्याहृत्यवाक्ययोजना गुहसंवरणइतिधातोः वायोरपिगुह्यःसंवार्यः दुर्ज्ञेयइत्यर्थः नीलिम्नाकाशादिवत्केनापिविकारेणयःकिंनस्यादित्यतउक्तं निर्विकार
इति उक्तचोद्यस्यकिमुत्तरमित्यतउक्तंमतइति भवानितिवर्ततेमनअवबोधनइतिधातोःएषसर्वेश्वरइत्यादिनानिर्विकारःसदाशुद्धइत्यादिनाच भवानवबुद्धःसम्यक्ज्ञातइत्यादिकंमानमुत्तरमुक्तंभवति
अनेनवायोरपिदुर्ज्ञेयत्वेशशशृंगतुल्यमिदमितिचोद्यंनिरस्तंतेनवाद्विषयज्ञानसाकल्यंनिषिध्यतेनतुज्ञानमात्रं अतएवगुह्यइत्युक्त समाधिनाज्ञातुंशक्योनघटादिवत्सुज्ञेयइति यद्वा धर्मस्यमुख्यविषयो

ऋषयऊचुः ॥ नवयंभगवन्विद्मस्तवदेवचिकीर्षितम् ॥ कृतोमेनुग्रहश्चेतियदध्यक्षःप्रभाषसे १६ ब्रह्मण्यस्यपरंदैवंब्राह्मणाःकिलतेप्रभो ॥ विप्राणांदेवदे
वानांभगवानात्मदैवतम् १७ त्वत्तःसनातनोधर्मोरक्ष्यतेतनुभिस्तव ॥ धर्मस्यपरमोगुह्योनिर्विकारोभवान्मतः १८ तरंतिह्यंजसामृत्युंनिवृत्तायदनुग्र
हात् ॥ योगिनःसभवान्किंस्विदनुगृह्येतयत्परैः १९ यंवैविभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिःस्वशिरसाधृतपादरेणुः ॥ धन्यार्पितांघ्रितुलसीनवदा
मधाम्नोलोकंमधुव्रतपतेरिवकामयाना २० यस्तांविविक्तचरितैरनुवर्तमानांनात्याद्रियत्परमभागवतप्रसंगः ॥ सत्वंद्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतिःश्रीव
त्सलक्ष्मकिमगाभगभाजनस्त्वम् २१

भवानेवनस्वर्गादिरित्याहुरित्याह धर्मस्येति कुतोनस्वर्गादिरित्यतउक्तंनिर्विकारइति स्वर्गादेःप्राकृतत्वेनानित्यत्वादस्यतुनिर्गुणत्वेनस्वतोवातद्धर्मराहित्यात्धर्मकारयितृत्वेनानिरुपमस्वातंत्र्यात्तद्दत्तफ
लस्यचनित्यत्वसंभवादितिभावः १८ मुक्तामुक्तप्रपंचोत्तमत्वमर्थादुक्तंतदिदानींघटयंतीत्याह तरंतीति निवृत्तानिवृत्तिधर्मनिष्ठायोगिनोज्ञानिनोयस्यानुग्रहात्मृत्युंसंसारमंजसातरंतिहियस्यप्रसादा
दित्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्संसारोन्मूलकत्वेनसमुक्तामुक्तोत्तमोभवान्परैरन्यैर्ब्राह्मणादिभिरनुगृह्येतानुग्रहपात्रीक्रियेतेतियत्तत्किंस्वित्विप्रस्तुतिमंतरेणनकिमपीत्यर्थः १९ लक्ष्म्याउत्तमत्वंस्पष्टयंतीत्याह
यंवाइति वाइत्यनेनममयोनिरप्स्वांतरित्यादिवाक्यंप्रमाणयंति विभूतिःश्रीरन्यैर्ब्रह्मादिभिर्विरक्तिभक्त्याद्यर्थार्थिभिःनित्यप्राप्तभगवदनुग्रहायानित्यमुक्तायाःप्राप्यप्रयोजनांतराभावादुपयानंकिमर्थमि
त्याशंक्यसेवायामानंदैकरूपत्वेन स्वभावत्वेपिलोकविडंबनमेवप्रयोजनमितिभावेनविशिषंतीत्याह धन्येति धन्यैर्भक्तिज्ञानादिगुणपूर्णत्वेनस्वर्गादिफलानिच्छुभिरर्पितमंघ्रितुलसीनवदामयत्तस्यधाम्नो
धारकस्यतवतुलस्यालोकंस्थानंचरणयुगलमुत्तोरसिस्थितास्पर्धयेवकामयमानाममैतत्स्थानंभूयादितिभावंदर्शयंतीयंनिषेवतइत्यर्थः नचेदमविज्ञातंहरिणेतिभावेनोक्तं मधुव्रतपतेरिति मधुनोरसस्य
व्रतंभुक्तिर्येषांतेमधुव्रताःसारभोजिनस्तेषांपत्युः। व्रतंवैविष्णुवर्ज्यातपोमासाभिभुक्तिष्वित्यभिधानं लब्ध्वापिवक्षसिपदमित्यस्यादुक्तएवार्थः २० एवमितरेभ्योधिकंनिषेव्यमाणायास्याःकिमपिप्राप्यप्र
योजनांतराभावात्पूर्वस्मादपरविशेषोनास्तींकंतुभागवतानांगुणतारतम्यप्रस्तावेपरमभागवतत्वेनप्रशंसाप्रसंगएवेत्याह यस्तामिति विविक्तचरितैरनन्यैरसाधारणसेवाकरणैरनुवर्तमानांतांश्रियंयःनात्या

द्रियत्‌ गुणानांप्रतीयमानत्वात्तदर्थिकार्योत्तयाआदरंनाकरोत्‌किंतुपरमभागवतत्वेनप्रसंगोयस्यसतथोक्तः एवंविधमाहात्म्यः सत्वंद्विजानामनुपथेनानुगमनेनतत्पादपुण्यरजसापुनीतिःशुद्धिर्यस्य
सद्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतिः पथगतावितिधातु श्रीवत्सलक्ष्मश्रीवत्साख्यलांछनमगाःकिमगभाजनस्त्वंसौभाग्यपात्रत्वंवागच्छःकिमित्याक्षेपः अतइदंभगवदुक्तंसर्वविप्रस्तुतिपरमितिसिद्धं यद्ययंश्ला
घतात्पर्यार्थःस्यात्तर्हीदंस्तुतिपरंस्यात्तत्कुतइतीयमाशंका । हरिभक्तिर्हरेःप्रीतिर्ज्ञानानंदादयोगुणाः । अधिकारेचमुक्तौचब्रह्मवाय्वोश्चतत्स्त्रियोः । शेषवींद्रहराणांचतत्स्त्रीणांवासवादिनां । यथाक्रमंतुविज्ञेया
भूमौकारणतोन्यथा । देहस्यलक्षणंचैवभूमावप्यन्यथाभवेत्‌ । ब्रह्मादिषुक्रमेणैवनित्यंस्याद्देहलक्षणं । श्रियोधिकागुणाःसर्वेसर्वेभ्योनियमेनतु । उक्ताश्चैवाप्यनुक्ताश्चततोविष्णोर्नसंशयइत्यनेनपरिहृतेति २०
इतोपिद्विजकुलस्यगोपनीयत्वाभिप्रायेणभगवताद्विजावनादिकंक्रियतेइतिविज्ञापयंतीत्याह धर्मस्येति नूनमन्यत्प्रयोजनमंतरेणधर्मस्यधारकस्यधारणाद्भगवान्‌धर्मइत्यादेर्भगवतस्तेतवस्वैःस्वरूपभूतैस्त्रिभि
रनंतासनवैकुंठक्षीरसागरशायिभिः पद्भिरंशैर्मूर्तिभिश्चराचरमिदंविश्वंद्विजानांदेवतानांप्रयोजनमुद्दिश्यभूतंरक्षितमित्यन्वयः हेत्रियुगत्रियुगेष्ववतारोयस्यसतथातस्यसंबुद्धिः तत्प्रतिनिषेधपक्षानिर्मूलना
भावेरक्षणंकथंसंगच्छतेइत्यतउक्तं तदभिघातीति तपआद्यनुष्ठानविरोधिरजस्तमश्चतनुवामूर्त्यानिरस्याभिभूय कथंमूर्तिरित्यतउक्तंनोवरदयेति अस्माकंज्ञानप्रदाननिरतया किमाख्ययेत्यस्या
पिइदमेवोत्तरंवरदयाकपिलाख्यया । कपिलोवरदश्चैवविकल्पश्चेतिकथ्यतइत्यतोगुणवाचकस्याविशेष्याभिधेयत्वंकथमितिनिरस्तं तापसस्यशांतस्यकपिलस्यक्षात्रियवदायुधाद्यग्रहणात्कथंविरोधिवि
नाशकत्वमित्यतउक्तं सत्वेनेति सत्वेनसत्ववर्धनेननिरासइतिशेषः तृतीययासत्वगुणस्यकारणमात्रत्वंनमुख्यत्वंकपिलस्यैवमुख्यत्वंज्ञायते शरेणरामइतिवत्‌ एवंविशेषार्थःकस्मादयंकल्प्यतइति

धर्मस्यतेभगवतस्त्रियुगत्रिभिःस्वैःपद्भिश्चराचरमिदंद्विजदेवतार्थम्‌ ॥ नूनंभृतंतदभिघातिरजस्तमश्चसत्वेननोवरदयातनुवानिरस्य २२ नत्वंद्विजोत्तम
कुलंयदिहात्मगोपंगोप्तावृषस्वर्हणेनसुसूनृतेन ॥ तर्ह्येवनंक्ष्यतिशिवस्तवदेवपंथालोकोग्रहीष्यदृषभस्यहियत्प्रमाणम्‌ २३ तत्तेनभीष्टमिवसत्वनिधेर्वि
धित्सोःक्षेमंजनायनिजशक्तिभिरुद्धृतारेः ॥ नैतावतात्र्यधिपतेर्बतविश्वभर्तुस्तेजःक्षतिस्त्ववनतस्यसतेविनोदः २४

चोक्तं अनंतासनवैकुंठक्षीरसागरगैस्त्रिभिः । रक्षांकरोतिभगवान्‌कपिलःसत्ववर्धनात्‌ । असत्वोपिरजश्चैवतमश्चापिनिरस्यत्वित्यनेननिरस्तम्‌ २२ हेवृषइंद्रपरमैश्वर्यवारिधेयोद्विजदेवतारक्षैकनिरतःस
त्वंयद्यदीहजगतिआत्मैवगोपोगोपकोयस्यतदात्मगोपंद्विजोत्तमकुलंसुसूनृतेनशोभनामधुरावाग्यस्यसतथातेनस्वर्हणेनलोकमान्यसत्कारेणनगोप्तानरक्षितासि देवक्रीडादिगुणपूर्णतर्हितदानीमेवत
वशिवःशुद्धःपंथाःतत्वविषयोज्ञानमार्गःशिष्टाचारश्चनंक्ष्यतिउत्सन्नोभविष्यति तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह लोकइति लोकइतरोजनःऋषभस्यतद्धर्मप्रवृत्तिसमर्थस्ययत्प्रमाणंतद्धयेवाग्रहीष्यत्‌ यद्यदाचरति
श्रेष्ठइत्यादेः २३ ततःकिमनिष्टंतत्राह तत्तइति यस्मादसुराअप्रियाअपिलोकस्ययथादुःखजनकत्वेननतथाहरेः नित्यानंदपूर्णत्वात्‌ दुःखप्रवेशानवकाशात्किंतुनिषेधयोग्यज्ञानविषयमाप्रियंभगवतोमतं
तदुक्तं असुराअप्रियाश्चापिनित्यानंदान्नलोकवत्‌ । निषेध्यबुद्धिविषयमप्रियंहिहरेर्मतमितितस्मादनभीष्टमिवेत्युक्तंसत्वनिधेरित्ययंहेतुःसुखकरमार्गनाशनंतत्तेतवानभीष्टमिवदुःखजनकत्वेननकिंतुनिष
ध्यत्वेनैवानभीष्टं कुतइतितत्राह विधित्सोरिति अशक्तस्येच्छयाकोर्थइतितत्राह निजेति नन्वेवंविधस्यतवमानभंगहेतुःविप्रप्रणामःकिमितिक्रियतइतितत्राह नैतावतेति विप्रावनतस्यतवावन
तइत्येतावतातेजःक्षतिःमानभंगलक्षणतेजोभंगोनास्ति तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह त्र्यधीति नकेवलंत्रिलोकीमात्रस्याधिपतिस्तत्रत्यानांसमस्तानामविशेषेणवोढेत्याह विश्वभर्तुरिति नचानेनकिमपिप्र
योजनमित्याह सतइति विप्रप्रणामोविनोदोलीलाविलासः तुशब्देनप्रयोजनांतरंनिवारयति २४

अधीशानिरूपयधारित्तात्वंडेशभवाननयोर्यथावत्पंदमंदंडंविचष्टेपश्यति अथवात्रैववृत्तिंस्थितिलक्षणांवयंतत्तयोरेकंनिर्व्यलीकमनुमन्महिअनुजानीमहे पूर्वदंडादल्पोदंडोभिमतश्चेत्सोस्त्वित्यभिप्रेत्ययं वादमाचेत्युक्तंयेवयमनागसौस्वतोनिष्पापौकिल्बिषेणदोषेणायुक्ष्माहियोजितवंतस्तेष्वस्मासुयउचितोदंडःसवाध्रियतामित्यनेनापिहरेर्विप्रप्रियत्वमुक्तंदंडाव अत्वंचव्याख्यातं किलेर्बुकेतिसूत्रात् किल्बिषेत्य क्रीडनयोरित्यस्माद्धातोरिलच्प्रत्ययोभवतिबुगागमश्चदोषेभिवेयेनेनाकिल्बिषमितिभवतीत्यनेनस्वतएतौनिर्दोषौनिमित्तात्सदोषावितिसूचितम् २५ सनकाद्युक्तेरुत्तरत्वेननपुराक्तिंकरोति एतादिति संरंभोद्वेषोत्कर्षःतेनसंभृतःसंपादितोयःसमाधिर्मनसएकाग्रतारूपस्तेनानुबद्धोयोगोभक्तियोगोययोस्तौतथाउपयास्यतःउपयातामिति व्यत्ययस्तत्क्रियायाः अंतर्भक्ताबहिःक्रुद्धाहिरण्याद्याहारिंप्रति । स वैकुंठाःशंबराद्याअंतःक्रोधवशास्तथेतिविशेषंसूचयति ततृतयोः २६ अथोत्तरकथाप्रसंगःकइतितत्राह अथेति अथशापमोक्षानंतरम् २७ अनुमान्यानुज्ञाय श्रियंस्वरूपतां स्वरूपश्रीस्तथाभार्याद्वेधा श्रीस्तुहरेर्मतेति २८ मामैष्टंभयंनकुरुतशंसुखमस्तु इच्छेइच्छामि २९ अपराधांतरसद्भावान्मतामित्युक्तं कोसावपराधइतितत्राह एतदिति अपवारितानिवारिता योगनिद्रामुपागते ३० ब्रह्म

यंवानयोर्दममधीशभवान्विधत्तेवृत्तिंनुवातदनुमन्महिनिर्व्यलीकम् ॥ अस्मासुवायउचितोध्रियतांसदंडोयेऽनागसौवयमयुंक्ष्महिकिल्बिषेण २५ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ एतौसुरेतरगतिंप्रतिपद्यसद्यःसंरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ ॥ भूयःसकाशमुपयास्यतआशुयोवःशापोमयैवविहितस्तदवैतविप्राः २६ ब्रह्मोवाच ॥ अथतेमुनयोदृष्ट्वानयनानंदभाजनम् ॥ वैकुंठंतदधिष्ठानंविकुंठंचस्वयंप्रभुम् २७ भगवंतंपरिक्रम्यप्रणिपत्यानुमान्यच ॥ प्रतिजग्मुःप्रमुदिताःशंसंतोवैष्णवींश्रियम् २८ भगवाननुगावाहयातंमाभैष्टमस्तुशम् ॥ ब्रह्मतेजःसमर्थोपिहंतुंनेच्छेमतंतुमे २९ एतत्पुरैवनिर्दिष्टंरमयाक्रुद्धयायदा ॥ तदापवारिताद्वारिविशंतीमय्युपारते ३० मयिसंरंभयोगेननिस्तीर्यब्रह्महेलनम् ॥ प्रत्येष्यतंनिकाशंमेकालेनाल्पीयसापुनः ३१ द्वाःस्थावादिश्यभगवान्विमानश्रेणिभूषणम् ॥ सर्वातिशययालक्ष्म्याजुष्टंस्वंधिष्ण्यमाविशत् ३२ तौतुगीर्वाणऋषभौदुस्तराद्धरिलोकतः ॥ हतश्रियौब्रह्मशापादभूतांविगतस्मयौ ३३ तदाविकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः ॥ हाहाकारोमहानासीद्विमानाग्र्येषुपुत्रकाः ३४ तावेवह्यधुनाप्राप्तौपार्षदप्रवरौहरेः ॥ दितेर्जठरनिर्विष्टंकाश्यपंतेजउल्बणम् ३५ तयोरसुरयोरद्यतेजसायमयोर्हिवः ॥ आक्षिप्तंतेजएतर्हिभगवांस्तद्विधित्सति ३६

शापनिवारकसंरंभएवभक्तियोगवरमुपदिशन्निवाह संरंभेति एतयोर्भक्तियोगोस्तीतिकस्मादवगतमितीदंचोद्यं । अंतर्भक्ताबहिर्वैराहिरण्याद्याहरेर्मताः । तत्रभक्त्याभवन्पूताद्वेषआवेशकान्मतः । ब्रह्मशापादसुरावेतुविष्णोःपार्षदतांगताः । बाणाद्याश्चहरेर्द्वेषमंतःकृत्वातमोगताइत्यनेननिरस्तं । अनेनसंरंभोनीचफलोभक्तियोगएवब्रह्मशापनिस्तारकइत्युक्तंभवति पुनःशापाद्व्यावृत्तौस्वरूपावाप्तौकालक्षेपो नास्तीत्याशयेनोक्तं कालेनेति ३१ द्वाःस्थौद्वारपालौ ३२ दुर्मदानांदंडएवमदशांतिहेतुरितिभावेनाह तौत्विति गीर्वाणऋषभौइति संधिकार्याभावादेवश्रैष्ठ्यमौपचारिकमितिदर्शयति दुस्तराद्ब्रह्मशापतोविगतस्मयौनष्टमदावभूतामित्यन्वयः ३३ मदाभावात्तत्रैवावस्थानमभूत्किंनेत्याह तदेति विकुंठधिषणाद्वैकुंठलोकात् विमानाग्र्येषुस्थितानामितिशेषः ३४ कथाप्रसंगंप्रकृतेसंगमयति तावेवेति दितेरुदरंमाविष्टंकश्यपस्यविद्यमानंकाश्यपंतेजोवीर्यंप्राप्तौ ३५ असुरयोरसुराविष्टयोः आक्षिप्तमभिभूतंतस्यप्रतीकारमुपदिशति एतर्हीति एतर्हिइदानींतच्चस्यप्रतीकारंविधित्सतिकर्तुमिच्छति कालांतरेक्रियमाणत्वादपराधपूरणस्यचापेक्षितत्वादिदानीमिच्छैवेत्यतोविधित्सतीति ३६

अधुनैवमवताकश्चिदुपायोनिरूपणीयइत्याशंक्योक्तमेवविवृणोति विश्वस्येति विश्वस्यस्थित्यादिहेतुरित्यनेनास्यतत्कर्तृत्वंसूचयति योगेश्वरैर्ब्रह्मादिभिरपिदुरत्ययोदुर्ज्ञेयोयोगमार्गउपायप्रकारोयस्यसत थाक्षेमंप्राप्तरक्षांविधास्यतीत्यनेननेदानींकालइतिसूचयति उक्तकालेकोनिश्चयइत्यतउक्तं त्रातेति त्राणशीलत्वात्करिष्यत्येवेतिनिश्चयोपपत्तेः हेत्वंतरंचाह त्र्यधीशइति त्रयाणांलोकानामीश्वराइंद्रादय स्तेषामीश्वरऐश्वर्यैककर्तृत्वेनस्वामी त्राणोपेक्षायामिंद्राद्यैश्वर्यमपिनस्यादिति फलितमाह अस्मदीयेति अस्मदीयेनविमर्शेनोपायनिर्मार्गणेनाकियानर्थः नकोपीत्यर्थः । स्यादप्यधिकईश्वरइतियादवः ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ अनन्यवध्ययोर्हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षयोर्निहंतुर्हरेरमितमहिम्नोवगतत्वादस्मिन्भगवतिभक्तिःकर्तव्येतित न्महिमाप्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्यायद्वयेतत्रादौदेवानांत्रिदिवगमनंवक्ति निशम्येति आत्मभुवाब्रह्मणागीतंकथितम् १ अपत्यपरिशंकिनीअपत्ययोर्हरेर्नाशशंकावती यमौयमलौ २ आभ्यांदैत्याभ्यां यथाजनोपद्रवाभवंतितथासूचकानुत्पातानाह उत्पाताइति ३ सहाचलाःसपर्वताःप्रदेशबहुत्वाद्भुवइतिबहुवचनं सोल्काउल्कापातसहिताअशनयोनिर्घाताः ४ फट्कारश्चैवफूत्कारस्तथाकिलकि

विश्वस्ययःस्थितिलयोद्भवहेतुराद्योयोगेश्वरैरपिदुरत्यययोगमार्गः ॥ क्षेमंविधास्यतिसनोभगवांस्त्र्यधीशस्त्रातास्मदीयविमृशेनकियानिहार्थः ३७ ॥ इति श्रीभागवतेम० तृतीयस्कंधेसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ निशम्यात्मभुवागीतंकारणंशंकयोज्झिताः ॥ ततःसर्वेन्यवर्तंतत्रिदिवायदिवौकसः १ दितिस्तुभर्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी ॥ पूर्णेवर्षशतेसाध्वीपुत्रौप्रसुषुवेयमौ २ उत्पाताबहवस्तत्रनिपेतुर्जायमानयोः ॥ दिविभुव्यंतरिक्षेचलोकस्यचभ यावहाः ३ सहाचलाभुवश्चेलुर्दिशःसर्वाःप्रजज्वलुः ॥ सोल्काश्चाशनयःपेतुःकेतवश्चार्तिहेतवः ४ ववौवायुःसुदुस्पर्शःफट्काराराववान्मुहुः ॥ उन्मूल यन्नगपतीन्वात्यानीकोरजोध्वजः ५ उल्लसत्तडिदंभोदघटयानष्टभागणे ॥ व्योम्निप्रविष्टतमसानस्मव्यादृश्यतेपदम् ६ चुक्रोशविमनावार्धिरुदूर्मिःक्षुभि तोदरः ॥ सोदपानाश्चसरितश्चुक्षुभुःशुष्कपंकजाः ७ मुहुःपरिधयोभूवन्सराह्वोःशशिसूर्ययोः ॥ निर्घातारथनिर्ह्रादाविवरेभ्यःप्रजज्ञिरे ८ अंतर्ग्रामेषुमुख तोवमंत्योवह्निमुल्बणम् ॥ सृगालाउलूकटंकारैःप्रणेदुरशिवाःशिवाः ९ संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्यशिरोधरान् ॥ व्यमुंचन्विविधावाचोग्रामसिंहास्ततस्त तः १० खरोष्ट्राःकर्कशैःक्षत्तःखुरैर्घ्नंतोधरातलम् ॥ खार्कारभसामत्ताःपर्यधावन्वरूथशः ११

लादयः । अनुकारशब्दाविज्ञयाये चान्येतादृशामता इत्यभिधानात् । फट्कारोनुकारशब्दःतद्वान्फट्काराराववान्तादृशाइतिटंकारादयः वात्यानांमंडलवायूनामनीकंसमूहोयस्यसतथा रजएवध्वजो यस्यसरजोध्वजः ५ उल्लसंत्यस्तडितोयेषुतेतथाउल्लसत्तडितःतेचतेअंभोदामेघास्तेषांघटयामालया नष्टोभानांनक्षत्राणांगणोयस्मिंस्तत्तथातस्मिन् तारकंतारकेतिवत् भंभेतिनामद्वयम् ६ वार्धिः समुद्रःसोदपानावापीकूपादिभिःसहिताः शुष्काणिम्लानानिपंकजानियासुतास्तथा ७ परिधयःपरिवेषाःनिर्घातरवोनिर्मेघगर्जनशब्दःतस्यनिर्ह्रादाःप्रतिध्वनयःविवरेभ्यःपर्वतगुहादिभ्यः ८ सृगालाः पुमांसःशिवाःसृगालस्त्रियःअपिटंकारैर्निंदितानुकारस्वरैःप्रणेदुरित्यनेननाशसूचयति तदुक्तं अपिःसंभावनाप्रश्नगर्हाशंकासमुच्चये । नाशस्तत्रसृगालानाशिवानाचान्यथास्वरइति ९ ग्रामसिंहाःसार मेयाःशिरोधराःकंठास्तानुन्नम्यऊर्ध्वीकृत्यसंगीतवत्पाठचगानवत् १० खराःक्रूराःउष्ट्राःखरोष्ट्राःखार्कारोप्यनुकारशब्दःतस्यरभसावेगेन ११

रासभागर्दभागर्दभादिध्वनित्रस्ताःखगाःपक्षिणोनीडादुदपतन् १२ गावःसौरभेय्यःअत्रसन्भीताःदेवलिंगानिप्रतिमाः १३ अन्येदुष्टग्रहाः १४ अन्यान्भूकंपादीन्नतयोर्जयविजययोस्तत्त्वंशा
पादिनिमित्तंविदंतिजानंति नतेषामुत्पातादीनांतत्त्वंजयविजयनिमित्तंविदंतीतिवा १५ इदानींदैत्ययोर्भावंवक्ति ताविति सहसाबलेन पौरुषंपराक्रमःअश्मवत्सारेणदृढेन १६ कोटिभिरिति
बहुवचनंचतुरस्रापेक्षयाकाष्ठादिशः १७ तयोर्नामकरणंवक्ति प्रजापतिरितिप्रजापतिःकश्यपःतयोर्नामाकार्षीदित्यन्वयः कथमत्राह यइति यमयोस्तयोर्मध्येयःस्वदेहात्प्रागजायतजातस्तंहिरण्यक
शिपुंविदुर्वैतयोर्मातासाततःपश्चाद्यमसूतप्रजास्तंहिरण्याक्षंविदुरित्यर्थः १८ पूर्वजस्यजयस्यादिग्विजयंवक्ति चक्रइति नकुतोपिबहिरंतःशुष्कादेरपिमृत्युर्यस्यसोकुतोमृत्युः १९ अनुजस्यादिशांज

रुदंतोरासभत्रस्तानीडादुदपतन्खगाः ॥ घोषेरण्येचपशवःशकृन्मूत्रमकुर्वत १२ गावोत्रसन्नसृग्दोहा स्तोयदाःपूयवर्षिणः व्यरुदन्देवलिंगानिद्रुमाःपेतु
र्विनानिलम् १३ ग्रहान्पुण्यतमानन्येभगणाश्चापिदीपिताः ॥ अतिचेरुर्वक्रगत्यायुयुधुश्चपरस्परम् १४ दृष्ट्वान्यांश्चमहोत्पातानतत्तत्त्वविदःप्रजाः ॥
ब्रह्मपुत्रानृतेभीतामेनिरेविश्वसंप्लवम् १५ तावादिदैत्यौसहसाव्यज्यमानात्मपौरुषौ ॥ ववृधातेश्मसारेणकायेनाद्रिपतीइव १६ दिविस्पृशौ
हेमकिरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौस्फुरदंगदैर्भुजैः ॥ गांकंपयंतौचरणैःपदेपदेकट्यासुकांच्यार्कमतीत्यतस्थतुः १७ प्रजापतिर्नामतयोरकार्षीद्यःप्राक्स्व
देहाद्यमयोरजायत ॥ तंवैहिरण्यकशिपुंविदुःप्रजायंतंहिरण्याक्षमसूतसाततः १८ चक्रेहिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यांब्रह्मवरेणच ॥ वशेसपालान्लोकांस्त्रीनकु
तोमृत्युरुद्धतः १९ हिरण्याक्षोनुजस्तस्यप्रियःप्रीतिकृदन्वहम् ॥ गदापाणिर्दिवंयातोयुयुत्सुर्मृगयन्रणम् २० तंवीक्ष्यदुःसहजवंरणत्कांचननूपुरम् ॥ वैज
यंत्यास्रजाजुष्टमंसन्यस्तमहागदम् २१ मनोवीर्यमदोत्सिक्तमधृष्यमकुतोभयम् ॥ भीतानिलिल्यिरेदेवास्तार्क्ष्यत्रस्ताइवाहयः २२ सवैतिरोहितान्दृष्ट्वा
माहसास्वेनदैत्यराट् ॥ सेंद्रान्देवगणान्क्षीबानपश्यन्व्यनदद्भृशम् २३ ततोनिवृत्तःक्रीडिष्यन्गंभीरंभीमनिःस्वनः ॥ विजगाहेमहासत्वोवार्धिंमत्त
इवद्विपः२४तस्मिन्प्रविष्टेवरुणस्यसैनिकायादोगणाःसन्नधियःससाध्वसाः ॥ अहन्यमानाअपितस्यवर्चसाप्रधर्षितादूरतरंप्रदुद्रुवुः २५ सवर्षपूगानुदधौमहा
बलश्चरन्महोर्मीञ्श्वसनेरितामुहुः ॥ गुर्व्याभिजघ्नेगदयाविभावरीमासेदिवांस्तातपुरंप्रचेतसः २६ तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकोयादोगणानामृषभंप्रचे
तसम् ॥ स्मयन्प्रलब्धुंप्रणिपत्यनीचवज्जगादमेदेह्यधिराजसंगरम् २७

यंविस्तृत्याह हिरण्याक्षइति युयुत्सुर्योद्धुकामः २० रणत्कांचननूपुरंकणत्कनकपादवलयं पुष्पैश्चतुर्गुणांमालांवैजयंतींविदुर्बुधाइत्यभिधानाच्चतुर्गुणितांवैजयंतींनाम २१ मनोभिमतवीर्यम
देनोत्सिक्तमुद्रिक्तं निलिल्यिरेनिलीनाःतार्क्ष्योगरुडस्तेन २२ सहसाबलेन २३ २४ सन्नाधियोनष्टबुद्धयः प्रधर्षिताअभिभूताः २५ तातविदुर प्रचेतसोवरुणस्यनाम्नाविभावरींपुरमासेदि
वान्प्राप्तः महत्यागदयाभिजघ्नइत्यन्वयः २६ प्रलब्धुंविप्रलब्धुंस्मयन्प्राग्वन्नीचवत्म्लेच्छवदेकहस्तेननत्वा २७

बृहच्छ्रवालोकव्याप्तकीर्तिः दुष्टोमदोदुर्मदः तेनवीरावयमित्यात्मानंक्षंतुंशीलमेषामस्तीतिदुर्मदवीरमानिनःतेषांवीर्यमात्मन्यावहतिसन्निधापयतीति वीर्यरहितान्करोतीतिवीर्यावहः एतदेवाविवृणोति विजित्येति राजसूयेनयज्ञेनायजदिति यदतोदुर्मदवीरमानिनांवीर्यावहत्वादाधिराजत्वाच्चमेयुद्धंदेहीतिगतेनान्वयः १८ विनिषेधमेवावोचत्कथमित्यतउक्तमंगेति यद्वाविपृथक्भूतंपुरुषमवोचत् २९ सकइतितत्राह पश्यामीति आवारयिष्यतिआवृणोति सम्यक्निरोत्स्यतीतिवा तत्ररुचिंजनयति मनस्विनइति ३० सकुत्रेतिविचारोमाभूदित्याह तमिति वीरंशूरमारात् निकटमधुनै ववीराःशेरतेस्मिन्निति । बाहुलकादधिकरणेअच्यद्वापुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेत्यधिकरणेघः वीरशयोरणांगणस्तस्मिन् ममविरूपेणतेनसंगमःकथंघटतइतिशंकामाभूदित्याह यस्त्वद्विधानामिति प्रशांतयेवि नाशायवराहादिरूपाणि पच्चोत्पत्तिकजयभाजनानांदेवादीनांजयोनयोःकथमितिशंकेयं नदेवानांप्रजापानाविजेतावरतोविना । बलेनविद्ययावापिनसमस्तत्पतीन्विना । वरोपिताहशोयावच्छरीरंनान्य देहगइत्यनेनपरिहर्तव्येति ॥ ३१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ एकमर्थमनेकधाप्रतिपद्यमानोमहामनास्तद्वरुणोक्तांविगणय्यावज्ञायविचा र्यवा आगच्छेति यद्यपिविशतेःसंपूर्वात्स्वापार्थत्वंतथाप्यत्रजलेनेत्रेनिमील्यप्रवेशाभिप्रायेणोक्तम् १ अग्रदंष्ट्रयादंष्ट्राग्रेणप्रकर्षेणोर्ध्वंनीयमानाऽवनिर्येनसतथातं धराधरंपर्वतांकिन्नेत्युक्तमजितमिति अक्ष्णा

त्वंलोकपालाधिपतिर्बृहच्छ्रवावीर्यावहोदुर्मदवीरमानिनाम् ॥ विजित्यलोकेऽखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेनपुराऽयजत्प्रभो २८ सएवमुत्सिक्तमदेन विद्विषादृढंप्रलब्धोभगवानपांपतिः ॥ रोषंसमुत्थंशमयन्स्वयाधियाव्यवोचदंगोपशमंगतावयम् २९ पश्यामिनान्यंपुरुषात्पुरातनाद्यःसंयुगेत्वांरणरंग कोविदम् ॥ आवारयिष्यत्यसुरर्षभेहितंमनस्विनोयंगृणतेभवादृशाः ३० तंवीरमारादभिपद्यविस्मयःशयिष्यसेवीरशयेश्वभिर्वृतः ॥ यस्त्वद्विधानामस तांप्रशांतयेरूपाणिधत्तेसदनुग्रहेच्छया ॥३१॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेअष्टादशोध्यायः ॥१८॥ मैत्रेयउवाच ॥ तदेवमाकर्ण्यजलेशभाषि तंमहामनास्तद्विगणय्यदुर्मदः ॥ हरेर्विदित्वागतिमंगनारदाद्रसातलंसंविविशेत्वरान्वितः १ ददर्शतत्राविजितंधराधरंप्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया ॥ मु ष्णंतमक्ष्णांबुरुहारुणश्रियंजहासचाहोवनगोचरोमृगः २ आहैनमेह्यज्ञमहींविमुंचनोरसौकसांविश्वसृजेयमर्पिता ॥ नस्वस्तियास्यस्यनयामयेक्षितःसुरा धमासादितसूकराकृते ३ त्वंनःसपत्नैरभवायकिंभृतोयोमाययाहंस्यसुरान्परोक्षजित् ॥ त्वांयोगमायाबलमल्पपौरुषंसंस्थाप्यमूढंप्रमृजेसुहृच्छुचः ४ त्व यिसंस्थितेगदयाशीर्णशीर्षण्यस्मद्भुजच्युतयायेचतुभ्यम् ॥ बलिंहरंत्यृषयोयेचदेवाःस्वयंसर्वेनभविष्यंत्यमूलाः ५

अंबुरुहारुणश्रियंरक्तपद्मदलकांतिंमुष्णतंचोरयंतंवनेजलेगविचभूमौचरतीतिवनगोचरोमृगोवराहः २ ननुभुवियतमानोवनेजलेचद्दग्विषयोभूदहोइतिप्रहस्यातिरश्चीनोगतःकिंनेत्याह आहेति विश्वसृजा ब्रह्मणारसौकसांदैत्यानामर्पितादत्ताअसुयाभूम्यासुराअधमायस्मात्ससुराधमइतितात्पर्यार्थः अनेनहिरण्याक्षस्यांतर्भक्तिंध्वनयति भातीतिकेनद्वेषंप्रकटयासि यथासंभवमुत्तरत्राप्येवमूहनीयम् ३ अस्माकंशत्रुभूतैर्देवैरभवायवृतस्त्वान्माययासूकरादिव्याजेनासुरान्नोहंसिमारयसि अन्यत्रनोऽभवायसपत्नैर्वृतःकिंयस्त्वंमाययाअसुरान्हंसीति कीदृशस्त्वंपरोक्षजित्परोक्षेणाप्रत्यक्षतयाचौर्येणजयती ति अक्षाणींद्रियाणिजयतीत्यक्षजित् अतएवपरःयोगमायाबलंकपटोपायबलमतएवाल्पपौरुषंत्वांसंस्थाप्यहत्वासुहृदांशुचःप्रमृजइत्यन्वयः स्वरूपेच्छाबलं स्वसमपुरुषसमूहरहितंएकान्तेत्वेतःस्थाप यितुंयोग्यंमूढंमत्तबाहुत्वं कृत्वासर्वेमसुहृदहंसंसारशुचःप्रमृजइत्यन्वयः ४ इदानींबाह्यद्वेषमुद्गलयति त्वयीति अमूलामूलाश्रयरहिताः ५

तस्यांतरमंकिंविदधानइवबाह्यद्वेषंसहमानोपदर्थंजलमज्जनंतत्करोमीतिमन्वानउदमज्जदित्याह सइति उपलभ्यदृष्ट्वा करेणुर्हस्तिनी ६ हरेरभीष्टकार्यंमध्येहिरण्याक्षेणकिमकारीत्याह तमिति अनुद्रुतोनुयातःहिरण्यकेशोहिरण्याक्षः ७ त्रिलोक्यामेकीभूयागतायामप्यबिभ्यतोहरेःकिमेकेनहिरण्याक्षेणानुयातेनेतिभावेनभूमेःप्रतिष्ठापनप्रकारंवक्ति सगामिति गांभूमिमुदस्तादुपरिगोचरेअदूर प्रदेशे स्वसत्वंस्थैर्यलक्षणंस्वबलम् ८ अथजलेभूमिंप्रतिष्ठाप्यपृष्ठतोनुद्रुतंरिपुमविगणय्यहरिणाकिंकृतमत्राह परानुषक्तामिति परानुषक्तपृष्ठतोनुगतं तपनीयोपकल्पासुवर्णाभरणभूषितामहतीगदायस्यत थातं कांचनैराभरणैश्चित्रितान्यलंकृतान्यंगान्यवयवायस्यसतथातं प्रहसन्नित्यनेनबाह्यकोपलक्षणंनिरुणद्धि इदंमहतांलक्षणम् ९ किमाहेत्यतआह सत्यमिति जलशायित्वाद्वनगोचराजलविषयाः ग्रा निभिर्मृग्यत्वात्मार्गणाच्चमृगाइत्येतत्सत्यं तत्रकेषांमार्गणंक्रियतइत्यतउक्तं युष्मद्विधानिति ग्रामसिंहान्श्वानःमृत्युपाशैःप्रतिमुक्तस्यबद्धस्यपुंसोविकत्थनमसंबद्धभाषणम् १० न्यासहरानिक्षेप

सतुद्यमानोरिदुरुक्ततोमरैर्दंष्ट्राग्रगांगामुपलभ्यभीताम् ॥ तोदंमृषंनिरगादंबुमध्याद्ग्राहाहतःसकरेणुर्यथेभः ६ तंनिःसरंतंसलिलादनुद्रुतोहिरण्यकेशोद्वि रदंयथाझषः ॥ करालदंष्ट्रोशनिनिःस्वनोब्रवीद्गतह्रियांकिंत्वसतांविगर्हितम् ७ सगामुदस्तात्सलिलस्यगोचरेविन्यस्यतस्यामदधात्स्वसत्त्वम् ॥ अभि ष्टुतोविश्वसृजांप्रसूनैरापूर्यमाणोविबुधैःपश्यतोऽरेः ८ परानुषक्तंतपनीयोपकल्पमहागदंकांचनचित्रितांगम् ॥ मर्माण्यभीक्ष्णंप्रतुदंतंदुरुक्तैःप्रचंडमन्युः प्रहसंस्तंबभाषे ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सत्यंवयंभोवनगोचरामृगायुष्मद्विधान्मृगयेग्रामसिंहान् ॥ नमृत्युपाशैःप्रतिमुक्तस्यवीराविकत्थनंतवगृह्णंत्यभद्र १० एतेवयंन्यासहरारसौकसांगतह्रियोगदयाद्रावितास्ते ॥ तिष्ठामहेथापिकथंचिदाजौस्थेयंक्वयामोबलिनोत्पाद्यवैरम् ११ त्वंपद्रथानांकिलयूथपाधिपो घटस्वनोस्वस्तयआश्वदुद्रुहः ॥ संस्थाप्यचास्मान्प्रमृजाश्रुस्वकानांयःस्वांप्रतिज्ञांनातिपिपर्त्यसभ्यः १२ सोधिक्षिप्तोभगवताप्रलब्धश्चरुषाभृशम् ॥ आजहारोल्बणंक्रोधंक्रीड्यमानोहिराडिव १३ विसृजन्नहिवच्छ्वासंमन्युप्रचलितेंद्रियः ॥ आसाद्यतरसादैत्योगदयाभ्यहनद्धरिम् १४ भगवांस्तुगदावेगं विसृष्टंरिपुणोरसि ॥ अवंचयत्तिरश्चीनोयोगारूढइवांतकम् १५ पुनर्गदांस्वामादायभ्रामयंतमभीक्ष्णशः ॥ अभ्यधावद्धरिःक्रुद्धःसंरंभादष्टदच्छदः १६

हारिणः रसौकःसुस्थितेषुकथंनिक्षेपापहरणमित्यतउक्तं गतह्रियइति तद्वद्गतह्रीत्वेनभवानपिवद्रातिचेत्तुल्यःसमाधिरित्यतउक्तंतिष्ठामहइति बलिनारिपुणावैरमुत्पाद्यकथंचिदाजौस्थेयंस्थातव्यं क्कुत्रयामोगंतव्यप्रदेशाभावात् अथतस्मात्तिष्ठामहेआत्मानंप्रकाशयास्थितिंकुर्मः प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेतिसूत्रादात्मनेपदप्रयोगः ११ नाहंबलीतिनेत्याह त्वमिति रथानामिति रथिनोलक्ष्यंते रथानांरथिनांयूथपाधिपस्त्वंनोस्मान्अस्वस्तयेनाशाख्यामंगलायादुद्रुहःद्रोहमकार्षीरितियत्तत्किल क्रीडनमसुराणांहिंसनं विहारस्वभावोक्षतोयुद्धायघटस्वेत्यन्वयः किलश्वैत्यक्रीडनयोःइतिधातुः । ततःकिंकृत्यमत्राह संस्थाप्येति इयंतवप्रतिज्ञाअस्याःअपालनेतवाप्रशस्तकर्मत्वंस्यादित्याह यःस्वामिति अतिपिपर्तिप्रशस्यपाल्यति पृपालनपूरणयोः अतिःस्यादधिकार्थोक्तौप्रशंसायामतिक्रमइति १२ आविष्टासुरभावनिमित्तंबाह्यक्रोधभावमाह सइति प्रलब्धोवाचावंचितः क्रीड्यमानोऽनिष्टक्रीडाविषयंक्रियमाणःपीड्यमानइतिवा । १३ मन्युनाप्रचलितानिस्वस्थानच्युतानींद्रियाणियस्य सः १४ योगारूढोयोगाविष्टः १५ दष्टोदच्छदोऽधरोष्ठोयेनसतथा १६

आजघ्नइत्यस्याकर्मकत्वस्यद्योतनायदक्षिणांसभुवीत्युक्तं आङोयमहनइत्यात्मनेपदं कोविदोगदायुद्धमार्गप्रभेदज्ञानपटुः १७ हर्यक्षोहिरण्याक्षःहारेरच्युतः १८ स्पृधोःस्पर्धमानयोःक्षतस्रवस्यरुधिरस्याघ्राणेनविवृद्धंयुद्धंययोस्तौतयोः इलायांभुविशुष्मिणोर्मत्तवृषभयोः १९ इदयुद्धंकाकग्राम्यकर्मवदज्ञातंनकिंतुब्रह्मादिदेवैर्दृष्टमितिभावेनब्रह्मागमनंवक्ति दैत्यस्येति यज्ञास्तत्साधनानिचावयवेषुयस्यसतथातस्य माययास्वेच्छयास्वंस्वतंत्रंपरमात्मानंराजयतिदीपयतिप्रकाशयतीतिस्वराड्ब्रह्मातदुपदिष्टब्रह्मज्ञानेनहिसर्वेषांमुक्तिरिति २० नकेवलंयुद्धदर्शनायब्रह्मणआगमनंकिंतुदैत्यवधोपायनिवेदनलक्षणकार्यांतरज्ञापनायचेत्यनेनाशयेनहरिंप्रतिब्रह्मविज्ञापनप्रकारंवक्ति आसन्नेति अनेनकोविदेनापद्यपितत्परिहारप्रकारोवक्तव्यइतिन्यायदर्शनार्थमुक्तंनतुहरेरुपायाज्ञानादितितात्पर्यं आसन्नशौंडीरंप्राप्तपाटवं अहार्यंआहर्तुमशक्योविक्रमोयस्यसत्तथातं विलक्ष्यदृष्ट्वासहस्रणीःअनेककल्पजननेतृत्वात् ब्रह्मणोयोगनाम २१ प्रथमतोदैत्यस्यवध्यत्वेदोषानाह एषइति २२ द्रव्यादानाद्यपहारेणागस्कृत् आगोमंत्रश्चविप्रियमिति । वधादिनाभयकृदग्निहोत्रादिदूषणेनदुष्कृत् तत्रनिमित्तमाह अस्मल्लब्धेति २३ क्रीडायाअकरणेकारणमाह यदिदि आशीविषंकृष्णसर्पविषमुत्थि

ततःस्वगदयारातिंदक्षिणांसभुविप्रभुः ॥ आजघ्नेसतुतांसौम्यगदयाकोविदोहनत् १७ एवंगदाभ्यांगुर्वीभ्यांहर्यक्षोहरिरेवच ॥ जिगीषयासुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः १८ तयोःस्पृधोःस्तिग्धगदाहतांगयोःक्षतस्रवाघ्राणविवृद्धयुद्ध्योः ॥ विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगीषयाव्यभादिलायामिवशुष्मिणोर्मृधः १९ दैत्यस्ययज्ञावयवस्यमाययागृहीतवाराहतनोर्महात्मनः ॥ कौरव्यमह्यांद्विषतोर्विमर्दनंदिदृक्षुरागादृषिभिर्वृतःस्वराट् २० आसन्नशौंडीरमपेतसाध्वसंकृतप्रतीकारमहार्यविक्रमम् ॥ विलक्ष्यदैत्यंभगवान्सहस्रणीर्जगादनारायणमादिसूकरम् २१ ब्रह्मोवाच ॥ एषतेदेवदेवानामंघ्रिमूलमुपेयुषाम् ॥ विप्राणांसौरभेयीणांभूतानामप्यनागसाम् २२ आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मल्लब्धवरोऽसुरः ॥ अन्वेषयन्नप्रतिरथोलोकानटतिकंटकः २३ मैनंमायाविनंदृप्तंनिरंकुशमसत्तमम् ॥ आक्रीडबालवद्देवयदाशीविषमुत्थितम् २४ नयावदेषवर्धेतस्वांवेलांप्राप्यदारुणः ॥ स्वांदेवमायामास्थायतावज्जह्यघमच्युत २५ एषाघोरतमासंध्यालोकछंबट्करीप्रभो ॥ उपसर्पतिसर्वात्मन्सुराणांजयमावह २६ अधुनैवाभिजिन्नामयोगोमौहूर्तिकोभ्यगात् ॥ शिवायनस्त्वंसुहृदामाशुनिस्तरदुस्तरम् २७ दिष्ट्यात्वांविहितंमृत्युमयमासादितःस्वयम् ॥ विक्रम्यैनंमृधेहत्वालोकानाधेहिशर्मणि ॥ २८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ अवधार्यविरिंचस्यनिर्व्यलीकामृतंवचः ॥ प्रहस्यप्रेमगर्भेणतदपांगेनसोऽग्रहीत् १

तमुज्ज्वलितंयत्तस्मादिति २४ स्वांवेलामासुरीमपराह्णांतावत्ततःपूर्वमेवस्वांमायांमहिमानंत्वदन्येननहन्यतइत्यर्थःब्रह्माच्युतेत्यनेन अक्षतःक्षतवद्विष्णुरसमःसमवत्तथा । अजितोजितवच्चैवज्ञोज्ञवच्चप्रकाशयेत् । सर्वरूपेष्वनंतोपिब्रह्माद्यार्थैवतन्मतेः । अनुसारितयाब्रूयुःकुर्युश्चनसदुःखभागिति वाक्यद्योतयाति कीदृश्यासुरीवेलेतितत्राह एषेति आदरंतुमुखंविद्याच्छंबट्कारंतुभक्षणमित्यभिधानात् । लोकछंबट्करीसर्वजनभक्षिणी २६ इदानींसमीचीनोयोगःकइतितत्राह अधुनेति मध्याह्नस्त्वभिजित्प्रोक्तआषाढोत्तरएवच । श्रवणस्यापिपूर्वार्धोविषुवच्चाभिजित्स्मृतमित्यतोभिजिद्योगोमध्यंदिनमुहूर्तं २७ अस्यानन्यवध्यत्वंस्पष्टंध्वनयति दिष्ट्येति मृत्युंमारकंत्वात्वा शर्मणिसुखेआधेहिस्थापय ॥ २८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायाएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ ब्रह्मवचनंहरिणावधृतंकिमत्राह अवधार्येति अपांगेनकटाक्षेण १

विरिंचवाक्यग्रहणंहरिणाकृतमितिकथंज्ञायतइतितत्राह ततइति मुखतःपुरतः हनौकपोले ह्रस्वेनवराहेणउन्नतस्यासुरस्यकपोलेहननंकथमित्यतउक्तं उत्पत्त्येति २ दुष्टजनमोहनायसाहतेति
विघूर्णिताविभ्राम्यन्त्यन्तरिक्षेउल्कावदितिशेषः ३ तदाजन्मप्रतिअसुरोपिस्वस्यधर्मयुद्धवित्त्वंप्रकाशयति सइति लब्धवर्योपिःप्राप्तावकाशःमृधेधर्मप्रत्ययार्थनिरायुधेसायुधेनेतरेणनप्रतिप्रहर्तव्यमितिलौ
किकम् ४ अथान्यत्हरिप्रियंतदुक्तं धर्मःसत्यमितिप्रोक्तोधर्मश्चापिहरेःप्रियइति अनेनयोहरेःप्रियःसधर्मोन्योलौकिकइत्युक्तंभवति अतएवमानयामासेत्युक्तं नतुप्रियमिति अपविद्धगदाप्रत्यादा
नंयोधानांजुगुप्सितंकिमुतहरेस्तोहरिणाकिमकारीतितत्राह सुनाभमिति सुनाभंसुदर्शनम् ५ महानपीतरप्रेरितएवस्वकर्तव्यंकरोतिनतुस्वयमितिभावज्ञाःखेचराअस्यवधायप्रेरयंतीत्याह तमिति
व्यग्रंशत्रुहननायविभ्रमच्चक्रंयस्यसतथातत्तद्विदांतस्यहरेःस्वरूपज्ञानाम् ६ दैत्यस्यवीरस्वभावंदर्शयति सइति खेचराणांतद्वचनंनिशम्यामर्षेणदुःसहद्वेषेणपरिप्लुतानिस्वस्थानच्युतानींद्रियाणियस्य
सतथा स्वदंतच्छदंस्वाधरोष्ठमदशदष्टवान् ७ वीरत्वादधरोष्ठदशनफलमाह करालेति संचक्षाणःपश्यन्हतोसीत्याभाष्येति ८ हरेर्युद्धलाघवंवक्ति पदेति शत्रोस्तांगदां वातरंहसावायुवेगे

ततःसपत्नंमुखतश्चरंतमकुतोभयम् ॥ जघानोत्पत्त्यगदयाहनावसुरमक्षतः २ साहतातेनगदयाविहताभगवत्करात् ॥ विघूर्णितापतद्रेजेतदद्भुतमिवाभ
वत् ३ सतदालब्धवर्योपिनबबाधेनिरायुधम् ॥ मानयन्समृधेधर्मंविष्वक्सेनंप्रकोपयन् ४ गदायामपविद्धायांहाहाकारेचनिर्गते ॥ मानयामासतं
धर्मंसुनाभंचास्मरद्विभुः ५ तंव्यग्रचक्रंदितिपुत्राधमेनस्वपार्षदमुख्येनविषज्जमानम् ॥ चित्रावाचस्तद्विदांखेचराणांतत्रस्मासन्स्वस्तितेऽमुंजहीति ६
सतन्निशम्यात्तरथांगमग्रतोऽव्यवस्थितंपद्मपलाशलोचनम् ॥ विलोक्यचामर्षपरिप्लुतेंद्रियोरुषास्वदंतच्छदमादशच्छ्वसन् ७ करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यांसंचक्षा
णोदहन्निव ॥ अभिद्रुत्यस्वगदयाहतोसीत्यहनद्धरिम् ८ पदासव्येनतांसाधोभगवान्यज्ञसूकरः ॥ लीलयामिषतःशत्रोःप्राहरद्वातरंहसा ९ आहचायुधमा
धत्स्वघटस्वत्वंजिगीषसि ॥ इत्युक्तःसतयाभूयस्ताडयन्व्यनदद्भृशम् १० तांसआपततींवीक्ष्यभगवान्समवस्थित. ॥ जग्राहलीलयाप्राप्तांगरुत्मानिवप
न्नगीम् ११ स्वपौरुषेप्रतिहतेहतमानोमहासुरः ॥ नैच्छद्गदांदीयमानांहरिणाविगतप्रभः १२ जग्राहत्रिशिखंशूलंज्वलज्ज्वलनोपमम् ॥ यज्ञायधृतरू
पायविप्रायाभिचरन्यथा १३ तदोजसादैत्यमहाभटार्पितंचकासदंतःखउदीर्णदीधितिः ॥ चक्रेणचिच्छेदनिशातनेमिनाहरिर्यथाताक्ष्यपतत्रमुज्झितम् १४

गे अनेनप्रतिवीरस्यपरिहारायोग्यत्वप्रकाशेनहरेरतिमाहात्म्यंप्रकाशितम् ९ एतदेवध्वनयति आहेति चःसमुच्चये नह्यल्पमाहात्म्यस्यायुधमाधत्स्वेत्यादिप्रवचनंयुज्यतेभीत्यावागनुद्गलनाद्रूढ
माक्षिपतीत्याह त्वमिति त्वकंसत्यमितिमन्वानःस्वपाटवंव्यनक्ति इतीति १० हरिरपियुद्धलाघवंदर्शयतीत्याह तांसइति ११ दैत्यस्याभिमानमुद्गलयति स्वपौरुषइति १२ ततःकिंचकारेति
तत्राह जग्राहेति अभिचरन्कृत्यांप्रयुंजानः १३ स्मरणादागतंमांवैरिवधायकिमितिनप्रायुंक्तभगवानितिसुदर्शनचैन्त्यंजानन्निवतेनशूलमच्छिनदित्याह तदेति यदोजसाबलेनदैत्येनमहाभटेनार्पि
तंमुक्तंतदाभगवान्निशातनेमिनाउत्तेजितधारेणानेनानेकसंख्यापरिच्छेदनेप्यस्यनैशित्यनाशोनास्तीतिसूचनेनहरिचक्रस्यहरेरिवातिमाहात्म्यमुक्तं चक्रेणशूलंचिच्छेदेत्यन्वयः आत्मस्पर्शात्पूर्वमेवा
च्छिनदितिद्योतनायोक्तमंतःखइति अंतःखेआकाशमध्येउदीर्णादीधितिर्यस्यतत्तथोक्तं अनेनहरिचक्रादन्येनाच्छेद्यत्वमुत्द्योतितं मंदबुद्धयवतारार्थनिकृष्टमपिदृष्टांतयति हरिरिति दधीचेर्महामु
नेरस्थ्नाविरचितवज्रस्यामोघत्वेनतदच्छेदेमुनेरवज्ञानिमित्तकोपभयात्गरुडेनोज्झितंत्यक्तंपत्रमिंद्रोच्छिनदितितदिहोच्यतेहरिरित्यादिना १४

भा०टी० किंदैत्यआयुधाभावादधावदितितत्राह वृक्णइति वृक्णेछिन्ने विभूतिर्लक्ष्मीरस्यास्तीतिविभूतिमत् प्रहृत्यप्रहारंकृत्वाअसुरःमाययाअसनशीलःअसेरुरदितिसूत्रादसुक्षेपणइतिधातोस्ताच्छील्यार्थेउ त्रि० अ०
रत्प्रत्ययोभवति १५ दैत्यमुष्टिप्रहारेणकिंहरिणापातितंमूर्च्छितंपलायितमितिविदुरस्यमानसींशंकांपरिहरति तेनेति द्वाभ्यांपिबतीतिद्विपोगजः १६ अंतर्धायदैत्येनाकिमकारीतितत्राह अथेतियोग
४१ मायेश्वरस्वरूपभूतानामणिमादिमहिम्नामधिपतावित्यनेनासुर्यैमायाहरेर्बाधिकानस्युरितिसूचितं अस्यविश्वस्योपसंयमंप्रलयम् १७ पांसवंधूलिमयंक्षेपणैःपाषाणक्षेपणै.पाषाणक्षेपणयंत्रैः १८ १०
द्यौर्व्योमाभ्रौघैर्मेघजालैर्विद्युत्तडित्स्तनयित्नुर्गर्जन्मेघाविद्युतस्तनयित्नवस्तैःसहवर्ततइतितैः १९ युधसंप्रहारइतिधातोः नानायुधानिनानाविधसंप्रहारान्मुंचंतीति दिग्वाससोनग्नाः २०
अतिवैशसाअतिक्रूराःयक्षादिभिरुत्सृष्टाउच्चारिताहिंस्रावाचोश्रूयंतेतिशेषः २१ यथेच्छयैवसत्त्वंतुमनसादेहतोपिवा । कर्तृशक्तोपिशस्त्राद्यालीलैवानंतशक्तितइतिवचनान्मनआदिनाऽसुरमायाविनाशेस

वृक्णे चशूले बहुधारिणा हरेःप्रत्येत्यविस्तीर्णमुरोविभूतिमत् ॥ प्रवृद्धरोषःसकठोरमुष्टिनानदन्प्रहृत्यांतरधीयतासुरः १५ तेनेत्थमाहतःक्षत्तर्भगवानादि
सूकरः ॥ नाकंपतमनाग्वापिस्रजाहतइवद्विपः १६ अथोरुधाऽसृजन्मायांयोगमायेश्वरेहरौ ॥ यांविलोक्यप्रजास्त्रस्तामेनिरेस्योपसंयमम् १७ प्रव
वुर्वायवश्चंडास्तमःपांसवमीरयन् ॥ दिग्भ्योनिपेतुर्ग्रावाणःक्षेपणैःप्रहिताइव १८ द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघैःसविद्युत्स्तनयित्नुभिः ॥ वर्षद्भिःपूयकेशासृग्वि
ण्मूत्रास्थीनिचासकृत् १९ गिरयःप्रत्यदृश्यंतनानायुधमुचोनघ ॥ दिग्वाससोयातुधान्यःशूलिन्योमुक्तमूर्धजाः २० बहुभिर्यक्षरक्षोभिःपत्त्यश्वर
थकुंजरैः ॥ आततायिभिरुत्सृष्टाहिंस्रावाचोतिवैशसाः २१ प्रादुष्कृतानांमायानामासुरीणांविनाशनम् ॥ सुदर्शनास्त्रंभगवान्प्रायुंक्तचततत्त्रि
पात् २२ तदादितेःसमभवत्सहसाहृदिवेपथुः ॥ स्मरंत्याभर्तुरादेशंस्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे २३ व्युदस्तासुस्वमायासुभूयश्चाव्रज्यकेशवम् ॥ उपोपगूह
मानोमुंददृशेवस्थितंबहिः २४ तंमुष्टिभिर्विनिघ्नंतंवज्रसारैरधोक्षजः ॥ करेणकर्णमूलेऽहन्यथात्वाष्ट्रंमरुत्पतिः २५ समाहतोविश्वसृजाह्यवज्ञयापरिभ्र
मद्गात्रउदस्तलोचनः ॥ विकीर्णबाह्वंघ्रिशिरोधरोऽपतद्यथानगेंद्रोलुलितोनभस्वता २६ क्षितौशयानंतमकुंठवर्चसंकरालदंष्ट्रंपरिदष्टदच्छदम् ॥ अ
जादयोवीक्ष्यशशंसुरागताअहोइमांकोनुलभेतसंस्थितिम् २७

मर्थोपिभगवान्लीलयैवतन्नाशायसुदर्शनंप्रायुंक्तेत्याह प्रादुष्कृतानामिति विनाशनंविनाशकारणं अमृतंक्षेममभयमितित्रयःपादायस्यसत्रिपात् २२ सुदर्शनप्रयोगेणभगवान्दितेःपुत्रमरणंसंज्ञापयति
तदेति २३ प्रभातेनकंचरवत्स्वमायानाशेपराद्रवत्किनेत्याह व्युदस्तास्विति शस्त्राद्यभावात्कथंयुद्धायप्राप्तइत्याशंक्यद्विमुखादिवत्पदावेष्ट्यनिष्पीड्यहन्मीतिभावोप्यप्रयोजकइत्याशयेनाह उपेति
उपोपात्यंतसमीपेवर्तमानममुंभगवंतंगूहमानःस्वहस्तवलयात्बाहिरवस्थितंहरिंददर्शेइत्यन्वयः २४ ममशत्रुहननादावायुधग्रहणंमंदजनानुकरणार्थंनत्वशक्यत्वतःस्वहस्तादिनैवशक्तिरस्तीतिज्ञापयन् ४६
शत्रुंहंतीत्याह तमिति अहन्आहरत् त्वाष्ट्रंत्वष्टुःपुत्रंवृत्रं मरुत्पतिरिंद्रः २५ हरेरयंप्रहारोरिपोर्दीर्घनिद्राहेतुरित्याह समाहतइति विश्वसृजाहरिणाअवज्ञयानिरायासेनसमाहतः घूर्णितउन्मूलितः न
भस्वता वायुना २६ वीराणांरणरंगेमरणंशस्तंकिंपुनर्भगवन्निमित्तमितिभावेनब्रह्मादयोस्यासुरस्यमरणंस्तुवंतीत्याह क्षिताविति संस्थितिमरणम् २७

इतरमरणादस्यमरणस्यवैशिष्ट्येकिंकारणमत्राह यमिति असतोऽमंगलात्सूक्ष्मशरीरात्मुमुक्षवः करपादयोरैक्यादन्योन्यक्रियाशक्तिमत्वाच्चपदाहतइत्युक्तंयोगिनामस्यदैत्यस्यमहान्विशेषोस्ती तिद्योतयितुंचहेत्यनेनएतद्देहत्यागोपिदेहांतरारंभोस्तीतिसूचनात् अतोस्यसुकृताधिक्यंहरिमुखंदृष्ट्वामरणेनस्यात्तदपिपार्षदस्यैवनतदाविष्टस्यासुरस्य २८ पार्षदत्वंस्मारयति एताविति कतिपयैस्त्रिभिःसु रयोनि जन्मभिरितिबहुवचनेनशापमोक्षानंतरंजन्मांतरमाप्यज्ञानमपाद्यवैकुंठेमुक्तिस्थानप्राप्तिरितिसूचयति २९ इदानीमपरोक्षतःस्तुवंतीत्याह नमइति अखिलयज्ञतंतवेऽखिलयज्ञानांप्रवर्तने तानभूतायस्थितौनिमित्तभूतायअरुंतुदोव्यथकःअयंविक्रमोस्माकमपिपरमानंदहेतुरभूदित्याह त्वत्पादेति ३० हिरण्याक्षहननानंतरंहरिणाकोविक्रमोकारिसोस्तिचेत्तमाख्याहीतिमानसींविदुरशंकां प्रत्याह एवमिति संसादयित्वानिहत्य नितरांहननेस्वातंत्र्यंदर्शयति पुष्करविष्टरादिभिर्ब्रह्मादिभिः ३१ हरेर्वराहावतारस्यचरितमुपसंहरति मयेति यथायेनप्रकारेणहिरण्याक्षोहतोनिराकृतस्तथाते

यंयोगिनोयोगसमाधिनाहरेर्ध्यायंतिलिंगादसतोमुमुक्षवः ॥ तस्यैषदैत्यऋषभःपदाहतोमुखंप्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्जह २८ एतौहिपार्षदावस्यशापाद्या तावसद्गतिम् ॥ पुनःकतिपयैःस्थानंप्रपत्स्येतेहजन्मभिः २९ नमोनमस्तेखिलयज्ञतंतवेस्थितौगृहीतामलसत्वमूर्तये ॥ दिष्ट्याहतोयंजगतामरुंतुदस्त्व त्पादभक्त्यावयमीशनिर्वृताः ३० मैत्रेयउवाच ॥ एवंहिरण्याक्षमसह्यविक्रमंसंसादयित्वाहरिरादिसूकरः ॥ जगामलोकंस्वमखंडितोत्सवंसमीडितः पुष्करविष्टरादिभिः ३१ मयायथानूक्तमवादितेहरेःकृतावतारस्यसुमित्रचेष्टितम् ॥ यथाहिरण्याक्षउदारविक्रमोमहामृधेक्रीडनवन्निराकृतः ३२ श्री शुकउवाच ॥ इतिकौषारवाख्यातामाश्रुत्यभगवत्कथाम् ॥ क्षत्तानंदंपरंलेभेमहाभागवतोनृप ३३ अन्येषांपुण्यश्लोकानामुद्दामयशसांसताम् ॥ उप श्रुत्यभवेन्मोदःश्रीवत्साङ्कस्यकिंपुनः ३४ योगजेंद्रंझषग्रस्तंध्यायंतंचरणांबुजम् ॥ क्रोशंतीनांकरेणूनांकृच्छ्रतोमोचयद्द्रुतम् ३५ तंसुखाराध्यमृजुभि रनन्यशरणैर्नृभिः ॥ कृतज्ञःकोनसेवेतदुराराध्यमसाधुभिः ३६ योवैहिरण्याक्षवधंमहाद्भुतंविक्रीडितंकारणसूकरात्मनः ॥ शृणोतिगायत्यनुमोदतेंज सानिमुच्यतेब्रह्मवधादपिद्विजः ३७

नविधिनाकृतवराहावतारस्यहरेश्चेष्टितंमयानूक्तंश्रुतवत्कथितमवादितआरभ्य अथातोनंतराप्यर्थविकल्पारंभमंगलइतियादवः ३२ शुकोप्येतांकथांश्रोतृशेमुषीमनुकूलयति इतीति यथाममपरानं दोभूत्तथाविदुरस्यापिकिमितिपरीक्षितोमनःशंकापरिहरतिशुकइत्यतोवाह इतीति ३३ अत्रकैमुत्येनपरमानंदंसंपादयति अन्येषामिति ३४ इतोपिहरेःकथाश्रवणात्परमानंदावाप्तिःस्यादित्याह यइति करेणूनांकरिणीनांक्रोशंतीनांरुदंतीनांकृच्छ्रादासन्नमरणात्कृतस्मरणानंतरंकालक्षेपमंतरेण ३५ एवंविधोहरिर्भक्त्यैकसाध्यइत्याह तमिति अन्ययोगव्यवच्छेदार्थमाह दुराराध्यमिति ३६ फल श्रवणेक्षिप्रंप्राप्तिःस्यादितितद्भक्ति योवाइति अपिशब्देनान्यदुष्कृतानांसंग्रहात् ब्रह्मपरमात्मतत्त्वमज्ञजनेनवध्यतइतिब्रह्मवधःसंसारस्तस्मात् तत्फलेधिकारिणमाह द्विजइति न स्यैवहरौनिरतिशयभक्तिसंभवात् ३७

गानाद्यशक्तानांश्रवणैकरतानांकिंफलमत्राह एतदिति अंतइतिविशेषणात् श्रवणाभ्यासेनमननादिशक्तिसंभवात् अपरोक्षज्ञानसामर्थ्यांलिंगशरीराविनाशेनारायणोगम्यतइतिगतिर्भवतीतिध्वनय ति ॥ ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांविंशोध्यायः ॥ २० ॥ सृष्टिप्रलयाभ्यांस्फुटविज्ञेयस्यदेवादीनांतारतम्यज्ञानस्यहरिप्रीतिजनकत्वेनपुरुषार्थहेतुत्वादनुक्त समुच्चयार्थंचपूर्वोक्तमृष्टिप्रपंचयत्यस्मिन्नध्याये । सृष्टौलयेतारतम्यंदेवानांज्ञायतेस्फुटम् । तारतम्यपरिज्ञानेमहातात्पर्यमिष्यते । अतस्तद्बहुश सूक्ममन्यच्चैतत्प्रकाशकमितिवचनात्प्रवक्ताश्रोतुरर्भा ष्टमर्थंब्रूतेकिमन्यद्ब्रेतिज्ञातुंनशक्यनेतस्मात्तन्निरासार्थंतत्रादौराजाशुकंपृच्छति महीमिति महीमध्यास्यमह्यांस्थित्वा । अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिसूत्रात्सप्तम्यर्थेद्वितीया । अवरजन्मनापश्चात्तनका लेजातानांप्राणिनांमार्गायवर्णाश्रमस्वरूपभेदज्ञानायकानिद्वाराणिसृष्टिसाधनानिअध्यतिष्ठत्तत्रस्थित्वासृजदित्यर्थः १ विदुरप्रश्नवचनानुसारेणममवक्तव्यमितिभावेनपृच्छति क्षत्तेति सन्निकृष्टभृत्यो स्तवविदुरप्रश्नोग्राम्यविषयत्वेनकथंसंगच्छतइत्याशंक्यनमादृशोसावितितद्गुणानाहक्षत्तामहाभागवतइत्यादिना अत्रैतानित्रिशेषणानिमिथोहेतुहेतुमद्भावसूचकानीतिज्ञायते क्षदसंचूर्णनइतिधातोःसं

एतन्महापुण्यमलंपवित्रंधन्यंयशस्यंपदमायुराशिषाम् ॥ प्राणेंद्रियाणांयुधिशौर्यवर्धनंनारायणोंतेगतिरंगशृण्वताम् ॥ ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा णेतृतीयस्कंधेविंशोध्यायः ॥ २० ॥ ॥ राजोवाच ॥ महींप्रतिष्ठामध्यास्ययसौस्वायंभुवोमनुः ॥ कान्यध्यतिष्ठद्द्वाराणिमार्गायावरजन्मनाम् १ क्षत्तामहाभागवतःकृष्णस्यैकांतिकःसुहृत् ॥ यस्तत्याजाग्रजंकृष्णेसापत्यमघवानिति २ द्वैपायनादनवरोमहित्वेतस्यदेहजः ॥ सर्वात्मनाश्रितःकृष्णंतत्प रांश्चाप्यनुव्रतः ३ किमन्वपृच्छन्मैत्रेयंविरजास्तीर्थसेवया ॥ उपगम्यकुशावर्तआसीनंतत्त्ववित्तमम् ४ तयोःसंवदतोःसूतप्रवृत्ताह्यमलाःकथाः ॥ आ पोगांग्यइवाघघ्न्योहरेःपादांबुजाश्रयाः ५ तानःकीर्तयभद्रंतेकीर्तन्योदारकर्मणः ॥ रसज्ञःकोनुतृप्येतहरिलीलामृतंपिबन् ॥ ६ ॥ सूतउवाच ॥ एवंपरी क्षितापृष्टोभगवान्बादरायणिः ॥ भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तमाहश्रूयतामिति ७॥ श्रीशुकउवाच ॥ हरेर्धृतक्रोडतनोःस्वमाययानिशम्यगोरुद्धरणंरसातलात् लीलांहिरण्याक्षमवज्ञयाहतंसंजातहर्षोमुनिमाहभारत ८ विदुरउवाच ॥ प्रजापतिपतिःसृष्ट्वाप्रजासर्गेप्रजापतीन् ॥ किमारभतमेब्रह्मन्प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवि त् ९ येमरीच्यादयोविप्रायस्तुस्वायंभुवोमनुः ॥ तेवैब्रह्मणआदेशात्कथमेतदभावयन् १० सद्वितीयाःकिमसृजन्स्वतंत्राउतकर्मभिः ॥ आहोस्वित्संह ताःसर्वइदंस्मसमकल्पयन् ११

सारगिरिसंचूर्णनात्क्षत्ता एकःप्रधानःसर्वोत्तमोहरिरंनोनिर्णयोस्यास्तीतिअस्मिन्नर्थेयथाविहितप्रत्ययःअघज्ञानपराधवान् २ सर्वात्मनेतिप्रोक्तहेतुनिगमनरूपम् ३ किमन्वपृच्छन्मयापृष्ट मन्यद्ब्रेति कुशावर्तेगंगाद्वारे ४ तत्रान्यप्रसंगादङ्गीभूताएवेतिभावेनाह तयोरिति ५ बहुशःश्रुतत्वात्तवतंद्र.निद्रालुत्वंस्यादितितत्राह रसज्ञइति ६ एतमर्थंसूत.शौनकादिभ्यःकथयति एवमिति अर्पिताध्यात्मःअर्पितंशरीरमधिकृत्यवर्तमानंमनआदीन्द्रियजातंयेनसोर्पिताध्यात्मः ७ शुकोस्त्वत्पृष्टमर्थंप्रष्टुंविदुरोमैत्रेयंवक्तीत्याह हरेरिति ८ किमाहेतितत्राह प्रजापतीति अव्यक्तानांपरमात्मादि तत्त्वानांमार्गप्रकारंवेत्तीति ९ राज.विदुरप्रश्नयोरेकविषयत्वंवाक्ति यइति अभावयन्प्रावर्धयन् १० द्वितीयाभार्या स्वतंत्राअन्यापेक्षारहिताःकर्मभिःप्रेरिताइतिशेषः संहता संमिलिताःस्मेत्यनेनसं हत्यसर्जनंप्रधानंस्मारयति ११

किमारभतेति यत्पृष्टंतस्योत्तरंवक्तुंपूर्वोक्तसृष्टिमविस्मरणायादितोनुवदति दैवेनेति दुर्वितर्क्येणप्रमाणपदस्थानांबहुत्वादनुमातुमशक्येनादृष्टेन नैषातर्केणमतिरापनेयेतिश्रुतेरदृष्टांतर्यामिणाहरिणा
वा दुर्विकल्पेनेतिपाठइदमदोवेतिसंशयाविषयेणानिमिषेणसर्वतोविलक्षणेनसृष्टिकालेनतदंतर्यामिणाहरिणावासर्वेषामूलकारणस्यप्रलयसमुद्रेलक्ष्मीपर्यंकेशयानस्यभगवतःप्रेरणयाजातक्षोभात्कार्याभि
मुखोत्पन्नविकाराद्विषमावस्थामुपगताद्गुणत्रयाद्यथासंख्यंसयुक्तसत्त्वादिगुणत्रयान्महान्महत्तत्त्वाभिमानीब्रह्मासीत्तदभिमन्यमानमहत्तत्त्वंचाभूत् । किंचभगवतोवीर्याधानेनजातक्षोभाद्गुत्पन्नासिसृक्षयात्रिशे
षात् रवजीवशक्त्यांगुणकर्मयोनौइत्यतोगुणत्रयाभिधानादक्षरान्महत्तत्त्वाभिमानीवायुश्चसरस्वतीभारतीचजाताइत्यर्थः महतोब्रह्मवायूचतद्भार्येचाभिमानिनइतिवाक्यादयमर्थःकल्प्यतइति १२
महत्तत्त्वादहंकारस्योत्पत्तिमाह रजःप्रधानादिति साम्यावस्थायांमूलेरजसियद्रजो मूलेतमसिमिश्रितंयद्रजो मूलेसत्त्वेयद्रजइति त्रिधाविभक्तेनसमस्तेनरजसायुक्तत्वाद्रजःप्रधानत्वंमहत्तत्त्व
स्यतस्मान्महतोमहत्तत्त्वाद्दैवचोदिताद्विकुर्वाणाज्जातोवैकारिकतैजसाभ्यांसहितःत्रिलिंगस्त्रिरूपोभूतादिस्तामसाहंकारो वियदादीनिपंचभूतानिससर्जेत्यन्वयः अनेनैतच्चसिद्धं तैजसाहंकारःश्रोत्रादि
दशेंद्रियाणि वैकारिकाहंकारोमनोदिगाद्यभिमानिदेवान्ससर्ज मूलाहंकारादनंतगरुडरुद्राद्याःस्वभार्याभिःसहजाताः मनोभिमानिनावनिरुद्धचंद्रौवैकारिकाभिमानिदेवविशेषाज्जातौ तदुक्तम् । अहमः
शेषवींद्रौचरुद्रेंद्रौकामतत्त्रियः ।मनसस्त्वनिरुद्धश्चचंद्रश्चान्येयथोदितम् । एवंक्रमोप्यत्ययस्तुसूक्ष्मस्थूलादिभेदतः । सृष्टौगुणेचज्ञानादौमुक्तिस्थेप्यपक्रमः । नियमेनान्यथोक्तिस्तुमोहायासुरजन्मना

मैत्रेयउवाच ॥ दैवेनदुर्वितर्क्येणपरेणानिमिषेणच ॥ जातक्षोभाद्भगवतोमहानासीद्गुणत्रयात् १२ रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगोदैवचोदितात् ॥ जातः
ससर्जभूतादिर्वियदादीनिपंचच १३ तानिचैकैकशःस्रष्टुमसमर्थानिभौतिकम् ॥ संहत्यदैवयोगेनहैममंडमवासृजन् १४ सोशयिष्टाब्धिसलिलआंडको
शोनिरात्मकः ॥ साग्रंवैवर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः १५ तस्यनाभेरभूत्पद्मंसहस्रार्कोरुदीधिति ॥ सर्वजीवनिकायौकोयत्रस्वयमभूत्स्वराट् १६
सोनुविष्टोभगवतायःशेतेसलिलाशये ॥ लोकसंस्थांयथापूर्वंनिर्ममेसंस्थयास्वया १७ ससर्जच्छाययाऽविद्यांपंचपर्वाणमग्रतः ॥ तामिस्रमंधतामिस्रंत
मोमोहोमहातमः १८

मिति १३ सूक्ष्मसृष्टिमनूद्यस्थूलसृष्टिंवक्तुमारभते तानीति यद्वासाद्वितीयाइत्यादिप्रश्नंपरिहरति तानीति तानित्रयोविंशतितत्त्वानिभौतिकंहैमंब्रह्मांडंदेवस्यक्रीडादिगुणसंपन्नस्यहरेर्योगेनचेष्टकलक्षणप्र
वेशसंबंधेनसंहत्यसंयुज्यावगम्यवासृजन् १४ सृज्यवस्तूनिविमृश्यस्रष्टव्यानिनसहसेतिन्यायमनुसदधतोहरेरंडोत्पत्त्यनंतरंतदंतःसर्जनंक्रमेणस्यादित्यभिमतत्वेनजलावगाहेनदार्व्यादिकंचस्यादित्यंड
स्यजलावस्थानंवक्ति सोशयिष्टेति निरात्मकः अप्रकाशितपरमात्मस्वरूपः परमात्मातत्रनास्तीतिकिंनस्यादत्राह अन्ववात्सीदिति अव्यक्ततयास्थितः १५ योब्रह्मांडगर्भोदकेश्रीमयपर्यं
केकालनाम्नाब्रह्मणातत्त्वप्रधानस्तस्यहरेर्नाभौपद्ममभूदित्यन्वयः इदमितरपद्माद्विशिनष्टि सहस्रेति सहस्रशब्दःसंख्यासंख्यातेभ्योर्केभ्यउर्वीदीधितिर्दीप्तिर्यस्यतत्तथोक्तं अनेनसर्वप्रकाशकसूर्यागुरुत्वेः
पूर्वंतमसावगूढाकाशेकथंप्रवृत्तिरितिनिरस्तं सर्वजीवनिकायस्यौकोगृहस्थानीयंयतोयस्मात्तस्मात्स्वयंसर्वजीवप्रधानःस्वराट्ब्रह्माभूदित्यन्वयः १६ यदर्थंब्रह्मोत्पन्नस्तत्प्रयोजनमाह सोनुविष्टइति यो
हरिःसलिलाशयेगर्भोदकलक्षणेवारिधौश्रीसन्निहितशेषपर्यंकेशेतेतेनभगवतानुविष्टः सब्रह्मास्वयासंस्थयापरमात्मनिस्थितसामर्थ्येनयथापूर्वंलोकसंस्थानेनपद्मेचतुर्दशलोकरचनास्थानिर्ममइत्यन्वयः १७
विधैकापनोद्यत्वादविद्यायास्तज्ज्ञापनार्थंतत्सृष्टिंप्रथमतोवक्ति ससर्जेति छाययाराज्यपरपर्यायप्रातन्द्रा पर्वाण्याह तामिस्रानित्यनेनोक्तवक्ष्यमाणेन कान्यष्टपतिष्ठन्द्वाराणीत्यस्योत्तरमुक्तंभवति १८

अधिष्ठात्रभावेनविसृष्टोदेहोनष्टोभूत्किंनेत्याह जगृहुरिति क्षुत्तृषौःसमुद्भवोयस्याःसातथोक्ताताम् १९ क्षुत्तृषौज्ञानविरोधिन्यौपतोब्रह्मणःस्वोत्पादकत्वेनगुरुत्वमविज्ञाययक्षादिभिस्तद्भक्षणार्थमद्भावी तिभावेनाह क्षुत्तृड्भ्यामिति उपसृष्टाउपद्रुताअस्यविवरणंक्षुत्तृडर्दिता इत्युच्चैर्वदंतोभिदुद्रुवुः एवंब्रह्माणंमारक्षतकिंतुजक्षध्वंभक्षयतेति २० तत्रब्रह्मणाकिंकृतमत्राह देवइति यूयंमामांमाजक्षत किंतुरक्षत आपदिमित्रजनोबोधनीयइतिभावेनाह अहोइति अहोयुष्माकमहानंयूयंमेप्रजाःपुत्राभविष्यथतस्मात्जक्षणमयुक्तंकिंतुरक्षणमेव क्षीहत्ययोयुष्माकंमध्येयेयूयंमाजक्षनकिंतुरक्षतेत्यूचि ध्वंतेयक्षाभविष्यथयेकेचिचयूयंमारक्षतकिंतुजक्षतेत्यूचिध्वंतानिरक्षांसिभविष्यथ २१ देवानांविद्यायोग्यत्वेनतद्विरोध्यविद्यासृष्ट्यनंतरंदेवसृष्टिमाह देवताइति यायादिव्याःक्रीडादिगुणयुक्तास्तास्ता देवताःप्रभया भादीप्ताविति धातोःसर्वप्रकाशकलक्षणयाविद्यापरपर्यायपातन्वासृजदित्यन्वयः सर्वसृष्टिभ्यः प्रधानत्वात्प्रमुखतइति देवयंतःक्रीडादिगुणानद्योतयंतोदेवास्ताप्रभाख्यातनुमहार्षुरंगी कृतवंतस्तदहरभवच्च २२ अदेवानसुरान् जघनतोजघननाम्नादेहेन २३ क्रुद्धोभीतइतिविडंबनं परापतत्पलायितवान् २४ पलायनावधिमाह सइतिहरिंप्राप्यजगादेतिशेषः अनुरूपमुपा सकानांयोग्यतानुकूलमात्मनोदर्शनंयस्यसतथातम् तेतव यभितुं यभमैथुनइतिधातुःमैथुनंकर्तुं नित्यंभगवत्प्रीतिकृत्प्रेष्येणआपदिहरिरेवस्तोतव्यइतिभावेनाह त्वामिति अनासन्नौनप्राप्तौपादौयै

विससर्जात्मनःकायंनाभ्यनंदत्तमोमयम् ॥ जगृहुर्यक्षरक्षांसिरात्रिंक्षुत्तृट्समुद्भवाम् १९ क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्तेतंजग्धुमभिदुद्रुवुः ॥ मारक्षतैनंजक्षध्वमि त्युचैःक्षुत्तृडर्दिताः २० देवस्तानाहसंविग्नोमामाजक्षतरक्षत ॥ अहोमेयक्षरक्षांसिप्रजायूयंभविष्यथ २१ देवताःप्रभयायायादिव्याःप्रमुखतोसृजत् ॥ तेऽ हार्षुर्देवयंतोपिविसृष्टांतांप्रभामहः २२ देवोदेवान्जघनतःसृजतिस्मातिलोलुपान् ॥ तएनंलोलुपतयामैथुनायाभिपेदिरे २३ ततोहसन्सभगवा नसुरैर्निरपत्रपैः ॥ अन्वीयमानस्तरसाक्रुद्धोभीतःपरापतत् २४ सउपव्रज्यवरदंप्रपन्नार्तिहरंहरिम् ॥ अनुग्रहायभक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् २५ पाहिमांपरमात्मंस्तेप्रेषणेनासृजंप्रजाः ॥ ताइमायभितुंपापाउपक्रामंतिमांप्रभो २६ त्वमेकःकिललोकानांक्लिष्टानांक्लेशनाशनः ॥ त्वमेकःक्लेशदस्तेषामना सन्नपदांतव २७ सोवधार्यास्यकार्पण्यंविविक्ताध्यात्मदर्शनः ॥ विमुंचात्मतनुंघोरामित्युक्तोविमुमोचह २८ तांक्वणच्चरणांभोजांमदविह्वललोचनाम् ॥ कांचीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसम् २९

स्तेतथातेषामनासन्नपदाम् २७ स्वानिष्टवारणेसमर्थस्यापिभगवान्स्वप्रियार्थंशरणंगतस्यब्रह्मणस्तन्निवारणोपायमाह सइति सर्वज्ञस्यापिविरिंचस्याज्ञवदशक्तवत्कार्पण्यमवधार्य तदुक्तं जानन्न पिसमर्थोपिकिंचिद्ब्रह्माहरेःप्रियम् । ज्ञात्वाकरोतिकर्माणिह्यज्ञवच्चाप्यशक्तवदिति अनेनस्वापदंपरिहर्तुंसमर्थस्यतत्प्राप्तौहरिशरणगतौहरिप्रीतिःस्यादितिन्यायोदर्शितः विविक्तमनन्यार्थीनमध्यात्मदर्श नंशरीरादिकमधिकृत्यवर्तमानंज्ञानंयस्यसविविक्ताध्यात्मदर्शनोऽशेषविशेषज्ञानवानित्यर्थः चेतनाचेतनराशेर्विविक्तोभिन्नोऽतएवाध्यात्मासर्वजीवराशेरधिकइश्वरइतिदर्शनमपरोक्षज्ञानंयस्यसतथोक्तः तद्ब्रह्मावेदाहंब्रह्मास्मीतिश्रुतेरितिवा । स्यादप्यधिकईश्वरइतियादवः हेत्यनेनस्वाज्ञाकरणाद्धरेरभ्यधिकाप्रीतिरभूदितिसूचयति अतएवविमुंचेति भवतश्चेन्मदनुग्रहपात्रज्ञानसाधनयोग्यातनुरस्तिकिं मनयाघोरयेति २८ निश्चेतनासातनुःकिमभूदितितत्राह तामिति असुरास्तातनुस्त्रियंस्त्रीभूतामुपलभ्यदृष्ट्वा कीदृशीं शरीरपूर्वोत्तरयोःसंधौजघनेजातत्वात्नाम्नासंध्यांसर्वैरसुरैरितांपरिवृतां कला पोभूषणेवर्हेइत्यभिधानात्कांचीकलापेनकांचीभूषणेनविलसताद्दुकूलेनछन्नंपिहितंरोधः कटितटंयस्याःसातथाताम् २९

अन्योन्याश्लेषेणपरस्परसंबंधेनउत्तुंगौउन्नतौनिरंतरावनवकाशौचपयोधरौस्तनौयस्याःसातथाताम् ३० नीलालकानांवरूथःसमूहोस्याअस्तीतिनीलालकवरूथिनीतामुपलभ्यप्राप्यास्त्रियंजातांतांतनुमुदिश्यमुहुर्मुहुरितिवा ३१ अत्रमोहोनाममनमूर्छाकिंतुवैक्लव्यहेतुकोवितर्कइतिभावेनाह अहोरूपमिति ३२ ततःकिंचक्रुरितितत्राह वितर्कयंतइति ३३ भामिनि कांतिमति रूपमेवद्रविणंद्रव्यं तदेवपण्यंक्रयपयोग्यंतेनदुर्भगान्त्वत्संगोपभोगभाग्यरहितान् ३४ त्वत्संदर्शनमेवास्माकंसुरतक्रियेतिभावेनाहुः यावेति एवमपितवेयंकंदुकक्रीडास्मन्मनःखेदयतीत्याहुः उद्धुनोषीति ३५ इतरकंदुकक्रीडायाइयंवैशेषिकीत्याह नैकत्रेति हेशालिनिभार्ये पतत्पतंगमुत्पतदवनमत्कंदुकंजयतितेपादपद्मंशप्नोति विषीदतिभंगंप्राप्नोति जटावरूथोवेणीभारोऽमलोमुक्तश्च मलबंधन्इतिधातोः ३६ सर्वभावैःस्त्रियोवंचहेतवइतिभावेनअसुराणातद्ग्रहणमाह इतीति संध्यांव्यावर्तयति सायंतनीमितिप्रातःकालीनायाःपुण्यहेतुत्वात् प्रलोभयंतीमात्मनीच्छांकुर्वतीं ३७ देवासुरसर्गयोरनंतरंगंधर्वादिसर्गस्याभ्यर्हितत्वात्तमाह प्रहस्येति भावगंभीरमितिक्रियाविशेषणं भावः शृंगारचेष्टा कथंज्ञातुंशक्यतइवितमभिनयति जिघ्रंत्यात्मानमात्मनेति नाम्नाकांत्यातन्वा

अन्योन्याश्लेषयोत्तुंगनिरंतरपयोधराम् ॥ सुनासांसुद्विजांस्निग्धहासलीलावलोकनाम् ३० गूहंतींव्रीडयात्मानंनीलालकवरूथिनीम् ॥ उपलभ्यासुरा संध्यांसर्वेतांमुमुहुःस्त्रियम् ३१ अहोरूपमहोधैर्यमहोअस्यानवंवयः ॥ मध्येकामयमानानामकामेवविसर्पति ३२ वितर्कयंतोबहुधातांसंध्यांप्रमदाकृतीम् ॥ अभिसंभाव्यविस्रंभात्पर्यपृच्छन्कुमेधसः ३३ कासिकस्यासिरंभोरुकोवार्थस्तेत्रभामिनि ॥ रूपद्रविणपण्येनदुर्भगान्नोविबाधसे ३४ यावाकासित्वमबलेदिष्ट्यासंदर्शनंतव ॥ उद्धुनोषीक्षमाणानांकंदुकक्रीडयामनः ३५ नैकत्रतेजयतिशालिनिपादपद्मंघ्नंत्यामुहुःकरतलेनपतत्पतंगम् ॥ मध्यंविषीदतिबृहत्स्तनभारभीतंश्रांतेवचदृष्टिरमलःसुजटावरूथः ३६ इतिसायंतनींसंध्यामसुराःप्रमदायतीम् ॥ प्रलोभयंतींजगृहुर्मत्वामूढधियःस्त्रियम् ३७ प्रहस्यभावगंभीरंजिघ्रंत्यात्मानमात्मना ॥ कांत्याससर्जभगवान्गंधर्वाप्सरसांगणान् ३८ विससर्जतनुंतांवैज्योत्स्नांकांतिमतींप्रियाम् ॥ तामेवचाददुः प्रीत्याविश्वावसुपुरोगमाः ३९ सृष्ट्वाभूतपिशाचांश्चभगवानात्मतंद्रिणा ॥ दिग्वाससोमुक्तकेशान्वीक्ष्यचामीलयद्दृशौ ४० जगृहुस्तद्विसृष्टांतांजृंभणाख्यांतनुंप्रभो ॥ निद्रामिंद्रियविक्लेदोययाभूतेषुदृश्यते ॥ तयोच्छिष्टान्धर्षयंतितमुन्मादंप्रचक्षते ४१ ऊर्जस्वंतंमन्यमानआत्मानंभगवानजः ॥ साध्यान्गणान्पितृगणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः ४२

३८ ज्योत्स्नांचंद्रिकावदाह्लादकरींसंज्ञांतरंवा प्रियांमनोदृष्टिसुखकरीं ३९ भूतादीनांदेवयोनित्वाद्गंधर्वादिसृष्ट्यनंतरंभूतादिसृष्टिमाह सृष्ट्वेति आत्मनोदेहिनस्तंद्रीमुखव्यादानादिलक्षणमुत्पादयतीत्यात्मतंद्री तेनजृंभणाख्येनदेहेन ४० तस्याःस्वभावलक्षणमाह निद्रामिति विक्लेदोवैक्लव्यं तयातन्वोच्छिष्टान्ग्रस्तान्देहिनोधर्षयंतिस्वचेष्टादिविशेषान्कारयंतितंचेष्टाविशेषमुन्मादंप्रचक्षते तज्ज्ञाइतिशेषः व्यसृजन्मलवद्देहंवाह्यंनतुनिजंपुरा । अज्ञातच्चाहरादित्वंप्रापदेवादिदेवतामितिवचनात्त्वाह्यमेवप्रभादिशरीरंत्यजतिब्रह्मानतुनिजंदेहमितिज्ञायते पुरासृष्टिसमये ४१ स्वयोग्यात्वदानेनतृप्ताःसाध्यादिगणाःपितृपिशाचादिग्रहदोषंनिवारयंत्यतस्तत्सर्गानंतरंसाध्यादिगणसृष्टिंवक्ति ऊर्जस्वतमिति अनेनप्रेतादिग्रहाणांमुख्याचिकित्सेयमितिदर्शितं ऊर्जस्वंतंसारानदंतं ऊर्जःसारामुद्दिश्यदेवपितृभक्षणमितिच नाम्नापरोक्षेणदेहेन अतएवाचापिमांसदृष्टचगोचरेभ्यःपित्रादिभ्यस्तत्तुष्ट्यैपिंडादिकंप्रयच्छंति ४२

आत्मनःसर्गःसृष्टिर्यस्मात्सआत्मसर्गस्तं यत्साराद्यांवितन्वते बलिहरणादिनाविविसृत्यतरांते ४३ सिद्धादीनांसाध्याद्यवरत्वादनंतरंतत्सर्गमाह सिद्धानितिनाम्नातिरोधानेनकायेनअंतर्धानाख्यमंतर्धानाप रपर्यायमात्मानं देहमितरस्माद्‌द्भुतमदृश्यहेतुत्वादितरेषांवरादिनाअदृश्यत्वमेतेषांस्वतएवेतिविशेषःहरिशक्तेराचत्यत्वादितिभावः ४४ स्वबोधनविडंवनायस्वसन्निकृष्टपुरुषसृष्टेःप्रागस्त्यबुद्धिजनना यचपुरुषाभाससृष्टिमाह सकिन्नरानिति किंप्रश्नाक्षेपकुत्सायांवितर्काभासगोचरइतिवचनात् किन्नराभासान्किंपुरुषान्पुरुषाभासान्आत्मनारूपेणकायेनासृजदित्यन्वयः येनभावेनब्रह्मापदार्थान्सृजति सचेष्टादिलक्षणोभावस्तेषामौत्पत्तिकत्वयायावच्छरीरंवर्ततइत्यतस्तंभावंदर्शयतीत्याह मानयन्निति आत्मनामनआदिनाआत्मानंस्वशरीरंगंधपुष्पादिभिर्मानयन्पूजयन्दर्पणादिनाआत्माभासस्वच्छा यांविलोकयन्नसृजदितिपूर्वेणान्वयः अयंन्यायःपूर्वत्रोत्तरत्रचानुसंधेयः ४५ परमेष्ठिनात्यक्तंतेकिन्नरास्तद्रूपंस्वभावलक्षणकमाकारजगृहुरित्यन्वयः रूपंशब्देपशौश्लोकेग्रंथावृत्तौहितादिषु । सौंदर्ये चस्वभावेचेत्यभिधानं । तेषांकृत्यमाह मिथुनीभूयेति तंब्रह्माणंकर्मभिश्चरितैःपद्यादिनाग्रथितैः अनेनपक्षिणांसृष्टिरपिव्याख्याताकिन्नरादीनांमुखस्यैवनराकारत्वादंडजत्वाविशेषात् ४६ सर्पादि सृष्टिप्रकारंवक्ति देहेनेति भोगवतासर्पशरीराकारवतादेहेनशयानोब्रह्मप्रजासर्गेअनुपचितेअलंभावरहितेबहुचिंतयाजातात्क्रोधात्तद्वपुरुत्ससर्ज हिशब्दोहेत्वर्थः यस्मात्क्रोधादस्राक्षीत्तस्मादीषदुपद्रुताः क्रुद्धाःसर्वान्लोकानुपद्रवंतीति ४७ एकस्माद्देहादुत्पन्नानामवांतरभेदमाह यइति अमुतःअमुष्माच्छरीराद्येकेशाअहीयंतत्यक्ताआसंस्तेऽहयोजज्ञिरइत्यन्वयः क्रियापदस्यसुबंतत्वंयदश्वत्तस्मादश्वइति

तआत्मसर्गंतंकायंपितरःप्रतिपेदिरे ॥ साध्येभ्यश्चपितृभ्यश्चकवयोयद्वितन्वते ४३ सिद्धान्विद्याधरांश्चैवतिरोधानेनसोसृजत् ॥ तेभ्योददातमात्मान मंतर्धानाख्यमद्भुतम् ४४ सकिन्नरान्किंपुरुषानात्मनाचासृजत्प्रभुः ॥ मानयन्नात्मनात्मानमात्माभासंविलोकयन् ४५ तेतुतज्जगृहूरूपंत्यक्तंयत्परमेष्ठिना मिथुनीभूयगायंतस्तमेवोषसिकर्मभिः ४६ देहेनवैभोगवताशयानोबहुचिंतया ॥ सर्गेनुपचितेक्रोधादुत्ससर्जहितद्वपुः ४७ येहीयंतामुतःकेशाअहय स्तेंगजज्ञिरे ॥ सर्पाविसर्पतःक्रूरानागाभोगोरुकंधराः ४८ सआत्मानंमन्यमानःकृतकृत्यमिवात्मभूः ॥ तदामनून्ससर्जांतेमनसालोकभावनान् ४९ तेभ्यःसव्यमृजद्देहंपरःपुरुषआत्मनः ॥ तांदृष्ट्वायेपुरासृष्टाःप्रशशंसुःप्रजापतिम् ५० अहोएतज्जगत्स्रष्टःसुकृतंबततेकृतम् ॥ प्रतिष्ठिताःक्रियायस्मिन्सा कमन्नमदामहे ५१

वेदेदृष्टत्वादुक्तं विसर्पतोविविधसर्पणात्सर्पाः तत्स्वभावमाह क्रूराःक्षिप्रंक्रोधशीलत्वान्नगच्छंतीत्यगाअगानभवंतीतिनागाःक्षिप्रगंतृत्वात् तल्लक्षणमाह भोगोरुकंधराइति भोगवदुर्व्योबृहत्यःकंधरायेषांतितथाभित्तिप्रदीपन्यायेनोरुशब्दउभयत्रान्वेतव्यः उरुभोगाश्चोरुकंधराश्चोरुभोगोरुकंधराः उरुभोगायविद्महेमहाकंठायधीमहि तन्नोनागःप्रचोदयादितिजांगलिकतंत्रे ४८ सृष्टानांसर्वेषांसर्वकर्माधि कारित्वेनोपकारकत्वेनमनुसृष्टिमाह सआत्मानमिति यदात्मभूर्ब्रह्मात्मानंदेहंकृतकृत्यमिवमन्यमानोभूत्तदंतेवसानेमनःपूर्वंलोकभावनान्लोकवृद्धिकरान्मनून्ससर्ज सपरःपुरुषोब्रह्मात्मनस्तंदेहंतेभ्यो व्यसृजदित्यन्वयः। सर्वस्याःसृष्टेरियंसृष्टिःप्रशस्तेतिभावेनाह तांदृष्ट्वेति येपुरासृष्टादेवास्तेतामनुसृष्टिंदृष्ट्वाहोइतिप्रजापतिंप्रशशंसुः ४९ ५० एतदेवविवृणोतिएतदिति हेजगतःस्रष्टस्तेत्वैतत्क्रि तंकर्मसुष्ठुकृतंपर्याप्तमितोधिकंनास्तीत्यर्थः बतेत्यनेन ताअब्रुवन्सुकृतंबतेतिश्रुतिर्मानमिति किंचयस्मिन्मनुसर्गेयागादिक्रियाःप्रतिष्ठिताः ततःप्रयोजनमाह साकमिति तैर्दत्तमन्नंभवतासाकमदामहे ४९ तेनास्मत्प्रसादात्तेशापिमहतीप्रजावृद्धिःस्यादित्यदामहेइति व्यत्ययेनप्रयोजनमसूचि दृष्ट्वातुपौरुषींसृष्टिंदेवाःसुकृतमूचिरे । इत्यनेनयेपुरासृष्टाअसुरास्तेतांसृष्टिंदृष्ट्वाप्रजापतिंप्रशशंसुरित्यपव्याख्यानं प्रत्युक्तंदेवसृष्ट्यनंतरत्वाच्च ५१

सुरसृष्टेः प्रथमतः कृतस्यपृथिसर्गदेवसुरादिसाधारणत्वप्रकटनायतत्सर्गपश्चाद्वक्ति तपसेति हृषीकेशोब्रह्मांतर्यामीतपआदिनायुक्तः सर्वस्मादादौसर्वाभिमता प्रजाऋषीन्ससर्जेत्यन्वयः सर्वत्रापिश्रीनारा
यणएवब्रह्मांतर्यामित्वेनस्रष्टानान्यइतिप्रकाशनायहृषीकेशइतिभगवत्येवरूढंनामप्रायोजीतिज्ञातव्यं अभेदाभिप्रायेणकिंनस्यादितिचेन्नदैत्योपद्रवेतत्परिहारायब्रह्मणाक्रमेणविष्णुशरणोपगतेरुक्तत्वा
त् यत्रापितुहरेर्नामतदन्यत्रप्रयुज्यते । तदांतरहरेस्तत्रग्रहीतिर्नान्यथाभवेत् । स्वातन्त्र्यादवरत्वंचपरस्यापिप्रयुज्यते। स्थितस्यापियथाराज्ञःस्वानांजयपराजयावित्यनेनमुख्यार्थानुपपत्तावमुख्यार्थो
पपत्तेःसिद्धत्वात् ५२ अजोब्रह्मायत्तत्स्वशरीरंसमाधियोगपूर्तिमत्तपोविद्याविरक्तिमच्चतस्यशरीरस्यैकैकांशंसमाध्यादिकंतेभ्यःऋषिभ्यःप्रादादित्यन्वयः५३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजय
ध्वजकृतटीकायांएकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ अकामःसर्वकामोवामोक्षकामोहरिंभजेदितियदुक्तंपूर्वंतदिहकर्दमचरितव्याजेनप्रपञ्च्यतेध्यायत्रयेणतत्रमैत्रेयंविदुरःपृच्छति स्वायंभुवस्येति परमत्वेनोत्तमत्वे
नसंमतःसंप्रतिपन्नस्तस्मात्कथ्यतामितिहेत्वर्थेचशब्दःएधिरेएधांचक्रिरे १ देवहूत्याःकथायाअवश्यश्रोतव्यत्वेपिप्रथमस्तत्कथनेमनोःकन्यैवनतुपुत्राववितिप्रतीतायास्तस्याअभ्रातृमतीत्वेनपरिणेतुःप्राश

तपसाविद्ययायुक्तोयोगेनसुसमाधिना ॥ आदादृषीन्हृषीकेशःससर्जाभिमताःप्रजाः ५२ तेभ्यश्चैकैकशस्तस्यदेहस्यांशमदादजः ॥ यत्तत्समाधि
योगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ५३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ विदुरउवाच ॥ स्वायंभुवस्यचमनोर्वंशःपरमसंम
तः ॥ कथ्यतांभगवन्यत्रमैथुनेनैधिरेप्रजाः १ प्रियव्रतोत्तानपादौसुतौस्वायंभुवस्यवै ॥ यथाधर्मंजुगुपतुःसप्तद्वीपवतींमहीम् २ तस्यवैदुहिताब्रह्मन्देव
हूतीतिविश्रुता ॥ पत्नीप्रजापतेरुक्ताकर्दमस्यत्वयानघ ३ तस्यांसवैमहायोगीयुक्तायांयोगलक्षणैः ॥ ससर्जकतिधावीर्यंतन्मेशुश्रूषवेवद ४ रुचिर्यो
भगवान्ब्रह्मन्दक्षोवाब्रह्मणःसुतः ॥ यथाससर्जभूतानिलब्ध्वाभार्यांचमानवीम् ५॥ मैत्रेयउवाच ॥ प्रजाःसृजेतिभगवान्कर्दमोब्रह्मणोदितः ॥ सरस्वत्यां
तपस्तेपेसहस्राणांसमादश ६ ततःसमाधियुक्तेनक्रियायोगेनकर्दमः ॥ संप्रपेदेहरिंभक्त्याप्रपन्नवरदाशुषम् ७ तावत्प्रसन्नोभगवान्पुष्कराक्षःकृतेयुगे ॥
दर्शयामासतंक्षत्तःशाब्दंब्रह्मदधद्वपुः ८ सतंविरजमर्काभंसितपद्मोत्पलस्रजम् ॥ स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जंविरजांबरम् ९ किरीटिनंकुंडलिनंशंख
चक्रगदाधरम् ॥ श्वेतोत्पलक्रीडनकंमनःस्पर्शस्मितेक्षणम् १०

स्यबुद्धिर्नस्यादितितत्प्रीत्यैतत्पुत्रावाह प्रियव्रतेति वाइत्यनेनौरसत्वमवधारयति एतच्चरितंवक्तव्यमित्यस्मिन्नर्थेवा २ देवहूत्या भ्रातृमतीत्वमुक्त्वातच्चरितंश्रोतुमुक्तमनूद्यशेषंपृच्छति तस्यवाइति अ
स्तुमनोःपुत्रीततःकिमित्यतआह प्रजापतेरिति त्वयायाकर्दमस्यप्रजापतेर्जायेत्युक्ता ३ सकर्दमस्तस्यांकतिधावीर्यंससर्ज तद्वीर्यसर्जनलक्षणंचरितं यमनियमादियोगलक्षणैः ४ अनंतररुचिद
क्षयोश्चरितंवक्तव्यमित्याह रुचिरिति ५ मैत्रेयःप्रथमतोमनुपुत्रयोःकथायावक्तव्यत्वेपिसूचीकटाहन्यायेनरुचिदक्षयोश्चरितयोरनंतरंपृष्टत्वाच्चदेवहूतीचरितविनाभूतंकर्दमचरितंवक्तुमुपक्रमते प्रजा
इत्यादिना सहस्राणांदशसमाः ६ किंविषयमिदंतपइतितत्राह ततइति समाधियुक्तेनक्रियायोगेनवैदिकतांत्रिकलक्षणोपायेन दाशुषं दाशृदानेवरदम् ७ साधनसामग्रीफलमाह तावदिति यःस्वयंचि
न्तीकृतस्वमात्मानंशाब्दंवेदैकवेद्यंब्रह्मसर्वगुणपूर्णं अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेति बृंहंतोह्यस्मिन्गुणाइतिश्रुतिवेद्यत्वदर्शनायब्रह्मपदप्रयोगः वपुःशुभाकारं शुभाकारेतनौवपुरितिनमायामयम् ८ शुभाकारत्वं
विवृणोति सतमिति ९ क्रीडनकंक्रीडासाधनं द्रष्टॄणांमनःस्पर्शमनोविषयोस्मितेक्षणेयस्यसतथातम् १०

११ स्वभावात्मा अव्यग्रमनाः स्वतंत्रोभावोयस्यसस्वभावोहरिःसआत्मनिमनसियस्यसतथेतिवा स्वभावेआत्मापरयसतथेतिवा १२ स्तुतिरपिस्तुत्यस्यहरेःक्षिप्रप्रीतिकरीयथार्थत्वेनानुकंपाहे तुत्वादुत्तरत्रफलोदयाचेतिभावेनाह जुष्टमिति हेईड्यसतात्पर्यवेदादिभिःस्तुत्यअत्रअखिलसत्वराशेः पूर्णज्ञानबलसमुद्रस्यतवदर्शनात्साक्षात्कारान्नोस्माकमक्ष्णोर्जुष्टंनिषेवणत्वक्संस्त्रगादिविषयसंसि द्धंसम्यक्फलितमभूत् बताश्चर्यमिदंदुर्भगेष्वस्मासुअनुकंपेति उपलक्षणमेतत् श्रोत्रादेस्तथाश्रवणादिनिषेवणं अक्षण्वंतइत्यादिश्रुतेः । तवानुग्रहएवमुख्यंनिमित्तंनत्वारमत्प्रयत्नामितिभावेनाह यद् र्शनमिति रूढयोगानिरंतरानुवृत्तध्यानायोगिनोयमादिमंतःपुरुषायदर्शनंआशासतेवांछंति तादृशमितिभावः । महताकालेनप्रयतमानानांयोगिनामाकांक्षामात्रमस्माकंतुअल्पेनैवकालेनाभूदित्य होवतेति १३ इदानींमनुग्रहकातरंभगवद्भावंपश्यन्कर्दमःस्वमनोरथगर्हयन्विज्ञापयति यइतिईशऐश्वर्यवारिधेतवमायपाबधकशक्त्याहतचेतसोनष्टज्ञानांतःकरणाः पुरुषाभवसिंधुपोतंसंसारसमुद्रस्यो त्तरणेतरीभूतंत्वत्पादारविंदंकामलवायउपासतेसेवंतेयेकामानिरयेपिस्युःसुलभास्तांस्तेषांरासि रादानइतिधातुः निरयःसूकरादियोनिरतिकृच्छ्रत्वद्योतनायेदमुदितंअनेनेहत्यमपिभगवत्कटाक्षोप क्षिप्तकिमुतराज्यादीतिसूचितम् १४ किमनेनप्रकृतेइत्याशंक्याहमप्येष्वेकोलंपटइत्याह तथेति तथापूर्वोक्तकामोपासकवत् सोहंचकामदुघांघ्रिपस्याभीष्टवर्षणशीलकल्पतरोस्तवाशेषमूलम् अपेक्षि

विन्यस्तचरणांभोजमंसदेशेगरुत्मतः ॥ दृष्ट्वाखेवस्थितंवक्षःश्रियंकौस्तुभकंधरम् ११ जातहर्षोपतन्मूर्ध्नाक्षितौलब्धमनोरथः ॥ गीर्भिस्त्वभ्यगृणा त्प्रीतस्वभावात्माकृतांजलिः १२ जुष्टंबताद्याखिलसत्त्वराशेःसांसिद्ध्यमक्ष्णोस्तवदर्शनान्नः ॥ यद्दर्शनंजन्मभिरीड्यसद्भिराशासतेयोगिनोरूढयोगाः ॥ १३ येमाययातेहतचेतसस्त्वत्पादारविंदंभवसिंधुपोतम् ॥ उपासतेकामलवायतेषांरासीशकामान्निरयेपियेस्युः १४ तथासचाहंपरिवोढुकामःसमा नशीलांगृहमेधिधेनुम् ॥ उपेयिवान्मूलमशेषमूलंदुराशयःकामदुघांघ्रिपस्य १५ प्रजापतेस्तेवचसाधीशतंत्यालोकःकिलायंकामहतोर्निबद्धः ॥ अहं चलोकानुगतोवहामिबलिंचशुक्लानिमिषायतुभ्यम् १६ लोकांश्चलोकानुगतान्पशूंश्चहित्वाश्रितास्तेचरणातपत्रम् ॥ परस्परंत्वद्गुणवादसीधुपीयूषनि र्यापितदेहधर्माः १७

तसमस्तपुरुषार्थंकारणंपादमूलमुपेयिवानित्यन्वयः किंकामस्त्वमित्यतउक्तं परिवोढुकामइति समानशीलांगृहमेधिधेनुंगृहस्थयज्ञांगभूतांभार्यांपरिवोढुकामःपरिणेतुकामःतत्रनिमित्तमाह दुरा शयइति दुरशोभनेविषयेआशयोयस्यसतथा दुरशोभनदुःखयोरितियादवः १५ अघटितघटकमहिमाभगवान्यतःसकामेप्यास्तिनिकृष्टंजानंतोपिमाद्दशास्त्ववेदारूपवचनमाययानियताःसंस रंतीत्याह प्रजापतेरिति अधीशेतिसंबुद्धेःप्रजापतिर्हरिरेवनविरिंचस्तस्यतत्रमुख्यार्थानुपपत्तेरिंद्रादिशब्दवत् अथयईश्वराब्रह्मादयस्तेषामपीशजगत्सृष्ट्यादिविभूतिप्रवर्तकत्वात् प्रजापतेस्तववच सावेदलक्षणतंत्यातस्यवाक्तंतिर्नामानिदामानीतिश्रुतेः अयंजनःस्वर्गादिकामहतोर्निबद्धःकिल तत्पूजालक्षणंबलिंवहतीतिशेषः हेशुक्लसंसारशुचविलाप्यकंसुखंआदायददातीतिलोकानुगतत्वाद हमप्यनिमिषायप्राणिचीर्णपुण्यपापनिरीक्षणार्थमुन्मीलितनेत्रत्वात्तच्छब्दवाच्यायकालांतर्यामिणेतुभ्यंबलिंवहामि उत्तरत्रसभार्योवहेयमितिचार्थः १६ अयमेवबलिर्भगवदर्पणबुद्ध्याचिकीर्षितो भक्तिहेतुरपिभवतीतिभावेनाह लोकांश्चेति अस्माल्लोकात्प्रेत्येतिश्रुतेः लोकान्जडशरीराणिचलोकानुगतानसून्प्राकृतेंद्रियाणिचहित्वातेतवचरणातपत्रंश्रिताःपुनश्चपरस्परंतवगुणवादएवसीधुपीयूषं सुखजनकनवप्रसूतगवीदुग्धंयत्तेननिर्यापिताःप्रवर्तितादेहधर्माः सच्चिदानंदात्मकशरीरधर्मायेषांतेतथा यद्वा निर्यापितानिवारिताजननमरणादिलक्षणादेहधर्मायेषांतेतथा १७

लक्षणदर्शनाल्लक्ष्यमध्याहृत्यान्वेतव्यं तेतवचक्रमेषामायुर्नैछिनत्तीतिशेषः सुदर्शनाद्यावर्तयाति अजरोति अजरेकदापिजरादोषरहितेअक्षेनाभिद्वारेभ्रमतीत्यजराक्षभ्रमिःनिपतांलिंगत्वाद्विरिशब्दवत्
अधिमासैःसहत्रयोदशमासाःआराणिदलानियस्यतत्तथा त्रीणिशतानिषष्टिसंख्यासहितानिअहोरात्रलक्षणानिदिनान्येवपर्वाणियस्यततथात्रिशतंषष्टिपर्वछांदसत्वादनुस्वारलक्षणबिंदुलोपोनास्तिषट्
कल्पोनेमयश्चक्रप्रांतदेशायस्य वत्षण्नेमिअनंताःपरमाणुद्व्यणुकादिलक्षणाच्छिदाःछिद्राअतिशयितच्छिद्राअवयवायस्यसंतीतिअनंतच्छिदि तृतीयोतिशयेइतिसूत्रादिकारोलोकवैलक्षण्यलक्षणा
तिशयार्थः यद्वाछदइत्यस्मिन्नर्थेछिदीतिनिपातनं । मथनान्मिथिलोजातइतिवद्युक्तंच । त्रीणिचातुर्मास्यानिनाभियस्यसात्रिनाभिः करालस्रोतोऽतिदूरवेगजगदाच्छिद्यकवलीकृत्यधावत्गच्छत्पुनः
पुनरावर्तमानमित्यर्थः यदेवंविधंकालचक्रंतदितिशेषः एषामायुराच्छिद्यनधावत् जगदाच्छिद्यधावदित्यनेनगृहाश्रमंगृहीत्वापामरवन्नसंसरामिकिंतुत्वदनुग्रहकरंकर्मकारंकारंजरसंगच्छन्नंतेनिवृत्तिमार्ग
मनुतिष्ठामीतिध्वनितम् १८ भक्तजनविषयस्वेच्छानियतसंसारोन्मूलनंकैमुत्येनसिद्धमितिभावेनाह एकइति निर्गुणस्यगुणेषुसत्सुतदमृतपानेननिर्यापितदेहधर्मत्वसंभवातितत्तुचिंत्यमित्यतोवाह एकइति
ब्रह्माद्यन्यतमासाध्यजगत्सर्जनादेस्त्वत्कटाक्षलेशानियतत्वेनबंधध्वंसनंकिमुवक्तव्यं सार्वज्ञादिगुणाभावेसृष्ट्यादिकमनुपपन्नमतोन्यथानुपपत्त्यागुणानामानंत्यंसिद्धमतउक्तंयुक्तमिति आत्मनिस्वोदरेस्थि
तस्यजगतःसिसृक्षयास्वाधीनयायोगमाययाचित्प्रकृत्याजडप्रकृत्याचलोकविडंबनार्थंद्वितीययेत्युक्त द्वितीयआत्मन्निति पाठपुरुषरूपोभूत्वेत्यर्थः स्वशक्तिभिः स्वरूपसामर्थ्योपेतमत्स्याद्यवतारैःपालनादि

नत्तेजराक्षभ्रमिरायुरेषांत्रयोदशारंत्रिशतंषष्टिपर्व ॥ षण्नेम्यनंतच्छिदियत्त्रिनाभिकरालस्रोतोजगदाच्छिद्यधावत् १८ एकःस्वयंसन्जगतःसिसृक्षया
द्वितीययात्मन्नधियोगमायया ॥ सृजस्यदःपासिपुनर्ग्रसिष्यसेयथोर्णनाभिर्भगवन्स्वशक्तिभिः १९ नैतद्बताधीशपदंतवेप्सितंयन्माययाजगृहेभूतसू
क्ष्मम् ॥ अनुग्रहायत्वयियर्हिमालयालसत्तुलस्याभगवान्विलक्षितः २० तंत्वानुभूत्योपरतक्रियार्थंस्वमाययावर्तितलोकतंत्रम् ॥ नमाम्यभीक्ष्णं
नमनीयपादसरोजमल्पीयसिकामवर्षम् २१

कंकरोषीति सृष्ट्यादेर्लक्षणंवास्तवमितिविज्ञापनायोर्णनाभिनिदर्शनमुक्तं । यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णतेचेतिश्रुतेः १९ यथासृष्ट्यादिलक्षणज्ञानंपुरुषार्थसाधनमित्याशयेनसृष्ट्यादिकमुक्तंएवंभ्रष्टसृज्ययोर्भेद
ज्ञानंतत्साधनमित्यभिप्रायेणाह नतदिति अधीश यत्भूतसूक्ष्मंब्रह्मांडमाययास्वेच्छयानन्यप्रेरणयारूपत्वेनजगृहेअंगीकृतवान् भूतसूक्ष्मैर्निर्मितमपिमृदटवदित्युच्यते तवैवरूपमीप्सितंसत्यंज्ञानमनंतं
ब्रह्मेतिउपनिषदभीष्टंपदंरूपंनभवति अतएवज्ञानमेवतोषलक्षणपुरुषार्थकरमभेदेनज्ञानंखेदलक्षणदुःखकरमित्यर्थः तर्हिकिमित्यग्रहीदित्यतउक्तं अनुग्रहायेति त्वयिभक्तिभाजांमंदाधिकारिणांभगवतिभ
क्त्युत्पादकानुग्रहायाग्रहीदित्यर्थः त्वयैतत्कुतोज्ञातं यर्हीतिविलक्षितइतिपदमावृत्ययोजनीयं सभगवान्यर्हियदालसंतीतुलसीयस्यांसालसत्तुलसीतयामालया उपलक्षणमेतत् मकरकुंडलाद्यलंकारै
श्चमयाविशिष्टत्वेनलक्षितोंकितोन्यवस्तुवैलक्षण्येनलक्षितोध्यानपदंगमितस्तथेदानीमपिलक्षितोदृष्टइतियर्हियस्मात्तस्मादिदमेवाभीष्टमितिविज्ञातं यद्वानृनयइतिधातोर्नायवान् भगवान्भूतानांसूक्ष्मंद्व
छमशक्यंयद्रूपंजगृहेएतत्तवेप्सितंपदं तर्हिकथंदृष्टमितितत्राह अनुग्रहायेति तर्ह्यनुग्रहोपितथाविशिष्टःकिमितिनाभूदत्राह यर्हीति यदा यादृशलक्षणवत्तयालक्षितोध्यातस्तथामयाविलक्षितोदृष्टइतिय
स्मात्तस्मात् भक्त्यनुकंपितत्वात्त्वत्स्वामित्वज्ञानश्रेयःसाधनमितिसूचितम् २० मदनुग्रहेणसच्चिदानंदलक्षणंवपुर्दर्शयतोभवतोनमनोपायनदानेनानित्यतृप्तस्यप्रत्युपकरोमीतिभावेनाह तंत्वेतियस्त्वद्रूपतया
सेनजगत्सृष्ट्यादिकंकरोषिअहंतंत्वात्वानमामीत्यन्वयः ननुयदिनंतुर्नम्योविशिष्टःस्यात्तर्हिसतत्क्रियाविषयःस्यादित्यतस्तंविशिनष्टिअनुभूत्येति अनुभूत्यास्वरूपानुभवेनोपरतोनिवृत्तःक्रियार्थः है

हादिनिमित्तकर्मफलविषयोयस्यसतथास्वरूपानंदानुभवेननिवृत्तविषयसुखोवातं स्वमाययास्वेच्छयावर्तितंलोकतंत्रंदेहादिलक्षणलोकप्रवृत्तिसाधनंयेनसतथातं अभीक्ष्णशःपुनःपुनरित्यनेनतात्प
र्यातिशयद्योतकेनइदमेवत्वत्प्रीतिसाधनमितिसूचयति भवानौषधपानवत्बलात्कर्मणाकचिविषयोनकिंतुस्वतएवेतिभावेनाह नमनीयेति इतोपित्वमेवनंतव्यइत्याह अल्पीयसीतिअल्पाधियासिजात्याशु
येनवाल्पतरमक्केकीटव्यासमिवाभीष्टंवर्षतंकामस्याभीष्टस्यवर्षोयस्मात्सतथोक्तः तमित्यक्षरयोजना । यद्वा महदहंकारादिजगत्स्रष्टृपद्रूपंतन्निजंनभवतीतियन्मततद्दूषयितुमेवाह तंत्वेतिउक्तार्थोयंश्लो
कः आवर्तितलोकाख्यराज्यव्यापारोयेनसतथातम् २१ कर्दमेनप्रणतरूपंसत्यज्ञानानंदलक्षणमेवनमायाशबलमितिभावेनाह इतीति प्रेम्णायुक्तेनस्मितेनसहसकृदुत्कृष्टंवीक्षणंतेनविलोकनेनविभ्रमंती
विस्फुरंतीभ्रूर्यस्यतथोक्तः २२ पुरामेमयातवचैत्यंचित्तस्थमभिप्रायंविदित्वैवसमयोजि तंमेरितंतदेवाह यदर्थमिति २३ पूजाकर्मणःक्षणभंगुरत्वेनतस्मादिदंफलमभूदितिनिश्चेतुंनशक्यतइतिशंकामाभून्म
दर्पितत्वेनाक्षीणफलत्वादित्यभिप्रेत्याह नवाइति जातुवैकदाचिदपिपाशुपतशास्त्रोक्तवन्मयिसंगृहीतात्मनांसमाहितमनआदींद्रियाणांयुष्माकंयन्मदर्हणंतदिदंभवद्विधेषुपुरुषेषुमृषाक्षणभंगुरत्वेन
निष्फलंनस्यान्मदर्पणचिकित्सायुक्तत्वादभक्तव्यावृत्त्यर्थमतितरामिति संगृहीतात्मनामितिषष्ठीसप्तम्यर्थेवा संनिकृष्टत्वादुभयोःस्वस्वामित्वसंबोधोनित्यमनुसंधेयइतितात्पर्यद्योतनायप्रायोज्यन्यथाम

ऋषिरुवाच ॥ इत्यव्यलीकंप्रणतोब्जनाभस्तमाबभाषेवचसामृतेन ॥ सुपर्णपक्षोपरिरोचमानःप्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः २२ श्रीभगवानुवाच ॥
विदित्वातवचैत्यंमेपुरैवसमयोजितम् ॥ यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहंसमर्चितः २३ नवैजातुमृषैवस्यात्प्रजाध्यक्षमदर्हणम् ॥ भवद्विधेष्वतितरांमयिसं
गृहितात्मनाम् २४ प्रजापतिपतिःसम्राट्मनुर्विख्यातमंगलः ॥ ब्रह्मावर्तंयोधिवसञ्छास्तिसप्तार्णवांमहीम् २५ सचेहविप्रराजर्षिर्महिष्याशतरूपया ॥
आयास्यतिदिदृक्षुस्त्वांपरश्वोधर्मकोविदम् २६ आत्मजामसितापांगींवयःशीलगुणान्विताम् ॥ मृगयंतींपतिंदास्यत्यनुरूपायतेप्रभुः २७ समाहितंतेहृ
दयंयत्रेमान्परिवत्सरान् ॥ सात्वांब्रह्मन्नृपवधूःकाममाशुभजिष्यति २८ यातआत्मधृतंवीर्यंनवधाप्रसविष्यति ॥ वीर्येत्वदीयऋषयआधास्यंस्तेजआत्मनः २९

यिसंगृहीतात्मस्वितिप्रयोक्तुंशक्यते अनेनश्रेयोर्थिभिरभेदवार्तादूरादेवपरिहृत्यभेदज्ञानमेवापाद्यमितिसूचितम् २४ कर्दमंप्रशस्यप्रकृतमनुसरति प्रजापतीति प्रजापतयोमरीच्यादयस्तेषांपतिःसप्तार्ण
वामितिअनेनसम्राट्त्वंविवृतं ब्रह्मावर्तक्षेत्रमधिवसन् अधिशीङ्स्थासांकर्मेत्यतःसप्तम्यर्थेद्वितीया २५ ततःकिमस्माकमत्राह सचेतिहेविप्र २६ वनवासिनोममसम्राजाकिंतत्राह आत्मजामिति अ
सितापांगीनीलद्युतिनेत्रांतां नीलांजनांशितत्वेनापितत्स्वभावःस्यादितिगुणांतराण्याह वयइति कियद्वयइतिप्रश्नमंतरेणवयोलक्षयति मृगयंतीमिति आसन्नरजःकामुकत्वेनपाणिग्रहणयोग्यामित्यर्थः
२७ राजपुत्र्यास्तापसोहंकथमनुरूपःस्यामितितत्राह समाहितमिति राजपुत्रीत्वादिविशेषणमंतरेणयत्रयस्यांवध्वाभिमानतीतान्परिवत्सरान्तेहृदयंसमाहितंममानुकूलाभार्यास्यादितिसक्तम् २८
इदंचत्वत्संकल्पात्मूर्तंसत्यंभवतीतिभावेनकन्यांविशिनष्टि येति याचात्मधृतंतेवीर्यंरेतोलक्षणंगर्भंनवधाप्रसविष्यति नवधाविभक्तयाप्रसूतंतववीर्यंवंशवृद्धिकरंचेत्याह वीर्यइति मरीच्याद्यृषयोपि
त्वदीयेवीर्येनवधाविभज्यपुत्रीभूतेआत्मनस्तेजोगर्भलक्षणमाधास्यन्यदिभवान्मदुक्तमकरिष्यत्तर्हीतिशेषः सानृपस्यवधूःकन्यात्वांकामंभजिष्यति संसेविष्यतइत्यन्वयः आशुकालक्षेपोनैवेति २९

मदर्पणंबुद्ध्याचिकित्सितस्यस्वधर्मानुष्ठानस्यमत्प्राप्तिरेवफलमित्याह त्वंचेति ३० गार्हस्थ्यानंतरंचतुर्थाश्रमोप्यवश्यमनुष्ठेयइत्याशयेनाह कृत्वेति अभयंदत्त्वाभूतेभ्यइतिशेषः आत्मवान्यदे कस्वरणः संन्यासाश्रमानुष्ठानफलमाह मयीति सहजगदितिक्रियाविशेषणं यथाजगतासहवर्तमानस्तथात्मानंत्वांमयिद्रक्ष्यसि मदाधारंपश्यसीत्यर्थः आत्मनित्वयिस्थितंमांचपश्यसि अनेना धाराधेयभावेनोपास्तिंकुर्वतएवंविधज्ञानेनमत्प्राप्तिरुक्तेत्यतोभेदज्ञानमेवपरमपुरुषार्थसाधनमुक्तंभवति ३१ पिंडविच्छेदात्पितृशापःस्यादित्यातंकोमाभूदितिभावेनाह संभूयेति तवक्षेत्रेभार्यायां क्षेत्रंपुंगे गेहेदेहेकेदारेयोनिभार्ययोः पुण्यस्थानेसमूहेचेतियादवः । त्वद्वीर्येणसहगर्भंप्रविश्येतिशेषः स्वांशकलयाशुक्ररक्तसंबंधरहितयासच्चिदानंदलक्षणयासंभूयसम्यगभिव्यज्यतत्त्वसंहितांतत्त्वसंख्यानलक्षणंसां ख्यशास्त्रंप्रणेष्येकरिष्यइत्यन्वयः ३२ कर्दमायाशेषपुरुषार्थसाधनमभीष्टंहरिरुपदिश्यपुनःकिमकार्षीदितितत्राह एवंतमिति प्रत्यगक्षमंतर्यामिविषयमिंद्रियंविषयत्वेनगच्छत्येनंप्रतीतिप्रत्यगक्षगः अ परोक्षज्ञानविषयइत्यर्थः प्रत्यक्स्थितोपीदानीमिंद्रियविषयगतोवा ३३ अशेषसिद्धेश्वरैःसमस्तब्रह्मादिभिरभिष्टुतः सिद्धैःसनकादिभिर्मृग्यतइतिसिद्धमार्गश्च मार्गोमृगपदेमासिसौम्यर्क्षेन्वेषणेध्वनि ।

त्वंचसम्यगनुष्ठायनिदेशंमउशत्तरः ॥ मयितीर्थीकृताशेषक्रियार्थोमांप्रपत्स्यते ३० कृत्वादयांचजीवेषुदत्त्वाचाभयमात्मवान् ॥ मय्यात्मानंसहजगद्
द्रक्ष्यस्यात्मनिचात्मवान् ३१ संभूयस्वांशकलयात्वद्वीर्येणमहामते ॥ तवक्षेत्रेदेवहूत्यांप्रणेष्येतत्त्वसंहिताम् ३२ एवंतमनुभाष्याथभगवान्प्रत्यगक्षगः ॥
जगामबिंदुसरसःसरस्वत्यापरिश्रिताद् ३३ निरीक्षतस्तस्ययथावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः ॥ आकर्णयन्पत्ररथेंद्रपक्षैरुच्चारितंस्तोममुदीर्णसाम ३४
एवंसमस्थितेशुक्लेकर्दमोभगवानृषिः ॥ आस्तेस्मबिंदुसरसितंकालंप्रतिपालयन् ३५ मनुःस्यंदनमास्थायशातकौंभपरिच्छदम् ॥ आरोप्यस्वांदुहित
रंसभार्यःपर्यटन्महीम् ३६ तस्मिन्सुधन्वन्नहनिभगवान्यत्समादिशत् ॥ उपायादाश्रमपदंमुनेःशांतव्रतस्यतत् ३७ यस्मिन्भगवतोनेत्रादपतन्हर्षबिंद
वः ॥ कृपयासंपरीतस्यप्रपन्नेर्पितयाभृशम् ३८ तद्वैबिंदुसरोनामसरस्वत्यापरिप्लुतम् ॥ पुण्यंशिवामृतजलंमहर्षिगणसेवितम् ३९ पुण्यद्रुमलताजालैःकू
जत्पुण्यमृगद्विजैः ॥ सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यंवनराजिश्रियान्वितम् ४० मत्तद्विजगणोद्घुष्टंमत्तभ्रमरविभ्रमम् ॥ मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलम् ४१

पत्ररथाःपक्षिणस्तेषामिंद्रोगरुडस्तस्यपत्रैःपक्षैरुदीर्णमुत्कृष्टंसामयस्मिन्तथातंस्तोमं स्तुतिविशेषम् ३४ अनंतरंकर्दमोपितपश्चेत्संपन्नंकिमत्रेत्यन्यत्रवागमत्किंतत्राह एवमिति प्रतिपालयन्प्रतीक्षमाणः ३५ ऋष्याद्युक्तमपिनमृषाभवतिकिमुतेश्वरभाषितमितिभावेनमनोर्गमनंवक्ति मनुरिति पर्यटन्महीमिति ३६ अनेनपित्रादुहित्रर्थंवरानुगमनंनलौकिकमितिराज्यपरीक्षाव्याजेनयदृच्छया प्राप्तइतिभावंसूचयति हेसुधन्वन्विदुर शांतव्रतस्यपूर्णव्रतस्य ३७ कर्दमाश्रमस्यबिंदुसरइतिनामकस्मादितितत्राह यस्मिन्निति ३८ बिंदूनांसरणंप्रसरणंयत्रतद्बिंदुसरइति कन्यादानकार्यमंतरेणापिश्रेयोर्थिनागंतुंयोग्यमित्याशयेनतदाश्रमगुणानाह पुण्यमिति शिवंचामृतमयाचितंचजलंयस्मिंस्तत्तथा । अमृतंव्योम्निदेवान्नेयज्ञशेषरसायने । अयाचितेचदुग्धाब्धावित्यभिधानम् ३९ पुण्यद्रुमाअश्वत्थादयः लतामाधव्यादयःतेषांजालैःसमूहैःमुकुलैश्चयुक्तंइतिशेषः पुण्यमृगाःकृष्णसारंगादयःद्विजाजारितर्यादिपक्षिणः ४० मत्तेनद्विजगणेनविशिष्टपक्षिसमूहेनउद्घुष्टमाघोषितं मत्तानांभ्रमराणांविभ्रमःशृंगारविशेषोयस्मिंस्तत्तथा बर्हाणियेषांसंतीतिबर्हिणोमयूरास्तएवनटास्तेषामाटोपोनृत्यसंभ्रमोयस्मिंस्तत्तथा मिथआह्वयंतोमत्ताःकोकिलायस्मिंस्तत्तथा ४१

नकेवलमश्वत्थादयोपत्राऽन्येपिसंतीत्याह कदंबेत्यादिना ४२ सामान्येनोक्तान्पक्षिणोविशेषनाम्नानिर्दिशति कारंडवैरित्यादिना कारंडवाख्यमहापक्षिभिः ४३ श्वाविशोवृकागवयावन्यागावः
गोपुच्छाश्चमर्यः हरिभिःसिंहैः मर्कैर्वनमार्जारैःनाभिभिर्मृगनाभिभिः ४४ ४५ तपसिविषयेउग्रतरइत्युग्रयुक्तीव्रवेगवतेत्यर्थः उग्रयोगतपस्त्वेवपुःकार्श्यंनदृष्टिसुखाजनकेकन्यादानेवैराग्यंस्या
दितितत्राह नातिक्षाममिति तत्रहेतुद्वयमाह भगवतइति ४६ पुरुषलक्षणाभावेनातिक्षामत्वमप्रयोजकमितितत्राह प्रांशुमिति प्रांशुमुन्नतं तपोवेषगूढत्वेनान्यल्लक्षणंअत्रनदृश्यतइतिभावेनाह
जटिलं असंस्कृतमनलंकृतम ४७ उटजंपर्णशालामनुरूपयाराजयोग्यया ४८ तृणानिभूमिरुदकंवाक्चतुर्थीचसूनृतेतिअस्यार्थमनुसंदधानोमुनिर्वाचापितंमानयतीत्याह गृहीतेति श्लक्ष्ण
यामधुरया ४९ किमर्थांसुरसांवाणीमाहेत्यत्राह नूनमिति मुकुरेमुखस्येवास्मिन्राज्ञिहरेर्विशेषसंनिधानस्यप्रतीयमानत्वादेवेतिवक्ति हिशब्दोहेत्वर्थः सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात्त्वमितिसप्तम्यर्थे त्व
यिहरेःपालिनीसात्विकीशक्तिःसंनिहिताहियस्मात्तेतवचंक्रमणंसम्यक्पर्यटनंसतामस्मादृशानांसंरक्षणायासतामस्मद्विरोधिनांचवधाय नूनंनिश्चयइत्यन्वयः ५० एतदेवविवृणोति यइति अर्कस्य

कदंबचंपकाशोककरंजबकुलासनैः ॥ कुंदमंदारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतम् ४२ कारंडवैर्बकैर्हंसैः कुररैर्जलकुक्कुटैः ॥ सारसैश्चक्रवाकैश्चचकोरैर्वल्गुकूजितम् ४३
शशकैर्हरिणैःक्रोडैःश्वाविड्गवयकुंजरैः ॥ गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम् ४४ प्रविश्यतत्तीर्थवरमादिराजःसहानुगः ॥ ददर्शमुनिमासीनंतस्मि
न्हुतहुताशनम् ४५ विद्योतमानंवपुषातपस्युग्रयुजाचिरम् ॥ नातिक्षामंभगवतःस्निग्धापांगविलोकनात् ४६ तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेनच ॥
प्रांशुंपद्मपलाशाक्षंजटिलंचीरवाससम् ४७ उपसंसृत्यमलिनंयथार्हणमसंस्कृतम् ॥ अथोटजमुपायांतंनृदेवंप्रणतंपुरः ४८ सपर्ययाप्रत्यगृह्णात्प्रतिनं
द्यानुरूपया ॥ गृहीतार्हणमासीनंसंयतंप्रीणयन्मुनिः ॥ स्मरन्भगवदादेशमित्याहश्लक्ष्णयागिरा ४९ नूनंचंक्रमणंदेवसतांसंरक्षणायते ॥ वधायचास
तांयस्त्वंहरेःशक्तिर्हिपालिनी ५० योर्केंद्वग्नींद्रवायूनांयमधर्मप्रचेतसाम् ॥ रूपाणिस्थानआधत्सेतस्मैशुक्लात्मनेनमः ५१ नयदारथमास्थायजैत्रंम
णिगणार्पितम् ॥ विस्फुरच्चंडकोदंडोरथेनत्रासयन्नघान् ५२ स्वसैन्यचरणक्षुण्णंवेपयन्मंडलंभुवः ॥ विकर्षन्बृहतींसेनांपर्यटस्यंशुमानिव ५३ तदैवसेत
वःसर्वेवर्णाश्रमनिबंधनाः ॥ भगवद्रचिताराजन्भिद्येरन्बतदस्युभिः ५४ अधर्मश्चसमेधेतलोलुपैर्व्यंकुशैर्नृभिः ॥ शयानेत्वयिलोकोयंदस्युग्रस्तो
विनंक्ष्यति ५५

रूपंप्रकाशकत्वंचंद्रस्याह्लादकत्वमग्नेरधृष्टत्वमिंद्रस्यैश्वर्यकरत्वंवायोःश्रेष्ठत्वंयमस्यदुष्टजनदमनेनिर्घृणत्वं धर्मस्यपुण्यापुण्यविवेकवैशद्यंप्रचेतसोवरुणस्यगाम्भीर्यंदस्त्वमेतानिरूपाणिस्थानेतत्तद्विनियोग
कालेप्राप्तेआधत्सेधारयसि तस्मैशुक्लस्यहरेरात्मनेप्रतिमारूपायविशेषावेशसंनिधानस्थानायनमइत्यन्वयः प्रतीयमानंतादात्म्यंविहायतत्प्रतिमात्वकल्पनानाप्रामाणिकी स्वायंभुवोमनुश्चैवपृथुरैलोर्जुना
वपि । ब्रह्मशेषविपारुद्रइंद्रऋष्यादयस्तथा । विष्ण्वावेशयुताःसर्वेनतुविष्णुस्वरूपकाःइतिवचनात्युक्तमुक्तम् ५१ जगद्रक्षणार्थमुत्पन्नत्वात्तवहरेर्विशेषावेशोयुक्तइत्यभिप्रेत्यव्यतिरेकमुखेनराजानप्रशंसति
नयदेति जैत्रंजयशीलमघान्पापपुरुषान्त्रासयन्कंपयन् ५२ अंशुमानादित्यः ५३ दस्युभिर्हिंसाशीलैःपुरुषैःसेतुभेदःस्यात् ५४ ततःकिमत्राह अधर्मस्येति व्यंकुशैःनिरंकुशैःअतोपिकिमत्राह शयान
इति शयानेन्यायान्यायविचारशून्ये ५५

ऋषित्वाभिमानभंगभयात्किंचिज्जानन्नपिकर्दमःकार्यविशेषंपृच्छति अथापीति अनेनराज्ञोर्थनाशभंगभयंनिवृत्तमितिध्वनयति ५६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वाविंशोध्यायः ।.२२॥ राज्ञाकर्दमपृष्टंश्रुत्वाचतूर्णींआस्थायिकथनवाग्व्यवहारोवाकारीतितत्राह एवमिति सव्रीडइवेतिविनयगुणंभूषयति उपारतंयावदपेक्षितमुक्त्वातूष्णींस्थितं यद्वाउपाधिकेसर्वेश्वरेहराव कारशब्दवाच्येरतंनिरतंश्रीनारायणध्यानोपेतमित्यर्थः अआअंअःपुराणोषिरितिपाद्मे १ इत्यनेनविप्रक्षत्रियपोःसूचितांसमानसंबंधप्रसिद्धिंप्रपंचयति ब्रह्मेति अस्मत्परीप्सयाऽस्मद्रक्षणेच्छया छंदोम यान्वेदप्रधानान् तपःकायक्लेशः विद्याशास्त्रज्ञानंयोगोभगवद्भक्तिलक्षणः अनेनक्षत्ररक्षासामर्थ्यमुक्तंभवति अलंपटान्विरक्तान्शमदमादिगुणसंपन्नानित्यर्थः २ विप्राणांत्राणायरक्षणाय अनंतत्वद्योत नायदोःसहस्रादिति उभयोर्हरेःकिंप्रियतममितितत्राह हृदयमिति तस्यहरेर्ब्रह्मकुलहृदयमतिप्रियंहि छिन्द्यांस्वबाहुमपीत्युक्तंहि तर्हिकिंक्षत्रेणेत्यतउक्तं क्षत्रमिति अंगांगिभावेनतारतम्येनातिप्रियत्वम् ३ यतएवांगांगित्वमतएवब्रह्मक्षत्रंरक्षतिक्षत्रंचब्रह्मरक्षतिआत्मानं चोपदेशादिनारक्षति यःसदसदात्मकःकार्यकारणव्यापीदेवोद्वयमपिरक्षतीत्यन्वयः ४ स्वप्रार्थनांग्राहयितुकर्दमंप्रशंसति तवेति दर्शनादित्यनेनचक्षुःसन्निकर्षः शास्त्रीयवचनंचेतिद्वयंविवक्षितं धर्मराज्यपालनादिकम् ५ भगवद्दर्शनंसुपूतानामेवलभ्यतेनापुण्यानामित्याह दिष्ट्येति अंगसंगस्तुततोभ्यधिकपुण्याल्लभ्यतइति

अथापिपृच्छेत्वांवीरयदर्थंत्वमिहागतः॥ तद्वयंनिर्व्यलीकेनप्रतिपाद्यमहेहृदा ५६ ॥ इतिश्रीभागवतेम०तृतीयस्कंधेद्वाविंशोध्यायः॥२२॥ मैत्रेयउवाच ॥
एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयंमुनिम् ॥ सव्रीडइवतंसम्राडुपारतमुवाचह १॥ मनुरुवाच ॥ ब्रह्मासृजत्स्वमुखतोयुष्मानस्मत्परीप्सया ॥ छंदोमयां
स्तपोविद्यायोगयुक्तानलंपटान् २ तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्रपात् ॥ हृदयंतस्यहिब्रह्मक्षत्रमंगंप्रचक्षते ३ अतोह्यन्योन्यमात्मानंब्रह्मक्षत्रं
चरक्षतः ॥ रक्षतिस्माव्ययोदेवःसदासदसदात्मकः ४ तवसंदर्शनादेवच्छिन्नामेसंशयाहृदः ॥ यत्स्वयंभगवान्प्रीत्याधर्ममाहरिरक्षिषोः ५ दिष्ट्यामेभग
वान्दृष्टोदुर्दर्शोयोकृतात्मनाम् ॥ दिष्ट्यापादरजःस्पृष्टंशीर्ष्णामेभवतःशिवम् ६ दिष्ट्यात्वयानुशिष्टोहंकृतश्चानुग्रहोमहान् ॥ अपावृतैःकर्णरंध्रैर्जुष्टादि
ष्ट्योशतीर्गिरः ७ सभवान्दुहितुस्नेहपरिक्लिष्टात्मनोमम ॥ श्रोतुमर्हसिदीनस्यश्रावितंकृपयामुने ८ प्रियव्रतोत्तानपदोःस्वसेयंदुहितामम ॥ अन्विच्छ
तिपतिंयुक्तंवयःशीलगुणादिभिः ९ यदातुभवतःशीलश्रुतरूपवयोगुणान् ॥ अशृणोन्नारदात्सैषात्वय्यासीत्कृतनिश्चया १० तत्प्रतीच्छद्विजाग्र्येमांश्र
द्धयोपहृतांमया ॥ सर्वात्मनानुरूपांतेगृहमेधेषुकर्मसु ११

भावेनाह दिष्ट्येति ६ अपावृतैर्विवृतैरुशतीरुशत्योनिर्मलाः ७ अलमनुलापेनकिमिच्छुरागतोसितद्ब्रूहीतितत्राह सभवानिति ८ भ्रातृमतीत्वेनग्राह्यत्वेहेतुंपुत्रिकाएत्रधर्मराहित्यंध्वनयन्नाह प्रियव्रतेति सामान्यविशेषाभ्यांव्यवहारःसंभवतिअतएवकथमस्यावरविचारइतितत्राह अन्विच्छतीति यदावयःशीलगुणादिभिर्युक्तंपतिमन्विच्छतिसंभोगवयःप्राप्तासीत् नहिकन्यास्वयंपतिंमृगयतेयत्पुत्र बांधवाएवातोन्विच्छतीत्यनेनवयएवलक्ष्यते ९ यदातुनारदाद्भवतःशीलादिगुणानशृणोत् ततःकिमत्राह सैषेति याश्रुतवतीसैषासएवममपतिःस्यादितिकृतनिश्चयासीत् १० अत्रापिकीदृशोसौकुत्रा स्तइत्यादिविशेषप्रश्नादिनानिश्चयोलभ्यतइत्यतएकोंशोनिरगापि अतोद्वितीयोपिनिर्धार्यइतिभावेनाह तत्प्रतीच्छेति कन्येच्छयाःप्रीतानधिरवेनेच्छांकुरुगृहाणेत्यर्थः अत्रान्योपिगुणोस्तीत्याह श्रद्ध येति उपहृतांदत्तां अतोपिगुणात्गृहाणेत्याशयेनाह सर्वात्मनेति गृहमेधेषुगृहस्थाश्रमयोग्ययज्ञारूपेषुकर्मसुतेतवसर्वात्मनायुक्तायुक्तविचारमंतरेणस्वतएवानुरूपामनुकूलश्रद्धादिगुणा । रूपं शब्देपद्योश्लोकेमंथावृत्तोहितादिषु सौंदर्येचस्वभावेचेति ११

किंचनेदानीमितिप्रतिपादनेनकांचनस्त्रियंपरिहरेत्तद्व्रतमितिश्रुतिविरोधोपिस्यादितिभावेनाह उद्यतस्येति निर्मुक्तसंगस्यविषयसंगमनिच्छतोपिनतुसर्वात्मनासंगस्यनिषिद्धत्वादनर्थहेतुत्वाच्च तदुक्तं य स्तुप्रव्रजितोभूत्वापुनःसेवेतमैथुनम्।षष्टिवर्षसहस्राणिविष्ठायांजायतेकृमिरिति कामरक्तस्ययोग्यस्यप्रतिवादःप्रत्याख्यानंनिषेधइत्यर्थः ११ भवंतमंतरेणान्यःकश्चित्प्रत्याख्यातिचेद्बाधकंचास्तीत्याह यउ द्यतमिति कीनाशंकदर्यंकर्षकंवा १३ अनापृच्छ्यागमनमात्मदोषंपरिहरति अहंचेति अनेनबहिर्मुखेषुअयंदोषोनपंडितेष्वितिदर्शितम्। उपकुर्वाणोविवाहकामः । वेदानधीत्ययोवर्णीविवाहार्थंगुरोः कुलात् । कृतानुज्ञोनिवर्तेतउपकुर्वाणउच्यते १४ प्रतिबुद्धप्रत्युत्तरोमुनिःकिमकार्षीदितिराज्ञोंतःशंकानिवारयति बाढमिति बाढमित्युक्तंविवृणोति उद्वोढुकामइति बाढंत्वभिमतेभृशइतिच तवपुत्रीवो ढुंयोग्येत्याह अप्रमत्तेति । पतिशुश्रूषणेयत्ताविषयासक्तिनिस्पृहाधर्मार्थकामहेतुर्यात्वप्रमत्तेतितांविदुरिति। त्वप्रत्तेतिपाठेर्थितायान्यस्मैवाचाप्यदत्तत्वात्परामृष्टशंकाभावादुपयंतुंयोग्येत्याह अप्रत्तेति चशब्दोहेत्वर्थः किंनामायंविवाहइतितत्राह आवयोरिति चतुर्णांविवाहविधीनामयंवैवाहिकोविधिराद्योब्राह्मः। शक्त्याकन्यामलंकृत्याहूययत्रप्रदीयतेसब्राह्मइतिस्मार्तः। मुहूर्तंप्रतीक्ष्यनस्थेयमित्यतोवाह आवयोरिति आद्योद्यतनोदिवसएवविवाहयोग्योविधीयतइतिविधिः विभक्तिप्रतिरूपकंचाव्ययंभवतीतिवचनादद्येत्यव्ययं सुबंतरूपमपिविवक्षावशाद्भवति प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिसूत्रा

उद्यतस्यहिकामस्यप्रतिवादोनशस्यते ॥ अपिनिर्मुक्तसंगस्यकामरक्तस्यकिंपुनः १२ यउद्यतमनादृत्यकीनाशमभियाचते ॥ क्षीयतेतद्यशःस्फीतंमान श्चावज्ञयाहतः १३ अहंत्वाशृणवंविद्वन्विवाहार्थंसमुद्यतम् ॥ अतस्त्वमुपकुर्वाणःप्रत्तांप्रतिगृहाणमे १४ ॥ ऋषिरुवाच ॥ बाढमुद्वोढुकामोहमप्रमत्तातवात्म जा ॥ आवयोरनुरूपोसावाद्योवैवाहिकोविधिः १५ कामःसभूयान्नरदेवतेऽस्याःपुत्र्याःसमाम्नायविधौप्रतीतः ॥ कएवतेतनयांनाद्रियेतस्वयैवकांत्या क्षिपतीमिवश्रियम् १६ यांहर्म्यपृष्ठेक्वणदंघ्रिशोभांविक्रीडतींकंदुकविह्वलाक्षीम् ॥ विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमानाद्विलोक्यसंमोहविमूढचेताः १७ तां प्रार्थयंतींललनाललाममसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् ॥ वत्सांमनोरुच्चपदःस्वसारंकोनानुमन्येतबुधोभिजातः १८ अतोभजिष्येसमयेनसाध्वींयावत्तेजो बिभृयादात्मनोमे ॥ अतोधर्मान्पारमहंस्यमुख्यान्शुक्लोपदिष्टान्बहुमन्येऽविहिंस्रान् १९

त्र १५ संतानलक्षणःस्त्रीणांमुख्यकामःसविधिनास्यात्ताहशोभूयादितिराज्ञोभिप्रायंजानन्निवकर्दमोनिर्युक्तेकामइति यःकामःसमाम्नायविधौवेदवाक्येदशास्यांपुत्रानाधेहिपतिमेकादशंकृधीतिप्रतीतोख्या ख्यातो हेनरदेवसकामस्तेतवास्याःपुत्र्याःस्यादित्यन्वयः अनंतरमपिभवतामस्पुत्रीलालनीयेतिनप्रार्थनीयामितिभावेनाह कएवेति स्वयौत्पत्तिक्याकांत्यान्याःस्त्रियःक्षिपंतींनिरस्यंतींश्रियंलक्ष्मीमिवस्थि तां अनादरहेतुरूपलावण्याद्यभावाभावादित्यर्थः १६ यथापुरास्यानारदवाक्यादस्मद्गुणविषयाभिरुचिरभूत्तथास्माकमपिकेनाचित्पथिकेनश्राविताायामस्यांशृंगारादिगुणपंक्तिमाकर्ण्याकांक्षासमुत्पन्ने तिभावेनतल्लावण्यंस्तौति यामित्यादिश्लोकद्वयेन विश्वावसुर्गंधर्वःसमीचीनोमोहोयस्मात्तत्सौंदर्यात्तत्तथातेनसंमोहेनसौंदर्येणविमूढंकृत्याकृत्यशून्यंचेतोयस्यसतथा यद्वासंमोहोदर्शनाज्जातंपारवश्यंतेन मूढचेताअनेनकर्दमस्यप्राप्तित्वमन्वर्थमितिदर्शितं यद्वासंमोहोनामवस्तुनिस्नेहविशेषस्तेन १७ प्रार्थयंतीमित्यादीनिपंचविशेषणानिस्वीकारेकारणानि ललनानांविलासिनीनांस्त्रीणांललामांतिलकभूतां नसेवितौश्रियोलक्ष्म्याश्चरणौयैस्तैस्तथातैः पुरुषैरदृष्टामित्यनेनदृष्टिविषयीकारयोग्यतापिनकिंपुनःस्वीकारइतिसूचयति मनोःसुतामितिकुलं उच्चपदउत्तानपादस्यस्वसारंभगिनीमितिभ्रातृमत्तात्वं कोन्य स्यानेजातोपिबुधःस्यादभिजातइति अनेनात्मनोयोग्यताविशयंध्वनयति १८ किमनुलापेनोक्तंसर्वंसत्यंप्रत्यक्षचपरांकिंकि यतेइतितत्राह अतइति यतएवंविधगुणाअतइति समयेनकालेन कालवाचि

यावदिति इयंतवपुत्रीयावच्चदायेआत्मनःशरीरस्यमुक्तात्वविकारकृतरेतोलक्षणंतेजोबिभृयाद्विभर्ति अहमपितावदेवाविभर्मीतिशेषः ततःपरंकिमत्राह अतइति अतोऽत्रापत्योत्पत्त्यनंतरंपारमहंस्यमुख्या
न्पारमहंससंबंधिनोतएवमुख्यान्शुक्लेनानित्यशुद्धेनहरिणोपदिष्टानाविहिंसान्पश्चाचालंभनाविधुरान्यमान्बहुमन्येअनुतिष्ठामिसंप्राप्स्यामीत्यर्थः १९ अस्मिन्नर्थेहरिरेवावयोःसाक्षीत्याह यतइति
प्रेमसंस्थाप्यतेस्वसेतौनिधायरक्ष्यतेप्रलयेयत्रयस्योदरेसचप्रमाणंसाक्षीअनंतइतिसाक्षिणःकालत्रयेप्यवस्थानमाह २० मैत्रेयोविदुरंप्रतिकर्दमस्यमितभाषित्वगुणंवक्ति सउग्रधन्वन्निति इ
यदेवएतावदेव स्वमनीषितंचेदभूत्तदोहरिणाकिमितिहरावनादरबुद्धिर्नाभूत्तत्प्रसादादेवेदंसमस्तंकार्यंजातमभूदितिसततंश्रीनाराणस्मृतिमानितिभावेनउक्तमरविंदनाभमिति । नवोद्वाहयोग्या
याःकन्यायाःप्रथमःकर्षणमंत्रःपत्युः स्मितशोभिमुखमन्यथेदानीमंगारलिप्तमिवोत्तरत्रकिमुतवैमुख्यादिकंस्यादित्यतइदमौत्पत्तिकंननैमित्तिकमितिभावेनायमेवपतिःस्यान्नान्यइतिस्मितशोभिनामु
खेनदेवहूत्यामनआकर्षितामित्याह स्मितशोभितेनेति लुभगाध्यैंगृध्नुअभिकांक्षायामित्याकांक्षणमप्याकर्षणविशेषः २१ महिषीदुहित्रोःपूर्वसंवादइदानीमपिसन्नेतद्दर्शनेनान्यथाभूदितिवि
विदिषुरिवराजातन्निश्चयज्ञानपूर्वकंकन्यामस्माअदादित्याह सइति अन्वनंतरम् २२ तत्रराज्ञ्याकिमदायीतितत्राह शतरूपेति परिबर्हान्वरयश्वोदीयमानद्रव्याणि तानि

यतोभवद्विश्वमिदंविचित्रंसंस्थाप्यतेयत्रचवावतिष्ठते ॥ प्रजापतीनांपतिरेषमह्यंपरंप्रमाणंभगवाननंतः २० ॥ मैत्रेयउवाच ॥ सउग्रधन्वन्नियदेवाबभा
षआसीच्चतूष्णीमरविंदनाभम् ॥ धियोपगृह्णन्स्मितशोभितेनमुखेनचेतोलुलुभेदेवहूत्याः २१ सोनुज्ञात्वाव्यवसितंमहिष्यादुहितुःस्फुटम् ॥ तस्मै
गुणगणाढ्यायददौतुल्यांप्रहर्षितः २२ शतरूपामहाराज्ञीपारिबर्हान्महाधनान् ॥ दंपत्योःपर्यदात्प्रीत्याभूषावासःपरिच्छदान् २३ प्रत्तांदुहितरंसम्राट्
सदृक्षायगतव्यथः ॥ उपगुह्यचबाहुभ्यामौत्कंठ्योन्मथिताशयः २४ अशक्नुवंस्तद्विरहंमुंचन्बाष्पकलांमुहुः ॥ आसिंचदंबवत्सेतिनेत्रोदैर्दुहितुःशिखाः
२५ आमंत्र्यतंमुनिवरमनुज्ञातःसहानुगः ॥ प्रतस्थेरथमास्थायसभार्यःस्वपुरंनृपः २६ उभयोर्ऋषिकुल्यायाःसरस्वत्याःसुरोधसोः ॥ ऋषीणामुपशां
तानांपश्यन्नाश्रमसंपदः २७ तमायांतमभिप्रेत्यब्रह्मावर्तात्प्रजाःपतिम् ॥ गीतसंस्तुतिवादित्रैःप्रत्युदीयुःप्रहर्षिताः २८ बर्हिष्मतीनामपुरीसर्वसंपत्सम
न्विता ॥ न्यपतन्यत्ररोमाणियज्ञस्यांगंविधुन्वतः २९ कुशकाशास्तएवासन्शश्वद्धरितवर्चसः ॥ ऋषयोयैःपराभाव्ययज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ३०

लोकविलक्षणानिकिंनेत्याह भूषेति २३ पुत्रींदत्त्वाकिंचित्कालमत्रैवतत्स्नेहादवात्सीत्किंनेत्याह प्रत्तेति सदृक्षायसमानाय अनेनमनुःस्वकुमारीराजकुमाराभावाच्छांदसायदत्तवानित्यपवा
दमपाकरोति २४ बाष्पकलाअश्रुबिंदून् नेत्रोदैर्नेत्रजलैः शिखाःकेशभारान् २५ २६ राजामहतिगहनेकक्षेस्थितायकस्मैचिन्मूलफलाशनायतापसायपुत्रींदत्त्वायाम्यहमित्यनुशोकानुत्पादकं
स्वराजधानीविशिष्टसंपत्समुद्रमृषीणामाश्रममंडलंददर्शस्वपुरीमयादित्याह उभयोरिति ऋषिकुल्यायाऋषिकुलप्रियायारोधसोस्तीरयोःस्थितानामुपशांतानामतिशयितभगवन्निष्ठानाम् २७ मनोःराजे
तिशब्दार्थंलक्षयति तमायांतमिति अनेनप्रजानुरागेणरंजनाद्राजेतिशब्दोनिरुक्तइतिध्वनयति २८ इयमपिनगरीतरक्षेत्रेभ्योपिपुण्यतमेतिश्रैष्ठ्यमाह न्यपतन्निति जलार्द्रमंगंविधुन्वतोयज्ञवराहस्यां
गाद्रोमाणिज्ञानानंदलक्षणानियत्रबर्हिष्मत्यांन्यपतन् सहस्रशोवताराअभिव्यक्ताअभूवन्नित्यर्थः २९ रोम्णामवतारत्वेकुशकाशात्मकत्वंकथमितितत्राह तइति सप्तसुपथमेतिसूत्रात्तेभ्योज्ञानान
दलक्षणेभ्योवतीर्णेभ्योरोमभ्यएवकुशकाशाआसन्नित्यन्वयः प्रथमप्राप्तपरित्यागेकिंकारणमितिचेन्नहरेर्हेयोपादेयराहित्यात् न्यपतन्नित्युक्त्याकिंनस्यादितिचेन्न ज्ञानानंदस्वरूपेभ्योरोमभ्योस्यकुशाद
य । विधुन्वतःप्रपात्येतुवाराहवपुषोभवन् । तानिरोमाणिदेवस्यरूपाण्यासन्सहस्रशइतिवाक्यविरोधात् । रोम्णांकर्कशत्वात्कुशकाशानामकर्कशत्वेनसुकुमारकांतिमत्त्वात्नरोमत्वंयुक्तमिति भावेनाह

लसदिति लसद्धरितवर्चसोभास्वद्दूर्वांकुरश्यामरोचिषः यथायोदाहकस्वमन्यनियतमेवंकुशादीनामवध्यराक्षसपरिभावकत्वंभगवद्रोमशक्तिनियुक्त मतस्तएवासन्निति व्यपदेशइतिभावेनाह ऋषयइति पराभाव्यपराभूययज्ञंभगवंतं ३० इतोपिकुशादीनांरोमव्यपदेशोयुज्यते यज्ञांगत्वेनविष्णुपदप्राप्तिहेतुत्वादित्याशयेनाह कुशेति कुशकाशमयंकुशकाशनिर्मितं यत्रकुशकाशाकरेपुरेस्थित्वामनुर्यज्ञपुरुषमयजत्तेन मनुनायतोयस्यबर्हिषोगुणात्स्थानगुणाद्वादृढमक्षयंस्थानंविष्णुपदंलब्धं अनेनबर्हिष्मतीतिशब्दार्थोनिरुक्तइतिज्ञायते ३१ समनुरेवंविधांबर्हिष्मतींनामपुरींनिर्विश्यसुखमावसदित्यन्वयः तस्याविषयभोगाभावेशून्यागारस्थवत्किंसुखमत्राह तस्यामिति तस्यांपुर्यांविद्यमानंभवनंप्रविष्टःकामान्भोगान्‌विषयभोगोधर्मादिपुरुषार्थविरोधेनदुःखहेतुरित्यतउक्तमन्याविरोधतइतिअन्यस्यधर्मादेरविरोधेन ३२ धर्माद्यविरोधेनविषयभोगः कथमत्राह संगीयमानेति अनुबद्धेनास्निग्धेन ३३ ग्राहग्रस्तस्येवविषयासक्तस्यहरिकथाश्रवणेनकिंफलमत्राह निष्णातामिति योगमायासुयोगसामर्थ्येष्वणिमादिषु मुनिंसर्वज्ञं वेत्तावेद्यस्यसर्वस्यमुनिःसद्भिरुदाहृतइत्यभिधानं स्रंसयितुंहरिकथाश्रवणात्श्लथयितुम् ३४ विषयसेवायाःप्राबल्येकथंनशेकुरितिवचनमित्याशंक्यहरिकथाश्रवणादेनिरंतरत्वेनसंवर्धितापचयत्वेनततो

कुशकाशमयंबर्हिरास्तीर्यभगवान्मनुः ॥ अयजद्यज्ञपुरुषंलब्धंस्थानंयतोदृढम् ३१ बर्हिष्मतींनामपुरींनिर्विश्यसुखमावसत् ॥ तस्यांप्रविष्टोभवनंतापत्रयविनाशनम् ॥ सभार्यःसप्रजःकामान्बुभुजेन्याविरोधतः ३२ संगीयमानसत्कीर्तिःसस्त्रीभिःसुरगायकैः ॥ प्रत्यूषेष्वनुबद्धेनहृदाशृण्वन्हरेःकथाः ३३ निष्णातंयोगमायासुमुनिंस्वायंभुवंमनुम् ॥ यदास्रंसयितुंभोगानशेकुर्भगवत्परम् ३४ अयातयामास्तस्यासन्यामाःस्वांतरयापनाः ॥ शृण्वतोध्यायतोविष्णोःकुर्वतोब्रुवतःकथाः ३५ सएवंस्वांतरंनिन्येयुगानामेकसप्ततिम् ॥ वासुदेवप्रसंगेनपरिभूतगतित्रयः ३६ शारीरामानसादिव्याःपर्यासेयेचमानुषाः ॥ भौतिकाश्चकथंक्लेशाबाधंतेहरिसंश्रयम् ३७ यःपृष्टोमुनिभिःप्राहधर्मान्नानाविधान्शुभान् ॥ नृणांवर्णाश्रमाणांचसर्वभूतहितःसदा ३८ एतत्तआदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतम् ॥ वर्णितंवर्णनीयस्यतदपत्योदयंशृणु ३९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेत्रयोविंशतितमोध्यायः॥२३॥ श्रीशुकउवाच ॥ पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिमिंगितकोविदा ॥ नित्यंपर्यचरत्प्रीत्याभवानीवभवंप्रभुम् १ विस्रंभेणात्मशौचेनगौरवेणदमेनच ॥ शुश्रूषयासौहृदेनवाचामधुरयाप्रभो २

पिप्राबल्यातिशयादितिभावेनाह अयातयामाइति यातयामंगतरसं। गतसारंयातयामंयामःसारइहोच्यतइतिवचनादयातयामाअगतसारानिष्फलाइत्यर्थः। यामाःकालावयवाःस्वांतरयापनाःस्वावसानकारिणः ३५ सकालावधिःकियानित्यत्राह सएवमिति स्वांतरंस्वकालावधिंपरिभूतंनिरस्तंगतीनांतिर्यग्यातनातमसांत्रयंयेनसतथा ३६ शारीरादिक्लेशोपद्रुतत्वेनयामानामगतसारत्वंकथमत्राह शारीराइति पर्यासेमानुषत्वेनावस्थानेपिमानुषामनुष्येभ्योजाताः भौतिकाभूतप्रेतादिभ्योजाताः ३७धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वाल्लोकहितकरस्यनकोप्युपद्रवइत्याशयेनाह यःपृष्टइति ३८ मनुचरितमुपसंहृत्यवक्तव्यांशंप्रतिजानीते एतत्तइति तस्यमनोरपत्यस्यदेवहूत्याउदयंसमृद्धिंशृण्विति ॥३९॥ इतिश्रीभा०म०तृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांत्रयोविंशोध्यायः ॥२३॥ पितृभ्यांमातापितृभ्यांमातापितरौपितराविल्यभिधानं। इंगितकोविदाचित्तस्थविज्ञाननिपुणा। भवानीपार्वती १ विस्रंभेणपत्युरेवाभीष्टसिद्धिःस्यादितिनिश्चयलक्षणेनविश्वासेनआत्मशौचंमनःशुद्धिःशुश्रूषयाहितश्रवणेच्छया सौहृदमनिमित्तस्नेहः २

कामोविषयेच्छा दंभआत्मनिअविद्यमानमाहात्म्यप्रकटनं अर्धपापव्यसनं तेजीयांसमतींद्रियकरणशक्तिमंतम् ३ संतोषलक्षणमादिमंसंभाषणंतदभूदित्याह सवाइति पुत्रादिमहाशिषआशासा
नामिच्छंतीम् ४ क्षामांम्लानामतएवकर्शितांलघ्वीभूतशरीरयष्टिम् ५ परमभक्त्यादिकमस्तीतिकुतोलक्ष्यतइतितत्राह यइति योदेहिनामत्यंतसुहृत् अयंस्वदेहः समुचितंस्नानालंकारभोज
नादिलक्षणंभर्तानापेक्षितःकिमितितत्राह क्षयितुमिति यदर्थेयस्यममप्रीत्यर्थंक्षयितुंकृशीकर्तुं ममकृशदेहदर्शनेनैवअयंतुष्टःस्यादितियदतोहंतवतुष्टइत्यन्वयः ६ किमनयागुडजिह्विकयाप्र
धुरयावाप्यापुरुषार्थानुपयोगिन्येत्याशंक्यतुष्टिफलंप्रत्यक्षयति यामइति स्वधर्मनिरतस्यमेममतपआदिसाधनैर्विजितोपार्जितातस्यहरेरनुभावनयानिरंतरोपासनयाउत्पन्नभगवत्प्रसादादवरुद्धावशी
कृतायाताममममविद्यमानांदृष्टिंप्राप्य सन्निकृष्टफलत्वात्तुभ्यंवितरामि तयाकितत्राह अभयामिति अभयप्रदामशोकांदुःखविनाशनीं मदनुभावनयेतिपाठेममनित्यशुश्रूषालक्षणयोपासनया
त्वयावरुद्धाउपदेशयोग्यताकारितेत्यर्थः आत्मयोगश्चित्तनिरोधलक्षणः ७ मोक्षव्यतिरिक्तपुरुषार्थानांक्षणभंगुरत्वेनतत्साधनमायासेननपृथगनुष्ठेयमेतदविनाभूतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह अन्यइति स्व
र्गाद्यवाप्तिसाधनोपदेशंविहायचतुर्थपुरुषार्थप्राप्त्युपायोपदेशःकस्मादित्यतोवाह अन्येपुनरिति उरुक्रमस्यभगवतोभ्रुवउद्विजृंभतोविनाशकलक्षणस्फुरणेनविभ्रंशिताविनाशिताअर्थरचनाविषयभो

विसृज्यकामंदंभंचद्वेषंलोभमघंमदम् ॥ अप्रमत्तोद्यतानित्यंतेजीयांसमतोषयत् ३ सवैदेवर्षिवर्यस्तांमानवींसमनुव्रताम् ॥ दैवाद्गरीयसःपत्युराशासा
नांमहाशिषः ४ कालेनभूयसाक्षामांकर्शितांव्रतचर्यया ॥ प्रेमगद्गदयावाचापीडितःकृपयाब्रवीत् ५ तुष्टोहमद्यतवमानविमानदायाःशुश्रूषयापरमया
परयाचभक्त्या ॥ योदेहिनामयमतीवसुहृत्स्वदेहोनापेक्षितःसमुचितंक्षयितुंयदर्थे ६ यामेस्वधर्मनिरतस्यतपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिताभगवत्प्र
सादात् ॥ तामेवतेतदनुभावनयावरुद्धादृष्टिंप्रपश्यवितराम्यभयामशोकाम् ७ अन्येपुनर्भगवतोभ्रुवउद्विजृंभविभ्रंशितार्थरचनाःकिमुरुक्रमस्य ॥ सिद्धा
सिभुंक्ष्वविभवान्निजधर्मदोहान्दिव्यान्नरैर्दुरधिगानपिविक्रियाभिः ८ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ एवंब्रुवाणमबलाखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्यगताधिरा
सीत् ॥ संप्रश्रयप्रणयविह्वलयागिरेषद्व्रीडावलोकविलसद्धसिताननाह ९ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ राद्धंबतद्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपेत्वयिविभोतदवैमि
भर्तः ॥ यस्तेभ्यधायिसमयःसकृदंगसंगोभूयाद्गरीयसिगुणप्रसवःसतीनाम् १०

गचमत्कारायेषांतेतथोक्ताः इतियस्मात्तस्मात्तदुपदेशेनकिंनकिमपीत्यर्थःस्वर्गादीनांभवद्विजृंभानुगृहीतावस्थानत्वात्तदनुग्रहेणतत्प्राप्तिःकिंवाच्येतिस्वनियामितंकंठोक्तीकरोति सिद्धासीतिनकेवलंचतुर्थ
पुरुषार्थेनत्वंसिद्धासिकिंत्वपेक्षिताशेषपुरुषार्थेनापि तत्कथमत्राह भुंक्ष्वेति निजधर्मस्यदोहायेषांतेतथातान् अश्वमेधादिविशिष्टक्रियाभिःसाधनैरपिनरैर्दुराधिगान् अधिगंतुमशक्यान् अनेनभगवदनुग्र
हएवालमेतदवाप्तयेनकर्मादिकमित्युक्तंभवति ८ एवमुपदिष्टायादेवहूत्यामनसिकिमभूदितितत्राह एवमिति अखिलासुयोगमायाविद्यासुअणिमाद्यष्टांगयोगसामर्थ्यसिद्धिकरीषुविचक्षणंनिपुणं भर्तुःप्रस
न्नतामवेत्यावेक्ष्यसदाशुश्रूषानिरतत्वेनतदवसरोपिनास्तीतिगताधिःनिरस्तमनःपीडा एतत्कथमवगतमत्राह संप्रश्रयेति प्रश्रयेणविनयगुणेनसहवर्ततइतिसप्रश्रयःसचासौप्रणयःस्नेहप्रसरःतेनविह्वला
स्खलंतीतयागिराव्रीडयावलोकेनविलसच्छृंगारविशेषंकुर्वद्धसितंमंदस्मितंयस्यतत्तथा व्रीडावलोकविलसद्धसितमाननंयस्याःसातथा ९ स्वयंप्रसन्नेंद्रियत्वात्श्रोतृप्रसादजनकवाक्यमाहेत्याह राद्धमिति
हेद्विजवृषब्राह्मणश्रेष्ठयद्भवीष्येतत्तवराद्धंसिद्धं हेभर्तःअमोघयोगमायायाअधिपेत्वयिपयोगसामर्थ्यंतदहमवैमीति अर्थाकितवापेक्षितमत्राह यस्तइति तेतवसकृदंगसंगःशरीरस्पर्शलक्षणोग्राम्यधर्मः सम
योभ्यधायिसभूयादितिप्रार्थ्यइतिशेषः सकृदंगसंगेनकिंफलंस्यादितितत्राह वरीयसीति सतीनांपतिव्रतानांस्त्रीणांवरीयसिगुणोत्तमेपत्यौसकृदंगसंगोगुणप्रसवःगुणाढ्यपुत्रंप्रसूतेइतिसफलएवेत्यर्थः १०

तर्हितथास्त्वित्याशंक्यकृत्यंकिंचिदस्तीत्याह तत्रेति तत्रसकृदंगसंगविषयेयथोपदेशंशास्त्रोपदेशमनतिक्रम्यकृत्यमितिकर्तव्यतामुपशिक्षविद्यामुपादत्स्व कुतोविद्योपादानमत्राह येनेति अतिरिरंसयाऽऽत्म
न्यधर्मेच्छयाकर्शितएषममम आत्मादेहोयेनविद्योपादानेनसिध्येतसफलोभूयात्सकामोस्तुकिमुद्दिश्येत्यतउक्तं तेकृतइति त्वत्कृतमनोभवेनतन्निमित्तकामेनधर्षितायाअभिभूतायाः कीदृक्विद्योपादा
नकायइतितत्राह तदीशेति यत्सार्वभौमपुत्र्याममसदृशंयोग्यंतद्भवनंविद्यासामर्थ्येनविचक्ष्वदृष्ट्वाकुर्वित्यन्वयः अतितरांरिरंसयारंतुमिच्छयातेतवमनोभवधर्षितायामेएषकामःकमनीयआत्माकायोयेनावि
द्याबलेनरचितेनगृहादिनासिध्येततादृशंभवनंविचक्ष्वेतिवा ११ विषयेभ्यआहृत्यात्मन्येवाधिष्ठापितसर्वेंद्रियग्रामोपिकर्दमः आश्रितवत्सलामहांतइतिभावंदर्शयन्प्रियावचनंपालयन्योगविद्याबले
नतत्क्षणएवगृहंनिर्ममइत्याह प्रियाइति यादृशेनभगवद्ध्यानेनाभीष्टंस्यात्तादृशंयोगमनुतिष्ठन् आविरचीकरत्प्रकाशयामास १२ श्रोतृणांभगवद्ध्यानमाहात्म्येश्रद्धातिशयजननायाप्राकृतंप्राकृतमिववर्ण

तत्रेतिकृत्यमुपशिक्षयथोपदेशंयेनैषमेकर्शितोतिरिरंसयात्मा ॥ सिध्येततेकृतमनोभवधर्षितायाःकामस्तदीशभवनंसदृशंविचक्ष्व ११ ॥ मैत्रेयउवाच ॥
प्रियायाःप्रियमन्विच्छन्कर्दमोयोगमास्थितः ॥ विमानंकामगंक्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरत् १२ सर्वकामदुघंदिव्यंसर्वरत्नसमन्वितम् ॥ सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कं
मणिस्तंभैरुपस्कृतम् १३ दिव्योपस्करणोपेतंसर्वकालसुखावहम् ॥ पट्टिकाभिर्विचित्राभिःपताकाभिरलंकृतम् १४ स्रग्भिर्विचित्रमालाभिर्मंजुसिंज
त्षडंघ्रिभिः ॥ दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् १५ उपर्युपरिविन्यस्तनिलयेषुपृथक्पृथक् ॥ क्लृप्तैःकशिपुभिःकांतंपर्यंकव्यजनासनैः १६ तत्रत
त्रविनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितम् ॥ महामरकतस्थल्याजुष्टंविद्रुमवेदिभिः १७ द्वास्सुविद्रुमदेहल्याभातंवज्रकपाटिमत् ॥ शिखरेष्विंद्रनीलेषुहेमकुं
भैरधिश्रितम् १८ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषुनिर्मितैः ॥ जुष्टंविचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः १९ हंसपारावतव्रातैस्तत्रतत्रनिकूजितम् ॥ कृत्रिमान्म
न्यमानैःस्वानधिरुह्याधिरुह्यच २० विहारस्थानविश्रामसंवेशप्रांगणाजिरैः ॥ यथोपजोषंरचितैर्विस्मापनमिवात्मनः २१ ईदृग्गृहंतत्पश्यंतींनातिप्रीते
नचेतसा ॥ सर्वभूताशयाभिज्ञःप्रावोचत्कर्दमःस्वयम् २२ निमज्ज्यास्मिन्ह्रदेभीरुविमानमिदमारुह ॥ इदंशुक्लकृतंतीर्थमाशिषांयापनंनृणाम् २३
सातद्भर्तुःसमादायवचःकुवलयेक्षणा ॥ सरजंबिभ्रतीवासोवेणीभूतांश्चमूर्धजान् २४ अंगंचमलपंकेनसंछन्नंशबलस्तनम् ॥ आविवेशसरस्वत्याः
सरःशिवजलाशयम् २५

यति सर्वकामेत्यादिना सर्वासांसमृद्धीनांउपचयेनसमाहारेणउदर्कमुत्कृष्टं एतदेवविविनक्ति मणिस्तंभैरिति उपस्कृतमलंकृतम् १३ दिव्यानिकुलालादिरचनारहितान्युपस्कराणिभांडादिगृहसाधना
नितैर्युक्तं पट्टिकाभिःपट्टवस्त्रकृताभिः १४ विचित्रमालाभिः नानाविधपुष्परचिताभिःस्रग्भिर्मालाभिर्मंजुमधुरंसिंजंतःशब्दंकुर्वंतःषडंघ्रयोभ्रमरायासुतास्तथोक्तास्ताभिः १९ कशिपुभिःशय्याभिः
पर्यंकैर्मंचैः १६ १७ द्वास्सुद्वारेषुविद्रुमदेहल्यानिर्मितद्वारबंधेन । देहलीद्वारबंधःस्यादितिच । वज्ररत्नकृताःकपाटयोयस्मिन्संतीतिवज्रकपाटिमत् १८ चक्षुष्मंतोदीप्तिमंतःपद्मरागाद्यामणयः
विचित्राणांवितानानांसमूहैः १९ कृत्रिमान्शोभार्थंकृतान्स्वान्अकृत्रिमानमन्यमानैः २० शयनानिवेशनंसंवेशः प्रांगणंगृहपूर्वभूमिरजिरंगृहबाह्यसंस्कृतभूमिः यथोपजोषंयथासुखम् २१ परिच
रिकाभावान्नातिप्रीतेन सर्वभूतानामाशयमभिप्रायमभितोजानातीतिसर्वभूताशयाभिज्ञः २२ आशिषाशुभानांयापये प्रापये एवंविधेह्रदतीर्थे २३ सरजंधूलिधूसरम् २४ मलेनकिट्टेनदृढबद्धेन
पंकेनकर्दमेनकल्मषेणवा शबलौकृष्णपांडुरौस्तनौयस्मिंस्तच्चथातत् सरस्वत्याःसरोह्रदंशिवानांजलानामाशयंस्थानम् २५

ह्रदंप्रविश्यकिमकरोदित्यत्राह सांतःसरसीति वेश्मगृहं तत्रस्थितादशशतानिसहस्रंकैशोरवयसःषोडशवर्षवयसउत्पलगंधवत्गंधोयासांताउत्पलगंधयः २६ पथिवृणदर्शनवदेतद्दर्शनेनाकिमस्याः प्रयोजनमितितत्राह तांदृष्ट्वेति अनेनाभ्युत्थानप्रणामसंभाषणादिप्रयोजनमुक्तंभवति कर्मकरीःकर्मकर्यः शाधिअनुशासनंकुरु २७ कीदृशंपरिचारकर्मकुर्वन्नितितत्राह स्नानेनेति महत्याराध्याअर्हेणयोग्येन मनस्विनींप्रसन्नमनसं नूत्नेनूतने २८ वरीयांसिवरणीयतमानिद्युमंतिकांतिमंति सर्वगुणैर्भक्ष्यभोज्यचोष्यलेह्यलक्षणैरुपेतं मधुरादिषड्गुणोपेतंवा आमृतवत्स्वादुयद्यंयस्मिंस्त दमृतासवम् २९ भर्तृसान्निध्याभावेशरीरशृंगारेणांकितत्रवक्ति अथेति आदर्शेदर्पणे आत्मानंशरीरंविरजंनिर्मलंकृतस्वस्त्ययनंदासीभिःकृताशीर्वचनम् ३० कुलस्त्रीतुशिरःस्नानमुत्सवेस्नातुतैलतः । वारेवापैतृकेकर्मण्यन्यदाकंठसंप्लुताइतिस्मार्ताः ३१ पूर्वपश्चिमभागावेश्रयाश्रोण्योरिति रुचकेनवृत्ताकारेणकंठाभरणेन ३२ सुभ्र्वादिभिश्चलसत्चकासन्मुखंयस्याःसातत्तथोक्त पद्मकोशंस्पर्धतइतिपद्मकोशस्पृत्तेन ३३ एवंविधमात्मानंदृष्ट्वायदाऋषीणांऋषभंदयितंप्रेष्ठंपतिं पतिसमीपेइदंसर्वंशोभतइतिसस्मारततस्तदासप्रजापतिर्यत्रास्तेस्वयंचताभिःस्त्रीभिःसहतत्रैवास्तइत्यन्वयः ३४ यदासाभर्तुः पुरस्तात्स्थितंस्त्रीसहस्रैश्चवृतंआत्मानमद्राक्षीचदातस्यकर्दमस्ययोगगतिंभगवद्ध्यानफलंनिशाम्यकिमिदंचित्रमितिसंशयंविस्मयप्रत्यपद्यत नतुकोटिद्वयावलंबिविकल्पं प्रागेवनिश्चायकधर्मदर्शनादि

सांतःसरसिवेश्मस्थाःशतानिदशकन्यकाः ॥ सर्वाःकिशोरवयसोददर्शोत्पलगंधयः २६ तांदृष्ट्वासहसोत्थायप्रोचुःप्रांजलयःस्त्रियः ॥ वयंकर्मकरीस्तुभ्यंशाधिनःकरवामकिम् २७ स्नानेनतांमहार्हेणस्नापयित्वामनस्विनीम् ॥ दुकूलेनिर्मलेनूत्नेददुरस्यैचमानद २८ भूषणानिपरार्ध्यानिवरीयांसिद्युमंतिच ॥ अन्नंसर्वगुणोपेतंपानंचैवामृतासवम् २९ अथादर्शेस्वमात्मानंस्रग्विणंविरजांबरम् ॥ विरजंकृतस्वस्त्ययनंकन्याभिर्बहुमानितम् ३० स्नाताकृतशिरःस्नानंसर्वाभरणभूषितम् ॥ निष्कग्रीवंवलयिनंकूजत्कांचननूपुरम् ३१ श्रोण्योरध्यस्तयाकांच्याकांचन्याबहुरत्नया ॥ हारेणचमहार्हेणरुचकेनचभूषितम् ३२ सुभ्रुवासुदताश्लक्ष्णस्निग्धापांगेनचक्षुषा ॥ पद्मकोशस्पृधानीलैरलकैश्चलसन्मुखम् ३३ यदासस्माररऋषभमृषीणांदयितंपतिम् ॥ तत्रचास्तेसहस्त्रीभिर्यत्रास्तेसप्रजापतिः ३४ भर्तुःपुरस्तादात्मानंस्त्रीसहस्रवृतंतदा ॥ निशाम्यतद्योगगतिंसंशयंप्रत्यपद्यत ३५ सतांकृतमलस्नानांविभ्राजंतीमपूर्ववत् ॥ आत्मनोबिभ्रतीरूपंसंवीतरुचिरस्तनम् ३६ विद्याधरीसहस्रेणसेव्यमानांसुवाससम् ॥ जातभावोविमानंतदारोहयदमित्रहन् ३७ तस्मिन्नलुप्तमहिमाप्रियपानुरक्तोविद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने ॥ बभ्राजउत्कचकउद्गुणपानवीच्यस्ताराभिरावृतइवोडुपतिर्नभस्थः ३८

त्यर्थः ३५ अर्थक्रियायोग्यत्वान्नविकल्पापरपर्यायःसंशयोभूत्किंतुविस्मयएवेतिभावेनव्यवायोपक्रमंवक्ति सतामिति स्तनपट्टिकयासंवीतौरुचिरौस्तनौयस्यतत्तथा ३६ जातभावःप्रादुर्भूतव्यवायलीलारंभः ३७ जातभावइत्युक्तंविवृणोति तस्मिन्निति सतस्मिन्विमानेबभ्राजेत्यकासइत्यन्वयः प्रकाशयोग्यगुणानाह अलुप्तेत्यादिना अलुप्तमहिमाअपरिच्छिन्नमाहात्म्यःग्राम्यकर्मासक्त्यापिसामर्थ्यलोपोनास्तीत्यर्थः सर्वेंद्रियाणांजरयंतितेजइतिश्रुतेरितरेषांसस्यादितिमाहात्म्यलोपशंकाकारणमाह प्रियेति आलिंगनेचुंबनेवाप्यनुषंगोनुवर्ततइति अंगमर्दनादिनाउपचीर्णंउपचूर्णितंशुश्रूषितंवपुर्यस्यसतथा अनेनसुरतालयेस्त्रियएवपरिचारकाइतिसूचितं कचःकलंकेदोषेचकुंतलेभ्रमरेतथाइत्यभिधानादुत्कचकउद्धृतदोषः उत्कृष्टोगुणोयस्यतदुद्गुणंतच्चपानंपातुंयोग्यमधरामृतंतदुद्गुणपानंतस्यवीचिःपरंपरास्यास्तीत्युद्गुणपानवीच्यःमत्वर्थेयत्प्रत्ययः यद्वाउद्गुणपानःउत्तमाधरामृतश्चवीच्यएवावीचिःप्राप्तषोडशवर्षः प्राप्तषोडशवर्षःसत्नावीच्यइतिकथ्यतइतिच बुद्ध्यवतारार्थ दृष्टोतमाहताराभिरिति उडुपतिश्चंद्रःउक्तविशेषणानियथासंभवंचंद्रेपिघटनीयानि ३८

वनचलक्रीडादीनांसुरतांगत्वात् तदप्यनेनानुष्ठितमितिभावेनकामगमित्युक्तंविवृणोतिश्लोकद्वयेन तेनेति तेनविमानेनाष्टानांलोकपालानामिंद्रादीनांविहारःक्रीडायासुतास्तथोक्ताःकुलाचलेंद्राणांस प्तकुलपर्वतानांद्रोण्योनितंबगुहास्तासुअष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रोणीषुवैश्रवणवाबिरेरेमेइत्यन्वयः पाषाणसंधिषुसूर्यकिरणसंतापसंभूतनिदाघेषुस्वतःकामाग्निनातप्तस्यसुरतोत्सवानुभवःकथंघटतइत्य तउक्तमनंगेति अनंगसस्तोमारुतोवायुस्तेनसौभगासुसुंदरसुखासुघुघुनीआकाशगंगातस्याःपातेनप्रस्रवणेनाशिवःकर्णसुखःस्वनःशब्दोयासुतास्तासु अनेनविशेषणद्वयेनगांधशैत्यमितिगुणद्वयमुक्तं लल नाःस्त्रियःवरूथःसमूहः उभयत्रसमम् ३९ इदानींसौरभ्यंध्वनयन्नाह वैस्रंभकेसुरवनइति ४० इतरेषांवैमानिकानांविमानानांस्वाधिकृतेष्वेवप्रदेशेषुसंचारादस्यविमानस्यविशेषाभावादयंसर्वातिशयी त्याह भ्राजिष्णुनेति विमानेनचरंतीतिवैमानिकास्तान् ४१ एतदैश्वर्यंनस्वानियतंश्रीनारायणप्रसादायत्तमित्याशयेनाह किंदुरापादनमिति उद्दामचेतसामगाधबुद्धीनांतीर्थशुद्धजलंगंगापदोयं स्यसतीर्थपादस्य ४२ ब्रह्माश्चर्यात्भूगोलकादाधिकैश्वर्यातिशयःस्वाश्रमइतिभावेनततस्तस्यनिवृत्तिंवक्तुंप्रेक्षयित्वेति स्वसंस्थयास्वसमाध्यायाधांस्तावत्प्रदेशोपेतंभूगोलकंभूमंडलम् ४३ विदुरःस्वाश्रमंप्राप्य

तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रोणीष्वनंगसखमारुतसौभगासु ॥ सिद्धैर्नुतोद्युधुनिपातशिवस्वनासुरेमेचिरंधनदवल्ललनावरूथी ३९ वैस्रंभकेसुरवने नंदनेपुष्पभद्रके ॥ मानसेचैत्ररथ्येचसरेमेरामयासह ४० भ्राजिष्णुनाविमानेनकामगेनमहीयसा ॥ वैमानिकानत्यशेतचरन्लोकान्यथानिलः ४१ किं दुरापादनंतेषांपुंसामुद्दामचेतसाम् ॥ यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणोव्यसनात्ययः ४२ प्रेक्षयित्वाभुवोगोलंपत्न्यैयावान्स्वसंस्थया ॥ बह्वाश्चर्यंमहायोगीस्वाश्र मायन्यवर्तत ४३ विभज्यनवधात्मानंमानवींसुरतोत्सुकाम् ॥ रामांनिरमयन्रेमेवर्षपूगान्मुहूर्तवत् ४४ तस्मिन्विमानउत्कृष्टांशय्यांरतिकरींश्रिता ॥ नचाबुद्ध्यततंकालंपत्यापीच्येनसंगता ४५ एवंयोगानुभावेनदंपत्योरममाणयोः ॥ शतंव्यतीयुःशरदःकामलालसयोर्मनाक् ४६ तस्यामाधत्तरे तस्तांभावयन्नात्मनात्मवित् ॥ नवधाविधायरूपंस्वंसत्यसंकल्पविद्विभुः ४७ ततस्तासुषुवेसद्योदेवहूतिःस्त्रियःप्रजाः ॥ सर्वास्ताश्चारुसर्वांग्योलोहितो त्पलगंधयः ४८

स्वाश्रमंप्राप्यकिमकार्षीत्कर्दमइतितत्राह विभज्येति महायोगित्वाद्बहुशरीरग्रहणसमर्थःकर्दमआत्मानंस्वंनवधाविभज्य योगशक्त्यानवसंख्याविशिष्टानिशरीराणिगृहीत्वासुरतोत्सुकांमानुषरतिकामु कींमानवींमनुपुत्रींरामामपितावद्रूपवर्तीनिवरांरमयन्वात्स्यायनोक्तविधिनावर्षपूगान्मुहूर्तवद्रेमइत्यन्वयः ४४ तृतीयपुरुषार्थानुभवईदृगितिव्यनक्ति तस्मिन्निति मसृणत्वाद्रतिकरीं योबहुतिथस्तंका लम् ४५ इदानींकालंसंख्यातिएवमिति शरदोवत्सराःव्यतीयुरतिक्रांताःकामलालसयोश्चंद्रोदयेवर्धमानसमुद्रतरंगवद्विषयभोगाभिलाषयोः ४६ सुरतफलितमाह तस्यामिति । आत्मविच्चेत्विवृ णोति सत्येति सत्यसंकल्पोहरिः तंसत्यसंकल्पत्वादिगुणविशिष्टत्वेनवेत्तीति येनयोगुणोहरावुपसंह्रियतेसतद्गुणविशिष्टोभवतीतिन्यायात्स्वयमपिसत्यसंकल्पःस्वंस्वरूपंनवधाविधायतामप्या त्मनामनसानवधाभावयन्तस्यांगर्भलक्षणंरेतआधत्तेत्यन्वयः योगशक्त्यानवसुस्वस्यव्याप्तिसामर्थ्यंसूचयति विभुरिति अर्धमात्मनइतिपाठेआत्मनोर्धंपत्नींभावयन्नित्यर्थः अर्धोवाएषआत्म नोयत्पत्नीतिश्रुतेः ४७ शुक्लेनहरीणाकृत्यपश्यास्यंस्तेजआत्मनइत्यादावभिहितत्वादाहितःसगर्भःस्त्रीलिंगइतिनिश्चितेपिकतिपुकालावयवेपुगतेषुताकिमसूतेतितत्राह ततइति सद्यइत्य नेननिरस्यतिकतिप्विनिशंकां ४८

महत्वादुत्तरंकार्यंतत्प्रार्थनापूर्वकंकर्तव्यमित्यतोदेवहूतिःपुत्रीणांदानंपुत्रंचपतिंप्रार्थयते पतिमिति प्रव्रजिष्यंतंसंन्यासंकर्तुमिच्छंतंआलक्ष्यविषयविरागादिलक्षणेनज्ञात्वा उशतीपुत्रंकामयमानाऽतएव स्मयमानाविषयाभिलाषिणीवात्मानंदर्शयंतीउत्पस्स्यमानंभर्तृविरहजेनाविक्लवेन ४९ विषयाभिलाषंव्यनक्तिलिखंतीति नखाएवमणयःनखमणयस्तेषांश्रीर्यस्यसतथातेन अनेनकामार्ताःपदांगुष्ठेनभूमिंमुहुर्लिखंतीतिवात्स्यायनप्रसिद्धमितिसूचयति ५० किमाहेतिवृत्तमनुवदति सर्वमिति उपोवाहोपचकार अर्थांकितत्राह अथापीति अभयमभयलक्षणंपुत्रम् ५१ किंचतुभ्यतत्र दुहितृभिःसमाःअभयमितिसमान्यतउक्तंस्पष्टयति अपीति त्वयिवनंप्रव्राजितेसंन्यस्यवनंगतेसति ममविशोकायसंसारदुःखप्रहाणायपुत्रःस्यादपिसंभवेत्किंतत्सभवायभवदनुग्रहोभूयादितिशेषः सच्चिदिति पाठेसच्चिदानंदलक्षणःपरमात्मेतिध्वनयति कश्चिदितिपाठेअयमेवार्थःसुट्छांदसः ५२ अथापिपुत्रप्रार्थनव्याजेनेयंविषयाभिलाषुरितिशंकामाभूदित्याह एतावतेति इंद्रियार्थेषुशब्दादिषुप्रसंगोगुणबुद्ध्यातिस्नेहलक्षणोयस्तेनपरित्यक्तोविस्मृतः परमात्मासर्वोत्तमोहरिर्येनसातथोक्तातस्याः ५३ ममगतकालोपिपुरुषार्थहेतुःस्यादितिप्रार्थयतेइत्याह इंद्रियार्थेष्विति यद्यपिइंद्रियार्थेषुसज्जंत्याभवतःपरमितरविलक्षणंभावंयोगैश्वर्यमजानंत्यामेत्वयिकृतोयःप्रसंगःसतथापिपरमभागवतत्वेनत्वत्संगत्वान्मेअभवायअपुनर्भवायास्त्वित्यन्वयः ५४ ज्ञानंविनासंगस्यपुरुषार्थहेतुत्वंकथमित्यतस्तंविशिनष्टि

पतिंसाप्रव्रजिष्यंतंतदालक्ष्योशतीसती ॥ स्मयमानाविक्लवेनहृदयेनविदूयता ४९ लिखंत्यधोमुखीभूमिंपदानखमणिश्रिया ॥ उवाचललितांवाचंनिरुध्याश्रुकलांशनैः ५० सर्वंतद्भगवान्मह्यमुपोवाहप्रतिश्रुतम् ॥ अथापिमेप्रपन्नायाअभयंदातुमर्हसि ५१ ब्रह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यंविमृश्याःपतयःसमाः ॥ अपिस्यान्मेविशोकायत्वयिप्रव्रजितेवनम् ५२ एतावतालंकालेनव्यतिक्रांतेनमेप्रभो ॥ इंद्रियार्थप्रसंगेनपरित्यक्तपरात्मनः ५३ इंद्रियार्थेषुसज्जंत्याप्रसंगस्त्वयिमेकृतः ॥ अजानंत्यापरंभावंतथाप्यस्त्वभवायमे ५४ संयोगःसंसृतेर्हेतुरसत्सुविहितोधिया ॥ सएवसाधुषुकृतोनिःसंगत्वायकल्पते ५५ नेहयत्कर्मधर्मायनविरागायकल्पते ॥ नतीर्थपदसेवायैजीवन्नपिमृतोहिसः ५६ साहंभगवतोनूनंवंचितामाययादृढम् ॥ यत्वांविमुक्तिदंप्राप्यनमुमुक्षेहबंधनात् ५७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०तृतीयस्कंधेचतुर्विंशोध्यायः ॥ २४ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ निर्वेदवादिनीमेवंमनोर्दुहितरंमुनिः ॥ दयालुःशालिनीमाहशुक्लाभिव्याहृतंस्मरन् १

संयोगइति साधुषुभागवतेषुनिःसंगत्वायसंसारविरागाय अनेनवैराग्यभक्तिज्ञानद्वारासत्संगःपुरुषार्थहेतुरित्युक्तंभवति ५५ सत्संगत्योत्पन्नब्रह्मार्पणबुद्ध्याचिकीर्षितस्यकर्मणोद्वारद्वारिकयापरमपुरुषार्थहेतुत्वंनकेवलस्यक्षणिकत्वेनचाचेतनत्वेनचस्वाभीष्टफलदानसामर्थ्याभावादित्याह नेहेति इहकर्मभूमौयेनपुरुषेणयत्क्रियमाणंकर्मधर्मायधर्माख्यपुरुषार्थप्राप्तयेनस्यात् विरागायनकल्पतेवैराग्योत्पत्तौनसमर्थंस्यात् तीर्थपदस्यहरेःसेवार्थंचनस्याचाहशकेवलस्यकर्मणःकर्तासपुरुषोजीवन्मृतइत्युच्यते अपिशब्देनतस्यजन्मगर्हयति यस्मात्तस्माद्भागवतसंगत्याशिक्षितंकर्मैवकर्तव्यमित्यर्थः ५६ तर्हिकिमर्थंसकृदंगसंगोभूयादितिविषयाभिलाषःप्रार्थितइतितत्राह साहमिति सातादृश्यहंभगवतोहरेर्माययाबंधकशक्त्यावंचितानूनंतर्कयामि तर्कनिश्चययोर्नूनमितिच तत्रहेतुमाह यत्वामिति संसारविमुक्तिदंत्वांप्राप्यसंसारबंधनान्नमुमुक्षेमुक्तिंनेच्छामीतियस्मादतइति हेत्यनेनसंसारप्रवृत्त्यारंभमेवेच्छामीतिसूचयति ५७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्विंशोध्यायः ॥ २४ ॥ हरेरवताराअपिसच्चिदानंददेहत्वाच्छुक्रशोणितसंपर्कप्रारब्धशरीरानभवंतीत्याद्यर्थतात्पर्यावबोधायास्याध्यायस्यारंभःतत्रादौकर्दमेनदेवहूत्युक्तस्यकिमुत्तरत्वेनाभाणीतितत्राह निर्वेदवादिनीमिति निर्वेदंवैराग्यंवदितुंप्रतिपादयितुंशीलमस्यास्तीतिनिर्वेदवादिनीशालिनींभार्यां । शालिनीमालिनीमान्याचार्याभार्येतिचोच्यतेइत्यभिधानात् शुक्लनाम्नोहरेरभिव्याहृतवचनम् १

आत्मानंत्वांचमांचप्रतिपितुःशुक्ररूपेणमातुर्योनौनक्षरतीत्यक्षरः तत्रहेतुर्भगवानिति २ कदाप्रतिपत्स्यतइत्याशंक्यमदुक्तनियमानंतरमाविर्भविष्यतीतिभावेननियममाह धृतव्रतेति ३ अपिस्यान्मेवि
शोकायेतिप्रश्नंप्रत्याह सत्वयेति ब्रह्माणंचतुर्मुखंविभावयत्युत्पादयतीति ब्रह्मपरमात्मतत्त्वंग्राहयतीतिवा तपश्चर्याबुद्धिमुत्पादयतीतिवा ब्रह्मभावनः औदर्यःपुत्रतयावतीर्णः हृदयग्रंथिमहंकारबंधंसंसार
म् ४ देवहूत्यपिदमादीनांदुःसहत्वात्तेदानींतत्करणंप्रकारांतरंचेदुपदिश्यतामितिभावेनभर्तृवचनंनोदास्तेकिंतुश्रद्धयान्वतिष्ठदित्याह देवहूतीति संसारिचेतनव्यावृत्तयेकूटस्थमिति सर्वव्यापिरूपवत्त्वो
दासीनंब्रह्मादिज्ञानोपदेष्टारमितिभावेनोक्तं गुरुमिति ५ बह्व्यामपिसाधनसामग्र्यांकार्यानुत्पत्तिवदत्रापितथार्किनेत्याह तस्यामिति बहूनातिथिविशेषाणांकालावयवानापूरणेकालेगतेसतिकार्दमंकर्द
मभुक्तात्रविकारंरमणीयोगवीर्यंरेतआपन्नःप्रविष्टस्तस्यरेतसआपदविलापनलक्षणांनयतीतिआपन्नोवा तस्यांदेवहूत्यांजज्ञेप्रादुर्बभूव अस्यायमेवार्थइत्यत्रतादृशंदृष्टांतमाह अग्निरिवेति यथाग्निर्दारु
णिस्थितोदारुतश्चाभिव्यक्तोभवति अतएवतस्यामित्युक्तं पूर्वमपितत्रसत्त्वात् एतत्सर्वं नावतारेष्वपिहरेर्देहःशुक्रादिसंभवः । तथापिशुक्रसंस्थःसन्मातृदेहमविशच । विलाप्यशुक्रंतत्रैवकेवलज्ञानरूप
तः । उदेतिभगवान्विष्णुःकालेलोकांविडंबयन् । इत्यादिग्रंथांतरसिद्धं । कालेदशमेमासे ६ तत्रसाक्षान्नारायणएवरूपांतरेणाभिव्यक्तोलोकविलक्षणोत्सवदर्शनादितिभावेनतंकालंविशिनष्टि अवादय

ऋषिरुवाच ॥ माखिदोराजपुत्रीत्थमात्मानंप्रत्यनिंदिते ॥ भगवांस्तेक्षरोगर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते २ धृतव्रतासिभद्रंतेदमेननियमेनच ॥ तपोद्रविणदानै
श्चश्रद्धयाचेश्वरंभज ३ सत्वयाराधितःशुक्लोवितन्वन्मामकंयशः ॥ छेत्स्यतिहृदयग्रंथिमौदर्योब्रह्मभावनः ४ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ देवहूत्यापिसंदेशंगौरवे
णप्रजापतेः ॥ सम्यक्श्रद्धायपुरुषंकूटस्थमभजद्गुरुम् ५ तस्यांबहुतिथेकालेभगवान्मधुसूदनः ॥ कार्दमंवीर्यमापन्नोजज्ञेग्निरिवदारुणि ६ अवादयंस्त
दाव्योम्निवादित्राणिघनाघनाः ॥ गायंतितंस्मगंधर्वानृत्यंत्यप्सरसोमुदा ७ पेतुःसुमनसोदिव्याःखेचरैरपवर्जिताः ॥ प्रसेदुश्चदिशःसर्वाअंभांसिचम
नांसिच ८ तत्कर्दमाश्रमपदंसरस्वत्यापरिश्रितम् ॥ स्वयंभूःसार्धमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ९ भगवंतंपरंब्रह्मसत्वेनांशेनशत्रुहन् ॥ तत्त्वसंख्यान
विज्ञप्त्यैजातंविद्वानजःस्वराट् १० सभाजयन्विशुद्धेनचेतसातच्चिकीर्षितम् ॥ प्रहृष्यमाणैरसुभिःकर्दमंचेदमभ्यधात् ११ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ त्वयामेऽप
चितिस्तातकल्पितानिर्व्यलीकतः ॥ यन्मेसंजगृहेवाक्यंभवान्मानदमानयन्१२

वित्यादिना घनाघनाःगर्जन्मेघाजगर्जुरितिशेषः ७ तस्मिन्हरौव्यज्यमाने अपवर्जिताअधःपातिताः ८ इतोपिहरिरेवाभिव्यक्तइतरकथाब्रह्माद्यागमनासंभवादित्याशयेनाह तत्कर्दमेति ९ सरस्वत्या
परिश्रुतमितिविशेषितत्वात्तीर्थस्नानार्थंतेषामागमनंकिंतत्राह भगवंतमिति आद्विष्णोर्जातइत्यजस्यचतुर्मुखत्वेसिद्धेपितस्यभक्त्याद्यतिशयत्वद्योतनायस्वराडिति मनोवाक्कायकर्मभिःस्वतंत्रेराजतइ
तिस्वेनराजतइतिवा नभारतीमेंगमृषेत्यादेः सत्त्वेनसर्वगुणपरिपूर्णत्वेनसिद्धेनांशेन किंप्रयोजनोयमवतारइत्यतउक्तं तत्त्वेति चतुर्विंशतितत्त्वानांसंख्यानंसम्यग्ज्ञानंतस्यविज्ञप्त्यैविज्ञापनाय सत्व
स्यप्रकृतिगुणेष्वेकत्वात्तेनप्राकृतदेहेनजातइत्येवार्थइतीदंचोद्यं । महागुणाभिपूर्णत्वंसत्त्वमित्युच्यतेबुधैरित्यनेनपरिहर्तव्यं । केवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतेश्च अत्रसंख्यानमित्यनेनसम्यग्ज्ञानमेवकथ्यते नतुदुष्टक
पिलोक्तंशास्त्रं कुतः सम्यक्ज्ञानंतुसांख्यंस्यात्तदर्थोयोगउच्यतइतिवचनात् १० ब्रह्मणागत्यकिंवचनमुक्तंतत्राह सभाजयन्निति तस्यहरेश्चिकीर्षितंसम्यक्ज्ञानसाधनशास्त्रनिर्माणेच्छासभाजयन्साध्वि
तिबहुमानयन् हरेर्भक्तानुकंपितत्वेनप्रहृष्यमाणैरसुभिरिंद्रियैरुपलक्षितश्चशब्देनहरेश्चिकीर्षासभाजनंकर्दमसंभाषणंचसमुच्चिनोति ११ सामान्येनोक्तंविशिनष्टि त्वयेति अपचितिःपूजा केयमपचि
तिरत्राह यन्मेसंजगृहइति १२

एतावतीकथमपचितिरभूदित्यत्राह एतावतीति बाढमभिमतमनुमन्येतकरोमीतियावन्तावत्येव १३ किमनयास्तुत्याप्रजाःसृजेतिभवदाज्ञाननिस्तीर्णेतितत्राह इमाइति सत्यःसंश्वितिशेषः सतीगुणे
नाकिंफलंतत्राह सर्गमिति सर्गमवशिष्टमितिशेषः अनेनमदाज्ञाचकृतास्यादित्युक्तंभवति १४ मानुषसर्गस्तुमिथुनेनभाव्यतइतियस्मादतआसांयोग्येभ्योयथारुचिदेहीत्याह अतइति अनेनाभीलो
कौचमाप्तोषीत्याशयेनाह विस्तृणीहीति विस्तृणीहिविस्तृतंकुरु १५ अयंतवगृहेवतीर्णःसाक्षान्नारायणएवनान्यस्तल्लक्षणसद्भावादित्यहंवेद्मि त्वमपितथाविद्धीत्यभिप्रेत्याह वेदाहमिति भूतानांजी
वानांशेवधिंपुरुषार्थसाधननिधिंदेहांविभ्राणं कंपिबतिलातिचेतिकपिलंनाम्नाहंवेदेत्यन्वयः १६ योज्ञानविज्ञानयोगेनकर्मणाःस्वरूपमुद्धरन्प्रकाशयन् उन्मूलयन्वा यश्चहिरण्यकेशादिस्वलक्षणलक्षितस्तामि
तिशेषः हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशइत्यादिश्रुतेः १७ स्वस्यजगद्गुरुत्वादिसिद्धयेदेवहूत्याअपिस्वविज्ञानमुपदिशति एषमानवीति तवतत्त्वविज्ञापनेनाविद्यासंशयग्रंथिंअज्ञानमविद्याविकल्पःसंशयस्ता
भ्यामुत्पन्नग्रंथिंबंधनंपाशलक्षणंछित्त्वागांभूमिंविचरिष्यति स्वपादैकशरणानांतत्त्वज्ञापनायेतिशेषः १८ नकेवलंतवाविद्यासंशयग्रंथिंछिनत्तिकिंत्वन्येषामपीतिभावेनाह अयमिति अयभगवान्लो

एतावत्येवशुश्रूषाकार्यापितरिपुत्रकैः ॥ बाढमित्यनुमन्येतगौरवेणगुरोर्वचः १३ इमादुहितरःसत्यस्तववत्ससुमध्यमाः ॥ सर्गमेताःप्रभावैःस्वैर्बृंहयिष्यं
तिनैकधा १४ अतस्त्वमृषिमुख्येभ्योयथाशीलंयथारुचि ॥ आत्मजाःपरिदेह्यद्यविस्तृणीहियशोभुवि १५ वेदाहमाद्यंपुरुषमवतीर्णंस्वमायया ॥ भू
तानांशेवधिंदेहंबिभ्राणंकपिलंमुनिम् १६ ज्ञानविज्ञानयोगेनकर्मणामुद्धरञ्जयः ॥ कालेपसृष्टंयस्तांख्यंवक्ष्यत्यासुरयेविभुः ॥ हिरण्यकेशःपद्माक्षःपद्म
मुद्रापदांबुजः १७ एषमानवितेगर्भंप्रविष्टःकैटभार्दनः ॥ अविद्यासंशयग्रंथिंछित्त्वागांविचरिष्यति १८ अयंसिद्धगणाधीशःसांख्याचार्यैःसुसंमतः ॥
लोकेकपिलइत्याख्यांगंतातेकीर्तिवर्धनः १९ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ तावाश्वास्यजगत्स्रष्टाकुमारैःसहनारदः ॥ हंसोहंसेनयानेनत्रिधामपरमंययौ २० ग
तेशतधृतौक्षत्तःकर्दमस्तेनचोदितः ॥ यथोदितंस्वदुहितॄःप्रादाद्विश्वसृजांततः २१ मरीचयेकलांप्रादादनसूयामथात्रये ॥ श्रद्धामंगिरसेयच्छत्पुलस्त्या
यहविर्भुवम् २२ पुलहायगतिंयुक्तांक्रतवेचक्रियांसतीम् ॥ ख्यातिंचभृगवेयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुंधतीम् २३ अथर्वणेददाच्छांतिंययायज्ञोवितन्यते ॥
विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत् २४ ततस्तऋषयःक्षत्तःकृतदारानिमंत्र्यतम् ॥ प्रातिष्ठन्नंदमापन्नाःस्वंस्वमाश्रममंडलम् २५

केकपिलइत्याख्यांगंताइत्यन्वयः संसारकंपलयहेतुत्वात्कपिलइत्यस्मिन्नर्थेविप्रतिपत्तिर्नास्तीत्याह सांख्येति सांख्यशास्त्रंकृत्वाप्रवर्तकत्वेनतदाचार्याणांपुरुषाणांपरमगुरुत्वेनतैःसुसंमतोऽविप्रतिपन्नः
कुतर्कबृंहितसांख्यकर्तानायमित्याह सिद्धेति सिद्धामुक्तास्तेषांगणस्याधीशः अन्यकपिलस्यैतदभावात् । इतोपिनदुष्टकपिलोयमित्याह तेकीर्तिवर्धनइति १९ मानुषैःसहबहुलसंभाषणंनन्या
य्यमितिभावेनजगत्स्रष्टुःस्वधामाभिगमनंवक्ति ताविति हंसोनिर्मलः २० कर्दमेनपुत्राननदर्शनेनधातुर्वचननविस्मृतमितिभावेनतदुक्तंकरोतीत्याह गतइति शतधृतौशतानंदेचतुर्मुखे ततइत्यनेनन
विलंबःकृतइतिध्वनयति २१ मंदमतीनांसम्यगवबोधायवरान्व्यनक्ति मरीचयइति २२ २३ कर्दमोजामातॄणांदुहितृषुप्रीत्यर्थंकिमकार्षीदितितत्राह विप्रर्षभानिति समलालयद्धनमानाभ्यामितिशे
षः २४ तल्लालिताजामातरस्तस्मीत्यर्थंतदाश्रमएवकिमवसन्नुतस्वाश्रमम्यासिषुरुभयमपिसंभावितमितितत्राह ततइति कृतदाराविहितभार्याभार्यांतरमाप्तीच्छारहितावा युगेक्षपावेपर्याप्तेकृतंठीवे
त्तिर्थवदितियादवः नंदंधनमानाभ्यांसमृद्धिमापन्नाःप्राप्ताः २५

सूचीकटाहन्यायेनकर्दमजामातॄणामनवसराद्दुक्तंकथाप्रसंगंविश्राव्यपुनरपिकर्दमचरितशेषंवक्ति सचेति कृतादिषुत्रिषुयुगेषुप्रादुर्भावोयस्यसत्रियुगस्तं । युगत्रयावतारेणत्रियुगश्चेतिकथ्यतइतिच आत्मना ब्रह्मवचनेनचसम्यग्ज्ञात्वाविविक्तएकांते २६ स्वाभीष्टश्रवणायोपोद्घातंरचयति अहोइति निरयेनरकतुल्येसंसारे देवतास्तात्त्विकांइंद्रियाभिमानिदेवताः २७ भगवत्प्रसादंविनादेवताप्रसादेनाकिंस्यादित्याशंक्यतत्प्रसादाविनाभूतोन्यथातत्प्रसादएवनस्यादतस्तस्यश्रीनारायणस्यप्रसादोनैकेनजन्मनाकिंतुबहुभिर्जन्मभिः योग्यानामेवोपासकानास्यादित्याह बहुजन्मेति यतयोनिर्जितेंद्रियग्रामाः शून्यागारेषुएकांतस्थानेषुमधुवनादिषुसमीचीनेनानिर्दोषेणभक्तियोगेनाष्टांगयोगेनवायुक्तेनसमाधिनासंप्रज्ञातसंज्ञेनयस्यपदंस्वरूपम् २८ यश्चस्वानास्वभक्तानांपक्षंपुष्णातीतिपक्षपोषणः सएवभगवानद्य ग्राम्याणांविषयलोलानांनोहेलनमवज्ञांनगणय्यानाहत्य केवलानुग्रहलक्षणबुद्ध्याग्रहेषुजातःप्रादुर्भूतइत्यन्वयः नइत्युक्तानुसारेणगृहेष्वितिबहुवचन यद्वास्मादृशानामितिवा २९ किंचभक्तानामभिवर्धनस्तेषामेवशर्मसुखंचिकीर्षुस्त्वंतवपुत्रत्वेनावतरिष्यामीति स्वीयंवाक्यमृतंसत्यंकर्तुमेगृहेभार्यायामवतीर्णोसीत्यन्वयः भक्तशर्मकरणायतदाभिमानवर्धनायस्ववाक्यसत्यत्वकरणायचेत्यवतारइतिगम्यते ३० अर्थांतरंचास्तीतिकथयति तान्येवेति स्वजनानांस्वभक्तानांवसुदेवदेवक्यादिरूपाणिअभिव्यक्त्यर्थंरोचंतेअभीष्टानिभवितान्येव नरूपंप्राकृतमस्यास्तीतिअरूपीतस्यतवाभिरूपाणिप्रियाण्यद्यइदानींब्रह्मादिभक्तानामस्मद्गृहेऽवतारस्येष्टत्वादस्मत्पुत्रत्वेनावतीर्णोसीतिपूर्वेणान्वयः । रुच्यर्थानांप्रीयमाणइतिसूत्रात् स्वजनेभ्यइतिवक्तव्येस्वजनानामितिषष्ठीस्वस्वामित्वज्ञापनायेति ज्ञातव्यं यत्तुब्रह्मादिरूपाणीतिश्रीमद्भगवत्पादाचार्यवचन तत्प्रतिमात्वेनतद्योग्यानांभवेद्गुपासनादिसंग्रहार्थत्वद्योतनाय । सत्त्वंविशुद्धंवसुदेवशब्दितमित्यादिनैवतात्त्सिद्धश्चेतिसंतोष्टव्यं यद्भक्तानामभीष्टं

सचावतीर्णंत्रियुगमाज्ञायविबुधर्षभम् ॥ विविक्तउपसंगम्यप्रणम्यसमभाषत २६ अहोपापच्यमानानांनिरयेस्वैरमंगलैः ॥ कालेनभूयसानूनंप्रसीदंतीहदेवताः २७ बहुजन्मविपाकेनसम्यग्योगसमाधिना ॥ द्रष्टुंयतंतेयतयःशून्यागारेषुयत्पदम् २८ सएवभगवानद्यहेलनंनगणय्यनः ॥ गृहेषुजातोग्राम्याणांयःस्वानांपक्षपोषणः २९ स्वीयंवाक्यमृतंकर्तुमवतीर्णोसिमेगृहे ॥ चिकीर्षुर्भगवनशर्मभक्तानामभिवर्धनः ३० तान्येवतेऽभिरूपाणिरूपाणिभगवंस्तव ॥ यानियानीहरोचंतेस्वजनानामरूपिणः ३१ त्वांसूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाद्धासदाभिवादार्हणपादपीठम् ॥ ऐश्वर्यवैराग्ययशोवबोधवीर्यश्रियापूर्णमहंप्रपद्ये ३२ परंप्रधानंपुरुषंमहांतंकालंकविंत्रिवृतंलोकपालम् ॥ आत्मानुभूत्यानुगतप्रपंचंस्वच्छंदशक्तिंकपिलंप्रपद्ये ३३

रूपंतत्रावतारइत्यत्रकिंप्रमाणमवलंब्यावध्रियतइत्यतएवकारेणव्यक्तोभवेद्धारिस्त्वत्रयत्स्थानंरुचितंसतामितिसूचितम् ३१ कर्दमआत्मनःपुत्रत्वाभिमानंविहायापरोक्षज्ञानीतंविजानन्ननन्यसाधारणैर्लक्षणैस्तंस्तौतीत्याह त्वांसूरिभिरिति ब्रह्मादिसूरिभिःअद्धाप्रत्यक्षसत्ययोरितिच श्रियेत्येकवचनमेषामन्योन्यमभेदद्योतनाय अत्रहरेर्वैराग्यंनामस्वेतरस्यसमस्तस्यासारतादर्शनम् ३२ प्रधानंपुरुषंप्रकृतिपुरुषयोःपरमुत्तमं यद्वापिपर्तिपूरयतिजनंसंपदेतिपरस्तं सृष्ट्यापूरकत्वंब्रह्मादेरप्यस्तीत्यतःप्रधानं प्रकर्षेणधीयतेजगदितिप्रधानं भर्तासन्प्रियमाणोबिभर्तीतिश्रुतेः । कार्यानुविष्टतयाप्रकृतेरपिप्रधानत्वमस्तीत्यतःपुरुषमिति पुरुगतावितिधातोर्गमनशीलत्वात्पुरुषस्तं ताच्छील्येथैंउषन्प्रत्ययः प्रकृतेरचेतनत्वेनगमनशक्त्यभावात् तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतेरनुविश्यमुख्याधारकत्वंहरेरेव द्वाविमौपुरुषौलोकेइतिपुरुषशब्दवाच्यत्वात् । चित्प्रकृतेरपिकथंचिदुक्तलक्षणयोग्यता इत्यतउक्तं महांतमिति त्रिविधानंत्ययुक्तंप्रधानंत्यंकालगुणादिनेतिभावेनाह कालंकविंत्रिवृतमिति नहिकालस्यकाप्यंतोदृष्टः कविशब्दस्यातिक्रांतदर्शित्वार्थत्वेनगुणानंत्यमप्रतिहतं त्रीणिपृथिव्यप्तेजांसिआवृत्त्यव्याप्यतिष्ठतीतिस्वरूपानंत्यमपि अथवानेनोक्तार्थेप्रमाणमुच्यते त्रिभिर्वेदैर्वेद्यतइति । वेदैर्वृतत्वाद्भगवांस्त्रिवृदित्युच्यतेबुधैरिति । तथाच । सर्वेवेदायत्पदमामनंतीत्यादिश्रुतिः । नचेदलोकविलक्षणमत्राह लोकपालमिति लोकपालत्वमिंद्रादीनामप्यस्त्यतआत्मानुभूत्येतिआत्मानुभूत्यास्वरूपज्ञानेनैवसम्यगशेषविशेषतयाज्ञातःप्रपंचोयेनसतथातं इदमपिलक्षणंतस्यैवयुक्तमित्याह स्वच्छंदशक्तिमिति स्वेच्छानुसारिजगत्सृष्ट्यादिशक्तियुक्तं कंब्रह्माणंपिपिनाकिनंरुद्रंचलालयतीतिकपिलस्तं यस्मादुत्पद्यतेब्रह्मापद्मयोनिःपितामहः । ब्रह्मादिषुप्रलीनेषु इतिमोक्षधर्मवचनादवगतानिलक्षणानिबहुभिरेवज्ञातव्यानिनास्मादृशैरितिविस्थितम् ३३

एवंस्तुत्वाभगवंतंप्रसाद्यस्वाभीष्टानुज्ञांप्रार्थयतइत्याह तंत्वामिति उताप्यर्थविकल्पयोरित्युक्तेरत्राप्यर्थः अवतीर्णेनत्वयाप्तकामोपितथापियएवंविधलक्षणस्तंत्वानुपृच्छेअनुज्ञांप्रार्थये किमर्थंतत्राह परिव्राजामिति परिव्राजांसंन्यासिनांपदवींमार्गमास्थितःसंन्यस्तोहृदित्वांयुंजन्त्वामुद्दिश्यमनोयोगंकुर्वन् अतएवविशोकःत्वद्वियोगनिमित्तशोकरहितोग्रामैकरात्रविधिनाचरिष्येअटिष्यामीत्यन्वयः ३४ एवंप्रस्तुत्यापृष्टोभगवांस्तस्मैज्ञानमुपदिशति मयेति आभासोज्ञानमालोकोलोकाभासश्चकथ्यतेइत्यभिधानादत्रलोकशब्देनज्ञानंविवक्षितंसत्यलौकिकेयथार्थज्ञानविषयेयन्मयाप्रोक्तंतदेवलोकस्यज नस्यप्रमाणंकारणं हिशब्देनाप्ततमत्वादितिहेतुंसूचयति ब्रह्माविष्णुर्हिलोकस्येतिस्मृतेःद्वितीयंब्रह्मणोक्तमपिप्रमाणमितिध्वनयति अज्ञानविप्रलंभादिदोषराहित्यमाप्तत्वंतदस्माकमस्तीतितवासिद्धमिति भावेनाह अथेति अहंतुभ्यमवोचंतवपुत्रत्वेनावतरिष्यइतियच्चस्मात्तदृतंकर्तुंमयाऽजनित्वत्कृतइतिशेषः अतोहमपिनाविप्रलंभकइतितवासिद्धमिति अतोहमाप्ततमइत्यर्थः ३५ स्वामापक्षपोषणइतिय दुक्तंतत्राह एतन्मइति स्थानेभिप्रायआशयइत्यभिधानात् दुराशयादुःस्थानात्संसारान्मुमुक्षूणांपुंसां देहमधिकृत्यवर्तमानानांपरमात्मादितत्त्वानांप्रसंख्यानायसम्यक्ज्ञापनायाप्तकामस्यापिमेएतस्मि न्लोकेजन्मावतारइतिज्ञातव्यं तर्ह्यपरोक्षज्ञानिनांनानेनार्थइतितत्राह समत्वायेति आत्मदर्शिनामात्मज्ञानिनांसमत्वाययथार्थज्ञानस्थिरीकरणायचेति ३६ लोकेसांख्यशास्त्रप्रवृत्तिदर्शनात्पुनस्त त्करणेनकिंकार्यमितितत्राह एषइति सम्यग्ज्ञानप्रवर्तकशून्येनभूयसा महताकालेनाव्यक्तःसूक्ष्मएववक्ष्यमाणात्मपथःपरमात्मतत्त्वविषयोमार्गोनष्टस्तिरोहितोभूत् यथार्थज्ञानसाधनसांख्यशास्त्रप्र

तंत्वाभिपृच्छेद्यपतिंप्रजानांत्वयावतीर्णेनउताप्तकामः ॥ परिव्राजांपदवीमास्थितोहंचरिष्येत्वांहृदियुंजन्विशोकः ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयाप्रोक्तंहिलोकस्यप्रमाणंसत्यलौकिके ॥ अथाजनिमयातुभ्यंयदवोचमृतंमुने ३५ एतन्मेजन्मलोकेस्मिन्मुमुक्षूणांदुराशयात् ॥ प्रसंख्यानायतत्त्वानांसमत्वायात्मदर्शिनाम् ३६ एषआत्मपथोव्यक्तोनष्टःकालेनभूयसा ॥ तंप्रवर्तयितुंदेहमिमंविद्धिमयाभृतम् ३७ गच्छकामंमयापृष्टोमयिसंन्यस्तकर्मणा ॥ जित्वासुदुर्जयंमृत्युममृतत्वायमांभज ३८ मामात्मानंस्वयंज्योतिःसर्वभूतगुहाशयम् ॥ आत्मन्येवात्मनावीक्ष्यविशोकोभयमृच्छसि ३९ विश्वमेतद्धि शास्त्रेणविज्ञायात्मानमीश्वरम् ॥ मुनिःशांतमनोवाक्यस्तदानाख्यात्युपप्लवः ४० मात्रआध्यात्मिकींविद्यांशमनींसर्वकर्मणाम् ॥ वितरिष्येययाचासौ भयंचातितरिष्यति ४१

णयनेनतमात्ममार्गंप्रवर्तयितुंमयाभृतमिमंदेहंविद्धीत्यन्वयः ३७ अवतारप्रयोजनमुक्त्वातंत्वानुपृच्छइत्यस्योत्तरमाह गच्छेति आपृष्टोनुज्ञातः कामंयथासुखंगत्वाप्येवंकुर्वित्याह मयीति मयि संन्यस्तेनार्पितेनकर्मणासुदुर्जयंमृत्युमिंद्रियग्रामंजित्वामृतत्वायमांभजेत्यन्वयः ३८ भजनप्रकारमुपदिशति मामात्मानमिति सर्वभूतानांहृदयगुहायांशेतइतिसर्वभूतगुहाशयस्तं स्वयंज्योतिःस्वप्र काशमात्मानमादानादिकर्तारंआत्मनिचिद्रूपेत्वय्येवात्मनालिंगशरीरव्यतिरिक्तत्वेननित्यकैंकर्यलक्षणेनचिदानंदस्वरूपेणवीक्ष्यविशोकोविनष्टसंसारक्लेशस्त्वमभयममृतमृच्छसिमुक्तोभविष्यसीत्यन्वयः । ३९ भयरहितंमुक्तत्वमीदृशमित्याह विश्वमेतदिति विश्वमेतद्देवादृशमनित्यमसारमितितवसिद्धंहियस्मादतः शास्त्राचार्योपदेशेनात्मानमंतर्यामिणमीश्वरमखंडैश्वर्यगुणाकरंविज्ञायमुनिरपरोक्षज्ञानीशांतमनोवाक्योनिवृत्तलिंगशरीररूपमनआदींद्रियोपाहितदोषप्लवोदुःखाज्ञानभयशोकादिलक्षणउपद्रवोनाख्यातिनप्रकाशते एतादृशंमुक्तत्वमित्यर्थः ४० मातुःकागतिरितिशंकामाभूदित्याह मात्रआध्यात्मिकीमिति अहमाध्यात्मिकींपरमात्मादितत्त्वविषयांसर्वकर्मणांशमनींविद्यामात्रेवितरिष्येउपदेक्ष्यामियया विद्ययासौमाताभयमतितरिष्यति चशब्दात्संसारंतीर्त्वानित्याभयंहरिप्लवतिगच्छतीतिसूचयति । तॄप्लवनतरणयोरितिधातुः प्लुगतावितिधातुश्च ४१

मैत्रेयस्तत्रैवमुपदिष्टःकर्दमःपुत्रस्नेहात्किमकार्षीदितिविदुरस्यहार्दंचोद्यंपरिहरति एवमिति एवंसमुदितउपदिष्टः दक्षिणीकृत्यप्रदक्षिणीकृत्य भिक्षार्थंग्रामप्रवेशंविनान्यदानास्तीत्येवकारार्थः ४२ वनमित्यनेनैनैकत्रावस्थानंप्रतीयतेनभूवलयभ्रमणंतथाचसंन्यासाचारभंगइतितत्राह व्रतमिति मौनंवागिंद्रियनिग्रहलक्षणंतेनहिप्रियाप्रियव्यवहारेणस्नेहद्वेषसंभवेनस्वतोदु स्थस्यमनसःकालुष्येणतयोः प्रियाप्रिययोर्निवृत्तिर्नस्यादयमेवसंसारइतिप्रथमतस्तन्निग्रहःकर्तव्यतइतिदर्शितं मुनिर्मननशीलःनिःसंगोऽद्वितीयः अग्नीनामात्मसमारोपणादनग्निर्गृहाद्याश्रमरहितः आत्माहारेरेकःशरणंरक्षिता गृहंचयस्यसतथाच ४३ एवंविचरन्किमनुतेतत्राह मनइति यत्सदसतोमूर्तामूर्तलक्षणात्प्रपंचात्परंविलक्षणंतस्मिन्ब्रह्मणिमनोयुंजानः अनेनपर्यटतश्चित्तविक्षेपेणतदुपासनानुपपत्तिःपरिहृता न न्वेवमपिस्वरूपमात्रप्रतिपत्तावपिविशिष्टगुणोपसंहारः सर्वोत्तमत्वविरोधिगुणपर्युदासश्चनस्तइतितत्राह गुणावभासेविगुणइति ज्ञानादिगुणानामवभासःप्रकाशोयस्मिन्सतथाज्ञानादिगुणात्मत्वे नप्रकाशमानइत्यर्थः तस्मिन् यद्वा गुणेषुसृष्टावुपकारकेषुमहदादिषुनियामकत्वेनावभासोयस्यसतथादृश्यमानइत्यर्थस्तस्मिन् अनेनाधिष्ठानविशिष्टत्वेनापितदुपास्तिरस्तीतिद्योतितं विगतानिषिद्धा सत्त्वादिगुणायेनसतथोक्तस्तस्मिन् अनेनरागद्वेषादिदोषराहित्यंध्वनयति दुर्निग्रहस्यमनसोन्यत्रागमनेकारणमाह एकभक्त्येति एकोमुख्यःसर्वोत्तमोहरिर्नान्यइतिसम्यक्ज्ञानपूर्वकयाभक्त्यानु भावितेधिवासिते अनेकजन्मभिःप्रचितसंस्कारेणदृढीयस्तयाशृंखलितत्वादन्यनत्रयातीत्यर्थः किमत्रप्रमाणमित्यतोवाह एकभक्त्येति एकभक्त्याएकयाकेवलयाअनीशत्वादिदोषलेशशून्ययाभक्त्यानु भावितेसम्यक्ध्याते सतांभावनात्रप्रमाणमित्यर्थः ४४ एवमटित्वास्यकर्दमस्यदेहावसानमथवाकथनविशेषोभूदितिमंदाशंकांपरिहरन्कपिलोपदिष्टानुष्ठानान्मुक्तियोग्यपरोक्षज्ञानोदयंवक्ति निरहं

मैत्रेयउवाच ॥ एवंसमुदितस्तेनकपिलेनप्रजापतिः ॥ दक्षिणीकृत्यतंप्रीतोवनमेवजगामह ४२ व्रतंसआस्थितोमौनमात्मैकशरणोमुनिः ॥ निःसंगो व्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ४३ मनोब्रह्मणियुंजानोयत्तत्सदसतःपरम् ॥ गुणावभासेविगुणएकभक्त्यानुभाविते ४४ निरहंकृतिर्निर्ममश्चनिर्द्वंद्वः समदृक्स्वदृक् ॥ प्रत्यक्प्रशांतधीर्धीरःप्रशांतोर्मिरिवोदधिः ४५ आत्मानंसर्वभूतेषुभगवंतमवस्थितम् ॥ अपश्यत्सर्वभूतानिभगवत्यपिचात्मनि ४६ वासुदेवेभगवतिसर्वज्ञेप्रत्यगात्मनि ॥ परेणभक्तिभावेनलब्धात्मामुक्तबंधनः ४७ इच्छाद्वेषविहीनेनसर्वत्रसमचेतसा ॥ भगवद्भक्तियोगेनप्राप्तोभागवतींगतिम् ॥ ४८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयेकपिलोपाख्यानेपंचविंशोध्यायः ॥ २५ ॥

कृतिरिति सकर्दमःसर्वभूतेष्ववस्थितंसदैवाप्तगुणत्वादात्मानंभगवंतंसर्वसौभाग्यगुणाकरंभूतगर्भंनारायणमपश्यदपरोक्षीचकार सर्वभूतानिचात्मनिसर्वगतेहरौतदाधारयास्थितान्यपश्यदित्यन्व यः अनेनभूतगर्भोभूतस्थइतिरूपद्वयमात्मशब्दोक्तमितिज्ञायते भूतगर्भश्चभूतस्थःपूर्णएवद्विरूपवान् । अतआत्मेतितंप्राहुःसदैवाप्तगुणोयतइतिवचनात् निर्द्वंद्वःशीतोष्णादिद्वंद्वसहिष्णुःसमदृक्य थास्थितवस्तुदर्शीयथार्थज्ञानीत्यर्थः स्वंस्वतंत्रंदृष्टवान्स्वदृक् तदुक्तं अनन्याधीनशक्तित्वाद्धरिःस्वइतिचोच्यतइति प्रत्यक्प्रत्यग्रांतःस्वांतर्यामिणिरतिमानयंनिरहंकारादौहेतुरतएवशांतधीःक्रोधग्र हाविष्टबुद्धिरहितोधीरःसंपदिविपदिचनिश्चलः अत्रदृष्टांतःप्रशांतोर्मिरिति ४५ ४६ फलितमाह वासुदेवइति वासुदेवेसर्वत्रस्थित्वाक्रीडतिअशेषविशेषाकारेणसर्वंजानाति प्रत्यगात्मनिस्वांतर्यामिणि भगवति परेणपूर्णेनभक्तिभावेनलब्धात्मालब्धमनाअतएवमुक्तबंधनः मुक्तदेहाभिमानः यद्वा प्रथमंवासुदेवेश्रीकृष्णेभगवतिलब्धात्मासमनंतरंसर्वज्ञेसर्वज्ञत्वात्सृष्ट्यादिकर्तरिभगवतिलब्धात्माक्रमे णप्रत्यगात्मनिसूक्ष्मेस्वबिंबभूतेभगवतिलब्धात्मा ४७ एवंहरौलब्धात्मनस्तस्यकर्दमस्यसंसारापत्तिर्नास्तिकिंतुपुनरनावृत्तिरूपाश्रीनारायणावाप्तिलक्षणामुक्तिरत्रोतिदर्शयति इच्छाद्वेषेति इच्छाद्वेषाभ्या निषिद्धेच्छावैष्णवद्वेषाभ्यांविहीनेन सर्वत्रसर्वपदार्थेषुस्थितभगवद्रूपेषुनिर्दोषत्वसर्वगुणपूर्णत्वादिसमत्वज्ञानयुक्तेनचेतसाज्ञानेनभागवतींगतिंभगवत्प्राप्तिरूपामुक्तिंप्राप्तइत्यन्वयः ४८ ॥ इतिश्रीभागवते महापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांपंचविंशोध्यायः ॥ २५ ॥

आत्यंतिकभक्तियोगस्यहरौमनोयोगप्रकारस्यभक्त्यधिकारिणस्तत्साधनस्यचप्रतिपादनायास्याध्यायस्यप्रारंभः अत्रादौकपिलदेवहूतीसंलापसंहितांश्रोतुकामःपरीक्षिच्छुतमनूद्यप्रश्नस्यवक्तव्यशेषंप्रा
र्थयमानइत्याह कपिलइति अजाविष्णुःरच्छागाइत्यभिधानात्कोत्राभिधीयतइतिसंशयनिरासायसाक्षादितिविशेषणं साक्षात्प्रत्यक्षतुर्ययोरित्यतस्तुयोजः श्रीनारायणःस्वयमावेशंविनात्ममायायास्वेच्छयैवनृ
णामात्मप्रज्ञप्तयेस्वस्वरूपज्ञानायतदर्थंतत्त्वसंख्याताअव्यक्तादितत्त्वविषयंसम्यग्ज्ञानंकारयन्कपिलनामाजातइतिभवतोक्तश्रुतंचेतिशेषः १ श्रीनारायणसच्चरितश्रवणादौप्रवर्तमानस्याशनादी
च्छारहितस्यापि लोकस्यचित्तनिरोधेनालंबुद्धिर्जायतेनममतथाप्यद्भुतरसायनसेविनइवाशनादिभोगरहितस्यापिइंद्रियाणिहृष्यंतीत्याह अर्हस्येति निवृत्तिलक्षणमोक्षधर्माएवास्वरूपभूताःसंतीतिधर्मि
णस्तेषांपुंसामर्हस्यसंमान्यस्य अर्हतोजिनसंमान्याविस्यभिधानं सनकादिसर्वयोगिनागरिम्णःगुरुतमस्य शास्त्रेणश्रुतादेवाःक्रीडादिगुणाश्रीःनारायणस्यविद्यमानायस्यसश्रुतदेवस्यतस्यकपिलनाम्नो
हरेर्महिम्नोविश्रुतौविशेषेणश्रवणेमेअसवइंद्रियाणिभूरितृप्यंतिपरमानंदंप्राप्नुवंतीत्यन्वयः २ इदंचेच्छ्रुतंप्रथमतःपरंकिंनुप्रार्थ्यतइत्यत्राह यद्यदिति स्वच्छंदःस्वतंत्रआत्मामनोयस्यसतथा भागवतानांकी
र्तन्यानिनित्यंकीर्तनीयानि ३ तत्रशुकोविदुरमैत्रेयसंवादेनराज्ञःप्रश्नंपरिहरतीत्याह द्वैपायनसखश्चेति यथाहत्वयाआन्वीक्षिक्यातत्त्वविद्याविषयेप्रचोदितस्तथाविदुरेणापिपृष्टोमैत्रेयोमयावक्ष्यमा
णमर्थंप्राहेत्यन्वयः ४ कोयमर्थइतितत्राह पितरीति ५ तत्रदेवहूतिरयमवसरइतिमत्वाकपिलंवक्तीत्याह तमासीनमिति आसीनमकर्माणमितिविशेषणद्वयेनसर्वदानिश्चलबुद्धिःसाचस्वतस्तथापिलो

राजोवाच ॥ कपिलस्तत्त्वसंख्याताभगवानात्ममायया ॥ जातःस्वयमजःसाक्षादात्मप्रज्ञप्तयेनृणाम् १ अर्हस्यधर्मिणांपुंसांगरिम्णःसर्वयोगिनाम् ॥
विश्रुतौश्रुतदेवस्यभूरितृप्यंतिमेऽसवः २ यद्यद्विधत्तेभगवान्स्वच्छंदात्मात्ममायया ॥ तानिमेश्रद्दधानस्यकीर्तन्यान्यनुकीर्तय ३ श्रीशुकउवाच ॥ द्वै
पायनसखश्चैवंमैत्रेयोभगवांस्तथा ॥ प्राहेदंविदुरंप्रीतआन्वीक्षिक्यांप्रचोदितः ४ पितरिप्रस्थितेऽरण्यंमातुःप्रियचिकीर्षया ॥ तस्मिन्बिंदुसरेऽवात्सीद्भग
वान्कपिलःकिल ५ तमासीनमकर्माणंतत्त्वमार्गाग्रदर्शनम् ॥ स्वसुतंदेवहूत्याहधातुःसंस्मरतीवचः ६ देवहूतिरुवाच ॥ निर्विण्णानितरांभूमन्नसदिं
द्रियतर्पणात् ॥ येनसंभाव्यमानेनप्रपन्नांधंतमःप्रभो ७ तस्यत्वंतमसोंधस्यदुष्पारस्याद्यपारगम् ॥ सच्चक्षुर्जन्मनामंतेलब्धंमेत्वदनुग्रहात् ८ यआ
द्योभगवान्पुंसामीश्वरोवैभवान्किल ॥ लोकस्यतमसांधस्यचक्षुःसूर्यइवोदितः ९

कदृष्ट्यापितथेतिसूचयति आसीनमित्यनेनाकर्मत्वोसिद्धेपुनस्तद्वचनंकंडूयनादिविधिर्नास्तीतिसूचनेनहरेःसच्चिदानंदाद्यात्मत्वंविज्ञायते एवंविधस्यहरेःस्ववक्तव्यत्वेविज्ञानमस्तीतिकिंवक्तव्यमितिभावे
नाह तत्त्वेति स्वसुतमितिसिद्धमातत्वं धातुःसंस्मरतीवचइत्यनेनचपोष्यते ६ श्रोतव्यार्थेस्यास्तात्पर्यमस्तीत्युपोद्घातंरचयतीत्याह निर्विण्णेति भूमन्स्वतःपूर्ण असतामसंगलानामिंद्रियाणांत
र्पणादतितरांनिर्विण्णाविरक्ताविषयेभ्यासमितिशेषः असत्त्वंकथयत्राह येनेति संभाव्यमानेनलाल्यमानेनयेनेंद्रियप्रीणनेनाधंतमस्तत्त्वाज्ञानंप्रपन्नेत्यन्वयः अनेनाधिकारिगुणौविद्धत्तार्थितादर्शितावेति
ज्ञायते ७ आत्मनोविद्धत्तास्फोरयति तस्येति अतीतानामनेकेषांजन्मनामंतेचरमलक्षणेजन्मनितस्यदुष्पारस्यदूरीकृततीरांतरस्याधस्यतमसःपारगमयतीतिपारगंत्वंनामसच्चक्षुस्त्वदनुग्रहान्मया
लब्धमित्यन्वयः एतत्सन्निकृष्टंनदूरस्थमित्यर्थः अनेनप्रोक्तार्थग्रहणेसामर्थ्यगुणोप्यसूचि प्राचीनाचीर्णपुण्यनिचयेनचक्षुर्लाभात् ८ नकेवलंममैवैतदनुग्रहायोदितंचक्षुर्मन्निमित्तंलोकस्याप्यतोहंपुण्य
सागराइत्याशयेनाह यआद्यइति यःपुंसांब्रह्मादीनांपुरुषाणामाद्यस्तेषामीश्वरःऐश्वर्यप्रदःभगवानैश्वर्यादिगुणसमृद्धःसवैसएवभवांस्तमसांधस्यलोकस्यदृष्टिप्रदःसूर्यइवोदितःकिलसंभावितमित्यन्वयः
वार्तासंभाव्ययोःकिलेतियादवः ९

एवंभगवंतंस्वामीष्टार्थैभिमुखीकृत्यस्वाभिप्रायंविज्ञापयति अथेति यथाविहितक्रियाकरणेमहताप्रत्यवायेनानर्थरूपनरकप्राप्तिस्तथाज्ञानस्यग्राहकेत्वादृशेपूर्येंअन्विष्टितेसति तदग्रहणेनुत्थानतमःप्राप्तिःस्यादितियस्मादथतस्मात्त्वयापएतस्मिन्देहगेहादावहममेत्यवग्रहोज्ञानदृष्टिप्रतिबंधकोमिथ्याभिमानोयोजितःपूर्वादृष्टानुसारेणेतिशेषः तंसंमोहंमिथ्याज्ञानलक्षणभ्रममेविद्यमानमपाकष्टुमुत्कृत्यत्यकुमर्हसित्वज्ज्ञानोपदेशेनेत्यन्वयः १० उपसन्नायशिष्यायवक्तव्यंब्रह्मशाश्वतमितिवचनादुपसत्त्यभावात्तवकथमुपदिशामीतिशंकामाभूदितिभावेनाह तंत्वेति यस्त्वमिहासिद्धज्ञानोपदेशायावतीर्णस्तंत्वाशरणंगतेत्यन्वयःकेनहेतुनेत्यतउक्तं जिज्ञासयेति नारायणोब्रह्मवायूवीद्रशेषौहरस्तथा । कामःशक्रोगुरुर्दक्षमन्वाद्याभास्करादयः । सर्वजीवाश्चक्रमशःपुरुषाख्याभिशब्दिताः । एतत्पत्न्योबंधशक्तिःस्त्रियःसर्वास्तथाजडे । क्रमात्प्रकृतिशब्दोक्तास्तज्ज्ञानाद्विमुच्यतइतिवचनात्पुरुषस्यनारायणादेःप्रकृतेर्लक्ष्म्यादेश्च विवेकलक्षणतारतम्यजिज्ञासयाज्ञातुकामेनहेतुनेत्यर्थः त्वंचसमग्रानुग्रहंकर्तुंसमर्थइत्याशयेनाह स्वभृत्येति नकेवलमिदमुपसादनंवाचिकंकिंतुकायिकंचेत्याह नमामीति संसारतरोःकुठारस्यनैशित्यभावेतदुक्तिःस्तोत्रंस्यादित्यतउक्तं सद्धर्मेति ११ अत्रमैत्रेयोमात्रामार्थितःकपिलस्तांमतिवक्तीतिविदुरंप्रत्याह इतीति ईप्सितंज्ञातुमिष्टंअपवर्गस्यसंसारविनाशस्यचोदनंसूचकं ईषद्भाषेमितमाह महतामल्पभाषितंगुणमनेनद्योतयति १२ नन्वहमोक्ष्येकिंपितृवत्प्रव्रजि

अथमेदेवसंमोहमपाक्रष्टुंत्वमर्हसि ॥ योवग्रहोहंममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया १० तंत्वागताहंशरणंशरण्यंस्वभृत्यसंसारतरोःकुठारम् ॥ जिज्ञासयाप्रकृतेःपूरुषस्यनमामिसद्धर्मविदांवरिष्ठम् ११ मैत्रेयउवाच ॥ इतिस्वमातुर्निरवद्यमीप्सितंनिशम्यपुंसामपवर्गचोदनम् ॥ धियाभिनंद्यात्मवतांसतांगतिर्बभाषईषत्स्मितशोभिताननः १२ श्रीभगवानुवाच ॥ योगआध्यात्मिकःपुंसामतोनिःश्रेयसायमे ॥ अत्यंतोपरतिर्यत्रदुःखस्यचसुखस्यवै १३ तमिमंतेप्रवक्ष्यामियमवोचंपुरानघे ॥ ऋषीणांश्रोतुकामानांयोगंसर्वांगनैपुणम् १४ चेतःखल्वस्यबंधायमुक्तयेचात्मनोमतम् ॥ गुणेषुसक्तंबंधायरतंवापुंसिमुक्तये १५ अहंममाभिमानोत्थैःकामलोभादिभिर्मलैः ॥ वीतंयदात्मनःशुद्धमदुःखमसुखंसमम् १६

ष्यामिकिंत्वरकोभवानीतिकिंतत्राह योगइति परमात्मादिकंदेहेयदध्यात्मकमीरितमितिवचनादध्यात्मिकःदेहमधिकृत्यवर्तमानानांपरमात्मादितत्त्वानांस्वरूपलक्षणोयोगोमयापुंसांनिःश्रेयसायमतोनिरूपितो यत्रमोक्षेशरीरभोग्यस्यसुखस्यदुःखस्यसाकल्येनोपरतिर्नाशस्तमिमंयोगंतेवक्ष्यामीत्यन्वयः १३ आप्तत्वायाह यमवोचामिति ऋषीणांब्रह्मादिज्ञानिनामुरुभिरंगैर्यमनियमादिसाधनैर्नैपुणंपाटवगुणोपेतं । सुखंनास्तिचेन्मुक्तौसुखमाप्तवान्नदुःखामित्याशीःकथंजागर्तीत्याशंकाचशब्दसूचितया सुखंशरीरभोग्यंतुदुःखंसर्वंतथैवच । मुक्तौविलयमायातिनित्यानंदस्तुभुज्यतइत्यनयापरिहृतेतिमुक्तावतःस्वरूपानंदएवाशास्यतेनभौतिकइतिसर्वत्रद्रष्टव्यं वैशब्देनस्वरूपानंदावाप्तिलक्षणंनिःश्रेयसंध्वनयतिनस्वर्गादिकंतस्यहेयत्वेनोक्तत्वाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च १४ प्रतिज्ञातयोगसाफल्यसाधनायमनोवशीकरणंप्रथमसाधनमित्याह चेतइतिचिनोतिआत्मानिमलमितिचेतोमनःअस्यात्मनोजीवस्यचेतःसंसारबंधायतस्मान्मुक्तयेचात्मनोममयतं एकस्यकार्यद्वयापादनसामग्रीकथमत्राह गुणेष्वितिशब्दादिगुणेषुसक्तंबंधायतेपुगुणेष्वसक्तंमुक्तये १५ शब्दादिगुणेष्वसक्तयैवालंकिमित्याशंक्यविशिनष्टि अहंममेति यदात्मनोहंममाभिमानोत्थैःकामलोभादिभिर्मलैर्वीतंरहितंशुद्धंचित्स्वरूपंदूरीभूतचिन्मनःसंपर्कं परतत्त्वानुभवेनबाह्यशब्दादिसुखेऽनासक्तेरिच्छाभावादसुखमतएवदुःखास्पर्शाददुःख समंनिश्चलंभक्तिरसायनेनैवानित्यानंदंभवति १६

तदापुरुषआत्मानंस्वबिंबभूतंहरिंपरिपश्यतीत्यन्वयः परीत्युपसर्गात्माणपर्यंतंपरितोवर्तमानाःसर्वांबेदेवताआपरोक्षीकृततत्प्रसादादितिग्राह्यं । बाह्येसुखेत्वनासक्तेरमुखंदुःखार्जनात् । अदुःखंहरिभक्तस्य
वाविस्वानंदंपरात्मनः । सदातंपरमात्मानंपश्यत्यात्मप्रसादतइतिविशेषवचनाददुःखमसुखंसममितिप्रतीतार्थोनुशयनइति आत्मप्रसादतइत्यत्रात्मशब्देनप्राणादयोपिग्राह्याः तस्यदेहेन्द्रियाणिसः ।
इत्येकालंपरोक्षीभूतमात्मानंस्वंपश्यतीतिमंदाशंकांपरिहरति केवलमित्यादिविशेषणेन अभेदात्स्वावतारेषुनिरंतरउदाहृतः । गुणदेहेंद्रियाभेदात्केवलोऽसहशस्तत । असंडपूर्णशक्तित्वादहमेकः
सदाभवइत्यनेनव्याख्यातोयंग्रंथः उक्तंसुश्रुत्यात्प्रकृतेःपरत्वेनदेवकथमित्यतउक्तंप्रकृतेःपरमिति चिज्जडप्रकृत्योःपरमेनहतगनकरयापीत्यतोऽसाधारणमित्यर्थः अणिमानमित्यनेनस्वाविश्वरूपमेवो
च्यते यआत्मनितिष्ठन्नित्यादेःकेनेत्यतउक्तमात्मनाचिन्मनसेति अस्यसद्दानत्वात् १७ इतःपूर्वंकिमितिनापश्यदतउक्तं ज्ञानेति प्रकृतिज्ञानभावेतत्परत्वदर्शनंकथमित्यतउक्तंउदासीनामिति प्र
योजकाभावेनपरिणामलक्षणकार्यानाभिमुखीकृतानुदितमिदमित्यतउक्तंहतौजसमिति हतमोजोबंधकशक्तिर्यस्याःसातथातां तदुक्तं बंधशक्तिःप्रकृत्याख्याविष्णुशक्त्याविमुच्यतइति १८ मुक्तेरेतद्
साधनंभक्तेरन्यन्नास्तीत्याह नयुज्यमानयेति १९ इदानींब्रह्मज्ञानोत्पन्नौप्रतिबंधकमाह प्रसंगमिति असद्भार्यादिषुप्रसंगमतिस्नेहंअजरंपुनर्नवत्वेनाक्षयं सएवेति तर्ह्ययमेवसत्सुकृतश्चेत्किंका
र्यक्षमइतितत्राह अपावृतमुद्घाटितविवृतमित्यर्थः २० किंलक्षणाःसाधवोयेनतत्संगोभक्तिज्ञानद्वारामुक्तिसाधनंस्यादितितत्राह तितिक्षवइति अजाशब्देनतत्कार्यदेहउपलक्ष्यते अतसातत्यग

तदापुरुषआत्मानंकेवलंप्रकृतेःपरम् ॥ निरंतरंस्वयंज्योतिरणिमानमखंडितम् १७ ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनचात्मना ॥ परिपश्यत्युदासीनांप्रकृ
तिंचहतौजसम् १८ नयुज्यमानयाभक्त्याभगवत्यखिलात्मनि ॥ सदृशोस्तिशिवःपंथायोगिनांब्रह्मसिद्धये १९ प्रसंगमजरंपाशमात्मनःकवयोविदुः ॥
सएवसाधुषुकृतोमोक्षद्वारमपावृतम् २० तितिक्षवःकारुणिकाःसुहृदःसर्वदेहिनाम् ॥ अजातशत्रवःशांताःसाधवःसाधुभूषणाः २१ मय्यनन्येनभावेनभ
क्तिंकुर्वंतियेदृढाम् ॥ मत्कृतेत्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबांधवाः २२ मदाश्रयाःकथामृष्टाःशृण्वंतिकथयंतिच ॥ तपंतिविविधास्तापानैकात्म्यगतचेतसः
२३ तएतेसाधवःसाध्विसर्वसंगविवर्जिताः ॥ संगस्तेष्वथतेप्रार्थ्यःसंगदोषहराहिते २४

मनइतिधातोस्तेनसहैवसततंवर्तमानत्वात्तस्मिन्गतेगच्छंतिस्थितेतिष्ठंतिइत्यतोजाताः कामलोभादयस्तेषांशत्रवःअत्रहेतुरयंशांताःश्रीनारायणेनिष्ठावंतोऽतएवसाधवोनिष्ठासाधनशीलाः साधुहाचिता
भगवद्भक्तिःसैवभूषणंयेषांतेसाधुभूषणाः साधुत्रिषूचितेसौम्येइतियादवः २१ एतदेवविशिनष्टिमयीति अनन्यभावेनान्यस्मिन्विष्णोः अन्यस्मिन्ब्रह्मादौतादृशोभावःस्नेहोनास्तीतिअनन्यभाव
स्तेन तदुक्तं यादृशीमयिभक्तिःस्यात्तादृश्यन्यत्रनैवचेत् । अनन्यभक्तिरुद्रेकात्सायथैवतरेत्स्मृतिमिति दृढांमरणसद्भावेप्यचलां तदेवविशदयति मत्कृतइति स्वजनबांधवालौकिकानतुपारलौकि
काः २२ एवंनिःसंगानांकालयापनाकथमत्राह मदाश्रयाइति तपआदिकर्माभावेविधेषुकथंतिष्ठतीतितत्राह तपंतीति तापान्तपंति ब्राह्मीवावतपउपनिषदंब्रूमेतितस्यैवतपोदमइत्यादिश्रुतिः
नन्वेवंविधतपःसंचरणसमयेशीतोष्णोपवासादिनाइंद्रियदौर्बल्यहेतुनाहरेःसर्वोत्तमत्वादिज्ञानंतिरोहितंभवतीतिमंदाशंकांपरिहरति ऐकात्म्येति एकःपूर्णोहरिर्नान्यस्तदन्येतद्वशामताः । इतिज्ञानं
स्थिरंयत्तदैकात्म्यज्ञानमुच्यतइतिस्मृतेः ऐकात्म्येहरेःसर्वोत्तमत्वपूर्णज्ञानेगतंस्थिरंस्थितंचेतोयेषांतेतथोक्ताः २३ उपसंहरति तएतइति त्यक्तस्वजनबांधवाइत्युक्तंविशदयति सर्वसंगेति दुष्टसर्व
संगवर्जिताइत्यर्थः संत्वेवंविधाःसाधवस्तत्रांकिंममोपदिशसीतितत्राह संगस्तेष्विति अथतस्मात्तत्रहेतुमाह संगदोषेति २४

स्वच्चरित्तश्रवणादिनादुष्टसंगदोषनाशोदृष्टचरैःसत्संगात्कथमित्याशंक्य सत्संगेहरिकथाश्रवणादिसंभवेनतत्संगाद्दुष्टसंगदोषविनाशःप्रतिज्ञायते तेषामन्यप्रसंगाभावादितिभावेनाह सतांप्रसंगादिति प्रसंगात्प्रकृष्टसंगात्वीर्याणांपराक्रमाणांसंपदोयासुतास्तथा हृत्कर्णानांरसमानदमयंतीतिहृत्कर्णरसायनाः अयगताविंतिधातुः ततःकिंतत्राह तज्जोषणादिति तच्छब्देनोभयेचग्राह्यास्तेभ्यःसद्भ्यः तासांकथानांजोषणाल्लिषेवणादपवर्गवर्त्मनिहरौश्रद्धावतीआस्तिक्यबुद्ध्युपेताभक्तिःअनुक्रमिष्यतिपदंनिधास्यतीत्यन्वयः २५ भक्त्याकिंफलंस्यादितितत्राह भक्त्येति पुमानर्थीसमर्थोविद्वान्माद्विषयश्रवणादिनोत्पन्नयामद्भक्त्याऐंद्रियात्शब्दादिविषयाज्जातविरागः ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतपदार्थानामसारत्वानित्यत्वसदुःखत्वज्ञानवांस्तथाजातःगौपरमात्मनिरागःस्नेहःसागत्वानित्यत्वानिर्दुःखत्वज्ञानपूर्वकोयस्यसतथा कैश्चिदुत्तमाधिकारिभिर्दृष्टस्यकैश्चिदवराधिकारिभिःश्रुतस्यात्मद्रविणस्यपरमात्माख्यवस्तुनोनुचिंतयानिरंतरध्यानेन तथाचित्तस्यानवस्थानस्यमनसोग्रहणेविषयाद्व्यावर्तनेयत्तःप्रयत्नवानृजुभिरक्लेशदैर्योगमार्गैर्यमादिसदुपायप्रकारैर्योगयुक्तःसत्संगवान्यतिष्यतेपरमात्मापरोक्ष्यायेतिशेषः केषांचिद्दृष्टानांकेषांचिच्छ्रुतानामात्मद्रविणानांजीवादिपदार्थानामसारत्वादिचिंतयाऐंद्रियाज्जातविरागइतिवा २६ अधिकारिणामेवंविधःप्रयत्नोननिष्फलःकिंतुसफलएवभवतीत्याह असेवयेति प्रकृतेर्गुणानांसेवामुमुक्षुणादुरयावत्तृणपिहितमुखकूपवदलंपरिहर्तव्येतिपुनर्वचनं वैराग्येणविजृंभितेनप्रवर्धितेनपरमात्मादीनामांतरतत्त्वानांतारतम्यज्ञानेनचमय्यर्पितयाभक्त्यायोगेनमयिमनोनिधानलक्षणेनप्रत्यगात्मानंस्वांतर्यामिणंमामिहप्रारब्धप्रतिबंधकाभावेस्मिन्जन्मनिअवरुंधेवशीकृत

सतांप्रसंगान्ममवीर्यसंपदोभवंतिहृत्कर्णरसायनाःकथाः ॥ तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनिश्रद्धावतीभक्तिरनुक्रमिष्यति २५ भक्त्यापुमान्जातविरागऐंद्रियाद्दृष्टश्रुतात्मद्रविणानुचिंतया ॥ चित्तस्ययत्तोग्रहणेयोगयुक्तोयतिष्यतेऋजुभिर्योगमार्गैः २६ असेवयायंप्रकृतेर्गुणानांज्ञानेनवैराग्यविजृंभितेन ॥ योगेनमय्यर्पितयाचभक्त्यामांप्रत्यगात्मानमिहावरुंधे २७ देवहूतिरुवाच ॥ कास्वित्त्वय्युचिताभक्तिःकीदृशीममगोचरा ॥ ययापदंतेनिर्वाणमंजसाप्राप्नुयामहम् २८ योयोगोभगवत्प्रणस्त्रौनिर्वाणात्मंस्त्वयोदितः ॥ कीदृशःकतिचांगानियतस्तत्त्वावबोधनम् २९ तदेतन्मेविजानीहियथाहंमंदधीर्हरे ॥ सुखंबुध्येयदुर्बोधंयोषाभवदनुग्रहात् ३० मैत्रेयउवाच ॥ विदित्वार्थंकपिलोमातुरित्थंजातस्नेहोयत्रतन्वाभिजातः ॥ तत्त्वाम्नायंयत्प्रवदंतिसांख्यंप्रोवाचवैभक्तिवितानयोगम् ३१

त्यपश्यतीत्यन्वयः विरक्तिभक्त्युपास्तिजनितज्ञानमेवपुरुषार्थसाधनंनकर्मेत्यनेनोक्तम्याह असेवयेति मय्यर्पितयाभक्त्यायोगेनसमुत्पन्नेनयोगध्यानोत्पन्नेनज्ञानेनप्रत्यगात्मानंस्वांविवभूतंमांपश्यतीति कीदृशेनभक्तियोगेनप्रकृतेर्गुणानामसेवयोत्पन्नेनवैराग्यविजृंभितेन २७ देवहूतीमय्यर्पितयेतिविशेषणेनोत्पन्नोत्कंठयादत्तावसराप्च्छति कास्विदिति कीदृशीममगोचराज्ञातुंशक्येति निर्वाणंनित्यनिर्वृतम् २८ ऋजुभिर्योगमार्गैरित्युक्तयोगलक्षणंपृच्छति योयोगइति निर्वाणात्मन्परमानंदमूर्ते यतोयस्माद्योगात् २९ तदेतद्योगलक्षणंभक्तिलक्षणंविजानीहिविशेषेणज्ञापय योषेतिहेतुगर्भविशेषणंत्वच्छास्त्रज्ञानाभावादित्यर्थः ३० मैत्रेयोविदुरायेमांकथांकथयतीतिशुकःपरीक्षितेवक्ति विदित्वार्थमिति यत्रयस्यांसच्चिदानंदमयकरचरणादिमत्यातन्वाभिजातःशुक्रशोणितसंपर्कंदूरीकृत्यप्रकाशितः तस्यामातुरित्थमर्थमभिप्रायंविदित्वाजन्मातुर्भगवद्भक्तिश्रवणेतात्पर्यमभूज्ञान्यत्रेतिजातःप्रवृद्धःस्नेहोनुग्रहलक्षणोयस्यसतथा कपिलोभगवान्यत्तत्त्वाम्नायंपरमात्मादितत्त्वप्रतिपादकंसांख्यशास्त्रंप्रवदंति तद्भक्तियोगवितानंभक्तियोगविस्तारलक्षणंशास्त्रंमात्रेप्रोवाचतद्व्याख्यातवानित्यन्वयः हरेरितरवज्जननाभावीकारे शुक्लेनजनिरन्येषांहरेःस्वतनुर्वैवतु । नित्योदितज्ञानतनोःकुतःस्याच्छुक्लतोजनिरितिप्रमाणविरोधोदुर्निगमः अतएवपुरास्वयैवतन्वेत्युक्तं इतरेषांमागशरीराणांपश्चाच्छरीरत्वेनजन्मदर्शनात् ३१

यद्यपिसत्वादिगुणभेदेनभक्तिरप्यनेकविधातथापिसात्विकसंज्ञमुत्तमाधिकारियोग्यंभक्तियोगंनिरूपयति देवानामिति सत्वेएकमनसइत्येतत्पदद्वयंतंत्रेणोपात्तन्यायेनाद्रिणावृत्त्याव्याख्येयं सदासर्वगुणा
त्सत्वात्सत्वोविष्णुरुदीर्यतइतिवचनात् सत्वेसर्वगुणाढ्येएवहरावेवएकमनसएकाग्रमनसःपुरुषस्यमनुष्यादन्यतमस्यगुणलिंगानांशब्दादिज्ञापनलक्षणानामिंद्रियाभिमानिनामानुश्राविककर्मणांवेदोक्त
कर्मानुष्ठानेनतदुक्तानतिलंघिनां आनुश्राविककर्मासौश्रुत्युक्तंयोनलंघयेदित्युक्तेःदेवानातात्विकसंज्ञानासत्वेभगवतिएकमनस'एकाग्रतयान्यव्यापारमंतरेणांतःकरणस्ययावृत्तिःसाभक्तिरित्युच्यते। कीदृशी
स्वाभाविकीगंगाप्रवाहलक्षणा अनिमित्ताफलसंकल्परहिता अत्यंतचित्तनिरोधरूपत्वाद्दुःखहेतुशंकानकार्येत्युतपूर्णानंदरूपत्वादपक्रमकस्यावाप्तमुक्तेरुत्तमेत्याह सिद्धेरिति यस्मिन्कालेपूर्णभक्तस्य सद्य
आणोमुक्तिमेष्यंति तस्मिन्नेवसमयेमुक्तिप्राप्तियोग्यस्यभक्तिपरिपाकमनवाप्तस्यपुंसोयासिद्धिरपूर्णसुखलक्षणामुक्तिस्तस्याःसिद्धेर्गरीयसी तदुक्तं अपूर्णभक्तेर्मुक्तौतुनसुखंपूर्तिमेष्यति । अतस्तादृशमुक्ते
श्चभक्तिःपूर्णागरीयसीति । पूर्णसुखहेतुत्वात्ज्ञानवदंतरंगत्वाच्चगरीयस्त्वंयुक्तमित्याह जरयतीति कोशंलिंगशरीरं। कोशोस्त्रीकुड्मलेदिव्येशास्त्रेर्थेघनावीतिपादवः। समूलतूलनाशस्याविशक्षितत्वात्
तस्मिन्नेवार्थेदृष्टांतमाह निगीर्णमिति निगीर्णंसर्वतोग्रस्तं देवानामसुरेंद्रियाभिमानित्वेनचपापकर्मणिप्रेरणयातद्दर्शनेनजुगुप्सादिनाचित्तविक्षेपसंभवेनभक्तेरात्यंतिकत्वायोगादन्यत्रोभयेषामपिभगवति
मनोवृत्तेर्गंगाप्रवाहवत्त्वासिद्धत्वेनतदभावात्सत्वेएवएकमनसःपुंसोगुणलिंगानामितिविशिष्योक्तेरभिप्रायः संभावनामात्राभिप्रायेणोक्तमिदमित्येतावताभक्तेन्यूनातिरेकभावोनकल्पनीयः हर्याज्ञाकारि
त्वेनतत्प्रीतिहेतुत्वात् देवजातिमात्रपरिहारायगुणलिंगानामिति कल्पादासुरव्यावृत्तयेआनुश्राविककर्मणामिति तेषावेदोक्तानुष्ठाननियमाभावात् उक्तविशेषणवतादेवानासत्वेभगवत्येकमनसावृत्ति

श्रीभगवानुवाच ॥ देवानांगुणलिंगानामानुश्राविककर्मणाम् ॥ सत्त्वएवैकमनसोवृत्तिःस्वाभाविकीतुया ३२ अनिमित्ताभगवतिभक्तिःसिद्धेर्गरीयसी ॥ जरयत्याशुयाकोशंनिगीर्णमनलोयथा ३३ नैकात्म्यतांमेस्पृहयंतिकेचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहाः ॥ येन्योन्यतोभागवताःप्रसज्यसंभाजयंतेमपौरुषाणि ३४ पश्यंतिमेतेरुचिराण्येवसंतःप्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि ॥ रूपाणिदिव्यानिमनोहराणिसाकंवाचंस्पृहणीयावदंति ३५

र्भक्तिरित्युक्तेऽधमाधिकारिभिःक्रियमाणायाःअभक्तित्वमात्यंतिकाभावश्चस्यात्तस्मात्कीदृशीममगोचरेतिपृष्टत्वात्तत्परिहारायचविभागोवक्तव्यः देवानांसत्वएकमनसोवृत्तिरित्येतद्देवसामान्यभक्ति
लक्षणं गुणलिंगानामितितद्विशेषभक्तिलक्षणं आनुश्राविककर्मणामितिसर्वसामान्यभक्तिलक्षणं स्वाभाविक्यनिमित्तेतिसर्वत्रसमं अधमाधिकारिभिःक्रियमाणाभक्ति'कीदृशीसिद्धेर्मुक्तेर्ग
रीयसीप्रधानसाधनभूता ३२ ३३ अनेनकेतेआत्यंतिकभक्तिकर्तारोयेनतद्भक्तेर्मुक्तेर्गरीयस्त्वंस्यादितितत्राह नैकात्म्यतामिति येभागवताअन्योन्यतःप्रसज्यमिलित्वाममपौरुषाणिपराक्रमान्सभाजयंतेसं
भाव्यवदंति शृण्वंतिच तेमेमयादीयमानामप्यैकात्म्यतांमुक्तिं नस्पृहयंतिनेच्छंति यदिभक्तिसंतुष्टोहरिःकिमपिददातितदपितदाज्ञात्वेनैवगृह्णतिनभक्तिफलत्वेनदीयमानां बालोपिसन्गृह्णातिकिमुतप्रे
क्षावानतइदंभगवतास्तूयतेनतुतत्त्वमितिमंदाशंकानेच्छंति सायुज्यमपिफलत्वेनहरिर्यदिददातिभक्तिसंतुष्टआज्ञात्वेनैवगृह्णते तादृशानांमुख्याविक्यंपुनर्मुक्तौभविष्यतीत्यनेनपरिहृताति कुतोनेच्छ
तीतितत्राह मत्पादेति ममचरणनिषेवायाःपूर्णानंदहेतुत्वादित्यर्थः भगवदंघ्रिसेवायाःपूर्णानंदहेतुत्वंकथंनद्रुनानामप्यन्यत्रप्रवृत्त्यादुःखसंभवादित्यतउक्तंमदीहाइति अनेनचप्रासंगिकान्य
प्रवृत्तावप्यंतेमदर्पणेन सापिमत्कर्मवत्मत्प्रीतिजनकत्वेनमदीहैवेत्युक्तंभवति तेचकियंतइतितत्राह केचिदिति ३४ ऐकात्म्याकांक्षाभावेहेत्वंतरमाह पश्यंतीति भगवद्रूपसल्लापादेः कोन्योस्तिसुख
हेतुरितिअतोनेच्छतीत्यर्थः ३५

ननुकालशक्तेर्दुरतिक्रमत्वेनांकिंचित्कालंभगवतिभक्तिंकुर्वतोन्यथापिसंभवेनसंसारस्यानिवृत्तिसंभवेनभक्तेर्नांकिमपिप्रयोजनमित्याशंक्याह तैर्दर्शनीयेति । यैःसहवार्चकरोति यानिचपश्यंतितैरूपैर्हृतात्मनः अपहृतमनसोहृतप्राणस्यतद्विषयीकृतसर्वेंद्रियचेष्टस्यभक्तिमेवान्विच्छतोपिपुंसः प्रसन्नोहमण्वींसूक्ष्मांसायुज्यलक्षणांगतिंमुक्तिंप्रयुंजेददामीत्यन्वयः उदारशब्दःप्रत्येकमभिसंबध्यते उदाराणिविला सहासेक्षितवामसूक्तानियेषांतानितथा वामान्यनुकूलानिसूक्तानिशोभनवचनानि ३६ ननुसायुज्यभाजामंतर्धूमदाहवदुःखरूपंस्यादितितत्राह अथोइति येमम्मायारचितांनिर्मितांध्वजच्छत्रध्वज नादिलक्षणांविभूतिंमथोतथाअष्टांगयोगमनुप्रवृत्तमनुप्राप्तमणिमाद्यैश्वर्यं तथाभद्रांसर्वांगसंपन्नांचोतयानाश्रियंगवाश्वादिसंपदंनस्पृहयंति तेपररयमर्गेनमत्परमेव्लोकेसच्चिदानंदलक्षणेदेहेऽश्नुवतेप्राप्य सुखमेवानुभूयतिष्ठंतीत्यन्वयः हिशब्दोमुक्तेर्विलक्षणत्वान्नलोकवदित्यर्थद्योतनार्थः यद्वा सालोक्यमुक्तिमनेनवक्ति तथाहि भक्तिज्ञानफलत्वेनविभूतिसर्वमहर्लोकेवृत्तमष्टांगैश्वर्यमिहलोकेचसमृद्धामु त्तुंगप्रासादादिसंपदंचनेच्छंति परिपक्ववैराग्यसमुद्भवत्वात्तेमल्लोकेवैकुंठादावतिसुखमश्नुवतेइत्यतस्त्वमपिस्वर्गादीच्छांहित्वासर्वोत्तमःसच्चिदानंदलक्षणोममात्मतमुपकारकत्वेनसर्वस्मात्प्रेष्ठोहरिरिति कृत्वाभजस्वत्वयापीदृशोलोकःप्राप्यतइति कीदृशीममगोचरेत्यस्यपरिहारउक्तइति ३७ कालस्यसर्वत्रसत्त्वात्स्वतंत्रत्वाच्चतोपिकेनचिद्धेतुनातान्निवर्तयतीतितत्राह नकर्हिचिदिति हेत्वभावादित्या

तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः ॥ हृतात्मनोहृतप्राणस्यभक्तिमनिच्छतोगतिमण्वींप्रयुंजे ३६ अथोविभूतिंमममाययाचितामैश्वर्यम ष्टांगमनुप्रवृत्तम् ॥ श्रियंनदेवींस्पृहयंतिभद्रांपरस्यमेतेऽश्नुवतेहिलोके ३७ नकर्हिचिन्मत्पराःशांतरूपानंक्ष्यंतिमेनोनिमिषोलेढिहेतिः ॥ येषामहंप्रिय आत्मासुतश्चसखागुरुःसुहृदोदैवमिष्टम् ३८ इमंलोकंतथैवामुमात्मानमुभयायिनम् ॥ आत्मानमनुयेचेमेयेरायःपशवोगृहाः ३९ विसृज्यसर्वानन्यांश्चमा मेवंविश्वतोमुखम् ॥ भजंत्यनन्ययाभक्त्यातान्मृत्योरतिपारये ४० नान्यत्रमद्भगवतःप्रधानपुरुषेश्वरात् ॥ आत्मनःसर्वभूतानांभयंतीव्रंनिवर्तते ४१ मद्भयाद्वातिवातोयंसूर्यस्तपतिमद्भयात् ॥ वर्षतींद्रोदहत्यग्निर्मृत्युश्चरतिमद्भयात् ४२ ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः ॥ क्षेमायपादमूलंमे प्रविशंत्यकुतोभयम् ४३ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांनिःश्रेयसोदयः ॥ तीव्रेणभक्तियोगेनमनोमय्यर्पितंस्थिरम् ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेकापिलो पाख्यानेषड्विंशोध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ॥ । ॥

ह मेनोइति मेहेतिरायुधमनिमिषःकालचक्रंवान्लोकेनोलेढिनासादयतिनाशलक्षणंकार्यंनकरोतीत्यर्थः अत्रापिहेतुरस्तीत्याह येषामिति आत्मास्वामीज्ञानवतोभिव्यक्तोभवतीतिश्रुतेः चशब्दा त्पिताच अनेकविधव्यसनप्रासावहमेवानिमित्तबंधुरिति सुहृदइतिबहुवचनम् ३८ किंबहुनावैराग्यविजृंभितयाभक्त्याभजतांसंसारतारकोहमेवेत्याह इमंलोकमिति आत्मानजीवमुभयायिनंलोकद्वय संचारिणंविज्ञायेतिशेषः येचेमइत्युक्तंविवृणोति येरायइति रायोनिष्कादयः यद्वायेचेमेसुतादयः ३९ विश्वतोमुख सर्वत्रमान्मुख्यं सर्वज्ञवा मृत्योःसंसारादतीत्यपारयेपारंमांप्रापयामि य द्वापारसमाप्ताविति धातोःसंसारसमाप्तिंकृत्वा मुक्तान्करोमीति ४० मत्तोन्यःसंसारतारकोस्तीतिशंकांमाकार्षीरित्याह नान्यत्रेति प्रधानपुरुषयोःप्रकृतिहिरण्यगर्भयोःईश्वरादात्मनःआदानादिक र्तुः ४१ वाय्वादीनास्वाधिकारप्रवृत्तिर्नस्त्वनियताकिमुतमुक्तिदानप्रवृत्तिः अतउक्तार्थेतच्छंकादरोत्सारितेत्याशयेनाह मद्भयादिति ४२ अहमेवमुक्तिदानेनियतःशक्तइदमेवात्रमुख्यसाधनमि त्याह ज्ञानेति योगिनोज्ञानिन वाय्वादिवदन्यानियतत्वेतवमुक्तिदानशक्तिःप्रहतास्यादित्यतउक्तमकुतोभयमिति ४३ एकग्रामप्रवेशेबहुमार्गवदनेकेमार्गाःसंभवेयुरित्याशंकांपरिहरन्नू अन्ययोगं व्यवच्छिनत्ति एतावानेवेति स्थिरमचलत्वेनेतिशेषः ॥ ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांषड्विंशोध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमन्मध्यायेसंख्यानाय तत्त्वानामितिपदुक्तंवत्प्रपंचःक्रियतेइतिप्रतिजानीते अथभक्तिनिरूपणानंतरम् । यत्पुरुषार्थोपयोगितदेवतत्त्वानांलक्षणज्ञानेनप्रयोजनमितितत्राह य द्विदित्वेति गुणैःसत्वादिभिः १ परमात्मज्ञानमेवानिर्विचारंमुक्तिसाधनंश्रुतंतत्त्वलक्षणज्ञानस्यचकथंतत्साधनत्वंग्यादित्याशंक्यतत्त्वलक्षणज्ञानंपरमात्मज्ञानादिनाभूतंतेषांमुख्यकार णत्वात्परमात्मनइतितज्ज्ञानमेववर्णयइतिप्रतिजानीते ज्ञानमिति आत्मानंपरमात्मानंदर्शयतीति आत्मदर्शनंयत्ज्ञानंपुरुषस्यश्रेयोर्थिनोनिःश्रेयसायमोक्षादिसर्वपुरुषार्थायाहुस्तत्हृदयग्रंथि भेदनंसंसारपाशच्छेदकंज्ञानंतवर्णये इत्यन्वयः २ यत्ज्ञानंहृदयग्रंथिभेदनमुक्तंतत्ज्ञानंकिंगुणविशिष्टमुदीर्यमाणंसंसारसमुच्छेदसमर्थंस्यादितितत्राह अनादिरिति यअनादिराद्यंतरहितः कारणमात्रशून्योवात्माविज्ञानादिगुणराशिः पुरुपूर्णानंदंसनोतिददातीतिपुरुषः सर्वांतर्यामीवा निर्गुणःगुणत्रयरहितःचेतनप्रकृतेःपरः प्रत्यग्धामाभिमुखप्रज्ञाख्यधामास्वयंज्योतिःस्वप्रकाशेनदीप्यमा नोविश्वंस्थावरजंगमात्मकंजगद्येनसमन्वितंव्याप्तम् ३ सआत्मापरमात्मानजातोनाम्रियते अजआत्मामहान्ध्रुवः नजायतेम्रियतेवाकदाचिदित्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धआद्यंतरहितइत्यनेनापिजन्मा द्यभावेसिद्धेनजातइत्यादिपुनर्वचनंप्रमाणप्रसिद्धिद्योतनाय युक्तिपूर्वंश्रुत्यादेर्बलीयस्त्वंनकेवलस्येतिभावेनकैमुत्यन्यायमाह देहाद्युपाधिभिरिति देहाद्युपाधिलक्षणैर्निमित्तैश्चतद्धर्मांस्वीकृतजननादि धर्मोजीवोपिनस्वरूपतोजायते किंतुभ्रांत्याभिमानेनजायतेम्रियतेभ्रांतत्वादेहात्मत्वस्य अत्रदृष्टांतमाह यथेतियथास्वप्नेतस्यस्वप्नस्येक्षिताद्रष्टाजाग्रतिदृष्टश्रुतजननादिसंस्कारवशाज्जातोमृतइतिपश्य तिनहितेजननमरणेसत्येस्तःकिंतुभ्रांत्यात्मनोमन्यतेतथाप्रकृते किमुसर्वज्ञत्वस्वतंत्रत्वप्राकृतवैकृतदेहरहितत्वदूरीकृताविद्यत्वादिवैलक्षण्ययुतईश्वरोनजातइति तदुक्तं परस्यजन्मसृत्याद्याःस्युःस्वतंत्र

श्रीभगवानुवाच ॥ अथतेसंप्रवक्ष्यामितत्त्वानांलक्षणंपृथक् ॥ यद्विदित्वाविमुच्येतपुरुषःप्राकृतैर्गुणैः १ ज्ञानंनिःश्रेयसार्थायपुरुषस्यात्मदर्शनम् ॥ यदाहुर्वर्णयेतत्तेहृदयग्रंथिभेदनम् २ अनादिरात्मापुरुषोनिर्गुणःप्रकृतेःपरः ॥ प्रत्यग्धामास्वयंज्योतिर्विश्वंयेनसमन्वितम् ३ नजातोनम्रियेतात्मासाहि देहाद्युपाधिभिः ॥ निमित्तैरात्तधर्मोयंयथास्वप्नेतदीक्षिता ४ सएवप्रकृतिंसूक्ष्मांदेवींगुणमयींविभुः ॥ यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यतलीलया ५ गुणैर्विचि त्राःसृजतींसरूपाःप्रकृतिंप्रजाः ॥ विलोक्यमुमुहेसद्यःसइहज्ञानगूहया ६

स्यकिंपुनः जीवस्यापियतोभ्रांतिर्जन्ममृत्यादिसंगतिरिति । निरवयवस्यजीवस्योपाधिसंबंधईशेच्छयाघटतइत्यंगीकारेणनयुक्तिविरोधोपिशंकनीयः यद्विप्रत्यक्षाविरुध्येततदीशकृतमेवहीतिवचना च्च ४ अधुनाजीवेश्वरयोःपारतंत्र्यापारतंत्र्यादिवैलक्षण्यज्ञापनायपरस्यजगत्सृष्ट्यादिमाहात्म्यादिकथनपूर्वकंजीवस्यतदधीनत्वेनप्रकृतिबद्धत्वंवक्तुमाह सएवेति योनादित्वादिगुणविशिष्टोयअज न्मादिरहितोजन्मादिमज्जीवविलक्षणःससूक्ष्मांदेवींक्रीडादिगुणवतींदेवस्यविष्णोरियंइतिवा गुणमयींनसत्वादिगुणाभिमानिनींयदृच्छयाहरेरिच्छयोपगतांसदासमीपस्थितांप्रकृतिंश्रियमभ्यपद्यत लीलयेतिप्रयोजनांतरंनिवारयति । अत्रप्रकृतिशब्देनचिदचिदात्मकेउभेग्राह्ये विभुःसर्वगतइत्यनेनप्रकृत्यभिपादनंनोपचारिकंकिंतुसृष्ट्यभिमुखीकरणंकार्यंसूचयति तदपिस्वप्रयोजनेनेत्यतउक्तं ली लयेति ५ अभिपद्यकिमभूदितितत्राह गुणैरिति स्वप्रेरणयासत्त्वादिगुणैःसात्विकादिभेदेनविचित्राःकरचरणादिमत्त्वेनसमानरूपाःप्रजाःसृजतींप्रकृतिंविलोक्यसहाररिहसंसारेजीवस्यज्ञानगूहयाज्ञा नगूहेच्छयाजीवज्ञानंगूहयंत्यापकृत्यावासद्यःसंभावनानंतरमेवतंजीवंमुमुहेमोहयामास तदेतन्मेविजानीहि । कृत्वाविवाहंतुकुरुप्रवीरादन्यादाविवातर्गतणिजर्थोवेदितव्यः अन्यथासदानिरस्तकुहक मित्यादिकंविरुद्धंस्यात् । प्रकृतिविषयत्वेज्ञानगूहशब्दोज्ञानशब्दवदकारांतःस्वस्वातंत्र्यप्रकटनार्थंचमुमुहइति तदुक्तं पञ्चकारणितानीहस्वतंत्रस्मप्रकर्तृता । मोक्षहेतुदशाहरुत्वञ्च संसारभागिते लयेनाप्यथवाप्रध्वंतरालेपिनकचित् । प्रकृत्याऽहितंब्रह्मकदाचिदपिचित्सुतइतिवचनात् गर्भोपस्यंनसिद्धम् ६

ज्ञानमूहने फलमाह एवमिति पराभिध्यानेनपरमात्मेच्छयैवमुग्धत्वादेवप्रकृतेःसत्त्वादिगुणैःसात्त्विकादिकर्मसुक्रियमाणेषुसत्सुपुमान्जीवःप्रकृतेःकर्तृत्वमहंकर्तेत्यात्मनिमन्यते ७ अभिमानफलमाह तदस्येति । तस्मादविद्यमानकर्तृत्वाभिमानादस्यजीवस्यसंसृतिलक्षणोबंधस्तत्कृतंपारतंत्र्यंचस्वाधमाधीनताचभवति । कस्मात्प्रयोजकादितितत्राह अकर्तुरिति अक्लिष्टकारित्वान्नक्रियतइतिवा अकर्तुःसाक्षिणःपुण्यपापेसाक्षादीक्षमाणस्यनिर्वृतात्मनःपरमानंदस्वरूपस्येश्वरस्यसकाशाद्भवतीत्यर्थः । विष्णोःसुराणागुरूणानित्याजीवस्यतंत्रता । यत्तुनस्यान्यतंत्रत्वं तत्ज्ञानाद्विनिवर्ततइतिवचने नतत्रतात्पर्यार्थोवगंतव्यइति अक्लिष्टत्वादकर्तास्यादकार्यत्वादथापिवेतिवचनात्क्रियामात्रशून्यत्वार्थोत्रेष्यतइति । एषकर्तानक्रियतेकारणंचजगत्प्रभुरितिच ८ अत्रकर्तृत्वविशेषंविवेचयति कार्यकारणेति । कार्यंशरीरंकारणमिंद्रियंकर्तृमनःएषांकारणंप्रकृतिंप्रधानाभिमानिनींश्रियं जीवानांसुखादिभोक्तृत्वेकारणं प्रकृतेःपरःपुरुषोविष्णुरिति परमेष्ठिशक्तिप्रकारंप्रतीयमानंविहायाप्रसिद्धार्थकथनंकथमितीदंचोद्यं । ब्रह्मादिभिःसर्गकरीश्रीविष्णुबलसंश्रयात् । सुखदुःखप्रदोविष्णुःस्वयमेवसनातनः । कर्तृत्वंसुखदुःखानामन्येषांचतदाज्ञया । भोक्तृत्वंसुखदुःखानांकरोत्येकोहरिःस्वयं । भोक्तृत्वमात्रेहेतुत्वंजीवेनान्यत्रकुत्रचिदित्यनेनपरिहृतं । प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादीइति चोक्तार्थेप्रमाणम् ९ अत्रदेवहूतिःप्रकृतिपुरुषयोःकारणत्वविशेषंश्रुत्वालब्धावसराविवेकाविवित्सयालक्षणंपृच्छति प्रकृतेरिति अस्यजगतःकारणयोः सदसत्स्थूलसूक्ष्मलक्षणंजगद्यदात्मकंयाभ्यांव्याप्तम् १० कपिलोभगवान्तत्रहरेरनंतत्वेनतत्स्वरूपेबुद्धचनारोहात्प्रकृतिलक्षणज्ञानेनतल्लक्षणस्यज्ञातप्रायत्वात्प्रकृतिलक्ष

एवंपराभिध्यानेनकर्तृत्वंप्रकृतेःपुमान् ॥ कर्मसुक्रियमाणेषुगुणैरात्मनिमन्यते ७ तदस्यसंसृतिर्बंधःपारतंत्र्यंचतत्कृतम् ॥ भवत्यकर्तुरीशस्यसाक्षिणो निर्वृतात्मनः ८ कार्यकारणकर्तृत्वेकारणंप्रकृतिंविदुः ॥ भोक्तृत्वेसुखदुःखानांपुरुषंप्रकृतेःपरम् ९ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ प्रकृतेःपुरुषस्यापिलक्षणंपुरुषोत्तम ॥ ब्रूहिकारणयोरस्यसदसच्चयदात्मकम् १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तंनित्यंसदसदात्मकम् ॥ प्रधानंप्रकृतिंप्राहुरविशेषंविशेषवत् ११ पंचभिःपंचभिर्ब्रह्मचतुर्भिर्दशभिस्तथा ॥ एतच्चतुर्विंशतिकंगणंप्राधानिकंविदुः १२ महाभूतानिपंचैवभूरापोग्निर्मरुन्नभः ॥ तन्मात्राणिचतावंतिगंधादीनिमतानिमे १३ इंद्रियाणिदशश्रोत्रंत्वग्दृग्रसननासिकम् ॥ वाक्करौचरणौमेढ्रंपायुर्दशमउच्यते १४

णंवाक्यपचादिति । यत्तत्त्वंसत्त्वादिगुणत्रयरूपमव्यक्तंसूक्ष्मंनित्यमविनाशिसदसदात्मकंव्यक्ताव्यक्तात्मकंज्ञानिनस्तत्तत्त्वंप्रधानंनाम्नाप्रकृतिमाहुरित्यन्वयः । अत्रत्रिगुणमित्येतदितरव्यावर्तकंलक्षणमितराणितुस्वरूपाख्यानपराणिअविशेषमकार्यं विशेषवन्महदादिकार्यवत् । अत्रोभयेषांअभिमन्यमानाभिमानिनांप्रकृत्यादिशब्दवाच्यत्वमंगीकार्यं । तथाहि शब्दादिगुणवतोजगदुपादानत्वसत्त्वादिगुणाभिमानिन्याश्रीभूदुर्गाभिधायाःश्रियश्चसत्त्वादिगुणप्रवर्तकत्वेनततोविप्रकर्षेणजगद्गुरुःमहदादिशरीवद्ब्रह्मादिजनिकर्तृत्वेनतच्छब्दवाच्यत्वंविवक्षितं केवलासृतिकर्मोदासीनाऽव्यक्ता सिसृक्षुत्वविशेषोपेताव्यक्ताव्यक्ता महदादिकार्यव्यापिनीव्यक्तैवेतिविशेषात्त्रिरूपिणीश्रीरुच्यते एवंजडरूपाप्रकृतिरपिप्रधानरूपाऽव्यक्ताउपादानरूपाव्यक्ताव्यक्तामहदादित्वेनपरिणीयमानाव्यक्तैव सर्वकार्येषुप्रधानत्वात्प्रधानं नचेदंस्वकपोलकल्पितंकिंतुप्रमाणांतरसिद्धत्वात् तदुक्तंव्यक्ताव्यक्तात्मकंयत्तद्द्विधात्सदसदात्मकं । असर्गाकेवलाव्यक्तासिसृक्षुरुभयात्मिका । व्यक्तैवकार्यरूपातुप्रकृतिस्त्रिविधामता कार्यतःसाप्रधानत्वात्प्रधानमितिकीर्त्यते । अविशेषाह्यकार्यत्वात्साचश्रीविष्णुसंश्रयेति । विशेषंकार्यमुद्दिष्टंविशेषोदृश्यतेयतइति ११ तत्त्वानिप्रधानकार्याणीत्याह पंचभिःपंचभिरिति । चतुर्विंशतित्वैःब्रह्मपूर्णनातोऽधिकसंख्यावत् प्राधानिकं प्रधानकार्यं १२ तानिकानीत्यतोनिर्दिशति महाभूतानीति १३ १४

अंतरात्मनोंतःकरणस्यमनसः बुद्धिरध्यवसानायसंशयंकुरुतेमनः । अभिमानोऽहंकारश्चित्तंस्मरणकारणमितिलक्षणरूपयावृत्त्यावर्तनयामनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमितिचतुर्धाभेदोलक्ष्यते इश्यतइत्यन्व
यः १५ तत्त्वसंख्यानमुपसंहरति एतावानेवेति । सगुणस्यब्रह्मणःप्रधानस्यतदभिमानिन्याःश्रियश्चयःसन्निवेशःसंस्थानविशेष सएतावानेवचतुर्विंशएवसंख्यातस्तवमयाप्रोक्तः कालात्मापरमात्मा
कुतोमित्यैवपुनर्गणितइत्याशंक्यानन्याधीनत्वद्योतनायेतिभावेनाह यःकालइति यःकालइत्याख्यायतेसपंचविंशकइतिज्ञातव्यं ननुश्रियोपिहरिंविनानन्याधीनत्वात्किमितितत्रगणनंकृतमित्याशं
क्यानेकार्था हरिस्तुनिर्गुणंब्रह्मश्रीब्रह्मसगुणंस्मृतम् । तदंगजानितत्त्वानितस्मात्तद्रूपमुच्यतइतिवचनात्तेषुगणनीयत्वाभिप्रायेणेति १६ अनुत्पन्नस्यपुत्रस्यनामकरणमिवकालःपरमात्मेतिसंज्ञयाव्या
क्रियतइतिएतत्कथंशोभतइतितत्राह प्रभावमिति पुरुषोहृदिस्थःपरमःकालःसर्वगतोहरिः । अथवारुद्रदेहस्थोहरिःकालइतीरितइतिवचनात् पौरुषंपुरुषस्यहृदिस्थितस्यहरेर्विद्यमानंप्रकर्षेणभावव्या
तद्रूपंपुरुषाकारंरुद्रदेहस्थंवाकालसंज्ञमाहुःकइत्यतउक्तं एकइति एकेसम्यक्ज्ञानिनोनप्राकृताइत्यर्थः अहंकर्तेत्यहंकारेणममेदमितिममकारेणचविमूढस्यमिथ्याज्ञानिनःप्रकृतिमीयुषःप्रकृतिबद्ध
स्यातएवपराधीनकर्तुर्जीवस्ययतोयस्माद्भयंजननमरणलक्षणंभवतितदितिशेषः १७ इतोपिहरिरेवकालनामानुष्ठेयत्वात्मकइत्याह प्रकृतेरिति निर्विशेषस्यकार्योदासीनायागुणसाम्यस्यब्रह्मप्रलया
वस्थाविशिष्टयाःप्रकृतेःप्रधानाभिमानिन्यामूललक्ष्म्याःपुनःश्रीभूदुर्गादिरूपभेदेनासिसृक्षुत्वादिविशेषलक्षणाचेष्टायतोभवति सभगवान्कालइत्युपलक्षितइतीदलक्षणंलक्ष्यमात्रव्यापकत्वान्नाव्याप्त्यतिव्या

मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंतरात्मनः ॥ चतुर्धालक्ष्यतेभेदोवृत्त्यालक्षणरूपया १५ एतावानेवसंख्यातोब्रह्मणःसगुणस्यहि ॥ सन्निवेशोमयाप्रोक्तोयः
कालःपंचविंशकः १६ प्रभावंपौरुषंप्राहुःकालमेकेयतोभयम् ॥ अहंकारविमूढस्यकर्तुःप्रकृतिमीयुषः १७ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्यनिर्विशेषस्यमानवि ॥ चे
ष्टायतःसभगवान्कालइत्युपलक्षितः १८ अंतःपुरुषरूपेणकालरूपेणयोबहिः ॥ समन्वेत्येषसत्त्वानांभगवानात्ममायया १९ दैवात्क्षुभितधर्मिण्यांस्व
स्यांयोनौपरःपुमान् ॥ आधत्तवीर्यंसासूतमहत्तत्त्वंहिरण्मयम् २० विश्वमात्मगतंव्यंजन्कूटस्थोजगदंकुरः ॥ स्वतेजसाऽपिबत्तीव्रमात्मप्र
स्वापनंतमः २१

प्त्यसंभवदुष्टमितिज्ञातव्यम् १८ अनेनकालरूपात्पुरुषरूपंनभिन्नमित्याह अंतरिति योभगवानात्ममाययास्वरूपेच्छयासत्त्वानांसर्वप्राणिनामंतःपुरुषरूपेणबहिःकालरूपेणसर्वांतर्यामिसर्वव्यापक
रूपभेदेनव्याप्नोतीत्यतोऽत्यंतमेषएकएवेतिनात्रदोषशंकाकार्येति १९ प्रकृतेश्चेष्टाप्रदत्वप्रकारंवक्ति दैवादिति दैवात्प्रकृतिक्षोभकनारायणाख्यात्क्षुभितधर्मिण्यांस्वस्यांयोनौपरःपुमान्वीर्यमाधत्तेत्यन्वयः
इदमुक्तंभवति दैवाख्यमूलरूपादभिव्यक्तोनाम्नापरःपुमान्तस्यनारायणस्यप्रेरणयासिसृक्षुत्वविशेषधर्मवत्याःप्रधानाभिमानिन्यालक्ष्म्याअभिव्यक्तायांनाम्नाश्रियाप्रागुक्तविशेषवत्यांस्वभार्यायांरेतोल
क्षणंवीर्यमधादिति । तदुक्तं । प्रकृतेःक्षोभकंरूपंदैवंनारायणाभिधम् । प्रकृतौमहतःस्रष्टापरमःपुरुषोत्तमइति । अमोघवीर्योहरिरितिभावेनतत्फलमाह सासूतेति । साश्रीनाम्नीहिरण्मयंमहत्तत्त्वम
सूतेति २० प्रकृत्यागूढमिदंजगद्दैवाख्याद्धरेःकथंकार्यमुपपद्यते तमसागूळ्हमग्रइतिश्रुतिरितितत्राह विश्वमात्मगतमिति ब्रह्मादिसर्वजीवानांकूटस्थआत्मोदरगतंविश्वंव्यंजन्व्यक्तंकर्तुकामोजगतो
ऽंकुरत्वात्जगदंकुरःपरमःपुरुषआत्मप्रस्वापनंयोगनिद्राकारणंतीव्रंनिबिडंतमःस्वतेजसास्वरूपप्रभयाअपिबत्विनष्टमकरोदित्यन्वयः जगतोंकुरोजगदंकुरइतिविग्रहेतद्विकारोहरिरित्यर्थोनुपपन्नः
निर्विकारोक्षरःशुद्धइत्यादिश्रुतिविरोधात् । अतः अंकुरमयतेयस्मात्केशवोजगदंकुरः । महांतंयोसृजज्जीवमोहकचतमोग्रसदितिप्रमाणबलादुक्तएवार्थः २१

दैवत्राम्नोहरेरभिव्यक्तात्परमपुरुषान्महत्तत्त्वसृष्टिमुक्त्वामहत्तत्त्वेनाभिमन्यमानस्यचित्तस्यसृष्टिंवक्ति यत्तत्सत्त्वगुणमिति । सत्वगुणंपूर्णानंदादिगुणंस्वच्छंधवलंशांतमकलुषंस्तिमितंभगवतोहरेःपदंस्व रूपंपञ्चज्ञानिनोवासुदेवाख्यमाहुः तस्मान्महत्तत्त्वाभिगताद्वासुदेवात् महत्तत्त्वेनाभिमन्यमानंसर्वप्राणिनांचित्तंजायतइतिशेषः । तदुक्त नदेववासुदेवाख्यंमहत्तत्त्वनियामकमिति । सत्वशब्देनचोच्यंते पूर्णानंदादयोगुणाइतिच । महत्तत्त्वगतोयोसौवासुदेवाभिधोहरिः । सचित्तजनकःप्रोक्तःप्राणिनांहिपृथक्पृथगितिवचनात् नचित्तस्यवासुदेवादन्योजनकोस्तीतिज्ञायते २२ कारणगुणाःकार्येपिसंक्रम्यं तइतिभावेनास्यचित्तस्यलक्षणमाह स्वच्छत्वमितिस्वच्छत्वंनिर्मलत्वंअविकारित्वंस्तिमितोदकवदल्पविकारत्वं नसर्वात्मनाविकाराभावः स्तिमितोदकचित्तादेरविकारोल्पविक्रियेतिवचनात् शांतत्वंप्रसन्न तायथापांपराविशिष्टाप्रकृतिरुपाद्रिमंतरेणयावल्यस्वभावस्तथाचित्तस्यवृत्तिभिःस्वभावैर्लक्षणंकथितमित्यन्वयः । वृत्तिःस्वभावोवृत्तंचस्थितिरित्यभिधीयतइतिवचनात्स्वाभाविकंलक्षणमुक्तमित्यर्थः २३ म हत्तत्त्वादहंकारसृष्टिमाचष्टे महत्त्वादिति ज्ञानप्रधानस्तुमहानहंकारःक्रियाधिकः इतरापेक्षयासोपिज्ञानाधिकउदाहृतइतिविवक्षयाक्रियाशक्तिर्नतुज्ञानशक्तिराहितत्वादन्यथाहंकारस्यशक्तिद्वयकथनं व्यर्थंस्यादिति २४ पृथक्नाम्नात्रैविध्यंवक्ति वैकारिकइति यतोयस्मात्त्रिविधाहंकारान्मनआदीनांभवउत्पत्तिःसइति महतांभूतानांपृथिव्यादीनाम् २५ प्रकारांतरेणत्रैविध्यंवक्ति वैकारिकइति सप्तसुप्रथमायत्रस्वातंत्र्यंयाद्विवक्षितामितिवचनात् वैकारिकात् अधिदैवमित्यादिप्रथमापंचम्यर्थेवक्तव्या दैवताधिकृतंयत्तदधिदैवमितिस्मतामितिवचनात् दिगादिदेवतासर्गमधिकृत्यवर्तमा नाद्वैकारिकाहंकारात्दिगादिदेवताजाताइत्यर्थः तैजसात्तैजसाहंकारात् बुद्धिर्बुद्धितत्त्वंतदभिमानिन्युमाऽहंकारिकःप्राणश्चजातइतिशेषः अर्थमात्रंशब्दादितन्मात्राचतमसात्तामसाहंकारादभूदितिशे

यत्तत्सत्वगुणंस्वच्छंशांतंभगवतःपदम् ॥ यदाहुर्वासुदेवाख्यंचित्तंतन्महदात्मकम् २२ स्वच्छत्वमविकारित्वंशांतत्वमितिचेतसः ॥ वृत्तिभिर्लक्षणंप्रोक्तं यथापांप्रकृतिःपरा २३ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात् ॥ क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधःसमपद्यत २४ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चयतोभवः ॥ मनसश्चेंद्रियाणांचभूतानांमहतामपि २५ वैकारिकोधिदैवंतुबुद्धिःप्राणश्चतैजसः ॥ तामसस्त्वर्थमात्रंचगुणव्यतिकरात्त्रिवृत् २६ सहस्रशिरसंसाक्षाद्यम नंतंप्रचक्षते ॥ संकर्षणाख्यंपुरुषंभूतेंद्रियमनोमयम् २७ कर्तृत्वंकरणत्वंचकार्यत्वंचेतिलक्षणम् ॥ शांतघोरविमूढत्वमितिवास्यादहंकृतेः २८

षः तामसोहंकारोर्थानांशब्दादीनांमात्रांनिर्मातेतिवाऽनेनकिमुक्तंस्यादित्यतउक्तं गुणव्यतिकरइति गुणानांसत्वादीनांशांतत्वादिव्यंजकानांव्यतिकरोयस्मिन्सतथासोऽहंकारएवंत्रिवृत्त्रिविधः २६ अहंकारतत्त्वस्यसूक्ष्मस्थूलरूपभेदेनास्थितस्याभिमानिविशेषमाह सहस्रशिरसमिति भूतेंद्रियमनोमयमित्यत्रमयट्प्रत्ययःप्राधान्यार्थः । तथाचभूतादीनांप्रधानकारणंमुख्यप्रवर्तकमित्यर्थः । सं कर्षणाख्यस्तुहरिःसूक्ष्माहंकारयामकः । स्थूलाहंकारनियमीविष्णुःप्रद्युम्ननामकः । अनिरुद्धोमनस्तत्त्वनियंताभगवान्हरिः । महत्तत्त्वादिजीवास्तुब्रह्माशेषोगजस्तथा । सूक्ष्मस्थूलविभेदेनकामजश्चानि रुद्धकइतिविशेषवचनादर्थविशेषोत्रबुभुत्सुभिर्ज्ञातव्यइति । साक्षादितिविशेषणात्संकर्षणादिनाम्नात्रिधाभिव्यक्तेनहरिणाप्रेरितःसंकर्षणनामानंतःत्रिविधाहंकाराभिमानीतिसम्यगवगंतव्यम् २७ अहंकारलक्षणंवक्ति कर्तृत्वमिति वैकारिकाहंकारस्यमनोरूपेणपरिणतत्वात् मनोव्याप्तित्वेनदेहादवहंममतोत्पादकत्वेनकर्तृत्वंनामलक्षणंतैजसाहंकारस्यकरणानामिंद्रियाणांकारणत्वादिंद्रियाभिमानि नियतेंद्रियद्वाराज्ञानजनकत्वेनकरणत्वं तामसाहंकारस्यकार्यापरपर्यायदेहकारणत्वाद्देहस्यचपांचभौतिकत्वात् देहरूपेणकार्यत्वंच इतिशब्दःप्रकारवाची तदुक्तं मनोरूपेणकर्तृत्वंदेहरूपेणकार्यता । इंद्रियात्मतयाचैवकरणत्वमहंकृतेः । यतोमनस्यहंभावस्तस्मात्कर्तामनःस्मृतं । स्वभावकर्तृजीवस्यत्वासन्नोपाधितश्चतः । कर्मज्ञानेकारणतायतःकरणमिंद्रियं । कार्यंदेहःसमुद्दिष्टमुत्पाद्यत्वात्पुनः । पुनरितिस्वोत्पन्नपदार्थेषुतत्तत्स्वभावस्फुरणात्सतल्लक्षणमितिभावेनलक्षणांतरमाह शांतेति देवपितृजनकवैकारिकस्यसत्वांशप्राचुर्येणोत्पन्नत्वात्शुद्धात्मनोभगवदभिष्टोपेतत्वात् शांतत्वंकरणापरपर्या

वेथेंद्रियाणांतदुस्तैजसाहंकारस्य सत्वरजोंशप्राचुर्येणजातत्वात् ज्ञानेंद्रियैर्नानाविधघोरपदार्थविषयज्ञानजनकत्वात्कर्मेद्रियैर्घोरतरनानाविधकर्मकारयितृत्वात्घोरत्वं वैकारिकतैजसयोर्यावद्ज्ञानस्यज
नकत्वंतावत्ज्ञानजनकत्वाभावेनतमोंशप्राचुर्येणोद्भूतत्वात्भूतादेश्चतामसाहंकारस्यविमूढत्व शांतरूपोदेवापिताघोरःकरणइव्मतः। तावज्ज्ञानस्याप्रकाशान्मूढोभूतपितास्मृतः। त्रिरूपोयमहंकारःशेषइत्ये
वंविदुरितिवचनात् अर्थविशेषःकल्प्यतइत्यर्थः २८ वैकारिकाद्यहंकारेभ्योमनआदीनामुक्तानामुत्पत्तिमधुनास्पष्टयति वैकारिकादिति तल्लक्षणमाह यत्संकल्पेति यन्मनःसंकल्पविकल्पाभ्यां
वृत्तिविशेषाभ्यांवर्ततेदेहइतिशेषःलक्षणांतरमप्याह कामसंभवइति यदितिवर्तते यचस्मान्मनसःकामानांनानाविधानांसंभवोजन्मेत्यनेनज्ञातुंशक्यतइति २९ तस्याभिमानिनमाह यद्विदुरि
ति स्थूलांतर्यामित्वेनावतीर्णात्प्रद्युम्नरूपादभिव्यक्तमनिरुद्धाख्यंयचस्यमनसोभिमानिनःकामपुत्रस्यानिरुद्धस्यांतर्यामित्वेनप्रादुर्भूतंविदुर्ज्ञानिनइतिशेषः मनसःसर्वेंद्रियनेतृत्वात्तन्नियंतृत्वोक्त्यास्य
सर्वेंद्रियनेतृत्वमपिसिद्धमित्याह हृषीकाणामिति तद्ध्यानार्थमाह शारदेंदीवरश्याममिति शरत्कालीननीलोत्पलनीलं अधिकारिणमाह संराध्यमिति शनैरव्यग्रमनसःसनकादियोगिभिः
यद्वा यन्मनोनिरोधरहितत्वेनप्रसिद्धमतएवसर्वेंद्रियाणांनियंतृत्वेसमर्थं तद्वर्णमाह शारदेति एवंविधंमनःकस्यवशेभवतीत्यतउक्तं संराध्यमिति योगिभिःपवनाभ्यासिभिःसंराध्यंवशीकर्तुंशक्यमित्य
र्थः ३० चक्षुरादींद्रियाणांकाचकामलादिदोषाभावलक्षणानुग्रहाद्द्रव्यस्फुरणेसतियाद्विज्ञानंविशेषज्ञानंजायतेतादृशंबुद्धितत्त्वमभूदित्यर्थःहेसति सामान्यमनसाज्ञानंविशेषात्बुद्धिजंभवेदितिवचनाज्ज्ञा

वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत ॥ यत्संकल्पविकल्पाभ्यांवर्ततेकामसंभवः २९ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यंहृषीकाणामधीश्वरम् ॥ शारदेंदीवरश्या
मंसंराध्यंयोगिभिःशनैः ३० तैजसात्तुविकुर्वाणात्बुद्धितत्त्वमभूत्सति ॥ द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनुग्रहात् ३१ संशयोथविपर्यासोनिश्चयःस्मृ
तिरेवच ॥ स्वापइत्युच्यतेबुद्धेर्लक्षणंवृत्तितिभिःपृथक् ३२ तैजसानींद्रियाण्येवक्रियाज्ञानविभागशः ॥ प्राणस्यहिक्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३३ ताम
साच्चविकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् ॥ शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभःश्रोत्रंतुशब्दगम् ३४ अर्थाश्रयत्वंशब्दस्यद्रष्टुर्लिंगत्वमेवच ॥ तन्मात्रत्वंचनभसोलक्षणं
कवयोविदुः ३५

नस्यसामान्यविशेषलक्षणेविशेषणेस्तइति ३१ तादृशबुद्धितत्त्वलक्षणमाह संशयइति नकेवलमेकमेवलक्षणंकिंत्वन्यान्यपिलक्षणा
निसंतीतिभावेनोक्तमर्थेवि विपर्यासोमिथ्याज्ञानमिदमेवतत्त्वंनान्यादिति अतत्त्वेयत्ज्ञानंतन्मिथ्येति मनसोपिसंशयोस्तिअतःकथंबुद्धेःसंशयलक्षणमुच्यतइतिचेदुच्यतेनिश्चायकलक्षणदर्शनेनमनःसंश
योनिवर्ततेनबुद्धेःसंशयःकदापीति तदुक्तं अचलःसंशयोबुद्धेश्चलोमानसउच्यते।चंचलातुस्मृतिर्बुद्धिश्चित्तजैवास्थिरास्मृतिरिति। येनधर्मेणयद्वस्तुज्ञायतेसधर्मस्तस्यलक्षणंयथासास्नादिमत्त्वमिति येनयज्ज्ञा
प्यतेवस्तुतत्तल्लक्षणमुच्यते । तत्स्वरूपंपृथक्चेतिद्विविधंकवयोविदुरितिवचनादस्वरूपाणांसंशयादीनांनिवृत्तिर्युक्तानस्वरूपाणामितितात्पर्यमवगंतव्यं स्वापोऽज्ञानम् ३२ इंद्रियाणितैजसानितैजसाहं
कारादुत्पन्नान्येवतद्विवेकमाह क्रियाज्ञानेति क्रियाज्ञानविभागेनकर्मेंद्रियज्ञानेंद्रियसंज्ञाभेदेन तदभिमानिविशेषंवक्ति प्राणस्यहीति प्राणस्याहंकारिकस्यक्रियाशक्तिः कर्मेंद्रियप्रेरकत्वशक्तिः बुद्धेरुमा
यांविज्ञानशक्तिताश्रोत्रादींद्रियैर्विज्ञानजनकत्वशक्तिः ३३ शब्दमात्रंशब्दाख्योगुणस्तस्माच्छब्दाख्यगुणान्नभउत्पन्नं शब्दंगमयतिज्ञापयतीतिशब्दगंश्रोत्रेंद्रियमुत्पन्नमितिशेषः ३४ शब्दतन्मात्राल
क्षणमाह अर्थाश्रयत्वमिति अर्थाश्रयत्वमर्थविषयत्वमभिधेयैकनिष्ठत्वमित्यर्थः द्रष्टुःसर्वज्ञस्यलिंगत्वंज्ञापकत्वं नभसआकाशस्यतन्मात्रत्वंस्पर्शाद्यभावात्तदेकनिष्ठत्वंशब्दस्यलक्षणंकवयोविदुरित्यन्वयः
तदुक्तं शब्देनैवमसोज्ञेयोहरिर्लिंगंतुतस्यतत् । स्पर्शाद्यभावात्तन्मात्रानभसश्चेतिकीर्त्यते । स्पर्शादयश्चतन्मात्राइतरेपूर्वसंस्थिते । तिष्ठत्येकोगुणोभूतेप्रत्येकंपंचसुस्थितः । शब्दोवर्णात्मकोनित्योध्व
निराकाशसंभवः । आकाशएवसूक्ष्मस्तुध्वनिरित्येवशब्द्यते । सएवव्यज्यमानस्तुभवेत्कर्णैकगोचरइति ३५

आकाशलक्षणंवक्ति भूतानामिति । भूतानांजीवानांछिद्रदातृत्वंगमनाद्यर्थमवकाशदातृत्वंबहिरंतर्दिगादिरूपत्वमेकंप्राणापानादीनामिंद्रियाणामात्मनांजीवानांधिष्ण्यत्वमावासस्थानत्वंचनभसोवृत्तिलक्ष
णंस्वभावलक्षणंकवयोविदुरितिशेषः ३६ नभसःस्पर्शोत्पत्तिंब्रूते नभसइति शब्दाख्यातन्मात्रायस्यतत्तथातस्मान्नभसःकालगत्याभगवत्प्रेरणयाविकुर्वतःस्पर्शोऽभवत्स्पर्शतन्मात्राभूत् ततःस्पर्शतन्मात्राया
वायुरभूत्प्रधानवायुःसूत्रात्मामहतासहजायते । तैजसश्चस्वजःस्पर्शइत्याद्यास्तत्सुताःस्मृताः । तदाविष्टाअन्यजीवास्तदाधाराश्चतद्वला इतिवचनात्तैजसोवायुराकाशाज्जातःस्पर्शवायुश्चमुख्यवायोःसुतइ
तिज्ञातव्यं तैजसादिवायुभिराविष्टत्वात्तदुद्भूतत्वात्तद्बलत्वाच्चतद्विशिष्टाइत्युच्यंते स्पर्शादयोपिवाय्वादेःसूक्ष्मावस्थाःप्रकीर्तिताइतिवचनादत्रकार्यकारणभावउपचयविवक्षयेतिज्ञायते तदुक्तं सूक्ष्मेंद्रियाणिसं
त्येवस्युःस्थूलान्यप्यहंकृतेः । भूतेभ्यश्चोपचीयंतेपुनर्ब्रह्मशरीरतइति स्पर्शस्यस्पर्शतन्मात्रायाःसंग्रहोज्ञातृत्वगिंद्रियंचोपचितमभूदितिशेषः ३७ स्पर्शतन्मात्रालक्षणमाह मृदुत्वमित्यादिना मृदुत्वमित्या
दीनिनभस्वतोवायोःस्वभावलक्षणानि ३८ स्वरूपलक्षणमाह चालनमित्यादि स्वरूपमपिकर्मेतिविषयत्वादुदीर्यतइतिवचनादेतानिचालनादीनिकर्मनिमित्तलक्षणानि चालनंचलनकर्तृत्वंव्यूहनंपृथक्स्थिता
नामेकीकरणं प्राप्तिःसर्ववस्तुव्याप्तिः । प्राप्नोतिवायुःसर्वंतुस्वतएवहरेस्तथा । अतःप्राप्तिरितिप्राहुर्वायुंभूतपतिंप्रभुं । प्रधानवायुरन्येषुनित्याविष्टोयतःस्वतः । तद्गुणास्तेषुचोच्यंतेनीचतानास्यतत्कृतेतिवचना

भूतानांछिद्रदातृत्वंबहिरंतरमेवच ॥ प्राणेंद्रियात्माधिष्ण्यत्वंनभसोवृत्तिलक्षणम् ३६ नभसःशब्दतन्मात्रात्कालगत्याविकुर्वतः ॥ स्पर्शोऽभवत्ततोवायुस्त्व
क्स्पर्शस्यचसंग्रहः ३७ मृदुत्वंकठिनत्वंचशैत्यमुष्णत्वमेवच ॥ एतत्स्पर्शस्यस्पर्शत्वंतन्मात्रत्वंनभस्वतः ३८ चालनंव्यूहनंप्राप्तिर्नेतृत्वंद्रव्यशब्दयोः ॥ स
र्वेंद्रियाणामात्मत्वंवायोःकर्माभिलक्षणम् ३९ वायोश्चस्पर्शतन्मात्राद्रूपंदैवेरितादभूत् ॥ समुत्थितंततस्तेजश्चक्षूरूपोपलंभनम् ४० द्रव्याकृतित्वंगुणताव्य
क्तिसंस्थात्वमेवच ॥ तेजस्त्वंतेजसःसाध्विरूपमात्रस्यवृत्तयः ४१ द्योतनंपचनंपानमदनंहिममर्दनम् ॥ तेजसोवृत्तयस्त्वेताःशोषणंक्षुत्तृडुद्भवः ४२
रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसोदैवचोदितात् ॥ रसमात्रमभूत्तस्मादंभोजिह्वारसग्रहः ४३ कषायोमधुरस्तिक्तःकट्वम्लइतिनैकधा ॥ भौतिकानांविकारे
णरसएकोविभिद्यते ४४

त् द्रव्यशब्दयोःपर्णादिद्रव्यस्यशब्दस्यवर्णात्मकस्यचनेतृत्वंदेशांतरप्रापकत्वं सर्वेंद्रियाणामात्मत्वंस्वामित्वंतदविनाभूतप्रकृतित्वंवा कर्माभिलक्षणंस्वरूपलक्षणं ३९ स्पर्शएवतन्मात्रोगुणोयस्यसःस्पर्श
तन्मात्रः तस्माद्वायोरूपंरूपतन्मात्राऽभूत् ततोरूपतन्मात्रायास्तेजःसमुत्थितं रूपस्योपलंभनंज्ञानंयस्मात्तादृशंचक्षुरिंद्रियंचोत्पन्नमित्यर्थः ४० रूपतन्मात्रायालक्षणमाह द्रव्याकृतित्वमितिद्रव्याकृति
त्वंयावद्द्रव्यव्याप्तित्वं गुणताप्रकाशित्वंव्यक्तिसंस्थात्वंव्यक्तित्वेनास्थितिः तेजस्त्वमुग्रत्वं । आलोकोगुणइत्येवप्रकाशश्चापिकथ्यतइति । तेजस्त्वमथचोग्रत्वंकौर्यमित्यपिचोच्यतइतिचाकार्थाभिधानं । रूपमा
त्रस्यरूपतन्मात्रायावृत्तयःस्वभावलक्षणानि ४१ तेजसोलक्षणमाह द्योतनमिति द्योतनंप्रकाशनं द्युतप्रकाशनइति धातुः पचनंपाककरणं पानंरसादनमर्दनंभक्षणं हिममर्दनंशीतनिवारकत्वंशोषणंशुष्की
करणं क्षुत्तृडुद्भवः प्राणिनांक्षुत्तृड्जनकत्वं । वृत्तयःस्वभावलक्षणानि ४२ क्रमप्राप्तंतेजसोवारिसृष्टिंवक्ति रूपतन्मात्रादिति रूपमेवतन्मात्रायस्यतद्रूपतन्मात्रंतस्मात्तेजसःरसमात्रंरसतन्मात्राभूत् यया
रसग्रहोभवतिसाजिह्वाजिह्वेंद्रियंचाभूत् ४३ रसगुणलक्षणंवक्ति कषायइत्यादिना कटुपुकोऽम्लःकट्वम्लःअन्नलवणोपिग्राह्यः भौतिकानांभूतकार्याणांपदार्थानांविकारेणएकोरसःषडात्मनाभिद्यते ४४

उदकलक्षणंवक्ति क्लेदनमित्यादिना क्लेदनमार्द्रीकरणं पिंडनंपिंडीकरणं तृप्तिरलंबुद्धिजनकत्वं प्राणनंचेष्टाहेतुत्वं आप्यायनंसुखकरत्वं उंदनंबिंदुभावः तापापनोदस्तापनिवारणत्वं अन्येभ्योभूतेभ्यः क्षीरेषुभूयस्त्वमाधिक्यं इमाअंभसोवृत्तयः जलस्यस्वरूपलक्षणानि। उदिर्बिंदुभावइतिधातुः। उंदनंबिंदुभावःस्यात्स्यदनंस्रवणंस्मृतमित्यभिधानात् पृथिवीतेजःपरमाणुयोगादंभसउंदीभावइति ४५ अद्भ्यःपृथिव्युत्पत्तिंवक्ति रसमात्रादिति रसएवमात्रायस्यतत्तथातस्मादंभसोगंधमात्रंगंधतन्मात्राभूत् तस्मात्गंधात् पृथिव्यभूत् गधंगमयतिज्ञापयतीतिगंधगोघ्राणइंद्रियविशेषोप्यभूत् ४६ गंधलक्षणानिब्रूते करंभेति करंभोदध्यपार्थिवविषयः पूतिःक्लिन्नक्षतविषयः शांतोमिश्रगंधः उग्रोवचादिविषयः आम्लःआरनालादिविषयः आदिशब्देनकषायादिलक्षणोविवक्ष्यते एकस्यगंधस्यनानाविधत्वंकथमित्यतउक्तं द्रव्येति द्रव्याणामवयवानामशानांचवैषम्यात्विशेषलक्षणात्एकोगंधोनानाविधोभवतीत्यर्थः ४७ पृथिवीलक्षणंवक्ति भावनमित्यादिना भावनमुत्पादकत्वं ब्रह्मस्थानंतुपृथिवीशरीरेब्रह्मदर्शनादितिवचनात् पार्थिवशरीरेषुब्रह्मणःसन्निधानात्तत्रैवब्रह्मदर्शनाच्च यःपृथिव्यांतिष्ठन्नित्यादेश्च धारणंमूर्तद्रव्याणामितिशेषः सद्विशेषणं भूतत्रयमपेक्ष्यविशेषेणव्यक्तत्व तदुक्तं असद्व्यक्तनामस्याद्व्यक्तंसदितिचोच्यतइति सर्वसत्त्वगुणोद्भेदःसर्वेषांसत्वानांप्राणिनांशरीरेसर्वगुणानामुद्भेदोव्यक्तिःसापिसंसारावस्थायामितिज्ञातव्यंशरीरंपार्थिवंज्ञेयमिंद्रियाण्यौदकानितु। तैजसःकोष्ठ

क्लेदनंपिंडनंतृप्तिःप्राणनाप्यायनोंदनम् ॥ तापापनोदोभूयस्त्वमंभसोवृत्तयस्त्विमाः ४५ रसमात्राद्विकुर्वाणादंभसोदैवचोदितात् ॥ गंधमात्रमभूतस्मात्पृथ्वीघ्राणस्तुगंधगः ४६ करंभपूतिसौरभ्यशांतोग्राम्लादिभिःपृथक् ॥ द्रव्यावयववैषम्याद्गंधएकोविभिद्यते ४७ भावनंब्रह्मणःस्थानंधारणंसद्विशेषणम् ॥ सर्वसत्वगुणोद्भेदःपृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४८ नभोगुणविशेषोर्थोयस्यतच्छ्रोत्रमुच्यते ॥ वायोर्गुणविशेषोर्थोयस्यतत्स्पर्शनंविदुः ४९ तेजोगुणविशेषोर्थोयस्यतच्चक्षुरुच्यते ॥ अंभोगुणविशेषोर्थोयस्यतद्रसनंविदुः ५० भूमेर्गुणविशेषोर्थोयस्यसघ्राणउच्यते ॥ परस्यदृश्यतेधर्मोह्यपरस्मिन्समन्वयात् ५१ अतोविशेषोभावानांभूमावेवोपलक्ष्यते ॥ एतान्यसंहत्ययदामहदादीनिसप्तवै ५२ नशेकुःपुरुषंस्रष्टुंभोगायतनमंजसा ॥ कालकर्मगुणोपेतोजगदादिरुपाविशत् ५३

गोवह्निःश्छिद्रमाकाशसभवं। प्राणावायुमयाःसर्वेप्रत्येकंपंचधापुनरितिवचनात् पृथिव्याःप्राधान्यादितरेषामल्पत्वाद्युक्तमुक्तं पृथिव्या.वृत्तिलक्षणम् ४८ श्रोत्रादीनांलक्षणंवक्ति नभइत्यादिना यस्यनभोगुणविशेषः शब्दोर्थोविषयस्तच्छ्रोत्रमिंद्रियमित्यादिज्ञातव्यं नभोगुणविशेषोत्थइतिपाठेयस्यविषयःशब्दोद्भवःशब्दएवार्थइति ४९ ५० शब्दादयआकाशादीनांविशेषगुणत्वेनव्यावर्तकधर्मानव्यभिचारिणइतियावैशेषिकाणांप्रक्रियातांविघटयितुमाह परस्येति परस्यपूर्वस्यकारणस्याकाशादेर्धर्मःशब्दादिगुणोऽपरस्मिन्पश्चात्तनेकार्येवाय्वादौदृश्यतेहिकुनःसमन्वयात्संबंधात् ५१ ततःकिंतत्राहअतइति यएवंगुणानांसंबंधोस्त्यतआकाशादिसर्वभावानांविशेषगुणोभूमावेवोपलक्ष्यतइति सर्वसत्वगुणोद्भेदइत्युक्तंसाधुवैशेषिककल्पनायाःस्वमनीषोत्थत्वादप्रमाणत्वमित्यतोदृश्यतइतिदृष्टेर्बलवत्प्रमाणत्वात्तद्विरोधोपिदुर्वारइति महदाद्यभिमानिदेवतास्तुतिप्रसंगश्रीनारायणाविष्टैरुज्जृंभितशक्तिभिस्तैस्तैस्त्यावयविनिर्माणात् परमाणुभिर्द्व्यणुकादिक्रमेणखंडावयव्यंत्यावयवीचजायतइतिकल्पनापिनिर्मानेत्यभिप्रेत्याह एतानीति यदेतानिमहदादादीनिसप्ततत्त्वानिभोगायतनंब्रह्मांडंस्रष्टुंपुरुषविराट्पुरुषशरीरंचस्रष्टुंनशेकुःकुतइत्यतउक्तमसंहत्येति असंहत्याचेतनत्वेनस्वतःसंयोजनशक्त्यभावेनविश्लिष्यस्थितत्वादित्यर्थः अतएवांजसेत्युक्तं तदाकालकर्मगुणोपेतोजगदादिःश्रीनारायणोमहदादीन्युपाविशद्यथाकार्योत्पत्तिक्षमाशक्तिःस्यात्तथासंनिहितवानित्यर्थ. ५२ ५३

तत्फलमाह ततइति तदनंतरंतेनहरिणानुविद्धेभ्यस्तत्त्वेभ्योयोनितन्महदंडमासीत् उत्थितमुत्पन्नं अचेतनाचतस्त्वंडात्ब्रह्मासमजनिस्फुटम् । अतोब्रह्मांडमित्याहुर्विराट्ब्रह्माप्रकाशनादिति वाक्यमस्मिन्नर्थेमानमितिभावेनाह पुरुषइति यस्मादंडादसौविराड्विशेषेणप्रकाशमानःपुरुषःहिरण्यगर्भउदतिष्ठदुत्पन्नइत्यन्वयः ५४ अस्यांडस्यपृथिव्यंशानांभूयस्त्वंनामांतरंचयुक्तमितिभावेनाह ए तदंडमिति तोयाद्यावरणविशेषविशेषित्वाच्चविशेषाभिधानंयुक्तमितिभावेनाह क्रमवृद्धैरिति क्रमवृद्धिमेवविशिनष्टि दशोत्तरैरिति ततोबहिर्गुणत्रयेणप्रधानेनमूलप्रकृत्याचावृतं अंतश्चतुर्दशभुवनलक्ष णोर्वीशत्वाद्विशेषाख्यमित्याशयेनाह यत्रेति यत्रयस्मिन्नंडेयंलोकवितानःपातालादिलोकविस्तारोविशेषितइतिशेषः । अयमपिकश्चनविशेषोस्तीत्याह रूपमिति रूपंमूर्तिःप्रतिमासन्निधानविशि ष्टत्वात् ५५ इदानीमुदतिष्ठदसौइत्युक्तंविवृणोति हिरण्मयादिति प्रासादात्प्रेक्षतइतिवत् द्वितीयार्थेपंचमी महादेवोदेवोत्तमोहरिः सलिलेशयहिरण्मयांडकोशमुत्थायोत्थाप्यतदंतःप्रविश्यस्वस्मादुत्पन्न स्यविराट्पुरुषस्यांडवत्स्थितंशरीरंपुनःसमाविश्ययथासन्निधानविशेषोभवतितथांतःस्थित्वामुखविवरादिलक्षणंखमाकाशंनिर्बिभेदव्यक्तमकरोदित्यन्वयः ५६ ब्रह्मशरीरस्यमुखादिव्यक्तिप्रकारंवक्तिनि रभिद्यतेत्यादिना अस्यब्रह्मणःप्रथमंमुखंनिरभिद्यतव्यक्तमभूत् ततोमुखाद्वाणीवागिंद्रियंतस्माद्वागिंद्रियाच्चतदभिमानीवह्निरभूदित्येवमेवोत्तरत्रानुसंधेयं नासेनासापुटेघ्राणोनामनासिका अध्यात्माधिदैव

ततस्तेनानुविद्धेभ्यस्तत्त्वेभ्योंडमचेतनम् ॥ उत्थितंपुरुषोयस्मादुदतिष्ठदसौविराट् ५४ एतदंडंविशेषाख्यंक्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः ॥ तोयादिभिःपरिवृतंप्रधानेनावृतंबहिः ॥ यत्रलोकवितानोयंरूपंभगवतोहरेः ५५ हिरण्मयादंडकोशादुत्थायसलिलेशयात् ॥ तमाविश्यमहादेवोबहुधानिर्बिभेदखम् ५६ निरभिद्यतास्यप्रथमंमुखंवाणीततोभवत् ॥ वाण्यांवह्निरथोनासेप्राणोतःप्राणएतयोः ५७ प्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणीचक्षुरेतयोः ॥ तस्मात्सूर्योन्वभिद्येतांकर्णौश्रोत्रंततोदिशः ५८ निर्बिभेदविराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः ॥ ततश्चौषधयःपश्चाच्छिश्नंनिर्बिभिदेततः ५९ रेतस्तस्मादापआसन्निरभिद्यतवैगुदम् ॥ गुदादपानोपानाच्चमृत्युर्लोकभयंकरः ६० हस्तौचनिरभिद्येतांबलंताभ्यांततःस्वराट् ॥ पादौचनिरभिद्येतांगतिस्ताभ्यांततोहरिः ६१ नाड्योस्यनिरभिद्यंतताभ्योलोहितमाहृतम् ॥ नद्यस्ततःसमभवन्नुदरंनिरभिद्यत ६२ क्षुत्पिपासेततःस्यातांसमुद्रस्तुतयोरभूत् ॥ अथास्यहृदयंभिन्नंहृदयान्मनउत्थितम् ६३ मनसश्चंद्रमाजातोबुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः ॥ अहंकारस्ततोरुद्रश्चित्तंचैत्यस्ततोभवत् ६४

भेदेनएकस्यप्राणोवायुरितिनामद्वयम् ५७ दिशःदिग्देवताः ५८ विराजःब्रह्मणःततोरोमादिभ्यःशिश्नंलिंगंततउपस्थेंद्रियम् ५९ ततोरेतःतस्माद्रेतसोगुदशब्दस्तुगोलकेंद्रिययोरपिवाचकः गुदात्पाय्विंद्रियंततोपानोमृत्युर्मरणलक्षणः ६० स्वराडिंद्रस्ताभ्यांपादाभ्यांगतिर्गंतव्यमिंद्रियंतादेंद्रियाद्धरिरित्यत्रेदंतात्पर्यंइंद्रियाधिष्ठानत्वेनामाभिमानीतदंतर्यामीहरिश्च ब्राह्मणांगुष्ठजलपायिनांफलदानार्थत्वेनकृतसन्निधानविशेषत्वाद्धरिरिति यज्ञनामातुदेवोन्योविज्ञेयःपाददेवता । तमाविष्टोहरिर्नित्यंतमाहुःपाददैवतमितिवचनात् ६१ विरिंचशरीरान्नाड्युत्पत्तिंवक्ति नाड्यश्चेति आहृतमुत्पन्नं ततोरुधिराच्चतउदरात् ६२ तयोःक्षुत्पिपासयोः अथोदरोत्पत्त्यनंतरंभिन्नंव्यक्तम् ६३ तस्मात्हृदयात्मनोभेदरूपाबुद्धिर्जातातस्याबुद्धेर्गिरांपतिर्बृहस्पतिर्जातइत्यर्थःततोहृदयादेवमनोभेदरूपोहंकारोपितदभिमानीरुद्रश्चततएतस्मात् हृदयान्मनोविशेषरूपाचित्तंततश्चित्ताच्चैत्यश्चित्ताभिमानीविरिंचोरूपांतरेणासीत् अत्रचित्ताभिमानित्वेनविष्णुरपिचैत्यइतिग्राह्यं ब्रह्मांतर्यामिणोपिस्वेच्छयातदभिव्यक्तरूपांतरेणतज्जत्वंचयुक्तंप्रामाणिकत्वादुक्तंच चैत्योपिभगवान्विष्णुरंतर्यामीचतुर्मुखात् । स्वेच्छयाव्यक्तिमगमत्ततोसौब्रह्मजःस्मृतइति । इदंसर्वस्याभितप्तस्यमुखंनिरभिद्यतेत्या द्युत्तरेय्योपनिषदुक्तम् ६५

प्रकृत्याख्यौरिकत्वेनैकस्योत्तमत्वकथनेऽन्यस्यतदविनाभूतमितिकृत्वाप्राणस्यसर्वचेतनोत्तमत्वंज्ञापयितुमग्न्यादिदेवानांविवादेनतन्निर्णयप्रकारंवक्ति एतेहीति एतेनाहमुक्थमस्मीत्यादिवाक्यार्थोपिवि
वृतइतिज्ञातव्यं अस्यब्रह्मशरीरस्योत्थापनेस्वानिगोलकस्थानानि ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ गत्यैवेत्यत्रकारेणविष्णोरुत्थापनाशक्तिर्नविधीयते किंतुब्रह्मवाय्वोर्बलज्ञापनायैवेति यद्वातस्थः
स्वयंपादौविशन्नोत्थापयद्धरिः। शक्तोपिब्रह्मवाय्वोस्तुबलज्ञस्यैजनार्दनः । तत्स्थउत्थापयामासब्रह्मदेहंविशन्प्रभुरितिवचनात्। अनेनश्रियस्तदुत्तमत्वंतस्याहरेरनंतगुणोत्तमत्वंध्वनित । अहंसुप्तोपितस्
मत्पूर्वमित्यादः ७० ७१ ब्रह्माबृहस्पतिः यस्मिन्ब्रह्माराजनिपूर्वएतीतिश्रुतेः बृहस्पतिःपुरोगश्चब्रह्माचब्रह्मणस्पतिरितिचाभिधानम् ७२ नन्वेवंतर्हिसलिलेपतितंब्रह्मशरीरमुत्थापकाभावात्
क्लिन्नप्रायंभवेदित्याशंक्यवायुनासहनिर्गमात्शरीरमपतत् सएवक्षेत्रज्ञोब्रह्मांतर्यामीवायुब्रह्मभ्यांसहप्रवेशेनशरीरमुत्थापयदित्याह चित्तेनेति। अंशेनसुप्तोब्रह्मातुअंशेननिरगात्तथा। स्वदेहाद्वायुसहि
तोविष्णुनाचजगत्प्रभुः। तमुत्थापयितुंदेवास्तानृतेत्रीन्महाबलान्। नाशक्नुवन्नेकसंस्थास्ततस्तेत्वविशंस्त्रयः। उदतिष्ठत्ब्रह्मदेहस्तदातेषांप्रभावतः। विशेषेणहरेरेवप्रभावेनश्रियःपतेः। चित्ताभिमा
नीब्रह्मैवक्षेत्रज्ञस्तद्गतोहरिः। प्राणोवायुरितिप्रोक्तस्तयोरीशोहरिःस्वयमित्यनेनक्षुद्रोपद्रवशंकापरिहृतेतिसंतोष्टव्यम् ७३ नन्वत्रविष्णोःसर्वोत्तमत्वेनसर्वशक्तिमत्त्वंसम्यक्नप्रतीतंबलादाकृष्यप्रवेशयते

एतेह्यभ्युत्थितादेवानैवास्योत्थापनेऽशकन् ॥ पुनराविविशुःखानितमुत्थापयितुंक्रमात् ६५ वह्निर्वाचामुखंभेजेनोदतिष्ठत्तदाविराट् ॥ घ्राणेननासिको
वायुर्नोदतिष्ठत्ततोविराट् ६६ अक्षिणीचक्षुषादित्योनोदतिष्ठत्ततोविराट् ॥ श्रोत्रेणकर्णौचदिशोनोदतिष्ठत्ततोविराट् ६७ त्वचंरोमभिरोषध्योनोदतिष्ठत्त
तोविराट् ॥ रेतसाशिश्नमापस्तुनोदतिष्ठत्ततोविराट् ६८ गुदंमृत्युरपानेननोदतिष्ठत्ततोविराट् ॥ हस्ताविंद्रोबलेनैवनोदतिष्ठत्ततोविराट् ६९ वि
ष्णुर्गत्यैवचरणौनोदतिष्ठत्ततोविराट् ॥ नाडीर्नद्योलोहितेननोदतिष्ठत्ततोविराट् ७० क्षुत्तृड्भ्यामुदरंसिंधुर्नोदतिष्ठत्ततोविराट् ॥ हृदयंमनसाचंद्रोनोदति
ष्ठत्ततोविराट् ७१ बुद्ध्याब्रह्मापिहृदयंनोदतिष्ठत्ततोविराट् ॥ रुद्रोभिमत्यहृदयंनोदतिष्ठत्ततोविराट् ७२ चित्तेनहृदयंचैत्यःक्षेत्रज्ञःप्राविशद्यदा॥ विराट्त
दैवपुरुषःसलिलादुदतिष्ठत ७३ यथाप्रसुप्तंपुरुषंप्राणेंद्रियमनोधियः ॥ प्रभवंतिविनायेननोत्थापयितुमोजसा ७४ तमस्मिन्प्रत्यगात्मानंधियायोगप्र
वृत्तया ॥ भक्त्याविरक्त्याज्ञानेनविविच्यात्मनिचिंतयेत् ७५॥ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेतत्त्वसमाम्नायेसप्तविंशोध्यायः॥ २७॥ श्रीभगवानुवाच ॥
प्रकृतिस्थोपिपुरुषोनाज्यतेप्राकृतैर्गुणैः ॥ अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् १

इत्याशंक्यप्रातीतिकौप्राणस्योक्तौ अन्वयव्यतिरेकौविष्णोरेवेतिविशदयंस्तदुपास्तिंविदधाति यथेति अनेनप्रसुप्तंपुरुषंब्रह्माणंप्राणेंद्रियमनोधियःप्राणेंद्रियाद्यभिमानिनोदेवास्तत्तदिंद्रियार्थक्रियावत्त्वे
नौजसायेनक्षेत्रज्ञेनविनोत्थापयितुंनप्रभवंतीदंयथायथार्थंसत्यंयस्मात्तस्मात्तंसर्वोत्तमंप्रत्यगात्मानंक्षेत्रज्ञंश्रीनारायणमस्मिञ्छरीरेंतर्यामित्वेनस्थितंविरक्त्याष्टांगयोगविपक्वक्रमाविवृद्ध्याभक्त्याचजाताधि
यानिश्चयलक्षणबुद्ध्याजातेनज्ञानेनात्मनिहृदयेचिंतयेदित्यन्वयः ७४ ॥ ७५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेवि०टीकायांसप्तविंशोध्यायः ॥ २७ ॥ श्रोतृप्रवक्तृभेदाद्गुणानिकायात्तात्पर्यांति
शयज्ञानायउक्तमेवप्रपंच्यतेस्मिन्नध्याये तत्रजीवपरमयोरेकशरीरस्थत्वात् जीववत्तद्गतदुःखादिभोगःपरस्यकथंनस्यादित्याशंक्यपरिहरति प्रकृतिस्थइति तंवाएतंपूर्णमाचक्षतेपुरुषइतिश्रुतेः। पू
र्णत्वात्पुरुषोविष्णुःप्रकृतिस्थःजडप्रकृतौतत्कार्यशरीरेषुअवस्थितोपिप्राकृतैः प्रकृतिनिर्मितशरीरगतैःसुखदुःखादिगुणैर्जननादिभिर्नाज्यतेनालिप्यते तत्रहेतुमाह अविकारादिति अविकारात्षड्वि
काररहितत्वादकर्तृत्वात्परतंत्रकर्तृत्वरहितत्वान्निर्गुणत्वात्सत्वादिगुणराहित्याच्चजलार्कवत् यथाजलगतः सूर्योजलदोषैःकंपभेदादिभिर्नसंबध्यतेतथाप्रकृतेपीत्यर्थः १

ननुयदिपरमस्यसुखदुःखादिसंबंधोनास्तितर्हिंसुखीदुःखीजातोमृतोदरिद्रइतिव्यवहारःकइतितत्राह सएषइति यर्हियदानंतरातीताध्यायेप्रत्यगात्मानमात्मनिचिंतयेदिति प्रकृतःसोहमितिप्र त्यक्षसिद्धत्वादेषजीवःप्रकृतेर्गुणेषुसत्वादिगुणरचितशरीरेषुअभिविषज्जतेशरीरवान्जायते तदातेषांत्रयाणांगुणानांसन्निपातजाताहंकारममकाराभ्यांविमूढात्माविस्मृतपरमात्मस्वरूपःसन् पराधीन कर्तृत्वमंतरेणस्वतःकर्तृत्वाभावेप्यहंकर्तास्मीत्यभिमन्यते २ तत्फलमाह तेनेति तेनाविद्यमानकर्तृत्वाभिमानेनमनसाशब्दादिषुक्षणभंगुरत्वेनानिर्वृतोलब्धबुद्धिगोचरानंदरहितोपि प्रासंगिकैर्विषया सक्तिजातैःकर्मदोषैःसदसन्मिश्रयोनिषुदेवासुरमनुष्ययोनिषुजातःसुखदुःखलक्षणांसंसारपदवीमभ्येतीत्यन्वयः ३ आभिमानिकसंसारानिवृत्तौकिंनिमित्तमित्याशंक्यविषयाभिध्यानमित्याह अर्थेही ति स्वतःचित्सुखरूपस्यास्यजीवस्यार्थेसुखीदुःखीअहमित्यादिव्यवहारेअविद्यमानेसत्तारहितेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ध्यायतोविषयानितिहेतुगर्भविशेषणं ध्यायतोविषयान्पुंसःसंगस्तेषूपजायतइत्यादि प्रसिद्धिंहिशब्दआपादयति विषयध्यानसंस्कारपरंपरायाबीजांकुरन्यायेनान्योन्यकारणत्वस्यानादित्वेनभगवत्प्रसादमंतरेणानुच्छेदादित्यर्थः एतमर्थंनिदर्शयति स्वप्नइति यथाजागृदवस्थायांना नाविधपदार्थान्ध्यायतःस्वप्नेपर्वताग्रारोहणादिनामरणाद्यनर्थागमोननिवर्तते पुरुषंकृष्णंकृष्णदंतंपश्यतिसएनंहंतीत्यादेरनेनार्थक्रियाकारित्वात्स्वप्नस्यामिथ्यात्वमपिप्रत्युक्तं यद्वाअर्थेऽबाधितप्रयोज नेअसत्यपीति ४ अस्यसंसारस्यनिवृत्त्युपायमाह प्रबुध्येति अज्ञानंसुप्तिशब्दोक्तंस्वप्नश्चैवविपर्ययइतिवचनात् स्वप्नसुषुप्तिभ्यांविपरीतज्ञानाज्ञानाभ्यांविषयाणांसेवयास्यात्सास्वतोननिवर्ततेइतिशास्त्रा

सएषयर्हिप्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते ॥ अहंकारविमूढात्माकर्तास्मीत्यभिमन्यते २ तेनसंसारपदवीमवशोभ्येत्यनिर्वृतः ॥ प्रासंगिकैःकर्मदोषैःसदसन्मिश्र योनिषु ३ अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ॥ ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ४ प्रबुद्ध्यस्वप्नसुप्तिभ्यांसंस्मरन्नात्मवैशसम् ॥ वैतथ्यंव्यभि चारंचनासौध्यायेद्यतोभयम् ५ अतएवशनैश्चित्तंप्रसक्तमसतांपथि ॥ भक्तियोगेनतीव्रेणविरक्त्यात्मवशंनयेत् ६ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसञ्छ्रद्धयान्वि तः ॥ मयिभावेनसत्येनमत्कथाश्रवणेनच ७ सर्वभूतसमत्वेननिर्वैरेणाप्रसंगतः ॥ ब्रह्मचर्येणमौनेनस्वधर्मेणमहीयसा ८ यदृच्छयोपपन्नेनसंतुष्टोमित भुङ्मुनिः ॥ विविक्तशरणःशांतोमैत्रःकरुणआत्मवान् ९

द्युपदेशेनप्रबुध्यप्रकृष्टंबोधंप्राप्यात्मवैशसंदुर्विषयसेवयात्मनाशंसंस्मरन्नसौपुरुषो विषयाणांवैतथ्यंनिष्फलत्वंव्यभिचारमनित्यत्वंचज्ञात्वा यतोविषयात् भयंसंसारलक्षणंस्यात् तन्नध्यायेन्न संस्मरेदित्यर्थः आत्मसंसृतेरितिपाठेतस्यामिथ्यात्वमनैकांतत्वंचदृश्यमानंसंस्मरन्नित्यर्थः ५ मनसिविजितेसर्वंविजितंस्यादितिकृत्वामनोविजयप्रकारंवक्ति अतइति यतएवंमनसोविषये पुसंगःसंसारहेतुरतएवविषयसंगिनामसतांपथिप्रसक्तंचित्तंशनैर्हरौतीव्रेणभक्तियोगेनविषयविरक्त्याचात्मवशंनयेदित्यन्वयः असतामसंगलानांविषयाणांपथीतिवा ६ मनसःस्ववशानयनमेव नालंकर्तुयमादिसाधनसामग्र्यासमुत्पन्नेनापरोक्षज्ञानेनानावृत्तिलक्षणश्रीनारायणप्राप्तिःस्यादित्याह यमादिभिरिति अभ्यसन्प्रणवमितिशेषः सत्येनभूतहितवचनेन ७ सर्वभूतसमत्वेनसर्वां तर्यामिणोममपूर्णत्वादिज्ञानेनवचद्वस्तुयोग्यतानुकूलदर्शनेनवा निर्वैरेणवैष्णवद्वेषराहित्येनाप्रसंगतः विषयरागिभिःसहसंलापादिप्रसंगराहित्येनमौनेनउपासनेनस्वधर्मेणस्वविहितवर्णाश्रमधर्मानु ष्ठानेन ८ यदृच्छयोपलब्धेनदैवतःप्राप्तधनेनसंतुष्टोलंबुद्धिमान्शांतःमदेकनिष्ठःसतामापदं मित्वाज्ञात्वात्रायतइतिमित्रंसाबुद्धिर्यस्यास्तिसमैत्रः मित्रादिदेवतानिष्ठइतिवा करुणोमित्रोदा सीनेषुसत्सुकृपावान्वशीकृतमनाः ९

पुत्राद्यनुबंधसहितेऽस्मिन्देहेऽसदाग्रहंमदीयंतदीयमितिभेदज्ञानमकुर्वन्प्रकृतेःपुरुषस्यदृष्टतत्त्वेनयथावत्ज्ञानस्वरूपेणज्ञानेन १० निवृत्तबुद्ध्यवस्थानः निवृत्तंबुद्धेरवस्थानंनिद्रादिलक्षणंयस्यसतथा दूरीभूतमन्यदर्शनंशब्दादिविषयज्ञानंदुःशास्त्रंवायस्यसतथा चक्षुषार्कमिवात्मनाऽबाह्यांतःकरणेनाविमिश्रस्वरूपांतःकरणेनआत्मानंस्वस्वरूपउपलभ्यदृष्ट्वा द्रष्टव्यनामादिप्राणात देवतानांचस्वस्वरूपंदृष्ट्वातत्प्रसादादात्मानंस्वांतर्यामिणंचएकामुख्याहंगेवज्ञानमेवयस्यसतथा ११ प्रारब्धक्षयेसतिमुक्तलिंगःसमुत्सृष्टलिंगशरीरःदेवयानेनविरिंचलोकमुपागम्यासतिब्रह्मप्रलयेअनिरुद्धद्वारेणविरिंचंप्रविश्यतेनसहसत्प्राणआभासःप्रतिबिंबोयस्यतद्ब्रह्मप्रतिपद्यतेइत्यन्वयः शेषस्यप्रतिबिंबास्तुदेवाःशेषश्चब्रह्मगः । सपरब्रह्मगश्चैवतेस्वबिंबप्रदर्शकाः । ततःस्वबिंबद्वारेणपरमात्मप्रदर्शनामित्यनेनसर्वोप्युक्तार्थोज्ञापते सदाभासविशिनष्टि सतोबंधुमिति पितृत्वादिनासतःप्राणस्यबंधुभूतं सतोबंधुमसतांनिरविंदन्नित्यादेः सर्वरूपेषुपूर्णगुणत्वादिनासमं चक्षुःसर्वज्ञसर्वेषुमुक्तामुक्तप्रपंचेषु मणिषुसूत्रमिवधारकत्वेनानुस्यूतंप्रोतमद्वयमसमाधिकम् १२ मुख्यप्राणादिप्रतिबिंबस्याबिंबभूतपरमात्मप्रदर्शकत्वमुक्तं तत्रप्रतिबिंबानांबिंबप्रदर्शकत्वप्रकारःकथमितितत्राह यथेति गगनतलवर्तिनः सूर्यस्याभासोजलेभवति जलस्यापिकदाचित्स्थलेभित्त्यादौभवत्येवंस्थितेयथास्थलस्थेनभित्त्यादिगतेनाभासेनजलस्थआभासोदृश्यतेज्ञापतेयथायथाचजलस्थेनस्वाभासेनप्रतिबिंबेनादिविस्थितःसूर्यः बिंबभूतोवगम्यते एवंवायोजनाभेदः जलस्थआभासःस्थलस्थेनजलेप्रतिबिंबितंमुखतीरस्थपुरुषमुखमेवादर्शलक्षणमितियथाज्ञापयति यथाजलस्थेनस्वाभासेनप्रतिबिंबेनादिविस्थितःसूर्योदृश्यते ज

सानुबंधेचदेहेस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ॥ ज्ञानेनदृष्टतत्त्वेनप्रकृतेःपुरुषस्यच १० निवृत्तबुद्ध्यवस्थानोदूरीभूतान्यदर्शनः ॥ उपलभ्यात्मनात्मानंचक्षुषेवार्कमात्मदृक् ११ मुक्तलिंगःसदाभासमसतिप्रतिपद्यते ॥ सतोबंधुंसमंचक्षुःसर्वानुस्यूतमद्वयम् १२ यथाजलस्थआभासःस्थलस्थेनावदृश्यते ॥ स्वाभासेनयथासूर्योजलस्थेनदिविस्थितः १३ एवंत्रिवृदहंकारोभूतेंद्रियमनोगुणैः ॥ स्वाभासैर्लक्षितोनेनसदाभासेनसत्यदृक् १४ भूतसूक्ष्मेंद्रियमनोबुद्ध्यादिष्विहनिद्रया ॥ लीनेष्वसत्सुयस्तत्रविनिद्रोनिरहंक्रियः १५ मन्यमानस्तदात्मानमनष्टोनष्टवन्मृषा ॥ नष्टेहंकरणेद्रष्टानष्टवित्तइवातुरः १६ एवंप्रत्यवमृश्यासावात्मानंप्रतिपद्यते ॥ साहंकारस्यद्रव्यस्ययोवस्थानमनुग्रहः १७

लेस्थितसूर्यमंडलंव्योम्निस्थितंबिंबभूतंसवितृमंडलमवगमयति १३ एवंतथात्रिवृद्वैकारिकतैजसतामसाहंकाराभिमानीशेषः स्वाभासेस्वप्रतिबिंबैःभूतेंद्रियमनोगुणैरभिमानिभिरिन्द्रादिदेवैर्लक्षितोभवत्यनेनशेषाख्येनप्रतिबिंबेनसत्ब्रह्मालक्षितस्तेनदाभासेनचतुर्मुखाख्यप्रतिबिंबेनसत्यदृग्यथार्थज्ञानीश्रीनारायणोलक्षितोभवति १४ ननुस्वतःसत्यदृक्त्वेप्याभासेनास्यासत्यदृक्त्वमभ्युपेयं अन्यथास्वतोसंगस्यसंबंधाभावेनलक्षणानुपपत्तिस्तदनुपपत्तावुक्तार्थानुपपत्तिरितितत्राह भूतसूक्ष्मेति इहसंसारेभूतसूक्ष्मेंद्रियमनोबुद्ध्यादिषुलीनेषुनिद्रयानष्टवृत्तिषुसत्सु अतिसुप्तेषु योविनिद्रः उत्फुल्ललोचनःससत्यदृक् अनेनकदाप्यस्यब्रह्मणोऽज्ञानासंभवोदर्शितोऽतउक्तानुपपत्तिःप्रेक्षावतांहृदिपदंनधत्ते १५ परमात्मस्थितिंनिरूप्यजीवस्थितिमाह मन्यमानइति योऽनष्टोपिमनोधर्मअहंकरणेनष्टेसत्यात्मानंनष्टवन्मृषामन्यमानःकदातदासुप्तावस्थायांनष्टवित्तइवातुरोद्रष्टाजीवइत्यन्वयःअनेनकदाप्यविनष्टद्रष्टृत्वंपरस्यलक्षणमितरस्यतदन्यथेतिवैलक्षण्यमुभयोरुक्तम् १६ जीवपरयोर्वैलक्षण्यज्ञानस्यफलमाह एवमितिएवमुक्तप्रकारेणब्रह्मादिजीवराशेः परस्यहरेर्जीवाद्वैलक्षण्यंप्रत्यवमृश्ययुक्त्यालोच्यनिश्चित्यासावुपासकोजीवः । साहंकारस्यद्रव्यस्ययोवस्थानंस्थितिहेतुरनुग्रहश्चसतामुक्तिलिंगमेनानुगृह्णातीतिब्रातःतमात्मानंविष्णुंप्रतिपद्यतइत्यन्वयः एकस्यैवपरब्रह्मणोवस्थाद्वयमत्रोच्यते नतुवैलक्षण्यंनिश्चायकप्रमाणाभावादितीयमाशंका नित्यदृक्परमात्मासौमृतबद्धोनकिंचन । ज्ञानाविज्ञीवसंक्षेपःपरमात्मातदाश्रयइत्यनेननिश्चायकेनपरिहर्तव्या १७

जीवपरयोर्भेदज्ञानमेवप्रकृतिबंधमोक्षकारणंश्रुत्वादेवहूतिस्तदर्थमाक्षिपति पुरुषंप्रकृतिरित्यादिना त्रिगुणात्मिकाप्रकृतिःपुण्यपापपुण्यलक्षणानिकर्माणि सनंतंभजंतं वनषणसंभक्ताविति धातुः कर्हिचित्कदापिनविमुंचाति तत्रहेतुरन्योन्येति अनयोःप्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वादविनाशित्वादन्योन्यापाश्रयत्वाच्चशरीरंविनापुरुषस्यचेष्टाभावात्पुरुषमंतरेणाचेतनत्वेनप्रकृतेरपीतरेतरोपकारित्वाच्च १८ तत्रदृष्टांतमाह यथेति भूमेस्तद्गुणस्यगंधस्यचव्यतिरेकतोभावः विनाभावोनास्ति अपामित्यनेनैवव्याख्यातं बुद्धेःप्रकृतेःपरस्यजीवस्यतथापृथक्भावोनास्ति १९ इतोपिप्रकृतिबंधमोक्षोनघटतइत्याह अकर्तुरिति अकर्तुःस्वातंत्र्येणकर्तुमशक्तस्यपुरुषस्यायंसंसारबंधोयदाश्रयः यःप्रकृतिगुणसमुदायआश्रयोयस्यबंधस्यसयदाश्रयः तेषुप्रकृतेर्गुणेषुसत्सुपुरुषस्यातःगुणेभ्य कैवल्यंमोक्षलक्षणंकथं नकथमपीत्यन्वयः प्रकृतिगुणानिवृत्त्यातत्कृतसंसारबंधानिवृत्तिरित्यर्थः २० वैलक्षण्यज्ञानेनबंधोनिवर्ततइतिअनेनमयाऽयंप्रश्नोपिपरिहृतोनन्वितितत्राह सकृदिति भवतोवचनश्रवणात्तत्त्वावमर्शेनतत्त्वालोचनेनोत्पन्नंप्रकृतिबंधभयंसकृन्निवृत्तं भयनिमित्तस्यबाह्यांतःकरणस्यानिवृत्तत्वात्पुनःसंशयरूपंभयंमत्यवतिष्ठतेप्रत्यवस्थानंकरोतिनापसरतीत्यर्थः २१ प्रकृतावपसृतायांतद्गुणाःस्वतएवापसरंतीतिभावेतचनिवृत्तिरप्यसंकल्पफलस्वधर्मादिनास्यादितिपूर्वोक्तमेवतत्परिहारत्वेनाह अनिमित्तप्रवृत्तेनेति अनिमित्तेनफलाभिसंधिराहित्येनप्रवृत्तेननिरंतरमनुष्ठितेनातएवामलात्मनातिशुद्धस्वरूपेणाचिरंश्रुत्या

देवहूतिरुवाच ॥ पुरुषंप्रकृतिर्ब्रह्मन्नविमुंचतिकर्हिचित् ॥ अन्योन्यापाश्रयत्वाच्चनित्यत्वादनयोःप्रभो १८ यथागंधस्यभूमेश्चनभावोव्यतिरेकतः॥अपांरसस्यचयथातथाबुद्धेःपरस्यच १९ अकर्तुःकर्मबंधोयंपुरुषस्ययदाश्रयः ॥ गुणेषुसत्सुप्रकृतेःकैवल्यंतेष्वतःकथम् २० सकृत्तत्त्वावमर्शेननिवृत्तंभयमुल्बणम् ॥ निमित्तस्यानिवृत्तत्वात्पुनःप्रत्यवतिष्ठते २१ श्रीभगवानुवाच ॥ अनिमित्तप्रवृत्तेनस्वधर्मेणामलात्मना ॥ तीव्रयामयिभक्त्याचश्रुतिसंभृतयाचिरम् २२ ज्ञानेनदृष्टतत्त्वेनवैराग्येणबलीयसा ॥ तपोयुक्तेनयोगेनतीव्रेणात्मसमाधिना २३ प्रकृतिःपुरुषस्येहदह्यमानात्वहर्निशम् ॥ तिरोभवित्रीशनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः २४ भुक्तभोगापरित्यक्तादृष्टदोषाचनित्यशः ॥ नेश्वरस्याशुभंधत्तेस्वेमहिम्निस्थितस्यच २५ यथाह्यप्रतिबुद्धस्यप्रस्वापोबह्वनर्थकृत् ॥ सएवप्रतिबुद्धस्यनवैमोहायकल्पते २६ एवंविदिततत्त्वस्यप्रकृतिर्मयिमानसम् ॥ युंजतोनापकुरुतेआत्मारामस्यकर्हिचित् २७

वेदांतशास्त्रश्रवणेनसंभृतयासंपादितया २२ दृष्टतत्त्वेनापरोक्षीकृतविष्ण्वादिदेवतास्वरूपेण योगेनाष्टांगयोगेनात्मसमाधिनामनसएकाग्रतालक्षणेनध्यानेनएवमुक्तसाधनसामग्रीसंपन्नज्ञानाग्निनाहर्निशंदह्यमानापुरुषस्यप्रकृतिःशनकैस्तिरोभवित्रीनाशंगंत्रीस्यादित्यन्वयः योनिरुत्पत्तिस्थानमग्नेर्ज्वालयेतिशेषः गंधरसयोःपृथिवीजलसमवेतत्वेनयावद्द्रव्यभावित्वसंभवेपिप्रकृतिपुरुषयोर्द्रव्यत्वेनतदभावात्संयोगमात्रसंबंधलक्षणस्यनाशलक्षणविभागोपपत्तेर्विषमस्त्वदुक्तोदृष्टांत इतिद्योतनायाग्न्यरणिदृष्टांतकथनम् अन्यथातदुपपादनव्यर्थंस्यादिति २३ २४ समूलसमुत्सृष्टायाःप्रकृतेर्भयंपुनरागतचोरादिवन्नास्तीत्याह भुक्तभोगेति भुक्तभोगत्वंनित्यशोदृष्टदोषत्वंपरित्यागहेतुःस्वेमहिम्निज्ञानानंदात्मकेअच्छेद्याभेद्याक्लेद्यादिस्वरूपमाहात्म्येस्थितस्यापरोक्षीकृतस्वबिंबभगवत्प्रसादादीश्वरस्यसमर्थस्याशुभंदुःखरूपगंसंसारभयंनधत्तइत्यन्वयः २५ एतदेवसदृष्टांतंविवृणोति यथाहीति अप्रतिबुद्धस्यनिद्रितस्यप्रस्वापोनिद्राबह्वनर्थकृत् व्याघ्रादिनिमित्तभयजनकःस्यात् प्रतिबुद्धस्यनिद्रायाउत्थितस्यजाग्रतः २६ दृष्टांतार्थंदार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति विदितमपरोक्षितंनामादिमदंतदेवतानांतत्त्वंनिजरूपंयेनसतथातस्य २७

इदानीमनुष्ठीयमानश्रेयःसाधनफलंवक्ति यदैवमिति यदैवमुक्तप्रकारेणबहुजन्मनाकालेनाध्यात्मरतःस्वोत्तममारभ्यमदंततच्चेषुरतस्तदितरत्रानित्यत्वेनासारत्वेनाब्रह्मभुवनात्सत्यलोकपर्यंतंजातवै राग्योभूत्वामुनिर्निरंतरमदुपासनाशीलोमद्भक्तोभूयसामत्प्रसादेनप्रतिबुद्धार्थोऽपरोक्षीकृतनामादिमदंतविषयोऽतएवस्वदृशास्वरूपज्ञानेनच्छिन्नसंशयोनिश्चिततत्त्वः स्वसंस्थानस्वरूपावस्थानमदाश्रयं कैवल्याख्यंनिःश्रेयसंपुरुषार्थमंजसाप्राप्नोति तंविशिनष्टि यद्गत्वेति योगीलिंगशरीराविनिर्गमेयद्गत्वानविवर्नैततादृशंपुरुषार्थमित्यर्थः २८ २९ ३० प्राप्तस्यांतरायानुपहतश्चेदुक्तपुरुषार्थमाप्नोतीत्या ह यदानेति यदैवंसाधनसिद्धस्ययोगोपचितासुअष्टांगयोगप्राप्तासुमायासुअणिमादिविभूतिषुबुद्धिर्नैविषज्जते अनुभवानीतिनाविलंबते अथतदापत्रयस्यांगतौमृत्योरंतकस्यहासःपुनरावृत्तिलक्षणोन स्यात् आत्यंतिकीगतिर्मुक्तिलक्षणास्यादित्यन्वयः नान्योहेतुर्यासांतास्तथातासामप्यहमेवाश्रयइत्यर्थः तास्वनेनाणिमाद्यैश्वर्यमनुभूयपश्चान्मुक्तावाप्तेर्नमद्भक्तिर्निष्फलेतिध्वनितम् ३१ ॥ इतिश्रीभाग वतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायामष्टाविंशोध्यायः ॥ २८ ॥ कपिलोभगवानेवंतावद्विरक्तस्यभगवद्भक्तिलंपटस्यपरमात्मोपासनयाजनितज्ञानेनस्वरूपाविर्भावलक्षणंकैवल्यंभवतीत्युक्त

यदैवमध्यात्मरतःकालेनबहुजन्मना ॥ सर्वत्रजातवैराग्यआब्रह्मभुवनान्मुनिः २८ मद्भक्तःप्रतिबुद्धार्थोमत्प्रसादेनभूयसा ॥ निःश्रेयसंस्वसंस्थानंकैवल्या ख्यंमदाश्रयम् २९ प्राप्नोतीहांजसाधीरःस्वदृशाच्छिन्नसंशयः ॥ यद्गत्वानिवर्तेतयोगीलिंगविनिर्गमे ३० यदानयोगोपचितासुचेतोमायासुसिद्धस्यविष ज्जतेच ॥ अनन्यहेतुष्वथमेगतिःस्यादात्यंतिकीयत्रनमृत्युहासः ॥ ३१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेष्टाविंशोध्यायः ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ योगस्यलक्षणंवक्ष्येसबीजस्यनृपात्मजे ॥ मनोयेनैवविधिनाप्रसन्नंयातिसत्पथम् १ स्वधर्माचरणंशक्त्याविधर्माच्चनिवर्तनम् ॥ दैवलब्धेनसंतोषआत्मविच्चरणार्चनम् २ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्चमोक्षधर्मरतिस्तथा ॥ मितमेध्याशनंशश्वद्विविक्तक्षेत्रसेवनम् ३ अहिंसासत्यमस्तेयंयाव दर्थपरिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्यंतपःशौचंस्वाध्यायःपुरुषार्चनम् ४

इदानींतस्यज्ञानस्यसाधनभूताष्टांगयोगप्रकारंवक्ष्यामीतिप्रतिजानीते योगस्येत्यादिना बीजंविष्णुस्तेनसहितस्यवैष्णवस्येत्यर्थः योगस्यलक्षणंवक्ष्येऽस्मिन्नध्यायइत्यन्वयः । सबीजोवैष्णवोयोगो निर्बीजस्त्वन्यदैवतः । बीजंविष्णुर्हिजगतःशाखाद्याअन्यदेवताइति । सदितिब्रह्मेतिश्रुते । सतोब्रह्मगःपंथानंयातीत्यतश्चयोगस्यविष्णुविषयत्वंज्ञायते १ योगस्तज्ज्ञानसाधनमेवतस्यकिंसाधनमितितत्राह स्वधर्माचरणमित्यारभ्यसमाधानंतथात्मनइत्यंतेनग्रंथेन विधर्माच्चनिवर्तनंधर्मवदवभासमानानांचशास्त्रनिषिद्धानांपंचविधधर्मादीनांत्यागः संतोषोलंबुद्धिः दैवंस्वादृष्टप्रेरकोभगवान्तदनुग्रहतःप्राप्ते नात्मविदांब्रह्मज्ञानिनांश्रीपादार्चनम् २ ग्राम्यधर्मोविषयसेवाततोनिवृत्तिःप्रवृत्तिधर्मत्यागोवामोक्षधर्मरतिर्निवृत्तिधर्मसेवा । शश्वन्मितस्य सव्यंजनस्याशनस्यार्थमुदकस्यतृतीयंवायोःसंचरणार्थंचतुर्थ मवशेषयेदित्येवंपरिमितस्यमेध्यस्यशास्त्रविहितस्यान्नस्यादनं विविक्तोहरिस्तस्यक्षेत्रसेवनम् ३ अहिंसाशास्त्रनिषिद्धहिंसावर्जनंसत्यंमिथ्यावावर्जनंभूतहितकथनंवा अस्तेयंस्वाम्यननुज्ञातस्यतृणाग्र स्याप्यग्रहणंयावताशरीरावस्थितिर्भवतितावत्परिमाणोर्थोयावदर्थस्तस्यपरिग्रहःस्वीकारोयावदर्थपरिग्रहः अष्टांगब्रह्मचर्यं स्मरणंकीर्तनंकेलिःप्रेक्षणंगुह्यभाषणम् । संकल्पोध्यवसायश्चक्रियानिर्वृत्तिरेवच । एतन्मैथुनमष्टांगंप्रवदंतिमनीषिणः । विपरीतंब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् । तपउपवासादितत्त्वपर्यालोचनंवा शौचंबाह्याभ्यंतरशुद्धिःस्वाध्यायोब्रह्मयज्ञः पुरुषस्यश्रीनारायणस्यवैदिकतांत्रिकार्चनम् ४

सद्वापश्चाद्यासनजयःवैष्णवसिद्धांतादचलनंस्थैर्यंविपद्यप्यात्मावष्टंभनंधैर्यंवा प्राणायामैःप्राणानांजयःश्रोत्रादींद्रियाणांशब्दादिविषयेभ्योमनसाहृदिस्थितंहरिंप्रत्याहरणंनामेंद्रियस्थापनंप्रत्याहारः ५
स्वस्यविष्णोर्धिष्ण्यानांपदादिस्थानानामेकदेशेएकैकावयवेमनसाप्राणस्यवृत्तेर्धारणं वैकुंठस्यहरेर्लीलायाःसृष्ट्यादिरूपायाः अभिध्यानंनिरंतरस्मरणं तथात्मनोमनसःसमाधानमप्रयत्नेनहरौस्थितिः
तदुक्तं समाधिरप्रयत्नेनमनसःसंस्थितिर्भवेदिति ६ स्वधर्माचरणायुक्तस्यप्रयोगप्रकारमाह एतैरिति असद्विषयसंगेनदुष्टमतएवासत्पथंदुर्मार्गवर्तिमन ७ योगेइतिकर्तव्यतामाह शुचावित्यादिना योग
मभ्यसेदित्यन्वयः ८ प्रतिकूलेनरेचकादिक्रमेण ९ प्राणायामादिफलमाह मनइति विरजंरजोगुणरहितं एतदेवसोदाहरणमाह वाय्वग्निभ्यामिति १० प्राणायामैरिति रागादिदोषान् किल्बि
षान्जन्मांतरसंचितपापानिदुर्जनसंसर्गाद्याप्तदुरितानि अनीश्वरानैश्वर्यविरोधिनः प्रकृतेःसत्वादिगुणान् ११ मनसिविरजासिसतिकर्तव्यमाह यदामनइति यदामनोविरजस्यात्तदाभगवतोहरेःकाष्ठांमू

मौनंसदासनस्थैर्यंप्राणानांचजयःशनैः ॥ प्रत्याहारश्चेंद्रियाणांविषयान्मनसाहृदि ५ स्वधिष्ण्यानामेकदेशेमनसाप्राणधारणम् ॥ वैकुंठलीलाभिध्यानं
समाधानंतथात्मनः ६ एतैरन्यैश्चपथिभिर्मनोदुष्टमसत्पथम् ॥ बुद्ध्यायुंजीतशनकैर्जितप्राणोह्यतंद्रितः ७ शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यविजितासनआसनम् ॥
तस्मिन्स्वस्तिकमासीनऋजुकायःसमभ्यसेत् ८ प्राणस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकैः ॥ प्रतिकूलेनवाचित्तंयथास्थितमचंचलम् ९ मनोचिरात्स्या
द्विरजंजितश्वासस्ययोगिनः ॥ वाय्वग्निभ्यांयथालोहंध्मातंत्यजतिवैमलम् १० प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्चकिल्बिषान् ॥ प्रत्याहारेणसंसर्गान्
ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ११ यदामनःस्वंविरजंयोगेनसुसमाहितम् ॥ काष्ठांभगवतोध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः १२ प्रसन्नवदनांभोजंपद्मगर्भारुणेक्ष
णम् ॥ नीलोत्पलदलश्यामंशंखचक्रगदाधरम् १३ लसत्पंकजकिंजल्कपीतकौशेयवाससम् ॥ श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरम् १४ मत्तद्वि
रेफाकुलयापरीतंवनमालया ॥ परार्ध्यहारवलयकिरिटांगदनूपुरम् १५ कांचीगुणोल्लसच्छ्रोणिंहृदयांभोजविष्टरम् ॥ दर्शनीयतमंशांतंमनोनयननं
दनम् १६ अपीच्यदर्शनंशश्वत्सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ संतंवयसिकैशोरेभक्तानुग्रहकातरम् १७ कीर्तन्यतीर्थयशसंपुण्यश्लोकयशस्करम् ॥ ध्यायेद्देवंस
मग्रांगंयावन्नच्यवतेमनः १८ स्थितंव्रजंतमासीनंशयानंवागुहाशयम् ॥ प्रेक्षणीयेहितंध्यायेच्छुद्धभावेनचेतसा १९

र्त्तींमूर्तिंध्यायेत् नासाग्रेणावलोकनंनिरीक्षणंयस्यसतथा १२ काष्ठोत्कर्षेसीम्निदिशीतिअभिधानात्काष्ठाशब्दस्यअनेकार्थत्वादत्रविवक्षितःकइत्याशंक्यसर्वगुणोत्कृष्टंभगवद्रूपंविवक्षितमितितत्स्वरूपं
वक्ति प्रसन्नवदनेति १३ लसतःपंकजस्यकिंजल्कंकेसरस्तद्वत्पीतंकौशेयंवासोयस्यसतथातं श्रीवत्सोवक्षसियस्यसतथातं भ्राजताकौस्तुभेनामुक्ताबद्धाकंधरायस्यसतथातम् मत्तैर्द्विरेफैर्भृंगैरा
कुलयाव्याप्तया परार्ध्यानिपरार्ध्यत्वेनश्रेष्ठानिहारश्चवलयश्चकिरीटंचांगदंचनूपुरंचपरार्ध्यहारवलयकिरीटांगदनूपुराणियस्यसतथातम् १५ कांचीगुणेनोल्लसंतीश्रोणीयस्यसतथातं भक्तानांहृदयांभो
जमेवविष्टरंयस्यसतथातम् १६ अपीच्यदर्शनंप्राप्तषोडशवर्षवद्दृश्यमानं स्वतःकैशोरेवयसिद्वादशवर्षलक्षणेसंतंवर्तमानम् १७ कीर्तन्यंकीर्तनीयतीर्थंशुद्धंयशोयस्यसतथातं पुण्यश्लोकाःब्रह्मादयस्तेषामपि
स्तुत्यादिनायशःकरोतीतिपुण्यश्लोकयशस्करस्तं मनोयावन्नच्यवतेनचलतिसर्वांगध्यानसक्तंयथास्यात्तथाध्यायेदित्यर्थः १८ हृदयगुहायांशेतइतिगुहाशयं प्रेक्षणीयमीहितंचेष्टितंयस्यसतथातम् १९

एवंसमग्रांगध्यानमुक्त्वातदशक्तौएकैकांगध्यानप्रकारमाह तस्मिन्निति तस्मिन्हरौसमग्रांगेलब्धपदंप्राप्तास्पदंसर्वावयवसंस्थितंसर्वावयवव्याप्यस्थितंचित्तंविलोक्य भगवतःसर्वावयवसंस्मरणाश क्तावेकत्रांगेएकस्मिन्नवयवेपादमारभ्योत्तमांगपर्यंतेचित्तंसंयुञ्ज्यादित्यन्वयः। सर्वंस्मर्तुमशक्तःसन्नेकांगंचिंतयेद्बुधइतिवचनात् २० नन्वत्रपृथक्पृथगवयवस्थितंचित्तमेकत्रैकध्येनभावनायांसंयुञ्ज्यात्नत्वेकै कावयवस्य।नंविधीयतेऽशक्तस्येत्याशंक्यैकैकांगध्यानविधानादुक्तंयुक्तमितिभावेनतद्विशिनष्टि संचिंतयेदित्यादिना उत्तुंगान्युन्नतानिरक्तानिविलसंतिनखान्युत्तुंगरक्तविलसन्नखानितान्येवचक्रवालंचंद्र मंडलंतस्यज्योत्स्नाभिराहतोनिर्दलितोमहतांयोगिनांहृदयांधकारोऽज्ञानाख्योयेनतत्तथोक्तं नखानांचक्रवालमावलिस्तस्यज्योत्स्नाभिरिवनिर्मलाभिर्दीप्तिभिर्वा २१ यस्यचरणारविंदस्यशौचात्प्रक्षा लनात्क्षणान्निःसृतासरित्प्रवरागंगातस्याउदकेनतीर्थेनपावनेनमूर्ध्न्यधिधृतेनाधिगतजटाबंधधृतेनशिवोमहादेवःशिवोतिशयितपुण्यभाजनीभूतोभूत् ध्यातु पुरुषस्यमनसिवर्तमानंयच्छमलंपापंतदेवशैलः पर्वतस्तस्यविदारणायनितरांसृष्टंसमंवज्रमिववज्रं लुप्तोपमातच्चरणारविंदंध्यायेदित्यन्वयः२२जंघांतंतुचरणारविंदांतर्भूतंजानुनीऊर्वोरंतर्भूतेइतिभावेनोरूपास्तिमाहऊरूइति हरेरूरूध्यायेदित्यन्वयःसुपर्णो गरुडस्तस्यभुजयोरध्युपरिस्कंधे ओजसांबलानांनिधीओजोवष्टंभवलयोरित्यभिधानं स्वतसिकाकुसुमंप्रोत्फुल्लकल्पकुसुमंतद्वदवभासोययोस्तौतथोक्तौ हेअंबहरेर्नितंबंध्यायेदित्यन्वयः व्यालंबिवासपट्ट

तस्मिँल्लब्धपदंचित्तंसर्वावयवसंस्थितम् ॥ विलक्ष्यैकत्रसंयुञ्ज्यादंगेभगवतोमुनिः २० संचिंतयेद्भगवतश्चरणारविंदंवज्रांकुशध्वजसरोरुहलांछनाढ्यम् ॥ उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयांधकारम् २१ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्न्यधिधृतेनशिवःशिवोभूत् ॥ ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रंध्यायेच्चिरंभगवतश्चरणारविंदम् २२ ऊरूसुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधीस्वतसिकाकुसुमावभासौ॥ व्यालंबिपीतवरवाससिवर्तमानकांचीकलापपरिरंभिनितंबमंब २३ नाभिह्रदंभुवनकोशगुहोदरस्थंयत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् ॥ व्यूढंहरिन्मणिवृषःस्तनयोरमुष्यध्यायेद्द्वयंविततहारमयूखगौरम् २४ वक्षोधिवासमृषभस्यमहाविभूतेःपुंसांमनोनयननिर्वृतिमादधानम् ॥ कंठंचकौस्तुभमणेरधिभूषणार्थंकुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य २५ बाहूंश्चमंदरगिरेःपरिवर्तनेननिर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् ॥ संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजःशंखंचतत्करसरोरुहराजहंसम् २६

तंचवर्णेनपीतंचवरंचपट्टवासस्तद्व्यालंबिपीतवरवासस्तत्रवर्तमानोयःकांचीकलापः सप्तगुणितरसनाभूषणंतस्यपरिरंभोस्यास्तीतितदंतर्वर्तमानइत्यर्थः २३ हरेर्नाभिह्रदंध्यायेदित्यन्वयः निम्नत्वद्योतनाय लोकपद्मजन्महेतुत्वाच्चह्रदमिति चतुर्दशभुवनानांकोशोगृहंभुवनकोशोब्रह्मांडंतत्गुहयाविप्रसतीतिभुवनकोशगुहं तदुदरंजठरंतत्रस्थितं यद्वा भुवनकोशनिगरणगुहास्थानीयोदरेतिष्ठतीति यद्वाभुवन कोशगुहोदेब्रह्मांडगर्भोदकेरत्नास्थितं यत्रयस्मिन्नाभिह्रदेआत्मयोनेश्चतुर्मुखस्यधिषणंधिष्ण्यंचाखिललोकात्मकंचपद्ममात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मंव्यूढमुत्पन्नमित्यर्थः हरिन्मणिवृषःहरिन्मणिरिंद्र नीलरत्नंतस्यप्रभांवृणुतोऽमुष्यहरेःस्तनयोर्द्वयंध्यायेत् विततस्यविस्तृतस्यहारस्यमयूखेनगौरमतिधवलम् २४ रमतेर्णांपुंसांमनोनयनानांनिर्वृतिमानंदमादधानमुत्पादयंतंमहाविभूतेर्लक्ष्म्याअधिवा सस्थानमृषभस्यहरेर्वक्षोमनसिकुर्यादित्यन्वयः। कौस्तुभमणेरधिकंभूषणमेवार्थःप्रयोजनंयस्यतथातंकंठंचमनसिकुर्यात् अखिललोकनमस्कृतत्वादृषभत्वंयुक्तम् २५ हरेर्बाहूंश्चदशशतारंचशंखंचसंचिंतये दित्यन्वयः मंदरगिरेःपरिवर्तनेनपरिभ्रमणेननिर्णिक्ताःशोभिताः बाहुवलयाअंगदादयोयेषांतेतथातान् अधिश्रितालोकपालाइंद्रादयोयेषुतेतथातान् दशशतंसहस्रमराणिदलानियस्यतत्तथोक्तंशत्रूणाम सह्यंतेजोमहावीर्यंयस्यतत्तथोक्तं तस्यहरेः कराएवसरोरुहाणिपद्मानितेषुराजहंसमिववर्तमानम् २६

भगवतोदयितांकौमोदकींगदांहरेःकंठेमालाममलंमणिंचस्मरेदित्यन्वयः कथंभूतांगदांअरातयोदैत्याएवभटास्तेषांशोणितंरुधिरमेवकर्दमस्तेनादिग्धांलिप्तां।अरातीनांभक्तानांवइत्यभिधानात्। कथंभूतां मालांमधुव्रतानांनित्यमुक्तानांभृंगापितानांभक्तानांवरूथाः समूहास्तेषांस्तुतिलक्षणयागिरोपघुष्टांशब्दायमानां कथंभूतंमणिंचैत्यस्यचित्ताभिमानिनस्तुर्मुखस्यतत्त्वंस्वरूपं।ब्रह्माचित्ताभिमानीचैतदस्त स्वियमाद्धरिः । सचब्रह्माहरेःकंठेकौस्तुभत्वेनभासतइतिवचनात् २७ भगवतोवदनारविंदंसंचिंतयेदित्यन्वयः किंविशिष्टस्यइहजगतिसत्सुभृत्येषुअनुकंपितयाधियाद्रवीभूतचित्ततयागृहीतामूर्तिः राकारविशेषोयेनसतथा तस्यवदनारविंदस्यचिंतनीयत्वेगुणानाह यदिति यद्वदनारविंदंविस्फुरतीकिंचित्संचलतीमकरकुंडलेविस्फुरन्मकरकुंडलेतयोर्वल्गितेननृत्तेनविद्योतितावमलौचकपोलौय स्मिंस्तत्तथा उदारोनिर्दुष्टोहासोयस्मिंस्तत्तथा २८ यच्चश्रीनिकेतनंपरममंगलायतनंयच्चसौरभ्यलोलैरालिभिःपरितःसेव्यमानंयच्चस्वयास्वरूपभूतयाभूत्याश्रियासेवितं साक्षाच्छ्रीस्तुहरेरूपमितिहा हात्म्यादितिवचनात् पत्नीभूतायाःश्रीत्वंभगवदाश्रयादित्यतःस्वयेत्युक्तं यच्चकुटिलावक्राःकुंतलाललाटरंगेनृत्यंतःकेशविशेषास्तेषांवृंदेनसमूहेनजुष्टंसंवृतंकिंचाजनेत्रंपद्मदलवद्दशनेत्रेयस्य... कीदृशंमीनद्वयस्यापामत्वपृथुमध्यत्वतनूभयभागत्वश्वेतत्वादिलक्षणांश्रियंकांतिविशेषमाधिक्षिपन्तिरस्कुर्वत् किंचमनोमयंध्यानसंकल्पनात्मकं उल्लसतीभूर्यस्यतत्तथोक्तं अतंद्रितोनिरालस्यः...

कौमोदकींभगवतोदयितांस्मरेतदिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन ॥ मालांमधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टांचैत्यस्यतत्त्वममलंमणिमस्यकंठे २७ भृत्यानुकंपित धियेहगृहीतमूर्तेःसंचिंतयेद्भगवतोवदनारविंदम् ॥ यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गितेनविद्योतितामलकपोलमुदारहासम् २८ यच्छ्रीनिकेतमलिभिःपरिसे व्यमानंभूत्यास्वयाकुटिलकुंतलवृंदजुष्टम् ॥ मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रंध्यायेन्मनोमयमतंद्रितउल्लसद्भ्रु २९ तस्यावलोकमधिकंकृपयातिघोरतापत्र योपशमनायनिसृष्टमक्ष्णोः ॥ स्निग्धस्मितानुगुणितंविपुलप्रसादंध्यायेच्चिरंविततभावनयागुहायाम् ३० हासंहरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरवि शोषणमत्युदारम् ॥ संमोहनायरचितंनिजमाययास्यभ्रूमंडलंमुनिकृतेमकरध्वजस्य ३१ ध्यानायनंप्रहसितंबहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुंदपं क्ति ॥ ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्यविष्णोर्भक्त्यार्द्रयार्पितमनानपृथग्दिदृक्षेत् ३२

स्यानिरंतरंकर्तव्यत्वंसूचयति २९ हृदयगुहायांनिहितस्यहरेरवलोकंविततभावनयापूर्णभक्त्याचिरंध्यायेदित्यन्वयः कटाक्षनिरीक्षणंविशिनष्टि अधिकमिति अधिकंकृपयात्यंतघोरस्य... पदीयस्याकरुणयाऽतिघोरस्यतापत्रयस्याध्यात्मिकादिलक्षणस्योपशमनायविनाशायनितरांसृष्टंनिर्मितम् किंचित्स्निग्धेनस्मितेनानुगुणेनसांद्रीकृतम् विपुलःपुष्कलःप्रसादःप्रसन्नतायस्यतत्तथा म् ३० हरेर्हासंमंदस्मितंध्यायेदित्यन्वयः कीदृशमवनताखिललोकस्ययस्तीव्रोत्युल्बणःशोकस्तापत्रयोद्भूतस्तन्निमित्तान्यश्रूणियानितेषांसागरःसमुद्रस्तद्विशोषेणशोषयतीत्यतिशयितं... शोकाश्रुसागरविशोषणत्वंअत्युदारमनुग्रहाभिप्रायम् किंचहेमुनिसुते निजमाययास्वेच्छयामकरध्वजस्यकामस्यसंमोहनायरचितंअस्यहरेर्भ्रूमंडलंचिंतयेदित्यन्वयः ३१ ... तस्यसमग्रावयवविशिष्टवपुर्ध्यानंनिर्दिशति ध्यानायनमिति रहस्येकांतेस्थित्वास्वहृत्कुहरेनिजहृदयगुहायामवसितस्यानिश्चितादवस्थानस्यविष्णोस्तद्ध्यानायनं... यन्वयः किंविशिष्टंबहुलपासांद्रयाधरोष्ठभासाऽरुणायितारक्तवद्भूतंमानाश्चतेतनवःसूक्ष्माश्चतेद्विजादंताएवकुंदकुड्मलानितेषांपंक्तिर्यस्मिंस्तत्तथोक्तं ... भक्त्यार्द्रयाभक्त्यापरिस्निग्धेनार्पितमनानिश्चलीकृतचित्तएवंध्यायंस्तदेवदिदृक्षेत् द्रष्टुमिच्छेत् पृथक्त्वादेतन्मुक्तिदातृत्वेननचिंतयेदित्यन्वयः ३२

एवंविधामाह्रादस्य भक्त्यवस्थामाह एवं हराविति एवमुक्तप्रकारेण हरौ भगवति प्रतिलब्धो भावो मनोपस्पर्शस्तथा द्रवत्हृदयस्तस्मिन्भेक्तिरसेनार्द्रीयमानहृदय उत्कृष्टपुलकःप्रमोदो रोमांचहर्षौ यस्यसतथा औत्कंठेच या
विर्भूतबाष्पकलया मुहुर्मुहुरर्द्यमानः आर्द्रीक्रियमाणः पुमान् चित्तबडिशं शनकैर्वियुंक्ते तच्चित्तबडिशमपि शनकैर्वियुंक्ते चित्तपरित्यागस्त्ववशत्वेन दिशितंभवति [illegible]
करोति ३३ प्राकृतांतःकरणेनष्टेभगवद्विरस्मरणत्यागेन निरायाससमाधिफलमथयत्नेनयद्धारूपानंदस्फुरतेमुक्ताश्रयमिति यथार्चिर्दीपस्तैलवर्त्यभावेसहसा [illegible]
जीवचैतन्येतंतन्मयमित्यर्थः मनोनिर्विषयंशब्दादिविषयेभ्योनिर्गत्यमुक्ताश्रयंनित्यमुक्तभगवद्विषयंभवति तदानिर्वाणमृच्छतिस्वचित्तापिधानेनस्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानं [illegible]
पासकोजीव आत्मानंपरमात्मानमेकंसर्वोत्तमंअव्यवधानंस्वस्यचतस्यचमायालक्षणभित्तिरहितत्वेनअनुवीक्षतेकरतलामलकवदपरोक्षीकरोति यद्वा आदिदृश्यंसर्वतः पश्यतीत्यर्थः । अतोऽपरोक्षज्ञानं [illegible]
ति प्रतिबंधकसंसारसद्भावेकथंस्वबिंबादिदर्शनमत्राह प्रतिनिवृत्तेति प्रतिनिवृत्तोगुणप्रवाहःसंसारधर्मोयस्मात्सतथोक्तः यदावाह्यमनोनिर्वाणंविनाशमृच्छतियथानिर्दीपज्वालानै [illegible]
रूपचैतन्यंस्वरूपांतःकरणंनिर्वाणंपरमानंदमाप्नोति यथास्तिमिततैलपात्रेस्थितोमनुष्यादयभावेदीपोज्वलनात्स्वानंदमाप्नोति ततःकिमत्राह आत्मानमिति [illegible]
घटादिपदार्थमिवएकंप्रधानमव्यवधानंस्वरूपाच्छादकमायाव्यवधानरहितमात्मानंस्वरूपंस्वस्यप्रियतमंपरमात्मानंचानुमृष्टयादिलक्षणवत्तया [illegible] ३४ जीवन्मुक्तावस्थामाह सो

एवंहरौभगवतिप्रतिलब्धभावोभक्त्याद्रवद्धृदयउत्पुलकःप्रमोदः ॥ औत्कंठ्यबाष्पकलयामुहुरर्द्यमानस्तच्चापिचित्तबडिशंशनकैर्वियुंक्ते ३३ मुक्ताश्रयंय
र्हिनिर्विषयंस्वचित्तंनिर्वाणमृच्छतिमनःसहसायथार्चिः ॥ आत्मानमत्रपुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षतेप्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ३४ सोप्येतयाचरमयाम
सोनिवृत्त्यातस्मिन्महिम्न्यवसितःसुखदुःखबाह्ये ॥ हेतुत्वमप्यसतिकर्तरिदुःखयोर्नस्वात्मन्विधत्तउपलब्धपरात्मकाष्ठः ३५ देहंतुतंनचरमःस्थितमु
त्थितंवासिद्धोविपश्यतियतोध्यगमत्स्वरूपम् ॥ दैवादुपेतमथदैववशादपेतंवासोयथापरिकृतंमदिरामदांधः ३६ देहोपिदैववशगःखलुकर्मयावत्स्वार
भकंप्रतिसमीक्षतएवसासुः ॥ तंसप्रपंचमधिरूढसमाधियोगःस्वाप्नंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तुः ३७

पीतिश्लोकद्वयेन सजीवन्मुक्तोपिभगवंतमपरोक्षंपश्यन्नेतयामनसोनिवृत्त्याबाह्यांतःकरणविनाशलक्षणया पुरायोज्ञानेनावृतःपश्चाद्ब्रह्मज्ञानेनप्रकाशितस्तस्मिन्महिम्नि [illegible]
दीपज्ञानानंदादिरूपोभगवदधीनोस्मीतिनिश्चितः स्वात्मन्स्वात्मनिदुःखयोर्दुर्नाम्नोदुःखस्यसुखनाम्नःसुखस्यहेतुत्वंनविधत्तेऽभिमानंनकरोति । दुर्दुःखमितिविग्रहेदुःखंसुखंचेतद्वयं [illegible]
स्तस्माद्दुःखदनामवानितिवचनात्सुखदुःखयोर्वाकर्तरिबाह्यांतःकरणेऽसतिनाशंगते । ननुमनसोनिवृत्तौसुषुप्तावपिसंभवाद्दुःखाभिमानाभावविशेषवचनकथमित्यतउक्तंचरमयेति [illegible]
तया ३५ एवमपरोक्षज्ञानिनोदेहपोषणादौप्रयत्नोपिनास्तिसच्चिदानंदात्मकनारायणसंदर्शनसुधासमुद्रमग्नत्वादित्याह देहंत्विति येनदेहेनस्वयंसिद्धोभूत्वासिद्धस्तंचरमदेहंनानिरूपयति [illegible]
तिप्राभिमन्यतेकिंतुकपालमुक्तनारिकेलफलवद्देहात्मनोर्विविक्तत्वाद्दूरमेवपश्यति अनेनयतोध्यगमत्स्वरूपमितिविवृतं अनभिमानप्रकारमाह स्थितमिति [illegible]
ज्झितंपतितमिति तत्रोदाहरणमाह यथामदिरापानेनोत्पन्नमदेनांधःपुमान्दैवादुपेतंदैववशादपेतंपरिकृतंपरिवृतंवासोनजानातितद्वदित्यर्थः ३६ एवंविधस्यज्ञानिनोदेहस्तु [illegible]
चिरकालंप्रतीक्षतइतिसंशयेप्रारब्धकर्मक्षयएवदेहपातसमयइत्याशयेनाह देहोपीति यावत्स्वारंभकंकर्मतावद्देहोपिसासुःसेंद्रियःप्रतीक्षते तस्मिन्स्वारंभकेक्षीणे [illegible]
फलः सप्रपंचमिंद्रियादिप्रपंचसहितंदेहंपुनर्नभजतेतद्रक्षणादौनप्रयततेइत्यर्थः कथमिवप्रतिबुद्धवत्पथास्वप्नाद्दुत्थितःस्वाप्नंस्वप्नदृष्टदेहंपुनर्नाभिलषतीति ३७

देहएवसर्वेषामहंगच्छामीतितिष्ठामीत्यात्मत्वेनाभिमतोयतस्तस्मात्तद्भजनंमरणएवभवतीतिदेहात्मत्वमतनिरासायाह यथेति यथापुत्रादेरात्मत्वेनाभिमतान्मर्त्योमरणशीलोदेहःपृथक्प्रतीयते तथापुरु
षोजीवआत्मत्वेनाभिमताद्देहाद्भिन्नइत्यन्वयः अपिपदेनदेहात्मवादस्यानिंदितत्वंसूचयति रेतोधातुवटकणिकेत्यादिवाक्यात् ३८ इदानींजीवपरमात्मनोरपिभेदएवेत्याह यथोल्मुकादिति यथा
त्मत्वेनाभिमतादुल्मुकादेस्तद्दाहकोग्निः पृथङ्मतः ३९ तथाभूतेंद्रियांतःकरणात्पंचभूतदशेंद्रियमनोभ्यःप्रधानात्प्रकृतेःजीवसंज्ञितात्संसारिणश्चद्रष्टासर्वज्ञोब्रह्मसंज्ञितआत्मापरमात्माभगवान्पृथ
गेवेत्यन्वयः ४० भिन्नेषुजीवेषुस्थितस्यपरमात्मनउपास्तिप्रकारंकथयति सर्वभूतेष्विति सर्वभूतेष्वंतर्यामित्वेनात्मानंहरिमीक्षेतसर्वभूतान्यात्मनिहरावाधारत्वेनेक्षेतकिंचानन्यभावेनसदांतर्यामि
रूपाण्यभेदेनेक्षेत अभेदेनेत्युक्तिविहायानन्यभावेनेतिवचनमनर्थहेतुत्वात्तद्रूपाणामन्यत्वभावनासर्वथानकार्येतिद्योतनाय किंच भूतेष्वपिजीवेष्वपितदात्मतांतस्यहरेरादानादिकर्तृताचेक्षेत अनेना
नुग्राह्यानुग्राहकत्वद्योतनेनजीवपरमात्मनोर्भेदःपारमार्थिकइत्युक्तंभवतिआदानकर्तृत्वंभूतविषयेनस्वविषयेनित्यतृप्तत्वात् ४१ अधिष्ठानवैलक्षण्यादधिष्ठातृरूपाणांवैलक्षण्यंनशंकनीयमितिइममर्थंसदृष्टां
तंसमर्थयते स्वयोनिष्विति यथैकंज्योतिरग्न्याख्यंस्वयोनिषुकारणेषुकाष्ठेषुयोनीनांदारूणांगुणवैषम्याद्दार्ढ्यशुष्कत्वादिवैलक्षण्यात् नानाविधलक्षणमिवप्रतीयतेतथाप्रकृतौप्रकृतिकार्येजगतिस्थितआ
त्माहरिःविलक्षणइवप्रतीयते क्वचिद्बहुसामर्थ्याभिव्यक्तिमान्क्वापिअल्पसामर्थ्याभिव्यक्तिमानित्यादिरूपेण ४२ मथितार्थमाह तस्मादिति यस्मात्सर्वस्मादन्यःश्रीनारायणःतस्मात्स्वांस्वा

यथापुत्राच्चवित्ताच्चपृथङ्मर्त्यःप्रतीयते ॥ अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेःपुरुषस्तथा ३८ यथोल्मुकाद्विस्फुलिंगाद्धूमाद्वापिस्वसंभवात् ॥ अप्यात्मत्वेना
भिमताद्दाहकोग्निःपृथङ्मतः ३९ भूतेंद्रियांतःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् ॥ आत्मातथापृथग्द्रष्टाभगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ४० सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभू
तानिचात्मनि ॥ ईक्षेतानन्यभावेनभूतेषुचतदात्मताम् ४१ स्वयोनिषुयथाज्योतिरेकंनानाप्रतीयते ॥ योनीनांगुणवैषम्यात्तथात्माप्रकृतौस्थितः ४२
तस्मादिमांस्वांप्रकृतिंदैवींसदसदात्मिकाम् ॥ दुर्विभाव्यांपराभाव्यस्वरूपेणावतिष्ठते ४३ अन्वयव्यतिरेकाच्चसाक्ष्यात्माव्यभिचारिणः ॥ वैतथ्यंव्य
भिचारंचनिद्रांतेस्यानुचिंतयेत् ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकोनत्रिंशोध्यायः ॥ २९ ॥ देवहूतिरुवाच ॥ लक्षणंमहदादीनांप्रकृतेः
पुरुषस्यच ॥ स्वरूपंलक्ष्यतेऽमीषांयेनतत्पारमार्थिकम् १

धीनांजडप्रकृतिंदेवींकार्यरूपेणद्योतमानांतदभिमानिनींदेवींचित्प्रकृतिंचसदसदात्मिकांकार्यकारणव्यापिनींदुर्विभाव्यांब्रह्मादिभिरपिनिरूपयितुमशक्यांपराभाव्यातिक्रम्यतदुत्तमत्वेनैवस्थित्वानिरस्त
साम्यातिशयेनसर्वदोषविवर्जितेनसर्वगुणपूर्णेनत्रिकालेष्वेकप्रकारेणस्वरूपेणावतिष्ठतइत्यन्वयः तदुक्तं सर्वभूतस्थमीशेशंजेतारप्रकृतेरपि । अविशेषंसदैवैकंचिंतयन्प्रविमुच्यतइति ४३ सिद्धाव
लोकन्यायेनोपासकस्येत्थंभावांतरंवक्ति अन्वयेति अन्यदेशेन्यरहितदेशेन्यकालेन्यरहितेकालेचसत्त्वलक्षणादन्वयव्यतिरेकात्सिद्धोयश्चसाक्षादीक्षतइतिसाक्षी नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतइ
तिश्रुतेःआत्मायच्चाप्नोतियदादत्तइत्यादेःसर्वव्यापीपरमात्मेतिपक्षलक्षणंतल्लक्षणंव्यभिचारिणः अनित्यस्यास्यप्रपंचस्यवैतथ्यंनिष्प्रयोजनत्वंव्यभिचारमनित्यत्वंचानिद्रांतेब्राह्मेमुहूर्तउत्थायाचिंतयेदेवंहरि
प्रसादजनकमितिशेषइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायामेकोनत्रिंशोध्यायः ॥ २९ ॥ एवंतावज्ज्ञानान्योक्षज्ञानंचाष्टांगयोगेनसमाविततया भगवद्दुग
सनयाज्ञायतइत्याभिहितं अधुनाभक्तियोगस्यतारतम्यमभिधीयतेस्मिन्नध्यायेतत्प्रसंजयितुंसामान्यतोज्ञातमपिविविच्यज्ञातुंमहदादिलक्षणंपृच्छतिदेवहूतिर्लक्षणमित्यादिना येनलक्षणेनामीषांमहदादी
नांपारमार्थिकंस्वरूपंलक्ष्यतेज्ञायते १

वक्तव्यार्थनियममाह यथेति यथासांख्येषूक्तंतथाकथितंमहदादिलक्षणज्ञानंपुरुषार्थोपयोगिस्यादितिशेषः अन्यथाश्रोतॄणांकिंनस्यादितितत्राह यन्मूलमिति यत्सांख्यमूलंतल्लक्षणंप्रचक्षतेमाञ्जाइतिशे
षः तल्लक्षणंममब्रूहीत्यन्वयः यद्वायथायथावत्सांख्येषूक्तंतथाकथितंमेब्रूहीत्यन्वयः सांख्यमूलत्वाल्लक्षणस्येत्यर्थमितिउक्तमपीममर्थंविस्तरेणब्रूहीत्याह भक्तियोगस्येति मार्गप्रकारं २ तदेवंभक्ति
योगमार्गेणालंवैराग्याभावेतस्यचंचलत्वसंभवादसौविरक्तिमताभाव्यमतस्तत्प्रकारोपिवक्तव्यइत्याह विरागइति पुरुषःसर्वतोविरागोविगतरागोभवेदितियेनातोजीवलोकस्यगर्भवासादिलक्षणाःविविधाः
कर्मसंसृतीर्ममाचक्ष्वेत्यन्वयः यद्वायेनसंसृतीनांज्ञानेनविरागोभवेत्तादृग्ज्ञानोत्पत्तिमाचक्ष्वेति ३ कालस्वरूपज्ञानमपिपुरुषार्थोपयोगीतितद्विषयप्रश्नंकरोतिकालस्येति जनाःयद्धेतोर्यस्यकालना
म्नस्तवभयनिमित्तात्कुशलंकुर्वंतिपरेषामुत्तमानांसकाशादपिपरस्योत्तमस्यचतेतवईश्वररूपस्यैश्वर्यमूर्तेःकालस्यस्वरूपमाचक्ष्वेत्यन्वयः तत्राद्भुतं वीत्वादिदंबोद्धुमशक्यंतथापित्वत्प्रसादादुक्तंस्यादि
त्याभंत्रयामि तत्त्वामंत्रणेद्भुतइतियादवः ४ ऋषिदेवादिष्वेकंप्रत्ययंप्रश्नःकिंनस्यात्किमितिमांप्रतीत्याशंक्यतस्यतादृशप्रश्नवचनप्रभुत्वाभावादिहलोकेतत्वज्ञानप्रवर्तनायावतीर्णत्वात्त्वमेवसदर्थ
इतिभावेनाह लोकस्येतिलुक्प्रकाशइतिधातोःप्रकाशोज्ञानंलोकस्यपरमात्मज्ञानप्राप्तियोग्यस्यजनस्यसंसारान्मुमुक्षोरित्यर्थः हिताययोगभास्करःज्ञानयोगादित्यस्त्वमाविरासीः किलत्रैलोक्येदादिवार्ता

यथासांख्येषुकथितंयन्मूलंतत्प्रचक्षते ॥ भक्तियोगस्यमेमार्गंब्रूहिविस्तरशःप्रभो २ विरागोयेनपुरुषोभगवन्सर्वतोभवेत् ॥ आचक्ष्वजीवलोकस्य
विविधाःकर्मसंसृतीः ३ कालस्येश्वररूपस्यपरेषांचपरस्यते ॥ स्वरूपंबतकुर्वंतियद्धेतोःकुशलंजनाः ४ लोकस्यमिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरंप्रसुप्तस्यतम
स्यनाश्रये ॥ श्रांतस्यकर्मस्वनुविद्धयाधियात्वमाविरासीःकिलयोगभास्करः ५ मैत्रेयउवाच ॥ इतिमातुर्वचःश्लक्ष्णंप्रतिनंद्यमहामुनिः ॥ आबभाषेकुरु
श्रेष्ठप्रीतस्तांकरुणार्दितः ६ श्रीभगवानुवाच ॥ भक्तियोगोबहुविधोमार्गैर्भामिनिभाव्यते ॥ स्वभावगुणमार्गेणपुंसांभावोविभिद्यते ७ अभिसंधाय
योहिंसांदंभंमात्सर्यमेवच ॥ संरंभीभिन्नदृग्भावंमयिकुर्यात्सतामसः ८ विषयानभिसंधाययशऐश्वर्यमेवच ॥ अर्चादावर्चयेद्योमांपृथग्भावःसराजसः ९

अन्यस्येदृक्सामर्थ्याभावादिदंसंभावितंच वार्तासंभावयोःकिलेतिच अवतारसाफल्यमेवोपपादयति अचक्षुषइत्यादिना प्रत्यक्षतोदृश्यमानत्वाच्चक्षुर्हीनत्ववचनंव्याहतमितिस्यत्तउक्तंचिरंप्रसुप्तस्येति
तमआश्रयेऽपारेतमस्यविद्यालक्षणेऽनादितएवप्रसुप्तस्यशयानस्य तत्फलमाह मिथ्याभिमतेरिति बोधकाभावादन्यथाज्ञानिनोदेहाद्यभिमानित्वादेतत्फलमाह श्रांतस्येति कर्मसुपुण्यपापलक्षणेष्वनु
विद्धयानुरक्तयाधियाश्रांतस्यानवस्थितेरिति ५ मातुर्वचःश्रुत्वाकपिलेनभगवताकिमुत्तरंप्रत्यूदेइतीतरश्चोद्यंपरिहरति मैत्रेयइति अर्दगतावितिधातोःकरुणामर्दितोगतःअनेनकरुणैवकल्पस्येकार
णमित्यसूचि ६ पुरुषार्थसाधनेषुभक्तियोगस्यप्राधान्यादत्रप्रथमतस्तत्प्रकारंनिरूपयति भक्तियोगइति भामिनिसौंदर्यादिगुणपूर्णेमन्मार्गैःशास्त्रमार्गैर्भाव्यतेनिरूप्यते बाहुविध्येनिमित्तमाह स्वभा
वेति तामसादिस्वभावोक्रोधकसत्त्वादिगुणभेदेनभावोभक्तिर्विभिद्यते तामसादिभेदेननानाभवतीत्यर्थः ७ बाहुविध्यंदर्शयति अभिसंधायेति । योहिंसांपरोपद्रवंदंभंधर्मध्वजवृत्तिमात्सर्यंचाभिसं
धायमनसिकृत्वाहरिभक्तेषुसंरंभीक्रुद्धद्वेषोभिन्नदृक्ववस्त्वयथार्थदर्शीमयिभावंकुर्यात्सतामसभक्तइत्युच्यतइत्यन्वयः ८ शब्दादिविषयान्दिक्षुप्राप्तयशःसर्वत्रवशमैश्वर्यंवाभिसंधायलक्ष्यंकृत्वा यो
वर्चादौप्रतिमादौमामर्चयेत् सपृथक्भावस्तद्रूपाणांभेददर्शीअर्चादिरिथवानांवेपांरूपाणांभेदंपश्यन्राजसोभक्तः ९

यःकर्मनिर्हारंपापक्षयमुद्दिश्ययमपियजेत् परस्मिन्सर्वोत्तमेअर्पितदर्पणंकर्मार्पणंवोद्दिश्ययजेत् यष्टव्यमितिविहितत्वान्ममेदंकर्तव्यमितिवायोयजेदपृथग्भावःमद्रूपाणामभेददर्शीसात्त्विकोभक्तः राजससात्त्वि
कयोर्भेदेपृथगपृथग्भावावेवनिमित्तंनत्वर्चादावर्चनमज्ञस्यविहितत्वात्तज्ज्ञस्य गुणहेतुत्वात् तदुक्तं अज्ञोर्चयेदेवार्चायामन्यथादोषवान्भवेत् । ज्ञस्त्वर्चयन्सुगुणवानन्यथाद्दोषवानितीति १० नि
र्गुणभक्तिलक्षणंवक्ति मद्गुणेतिपथांबुधौगंगांभसोगतिरविच्छिन्नातथामद्गुणश्रवणमात्रेणयस्यसर्वगुणाश्रयेसर्वगुणानामाश्रयेनिषेवणंयस्मिन्सतथासर्वगुणमूर्तिरित्यर्थःतस्मिन्मयिमनोगतिरविच्छिन्ना
निरंतरा ११ तेनक्रियमाणस्यनिर्गुणस्यभक्तियोगस्यलक्षणमुदाहृतंहीत्यन्वयः आत्यंतिकभक्तिलक्षणंब्रूते अहैतुकीति १२ सार्ष्टिसमानैश्वर्यं १३ तद्भक्तिफलमाह येनेति येनात्यंतिकभ
क्तियोगेनत्रिगुणान्त्रिलिंगशरीरेंद्रियाणिअतिव्रज्यातिक्रम्यसंत्यज्येत्यर्थः मद्भावायचिदानंददेहेनमयिसत्तायैओमस्यास्थित्यैउपपद्यतेयोग्योभवतीत्यर्थः १४ एतादृगभक्त्युत्पत्त्यैकसाधनभक्त
आह निषेवितेनेति निषेवितेनानिमित्तेन निष्कामेननितरांसेवितेन अनिमित्तइतिपाठेपयाफलाभिसंधिरहितोयत्रानितथानिषेवितेनेत्यर्थः अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिविहितेनस्वधर्मेणाक्रि
यायोगेनभगवत्पूजालक्षणयोगेनकर्मयोगेनवानातिहिंस्रेगमाण्युपद्रवरहितेन १५ मद्धिष्ण्यानांकेशवादिप्रतिमानांदर्शनादिभिर्भूतेषुजीवेष्वंतर्यामित्वेनमद्भावनयासत्त्वेनधैर्येणासंगमेनभूत

कर्मनिर्हारमुद्दिश्यपरस्मिन्वातदर्पणम् ॥ यजेद्यष्टव्यमितिवापृथग्भावःससात्त्विकः १० मद्गुणश्रुतमात्रेणमयिसर्वगुणाश्रये ॥ मनोगतिरविच्छिन्नाय
थागंगांभसोंबुधौ ११ लक्षणंभक्तियोगस्यनिर्गुणस्यह्युदाहृतम् ॥ अहैतुक्यव्यवहितायाभक्तिःपुरुषोत्तमे १२ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्व
मित्युत ॥ दीयमानंनगृह्णंतिविनामत्सेवनंजनाः १३ सएवभक्तियोगाख्यआत्यंतिकउदाहृतः ॥ येनातिव्रज्यत्रिगुणान्मद्भावायोपपद्यते १४ निषेवि
तेनानिमित्तेनस्वधर्मेणमहीयसा ॥ क्रियायोगेनशक्तेननातिहिंस्रेणनित्यशः १५ मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवंदनैः ॥ भूतेषुमद्भावनयासत्त्वेना
संगमेनच १६ महतांबहुमानेनदीनानामनुकंपया ॥ मैत्र्याचैवात्मतुल्येषुयमेननियमेनच १७ आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकीर्तनाच्चमे ॥ आर्ज
वेनार्यसंगेननिरहंक्रिययातथा १८ मद्धर्मणोगुणैरेतैःपरिसंशुद्धआशयः ॥ पुरुषस्यांजसाभ्येतिश्रुतमात्रगुणंहिमाम् १९ यथावातरथोघ्राणमावृंक्तेगं
धआशयात् ॥ एवंयोगरतंचेतआत्मानमविकारियत् २०

हितेनवचसाऽसंगमेनदुर्जनसंगराहित्येन १६ महतांस्वोत्तमानांबहुमानेनार्चनेन हीनानांस्वाधमानामनुकंपया तुल्येषुस्वसमेषुमैत्र्यामित्रभावेनज्ञात्वातद्गुणभावेनेत्यर्थः १७ आध्यात्मिकानुश्रव
णाद्वेदांतशास्त्रश्रवणात् आर्जवेनाऽवक्रबुद्धित्वेनार्याणांपंडितानांसंगमेननिरहंक्रिययादेहादावहंममतावर्जनेन १८ मद्धर्मणोर्ध्वपुंड्रादिधारणादिना स्वधर्माद्यनुष्ठानफलमाह यद्धीति पुरुष
स्योपासकस्ययर्हियदाकथितैरेतैःधर्मादिभिरनुष्ठितैःअंतःकरणमाशयः परितःशुद्धःस्यात्तदांजसाकालक्षेपमंतरेणश्रुतमात्रगुणंकेवलंगुणाएवश्रुतानदोषायस्येतिसश्रुतमात्रगुणस्तमंजसातमभ्येती
त्यन्वयः गुणाःश्रुताःसविरुद्धाश्चदेवइत्यादिवाक्यंहिशब्दगृहीतं १९ परिशुद्धाशयस्यहरौमनःप्रसादप्रकारंवक्ति यथेति यथाऽऽशयात्पुष्पाद्यागत्यवातरथोवातएवरथोयस्यसतद्गंधोघ्राणमावृं
क्तेस्वानुरूपीकरोति एवमुक्तसाधनाभ्यस्तयोगेनहरौरतंयच्चविकारिविषयविकाररहितंतच्चेतआत्मानंहरिंप्रसादाभिमुखंकरोतीत्यन्वयः अनेननिर्गुणभक्तियोगवानात्यंतिकभक्तियोग्यान्भूत्वाहरेः
प्रसादपात्रोभवान्भवतीत्युक्तम् २०

एवंविधैर्योगिभिःकुत्रध्येयइतितत्राह अहंसर्वेष्विति भूतानांजीवानामादानादिकर्तृत्वाद्भूतात्मांतर्यामित्वेनध्येयइतिभावः नाप्रसराजसभक्तयोरधमत्वेकारणमेकोनत्वाह तमिति सर्वेष्वेसाद्दिष्युसर्वे
योहंसर्वभूतेष्ववस्थितस्तंमामवज्ञायमर्त्यस्तामसोराजसश्चार्चायामर्चाविडंबनंकुरुतइति यस्मादतस्तामसोराजसश्चाधमइत्यर्थः २१ एतदेवविवृणोति योमामिति भस्मनीत्युक्त्वातादृशार्चनंविफलं
त्वमवबोद्धव्यं मंत्रावृत्त्याफलसंभवात् २२ तामसस्यनकिंचित्फलमित्याह द्विषतइति परकायेमांद्विषतइत्यस्यविवरणंभिन्नदर्शिनइति शांतिर्नाभवतिभूतेषुबद्धवैरस्य २३ राजसस्याह
यर्चाविडंबनत्वंस्पष्टयाह अहमिति भूतग्रामेभूतसमूहेस्थितंमामवमंतुंशीलमस्यास्तीतिभूतग्रामावमानीनस्य २४ नह्यर्चादिपूजाविधायकशास्त्रंव्यर्थमितितत्राह अर्चादाविति आदिशब्दात्स्थंडिले
स्वकर्मकृद्विहितंकुर्वन्निषिद्धंपरित्यजन्स्वहृदिस्थितंदेवदत्तादिसर्वभूतेष्ववस्थितंमामभेदतोनवेद सर्वभूतांतर्यामिरूपेषुभेददर्शनस्यानर्थफलत्वमितिच २५ अंतर्यामिरूपाणिभिन्नानिपश्यतीतिभि
न्नदृक्त्वमित्याह आत्मनश्चेति यआत्मनःस्वस्यहृदिस्थितंपरस्यदेवदत्तादेर्हृदिगतमंतरेणभेदेनयुक्तमुदरंब्रह्मकरोति स्वतस्त्वभिन्नंब्रह्मभिन्नंपश्यतीत्यन्वयःउदरमंतरंकुरुतइतिश्रुतेः उदरमंतरंकुरुतइतिअंतर्यामि
रूपाणिभिन्नानिपश्यतीतिभिन्नदृक्तस्यमृत्युःसंसाररूपदुर्जनमारयिताश्रीनृसिंहःस्वरूपीउल्बणंभयंनिरयदुःखलक्षणंविधत्तेइत्यन्वयः २६ उक्तार्थोपसंहारमुखेनसर्वार्चादिपूजाप्रकारमाह

अहंसर्वेषुभूतेषुभूतात्मावस्थितःसदा ॥ तमवज्ञायमांमर्त्यःकुरुतेर्चाविडंबनम् २१ योमांसर्वेषुभूतेषुसंतमात्मानमीश्वरम् ॥ हित्वार्चांभजतेमौढ्याद्भ
स्मन्येवजुहोतिसः २२ द्विषतःपरकायेमांमानिनोभिन्नदर्शिनः ॥ भूतेषुबद्धवैरस्यनमनःशांतिमृच्छति २३ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैःक्रिययोत्पन्नयानघे ॥
नैवतुष्येऽर्चितोर्चायांभूतग्रामावमानिनः २४ अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरंमांस्वकर्मकृत् ॥ यावन्नवेदस्वहृदिसर्वभूतेष्ववस्थितम् २५ आत्मनश्चपरस्या
पियःकरोत्यंतरोदरम् ॥ तस्यभिन्नदृशोमृत्युर्विधत्तेभयमुल्बणम् २६ अथमांसर्वभूतेषुभूतात्मानंकृतालयम् ॥ अर्हयेद्दानमानाभ्यांमैत्र्याऽभिन्नेनचक्षु
षा २७ जीवाःश्रेष्ठाह्यजीवानांततःप्राणभृतःशुभे ॥ ततःसचित्ताःप्रवरास्ततश्चेंद्रियवृत्तयः २८ तत्रापिस्पर्शवेदिभ्यःप्रवरारसवेदिनः ॥ तेभ्योगंधवि
दःश्रेष्ठास्ततःशब्दविदोवराः २९

थेति अंतर्यामिरूपाणांभिन्नत्वज्ञानमनर्थकमितियस्मादथतस्मात्सर्वेषुभूतेषुकृतालयंहरेरंतर्यामिरूपंभूतात्मानंमांद्रव्यादिदानमानाभ्यांमैत्र्यासर्वमाधवमेवममार्हे.सुहृदितिभावेनाभिन्नेनाभिन्नेनचक्षु
षाअभेददर्शनेनार्हयेदर्चयेदित्यर्थः २७ हरेरंतर्यामिरूपाणांतत्रतत्रसन्निधानविशेषात्तत्क्षमत्वाच्चचेतनानांतारतम्यंतज्ज्ञानंचपुरुषार्थसाधनमितिद्योतयंस्तत्तारतम्यमाह जीवाइत्यादिनासंसाराव
स्थायांव्यत्ययेपिपशुवृक्षादिभेदेनस्थितानांजीवानांमुक्तौनिजमेवरूपमसेव्यतारतम्यमत्रोच्यते तदुक्तं । पशुवृक्षादिभेदेनजीवाएवस्वतःस्थिताः । संसृतौव्यत्ययस्तेषांमुक्तौतत्स्वरूपतः । तत्रस्था
वरमुक्तेभ्योवराजंगममुक्तकाः । तेभ्योमानुषमुक्ताश्चविप्रामुक्तास्ततोधिकाः । तत्रोपदेशमात्रेणमुक्तेभ्योवेदवादिनः । अर्थज्ञाऋषयस्तेभ्योदेवताःसंशयच्छिदः । पूर्णधर्मास्ततस्तेभ्य
स्त्वग्निःसंयोगरूढस्ततः । भक्तिपूर्णोहरेर्ब्रह्मातस्मान्नान्योधिकस्ततः । मुक्तौवासंसृतौवापिसम्यगेषुहितेगुणाइति । अजीवाश्चलनरहिताःस्थावरमुक्तास्तेषांसकाशाज्जीवा जंगममुक्ताःश्रेष्ठाः
अत्रापिविशेषद्योतनार्थइत्थंन्यस्यपःहिशब्देनेश्वरशक्तेरौचित्यत्वंसूचयति प्राणंप्रकृष्टचेष्टांबिभ्रतीतिप्राणभृतःश्रेष्ठाइत्यनुवर्तते ततःसचित्तामनोव्यापारयुक्ताइंद्रियवृत्तयश्चक्षुरादींद्रियेप्रवर्तमानाः २८
अत्रापींद्रियवृत्तिष्वपिस्पर्शज्ञाःप्रवरास्तेभ्योमाधुर्यादिरसज्ञाः गंधविदोगंधगुणज्ञाःशब्दविदःशब्दज्ञाः २९

भा०टी० रूपभेदविदःशुक्लादिरूपविशेषज्ञाःउभयतोदतउत्तराधरदंतयुक्तावहुपदाःशरभादयः चतुष्पादोगवादयः द्विपान्मनुष्योवर्णहीनः ३० ब्राह्मणादिलक्षणाश्चत्वारोवर्णाःब्राह्मणोऽदसदंशयोग्यः तत्रब्राह्मणे स्कं० ३ अ०
ष्वप्युपदेशमात्रानुष्ठानेन जातापरोक्षज्ञानेनवेदज्ञोविप्रउच्यते। अर्थज्ञो वेदार्थज्ञः ऋग्विरुक्तः ३१ वेदार्थसंशयच्छेत्तातेभ्यः जातावेकवचनं स्वस्यस्वतंत्रस्यहरेर्धर्मंकरोतीतिस्वधर्मकृत् त्रैलो
क्यरक्षणलक्षणपूर्णधर्मकर्तृत्वादिंद्रः मुक्तसंगोगरुडः अस्यविवरणंनदोग्धेति आत्मनःस्वरूपधर्मेनदोग्धाभगवत्प्रसादमंतरेणकर्मफलमनकांक्षमाणोभूयानुत्तरः ३२ तस्मान्गरुडान्मय्यर्पिता ३०
७३ शेषक्रियार्थश्चमय्यर्पितसमस्तक्रियाफलश्चात्मरतिश्चमय्येवमनोरतिश्चसमय्यार्पिताशेषाक्रियार्थात्मरातिः भक्त्यानरीयतेनक्षीयतइतिनरः पूर्णभक्तिःब्रह्माश्रेष्ठः पूर्वोक्तेभ्यइतवस्तुमुक्तब्रह्मणोप्युत्तमोऽस्ति
किंनेत्याह मयीति ३३ परमुत्तमं अःहरिःकर्ता स्रष्टाजनकोयस्यसोऽकर्तातस्मात्समदर्शनान्निर्दोषब्रह्मज्ञानवतः यद्वापरमुक्तौसंसारावस्थायांभूतमुत्तमंपुरुषंब्रह्मणःसमधिकंवानपश्यामीति सम
दर्शनाच्छास्त्रेषुसम्यग्दर्शिनः एवंतारतम्यज्ञानवतांकिंकर्तव्यमित्याह मनसेति अत्रजीवकलयेतिद्विरावृत्त्याव्याख्येयंजीवकलयासहैतानिस्थावरादिनब्रह्मातानिभूतानिमनसाबहुमानयन्नीश्वरोभगवान्
जीवकलयाऽनिरुद्धाख्यांशेनैषुप्रविष्टस्तदालयत्वेनस्थितइतिवमीश्वरंप्रणमेदियमुपास्तिर्योग्यस्येतिशास्त्रांतरसिद्धमितिज्ञातव्यम् ३४ उक्तार्थमुपसंहरति भक्तियोगश्चेति हेमानविमयातत्रभक्तियोगश्च

रूपभेदविदस्तत्रततश्चोभयतोदतः॥ तेषांबहुपदःश्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात् ३० ततोवर्णाश्चचत्वारस्तेषांब्राह्मणउत्तमः॥ ब्राह्मणेष्वपिवेदज्ञोह्यर्थ
ज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ३१ अर्थज्ञात्संशयच्छेत्तातत‌ःश्रेयान्स्वधर्मकृत्॥ मुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्ममात्मनः ३२ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मरातिः
नरः॥ मय्यर्पितात्मनःपुंसोमयिसंन्यस्तकर्मणः ३३ नपश्यामिपरंभूतमकर्तुःसमदर्शनात्॥ मनसैतानिभूतानिप्रणमेद्बहुमानयन्॥ ईश्वरोजीवकलया
प्रविष्टोभगवानिति ३४ भक्तियोगश्चयोगश्चमयामानव्युदीरितः॥ ययोरेकतरेणैवपुरुषःपुरुषंव्रजेत् ३५ एतद्भगवतोरूपंब्रह्मणःपरमात्मनः॥ परं
प्रधानात्पुरुषाद्दैवंकर्मविचेष्टितम् ३६ रूपभेदास्पदंदिव्यंकालइत्यभिधीयते॥ भूतानांमहदादीनांयतोभिन्नदृशांभयम् ३७ योंतःप्रविश्यभूतानिभू
तैरत्त्यखिलाश्रयः॥ सविष्णवाख्योधियज्ञोयःकालःकलयतांप्रभुः ३८

ज्ञानयोगश्च चशब्दाद्धर्मांदावित्यादिनाकथितकर्मयोगश्चगृह्यते सचकथितइत्यन्वयः एवद्वयमेवपुरुषार्थसाधनंनान्यदितिनिर्धारयति ययोरिति ययोर्ज्ञानभक्त्योरेकतरेणैवज्ञानयोगेनैवपुरुषःपुरुषंपरमात्मा
नंव्रजेदित्यन्वयः एकतरोऽलंचेदितरविधानंव्यर्थंस्यात् एकतरभावेन्यतरस्यानियतत्वात् एकतरेणैवेत्युक्त धूमाग्न्योरिवाविनाभावात् ३५ भक्तियोगप्रश्नानंतरंपृष्टजीवसंसृतेर्वैचित्र्यस्यापिकालहेतुत्वात्
तदुक्तंव्यसूचीकटाहन्यायेनकालस्वरूपंवक्ति एतदित्यादिना ब्रह्मणःपूर्णस्यपरमात्मनःसर्वांतर्यामिणोभगवतोमाग्यानिर्धेयंप्रधानात्प्रकृतेःपुरुषाद्विरिचात्परमुत्तमम् दैवंसर्वदेवोत्तमंयच्चकर्मविचेष्टितम्
सर्वकर्माश्रियस्वाविशिष्टचेष्टानिमित्तानितत्तथोक्तम् ३६ यच्चरूपभेदास्पदंशुक्लादिरूपभेदानांब्रह्मांडादिपदार्थभेदानाचास्पदंदिव्यमप्राकृतंयतोयस्मात्कालाद्भिन्नदृशामल्पज्ञानिनांमहदादिजीवानांभयं
भवतितद्वस्तुकालइत्यभिधीयते। भिन्नमल्पंविजानीयादभिन्नंपूर्णमिष्यतइतिवचनादीश्वरापेक्षयात्रभिन्नशब्दोल्पवाची ३७ केचित्पूर्वापरकलाविकलःक्षणःकालइत्यादिलक्षणमात्रक्षतेतन्नेतिभावेनाह ७३
योंतरिति योभूतानामंतःप्रविश्यभूतैर्भूतान्यत्तिसंहरति यश्चाखिलानामाश्रयः यश्चकलयतांसंहरतांरुद्रादीनामप्रभुःसंहारसमर्थःसविष्णवाख्यःकालोऽधियज्ञोक्षिज्ञानेनज्ञेयइत्यन्वयः छलादिव्यवच्छेदार्थं
विष्णवाख्यइति ३८

चेतनत्वाचेतनोक्तलक्षणःकालोत्रोच्यतइतिभावेनाह नचास्येति यथायोग्यतिरेकेणनद्वेष्यश्चप्रियोहरेरितिवचनात्योग्यतातिरेकेणदयितोद्वेष्यश्चनास्तीत्यर्थः अंतकृत्संहारकर्ता ३९ इतरेषांस्व दाज्ञानियतकर्तृत्वाच्चविष्णुरेवायंकालइतिभावेनाह यद्भयादिति भगणोनक्षत्रगणः ४० यद्यस्माद्भीताः ४१ स्रवंतिस्यंदंतेऽधोयस्यभयाद्वोन्नमंतिवेलामतीत्यनगच्छति इंधेदहति नदंतिरहा इतिशेषः ४२ अदोनभोयन्नियमात् श्वसतांप्राणिनांमार्गंददाति सप्तभिस्तत्त्वादिभिरावृतोमहान्ब्रह्मालोकस्यजनस्य देहंतनुतेसृजति ४३ गुणाभिमानिनोरुद्रादिदेवाःएकगुणादस्यजगतोहरेः सर्गादिषुवर्तंते एतच्चराचरंयेषांवशेतिष्ठति ४४ सकालःकालशब्दनिर्वचनभावेनकालंविशिनष्टि अनंतइत्यादिविशेषणैः कालज्ञानइतिधातोर्ज्ञानरूपत्वात् भौतिकवदंतवान्नभवतीत्यनंतः छेदनाख्यं सर्वेषामंतंकरोतीत्यंतकरः अंताभावादनादिःजातस्यहिध्रुवोमृत्युरित्यादेःअंतकरत्वादादिकृत् कालकामधेनावित्यतोऽव्ययः आधिष्वापत्सुसर्वतोनिर्लीनोनभवतीति जन्ममरणाभ्यां वैवराजवत्करोतीत्याह जनमिति स्वसन्निहितेनब्रह्मादिजनेनात्मनोवशेनमृत्युनारुद्रदुर्गादिना अतएवंविधगुणविशिष्टःकालात्मानारायणोमुमुक्षुभिरुपास्यइतिसिद्धम् ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीभा०२९

नचास्यकश्चिद्दयितोनद्वेष्योनचबांधवः ॥ आविशत्यप्रमत्तोसौप्रमत्तंजनमंतकृत् ३९ यद्भयाद्वातिवातोयंसूर्यस्तपतियद्भयात् ॥ यद्भयाद्वर्षतेदेवोभगणो भातियद्भयात् ४० यद्वनस्पतयोभीतालताश्चौषधिभिःसह ॥ स्वेस्वेकालेभिगृह्णंतिपुष्पाणिचफलानिच ४१ स्रवंतिसरितोभीतानोत्सर्पत्युदधिर्यतः ॥ अग्निरिंधेसगिरिभिर्भूर्नमज्जतियद्भयात् ४२ नभोददातिश्वसतांमार्गंयन्नियमाददः ॥ लोकंस्वदेहंतनुतेमहान्सप्तभिरावृतः ४३ गुणाभिमानिनोदेवाः सर्गादिष्वस्ययद्भयात् ॥ वर्ततेनुयुगंयेषांवशएतच्चराचरम् ४४ सोनंतोंतकरःकालोनादिरादिकृदव्ययः ॥ जनंजनेनजनयन्मारयन्मृत्युनांतकम् ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेत्रिंशोध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तस्यैतस्यजनोनूनंनायंवेदोरुविक्रमम् ॥ काल्यमानोपिबलिनोवायोरिवघनावलिः १ यंयमर्थमुपादत्तेदुःखेनसुखहेतवे ॥ तंतंधुनोतिभगवान्पुमाञ्छोचतियत्कृते २ यदध्रुवस्यदेहस्यसानुबंधस्यदुर्मतिः ॥ ध्रुवाणिमन्यतेमोहाद्गृहक्षेत्रवसूनिच ३ जंतुर्वैभवएतस्मिन्यांयांयोनिमुपव्रजेत् ॥ तस्यांतस्यांसलभतेनिर्वृतिंनविरज्यते ४ नरकस्थोपिदेहंवैनपुमांस्त्यक्तुमिच्छति ॥ नारकयांनिर्वृतौसत्यांदेवमायाविमोहितः ५ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबंधुषु ॥ निरूढमूलहृदयआत्मानंबहुमन्यते ६

तृतीयस्कंधेविज०टीकायांत्रिंशोध्यायः ॥ ३० ॥ भक्तिसाधनवैराग्यजननायविविधाःकर्मसंसृतीराचष्टेत्रिंशेदेवहूत्याःप्रश्नःपरिहृयतेरिमन्नध्याये ॥ तदर्थंजीवस्यसंसारकारणमुक्तं तस्यैतस्ये ति योजगत्सृष्ट्यादिकंकरोति तस्यैतस्यकालनाम्नोबलिनाकालेनकाल्यमानोद्राव्यमाणः कालद्रावणे वायोरिवघनावलिरित्येतदृशिपानिदेवतापेक्षयोक्तम् विद्राव्यमाणत्वमात्रेणदार्ष्टांतिकत्वात् अनेन नजनस्यपरमात्मज्ञानंसंसारकारणमुक्तंभवति १ उरुविक्रममेवदर्शयति यंयमिति अर्थंसुखसाधनम् धुनोतिविनाशयतियत्कृतेयस्यार्थस्यार्थेनष्टोभूदितिशोचति २ जनस्यायमप्यज्ञानातिरेकइत्या ह यदध्रुवस्येति अध्रुवस्यानित्यस्यदेवमनुष्यादिलक्षणस्यभोगसाधनानिगृहक्षेत्रधनानिमोहादज्ञानात्ध्रुवाण्यनश्वराणिपुरुषोमन्यतइतियस्मादतोदुर्मतिःदुष्टज्ञानवान् ३ सुखादीनामनित्यत्वंपश्यन्नपि ततोविरक्तिमानितियस्मादतोऽज्ञानातिरेकोयमपीत्याह जंतुर्वाइति ४ अत्रकैमुत्यन्यायमाह नरकस्थइति नरकस्थोपिपुमान्नारक्यांनिर्वृतौसत्यांतंनारकंदेहंत्यक्तुंनेच्छति किमुतदेवमानुषादिशरीरस्थइति बन्धहेतुर्देवमायेति ५ रागसागरमग्नत्वाच्चविरागानुदयइतिभावेनाह आत्मजायेति निरूढमूलंसमुत्पन्नरागादिकंहृदयंयस्यसतथा ६

आत्मजायादिष्वहंममताज्ञानफलमाह संदह्यमानेति एषामात्मजायादीनाम् ७ कश्चिद्द्रव्यालाभादिनामनोदुःखाग्निनासंदीप्तांगत्वादसारोयंसंसारइतिविरक्तोभविष्यतिस्वदमैवेतितत्राह आक्षिप्तात्मेति मायया मोहकशक्त्या ८ कूटंवंचनमेवधर्मोयत्रतेषुवंचनधर्मयुक्तेषु दुःखानांतंत्रेषुसाधनेषुदुःखानांप्रतीकारंसुखवन्मननाद्विरक्तोनभवतीत्यर्थः ९ ननु वृद्धौचमातापितरौसाध्वीभार्यासुतः शिशुः । अप्यकार्यशतंकृत्वाभर्तव्यामनुरब्रवीदितिवचनाद्विविधयाकुटुंबभरणस्यविहितत्वाद्विरक्तस्यातत्त्यागेमहान्दोषःस्यादतोनविरागोभूषणमित्याशंक्यशास्त्रविहितहिंसादिनाजातमहापातकेनाधःपातएवेत्याह अर्थैरिति विमादेःसेवादिकमकार्यशतंमहाविपदादिविहितत्वात्तत्कृत्यानदोषइत्यर्थपरंस्मार्तवचनं । पोष्यजनभुक्तशेषस्यभोक्ता १० अतिवृष्ट्यनावृष्ट्याधिगोजरनाशादिनाकुंठितजीवनस्यवृत्तिंकथयति वार्तायामिति पुनःपुनरारब्धायामृणद्रव्याद्यानीतगोवृषादिनोपक्रांतायावार्तायाकृषिगोरक्ष्यवाणिज्यादिलक्षणायालुप्यमानायांविनाशंगच्छंत्यां लुभगार्ध्यइतिधातोर्लोभेनपरद्रव्यादेरसाल्लक्षणेनाभिभूतोऽतएवनिःसत्वःसत्वगुणशून्योबलरहितोवापरार्थेचौर्यादिनापरद्रव्यादानेस्पृहांकुरुतइत्यन्वयः ११ परार्थप्राप्त्यशक्तत्वेनस्वकुटुंबभरणाकल्पस्यचरमावस्था

संदह्यमानसर्वांगएषामुद्वहनादिना ॥ करोत्यविरतंमूढोदुरितानिदुराशयः ७ आक्षिप्तात्मेंद्रियःस्त्रीणामसतीनांचमायया ॥ रहोरचितसंलापैःशिशूनांकलभाषणैः ८ गृहेषुकूटधर्मेषुदुःखतंत्रेष्वतंद्रितः ॥ कुर्वन्दुःखप्रतीकारंसुखवन्मन्यतेगृही ९ अर्थैरापादितैर्गुर्व्याहिंसयेतस्ततश्चतान् ॥ पुष्णातियेषांपोषेणशेषभुग्यात्यधःस्वयम् १० वार्तायांलुप्यमानायामारब्धायांपुनःपुनः ॥ लोभाभिभूतोनिःसत्वःपरार्थेकुरुतेस्पृहाम् ११ कुटुंबभरणाकल्पोमंदभाग्योवृथोद्यमः ॥ श्रियाविहीनःकृपणोध्यायञ्छ्वसितिमूढधीः १२ एवंस्वभरणाकल्पंतत्कलत्रादयस्तदा ॥ नाद्रियंतेयथापूर्वंकीनाशइवगोजरम् १३ तत्राप्यजातनिर्वेदोभ्रियमाणःस्वयंभृतैः ॥ जरयोपात्तवैरूप्योमरणाभिमुखोगृहे १४ आस्तेवमत्यापत्याद्यैर्गृहपालइवाहरन् ॥ आमयेनाप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोल्पचेष्टितः १५ वायुनोत्क्रमतोत्तारकफसंरुद्धनासिकः ॥ कासश्वासकृतायासःकंठेघुरघुरायते १६ शयानःपरिशोचद्भिःपरिवीतःस्वबंधुभिः ॥ वाच्यमानोपिनब्रूतेकालपाशवशंगतः १७ एवंकुटुंबभरणेव्यापृतात्माजितेंद्रियः ॥ म्रियतेरुदतांस्वानामुरुवेदनयास्तधीः १८ यमदूतौतदाप्राप्तौभीमौसरभसेक्षणौ ॥ सदृष्ट्वात्रस्तहृदयःशकृन्मूत्रंविमुंचति १९ यातनादेहआवृत्त्यपाशैर्बद्ध्वागलेबलात् ॥ नीयतेदीर्घमध्वानंदंड्यंराजभटायथा २० तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः ॥ पथिश्वभिर्भक्ष्यमाणआर्तोघंस्वमनुस्मरन् २१

माह कुटुंबभरणाकल्पइति श्रियासंपदाशरीरकांत्यावा श्वसिति दीर्घश्वासंकरोति मूढधीःकर्तव्यबुद्धिरहितः १२ कीनाशःकर्षकः गोजरंवृद्धबलीवर्दंजरद्गवम् १३ एवंकलत्राद्यनादरंदृष्ट्वाविरक्तोमोक्षंप्राप्स्यतइतिचेत्तत्राह तत्रापीति तस्यामवस्थायामपि १४ अपत्याद्यैरवमत्याअवज्ञानेनदत्तान्नमाहरन्गृहपालःश्वेवगृहआस्तइत्यन्वयः संसारेणआत्मनस्तस्यामवस्थायामपिविरागोनोत्पद्यतइत्याशयेनाह आमयेनेत्यादिना १५ यस्यकासश्वासाभ्याकृतायासः पूर्णक्लेशःकंठेघुरघुरायतेऽनुकारशब्दंकरोति सआतुरःकिमपिनब्रूतइत्यन्वयः उत्क्रमतानिर्गच्छता उत्तारमुद्गतंकफश्लेष्मातेनसंरुद्धानासिकायस्यसतथा अनेनासनशयनानुक्तपवस्थायामपिविरागोनाभूदहाहोमोहात्म्यमित्यदर्शि १६ १७ तस्यांसत्यामवस्थामाह एवमिति १८ म्रियमाणस्यदशामाह यमदूतादिति पदाभ्यांपश्यन्तावेवदासूत्रंशकृत्पुरीषंचविमुंचतिरभसेनकोपवेगेनसहवर्तमानेईक्षणेययोस्तौतथोक्तौ १९ नरकदुःखभोगक्षमोदेहोयातनादेहस्तस्मिन्नावृत्यपाशैर्बद्ध्वा २० २१

नरकंश्वतिमच्छतोदशामाह क्षुत्तृडिति वालुकाःसिकताः २२ यमसादनंयमगृहंनरकमित्यर्थः २३ द्वाभ्यांवेति वाशब्देनदशादिनानिपक्षोमासश्चगृह्यते तदुक्तं त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यांवादिनैर्देशभिरेववा । पक्षान्मासेनवायातियमलोकमितोमृतइति यातनांनरकम् २४ स्वानुष्ठितदुष्कृतानुसारेणनरकदुःखानुभवंवक्ति आदीपनमित्यादिना स्वगात्राणांस्वावयवानाम् २५ आत्मवैशसमात्मनोहिंसाम् २६ रोधनंशृंखलाबंधेविष्ठागर्ते २७ बाहुल्यात्संक्षिप्ययातनांब्रवीति यास्तामिस्रेति २८ तानातिदूरेवर्ततेकिंतुसमीपएवेत्याहअत्रैवेति तदुपपादयति यातनाइति इहापिम्लेच्छराजादिभिर्दृश्य मानाउपलक्षितादृष्टाइत्यर्थः वैशब्देनदंद्वेषुस्वर्गिष्वपीतिदर्शितं । सामीप्येचप्रधानेचएवशब्दोवधारणइतिच २९ कीदृशःपापिनएवंविधनरकभोगभोग्याइतितत्राह एवमिति उभयंकुटुंबमुदरंचावि सृज्यतयोःकुटुंबोदरपोषणयोःफलम् ३० यःपापकृत्सएकएवनारकंपंथानमाप्नोतिनान्यइत्याह एकइति कुशलादितरत्पापंतदेवपाथेयंशंबलंयस्यसतथा यत्कलेवरंभूतद्रोहेणभृतंपोषितम् ३१

क्षुत्तृट्परीतोर्कदवानलानिलैःसंतप्यमानःपथितप्तवालुके ॥ कृच्छ्रेणपृष्ठेकशयाचताडितश्चलत्यशक्तोपिनिराश्रयोदके २२ तत्रतत्रपतंछ्रांतोमूर्छितःपु
नरुत्थितः ॥ तथापापीयसानीतस्तमसायमसादनम् २३ योजनानांसहस्राणिनवतिंनवचाध्वनः ॥ त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यांवानीतःप्राप्नोतियातनाम् २४
आदीपनंस्वगात्राणांवेष्टयित्वोल्मुकादिभिः ॥ आत्ममांसादनंक्वापिस्वकृत्तंपरतोपिवा २५ जीवतश्चांत्राभ्युद्धारःश्वगृध्रैर्यमसादने ॥ सर्पवृश्चिकदंशा
द्यैस्मरद्भिश्चात्मवैशसम् २६ कृंतनंचावयवशोगजादिभ्योभिदापनम् ॥ पातनंगिरिशृंगेभ्योरोधनंबंधगर्तयोः २७ यास्तामिस्रांधतामिस्ररौरवाद्या
श्चयातनाः ॥ भुंक्तेनरोवानारीवामिथःसंगेननिर्मिताः २८ अत्रैवनरकःस्वर्गइतिमातःप्रचक्षते ॥ यायातनावैनारक्यस्ताइहाप्युपलक्षिताः २९ एवंकु
टुंबंबिभ्राणउदरंभरएववा ॥ विसृज्येहोभयंप्रेत्यभुंक्तेतत्फलमीदृशम् ३० एकःप्रपद्यतेध्वानंहित्वेहस्वकलेवरम् ॥ कुशलेतरपाथेयोभूतद्रोहेणयद्भृतम्
३१ दैवेनासादितंतस्यशमलंनिरयेपुमान् ॥ भुंक्तेकुटुंबपोषस्यहृतवित्तइवातुरः ३२ केवलेनह्यधर्मेणकुटुंबभरणोत्सुकः ॥ यातिजीवोंधतामिस्रंचरमं
तमसःपदम् ३३ अधस्तान्नरलोकस्ययावतीर्यातनास्तुताः ॥ क्रमशःसमनुक्रम्यपुनरत्राव्रजेच्छुचिः ३४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीय
स्कंधेएकत्रिंशोध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

ननुदेहादिवत्पापमपिपरित्यज्यगच्छतीतिकिंनेत्याह दैवेनेति कुटुंबपोषणस्यतत्स्वयच्छमलंदैवेनपुण्यपापयोर्नियंत्राहरिणासादितंप्रापितं पुमान्निरयेतदेवभुंक्तेपरित्यक्तुंनशक्नोति दैवाधीनत्वात् यथाहृ तवित्तआतुरोवादैवोपनीतंदुःखंभुंक्तेतथेति ३२ यास्तामिस्राद्यायातनाःप्रस्तुतास्तासांमध्येतामिस्रा अंधतामिस्रशब्दिते ऽयंतत्साधनंचाह केवलेनेति योसुरप्रकृतिर्जीवः केवलंनैवैकेनाधर्मेणहरिभक्त्युपलक्षणेनतमसः पदमंधकारस्यैकस्थानं चरमंपश्चात्तनंपुनरावृत्तिरहितमंधतामिस्रंतामिस्रशब्दितयोग्यंयातीत्यन्वयः हिशब्दः अनुत्थानवाची दुःखानुभवेनात्यल्पवाचीवा । तामिस्रश्चां धतामिस्रोद्वौनित्यौसंप्रकीर्तितौविविधाकर्यसुचिरं तामिस्रंयातीत्येतदर्थंसुचकोश ३३ अन्येषांपुनरावृत्तिरस्तीत्याह अधस्तादिति अत्रमनुष्यलोकेपुनःपुनःस्वलक्षणंदुःखयोनिमयातिपापफलभो गाच्छुचिःपुनःस्वर्गयाति अशुचिश्चेन्नरकंयाति पुनर्दरिद्रःपुनरेवपापीतिवचनात् ३४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायामेकत्रिंशोध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ छ ॥

अस्मिन्नध्याये संसारासारज्ञानलक्षणवैराग्याय गर्भवासादिदुःखानुभवः प्रतिपाद्यते तस्माद्विरक्तौ भक्तिसाध्यं ब्रह्मज्ञानाय मयत्नेतेति तत्र नरकैकर्मफलं भुक्त्वा वृष्टिरूपेण नरलोकं प्राप्तो व्रीह्यादिरूपेण देह गतो दैवाधीनेन कर्मणा शरीरस्वीकाराय पुरुषभुक्तान्नपरिणतरेतोबिंदुप्रवेशरूपेण ऋतुकाले योनिद्वारा स्त्रिया उदरं प्रविष्टो भवतीत्यन्वयः । सूक्ष्मलेशलवश्लक्ष्णक्षुद्रदभ्रकणाणवइतिहलायुधः । स्त्रियांमात्रात्रुटिः पुंसिलवलेशकणाणवइत्यमरः । कणतिनिमीलतीतिकणः १ स्त्रिया उदरं प्रविष्टस्य रेतसः कालक्रमेण शरीराकारतया परिणामप्रकारं वक्ति कलिलमिति तुशब्दाच्छोणितसंपर्कमाह कलिलं रक्तधातुरसमिश्रत्वात् अवर्णसतुल्यं भवति । कर्कंधुरीषत्काठिण्योपेतमांसपिंडतुल्यः पेशी मांसखंडी तद्वान् भवति मनुष्यादीनामयं विशेषः न पक्ष्यादीनामंडपिंडाकारवत् । नानाविधा गर्भवृद्धिः कर्मभेदाद्भविष्यति । अतो नानाविधं ग्रंथे गर्भसंस्थानमुच्यत इति वचनात् अंडं वेति विकल्पोक्तम् २ बाह्वंघ्र्यादिभिरंगैरवयवैर्युक्तो विग्रहो देहो भवति लिंगस्य पुंल्लिंगादिलक्षणस्य छिद्रस्येंद्रियद्वारस्य चोद्भव उत्पत्तिः धातवस्त्वगादयः सप्त आवीतः संवेष्टितः ४ सप्तमे मासे गर्भस्थस्य ज्ञानोत्पत्तिरित्याह सप्तम इति जगत्यां कर्मभूमौ यानि गतानि जन्मानि कर्माणि च स्वकृतानि तथा च देवस्य हरेर्माययेच्छया कदाचित्तानि स्मरन् स्वरूपं बंधं च कृपिद्विज्ञानवान् स्मरते क्वचित् स्मरति क्वचिद्विस्मरति वेदनया ग्रस्तत्वादिति द्योतनाय आत्मनेपदं संधिकार्यं भावश्च ५ तत्र तस्य देहयात्राप्रकारं वक्ति मातुरिति आतुरो रोगी तन्मध्यसंगतः पद्यासौ परन्तःस्वदेह

श्रीभगवानुवाच ॥ कर्मणा दैवनेत्रेण जंतुर्देहोपपत्तये ॥ स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः १ कलिलं त्वेकरात्रेण पंचरात्रेण बुद्बुदम् ॥ दशाहेन तु कर्कंधूः पेश्यंडं वा ततः परम् २ मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वंघ्र्याद्यंगविग्रहः ॥ नखरोमास्थिचर्माणि लिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवः सप्त पंचभिः क्षुत्तृडुद्भवः ॥ षड्भिर्जरायुणावीतः कुक्षौ भ्रमति दक्षिणे ४ सप्तमे जन्मकर्माणि गतानि स्मरते ऋषिः ॥ जगत्यां यानि देवस्य मायया बंधनात्मनः ५ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमतः ॥ आस्ते विण्मूत्रयोर्गर्ते स जंतुर्जंतुसंभवे ६ कृमिभिः क्षतसर्वांगः सौकुमार्यात्प्रतिक्षणम् ॥ मूर्च्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः ७ कटुतीक्ष्णोष्णलवणक्षाराम्लादिभिरुल्बणैः ॥ मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वांगोत्थितवेदनः ८ उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नंत्रैश्च बहिरावृतः ॥ आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः ९ अकल्पः स्वांगचेष्टायां शकुंत इव पंजरे ॥ तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात्कर्म जन्मशतोद्भवम् ॥ स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विंदते १०

मात्राम प्रोतिज्ञथापमिति अन्नादीनां प्रवेशस्तु अन्यादिनीनामनाडीनामप्यूल्लादुत्पन्नाजरायुमुल्बं च निर्भिद्यास्यद्वारसंबद्धोष्ठपुटचुंबिकमलदंडनाडीवत् तद्द्वारेत्यर्थः तस्य निवासस्थानमाह सजंतुर्जंतुभिः सह वर्तमानः यत्र नैवान्यैर्वेतीति विवृतं जंतूनां संभवो यस्मिन् तथा तस्मिन् अनेन जंतूनामनवसानभयपरंपरोत्पत्तिः सूचिता ६ इदानीं तस्य दुःखानुभवप्रकारमाह कृमिभिरित्यादिना सर्वं च कंडूश्चांगे यस्य स क्षतकंडूगः ७ कटुर्मरीचिसंज्ञः द्रव्यादिधर्मोग तीक्ष्ण सर्षपः उष्णमग्निमद्द्रव्यं क्षारं दग्धमत्स्यास्थिचूर्णमाम्लश्चूतादिसंज्ञः उल्वणैरतिक्रूरैस्तैरुपस्पृष्ट उपतप्तः सर्वांगेषूत्थिता उत्पन्ना वेदना यस्य स तथा ८ भुग्ने कुटिले पृष्ठशिरोधरे यस्य स तथा ९ मार्कंडेये पितृपुत्रसंवादे कथितमेतत् । नाडी चाप्यायिनी नाम नाभ्यां तस्य निबध्यते । स्त्रीणां तथांत्रसुषिरे सा निबद्धा च जायते । क्रमते भुक्तपीतानि स्त्रीणां गर्भोदरे तथा । तैराप्यायितदेहोऽसौ जन्तुर्वृद्धिमुपैति वै । नारिकेलफलप्रख्यस्य कोशं वृद्धिं मृच्छति । तद्वत्प्रयात्यसौ वृद्धिं सकोशोऽधोमुखस्थितः । एवं वृद्धिक्रमाद्याति जंतुः स्त्रीगर्भसंस्थितः । तले तु जानुपार्श्वाभ्यां करयोर्न्यस्य वर्तते । अंगुष्ठौ चोपरि न्यस्य जान्वोरग्रे तथांगुली । जानुपृष्ठे तथा नेत्रे

मेंजोंगुदध्येवनासिकाम् । स्फिजौचपार्श्वद्वंद्वस्थौवाहूजंघाबहिःस्थिताविति । शकुंतोनुत्पन्नपक्षःपक्षी शितस्तनुक्वथितः अथौलपत्रःकुंतःएकोथस्वमस्तथोवित्रा । एवंक्लिश्यमानस्यकरणमानाज्ञानिसंज्ञाध्वस्यतइत्याह नाथेति तत्रगर्भेदैवाल्लब्धास्मृतिर्येनसतथा जन्मशतोद्भवंकर्मपुण्यपापलक्षणंस्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासंकुर्वन्देहीतस्मिन्गर्भेकिंनामविंदते । स्वकर्मवशान्नानाजातिगर्भस्थत्वात् ज्ञात्वा नानाजातिनामलभतइत्यर्थः १० लब्धस्मृत्याचगर्भवासासारतांविजानतस्तस्यततोनिष्क्रमणप्रयत्नंवक्ति आरभ्येति विष्ठाभूःकृमिः सोदरः किंमेस्यादितिसंशयोपेतः । उदरंसंश्रयःप्रोक्तइत्यभिधानात् ११ इतोपिनिर्गमनायस्वप्रयत्नोनिष्फलःकिंतुहरेःप्रसादएवप्रयोजकइतिभावेनतंभगवंतंस्तौति नाथमानइति । नाथृनाधृयाच्ञायामितिधातुः । एवंविधगर्भवासोमाभूदितिनाथमानःयाचमानः विक्लवयाश्रोतृमनोद्रवणहेतुभूतया ऋषिरितिपदेन । तत्राज्ञानंतुदेवानांगर्भस्थानामविप्पति । उत्तमानामृषीणामप्यनेपादहुजन्मगामिनिवाक्यंसूचयति । सप्तवध्रयःइंद्रियाणियस्यसतथोक्तः । वध्रयस्त्विंद्रियाण्याहुर्हृषीकाणीतिचाप्युक्तेति १२ स्तुतिस्तत्रसिद्धैर्गुणैरुक्तमंत्रगतैर्वाद्यावपिपक्षौनोपपन्नौ । तस्यबुद्धेर्जन्मशतोद्भवकर्मविषयत्वेनचरितार्थत्वादनवगाहत्वेनगुणेष्वनारोहादतइयंस्तुतिःकाचिदित्याशंक्यहरिशक्तेरचिंत्यमहिमत्वेनसर्वंयुक्तमितिभावेनतदुचितैर्गुणैःस्तौति तस्योपसन्नमित्यादिना योसौदैवाल्लब्धस्मृतिःसोहंयेनहरिणाऽसतोऽशुभस्यममेदृशीगर्भवासलक्षणागतिरदर्शितस्यहरेर्लसच्चरणारविंदंशरणंव्रजामि किंविशिष्टस्यतस्योपपन्नंशरणागतंजगदवितुः । अवरक्षणइति । इच्छयाभक्तानुग्रहलक्षणयाभुविआत्तलीलातनोः स्वीकृतरामकृष्णादिलीलावतारस्य प्र

आरभ्यसप्तमान्मासाल्लब्धबोधोपिवेपितः ॥ नैकत्रास्तेसूतिवातैर्विष्ठाभूरिवसोदरः ११ नाथमानऋषिर्भीतःसप्तवध्रिःकृतांजलिः ॥ स्तुवीततंविक्लवया वाचायेनोदरेर्पितः १२ जीवउवाच ॥ तस्योपसन्नमवितुर्जगदिच्छयात्तलीलातनोर्भुविलसच्चरणारविंदम् ॥ सोहंव्रजामिशरणंनकुतोभयंमेयेनेदृशीगतिरदर्श्यसतोनुरूपा १३ यस्त्वत्रबद्धइवकर्मभिरावृतात्माभूतेंद्रियाशयमयीमवलंब्यमायाम् ॥ आस्तेविशुद्धमविकारमखंडबोधमातप्यमानहृदयेवसितंनमामि १४ यःपंचभूतरचितेऽवहितःशरीरेछन्नोयथेंद्रियगुणार्थविदात्मकोहम् ॥ तेनाविकुंठमहिमानमृषिंतमेनंवंदेपरंप्रकृतिपूरुषयोःपुमांसम् १५ यन्माययोरुगुणकर्मनिबंधनेस्मिन्सांसारिकेपथिचरंस्तदभिश्रमेण ॥ नष्टस्मृतिःपुनरयंप्रवृणीतलोकोयुक्त्याकयामहदनुग्रहमंतरेण १६

पयस्यदेवदत्तवत्सभयत्वेकिंशरणंप्रव्रजनेनप्रयोजनमित्यतउक्तंनकुतोभयमिति अभयंप्रतिष्ठांविंदते । युक्ताह्यस्यहरयःशतादशेत्याद्येश्रुतिरत्रप्रमाणम् १३ योभूतेंद्रियाशयमयीमाकाशादीनिपंचभूतानिश्रोत्रादीनिदशेंद्रियाणिआशयोमनःएतदात्मनाविकृतांमायांप्रकृतिमवलंब्यप्रवर्तकत्वेनाश्रित्यपुण्यपापलक्षणैःकर्मभिरावृतात्मारुक्तःकर्मबद्धोजीवइवअत्रास्मिन्शरीरेआस्ते तुशब्देनात्यंतवैलक्षण्यमनयोरस्तीतिदर्शयति तुच्छ्येनाभ्वपिहितमितिश्रुतेः । वैलक्षण्यंस्पष्टमाह विशुद्धमिति अविकारमस्तिजायतइत्यादिविकारशून्यम् । तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह अखंडेति अखंडबोधंअपरिच्छिन्नज्ञानम् । प्रमतापत्रयेणतप्यमानहृदयेनिरस्ततापत्रयत्वेनावासितम् निश्चितम् हरिंनमामीत्यन्वयः । सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मयआत्मनितिष्ठन् इत्यादिश्रुतिः १४ एतदेवविवृणोति यःपंचेति आत्मकआत्माभासःइंद्रियाणिचक्षुरादींद्रियाणिगुणान्सत्वादीनर्थाञ्छब्दादीनुपभोग्यतयावेत्तिमन्यतइतिइंद्रियगुणार्थविदहंयथापंचभूतरचितेशरीरेछन्नोवसामितथायंइंद्रियगुणार्थज्ञोविष्णुःशरीरेछन्नोवाहितोस्तत्त्वेनास्थितः तेनहरिणाभेरितोहंतमविकुंठमहिमानमृषिंसर्वज्ञंप्रकृतिपुरुषयोःश्रीब्रह्मणोःपरमेनंपुमांसंवंदइत्यन्वयः स्वप्रत्यक्षविषयत्वादेनमित्युक्तम् । स्वमग्नेप्रथमोअंगिराऋषिःअजरमंबरांतरधृतोत्यामन्त्रमानम् १५ तत्प्रेरणयैवतद्वंदनमितिकटाक्षितमितिस्पष्टयति यन्माययेति यस्यहरेर्माययेच्छयाऽधीनयाप्रकृत्योरुभिर्महद्भिःसत्वादिगुणैःकर्मभिश्चनितरांबध्नंयस्मिन्नसंसारिकेपथिचरन्स्वयं लोकः पुनस्तदतिश्रमेणतापत्रयातपतापेननष्टस्मृतिर्नष्टज्ञानोमहतोहरेरनुग्रहंमेरणालक्षणमंतरेणायेनाकयायुक्त्याहरिंप्रवृणीतममस्वामीतिशरणंगच्छेदित्यन्वयः १६

अवस्तदनुग्रहेणैव तज्ज्ञानमित्याह ज्ञानमिति यः कतमः सुखतमः सः भूमादेव त्रैकालिकमतीतजन्मादिविषयमेतज्ज्ञानं मे ऽदधादितियद्यस्मात्तं प्रेष्ठस्तादृशं तं त्वां तापत्रयोपशमनाय भजेमेत्यन्वयः नकेवलं मय्येवास्थितो ऽन्यत्राप्येवमिति भावेनोक्तम् स्थिरचरेष्विति अनुवर्तिता अंतर्यामित्वेनानुगता अंशा अनंतानि रूपाणि यस्य स तथा अनुगतजीवत्वलक्षणस्य मम तेन सहाभेदो नास्तीति भावेनोक्तम् जीवैति जीवानां कर्मपदवीं संसारमार्गमनुवर्तमानाः १७ इदानीमात्मनो गर्भाद्दाशु निर्गमनाभिप्रायं विज्ञापयति देहीति अन्यदेहविवरे मातृदेहोदरे दह्यमानो ऽसृग्विण्मूत्रपूर्णकूपे पतितो जाठराग्निना भृशंतप्तदेहः इतो देहाद्विवसितुं निर्गंतुमिच्छन् स्वमासान् कल्पतीताः कत्यवशिष्टा इति स्वविपाकान्मासान् गणयन् कृपणधीर्दैन्यं भवता कदा तु निर्वास्यते निष्कास्यत इत्यन्वयः १८ एतादृशमयि तिर्यंञ्चं तं मंत्रयेन दत्तमतो सौ सर्वस्मात्प्रेयानित्याशयेनाह येनेति हे ईश असौ दशमास्यो हं येन भवादृशेन पुरुषेण ईदृशीं भगवद्विषयां मतिं सग्राहितः स दीननाथो भगवान् स्वेनैव कृतेन तुष्यतु अकृतेन किं क्रियत इत्यादि मंत्रवर्णो प्रमाणं । को नाम तत्प्रति तस्य हरेः कृतस्य प्रति निर्धिमत्युपकारमस्य हरेरंजलिं विना कुर्यात् न कोपि कर्तुं समर्थ इत्यर्थः करोति चेद्भवादृश एव नान्य इतर इत्यनो भवादृशेनेत्युक्तम् १९ जगतदृगृहीतज्ञानफलमाह पश्यत्ययमिति सप्तवध्यो ज्ञानेंद्रियाणि यस्य स तथोक्तो यं जीवोस्य हरेरधीने देहे शारीराणां जीवानां भेदमुपलक्षणमेतज्जडादीनामपि यद्यत्त्वयायेन हरिणानुगृहीतया धिषणया मत्या ज्ञानेनेत पश्यति

ज्ञानं यदेतददधात्कतमः स देवस्त्रैकालिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः ॥ तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम १७ देह्यन्यदेहविवरे जठराग्निनासृग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेहः ॥ इच्छन्नितो विवसितुं गणयन्स्वमासान्निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन्कदा नु १८ येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश संग्राहितः पुरुदयेन भवादृशेन ॥ स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथः को नाम तत्प्रति विनाञ्जलिमस्य कुर्यात् १९ पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे ॥ यत्सृष्टयासं तमहं पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतम् २० सोहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरन्धकूपे ॥ यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया मिथ्या मतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् २१ तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनैव ॥ भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरंध्रं मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः २२

श्रुतं मेधिन्नाहवं सप्रवार्धं च मुंचतामिति श्रुतिः । अत्राधिकदृष्टांतमाह अशरीरवदिति अशरीरः परमात्मा अशरीरं चेति श्रुतिः यथा पंचविधं भेदं पश्यति तथेति अनेन ज्ञानस्य नैर्मल्यं सूचितं नन्वित्यनेनोक्तार्थं धृतिप्रमाणानुमतिं वा दर्शयति सोहं तं पुराणं पुरुषं चैत्यं विचाभिमानिनं चतुर्मुखमिव हृदि बहिश्च प्रतीतं विज्ञातं पश्ये सं पश्य इत्यन्वयः एतादृशं ज्ञानं देवानामेव यः स्यं नत्वितरेषां हेतु जन्मस्थाप्यं तदुक्तं तत्त्वज्ञानं तु देवानां गर्भस्थानां भविष्यतीति २० न केवलमेतज्ज्ञानं वर्तमानविषयं किंत्वेष्यद्विषयमपीति भावेनाह सोहमिति भो विभो बहुदुःखवासं सत्त्वनुभवन्नपि सोहं गर्भाद्बहिर्विषयनानिर्जिगमिषे निर्गंतुं नेच्छामि किंकारणमत्राह यत्रेति यत्र बहिरंधकूपे ऽज्ञानलक्षणगर्ते उपयातं पतितं मां देवस्य मायया प्रकृत्या नितरां मिथ्यामतिर्देहे हं ममेत्यादिलक्षणोपसर्पति व्याप्नोति ततश्च किमत्राह यदन्विति यदनुयन्मत्याःप्रेष्यामनेरुत्पत्त्यनंतरमेतत्संसृतिचक्रं जननमरणादिलक्षणं संसारमंडलं भवत्यत इत्यर्थः २१ तस्मात्किं निरणादीतित्राह तस्मादिति यस्माद्गर्भान्निर्गमने संसारमंडलं भवति तस्मादहं सुहृदा हृत्कमलेनैव निमित्तेन योर्हरेरनुग्रहादेव विगतविक्लवो भूत्वा तमसो नरकादात्मानमाशूद्धरिष्य इत्यन्वयः भूयः पश्चाद्यथैतदनेकरंध्रमनेकानर्थद्वारं व्यसनं मा मे भविष्यदिति कृत्वा अत्रोपदेशमाह उपसादितेति अनेन हरिचरणशरणस्य पुरुषस्य स्वात्मोद्धारे न कोपि प्रयास इति सूचितम् २२

भगवंतीहरेर्वैहिमाऽगणितप्रभावइतिध्वनयन्गर्भस्थस्यप्रसूतिप्रकारंवाक्ति एवमिति ऋष्यादिकुलउत्पत्स्यमानस्यतन्क्षणेज्ञानंभवतीतिद्योतनायसप्तधृषिमित्युक्तं । क्वचित्रिकालदर्शीस्यादितिहलाएधः
सर्वोपिसर्वाणिकर्मण्याशयेनोक्तं सद्यइति अवाचीनमधःशिरसम् २३ तेनवायुनादेहेदेहाभिमानेनपूर्वमुपस्पृष्टःसंसारमन्वभूत्तेनदेहाभिमानेनसहैतिवा शिरोमार्गहत्येखलीनविलावर्णं हेतपर
प्रोर्धस्थैनजन्मप्राप्यैकमिदमेवसर्वत्रप्रधानमितिध्वनयति गतस्मृतिर्नष्टजन्मांतरज्ञानः २५ विष्ठैर्मूःस्थानंपस्यसतथा विष्ठाजोभवादिवत्त्वद्वत्इतिविदिहानु ... [illegible] ... तुमदेहविपरीता
गतिमनुष्यवासनामतः २५ परच्छंदमन्यस्याभिप्रेतं अत्याख्यातुंनापेक्षितमितिनिराकर्तुमनीश्वरोऽसमर्थः २६ अशुचिपर्यंकेगर्भमूत्रादिभिरत्वावगुब्रेशोकायमानेशरदि ... [illegible] ... २७ आत्म्य
चर्ममृदुत्वपनूतनत्वचंदंशाःसूचीमुखामशकाःसूक्ष्ममक्षिकाःक्रमिकंमणिकीटम् २८ पंचवर्षपर्यंतंशैशवंतत्रआसप्तमवर्षात्कौमारंततआदशवर्षात्पौगंडं । अज्ञानादिति ... [illegible] ... सितिशेषः २९
सहदेहेनमानेनदेहाभिमानेनाविग्रहंवैरमात्मनोऽंतायस्वस्यनाशाय कामिषु विषयलालसेषु ३० सहदेहेनत्यत्तद्विवृणोति भूतैरिति अहंममेत्यसद्ग्राहादुराग्रहोयस्यास्तथाविधात् ३१ तदर्थमहंम

श्रीभगवानुवाच ॥ एवंकृतमतिर्गर्भेदशमास्यंसपद्यृषिम् ॥ सद्यःक्षिपत्यवाचीनंप्रसूत्यैसूतिमारुतः २३ तेनोपसृष्टःसहसाकृत्वावाक्शिरआतुरः ॥ वि
निष्क्रामतिकृच्छ्रेणनिरुच्छ्वासोगतस्मृतिः २४ पतितोभुव्यसृङ्मूत्रेविष्ठाभूरिवचेष्टते ॥ रोरूयतिगतज्ञानोविपरीतांगतिंगतः २५ परच्छंदंनविदुषापु
ष्यमाणोजनेनसः ॥ अनभिप्रेतमापन्नःप्रत्याख्यातुमनीश्वरः २६ शायितोऽशुचिपर्यंकेजंतुःस्वेदजदूषिते ॥ नेशःकंडूयनेंगानामासनोत्थानचेष्टने २७
तुदंत्यामत्वचंदंशामशकामत्कुणादयः ॥ रुदंतंविगतज्ञानंकृमयःकृमिकंयथा २८ इत्येवंशैशवंभुक्त्वादुःखंपौगंडमेवच ॥ अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्ध
मन्युःशुचार्पितः २९ सहदेहेनमानेनवर्धमानेनमन्युना ॥ करोतिविग्रहंकामीकामिष्वंतायचात्मनः ३० भूतैःपंचभिरारब्धेदेहेदेह्यबुधोसकृत् ॥ अहंममे
त्यसद्ग्राहःकरोतिकुमतिर्मतिम् ३१ तदर्थंकुरुतेकर्मयद्बद्धोयातिसंसृतिम् ॥ तमोविशतियद्बद्धोयेनासौमर्त्यजन्मनि ३१ येनयातीदृशंक्लेशमविद्याकर्मबंध
नम् ३२ यद्यसद्भिःपथिपुनःशिश्नोदरकृतोद्यमैः ॥ आस्थितोरमतेजंतुस्तमोविशतिपूर्ववत् ३४ सत्यंशौचंदयामौनंबुद्धिःश्रीर्ह्रीर्यशःक्षमा ॥ शमोदमो
भगश्चेतियत्संगाद्यातिसंक्षयम् ३५ तेष्वशांतेषुमूढेषुखंडितात्मस्वसाधुषु ॥ संगंनकुर्याच्छोच्येषुयोषित्क्रीडामृगेषुच ३६

येत्यसद्ग्राहदृढीकरणाययेनकर्मणाबद्धः ३२ एतदेवस्पष्टयति येनेति ईदृशंनरकादिलक्षणंक्लेशमविद्याकर्मबंधनंच ३३ मनुष्ययोनेःपुरुषार्थहेतुत्वात्कथंनिंद्यत्वमत्राह यदीति पथिपुरुषार्थहेतौमनुष्य
योनौस्थितोजंतुःशिश्नोदरयोःपोषणेकृतउद्यमःप्रयत्नोयैस्तेतथातैरसद्भिर्जीवपरमात्मायभेदविद्भिश्चासुरप्रकृतिभिःसहयदिरमतेतर्हिपूर्ववत्तमोविशतीत्यन्वयः ३४ मुक्तिसाधनसत्यादिगुणवत्त्वेकथमसत्सं
गात्तमःप्रवेशइतितत्राह सत्यमित्यादिना बुद्धिःपुरुषार्थविषया श्रीर्भगवद्भक्तिसंपल्लक्षणा ह्रीरकार्यकरणेलज्जा क्षमासापराधेष्वप्यवेषुतत्सहनशीलता शमोबाह्येंद्रियनिग्रहःदमोंतःकरणनिग्र
हःभगोविशेषाधिपत्याद्यैश्वर्यादिलक्षणः ३५ अशांतेषुहरिनिष्ठादिगुणरहितेषुअविवेकिष्वखंडितात्मापरमात्माऽपरिच्छिन्न ... [illegible] ... ३६
गीन्येइत्यवसंसोयेभ्योवेषधारिषुजीवमात्रज्ञानिषुसंगंस्नेहादिलक्षणंयोषितांक्रीडामृगवद्वर्तमानेषु ३६

औवैश्वरामेददर्शिसंगवदुष्टस्त्रीसंगोपिमोहकारणतयादुःखकरइतिनिरूपयति नतथेत्यादिना अन्येषांप्राकृतानांप्रसंगतस्तासांसंगिनांपुंसांसंगतः ३७ अत्रकिंपुनर्न्यायमाह प्रजापतिरिति रोहिद्भूतां मृगीभूतांकश्यपऋषीदुहितरमितिवचनंस्त्रीणामतिमोहकत्वद्योतनायदुष्टजनमोहनार्थंवेतिज्ञातव्यं अन्यथा नकर्हिचिन्मेमनसामृषागतिरितिवचनविरोधःस्यात् ३८ तत्सृष्टसृष्टसृष्टेष्वित्यस्यार्थः तस्यब्रह्मणःसृष्टाःस्वायंभुवादय स्तैःसृष्टाःप्रियव्रतादयस्तेषुसृष्टेषुतथामरीच्यादयस्तत्सृष्टाःकश्यपादयस्तत्सृष्टाउत्तमादयस्तेष्वितिना योषिन्मय्यात्ममायया मोहकशक्त्याऽखंडितधीःकःपुमान्नकोपीत्यर्थः किमत्राह ऋषिमिति ३९ अन्येषांतज्जयित्वंकिंनस्यादेवमत्राह बलमिति याकेवलंभ्रूविजृंभणादिशाजयिनोराजादीन्विजायनान्स्वाधीनान्करोति तस्यामेस्त्रीमय्याःमायायाःभयस्यप्रधानस्यप्रबलशायामोहकशक्त्याबलंप श्येत्यन्वयः । भयःप्रधानउद्दिष्टोमायातद्वशउच्यतेइतिवचनात् मेमायायाइति ४० फलितमाह संगंनकुर्यादिति तत्वविस्मरणहेतुत्वात्प्रमासंडनसाधनत्वाद्वात्यक्तहृदजनकत्वाद्वाप्रमदाःस्त्रियस्ता सुजातुकदाचित्प्रहेलिकाविषयेपिसंगंरागादिलक्षणंनकुर्यादित्यन्वयःकुतइत्यतउक्तं योगस्येति अयोग्यत्वेकेवल्ययोगारोहेच्छयाकिंस्यादित्यतउक्तं मत्सेवयेति वेदांतादिशास्त्रश्रवणादिलक्षणयाम त्सेवयाप्रतिलब्धआत्मलाभोविषयत्यागेनस्वरूपानंदोयेनसतथा निर्जितेंद्रियग्रामत्वेनस्वरूपानंदानुभवेनसंतुष्टइत्यर्थः प्रतिलब्धात्मभावइतिपाठेसम्यक्संप्राप्तपरमात्मभक्तिरित्यर्थः अनेनस्वज्ञानदा नयोग्यपुरुषेषुयुक्तोनियतमायासुचसंगमतरेणेतरसंगोवर्जनीयइतिप्रकाशितं तदुक्तं सत्पुंसुचतथास्त्रीषुनसंगोदोषमावहेत् । यथायोग्यगुणायैनदोषकृदुष्टजंतुष्वेति । तत्संगात्कोनर्थइत्यतउक्तंयामि

नतथास्यभवेन्मोहोबंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथापुंसांयथातत्संगिसंगतः ३७ प्रजापतिर्दुहितरंदृष्ट्वातद्रूपधर्षितः ॥ रोहिद्भूतांसोन्वधावदृश्यरू पीहतत्रपः ३८ तत्सृष्टिसृष्टसृष्टेषुकोन्वखंडितधीःपुमान् ॥ ऋषिंनारायणमृतेयोषिन्मय्येहमायया ३९ बलंमेपश्यमायायाःस्त्रीमय्याजयिनोदिशाम् ॥ याकरोतिपदाक्रांतान्भ्रूविजृंभेणकेवलम् ४० संगंनकुर्यात्प्रमदासुजातुयोगस्यपारंपरमारुरुक्षुः ॥ मत्सेवयाप्रतिलब्धात्मलाभोवदंतियांनिरयद्वारम स्य ४१ योपयातिशनैर्मायायोषिद्देवविनिर्मिता ॥ तामीक्षेतात्मनोमृत्युंतृणैःकूपमिवावृतम् ४२ यांमन्यतेपतिंमोहान्मन्मायामृषभायतीम् ॥ स्त्री त्वंस्त्रीसंगतःप्राप्तोवित्तापत्यगृहप्रदाम् ४३ तामात्मनोविजानीयात्पत्यपत्यगृहात्मकम् ॥ दैवोपसादितंमृत्युंमृगयोर्गायनंयथा ४४ देहेनजीवभूतेनलो काल्लोकमनुव्रजन् ॥ भुंजानएवकर्माणिकरोत्यविरतंपुमान् ४५

ति अस्यकामुकस्य अनेनस्त्रियःसर्वथावर्जनीयाइत्युक्तं तदुक्तं अंगारसदृशीनारीघृतकुंभसमःपुमान् । तस्मान्नारीषुसंसर्गंदूरतःपरिवर्जयेत् । गौडीमाध्वीतथापैष्टीविज्ञेयात्रिविधासुरा । चतुर्थीप्र मदाज्ञेयाययेदंमोहितंजगत् । माद्यतिप्रमदांदृष्ट्वासुरांपीत्वैवमाद्यति । यस्माद्दृष्टिमदानारीतस्मात्तांनावलोकयेदिति ४१ इतोपिसर्वप्रयत्नेनदुष्टास्त्रीवर्ज्येत्याह योपयातीति यादेवनिर्मितायोषिन्मा यामायात्वेनोपयाति मुमुक्षुस्तामात्मनोमृत्युमीक्षेत किंवत्तृणैरावृतंकूपमिव ४२ पतिर्यामोहात्स्त्रीसंगतः । स्त्यैष्टशब्दसंघातइतिधातोःशब्दादेष्टासःकृतःकारणात् स्त्रीत्वंप्रमदाभावंप्राप्तामृषभाय तीरतौपुरुषीकरणंनामारोपितपुरुषधर्मस्तमाचरंतींमन्मायांवित्तापत्यगृहप्रदांमन्यतेतामितिपूर्वेणसंबंधः ४३ हरिभक्त्यादियुतापत्न्यपिहरिभक्तिरहितंपतिमात्मनोमृत्युमीक्षेतनरकहेतुंपश्येत् । किं विशिष्टं अपत्यगृहात्मकं कथमिव यथामृगयोःमृगान्वधार्थंयातीति मृगव्यादयश्चेतिकुः मृगयुस्तस्यमृगयोर्व्याधस्य । व्याधोमृगवधाजीवोमृगयुर्लुब्धकोपिसइत्यमरः । गायनंमृगस्यमृत्युहेतुस्तथे त्यर्थःसत्पुंसुचतथास्त्रीष्वित्याद्युक्तमत्रापिप्रमाणं ४४ ज्ञानंविनानकर्मक्षयःकिंतुकर्मपरंपरामेवकरोतीत्याह देहेनेति जीवभूतेन जीवानांकर्मजातेनलोकाल्लोकंदेहाद्देहंस्त्रायोऽप्यभावादिमात्मोक्कार यामित्यवेवाकर्मकारणमित्याह देहेनेति ४५

जीवलक्षणमाह जीवइति भूतेंद्रियमनोमयोदेहोयस्यानुगःसजीवइति मृतोजातइतिव्यवहारात् जीवोऽनित्यएवेतिनशंकनीयं तस्यदेहवियोगसंयोगावेवमरणजननेनतुस्वरूपनाशः तथासतितयो
र्नाशियोग्यताकथनंव्यर्थंस्यादितिभावेनाह तन्निरोधइति अस्यजीवस्यतन्निरोधस्तस्यदेहस्यनाशोभूतेषुलयोमरणमाविर्भावोभूतसंयोगलक्षणोविशेषतयाप्रकाशःसंभवोजननंनामतुशब्दस्तयोर्भेदवि
द्विशेषद्योतकः ४६ उक्तमर्थंस्पष्टयति द्रव्योपलब्धीति द्रव्याणांपंचभूतानामुपलब्धिस्थानस्यशरीरस्यपृथिव्यादिविषयज्ञानाश्रयत्वात् द्रव्येक्षायाघटादिदर्शनस्यायोग्यताघटादिद्रव्यदर्शनयो
ग्यत्वंयदानास्तितदातद्दर्शनंपंचत्वंमरणसंज्ञंभवति अहंमानादहमिदंशरीरमित्यभिमानात्द्रव्यदर्शनमेवोत्पत्तिरित्यन्वयः ४७ इदंदृष्टांतयति यथेति यथाचाक्ष्णोश्चक्षुषोर्द्रव्यावयवःशौक्ल्यादिरूपं
तस्यदर्शनेऽयोग्यताकामलादिदोषदुष्टतयासामर्थ्यंनास्तितदैवचक्षुषःसकाशाद्द्रष्टुरात्मनोद्रष्टृत्वंनेतिशेषः यदाऽनयोश्चक्षुषोर्योग्यताअस्तीतिशेषः तदाचक्षुषःसकाशात्द्रष्टृत्वंप्रतीयतइत्यन्वयः ४८
नन्विहसंसरन्जीवोब्रह्मैवचेतनत्वात्ब्रह्मैवसंसरतिब्रह्मैवमुच्यतइत्याचार्योक्तेस्तत्राह पुंसइति पुंसःपुरुषस्यचक्षुरादीद्रियाणियथापरंकेवलंस्वगतंस्वविषयंरूपादिकंतोऽभिन्नसुखादिकार्यंदंतिनान्यगतं च
क्षुर्ग्राह्यंश्रोत्रंनजानातिश्रोत्रग्राह्यंचक्षुरित्याद्यतोमिथइंद्रियाणांभेदःप्रसिद्धः तथेशांशाःजीवाःसंसरंतःपृथक्कलाःअन्योन्यंहरेश्चभिन्नाइत्यतआचार्योपिवत्त्वज्ञानीनस्यादित्यर्थः यःसर्वज्ञइतिश्रुतेश्च ४९

जीवोयस्यानुगोदेहोभूतेंद्रियमनोमयः ॥ तन्निरोधोस्यमरणमाविर्भावस्तुसंभवः ४६ द्रव्योपलब्धिस्थानस्यद्रव्येक्षायोग्यतायदा ॥ तत्पंचत्वमहंमाना
दुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ४७ यथाक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यतायदा ॥ तदैवचक्षुषोद्रष्टुर्द्रष्टृत्वंयोग्यतानयोः ४८ पुंसोयथैवेंद्रियाणिविंदंतिस्वगतंपरम् ॥
सुखंदुःखंनान्यगतंतथेशांशाःपृथक्कलाः ४९ आत्मनःकेवलंज्ञानमर्थेदेहाद्यसंगिनः ॥ सुखदुःखादयोभावानदेहस्यनचात्मनः ५० तस्मान्नकार्यःसंत्रा
सोनकार्पण्यंनसंभ्रमः ५१ बुद्ध्वाजीवगतिंधीरोमुक्तसंगश्चरेदिह ॥ सम्यक्दर्शनयाबुद्ध्यायोगवैराग्ययुक्तया ॥ मायाविरचितेलोकेचरेन्न्यस्यकलेवरम् ५२
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वात्रिंशोध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

नन्वेवंतर्हिपापजीवमस्यसंसारबंधएवनास्यान्मुक्तिरीहक्दुःखनिवर्तकसाधनाभावादित्यत्राह आत्मनइति आत्मनोजीवस्यकेवलमद्वंद्वंहरेर्ज्ञानमेवार्थःपुरुषार्थः ईदृक्दुःखनिवृत्तिसाधनलक्षणइत्य
र्थः एवंविधज्ञानोत्पत्तौमुख्यसाधनंध्वनयति देहादीति अहंममेतिदेहाद्यसंगएवसाधनमित्यर्थः ननुदेहाद्यसंगिनोजीवस्योत्पद्यमानंकथंकारमुत्पद्यतेज्ञानमित्यतस्तत्प्रकारमाह सुखदुःखादयइति
सत्यमानंदमोजश्चेत्यादिश्रुतेः स्वतःसुखादिरूपत्वादात्मनोजीवस्यसुखदुःखादयोभावानसंति किमुतदेहस्याचेतनत्वादितिचशब्दार्थः ५० तस्मादिति यस्माद्देहदेहिनोर्नसर्वेसुखादयोभावाःकिंत्व
भिमानिकाःअज्ञानादुत्पद्यंते तस्मात्त्रासादिकंनकार्यमित्यर्थः ५१ ननुजीवन्मुक्तोस्मिँल्लोकेकथंवर्ततइतितत्राह बुद्ध्वेति यस्यदेहाद्यसंगिनोजीवस्यकलेवरंमायाविरचितेश्रीनारायणेच्छानि
र्मितेलोकेकर्मभूमौचरेद्धरातिवर्तते समुक्तसंगोधीरोगंभीरोज्ञानी सम्यक्यथार्थदर्शनंज्ञानंयस्याःसातथातयाभक्तियोगवैराग्ययुक्तयाबुद्ध्याजीवानांगतिंस्वर्गनरकादिलक्षणामाश्रयंश्रीनारायणंबुद्ध्वापेव
निरंतरंनिषेवमाणश्चरेद्वर्तेतेवइत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वात्रिंशोध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥

अर्चिरादिमार्गेणयानांवृत्तिमुक्तिसाधनेनसचभक्त्यैकलभ्यइत्यर्थमस्मिन्नध्यायेवक्ति तत्रादौधूमादिमार्गेःकर्मिणांस्वर्गप्राप्तिसाधनंसोपिभगवद्भक्तिप्रवणएवेत्येवंभगवान् भक्तिरेवैतिदर्शयितुमाह अ चेति अथप्रवृत्तिमार्गस्थस्यफलमुच्यते किंतदिति योगृहेस्थितोगृहमेधीयान्गृहस्थयोग्यान्धर्मान्निवावसन्तेष्वेववर्तमानोधर्ममर्थंचकामंचदोग्धिलत्फलमितिशेष भूयस्तानेवापिपर्ति पुनःपुनरनु योरिविधातोः पुत्रादिपूर्वदेशेनरक्षतिस्वपंकत्वावर्ततीत्यर्थः १ तद्दर्शनप्रकारमाह साचापीति चशब्दोहेत्वर्थः दुःखनिवृत्तिसुखप्राप्तिलक्षणभगवद्धर्माद्भक्तिसाधनात्पराङ्मुखोपिकामपूरुषः स्रक्चंदनवनितादिकाममूढत्वेनसयद्यपिक्रतुभिर्देवान्यजतेश्राद्धादिनापितृंश्चेत्यन्वयः २ तत्पूजाफलमाह तच्छ्रद्धयेति तेषांदेवादीनांयजनकर्तव्यताश्रद्धयापितृणांदेवानांसंतुष्टियोग्यव्रतंदस्यसत था धूमादिमार्गेणचांद्रमसंचंद्रेणाधिकृतंलोकंस्वर्गैकदेशंगत्वाभगवद्धर्मात्पराङ्मुखःपुमान्पुण्यफलंभुक्त्वापुनःपापफलंभोक्तुंनिरयमेष्यति भगवद्दीपद्धकःस्वर्गकाममूढ पुमान्स्वर्गंगत्वाभुक्तपुण्यशेषेण पुनर्भूलोकमुपैष्यतिइत्येतत्तात्पर्यार्थः ईषद्भक्तोभगवत्तिसुकर्मास्वर्गमेष्यति । अभक्तोनिरयंयातिसुकर्मापिनसंशयइत्यनेनावगम्यते ३ प्रवृत्तिधर्मिणांलोकानामंतवत्त्वेनतच्छ्रद्धानकार्येतिभावेनतल्ला शावधिमाह यदेति चशब्देनलोकनाशस्यावश्यंभावित्वमाह ४ ५ निवृत्तिधर्मिणांमार्गंगम्यंतत्साधनंचसंक्षिप्याह निवृत्तीति पुरुषस्यस्वरूपदर्शनःसत्त्वगुणस्तेन यद्वा रागेनात्मभावेनपरमात्मभक्त्य

श्रीभगवानुवाच ॥ अथयोगृहमेधीयान्धर्मानेवावसन्गृहे ॥ धर्ममर्थंचकामंचदोग्धिभूयःपिपर्तितान् १ सचापिभगवद्धर्मात्काममूढःपराङ्मुखः ॥ य जतेक्रतुभिर्देवान्पितॄंश्चश्रद्धयान्वितः २ तच्छ्रद्धयाक्रांतमतिःपितृदेवव्रतःपुमान् ॥ गत्वाचांद्रमसंलोकंसोमपाःपुनरेष्यति ३ यदाचाहींद्रशय्यायां शेतेनंतासनोहरिः ॥ तदालोकालयंयांतितएतेगृहमेधिनाम् ४ येस्वधर्मान्नदुह्यंतिधीराःकामार्थहेतवे ॥ निःसंगान्यस्तकर्माणःप्रशांताःशुद्धचेतसः ५ निवृत्तिधर्मनिरतानिर्ममानिरहंकृताः ॥ स्वधर्माख्येनसत्वेनपरिशुद्धेनचेतसा ६ सूर्यद्वारेणतेयांतिपुरुषंविश्वतोमुखम् ॥ परावरेशंप्रकृतिमस्योत्पत्त्यंत भावनम् ७ द्विपरार्धावसानेयःप्रलयोब्रह्मणस्तुते ॥ तावदध्यासतेलोकेपरस्यपरचिंतकाः ८ क्ष्मांभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिःपरिवृतः प्रतिसंजिहीर्षुः ॥ अव्याकृतंविशतियर्हिगुणत्रयात्माकालंपरंस्वमनुभूयपरःस्वयंभूः ९

६ सूर्यद्वारेणार्चिरादिमार्गेणमानवनामानंपुरुषंयांति किंतत्रैवावस्थानमुतान्यत्रापीतितत्राह विश्वतोमुखमिति विश्वाकारेणाभेनपुरुषेणेश्वरनुवर्तनं एवं मानवपुरुषेणाप्रतीकालंबनाअपिविश्वतोमु खंसर्वज्ञंपरावरेशंमुक्तामुक्तप्रपंचेश्वरंप्रकृतिमूलकारणमस्यजगतउत्पत्त्यंतभावनं सृष्टिसंहारकारणंविष्णुंयांतीत्यन्वयः इदमुक्तंभवति प्रतीकालंबनाअप्रतीकालंबनाउभयेपिज्ञानिनोविष्णुप्राप्त्या पिमानवपुरुषेणकार्यब्रह्मप्रापितास्तत्समीपेवसंतीति ७ प्रतीकालंबनानामप्रतीकालंबनानांचकियंतंकालंतत्रनिवासइतितत्राह द्विपरार्धेति द्विपरार्धस्यावसानसमाप्तिर्यस्मिन्कालेसतथोक्तः सब्रह्म णःप्रलयोयावताकालेनभवतितावंतंकालंपरस्यपरचिंतकाःपरमात्मोपासकास्तेउभयेपिकार्यब्रह्मणोलोकेसत्याख्येऽध्यासतेमुक्तास्तिष्ठंतीत्यन्वयः नात्राधिकःकर्मापेक्षी किंत्वधिकस्येविज्ञातव्यम् ८ ब्रह्मप्रलयेविमुक्तिःकीदृशीतितत्राह क्ष्माभइतिगुणत्रयात्मासत्त्वादिगुणत्रयादानकर्ता परःसर्वजीवोत्तमः स्वयंभूःब्रह्मापरंद्विपरार्धाख्यंस्वंकालमनुभूयप्रतिसंजिहीर्षुःस्वसृष्टंजगत्संहर्तुकामःक्ष्माभों नलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिःपृथिव्यादिपंचभूताभिमानिदेवैर्मनोभिमानिभिरिंद्रियाभिमानिभिरर्थाःशब्दादयस्तदभिमानिभिश्चभूतादिभिरहंकारतदभिमानिभिश्चदेवैः सर्वैःसहकारेणगरुडशेषमार्ग स्थेनात्मानंप्रविष्टैःपरिवृतःअव्याकृतंलक्ष्मीतत्त्वंयर्हियदाविशतिलक्ष्मीद्वारापरंब्रह्मविशतीत्यर्थः ९

तदापरेत्यदेहान्त्योगेनविसृज्यैवमुक्तप्रकारेणदेवयानेनगत्वाभगवंतंवैकुंठनाथंब्रह्म.णंचानुप्रविष्टाजितमरुन्मनसः प्राणवायुमनोजयाअतएवविरागाविदग्धतृष्णारहितादेयोगिनोज्ञानिनस्तेस्वादिब्रह्मारेणप्र
विष्टब्रह्माणस्तेनब्रह्मणासाकममृतंनित्यमुक्तंप्रधानसर्वोत्तमंपुरुषंपूर्णषड्गुणंब्रह्मोपयांतिलिंगशरीरस्यागलक्षणांमुक्तिंप्राप्नुवंतीत्यर्थः । ननु शरीराभावेजीवत्वमपिनष्टंस्यादित्यतउक्तं अगताभिमानाइति
अगतस्वजीवत्वाभिमानाः १० एतदेवमुक्तिस्वरूपंविविच्यदर्शयति आद्यइति योवेदगर्भोब्रह्मास्थिरचराणांस्थावरजंगमानामाद्य आदौभूत सहर्षिभिर्मरीच्यादिभिःसनकादिज्ञानिभिः
सिद्धैःसाधनसामग्रीमद्भिर्योगेश्वरैःकुमाराद्यैःसनकाद्यैर्योगाचार्यैश्चसह ११ भेददृष्ट्याजीवेश्वरादिविषयपंचविधभेदज्ञानेनभेदज्ञानस्यमुक्तिरजतज्ञानवद्देहस्वेनतनुमुक्तिनिश्चयइत्यतउक्तं अ
भिमानेनेति अभिमानेनपूर्वज्ञानेनयावतामुक्तिःस्यात्तावतताज्ञानेनेत्यर्थः निःसंगेनफलाभिसंधिरहितेनज्ञानोत्तरकालीनेनकर्मणापिजगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वात्सगुणंज्ञानैश्वर्याद्यनंतगुणोपेतं नेदं
शबलमित्याह ब्रह्मेति । अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेतिबृहंतोह्यस्मिन्गुणाइतिश्रुतेः । स्वतएवसर्वगुणपूर्णमित्यर्थः नाकाशवन्निरूपमित्याह पुरुषमिति भक्तानुकंपयागृहीतपुरुषाकारं अनेनगुणाश्चैश्वर्यादयः
नतुसत्वादयइतिव्यनक्ति ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यवीर्यस्ययशसःश्रियइत्यादेः इतोपिनशबलमित्याह पुरुषर्षभमिति क्षराक्षरपुरुषातीतत्वात्पुरुषोत्तमंसंगतःप्रविष्टोभवति सायुज्यादिलक्षणांमुक्तिंप्राप्नोती
त्यर्थः १२ सब्रह्मादिजीवसंघःसृष्टावपिसायुज्यमेवमुक्तोकिंततोनिर्गच्छतीतितत्राह ससंगत्येति सब्रह्मादिजीवराशिःसंगत्यप्रलयेप्रविश्यपरमेश्वरंपुनःकालेनकालांतर्यामिणेश्वरमूर्तिनाहरिणाकाले

एवंपरेत्यभगवंतमनुप्रविष्टायेयोगिनोजितमरुन्मनसोविरागाः ॥ तेनैवसाकममृतंपुरुषंपुराणंब्रह्मप्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः १० आद्यःस्थिरचरा
णांयोवेदगर्भःसहर्षिभिः ॥ योगेश्वरैःकुमाराद्यैःसिद्धैर्योगप्रवर्तकैः ११ भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणा ॥ कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मपुरुषंपुरुषर्षभम्
१२ ससंगत्यपुनःकालेकालेनेश्वरमूर्तिना ॥ जातेऽगुणव्यतिकरेयथापूर्वंप्रजायते १३ ऐश्वर्यंपारमेष्ठ्यंचतेपिधर्मविनिर्मितम् ॥ निषेव्यपुनरायांतिगु
णव्यतिकरेसति १४

गुणव्यतिकरेसृष्टिलक्षणेजातेप्राप्तेअगुणव्यतिकरेत्रिगुणव्यतिकररहितेवाहिःश्वेतद्वीपेयथापूर्वंमुचनीचादिभावेनयथासंसारदशायामत्यंतअन्यान्यभेदेनास्थितस्तथाप्रजायतेप्रादुर्भूतानंदोदेवते योवेदगर्भः
प्रलयेप्राप्तेपरमेश्वरंसंगत्यपुनःसृष्टिकालेप्राप्तेयथापूर्वंप्रजायतइतिवा तदुक्तं । ब्रह्माद्यैःपरिवृतःप्रलयेपरमेश्वरं । प्रविश्यसर्गेतुपुनःश्वेतद्वीपेप्रमोदते १३ एषांमुक्तानांप्रतिसर्गंनिर्गमःप्रतिलयंप्रवेश
वेशश्चनित्यइतिभावेनाह ऐश्वर्यमिति तेमुक्ताअपिसंभाविताःहरिणेतिशेषः सृष्टिकालेप्राप्तेहरेर्निर्गताःश्वेतद्वीपस्थाःपारमेष्ठ्यंचरमेष्ठिनः सर्वोत्तमस्यहरेःप्रसादादुपपन्नं धर्मविनिर्मितंज्ञानधर्मफलंऐश्वर्यं
मणिमादिभोगजातंतन्निषेव्यभुक्त्वापुनर्गुणव्यतिकरेऽसतिप्रलयेप्राप्तेस्वोत्तमप्रवेशपूर्वकंपरमेश्वरमायांतीत्येवंमुक्तागमस्यसृष्टौसंहारेच संसर्गोनिर्गमौस्वरूपानंदभोगोबहुविधःविषयभोगाश्चसंतीति
तदुक्तं ज्ञानधर्मफलांस्तत्रभोगान्भुक्त्वालयेपुनः । नारायणंसमाविश्यज्ञानव्यक्तंनिजंसुखम् । भुंजतेत्वेवमेवैषांकालेसंसर्गनिर्गमौ । नित्यौनित्यसुखंचैवसृष्टौभोगास्तथोत्तमाः । गुणव्यतिकराभा
वेप्युच्चनीचादिपूर्ववत् । विष्णोश्चैवविमुक्तानांनकदाचनगच्छतीति । सर्वेऽस्मैदेवाबलिमावहंतीतिश्रुतेः । सर्वजीवोत्तमस्यब्रह्मणोनीचत्वंहरेरेवनान्यस्मात् तदुक्तं अधमाःसर्वेहरेःसर्वगुणैर्नीचास्सदा
सदा । ब्रह्माणअतएवान्येषामन्येषांचयथापदमिति १४

 पुंसां द्वेषां परमात्मप्रसादेन परमानंदावाप्तिरस्तु स्त्रियाः मम कथं स्यादित्याशंक्य सर्वेषामपि स्वयोग्यतानुसारेण सेवा साधनं सर्वासां स्यादित्युपसंहारमुखेन तां संबोधयते अथेति यतो भगवदुपासकानां

नित्यानंदलक्षणमुक्तिप्राप्तिः अथ तस्मात्त्वमपि तस्यैव यो ब्रह्मादिमुक्तिदस्तं नारायणं शरणं व्रजेत्यन्वयः केन साधनेनेत्यत उक्तं भावेनेति मम स्वामी भगवानहं तत्किंकरीति भावेन भक्त्या कदा। भावोली

 लाक्रियाचेष्टेति यादवः। कं गुणमुपसंहृत्येत्यत उक्तं श्रुतानुभावेनेति कुत्र स्थितमहं शरणं यामीत्यत उक्तं सर्वभूतानामिति अनेनांगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मानं संस्थित इति श्रुत्युक्तं भगवद्रूपं शरणं त्वं

व्रजेत्युक्तं भवति भामिनि मद्रे भगवति भक्तिगुरुत्वेनेति विशेषः १५ एवं मुक्तिस्वरूपं निरूप्याधुना तदयोग्यानाह येत्विति तुशब्दोऽत्यंतवैलक्षण्यद्योतकः इह मनुष्यादौ देवस्वर्गादौ वा सक्तमनसो यज्ञादिकर्मस्वेव

श्रद्धया युक्ताः अप्रतिषिद्धानि अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिविहितानि यागादिकर्माणि नित्यानि संध्यावंदनादीनि कृत्स्नशः एकाविलोपेन कुर्वंति १६ किंच रजसा रजोगुणेन कुंठमनसः उपरंजितमनसः तत

एव कामात्मानो विषयलोलस्वभावा अत एवाजितेंद्रिया अनत एव गृहेष्वभिरताशया नित्यविषयासक्तमनोयोग्या अनुदिनं पितॄन्यजंति १७ हरावनर्पितश्रद्धा त्रैवर्गिका धर्मार्थकामपराः एतत्

तु मोक्षयोग्याः तत्र कारणमाह विमुखा इति कथनीयः प्रबंधीकर्तुं योग्य उरुर्महान् विक्रमो यस्य तस्य तथा तस्य हरेर्मेधसः मनोहरमद्रस्य मधुद्विषो हरेः कथायां विमुखा इत्यतो मुक्तियोग्या इति १८

अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयम्॥ श्रुतानुभावं शरणं व्रज भावेन भामिनि १५ ये त्विहासक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः॥ कुर्वंत्यप्रतिषिद्धानि नित्या

न्यपि च कृत्स्नशः १६ रजसा कुंठमनसः कामात्मानोऽजितेंद्रियाः॥ पितॄन्यजंत्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः १७ त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः॥

कथायां कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्विषः १८ नूनं दैवेन विहता ये चाच्युतकथासुधाम्॥ हित्वा शृण्वंत्यसद्गाथाः पुरीषमिव विड्भुजः १९ दक्षिणेन पथार्यम्णः

पितृलोकं व्रजंति ते॥ प्रजामनु प्रजायंते श्मशानांतक्रियाकृतः २० ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति॥ पतंति विवशा दैवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः २१

भगवद्भक्तिवर्जितैः पुंभिः प्राप्यफलमाह नूनमिति ये चाच्युतकथासुधां हित्वा असद्गाथाः काव्यनाटकादिविषयाः शृण्वंति दैवेन हरिणा विहता देहवियोगं प्राप्ताः विड्भुजः विष्ठाभोजिनः शूकरादयस्तत्पुरीषमिव

विद्युत्स्यं निरयं यांतीति विशेषः तदुक्तं ये तु वृद्धाभक्तिवर्जिताः। अन्यसामान्यदेवतारस्तदन्यो तमसे दिनः। तद्भक्तानिंदकाश्चैव यांत्येते निरयं ध्रुवम्। अपि पथ्यैकानिलयालान्नकायादिवारणांते १९ किंच

सामर्थ्यात्रैवर्गिकाणां किं फलमित्याह दक्षिणेनेति ये त्विहाप्रतिषिद्धानि नित्यानि च कर्माणि कुर्वाणा हराविनर्पितभक्तास्ते दक्षिणेन व्यावृत्तिगतपन्थानेन धूम्रोपलक्षितेन पितृलोकं व्रजंति किंत नैव ते

प्रांनित्यो निवास इत्यत्राह प्रजामिति स्वर्गमनुष्यलोकावाप्तिस्तेषां सनातनेत्याशयेनाह श्मशानांता क्रिया कृता इति त्रैवर्गिकाः स्वस्वसंतानेषु पुनः स्वेन जन्म प्राप्य श्मशानादिकमशानावधि क्रियाः तत्ततोऽ

त्यास्वर्गं गत्वा २० ततः स्वर्गात् क्षीणसुकृताः भुक्तपुण्यशेषा दैवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः अत एव विवशाः इमं मनुष्यलोकं रतं तीति पुनः शब्दः क्रियः प्रवृत्तिव द्वान्द्वि [illegible]

पुराणाद्यादिकारिकः। पितृलोकं समाविश्य स्वसंतानेषु पुनः पुनः। क्षिप्रमेव प्रजायंत इति देवादिमनुष्योत्तमांतानां मुक्तियोग्यत्वं हरावल्पभक्तानामध्यवसनप्रदाय आदृतीवृत्तिः [illegible]

हे प्रभुक्तानावद्भुतानां तयोर्योग्यत्वमित्यर्थविशेषो मुक्तियोग्यास्तु देवाचायानानुषापक्षभागिनः। मनुष्यभेदाः श्राद्धादिकृतो विद्वेषिणो वराविति वाक्येन तारतंगनंदहति २१

पूर्णगुणोपास्तिरेवमुक्तिसाधनंननिर्गुणोपासनेतिभावेनोक्तार्थमुपसंहरति तस्मादिति सर्वभावेनस्वस्वयोग्यगुणपूर्णभक्त्यायस्याङ्घ्रिकमंतरेणापेक्षितपुरुषार्थाभावस्तस्मादुपास्यःसर्वेनयत्नात्तुष्टयेति
यानब्रह्मादिजीवराशेर्विलक्षणोममस्वामीतिमत्या २२ भजनेकिंफलमितितत्राह वासुदेवइति ब्रह्मदर्शनंज्ञानंजनयतिवैराग्यस्यफलं...
भक्तियोगपुरस्कवैराग्यंप्रचिनोतीति २३ वैराग्यादिसाधनसंपन्नस्यास्योपासकस्यापरोक्षज्ञानोत्पत्तिसमयमाह यदास्येति यदास्योपासकस्यचित्तंबंधकत्वेन...
वेतांद्रियवृत्तिभिर्वैषम्यंनविगृह्णाति किंतुशब्दादयर्थाःसर्वेबंधकत्वेनममाप्रियाएव सर्वस्माद्भगवानेवश्रेष्ठइतिनिश्चिनोति २४ सतदाबाह्यांतःकरणेविनष्टशक्तिके...
स्वविषयरूपात्मानमीक्षते आत्मासंसार्येवात्मोपलक्ष्यइत्यन्यथाप्रतीतिंनिवारयति निःसंगमित्यादिना असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः समदर्शिनंयथार्थज्ञानिनं निर्दोषंहिसमंब्रह्मेतिस्मृतेः नित्य
निर्दोषज्ञानरूपत्वाद्धेयोपादेयरहितमतएवारूढपदंसर्वोत्कृष्टस्थानम् २५ तत्तच्छब्दादिसिद्धनामधेयोप्ययमेवनपृथगितिभावेनविशिनष्टि ज्ञानमात्रमिति तत्रज्ञानमितिसंगिरंतेसौगताः परंब्रह्मेति
वेदांतिनः परमात्मेतियोगिनः ईश्वरइतिवैशेषिकाःपाशुपताश्च पुमानितिसांख्याः भगवानितिपौराणिकाःइत्येतैःशब्दैरेकएवेर्यते कैर्लिंगैरित्यतउक्तंदृश्यादिभिरिति ज्ञानमेवयाज्ञापरिमाणंयस्यतत्तथोक्तं

तस्मात्त्वंसर्वभावेनभजस्वपरमेष्ठिनम् ॥ तद्गुणाश्रययाभक्त्याभजनीयपदांबुजम् २२ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्रचोदितः ॥ जनयत्याशुवैराग्यंज्ञा
नंयद्ब्रह्मदर्शनम् २३ यदास्यचित्तमर्थेषुसमेष्विंद्रियवृत्तिभिः ॥ नविगृह्णातिवैषम्यंप्रियमप्रियमित्युत २४ सतदैवात्मनात्मानंनिःसंगंसमदर्शिनम् ॥
हेयोपादेयरहितमारूढपदमीक्षते २५ ज्ञानमात्रंपरंब्रह्मपरमात्मेश्वरःपुमान् ॥ दृश्यादिभिःपृथग्भावैर्भगवानेकईयते २६ एतावानेवयोगेनसमग्रेणेहयो
गिनः ॥ युज्यतेभिमतोह्यर्थोयदसंगस्तुकृत्स्नशः २७ ज्ञानमेकंपराचीनैरिंद्रियैर्ब्रह्मनिर्गुणम् ॥ अवभात्यर्थरूपेणभ्रांत्याशब्दादिधर्मिणाम् २८

ब्रह्मगुणैस्तत्त्वेषुपरमुत्तमंपरंब्रह्म आत्मभ्योजीवेभ्यःपरमत्वात्परमात्मा ईशनशक्तिमत्त्वादीश्वरः अव्याहतपुंशक्तिमत्त्वात्पुमानिति ऐश्वर्यादिगुणाकरत्वाद्भगवानेवंविधगुणोऽनन्यदृश्यादिभिःपृथग्भावैः
भैर्घटादयोजडत्वेनमूर्तत्वेनदृश्याःस्पृश्याःनायंतथेत्यादिरूपैः २६ इदानीमुक्तार्थंनिगमनमुखेनमुक्तेरंतरंगभक्तियोगस्यमुख्यफलमाह एतावानिति इहोपासकानामध्येस्थितस्यभक्तियोगिनःसमग्रेणाष्टांगो
पेतेनभक्तियोगेनसाध्योभिमतोर्थः पुरुषार्थएतावानेवयुज्यतेयुक्तोनुभूयते कइत्यतउक्तंयदसंगइति यत्कृत्स्नशःसाकल्येनासंगःलिंगशरीरसंबंधोनभवति २७ इदानीमत्याचवतारकं ब्रह्मास्यप्राकृत
देहत्वेनमुमुक्षुणाज्ञातव्यमन्यथादर्शनेबंधमत्वेत्याशयेनाह ज्ञानमेकमिति एकंसर्वोत्तमंस्वगतभेदवर्जितंवा ज्ञानंसच्चिदानंदलक्षणंब्रह्मदेहत्वसंख्याविशेषविषयपूर्णमत्स्यादिरूपंनिर्गुणंप्रकृतिगुणानिर्मि
तदेहरहितंपरब्रह्मशब्दादिधर्मिणांशब्दस्पर्शादिविषयधर्मवतामज्ञानांपराचीनैर्बहिर्विषयेषुप्रवृत्तैश्चक्षुरादींद्रियैरर्थरूपेणभौतिकशरीरत्वेनभ्रांत्याज्ञानेनावभाति ... ... श्रुतेः । मु
ख्यतयाभिमानवानंधंतमोयातीतिशेषइत्यर्थः तदुक्तम् मत्स्यकूर्मादिरूपंचविष्णोर्ज्ञानैकमात्रकम् । तन्मन्यंतेभौतिकंतुदेहंतेयांत्यधंतमइति २८

श्रीत्यादिममर्थं कथंजानामीत्यतउदाहरति यथामहानिति महान्महत्तत्त्वाभिमानीब्रह्मावैकारिकाद्यात्मनात्रिवृत्त्रिविधोहंकारोहंकाराभिमानीरुद्रःआकाशादिपंचभूताभिमानित्वेनपंचविधःमनआद्येकादशें
द्रियाभिमानित्वेनैकादशविधः स्वराडिंद्रश्चैतेअज्ञानिनांभौतिकशरीरत्वेनापियथाप्रतीयंतेतथामत्स्यादिरूपंरंब्रह्मेत्यर्थः अभिमानित्वमात्रेणाभिमन्यमानदेहत्वंकथमित्येतत्स्पष्टयति तस्येति इदमं
डंसर्वंजगच्चतस्येंद्रस्यपुरीतिपततोतइति अनेनब्रह्मरुद्रयोरपिभौतिकदेहत्वंस्पष्टमित्युक्तंभवति अत्रयथाप्रतीतार्थोदार्श्येतिकेनुपयुक्तःस्यादित्येवंव्याख्यातमितिज्ञातव्यम् । एकादशेंद्रियात्माचपंच ३३
भूतात्मकस्तथा । सर्वाभिमानीभगवान्स्वराडिंद्रःपुरंदरः । इदमंडंजगत्सर्वंशक्रदेहंविदुर्बुधाः । तत्पातात्रिगुणोरुद्रस्तस्यब्रह्माततोहरिरितिवचनात् २९ तर्हितद्ब्रह्मयथावज्ज्ञातुंकथंशक्यतइतितत्राह
एतैरिति एतैःसाधनैःअधिकारीतन्मत्स्याद्यवतारस्थंब्रह्मपरिपश्यति प्राकृतदेहादिदोषराहित्येनज्ञानानंदाद्यनंतगुणपूर्णत्वेनापरोक्षीकरोतीत्यन्वयः कैरित्यतउक्तम् श्रद्धयेत्यादिभिरिति नित्यशो
नुश्रवणंयमादियोगाभ्यासेन कीदृशोधिकारी समाहितात्माहरावेवसम्यगर्पितमनाःनिःसंगोदुष्टसंगरहितः निर्णीतसज्जनसंगोवा । निर्निर्णयनिषेधयोरितिपाठत । विरक्तःसंसारमनित्यंवेत्तिज्ञानवान्
वाइत्यनेनैतैरेवसाधनैर्नापरैरैक्यज्ञानादिभिर्ब्रह्मदर्शनंस्यादितिसूचयति ज्ञानरूपमेकंनिर्गुणंब्रह्मश्रांत्यार्थरूपेणपंचात्मनावभातीत्याद्यपव्याख्यानानिरासायमत्स्यकूर्मादिरूपंचविष्णोर्ज्ञानैकमात्रकामि

यथामहानहंकारस्त्रिवृत्पंचविधःस्वराट् ॥ एकादशविधस्तस्यवपुरंडंजगद्यतः २९ एतद्वैश्रद्धयाभक्त्यायोगाभ्यासेननित्यशः ॥ समाहितात्मा
निःसंगोविरक्तःपरिपश्यति ३० इत्येतत्कथितंगुर्विज्ञानंतद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ येनैवबुध्यतेतत्त्वंप्रकृतेःपुरुषस्यच ३१ ज्ञानंयोगश्चमन्निष्ठोनैर्गुण्योभक्तिलक्ष
णः ॥ द्वयोरप्येकएवार्थोभगवच्छब्दलक्षणः ३२ यथेंद्रियैःपृथग्द्वारैरर्थोबहुगुणाश्रयः ॥ एकोनानेयतेतद्वद्भगवाञ्छास्त्रवर्त्मभिः ३३

त्यादुदाहृतमाचार्यैरितिज्ञातव्यम् ३० तत्त्वोपदेशमुपसंहरति इतीति ब्रह्मदर्शयतीतिब्रह्मदर्शनंतात्पर्यातिशयजननायज्ञानंविशिनष्टि येनेति प्रकृतिशब्दवाच्यस्यलक्ष्म्यादेःपुरुषशब्दवाच्यस्यविष्ण्वादे
स्तत्त्वमनारोपितरूपंयेनज्ञानेनावबुध्यतइत्यन्वयः ३१ अवश्यज्ञानानुष्ठानार्थंयेनविनामुक्तिमात्रंनस्यात्तत्साधनानिर्दिशति ज्ञानमिति योनैर्गुण्योभक्तिलक्षणोयोगोयच्चज्ञानंज्ञानयोगस्तयोर्द्वयोरप्ये
कएवार्थोविषयः सकइतितत्राह भगवच्छब्देति भगवच्छब्दवाच्यइत्यर्थः भक्तिज्ञानयोगयोरैश्वर्याद्यनंतगुणपूर्णश्रीनारायणोविषयइतिभक्तिज्ञानेमुक्तेरवश्यसाधनेमयोपदिष्टेइति । ज्ञानभक्तीविनानैव
मुक्तिःकस्यापिविद्यते । तयोरेकतरेणापिविष्णुरेनोभयंविना । एवमप्येतयोरेकभावेन्यनियतेर्ध्रुवम् । एकेनापिभवेन्मुक्तिस्तदर्थत्वन्यसाधनमितिवाक्यार्थज्ञानायलक्षणइत्युक्तं लक्ष्यदर्शनाकयोरितिदा
तोःस्मृतिवोपमर्थइति ३२ एकस्यानेकगुणविषयत्वंकुत्रदृष्टमितितत्राह यथेति यथाबहूनांशब्दस्पर्शरूपरसगंधगुरुत्वादीनांगुणानामाश्रयोबहुगुणाश्रयएकोर्थःपदार्थोनानेयते द्वैःपृथग्द्वारैःपृथक्का ८०
रणंवर्तनंयेषांतानितैर्भिन्नमार्गैरिंद्रियैः श्रोत्रेणशब्दवान्त्वचास्पर्शवांश्चक्षुषाशुक्लादिरूपवान्जिह्वयारसवान्घ्राणेनगंधवान्पाणिनागुरुरितिज्ञायते एवंसभगवाननेकोज्ञानानंदादिबहुगुणाश्रयः शा
स्त्रवर्त्मभिर्वेदांतादिसच्छास्त्रमार्गैरानंदवान्ज्ञानवानित्यादिबहुगुणविषयत्वेनज्ञायतइत्यन्वयः ३३

भक्तिज्ञानविषयवत्साधनक्रियादीनामपिभगवानेवविषयइत्याह क्रिययेत्यादिश्लोकत्रयेण क्रिययासंध्यावंदनादिलक्षणया भगवल्लिंगानांदर्शनेनात्मनोमनसश्चक्षुरादींद्रियाणांजयेनकर्मणामशास्त्रविहि
तानांसंन्यासेनत्यागेन ३४ एकस्यधर्मस्योभयचिह्नत्वंकथमितितत्राह यइति मतुप्प्रत्येकमभिसंबध्यते प्रवृत्तिमान्निवृत्तिमानिति भगवदुपासनादिप्रवृत्तिर्हिंसादिनिवृत्तिस्तद्वानित्यर्थः ३५ ३६
इदानींमुक्तपरममेयमुपसंहरति प्रावोचमिति ३७ संसृतीर्गतीःयासुसंसृतिषुप्रविशन्नयंजीवआत्मनःस्वस्यगतिंस्वरूपमात्मानंनवेद ३८ उपदिष्टतत्त्वज्ञानानधिकारिणआह नैतदिति
खलइंद्रियारामोदुर्जनइत्यर्थः स्तब्धोगुरुनियोगमकुर्वाणःभिन्नोवैष्णवसमयेतरसमयनिष्ठः धर्मध्वजोदंभवान् ३९ लोलुपोविषयाभिलाषीखलत्वादिदोषरहितोपिअभक्तश्चेन्नैवोपदेशयोग्यः प्रसं
गेनापीत्याशयेनोक्तम् जात्विति नैतावतापूर्णंतइत्याह नमद्भक्तद्विषामिति ४० सर्वानधिकारित्वेनैतदुत्सादनंस्यादितितत्राह श्रद्दधानायेति अनसूयुर्गुणेषुदोषाविष्करणबुद्धिरहितः ४१ बहिःस्वर्गा

क्रिययाक्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायदर्शनैः ॥ आत्मेंद्रियजयेनापिसंन्यासेनचकर्मणाम् ३४ योगेनविविधांगेनभक्तियोगेनचैवहि ॥ धर्मेणोभयचिह्नेनयः
प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ३५ आत्मतत्त्वावबोधेनवैराग्येणदृढेनच ॥ ईयतेभगवानेभिःसगुणोनिर्गुणःस्वदृक् ३६ प्रावोचंभक्तियोगस्यस्वरूपंतेचतुर्विधम् ॥
कालस्यचाव्यक्तगतेर्योंतर्धावतिजंतुषु ३७ जीवस्यसंसृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः ॥ यास्वंगप्रविशन्नात्मानवेदगतिमात्मनः ३८ नैतत्खलायो
पदिशेन्नाविनीतायकर्हिचित् ॥ नस्तब्धायनभिन्नायनैवधर्मध्वजायच ३९ नलोलुपायोपदिशेन्नगृहारूढचेतसे ॥ नाभक्तायचमेजातुनमद्भक्तद्विषा
मपि ४० श्रद्दधानायभक्तायविनीतायानसूयवे ॥ भूतेषुकृतमैत्रायशुश्रूषाभिरतायच ४१ बहिर्जातविरागायशांतचित्तायदीयते ॥ निर्मत्सराय
शुचयेयस्याहंप्रेयसांप्रियः ४२ यइदंशृणुयादंबश्रद्धयापुरुषःसकृत् ॥ योवाभिधत्तेमच्चित्तःसह्येतिपदवींचमे ४३ ॥ इतिश्रीमद्भागवते० तृतीयस्कंधेका
पिलेयेत्रयस्त्रिंशोध्यायः॥ ३३ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ एवंनिशम्यकपिलस्यवचोजनित्रीसाकर्दमस्यदयिताकिलदेवहूतिः ॥ विस्रस्तमोहपटलातमभिप्रणम्यतु
ष्टावतत्त्वविषयांकितसिद्धभूमिम् १

दौ प्रेयसांप्रियतमानांपुत्रादीनांसकाशात् तदेतत्प्रेयइतिश्रुतेः ४२ अधिकारिणःफलज्ञानात्क्षिप्रप्रवृत्तिःस्यादित्यनंतरंफलमाह यइदमिति अत्रहिताहितद्वेदनइतिधातोस्तस्यदापि क्रतेचेतितत्संबुद्धिरंब
मातःअभिधत्तेवक्ति हिहेतावधारणइत्यभिधानादुभयमपिग्राह्यं एत्येवममपदवीमितिहियस्मात्तस्मात् श्रवणादिकंकर्तव्यमिति ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांत्रयस्त्रिंशो
ध्यायः॥ ३३ ॥ कापिलावतारेणोपदिष्टंतत्त्वज्ञानंदेवहूत्याःसिद्धमभूदितितत्स्तुतिव्याजेनविज्ञायतइतितदेतत्प्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्याये पूर्वंकर्दमस्यशुश्रूषयाकांशिताप्रीतिकरत्वाच्चस्वहृदितामेष्टाभूत्तादेवहू
तिरेवंवदुक्तंनिशम्यतमभिप्रणम्यकपिलस्यविष्णुत्वंसूचयतीतंतुष्टावेत्यन्वयः कीदृशीविस्रस्तमुन्मीलितमोहपटलमज्ञानावरणंतिमिरंयस्याःसातथा कीदृशंतं [illegible] अस्मदपाश्रादि
द्धाम्नेश्चादयस्तेषांभूमिमाश्रयं यद्वा तत्त्वास्थितमज्ञानलक्षणंविषयायवीतितत्त्वविषयः भगवत्तत्त्वज्ञानरहितेत्यर्थः १

तस्यज्ञानेनास्तीतिध्यानैतंस्पष्टयति अथेति अयमंगलमस्तु भगवंस्तेतवजठराब्जजातःउदरनाभिपद्मसंभूतोब्रह्मास्वयंयद्वपुर्दध्यौ किंक्रियाविशिष्टमत्राह अप्ययांतइति अप्ययांतःसलिलेप्रलयजलप ध्येशयानं प्रलयावसानेदध्याविति वा किंगुणविशिष्टमत्राह भूतेति आकाशादीनिभूतानिश्रोत्रादीनींद्रियाणिअर्थाःशब्दादयः आत्मामनःएतेभ्योमयंप्रधानं । यदंप्रधानमुद्दिष्टमितिवचनात् । तत्प्रधान कार्यभूतादिभ्यःप्राधान्यकथनेनप्रधानादप्युत्तममितिज्ञातव्यं । स्वंप्रधानमपोदेवप्रधानादधिकोपतद्विवचनात् । अत्रप्रधानादिशब्देनतदभिमानिनोलक्ष्म्यादयोग्राह्याः ततस्तद्गुणविशिष्टमित्यर्थः स्वतंत्रमपीतिभावेनाह गुणप्रवाहमिति सृष्ट्यादौसत्वादिगुणान्प्रवाहयतिप्रवर्तयतीति ज्ञानादिगुणाःसंतीत्यतोह गुणप्रवाहमिति ज्ञानादिगुणानांप्रवाहोयस्मिन्तत्तथा तदुक्तं सविति सत्सत्यं सत्सत्येभ्योहितंश्रेष्ठंसाधीयासिभवत्यपीतियादवः सदेवसौम्येदमग्रआसीदितिश्रुतेर्नशबलंकिंतुनिर्गुणं । इदंनिर्गुणंचेज्जगत्स्रष्टृअन्यत्स्यादित्यतउक्तं अशेषबीजमिति जगद्बीजंज्ञ कंनिर्गुणमेवस्रष्टृइत्यर्थः २ जगद्बीजकत्वंस्पष्टयंतीभवानपिसएवेत्याह सएवेति सएवतादृक्वपुष्मानेवाणुमात्रभेदरहितोभगवान् विश्वस्यसर्गादिविधत्तइत्यन्वयः युगपत्क्रमेत्याह गुणप्रवाहेणेति गुण प्रवाहेषुगुणैःसृष्ट्यादिपरंपरासुब्रह्मादिरूपेणविभक्तंराजससात्विकतामसप्रवर्तकत्वभेदेनपृथक्कृतंवीर्यंमाहात्म्यंयस्यसतथा कार्येषुप्रवर्तमानोदैन्यदत्तदक्लिष्टकारीकिंनेत्याह अनीहइति अन्नहेतुगर्भविशेष

देवहूतिरुवाच ॥ अथाप्ययांतेसलिलेशयानंभूतेंद्रियार्थात्ममयंवपुस्ते ॥ गुणप्रवाहंसदशेषबीजंदध्यौस्वयंयज्जठराब्जजातः २ सएवविश्वस्यभवान्विधत्तेगुणप्रवाहेणविभक्तवीर्यः ॥ सर्गाद्यनीहोवितथाभिसंधिरात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः ३ सत्वंभृतोमेजठरेणनाथकथंनुयस्योदरएतदासीत् ॥ विश्वंयुगांतेवटपत्रएकःशेतेस्ममायाशिशुरंघ्रिपानः ४ त्वंदेहतंत्रःप्रशमायपाप्मनांनिदेशभाजांचविभोविभूतये ॥ यथावतारास्तवसूकरादयस्तथायमप्यात्मपथोपलब्धये ५ यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपिक्वचित् ॥ श्वादोपिसद्यःसवनायकल्पतेकुतःपुनस्तेभगवन्नुदर्शनात् ७

णमाह अवितथाभिसंधिरिति सत्यसंकल्पादित्यर्थः एवंविधोन्योनास्तीतिभावेनाह आत्मेश्वरइति अविशेषेणात्मनांजीवानामीश्वरत्वादन्योनास्तीत्यर्थः एकस्यापिदिव्यशक्तिस्वभावादीश्वरत्वंकथमु पपद्यतइतितत्राह अतर्क्येति विचित्रशक्तिःपुरुषःपुराणइतिश्रुतेः , ३ अतर्क्यशक्तिसहस्रत्वमनुभावयति सत्वमिति नाथयस्यतवजठरेएतद्विश्वमासीद्युगांतेमायपेच्छयाशिशुरंघ्रेरंगुष्ठस्यपानंयस्यसों घ्रिपानोभूत्वाएकएवसन्वटपत्रेशेतेसत्वंमेजठरेणकथंनुभृतःस्मअहोतवातर्क्यसहस्रशक्तित्वमनुमिनोमियतोहंस्वल्पमात्रभारमपिवोढुमशक्तात्रैलोक्यधरंत्वामवहमिति ४ इदानींकपिलस्यभगवतोऽतर्क्य सहस्रशक्तिनाहरिणैकत्वंप्रकाशयतदवतारप्रयोजनंविज्ञापयति त्वंदेहतंत्रइति विभोव्याप्त देहेनतंत्रंसृतिः प्रकाशोयस्यसतथा सच्चिदानंदात्मकदेहेनैवप्रकाशितवानवतारवानसि नतुजीववत्प्राकृत भौतिकदेहवत्त्वेन देवयथानवसूकरादयोवताराःहिरण्याक्षादिपाप्मनांप्रशमाययथानिदेशभाजामाज्ञाकारिणांब्रह्मादिदेवानांविभूतयेकृताःस्युस्तथायमप्यवतारः कर्दमादिनाप्यलभ्यस्यात्मपथस्य ज्ञानमार्गस्योपलब्धयेप्रकाशनायत्वयाकृतइतिशेषः ५ कीर्तनेपितवत्वद्दर्शनादिनाकृतार्थाइत्यत्रकैमुत्यन्यायमाह यन्नामधेयेति श्वादःश्वपाकःसवनायसोमयागावहननाय यज्ञकरणायेत्यर्थः

श्रीविष्णुभक्तप्रभावे सोमयाजित्वमप्यप्रयोजकमितिभावेनाह अहोबतेति अनंतरातीतग्रंथे सोमयाजीनांसामान्यतः प्रस्तुतस्तत्राद्धित्वं ममभाव्यते वैष्णवश्चावैष्णवश्चेति अतोनयोर्वैष्णवःसोमयाजिनः
श्वपचोगरीयानहोविष्णुभक्तेःसारस्यं तास्यास्तीत्याह यज्जिह्वेति यस्यश्वपचस्यजिह्वाग्रेनुभ्यंतवनामवर्तते । कदाचिदपितदभिप्रायसूचयति । तुभ्यमिति चतुर्थ्यानामादनामनमस्कारादिनायद
तुभ्यंतेनमयोक्तत्वमितिध्वनयति । नन्विदंभक्तिमतएवसंभाव्यते भक्तिस्तुबहुजन्मसंचीर्णपुण्यवतएव । बहूनांजन्मनामंतेकृष्णेभक्तिः प्रजायतइतिवचनात् । अतःकथंतामसयानेश्वपचस्येतितत्राह तेपु
स्तपइति इदानींतननामसंकीर्तनेनानुमितपुरातनतपआदिनांतःकरणशुद्धिरस्तीतिज्ञायते ७ अवतारमूलरूपयोर्नकश्चित्भेदोस्तीतियदुक्तं तन्मयास्वयंगवतुद्धामितिविज्ञापयंतीस्तुतिमुपसंहरति तं
त्वेति अहंज्ञानमेकमित्यादिनाप्रतिपादितोयस्तंत्वावेदइत्यन्वयः नकेवलंवाचाकिंतुकायेनापीतिभावेनोक्तमद्धेति अनेनशाब्दत्वाभिमानेनपूर्वदशाभिमानमपहस्तयति प्राकृताप्राकृतयोरेकत्वं कथंस्या
दित्यतउक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थप्रवृत्तेः कथंनिर्णयइत्युक्तं परंपुमांसमिति अतोस्मिल्लोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमइतिगीतोक्तत्वादित्यर्थः ... प्रमाणमितिभावेनाह प्रत्यक्स्रोत
स्यात्मनीति विषयसंचरणंमुक्त्वाप्रत्यगात्मानिहृतानदीप्रवाहवत्स्यंदमानेआत्मनिमनसासंभाव्यं प्रत्यक्षीकरणयोग्यं ... आत्मनिहृदयइतिवा । कथंनपरोक्षीकुर्वतीतितत्राह स्व

अहोबतश्वपचोतोगरीयान्यज्जिह्वाग्रेवर्ततेनामतुभ्यम् ॥ तेपुस्तपस्तेजुहुवुःसुराद्यान्ब्रह्मानूचुर्नामगृणंतियेते ७ तंत्वामहंब्रह्मपरंपुमांसंप्रत्यक्स्रोत
स्यात्मनिसंविभाव्यम् ॥ स्वतेजसाध्वस्तगुणप्रवाहंवंदेविष्णुंकपिलंवेदगर्भम् ८ मैत्रेयउवाच ॥ ईडितोभगवानेवंकपिलाख्यःपरःपुमान् ॥ वाचाऽवि
क्लवयेत्याहमातरंमातृवत्सलः ९ श्रीभगवानुवाच ॥ मार्गेणानेनमातस्तेसुसेव्येनोदितेनमे ॥ आस्थितेनपरांकाष्ठामचिरादवरोत्स्यसि १०

तेजेतिस्वतेजसास्वरूपभूतसच्चिदानंदलक्षणप्रभावेनध्वस्तगुणप्रवाहंनित्यनिरस्तसंसारं । कथंनिरूप्यवंदनामितितत्राह विष्णुंकपिलमिति सकलजगद्व्यापीनारायणःकपिलःकपिलइत्यपि ... आनंद
स्वरूपत्वाद्विष्णुः कंसुखंपिबतीत्यानंदानुभवात् ... कपिलइत्येकार्थत्वाच्च लाआदानइतिधातुः अत्रप्रमाणंध्वनयति वेदगर्भमिति यकारोहस्वोयेपक्षांतं ... वेदेनगर्भोग्रहणंज्ञानं
यस्यसतथातं ... इतिश्रुतेः । यद्वावेदतात्पर्यमित्यर्थः वेदोगर्भोयस्यसतथातमितिवा स्वगुणप्रतिपादकत्वेनातिप्रियत्वादितिवा वेदाविस्तारितिभतीतिवा ...
स्यप्रमुकेपिवहुमेवमुख्यंप्रमाणमितिध्वनयति अत्रहरेरन्यान्यपियानियानिनामानितैस्तैर्विशिष्टंत्वांवंदइतिद्योतनायब्रह्मादिबहूनांग्रहणमित्यवगंतव्यम् ८ ... कपिलस्यकाश्यप्रसादवि
... प्रयोजकंस्यादतोभवाहशांकिंमांकिमित्याशंक्यभगवान्ताहक्कालेनगर्भिणींवाचंवक्तीत्याह ईडितइति ... आत्मनीदिक्षान्
... मार्गेणेति काष्ठामानंदोत्कर्षमवरोत्स्यसिनित्याभिव्यक्तंकरिष्यसि ... १०

नमयेतन्मयावदुक्तंकिंतुमात्रोपदेशवदतोत्रत्वयास्तिक्यबुद्धिःकर्तव्येत्याह श्रद्धत्स्वैतदिति मह्यंममयामुद्दिश्येतिवानैवतंत्रज्ञानमुक्तंकिंतुवैदिकमेवेतिभावेनाह जुष्टंयदिति तस्माच्छ्रद्धेहेतुश्चेद्वैदिकमप्य प्रयोजकमितितत्राह येनेति अनेनत्वंसाक्षात्परंब्रह्मेतिदेवहूत्यायदुक्तंतत्सत्यमितिद्योतितं विपक्षबाधकमाह मृत्युमिति नतन्मतंविदंतीत्यतद्विदःमृत्युसंसारंतन्मतविरुद्धमैक्यप्रतारंइंतीति मृत्युंनिस्तरणरूपमयंतंमोगच्छंतीत्यर्थः ११ देवानांनृषुचिरवासोनयमइतिविदुषास्वयमपितज्ज्ञात्वा पुनर्हरिणाकिमकारीतितत्राह इतीति इतिशब्देनगतेज्ञानरपसमयानुग्रहहेतुत्वलक्षणत्वंवक्तिइपदे येनप्रदर्श्यमातुर्विश्वासार्थंकंचित्प्रसंगात्स्वात्मनोगतिंस्वरूपास्थितिंवाप्रदर्श्येत्यनेनद्योतयति उशतीमभीष्टदर्शिनीं स्वेच्छाज्ञानोपदेष्टृत्वेनगुरुत्वादात्मपुत्रत्वेनसुहृत्त्वात्सादेवहूतिः पुत्रगमनंकथमनुजज्ञेनिर्दयहृदयत्वेनेत्याशंक्यापरिहार्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानित्वात्स्वात्मस्थत्वाच्च १२ तथापितस्याइतोधिकंदुःखंनाभूदितिलक्षयति साचापीति सादेवहूतिश्चस्त्रगार्हस्थ्यंतृणवदित्वा अक्लेशापिपुत्रविश्लेषणातुरासतीवदनांकिंचिच्चकारपुत्रविरहोत्पन्नदुःखानलशुष्कंकृतवतीत्यर्थः अपिसंभावितमेतत्लोकदृष्टत्वात् किंततोन्यत्रगतेत्यतउक्तं तस्मिन्निति सरस्वत्यास्तटेआसीनत्वात्समाहिता समाधानस्यफलमाह

श्रद्धत्स्वैतन्मतंमह्यंजुष्टंयद्ब्रह्मवादिभिः ॥ येनमामभयंयायाम्मृत्युमृच्छंत्यतद्विदः ११ मैत्रेयउवाच ॥ इतिप्रदर्श्यभगवानुशतीमात्मनोगतिम् ॥ स्वमा
त्राब्रह्मवादिन्याकपिलोनुमतोययौ १२ साचापितनयोक्तेनयोगादेशेनयोगयुक् ॥ तस्मिन्नाश्रमआसीनासरस्वत्याःसमाहिता १३ अभीक्ष्णावगाहक
पिशान्जटिलान्कुटिलालकान् ॥ आत्मानंचोग्रतपसाबिभ्रतीचीरिणंकृशम् १४ प्रजापतेःकर्दमस्यतपोयोगविजृंभितम् ॥ स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यंप्रार्थ्यं
वैमानिकैरपि १५ पयःफेननिभाःशय्यादांतारुक्मपरिच्छदाः ॥ आसनानिचहैमानिसुस्पर्शास्तरणानिच १६ स्वच्छस्फटिककुड्येषुमहामारक
तेषु ॥ रत्नदीपाश्चिषोभांतिललनारत्नसंयुताः १७ गृहोद्यानंकुसुमितैरम्यंबह्वमरद्रुमैः ॥ कूजद्विहंगमिथुनंगायन्मत्तमधुव्रतम् १८ यत्रप्रवि
ष्टमात्मानंविबुधानुचराजगुः ॥ वाप्यामुत्पलगंधिन्यांकर्दमेनोपलालितम् १९ हित्वातदीप्सिततममप्याखंडलयोषिताम् ॥ किंचिच्चकारवदनं
पुत्रविश्लेषणातुरा २०

योगादेशेनेति योगादेशेनज्ञानलक्षणोपायोपदेशेनकारणेनयोगंभगवद्ध्यानंयुंक्तइतियोगयुक् १३ तथान्नेनांतरशुद्धिरस्याएवंबाह्यशुद्धिरप्यस्तीतिभावेनाह अभीक्ष्णेति अनेनैवनित्यस्नानेनस्त्रीणां लिप्यादौस्नानंव्यावर्तयति आत्मानंदेहंकृशंबिभ्रतीत्यनेनफलमूलाद्यशनमपिनास्तीतिलक्ष्यते १४ स्वगार्हस्थ्यस्यागोकिंकारणंयेनयोगनदुःखंस्यादितितत्राह अनौपम्यमित्यादिना न उपमायायोग्यंयस्यतदनौपम्यं वैमानिकैर्देवैरेवंविधमाहात्म्येनिमित्तमाह प्रजापतेरिति १५ प्रार्थ्यत्वेनिमित्तमाह पयःफेननिभाइति यत्रगार्हस्थ्ये गोक्षीरफेनमृदुशय्यादयःसंतीतिशेषः दांताः गजदंतनिर्मिताःरुक्मेणस्वर्णेनपरिच्छदोलंकारोयासांताः सुस्पर्शाःस्पर्शसुखकराःआस्तरणानिकटादयोयेषुतानितथा १६ ललनारत्नैःसंयुतारत्नदीपार्चिषःकुड्येषुन्यस्तस्त्रीरत्नहस्तन्यस्तरत्नदीपार्चिषःस्वच्छस्फटिकादिमणिमयकुड्येषुभांतीत्यर्थः १७ कुसुमितैर्बहुभिरमरद्रुमैःरम्यंगृहोद्यानंचभातीत्यर्थः १८ यत्रगृहोद्यानेउत्पलगंधिन्यावाप्यांप्रविष्टंकर्दमेनोपलालितमात्मानंविबुधानुचराजगुरित्यन्वयः १९ पुनरपिकीदृशंस्वगार्हस्थ्यमाखंडलयोषितामिंद्रस्त्रीणामीप्सिततममत्यर्थंकमनीयम् २०

पत्युर्विरहादपि पुत्रविरहो दुःसह इति भावेनोक्तमेव विवृणोति वनमिति २१ नन्वेवं तर्हि पुत्रविरहोद्भूतदुःखार्तमना भगवदुपास्तिमप्यकार्षीत् किं तत्राह तमेवेति अनेन तस्या उपास्तिप्रकारोद्भेदः
सि एवकारेण सूचितां विजातीयव्यावृत्तिं स्पष्टयति निस्पृहेति २२ ननु सुतोक्तमन्यदन्यदुपास्ते पुत्रवियोगभ्रान्तबुद्धित्वादित्याशंक्याह ध्यायतीति समस्तानि तानि सदा नैव व्यस्तं चिंतया व्यस्तदृष्ट्यैकैकावयवचिंतातया २३ तस्या उपास्तेः फलमाह भक्तिप्रवाहेति सा देवहूतिर्विष्णुः सर्वोत्तम इति ज्ञानसहितनिरतिशयप्रेमलक्षणभक्तिनदीप्रवाहयोगेन बलीयसा स्वर्गादेः एतदर्थं श्रुतिगुरुप्र
द्विराहित्येन बलिष्ठेन वैराग्येण युक्तं यदनुष्ठानं प्रसंख्यानं तस्माज्जातेन ब्रह्महेतुना परब्रह्मप्रसादजननकारणेन ब्रह्मेहेतिनेति पाठे ब्रह्मवशीकरणापुर्वेनेत्यर्थः २४ अत एव विशुद्धेनैकत्वसंशयलक्षणदो
षराहित्येनाविर्भूतेन ज्ञानेनात्मनास्वस्वरूपमनसात्मानं स्वाबिंबभूतं विश्वतोमुखं सर्वज्ञं च स्वत एव स्वानुभूत्या तिरोभूत इव तो निरस्तं मायागुणैः सत्वादिभिः देहबंधलक्षणं यस्य तत्तथा तं हरिं ददर्शेति शेषः २५
साऽपरोक्षज्ञानोदयानंतरमीदृशीमवस्थां प्रापेत्याह ब्रह्मणीति सा यदा परमात्मानमद्राक्षीत्तदात्मानं स्वशरीरं न सस्मारेत्यन्वयः कीदृशी आत्मसंश्रये स्वाधारे भगवति षड्गुणपूर्णे ब्रह्मणि कालत्रोदेश

वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा ॥ ज्ञाततत्त्वाप्यभून्नष्टे वत्से गौरिव वत्सला २१ तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिम् ॥ बभूवाचिरतो वत्स निःस्पृहा तादृशे गृहे २२ ध्यायती भगवद्रूपं यदाह ध्यानगोचरम् ॥ सुतः प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिंतया २३ भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण बलीयसा ॥ युक्तानुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना २४ विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतोमुखम् ॥ स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुणविशेषणम् २५ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये ॥ निवृत्तजीवापत्तित्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः २६ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा ॥ न सस्मार तदात्मानं स्वप्ने दृष्टमिवोत्थितः २७ तद्देहः परतः पोषोऽप्यकृशश्चाध्यसंभवात् ॥ बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः २८ स्वांगं तपोयोगमयं मुक्तकेशं गतांबरम् ॥ दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः २९

तो गुणतो व्याप्ते हरौ अवस्थितमतिः एकाग्रमना वृत्तजीवभावत्वान्मुक्तौ लिंगशरीराभिमानत्वाद्धीतक्लेशा निरस्तदुःखा प्राप्तनिर्वृतिः प्राप्तपरमानंदा २६ नित्यारूढसमाधित्वात् नित्यं हरावेव सम्निविष्टमनस्क
त्वात् परावृत्तगुणभ्रमा परावृत्तः पराभूतः गुणेषु शब्दादिविषयेषु दुःखसाधनेषु सुखसाधनत्वबुद्धिभ्रमो यस्याः सा कथमिव स्वप्नदृष्टं निद्रोत्थितः स्वप्नादुत्थितः स्वप्ने दृष्टं यथा न स्मरति तथेति नान्विदं निदर्शनं
विवृत्तजीवभावत्वे कथमुपपद्यते स्वप्नदृशो जीवत्वानिवृत्तेरिति वाच्यमाशंका । जीवोपाधिप्रभूतयआमुक्तेः सर्वदेहिनाम् । नियमात्तस्य भावस्तु निष्फलत्वादुदीयेत इत्यनेन परिहरणीया । एतत्स्मृत्यर्थद्योतना
य स्वप्नोत्थितनिदर्शनमिति तात्पर्यार्थो ज्ञातव्यः २७ इदमपरोक्षज्ञानोदयानंतरं लक्षणमित्याह तद्देह इति यस्य दोषापगतः स तस्याः देहः बभाविन्यन्वयः आध्यसंभवाच्छरीरकार्श्यहेतुमनोदुःखाभावाद
कृशत्वं अकृत इति पाठे विहितस्नानादिशून्य इत्यर्थः युगेऽक्षपाते पवमिक्तं तर्के वेहितेर्थवदिति पादव पद्माक्षपर्यन्तोसमाप्तमारभ्यकथा २८ ... स्वांगमिति
गोपत्रभावात् कथं तद्देहावस्थानमत्राह दैवेति दैवेन हरिणा गुप्तं रक्षितं रक्षणे निमित्तमाह वासुदेवेति २९

श्रवणसुखस्याप्यस्यप्रसंगस्यकदानुसमाप्तिरितिमंदाशंकांपरिहरंस्तद्देहस्यप्रारब्धकर्मनिर्वाणेनतस्याःश्रीनारायणप्राप्तिंवक्ति एवंसेति आविरहंसर्वगतंनिर्वाणंप्रकृतिप्राकृतशरीरराहित्यंनिर्वृतंवा देह्य
नेनेतिहाससमाप्तिंसूचयति ३० पूर्वंशुक्लस्यहरेरश्रुबिंदुनिपाताद्बिंदुसरोनामाभूत् इदानीमस्याःदेवहूत्याःसिद्धपदहेतुत्वात्सिद्धपदमितिनामांतरंवक्ति तद्वीरेति वीरविदुर ३१ तत्रतद्देहोऽप्यहल्लाभाःना
चक्षुर्गोचरत्वेलोकहितेषणक्षेत्रस्तुतिर्व्यर्थास्यादितितत्राह तस्याइति तन्मर्त्यंशरीरंस्रोतसांनदीनांप्रवरासरित् ३२ पूर्वंकपिलगमनस्यकर्मनोक्तमधुनातत्पूर्वंतद्गमनंवक्ति कपिलोपीति महायोगी
पूर्णज्ञानीप्रागुदीचींदिशंशंकरराक्षिताम् ३३ दत्तेअर्हणनिकेतनेपूजानिवासस्थानेयस्मैसतथा ३४ योगंध्यानलक्षणंप्राणायामलक्षणंवा सांख्याचार्यैःयथार्थज्ञानोपदेष्टृभिःसनकादिभिः नाहं
योगःस्वप्रयोजनायेदेशार्थःकिंतुलोकसुखार्थइत्याह त्रयाणामिति उपशांत्यैमंगलाय ३५ मैत्रेयोविदुरंसंतोषयंस्तत्प्रश्नपरिहारकथनमुपसंहरति एतन्निगदितमिति नकेवलंदेवहूत्याएवसिद्धिहेतुः

एवंसाकपिलोक्तेनमार्गेणाचिरतःपरम् ॥ आत्मानंब्रह्मनिर्वाणंभगवंतमवापह ३० तद्वीरासीत्पुण्यतमंक्षेत्रंत्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ नाम्नासिद्धपदंयत्रसास
सिद्धिमुपेयुषी ३१ तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यंमर्त्यमभूत्सरित् ॥ स्रोतसांप्रवरासौम्यसिद्धिदासिद्धसेविता ३२ कपिलोपिमहायोगीभगवान्पितुराश्र
माव् ॥ मातरंसमनुज्ञाप्यप्रागुदीचींदिशंययौ ३३ सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ॥ स्तूयमानःसमुद्रेणदत्तार्हणनिकेतनः ३४ आस्तेयोगं
समास्थायसांख्याचार्यैरभिष्टुतः ॥ त्रयाणामपिलोकानामुपशांत्यैसमाहितः ३५ मैत्रेयउवाच ॥ एतन्निगदितंतातयत्पृष्टोहंतवानघ ॥ कपिलस्यचसं
वादोदेवहूत्याश्चपावनः ३६ यइदमनुशृणोतियोभिधत्तेकपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम् ॥ भगवतिकृतधीःसुपर्णकेतावुपलभतेभगवत्पदारविंदम् ॥
॥ ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेचतुस्त्रिंशोध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

किंतुलोकस्यचेतिचार्थः ३६ श्रोत्रादीनांक्षिप्रप्रवृत्त्यर्थंश्रवणादिफलमाह यइदमिति आत्मयोगगुह्यंपरमात्मप्राप्तिसाधनज्ञानोपायानांमध्येरहस्यं य.सुपर्णकेतौगरुडध्वजेभगवतिकृतधीः श्रवणादि
नेदंमतमभिधत्तेअभ्यस्यति सचभगवत्पदारविंदमुपलभतेऽपरोक्षीकरोतीति ३७ ॥ सुनीलनीरदश्यामंसच्चिदानंदविग्रहं । रमारमणमीशानंविठ्ठलंसमुपास्महे ॥ १ ॥ पदरत्नावलीनाम्नावृतीयस्कंधका
शिनी ॥ वनमालेवदेवेशतवकंठेविराजताम् ॥ २ ॥ तृतीयस्कंधमारुह्यगिरींद्रामिवगह्वरम् ॥ अत्रकुंठेमायिमिश्रग्रा कर्पांकुर्वतुसाधवः ॥ ३ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्विजयध्वजतीर्थपूज्यपादशिष्यविरचितायां
श्रीमद्भागवतटीकायांपदरत्नावल्यांतृतीयस्कंधेचतुस्त्रिंशोध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयः स्कंधः समाप्तः ॥